

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK :

P. THEWREWK EMIL ÉS HEINRICH GUSZTÁV

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL
ÉS
A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK :

BLEYER JAKAB ÉS FÖRSTER AURÉL

NEGYVENHARMADIK ÉVFOLYAM

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA

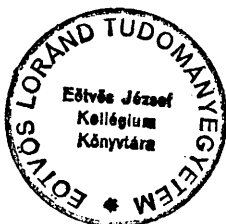
1919

*Az Egyet. Philológiai Közlöny dolgozótársai
1919-ben:*

Berde Mária
Blau Lajos
Bleyer Jakab
Braun Soma
Brisits Frigyes
Császár Elemér
Császár Ernő
Eckhardt Sándor.
Finály Gábor
Engel Mária
Fogarasi Béla
Förster Aurél
Gálos Rezső
Hankiss János
Heinrich Gusztáv
Hellebrant Árpád
Helle F. Hugó
Hóman Bálint
Husztli József
Husztiné Révhgyi R.
Kádár Jolán
Karl Lajos

Kemény Lajos
Kerényi Károly
Kilényi Mária
Király György
Lajti István
Melich János
Pais Dezső
Papp Ferencz
Pukánszky Béla
Rácz Lajos
Révay József
Schmidt József
Schwartz Elemér
Stamberger Erzsébet
Szinyei Ferencz
Thienemann Tivadar
Tolnai Vilmos
Trostler József
Vári Rezső
Zambra Alajos
Zolnai Béla
Zsigmond Ferencz

— Összesen 44 —

TARTALOM.

I. Értekezések.

	Lap
<i>Eckhardt Sándor</i> : Bessenyei és a francia gondolat	193
<i>Helle F. Hugó</i> : Priscianus grammatikája	74, 239
<i>Husztli József</i> : Aeneas Sylvius humanista törekvései III. Frigyes udvarában	96, 220
<i>Kirdly György</i> : A Tell-monda és a Hatto-monda legrégibb nyomai irodalmunkban	128
<i>Pais Dezső</i> : Madách és Lamartine	107
<i>Stamberger Erzsébet</i> : A classicus költészet főbb bukolikus és georgikus közhelyeiről	120, 251
<i>Thienemann Tivadar</i> : Szenczi Molnár Albert német fordításai	87
<i>Zambra Alajos</i> : Metastasio «Poeta Cesareo» és a magyarországi iskola-dráma a XVIII. század második felében	1

II. Hazai irodalom.*

*Borzovai Nagy Ottó: Zsupra aggnő. m. j.	189
Apuleius: Az Aranyszamár. Ford. Braun Soma. <i>Husztli József</i>	259
Császár Elemér: A magyar irodalom fejlődése. <i>Papp Ferencz</i>	258
*Enyvvári Jenő: Philosophiai szótár. f-i.	192
*Erdélyi Lajos: Új térképeket a magyar nyelvjárásokról. sch. e.	192
Gatman Erzsébet: Heinrich Laube tragédiáinak technikája. <i>Káddár Joldn</i>	142
Gulyás Pál: A magyar szépirodalom idegen nyelven. <i>Hankiss János</i>	261
Harsányi István: Malakiás próféta könyve. <i>Blau Lajos</i>	138
— A sárospataki Rákóczi-könyvtár és katalogusa. <i>Rácz Lajos</i>	260
Horváth József: Bölcsészettörténet. <i>Förster Aurél</i>	146
Némethy, Geyza: Coniectura ad emendandum Firmicum Maternum astrologum. <i>Révay József</i>	130
Pausz Gabriella: Nemes Artner Mária Terézia (1772—1829). <i>Berde Mária</i>	139
Pollák Dezső: Ivain és Owein. <i>Eckhardt Sándor</i>	135
Somló, Karl: Ungarische Lieder. <i>Trostler József</i>	141
Várady Imre: Gellert hazánkban. <i>Pukánszky Béla</i>	144

III. Külföldi irodalom.

*Bartels, Adolf: Weltliteratur. t-r.	189
Bäumker, Clemens: Das Platonismus im Mittelalter. <i>Kerényi Károly</i>	157
*Böckel, Otto: Das deutsche Volkslied. sch. e.	189

* A *-gal jelzett művek a Vegyesek rovatában vannak ismertetve.

	Lap
Brecht, Walther: C. F. Meyer und das Kunstwerk seiner Gedichtsammlung. <i>Kerényi Károly</i>	155
Dibelius, M.: Die Isisweihe bei Apuleius. <i>Braun Soma</i>	153
Diehl, Ernst: Res Gestæ Divi Augusti. <i>Findly Gábor</i>	263
Goethes Briefwechsel mit Heinrich Meyer. <i>Husztiné Révhegyi Rózi</i>	151
Goethes Briefwechsel mit seiner Frau. <i>Berde Mária</i>	262
*Grapenreiter, Carl: Die nordfranzösischen Elemente in Mistral's Werken. <i>k. l.</i>	189
Greiner, Walter: Owein—Iwein. <i>Eckhardt Sándor</i>	135
*Heidenstam, Verner Endymion, ford. Leffler Béla. <i>k. k.</i>	190
*Holthausen, F.: Etymologisches Wörterbuch der englischen Sprache. <i>sch. j.</i>	190
Jacobi, Elfriede: Geschichte des Wandels von lat. <i>ū</i> zu <i>y</i> . <i>Hankiss János</i>	269
Jeanroy, Alfred: Les chansons de Jaufré Rudel. <i>Karl Lajos</i>	148
— Bibliographie sommaire des Chansonniers provençaux. <i>Karl Lajos</i>	148
Klemperer, Victor: Montesquieu. <i>Eckhardt Sándor</i>	263
*Leyen, Friedrich von der: Das deutsche Märchen. <i>sch. e.</i>	190
Moormann, Maria: Die Bühnentechnik Heinrich Laubes. <i>Kádár Joldán</i>	142
*Mülbrecht, Kurt: Die Dramatisierung der Daudetschen Romane. <i>h. j.</i>	191
Reitzenstein, Richard: Die Göttin Psyche in der hellenistischen und frühchristlichen Literatur. <i>Braun Soma</i>	153
Schätzle, Anselm: Balzac als Naturalist. <i>Hankiss János</i>	268
*Schubart, Wilhelm: Einführung in die Papyruskunde. <i>k. k.</i>	191
Vollmer, Fridericus: Quinti Sereni liber medicinalis. <i>Révay József</i>	149
Volpers, Richard: Friedrich Schlegel als politischer Denker und deutscher Patriot. <i>Engel Mária</i>	158
Wilamowitz-Moellendorf: Die Ilias und Homer. <i>Kerényi Károly</i>	265

IV. Doktori értekezések.

Bakonyi Hugó: Az ember tragédiája és egyik német rokonműve, Schack gr. «Világ korszakai». <i>Brisits Frigyes</i>	162
Détsy Erzsébet: Baksay Sándor mint elbeszélő. <i>Zsigmond Ferencz</i>	160
Haitsch Ilona: Drámaelméleti polémiai története Bajzától Gyulaiig. <i>Zsigmond Ferencz</i>	161
Schwartz Hajnalka: Abonyi Lajos élete és irodalmi munkássága. <i>Zsigmond Ferencz</i>	161
Volenszky Béla: Csiky Gergely társadalmi drámái. <i>Zsigmond Ferencz</i>	162

V. Program-értekezések 1916/17.

Egler Dóra: Arany János. <i>Gdlos Rezső</i>	163
Fekete Péter: Arany és Petőfi barátsága. <i>Gdlos Rezső</i>	163
Juhász Péter: Arany és Szilágyi. <i>Gdlos Rezső</i>	163
Kardos Albert: Arany János emlékezete. <i>Gdlos Rezső</i>	163
Koszó János: A költő alkotás lélektana. <i>Brisits Frigyes</i>	164
Lányi Ernő: Arany János emlékezete. <i>Gdlos Rezső</i>	163
Nagy Sándor: Arany János emlékezete. <i>Gdlos Rezső</i>	163
Szántó Zsigmond: Emlékezés Arany János születésének századik évfordulóján. <i>Gdlos Rezső</i>	163

VI. Budapesti Philologiai Társaság.

	Lap
A Társaság XLIV. közgyűlése 1919 márczius 29-én	165
Elnöki megnyitó beszéd. <i>Heinrich Gusztáv</i>	270
I. Titkári jelentés. <i>Papp Ferencz</i>	165
II. A pénztárvizsgáló-bizottság jelentése	169
III. Az 1919. márczius 29-iki választmányi ülés jegyzőkönyve	173
IV. A közgyűlés jegyzőkönyve	173
Felolvasó és választmányi ülések	174, 272
A Budapesti Philologiai Társaság tisztikara és választmánya 1919-ben	vi

VII. Vegyesek.

Adalék a Toldi-mondához. <i>h.</i>	176
A francia irodalmi exotizmus történetéhez. <i>Hankiss János</i>	185
A «Karthausi» hatása korában. <i>Szinnyei Ferencz</i>	179
A proletárdiktatura czénzora	280
Az 'Ilyvetai méltatásához. <i>Kerényi Károly</i>	186
Bayer József †. <i>Császár Elemér</i>	274
Budapestinum. <i>Hóman Bálint</i>	177
Fodor Gyula †. <i>Sextus</i>	175
Jókai forrásaihoz. <i>Tolnai Vilmos</i>	178
Ki volt Janko Szibinyáni? <i>Lajti István</i>	181
Kritikai megjegyzések a bajor nyelvjárások felosztására. <i>Schwartz Elemér</i>	183
Közlönyünk idegennyelvű kivonatairól	189
Magyar vonatkozások XVIII. századi angol regényekben. <i>Külényi Mária</i>	277
Pardon, pardonner, pardonare. <i>Vári Rezső</i>	276
Schopenhauer a magyarokról. <i>Rácz Lajos</i>	279
Tomba «A jós festő»-jének forrása. <i>Kemény Lajos</i>	276
Vahlen János köszönő levele	275

VIII. Könyvészet.

A magyar philologiai irodalom 1918-ban. <i>Hellebrant Árpád</i>	285
Beküldött könyvek jegyzéke	192, 281
Budapesti és kolozsvári disszertációk	283
Új könyvek rövid ismertetése	189, 281
Név- és Tárgymutató	362

A Budapesti Philologiai Társaság 1919-ben.

A Társaság tisztségviselői:

Elnök: *Heinrich Gusztáv*
 Alelnök: *Hegedűs István*
 Első titkár: *Papp Ferencz*
 Másodtitkár: üresedésben.
 Pénztáros: *Császár Ernő*
 Szerkesztők: *Bleyer Jakab és Förster Aurél.*

Választmányi tagok:

BUDAPESTIEK:

<i>Alszegehy Zsolt</i>	<i>Husztai József</i>	<i>Pruzsinszky János</i>
<i>Binder Jenő</i>	<i>Incze József</i>	<i>Révay József</i>
<i>Császár Elemér</i>	<i>Kempf József</i>	<i>Schmidt József</i>
<i>Cserép József</i>	<i>Király György</i>	<i>Szegedy Rezső</i>
5 <i>Ferenczi Zoltán</i>	15 <i>Kuzsinszky Bálint</i>	25 <i>Székely István</i>
<i>Fest Sándor</i>	<i>Melich János</i>	<i>Tolnai Vilmos</i>
<i>Findly Gábor</i>	<i>Némethy Géza</i>	<i>Vári Rezső</i>
<i>Gyomlay Gyula</i>	<i>Pauler Akos</i>	<i>Weber Arthur</i>
<i>Gyulai Agost</i>	<i>Pecz Vilmos</i>	<i>Zlinszky Aladár</i>
10 <i>Heinlein István</i>	20 <i>Petz Gedeon</i>	30 <i>Zolnai Béla</i>

VIDÉKIEK:

<i>Burián János</i>	<i>Gragger Róbert</i>	<i>Pirchala Imre</i>
<i>Csengeri János</i>	<i>Helle F. Hugó</i>	<i>R. Prikkel Mária</i>
<i>Darkó Jenő</i>	<i>Hornyánszky Gyula</i>	<i>Pröhle Vilmos</i>
<i>Décsi Lajos</i>	<i>Kacs Kovács Kálmán</i>	<i>Schmidt Henrik</i>
5 <i>Dombi Márk</i>	15 <i>Kardos Albert</i>	25 <i>Szigeti Gyula</i>
<i>Dóczi Imre</i>	<i>Kristóf György</i>	<i>Thienemann Tivadar</i>
<i>Erdélyi Pál</i>	<i>Lajti István</i>	<i>Trostler József</i>
<i>Gdlos Rezső</i>	<i>Láng Nándor</i>	<i>Vietorisz József</i>
<i>Gedeon Alajos</i>	<i>Marót Károly</i>	<i>Werner Adolf</i>
10 <i>Gombocz Zoltán</i>	20 <i>Pap Károly</i>	30 <i>Zoltányi Irén.</i>

Tiszteleti tagok:

- Dr. Beöthy Zsolt, egyetemi tanár, Budapest.
 Dr. Berzeviczy Albert, v. b. t. t., Budapest.
 Dr. Brugmann Károly, egyetemi tanár, Lipcse.
 Dr. Burdny Gergely, prem. prépost, Keszthely.
 5 Chatzidakis N. György, egyetemi tanár, Athén.
 Dr. Dörpfeld Vilmos, a német arch. int. ny. I. titkára, Berlin.
 Dr. Fındczy Ernő, egyetemi tanár, Budapest.
 Dr. Giesswein Sándor, apátkanonok, Budapest.
 Dr. Goldziher Ignác, egyetemi tanár, Budapest.
 10 Dr. Haraszi Gyula, egyetemi tanár, Budapest.
 Dr. Heisenberg Agoston, egyetemi tanár, München.
 Dr. Ludwig Arthur, egyetemi tanár, Königsberg.
 Dr. Négyesy László, egyetemi tanár, Budapest.
 Ratti Achille, a vatikáni könyvtár alprefektusa, Róma.
 15 Dr. Riedl Frigyes, egyetemi tanár, Budapest.
 Ruszt József, udvari tanácsos, Budapest.
 Dr. Schuchardt Hugó, nyug. egyetemi tanár, Grác.
 Dr. Szász Károly, képviselőházi elnök, Budapest.
 Dr. Szinmyei József, egyetemi tanár, Budapest.
 20 Dr. Takács Menyhért, jászói prépost, Jászó.
 Dr. Wilhelm Adolf, egyetemi tanár, Bécs.

Alapító tagok:

† József Csász. és Kir. Főherceg ö fensége	— — — —	200	kor.	f
† Dr. Abel Jenő, volt egyetemi tanár	— — — —	309	«	—
† Dr. Baksay Sándor, volt ref. püspök	— — — —	200	«	—
† Bayer József, volt áll. főgimn. tanár	— — — —	291	«	60
5 † Bermüller Ferencz, volt kir. kath. főgimn. tanár	— — — —	200	«	—
Névtelen alapítványa	— — — —	200	«	—
† Dr. Budenz József, volt egyetemi tanár	— — — —	200	«	—
Burdny Gergely, prem. prépost, Keszthely	— — — —	200	«	—
Dr. Császár Elemér, egyetemi tanár, Budapest	— — — —	200	«	—
10 † Cserhalmi Sámuel a BPhT. volt pénztárosa	— — — —	200	«	—
Czeizel János, áll. felsőbb leányisk. igazgató, Szeged	— — — —	200	«	—
Dr. Förster Aurél, egyetemi m. tanár, Budapest	— — — —	200	«	—
Franklin-Társulat, Budapest	— — — —	200	«	—
† Dr. Fröhlich Róbert, volt evang. főgimn. tanár	— — — —	200	«	—
15 Gagyí Jenő, orsz. levéltári fogalmazó, Budapest	— — — —	200	«	—
Dr. Giesswein Sándor, apátkanonok, Budapest	— — — —	300	«	—
Dr. Gragger Róbert, egyet. tanár	— — — —	200	«	—
Dr. Gyomlay Gyula, egyetemi tanár, Budapest	— — — —	200	«	—
† Dr. Gyulai Pál, volt egyetemi tanár	— — — —	200	«	—
20 † Hajnal Márton, volt egyetemi hallgató	— — — —	200	«	—
Dr. Hampel Antal, földm.-ügyi min. tanácsos	— — — —	200	«	—
Dr. Hegedüs István, egyetemi tanár, Budapest	— — — —	200	«	—
Dr. Heinrich Gusztáv, a M. T. Akadémia főtítkára, Budapest	— — — —	836	«	50
† Horváth Cyrill, volt egyetemi tanár	— — — —	200	«	—
25 Dr. Horváth János, Eötvös-kollegiumi tanár, Budapest	— — — —	200	«	—
† Dr. Hunfalvy Pál, a M. T. Akadémia volt főkönyvtárosa	— — — —	200	«	—
† Kalocsay Endre, volt gyakorlótanár	— — — —	200	«	—
† Dr. Katona Lajos, volt egyetemi tanár	— — — —	200	«	—
Dr. Kertész Armin, tanár, Budapest	— — — —	200	«	—

Átvitel... 6737 kor. 10 f

	Áthozat	6737	kor. 10 f
30	Dr. Kornis Gyula, egyetemi tanár, Budapest	203	„ — „
	+ Gr. Kuun Géza	200	„ — „
	Dr. Kuzsinszky Bálint, egyetemi tanár Budapest	200	„ — „
	+ B. és K. Latinovics Géza, nagybirtokos, Budapest	200	„ — „
	Dr. Láng Nándor, egyetemi tanár, Debreczen	200	„ — „
35	+ Dr. Maywald József, volt kegyesrendi tanár	200	„ — „
	Dr. Némethy Géza, egyetemi tanár, Budapest	200	„ — „
	+ Nogáll János, volt pergamoni püspök	200	„ — „
	Országos Kaszinó, Budapest,	250	„ — „
	Dr. Papp Ferencz, főgimn. tanár, Budapest	200	„ — „
40	Dr. Pecz Vilmos, egyetemi tanár, Budapest	369	„ — „
	Dr. Petz Gedeon, egyetemi tanár, Budapest	200	„ — „
	Dr. Pintér Jenő, tanker. főigazgató, Budapest	200	„ — „
	+ Dr. Pozder Károly, volt áll. főgimn. igazgató	200	„ — „
	Dr. Radó Antal író, Budapest	200	„ — „
45	+ új. Dr. Reményi Ede, volt kir. kath. főgimn. tanár	2100	„ — „
	Dr. Schmidt József, egyetemi tanár, Budapest	200	„ — „
	+ Dr. Szász Károly, volt református püspök	200	„ — „
	Dr. Székely István, állami főgimn. tanár, Budapest	200	„ — „
	Dr. Takács Menyhért, jáászói prépost	500	„ — „
50	+ Dr. Telfy Iván, volt egyetemi tanár	200	„ — „
	Dr. Thienemann Tivadar, egyetemi tanár, Budapest	200	„ — „
	Dr. Vargha Damján, cziszt.-r. tanár, Budapest	100	„ — „
	+ Dr. Vánbéry Armin, volt egyetemi tanár	200	„ — „
	Vécsei Béla, póstatokarékpenztári számellenőr, Budapest	200	„ — „
55	Vikár Béla, országgyűlési gyorsíró, Budapest	200	„ — „
	Dr. Viszota Gyula, tanker. főigazgató, Budapest	200	„ — „
	Dr. Zlinszky Aladár, áll. főgimn. tanár, Budapest	200	„ — „
	Összesen	14.659	kor. 10 f.

Az alapítványok összege 14.459 k 10 f, ebből 13.583 k 20 f.-en 14.650 k n. é. kötvényekben, 873 k 90 fill. készpénz pedig a postatokarékpenztárban.

Jegyzet. 1918 végén volt tiszteleti tag: 20, alapító: 56, rendes: 622, rendkívüli: 50, előfizető: 239, összesen: **985**. Most van tiszteleti tag: 21, alapító: 57, rendes: 685, rendkívüli: 52, előfizető: 249, összesen: **1064**.

Kimutatta 1919. évi december hó 1-én

Császár Ernő pénztáros.

METASTASIO «POETA CESAREO»
ÉS
A MAGYARORSZÁGI ISKOLADRÁMA A XVIII. SZÁZAD
MÁSODIK FELÉBEN.

(Adalék az újabbkori, XVIII—XIX. századi olasz-magyar irodalmi vonatkozások történetéhez.)

I. Bevezetés.¹⁾

Jelen dolgozatom egy tervbevett tanulmány sorozatnak bevezető része. E tanulmány sorozat célja, tüzetes részletkutatással megállapítani az olasz irodalom hatását az újabbkori, XVIII—XIX. századi magyar irodalomra, s ezzel adalékokat szolgáltatni e hatás történetének összefüggő megírásához. Kutatásaim természetesen nem terjednek ki e hatás már teljesen tisztázott, vagy tisztázottnak tekinthető részére, így nem terjednek ki a közép- és részben az újkori olasz irodalomnak Dante, Petrarca, Machiavelli, Ariosto, Tasso stb. által a magyar irodalomra volt hatására, a mely újabb szakirodalmunkban alapos kutatókra talált. Tanulmány sorozatomat Metastasióval kezdem. A kitzított cél szempontjából számba jövő olasz írók közt ugyanis Metastasio az, a ki nagyobb mértékben és huzamosabban foglalkoztatta az újabbkori magyar irodalmat, és pedig oly időben, mikor hosszú aléltás után nemzetünk szellemi felelőssége bekövetkezett. Hatása e felújulásban nem volt döntő tényező, de azzal, hogy műveivel segített megteremteni a hazai játékszint, s hogy egy, folytonosságában meg nem szakadt és kifinomodott irodalom példájára figyelemztette az ébredező magyar irodalmat: azzal mindenesetre számbavehető, sőt fontos szolgálatot tett irodalmunknak. Nem eszméivel —

¹⁾ Az I. és II. fejezet felolvastatott a Budapesti Philologiai Társaság 1917. október 10.-i felolvasó ülésén.

hisz korában minden úgyis Metastasioszerű volt —, hanem műveinek formájával adott ösztönzéseket. Ebben is igazi rokokó egyéniségnek mutatkozott, kinél a forma teszi a tartalmat, a dallam a lényeg, a gondolat csak ürügye a szónak. Szellemi életünk haladását nem terelte új vágányra, csak útját tette járhatóbbá. És az ily írók hatása mindig szerencsésebb azokénál, kik idegen talajban gyökerező új eszméket ültettek át a magyar irodalomba. Metastasio nemcsak irodalmunkra, hanem korának magyar közönségére közvetlenül is hatott. A XVIII. század második felében egyike volt hazánkban a legolvasottabb idegen írónak. Rendkívüli népszerűsége mindenestre sokat köszönhet annak a véletlen körülménynek is, hogy élete java részében a szomszédos Bécsben működött. De útja a magyar szívekhez különben is könnyű volt, mert Mária Terézia udvarából indult ki, s mert a kor divatjának, a rokokónak kecses öltözkéiben jelent meg.

A Bécsen át hozzánk jutott nyugati áramlatok közül nem a legjelentéktelenebb az olasz szellemnek Metastasio, a «poeta cesareo» által is képviselt befolyása. Bécs egyébként a XVII. (s XVIII. század folyamán melegágya volt az olasz irodalmi törekvéseknek, olyannyira, hogy Giovanni Mario Crescimbeni egy kortárs s hozzá nem is udvari ember — nem tartotta túlzásnak azt az állítást, hogy «ha az olasz költészet az olaszoknak köszönhette is létrejöttét, a dicsőséges osztrák háztól nyerte nagyságának és fényének beteljesedését». ¹⁾

II. Metastasio «poeta cesareo».

A német császári koronát viselt utolsó Habsburgok udvari műveltsége olaszszá alakult át.²⁾ III. Ferdinánd (1637—1657), neje Eleonora, öccse Lipót Vilmos és utóda I. Lipót (1657—1705)³⁾ toszkán verseket költöttek. III. Ferdinánd uralkodásának utolsó éveiben Bécsben olasz irodalmi társaságot alapított, mely a császári Burgban ülésezett. Ő magát *Accademico occupato*-nak⁴⁾ (elfoglalt akadémikusnak) szerette nevezni. A tagok közé tartozott az osztrák arisztokrácia sok jelese, így Montecuccoli Rajmund gróf, Piccolomini Ferencz gróf stb.,

¹⁾ V. ö. *Dell' istoria della volgar poesia*, I. kötet, 2. könyv, 19. fejezet, 181. l.

²⁾ Marcus Landau, *Die italienische Literatur am österreichischen Hofe*; Giosue Carducci, *Opere*, XIX, 63—94. l.; Pietro Metastasio; Caroline Pichler, *Denkwürdigkeiten aus meinem Leben*, I. kötet, 14—16. l.

³⁾ III. Ferdinándra vonatkozólag v. ö. G. M. Crescimbeni, *Dell' istoria della volgar poesia*, IV, 203. l.; Eleonora császárnéra vonatkozólag u. o., IV, 203—4. l.; Lipót Vilmosra vonatkozólag u. o., IV, 220—21. l. és I, 181. l.; I. Lipótot illetőleg pedig u. o., IV, 244—46. l.

⁴⁾ G. M. Crescimbeni, i. m., IV, 203. l.

sőt valószínűleg Lipót főherceg, a későbbi császár is. A mint a néhány fönmaradt jegyzőkönyvből kitűnik, az Akadémia célja az olasz költészet művelése mellett a virtuoso trattenimento, a választékos, nemes eszmecsere volt. A császár és a császárné jelenlétében tartott összejöveteleken a tagok különböző fölvetett tárgyakat vitattak meg. Majd az akadémikusok vagy idegenek olasz költeményeit adták elő és zenéltek. Az uralkodó család legkiválóbb költői tehetsége Lipót Vilmos főherceg (1614—1662), III. Ferdinánd öccse és Németalföld helytartója volt, a ki — egy kortárs, a már említett Giovanni Mario Crescimbeni állítása szerint — az olasz nyelv ismeretében majd minden idegent fölülmúlt.¹⁾ Mint akadémikus a «növekedő» (il Crescente) nevet vette föl, s «crescit eundo» jelígyével ellátott és sziklából előbúvó patakot föltüntető címert használt. I. Lipót uralkodása alatt az olasz nyelv használata annyira elterjedt Ausztriában és Németországban, hogy — Crescimbeninek némileg túlzott, de mindenesetre jellemző följegyzése szerint: az olasz beszéd a XVIII. század elején ez országokban ép úgy otthonos volt, mint Itália ege alatt.²⁾ A toszkánai követ, Malagotti, 1675-ben Bécsből azt írja urának, III. Cosimo nagyhercegnek, hogy bár elég jól olvas már németül, a beszéddel mégis hátra van, mert nem tud kellő gyakorlatot szerezni. «A ki itt csak valamirevaló kabátot visel — mondja — mind folyékonyan beszél olaszul. A hölgyek nemcsak olaszokkal, de gyakran egymás közt is olaszul beszélnek. Az idegen követek közül egyik sem tartja szükségesnek, hogy németül tanuljon, a mit nem is kíván tőlük senki sem».³⁾

A bécsi udvarban az olasz lírai költészetnél is buzgóbban művelték az olasz színpadi zenét, melyet Mantuából ültettek át, midőn a hercegség trónörökösödéséről folytak tárgyalások (1632). E tekintetben a főérdem Cesare di Guastalla herceget, a *Procis* és a *Piaga felice* szerzőjét illeti. A Burgot és Bécszet csakhamar elárasztotta az olasz zene, s a császári kamarai olasz költők is elsősorban a színpadi zene számára dolgoztak.

Az olasz irodalom és zene kultuszában fontos fordulat áll be VI. Károly (1711—1740) uralkodása alatt. Eddig főként az olasz beházasodások, a bécsi udvarba került olasz hercegnők szolgálták e kultuszt, s az olasz nyelvet, irodalmat és zenét gazdagsága és szépsége miatt művelték. Most a Habsburgok jogara alá került olasz tartományok miatt politikai szükséggé vált mindez. A hódító Ausztria helyes politikát követett, midőn nem erőszakolta a saját nyelvét az új hódoltakra, hanem ezek műveltségét a birodalmi főváros udvari életébe igyekezett bekapcsolni. A Habsburg-ház Milánót és Mantuát csaknem az egész XVIII. század folyamán bírta. Negyedszázadon át tartott uralma Nápoly, 17 évig Szicília s hosszabb ideig Szardínia, Parma, Piacenza és Velence fölött. Fél századnál hosszabb ideig ültek tagjai Toszkána nagyhercegi trónján. E kapcsolatok eléggé magya-

¹⁾ U. o., IV, 220—21. l.

²⁾ I. m., IV, 245. l.

³⁾ Lorenzo Malagotti toszkánai követ levelezését kiadta C. Guardii a *Giornale storico degli archivi toscani*-ban, V. kötet, Firenze, 1861.

rázzák, hogy a XVIII. század elején Bécsben olasz költőknek és tudósnak egész kolóniája alakult, melynek egyik legbefolyásosabb és legszeretettelőbb pártfogója VI. Károly császár barátja, Althann Marianna (1689—1755), Pignatelli nápolyi örgróf leánya volt. Az olasz marchesa 1709-ben Barcelonában Althann grófhöz, VI. Károly udvarnokához ment nőül.¹⁾ Ugyanakkor csillagkeresztes hölgyggyé nevezték ki. Althannal két évvel utóbb, a császár kíséretében Spanyolországból Bécsbe költözött, a hol jóideig a spanyol Althanné nevén ismerték. Kora legbájosabb és legszellemesebb női közé tartozott. A nép rendkívüli jótékonyágaért szerette. Barátja volt az irodalomnak és művészetnek. Az ő ajánlatára hívták Bécsbe 1718-ban Apostolo Zenót, mint udvari történetíró 4000 forint fizetéssel, 1730-ban pedig, Zenó nyugalomba vonulása után, mint császári költőt 3000 forint évdíjjal Metastasiót, a ki még Nápolyból ismerte őt, s 1721-ben neki ajánlotta *Endimione* című drámai költeményét. Althann 1722-ben halt meg, úgy hogy midőn Metastasio Bécsbe jött, a grófné már özvegy volt, s bár kilencz évvel idősebb volt a költőnél, még mindig elég szép volt ahhoz, hogy a költő belészeressen. Mesebeszéd azonban, hogy titkos házasságra lépett volna vele és ennek megezáfolására állítólag a papi rendbe készült lépni. Ez csak afféle költői túlzás lehetett. Mert tény, hogy Althannénak élénk szerepe volt Metastasio érzelmi életében. 1734-ben meghalt a költő kedvese, Marianna Bulgarelli, a híres római mondaine. Eleinte vigasztalhatlan volt, távol tartotta magát az udvartól és az Althann háztól is. Utóbb Althann grófné barátsága vigasztalta meg. A grófné — írja Metastasio egyik kortárs-életírója — naponta maga kereste fel a költőt, hogy e nehéz időkben vigasztalja. Később gyakran töltötte Metastasio a nyarat és az őst a grófné morvaországi birtokán. S Althannénak 1755-ben bekövetkezett halála után is elrándult oda és az fájó szívvel járta be a szép helyeket, hol egykor együtt oly boldogok voltak. «25 évnél tovább tartó zavartalan barátság oly kötelék, melynek megszakadása kegyetlen fájdalommal sujt» — írja Farinello barátjának a grófné halála alkalmával.

¹⁾ Althann Mihály János, római szent birodalmi gróf, goldburgi és muhrstetteni báró, főlovászmester és belső titkos tanácsos, VI. Károly különös kegyét élvezte. Állandóan a császár oldalán volt a Spanyolországban töltött időben. Német volt ugyan, de gondolkodásban és érzésben egészen a spanyolhoz simult. Károly soha sem feledte el, hogy Althann mentette meg egy ízben az ő életét. Hívének nejehez, a szép Pignatelli marchesához, gyöngéd viszony fűzte az ifjú királyt. Az államügyekbe maga a császár szokta Althant beavatni. Befolyása 1718 után szinte határtalanra vált. 1719-ben Muraközt és Csáktornyát kapja adományba VI. Károlytól, 1721-ben pedig a herceg Esterházy József halálával megüresedett zalamegyei főispánságot és pedig örökösen összes fiutódai számára (Lib. Reg. 33., 171. és 172. l.). Ugyancsak ez évben 100,000 forintot is utalványoz kedvencének a császár, miből 70,000 frt magyar jószágokban törlendő. Meghalt 1722-ben. Fia, IV. Mihály János Barcelonában született 1710. április 5-én; v. ö. Marczali Henrik, *Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig*, 18., 64. és 92. l.; Hajnik Imre, *Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben*, 95. l.; Nagy Iván, *Magyarország családai, czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, I, 24—25. l.

Metastasio 1730. júliusában foglalta el udvari hivatalát. Julius 18-án jelent meg a császár előtt audiencián Laxenburgban.

Udvari tisztsége betöltésére már irodalmi előzményeinél fogva is, kiváló hivatással bírt. Metastasio már első verseinek (*Poesie di Pietro Metastasio*) 1717. kiadásában írja, hogy a *Convito degli dei* című s a római császárnénak, Erzsébetnek, szerencsés szülése alkalmából nyolczas rímekben írt epikus idilljét azzal a hódolattal szerzette, melylyel az újszülött, az invittissimo germe iránt mindazok viseltetnek, a kik római vallást és római törvényeket követnek. S a költőnek a klasszikus imperium romanum nagy hagyományait követő császárság iránti odaadó hűsége mind haláláig tartott. Az olaszok ragaszkodása a római császársághoz az egész század folyamán változatlanul élt. A római császárt a magukénak, elmosódó nagy hagyományaik őrzőjének érezték. S midőn II. József császár incognito Rómában járt, a Transtevere népe ekként üdvözölte: Accomodatevi Cesare, siete in casa vostra. Metastasio is a Ghibellinek, a Dante hagyományával lelkében hajtott térdet a német római császárok előtt.

Ennek a boldog poétának élete (1698–1782) csöndes idyllként telt el vers- és muzsika-, mosoly- és szép nőktől kísérve, anyagi jólétben, tisztelettől és szeretettől övezve. S a mily harmonikus, zökkenés nélküli volt élete, époly könnyű volt halála, mely 84 éves korában következett be. Bécsben 52 évig, 1730-tól 1782-ig élt s élete az udvarnál zavartalanul boldog volt. Császári urai és úrnői kegyében sütkérezett, mindenki tisztelte, mindenkiről ő is csak szépet és jót mondott, egyetlen ellensége, irigye, vagy vetélytársa nem volt, ünneptek Európaszerte, drámáit mindenki olvasta s műveinek negyven kiadását láthatta könyvtárában. VI. Károly grófi vagy bárói rangra akarta emelni, de ő elhárította magától a megtiszteltetést. S Mária Teréziának is kosarat adott, midőn a császárné a Szent István-rendet küldte neki, azt mondván, hogy nem tudna a kitüntetéssel járó kötelezettségeknek megfelelni.

Nincs az a bibliográfiai hangyaszorgalom, mely számon tartotta volna drámáinak töméntelen kiadását. Kezdve az 1737.-i római és velencei kiadáson, lenyomták azokat Nápolyban, Turinban, Forlíban, Pratóban, valamint több más kisebb helyen. Lefordították németre, francziára, spanyolra, angolra, magyarra, lengyelre, svédre, görögre, latinra stb. Az utolsó és a legdiszesebb kiadás, melyet a költő még megérhetett, a párisi volt. 1780–1782-ben jelent meg 12 kötetben, Mária Terézia leányának, Mária Antoinette franczia királynénak ajánlva, s ugyane kiadás egyidejűleg Turinban, Nizzában és Nápolyban is napvilágot látott.¹⁾ A párisi kiadás előfizetői közt szerepeltek: XVI. Lajos és neje, Lajos Sztaniszló, a restauráció későbbi királya, Mária Jozefin, Mária Adél és Mária Viktória franczia hercegnők, III. György angol király és Zsófia Sarolta királyné, II. József római császár, II. Katalin orosz czárnő, a ki Galitzin hercegnek a budapesti Orsz. Széchényi-könyvtárban, a Metastasio-féle kéz-

¹⁾ *Opere del signor abate Pietro Metastasio*. In Parigi, presso la vedova Hérissant, nella Via Nuova di Nostra-Donna, alla Croce d'oro.

íratok közt őrzött, s a költőhöz intézett egyik levele tanúsága szerint, egymaga nyolczvan példányra fizetett elő.¹⁾ A magyarországi előfizetők közt Fekete, szül. Esterhazi (!) grófné,²⁾ «Hadyck» János gróf, «Bathiani» Fülöp gróf, «Orzi» László báró nevét találjuk. Ezekkel s minden bizonynyal sok más magyar főúrral a királynő bécsi udvarában ismerkedett meg Metastasio, a kinek költészete az ő révükön eljutott Magyarországra is. Neve, híre messze vidékeket járt meg. Bougainville az amerikai portugál gyarmatokon utazva a mulattoktól hallotta dalait előadni, egy öreg sánta pap vezetése alatt. Joggal mondja a költő tiszteletére Firenzében 1754-ben vert érem körirata: Ultimi noscent Geloni.

Korának kétségkívül egyik legnépszerűbb és legismertebb költője volt. A rokokó korszak irodalmának legősintébb, legközvetlenebb képviselője. Költészetét a rokokóval együtt az eruptív erővel fellépő új korszak eltemette el. Magát Metastasiót azonban jó sorsa megkímélte attól, hogy világfelfogása még életében egy ellentétes, új európai áramlatba ütközzék. A halál kegyes volt hozzá, kegyes cikornyás szép álmaihoz is és nem engedte meg, hogy szemtanuja legyen az ő szép világa szétfoslásának. A rokokóval s így költészete lényegével az új korszak gyorsan és könnyen végzett. Halála után alig két évtizeddel, 1806-ban Kazinczy Ferencz már így nyilatkozott Cserey Farkashoz intézett levelében: Metastasio Mária Theresia alatt élt, 's büszkije még is fére van már téve a' Bécsi Bibliothecának egyik Kabinetje szegletébe.³⁾

Metastasio művei a saját életének szelíd, egyenletes képét tükrözik. A mily zökkenés nélküli, a nagy szenvedélyeket kerülő volt élete, a milyen szelíd, mindenki iránt figyelmes és vonzó volt ő maga, olyanok művei is. Csöndes vizeken halk lapátolással evezett végig az életben, csak enyhe hullámverések rhythmusát hallotta, tiszta láthatárt és felhőtlen eget látott. Az érzések, szenvedélyek nagy hullámjainak összecsapásait hiába keressük drámaiban. Ha bizonyos érzelmek: szerelem és hála, atyai szeretet és hazaszeretet összeütközésbe kerülnek is egymással, ez csak azért van, hogy a végső kiengesztelődés után levonhassa a szép dalokban kifejezett erkölcsi tanulságot, műveinek állandó alapeszméjét. Sohasem lépi túl azokat a kereteket, melyeket korának csöndes érzelmi hangulatokra berendezett, erkölcsi disztíngvált társadalmi megszab. Vallási, erkölcsi, politikai felfogásban teljesen korához simúl, a Mária Terézia korához, melyben az emberek mosolyogva, egymásnak bókolvá éltek. Tárgyát, történeteit a görög, római és keleti hagyományból merítette, ezeket azonban átszötte saját leleményű epizódokkal s felcizcomázta ama

¹⁾ L. Zambra, *Manoscritti editi ed inediti di Pietro Metastasio nella Biblioteca del Museo Nazionale Ungherese*, La Bibliofilia, XI. évf., 10–11. füzet.

²⁾ Egy Eszterházy-Lunati grófnő megbízásából írta Metastasio 1773-ban Chi mi narra il raro merto kezdetű bájos költeményét, melyet Spencer asszonynak ajánlott, s mely összegyűjtött művei párisi kiadásának XI. kötetében (286. l.) jelent meg.

³⁾ *Kazinczy Ferencz levelezése*, közlésezi dr. Váczy János, IV, 345, 1005. levél.

régi koroktól független hangulatainak, érzéseinek apró képeivel. Antik motívumokat modernül idomított át.

Könnyed melodramái jellem, érdekes tartalom, letompított szenvedélyek, a fejedelmek rokonszenves beállítása, a nyelv szépsége, a dalok kedvessége, az egésznek vallás-erkölcsi iránya azok a tulajdonságok, melyek miatt darabjait az udvar, a felsőbb körök, az egyház és iskola emberei egyaránt kedvelték és terjesztették. Drámái kivált az ifjúság nevelése szempontjából kínálkoztak alkalmas eszköznek, olyannyira, hogy még 1818-ban is, oly időben tehát, midőn a költő csillaga majdnem mindenütt, még hazájában, Olaszországban is aláhanyatlott, Pater Török Damascenus, conventualis minorita, az erkölcsi szempontból kifogástalan színdarabokról írva, Metastasio műveit állította követendő példa gyanánt.¹⁾

A magyarországi iskola-dráma, de főleg a jezsuita iskola-dráma teljes bizalommal fordulhatott hozzá a XVIII. század második felében pædagogiai tekintetben alkalmas anyagért. Drámáiban a közönségre tartalmukkal és formájukkal egyaránt ható műveket nyertek, melyeket bőségesen fordítottak, másoltak és szabadon használtak föl. A Theatrum mundi gallici, a Tragedia italica Julius Colonnae, a Comœdia italica Crespontis, az Avancini-féle Poesis dramatica, a Selectæ Patrum Societatis Jesu Tragediæ, a Reffeus-, Dentius-, Gilly-, Præsius-, Stanchius stb.-féle iskola-, illetve jezsuita iskola-dráma gyűjtemények²⁾ mellé a XVIII. sz. második felében Metastasio darabjai kerültek s rövid időn belül vezető szerepre tettek szert.

Az iskola-dráma s különösen a jezsuita színi előadások tehát nemcsak azt a célzt szolgálták, melyet első sorban elérni törekedtek, t. i. a tanulók erkölcsi nevelését, a latin nyelv gyakorlását, a jó modort és illemtudást, hanem közvetítő csatornákká lesznek, a melyeken át a külföld irodalmi termékei hozzánk átszivárogtak. Az iskola-dráma révén az európai nagy szellemek művei lassan-lassan nálunk is otthonra találtak és ezzel tért nyert a külföldi fejlettebb irodalmi hang és ízlés, a mely az átültetett, vagy mintaképen utánzott művekben megnyilvánult.³⁾ Metastasio esetében a jezsuiták közvetítő szerepét minden bizonynyal megkönnyítette az a körülmény, hogy az olasz költő Bécsben tartózkodott és ez a város egyúttal fontos középpontja volt a jezsuitarendnek, továbbá, hogy művei iránt, már magas állásából kifolyólag ép Bécsben volt legerősebb az érdeklődés, s végül az a körülmény, hogy Magyarország Ausztriával egy-séges jezsuita tartományban egyesült.

Metastasio természetesen soha sem gondolt arra, hogy iskola-drámákat írjon. Mégis a fölfogás, a világszemlélet tekintetében nagy rokonság mutatkozik Metastasio művei és az iskola-drámák, főként a

¹⁾ Az időt töltő mulatságok, és különös figyelemmel a játék-szin erkölcsi tekintetben. Irta P. Török Damascenus conventualis minorita Miskolczon, 1818. Miskolczon, nyomtattatott Nemes Szigethy Mihálnál; 50. és köv. l.

²⁾ Császár Elemér, *Adatok Táncz Menyhért életéhez*, Irodalomtörténeti közlemények, 1901 (XI. kötet), 64. l.; Czapáry László, *Mysterium- és iskola-dráma*, 40. l.; A. Fest, *Contributi per la storia della pubblica istruzione in Fiume*, 80. l.

³⁾ V. ö. Schönvitzky Bertalan, *A pozsonyi kir. kath. főgymn. története*, 167. l.

jezsuita iskola-drámák között s ez magyarázza a Metastasiótól ezekre gyakorolt rendkívüli hatást.

A Bécsbe szakadt olasz költő ily módon erős befolyással volt a XVIII. századi hazai iskola-dráma alakulására s közvetve e kor neveléstörténetére, irodalmára és műveltségére is. E hatást nem hagyhatja számításán kívül, a ki a Mária Terézia korának magyar szellemi életébe mélyebben bele akar tekinteni.

A század utolsó negyedében, a jezsuita-rend eltörlésével (1773) és az irodalmi ízlés változásával lényegesen csökken Metastasio közvetlen hatása s csaknem teljesen megszűnik a költő halálával (1782), a rokokó alkonyán. A XIX. század első éveiben csillaga rövid időre még fölűnik, de ez volt egyszersmind utolsó lobbanása. Műveit kezükbe veszik az új magyar irodalom úttörői. Őket azonban már mint irodalomtörténeti jelenség érdekli Metastasio, a nélkül, hogy spontán megtermékenyítő hatását éreznék. Fordítják, öntudatos irodalomtörténeti czállal kísérleteznek vele. Az új magyar irodalom föllendülését az ő művei ismeretétől is várták.¹⁾

A következőkben hatását egyelőre bécsi szereplésének kezdetétől (1730) 1790-ig terjedő korszakra nézve mutatom ki. Ezt a beosztást azért választom, mert ez a korszak összeesik a Metastasio által képviselt világnak, Metastasio nagyobb népszerűségének virágkorával, s mert 1790 előtt nincs a szó igazi értelmében vett, a nép életéből, a nemzet jelleméből fejlődő világi magyar színpad. A magyar nyelv és irodalom, a magyar dráma felvirágzására rendkívüli hatással voltak a XVIII. század 90-es éveiben megindult játékszíni mozgalmak. Ezek nekilendülésében pedig az iskola-drámának jutott a főszerep, annyira, hogy a világi drámát emennek folytatásaként foghatjuk fel. S a magyarországi iskola-drámára gyakorolt hatásával kapcsolódik Metastasio az újabb magyar irodalom fejlődési láncolatába.

III. Metastasio és a magyarországi iskola-dráma.

Adataink szerint a XVIII. század második felében az iskola-drámákat szerkesztő magyar paterek Metastasio 26 melodramája közül tizenhármát fordítottak le, illetve dolgoztak át az iskolai színpad számára. E tizenhárom melodráma a következő: Artaserse, Attilio Regolo, *Ciro riconosciuto*, *La Clemenza di Tito*, Demofonte, Didone abbandonata, *L'Eroe Cinese*, Ezio, Issipile, Olimpiade, Siroe, Temistocle és Zenobia. Oratoriumai és egyéb drámái színpadi cselekvényei (*azioni drammatiche*) közül pedig a következő négyet fordították le: *Giuseppe riconosciuto*, *Isacco figura del Redentore*, *La Passione di Gesù Cristo* és *Il Sogno di Scipione*. E fordításokról teljes szövegek maradtak fenn, s így forrásuk megállapítása könnyű és egyszerű. Ezenfelül pusztá címek is maradtak fenn, előadott iskola-drámák címei, melyek erősen emlékeztetnek Metastasio egyik-másik melodramájának címére. E hiányos adatok egymagukban bizonyító erővel nem bírnak, s azért csupán felemlítésükre szorítkozom. Forrásaink egy része ugyanis, az egyes jezsuita-intézetek évkönyvei, csak szűk

¹⁾ *Kazinczy Ferencz levelezése*, III, 41, 583. levél és III, 301, 741. lev.

szavakban emlékeznek meg az előadott darabokról, többnyire pusztán nevüket említik; fontosabb az elért siker, s ennek több szót is szentelnek. E hiányzó adatok következtében annyiival is inkább nehéz megállapítani az illető címek alatt értendő darabokat, azok szerzőjét, esetleg forrásukat, mert még a teljes szövegű iskola-drámák között is gyakran találkozunk olyanokkal, melyek csak címben, azonosak vagy hasonlóak, tárgyukban, feldolgozásukban azonban elütők. A jezsuiták csere és kölcsönzés útján gyakran megszerezték a már előadott darabokat, s ezeket növendékeik képessége szerint részben teljesen átdolgozták, részben pedig ízlésük szerint és céljaik szemmel tartásával itt-ott módosították. Ennek megfordítottjával is találkozunk: egy és ugyanazon darab fordításai vagy átdolgozásai különböző címek alatt szerepelnek. Így p. o. Holberg Jacob von Tyboe-ját Dugonics András háromszor dolgozta át, s mindannyiszor más-más címet adott fordításának, ú. m. Gyöngyösi, Opimius és Tárházi.¹⁾ Ha tehát még teljes szövegű daraboknál pusztán a cím a forrás és a szerző megállapítására nézve nem szolgál mindig megbízható támaszpontul, — ott a hol csupán címek maradtak fenn, a nehézség még százszorta nagyobb.

Metastasióknak fentemlített 17 melodramája, illetve oratoriuma és egyéb színpadi cselekvénye közül latinra van fordítva, illetve átdolgozva: Artaserse, Attilio Regolo, Ciro riconosciuto, La Clemenza di Tito, Demofonte, Didone abbandonata, L'Eroe Cinese, Ezio, Issipile, Olimpiade, Siroe, Temistocle és Zenobia, továbbá Giuseppe riconosciuto, Isacco figura del Redentore és Il Sogno di Scipione: magyarra van fordítva: Attilio Regolo, La Clemenza di Tito, L'Eroe Cinese, Temistocle, továbbá Isacco figura del Redentore, La Passione di Gesù Cristo és Il Sogno di Scipione; francziára pedig Ciro riconosciuto és La Clemenza di Tito. Nyomtatott színlapok tanúsága szerint színre kerültek a következők: Attilio Regolo, Ciro riconosciuto, La Clemenza di Tito, L'Eroe Cinese, Isacco figura del Redentore. A többiekéről, vagy legalább legnagyobb részükről fel lehet tenni, hogy szintén színre kerültek, mert nem hihető, hogy az illető fordítók, illetve átdolgozók csupán stílusgyakorlat kedvéért foglalkoztak volna velük.

A legtöbb fordítást tartalmazza a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi-könyvtárának Bartakovics József-féle²⁾ kéziratos iskola-drámagyűjteménye. Ez a gyűjtemény Metastasio magyarországi népszerűségét a XVIII. század második felében jellemző módon bizonyítja.

Két, egy kéztől eredő, negyedréti kötetből áll. Kézirattári száma: quart. lat. 693. Az I. kötet 218, a II. 189 később számozott levélből áll. A benne előforduló legkésőbbi évszám 1753.³⁾ E szerint a gyűjtemény a XVIII. század második felében készülhetett. 36 iskola-drámát tartalmaz; három magyar, a többi 33 latin nyelvű. Pusztá címüket

¹⁾ V. ö. Bleyer Jakab, *Gottsched hazánkban*, 47. l.

²⁾ Bartakovics József jezsuita tanárra vonatkozólag (szül. Szakolczán 1722-ben márczius 19-én, meghalt Kassán 1763-ban április 15-én) lásd Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*, I, 619.

³⁾ Balthasar. Actus III. (I. kötet, 198—207. levél.) A végén: «NB. Hæc actio in originali habet V actus: edita est Parmæ ab aliquo e S. J. 1753.»

már Nagy Sándor felsorolta.¹⁾ Említette a gyűjteményt többek közt Czapáry László is, anyagát felsorolta s egyúttal minden egyes darabjának rövid tartalmát közölte.²⁾ 36 darabja közül 12 Metastasióra vezethető vissza. Szándékosan kerültem a fordítás szót. E 12 darab t. i. nem mind Metastasio darabjainak szószerint való fordítása. Az iskola-dramákat készítő jezsuita pátereknek szándékukban sem volt, hogy szószerinti, hű fordításokkal álljanak közönségük elé; Metastasio műveiben, azok szellemében alkalmas eszközt találtak sajátos pädagogiai és didaktikai céljaik elérésére. Céljük pedig, mint említettük, a latin nyelv gyakorlása, az életben szükséges társalgási ügyesség megszerzése és az ifjúság erkölcsi érzésének nevelése volt. Inkább átdolgozók mint fordítók. Némely darabnál maga a fordító-átdolgozó figyelmezteti erre az olvasót, így — a mint látni fogjuk — az Olympiasnál és a Zenobiánál. A hosszabb eredeti darabokat általában az átdolgozó az iskola-dramák szokásos előadási időtartamához mértén megrövidíti. Ez főleg a latinra fordított daraboknál fordul elő. A mit anyanyelvén betanulni könnyű volt az olasz vagy a francia fiúnak, azt latin nyelven elsajátítani a magyarnak bizonyára több fáradságába került. Így a Balthasar című eredetileg ötfelvonásos tragédiát az átdolgozó a Bartakovics-gyűjteményben három felvonásra rövidíti. Mindez azért történt, hogy ilyen czélzárabb beállítással biztosabb hatást érjenek el velük a jezsuita páterek.

A Metastasióra visszavezethető 12 iskola-dráma a következő: Artaxerxes, Cyrus, Demophoon, Dido derelicta, Aetius, Issipile, Joseph a fratribus suis adoratus et agnitus, Olympias, Syroes, Themistocles, Titi clementia, Zenobia.

A Bartakovics-gyűjtemény további hat darabja egyébként, a hozzájuk fűződő megjegyzések alapján szintén olasz eredetiekre vezethető vissza. Ezek azonban olasz jezsuita páterek tollából származó s eredeti rendeltetésük szerint is iskola-dramák. Metastasio népszerűségére mindenesetre jellemző, hogy bár drámái, helyesebben melodramái, iskola-dramáknak még távolról sem minősíthetők, mégis a Bartakovics-gyűjteményben feltűnően nagyobb számban fordulnak elő, mint az igazi, kimondott iskola-dramák. Ez a hat darab a következő: 1. Cæsar (I, 23—41), 2. Constantinus Porphyrogenitus (I, 77—102), 3. Dion (I, 186—197), 4. Balthasar (I, 198—207), 5. Manasses (II, 18—26) és 6. Sedecias (II, 27—42).

A Bartakovics József-féle kéziratos iskoladráma-gyűjtemény mellé, tartalmánál és jelentőségénél fogva méltóan sorakozik a zirczi apátsági könyvtár szintén kéziratos iskoladráma-gyűjteménye, a mely 14 darabból áll. A zirczi gyűjteményben Metastasiót úgyszólván abban az arányban találjuk képviselve, mint az előbbiben, a Bartakovics-féleiben: tizennégy darab közül három az övé, és pedig Attilius Regulus, Themistocles és a Heros Sinensis. Ezekkel Metastasio Magyarországon latin és magyar nyelvre fordított, illetve magyar és latin nyelven az iskola számára nevelés céljából átdolgozott drámáinak

¹⁾ *Hazai tanodai drámák a Nemzeti Múzeum könyvtárában*; Magyar Könyvszemle, 1883. évf., 331. és 333—334. l.

²⁾ *Mysterium és iskola-dráma*, 40—42. l. (jegyzet).

száma csak kettővel szaporodik, mert a mint láttuk, Themistoclese a Bartakovics-gyűjteményben is előfordul.

A Budapesti Egyetemi Könyvtárban egy melodrárával szerepel Metastasio, az Attilius Regulusszal; a gyulafehérvári Batthyányi-könyvtárban pedig kettővel, a Titus kegyességével és az Attilius Regulusszal. Hattyúffy Dezső székesfehérvári árvaszéki ülnök gyűjteményében kéziratban van Czapáry László szerint¹⁾ Metastasio Temistocle című melodráájának, továbbá La passione di Gesù Cristo című oratoriumának s végül Il sogno di Scipione színpadi cselekményének magyar fordítása. Eddig kéziratokról volt szó. Nyomatásban aránylag kevés jelent meg: La Clemenza di Tito, Illei János fordításában, Kassán 1767-ben; Il sogno di Scipione, Kreskay Imre Tamás fordításában, Kassán, 1782-ben, a Magyar Museum 2. kötetében és Isacco figura del Redentore, Gánóczy Antal magyar s Patachich Ádám latin fordításában, Nagyváradon 1769-ben. Az Eroë Cinesét Czapáry László csak újonnan adta ki Székesfehérvárott 1895-ben.

A fordítók közül Illei János, Gánóczy Antal, Patachich Ádám és Kreskay Imre Tamás műfordításra törekedett, az eredetinek minden sajátosságát igyekezett visszaadni. Fordításaik azért nem szözszerintiek. A Bartakovics-gyűjteményben levő darabok fordítója — akár maga Bartakovics József volt az, a mi mellett pusztán az a körülmény szól, hogy költői dolgozatait tartalmazó sajátkezű gyűjteményében fordulnak elő, akár más — a fordítók ama csoportjához tartozik, kik előtt a fordítás nem más, mint verseknek prózába való feloldása. Fordításai szözszerintiek. Ide tartoznak a zirczi apátsági, a budapesti egyetemi és a gyulafehérvári Batthyányi-könyvtári darabok fordítói is. A fordítások többnyire az olasz eredeti után készültek.

A) Melodrák.

I. Artaserse (*Opere di Pietro Metastasio*, Venezia, Curti, 1813. II. kötet, 205. és köv. lk.; első előadása: Róma, 1730). Kivonatostartalma (hű fordításoknál az illető darabok kivonatostartalmát adom, főleg magának Metastasionak Argomento-ja alapján; átdolgozásoknál, szabadabb fordításoknál, a szükséges összehasonlítások kedvéért, részletes tartalmukat bocsátom előre):

Artabanus, Xerxes testőrségének parancsnoka, látva, hogy a görögöktől szenvedett vereségek folytán napról-napra esőkken királyának hatalma, Xerxest és családját a maga nagyraagyvásának akarta áldozatul adni, s Perzsia trónját elfoglalni. Fölhasználta tehát ura családjával való barátságos viszonyát, behatolt éjjel Xerxes lakosztályába és megölte őt. Majd a királyi hercegeket, Xerxes fiait annyira egymás ellen ingerelte, hogy Artaxerxes, a fiúk egyike megölette tulajdon testvérét, Dariust, kit Artabanus gyanúsítása alapján apagyilkosnak hitt. Az áruló terveinek keresztülviteléhez már csak Artaxerxes halála hiányzott, a melyet előkészített, de a mely a dráma epizódjait kitevő különböző események miatt végre is meghiúsult. Az árulást felfedezik s Artaxerxes megmenekül.

Metastasio Artaserse című melodráájának fordítása a Bart-

¹⁾ *Mysterium- és iskola-dráma*; 43. 1.

kovics-gyűjtemény latin Artaxerxes-e (I. kötet, 177r—186r levél). Próza. Argumentum-a kivonatos fordítása az eredeti Artaserse Argumento-jának. Ugyanazok a szereplők: Artaxerxes, Princeps, tum Rex Persiæ, amicus Arbacis, amans Semiræ (Metastasiónál: Artaserse, principe, e poi re di Persia; amico d'Arbace, ed amante di Semira); Mandane, Soror Artaxerxis, amans Arbacis (M.-nál: Mandane, sorella d'Artaserse, ed amante d'Arbace); Artabanus, Præfectus Armorum Regionum, Pater Arbacis, et Semiræ (M.-nál: Artabano, prefetto delle guardie reali, padre d'Arbace e di Semira); Arbaces, Amicus Artaxerxis, amans Mandanis (M.-nál: Arbace, amico d'Artaserse, ed amante di Mandane); Semira, Soror Arbacis, et amans Artaxerxis (M.-nál: Semira, sorella d'Arbace, ed amante d'Artaserse); Megabises, Generalis armorum Præfectus, et amicus Artabani (M.-nál: Megabise, generale dell'armi, e confidente d'Artabano). Ugyanaz a cselekmény helye: Scena figitur Susis, ubi Persarum Sedes Regia (M.-nál: L'azione si rappresenta nella città di Susa, reggia de' monarchi Persiani).

Három felvonás. Minden felvonásban ugyanannyi jelenet, mint az olaszban, t. i. 15, illetve 15 és 11.

A Bartakovics-féle latin Artaxerxes fordítója kihagyja a III. felvonás végén a darabot befejező rövid kart (chorus); ezt nem tekintve híven követi eredetijét; magukat az áriákat is lefordítja, természetesen prózában. E téren is, a legritkább esetben enged meg magának összevonásokat, rövidítéseket vagy kihagyásokat.

Minden tekintetben a leghívebb fordítások közé tartozik.

Forrásaink szerint, Artaxerxes vagy hasonló címek alatt több iskola-dráma került bemutatásra Magyarországon a XVIII. században; így 1729-ben Artaxerxes cordis paterni et salutis suæ de Artabano vindex cím alatt Szakolczán,¹⁾ 1729-ben Artaxerxes, de Artabano triumphans cím alatt Eperjesen,²⁾ 1745-ben Artabanus cím alatt Budán,³⁾ 1746-ban Artabani, Regiæ apud Xerxem præfecti infelix occasus cím alatt Nagyszombaton,⁴⁾ 1752-ben Artaxerxes cím alatt Budán,⁵⁾ 1758-ban Artaxerxes cím alatt Trencsénben,⁶⁾ 1763-ban Artaxerxes cím alatt Kassán,⁷⁾ 1772-ben Artaxerxes cím alatt Szakolczán.⁸⁾

Metastasio Artaserse című darabját 1730-ban mutatták be elő-

¹⁾ V. ö. Weiser Frigyes, *A katolikus iskolaiügy Magyarországon*. II. Literæ authenticæ, exhibentes origines scholarum Hungariæ stb. Fasciculus tertius. Pars I, 309. l.

²⁾ Nyomtatott színlapja a M. Nemzeti Múzeum Könyvtárában.

³⁾ V. ö. a budapesti Egyetemi Könyvtár Ab. 84 fol. jelzetű kézírata: *Historia collegii Budensis ab anno 1737 usque ad annum 1771* (ezentúl E. K. Ab. 84 fol.).

⁴⁾ V. ö. a budapesti Egyetemi Könyvtár Ab. 123 fol. jelzetű kézírata: *Annuae collegii Tyrnaviensis soc. Jesu. Anno 1711—1765* (ezentúl E. K. Ab. 123 fol.).

⁵⁾ V. ö. E. K. Ab. 84 fol.

⁶⁾ Nyomtatott színlapja a M. N. M. könyvtárában.

⁷⁾ V. ö. a budapesti Egyetemi Könyvtár Ab. 89 fol. jelzetű kézírata: *Annuae collegii Cassoviensis societatis Jesu ab anno 1735 ad a. 1773* (ezentúl E. K. Ab. 89 fol.).

⁸⁾ V. ö. Weiser Frigyes, i. m., III 1, 362. l.

ször Rómában. Az 1730. év előtti iskola-előadások tehát, mint az 1729. évi szakolczai és eperjesi nem jönnek tekintetbe. Utóbbit illetőleg egyébként minden kétséget kizár ennek a M. Nemzeti Múzeum könyvtárában őrzött nyomtatott színlapja (programmja).

Az 1758-ban Trencsénben előadott latin Artaxerxes ránc maradt nyomtatott színlapja (ugyancsak a M. N. M. könyvtárában) kizárja, hogy ennek forrása Metastasio eredetije lett volna. Argumentum-a, úgy mint Metastasio Artaserse című melodráájában, Justinust jelöli ugyan forrásának; az egyes jelenetek kivonata és a megváltozott személyek viszont kizárnak minden közösséget Metastasio darabja és a trencsényi Artaxerxes között.

Említi Artaxerxes-t a nagyváradai színészek 1799. évi repertórium-a is.¹⁾ E cím mögött azonban Égerváry Ignác Metastasio után készült s Endrődy János Magyar Játékszíniében megjelent (IV. kötet, 3. darab) magyar fordítását (Artaxerxes) sejtjük.

Artaserse-t 1741-ben adta elő Pozsonyban olaszul Metastasio Alessandro nelle Indie című melodráájával együtt Mingotti Péter olasz opera-társasága.²⁾ De az Artaserse pozsonyi előadásánál Metastasio drámája csak másodlagos szerepet töltött be, mert operáról lévén szó, az érdeklődés súlypontja természetesen a zenére esett, melyhez Metastasio csupán a szöveget szolgáltatta. Más volt azonban a helyzet az iskolai előadásoknál, melyekben Metastasio zenekíséret nélkül érvényesült, melyekben a közönség Metastasiót Metastasioért hallgatta és élvezte. Mintha megvalósult volna Metastasio írói álma, a ki darabjaiban nem annyira opera-librettókat kívánt a zeneszerzők rendelkezésére bocsátani, hanem azokban önállóan is előadható, valóságos tragédiákat látott. Századának közönsége e fel fogást teljes mértékben osztotta, s nem egyszer lelkesedett, különösen Olaszországban, kedvencz költőjének zenekíséret nélkül előadott drámáin. A halála alkalmából vert érem körirata így is hangzik: «Sophocli italico», s azon az emlékoszlopon, melyet Riminaldi biboros Rómában emelt, azt olvassuk, hogy «Petro Metastasio civi romano principi italici dramatis . . . ».

II. Attilio Regolo (Opere, VI. kötet, 3. s köv. lk.; első előadása: Drezda, 1750 farsang). A melodráma részletes tartalma:

I. felvonás. Licinius néptribun, Manlius consul külvárosi palotájának előcsarnokában találkozik kedvesével Attiliával, Regulus leányával. A néptribun megütközik azon, hogy a nagy római leányát a tömegben, a lictorok között látja. A leány Manliusra vár, a consulra; a fölött méltatlankodik, hogy mind ő, a consul, mind a rómaiak mitsem tesznek atyja érdekében, a ki már öt éve a carthagóiak foglya. Licinius megnyugtatta: mindenki óhajtja Regulus visszatérését; ő maga is csak azért vállalta a néptribuni tisztséget, hogy Regulus érdekében tehessen valamit. Az a szándéka, hogy mint néptribun, a nép nevében, követelje Regulus szabadon bocsátását. Attilia kéri, ne folyamodjék még e végső eszközhöz; neki más terve van. Carthagói küldöttséget vár a senatus, össze is ült már

¹⁾ Naményi Lajos, *A váradai színészet története*, 32. és 38. l.; K. Nagy Sándor, *A váradai színészet története*. 1799—1884, 17—18. l.

²⁾ V. ö. Heppner Antal, *A pozsonyi német színészet története a XVIII. században*, 15. és 67. l.

Bellona templomában, hogy meghallgassa. Arra fogja tehát kérni Manliust, hogy ez alkalommal a senatoroknak Regulus megváltását ajánlja. Licinius nem igen bízik Manlius jóindulatában. Vetélytársa volt mindig Regulusnak (1. jel.). Manlius nem tartja kivihetőnek Attilia tervét (2. jel.). Attilia megtudja Barcétól, Publiusnak nemes carthagói rabnőjétől, hogy a carthagói követ megérkezett s hogy vele van Regulus is (3. jel.). Megerősíti a hihetetlennek látszó hírt Publius, Attilia bátyja, a ki quæstor volt, s a kinek — tisztségéből kifolyólag — teendője volt a külföldi követek fogadtatása. Rabként érkezett meg Rómába Regulus, mondja Publius, békeajánlatokat hoz, további sorsa tisztán tőle függ (4. jel.). Barce megtudja az érte lángoló Publiustól, hogy a carthagói követ Hamilcar; ez pedig nem más, mint Barce kedvese. Végtelen örömét nem tudja palástolni Publius előtt, a ki most sejtí, miért oly hideg hozzá a szép rabnő (5. jel.). Barce alig várja a percet, hogy Hamilcárt viszontlássza (6. jel.). Az egybegyűlt senatoroknak Regulus előadja Carthago üzenetét. A carthagói senatus ugyanis üzenetének átadásával és tolmácsolásával Regulust bízta meg; Regulus viszont esküvel arra kötelezte magát, hogy visszatér Carthagóba, a hol halál vár rá, ha a carthagói ajánlathoz nem tudja kieszközölni a római senatus hozzájárulását. Carthago tehát békét akar kötni Rómával, ha ez lehetetlen volna, legalább a foglyokat szeretné kicserélni. Regulus Carthagónak úgy a békére, mint a fogoly-cserére vonatkozó indítványát visszautasítandónak tartja. Ha az ellenség békét akar, mondja, annak a jele, hogy fél. A fogoly-cserét pedig Rómára lealázónak tartja. A senatorok visszavonulnak, hogy határozzanak (7. jel.). Regulus, az őt ölelni akaró Attiliára és Liciniusra mit se hederítve, felszólítja Publiust, vezesse őt szállására (8. jel.). Hamilcar lesújtva közli Barcéval, hogy a senatusban Regulus ellenzte a fogoly-cserét. Újból válniuk kell tehát (9. jel.). Attilia, Barce tanácsára, elhatározza, hogy Regulus érdekében közben fog járni a senatoroknál (10. jel.). Barce reméli, hogy még se fog bekövetkezni, hogy Hamilcar nélküle térjen vissza Afrikába (11. jel.).

II. felvonás. Regulus lelkére köti fiának, Publiusnak, hogy a senatusban szerezzen érvényt álláspontjának és a haza iránti kötelességekre figyelmezteti. A senatus határozatát tőle kívánja megtudni (1. jel.). Manlius, a kit meghatott Regulus hazafisága és önfeláldozása, barátságát ajánlja fel régi vetélytársának. Mindent el fog követni, hogy biztosítsa drága életét Róma részére. Ez ellen Regulus tiltakozik, s végül Manlius kénytelen megígérni neki, hogy a senatusban új barátja álláspontját fogja támogatni (2. jel.). Regulus szemrehányásokkal illeti Liciniust (3. jel.) és Attiliát, kik ott maradása érdekében közben jártak a senatoroknál (4. jel.). Licinius vigasztalja az atyja sorsán bánkódó Attiliát: Regulus élni fog (5. jel.). Attilia igyekszik fentartani a reményt (6. jel.). Regulus a haza dicsőségét és a maga becsületét féltve, aggodalommal várja a senatus határozatát (7. jel.). Boldogan értesül Publiustól, hogy a senatus visszautasította Carthago ajánlatát. Nincs már más tenni valója, mint visszamenni Carthagóba. Attiliát Publiusra bízta (8. jel.). Publius rábeszélni törekszik Attiliát, nyugodjék meg a sorsban, legyen állhatatos. Ezzel magára vonja a féltékeny Hamilcar haragját, a ki azzal gyanúsítja őt, hogy csak azért bírta rá a senatorokat Carthago ajánlatának visszautasítására, hogy Barcét továbbra is magánál tarthassa. Publius a gyanúsítást azzal utasítja vissza, hogy Barcét nyomban szabadon bocsátja (9. jel.). Licinius és Hamilcar, a ki nagylelkűségben nem akar Publius mögött maradni, meg akarja menteni Regulust (10. jel.). Attilia és Barce reménykedik: Licinius fel fogja lázítani a népet, Hamilcar is kigondol majd valamit (11. jel.). Barce mindazonáltal aggódik (12. jel.).

III. felvonás. Regulus sürgeti a visszatérést. Manliusnak megköszöni támogatását. Fiait rá bízta (1. jel.). Megbotránkozva hallja Publiustól, hogy a fellázadt nép hallani se akar visszatéréséről. A hitszegőknek adott eskü, mondják, nem kötelez. Egyébként az augurok már össze is ültek,

hogy e fölött tanácskozzanak. Manlius vállalkozik arra, hogy jobb szándékra bírja a népet (2. jel.). Regulus Publiust Manlius támogatására küldi (3. jel.). Regulus büszkén visszautasítja Hamilcar ajánlatát, a ki szöktetni akarja (4. jel.). Attilia örömmel hozza az augurok döntését: Regulus esküje nem érvényes, mert mikor esküdött, nem volt szabad. Regulus azonban erre sem tágit (5. jel.). A nép lázong, Manlius nem bír vele, hozza hírlül Publius. Regulus indulni készül, hogy szemére vesse Rómának bűnét, hitszegését. Vigasztalja siránkozó leányát, a ki végül belenyugszik atyja akarataiba (6. jel.). Barce nem érti Attilia változását (7. jel.). Nem érti a rómaiak erényét (8. jel.). Licinius, a nép élén, szembeszáll Manliusszal (9. jel.). Végre megjelenik Regulus s rábeszéli a népet, engedje őt elmenni, mert ezt kívánja Róma dicsősége, Regulus hírneve. A nép engedelmeskedik. Regulus felszál a hajójára (10. jel.).

Metastasio Attilio Regolo-jának prózafordításai a budapesti Egyetemi Könyvtár G. 112¹⁾ és H. 21²⁾ jelzetű magyar nyelvű kéziratok Attilius Regulus-ai.

Az egyik, a G. 112 jelzetű, már címében elárulja forrását, szerzőjét: «...olasz nyelven pompas készüllettel Játékul feltette Metastasiusz Péter...» Készült pedig a fordítás a cím szerint Nagyszombat 1752-ben.

A «Sommája a Játéknak», Metastasio Argomento-jának felhígtott fordítása. «A játékban fenforgó személyek» ugyanazok mint Metastasionál. A nőszereplőket mind megtartja; a szerelmi motívumot nem küszöböli ki. Barce tehát itt is, mint Metastasionál «Foenicziai Nemes Személy Publius rabja»; hasonlóképen Licinius itt is «A kötség Biraja Attilia Mátkája» s Amilkar itt is «Kartago követtye Barce Mátkája».

A fordítás, ha az áriák összevonásától, illetve kihagyásától s a darab-lényegét nem érintő kisebb eltérésektől eltekintünk, hűnek mondható.

Az Egyetemi Könyvtár másik Attilius Regulus-a, a H. 21 jelzetű pedig az előbbinek, illetve valamely még ismeretlen közös forrásuk másolatának tekinthető, a mennyiben a különböző nyelvjárásnak be tudható kisebb helyesírási eltérésektől, egyes lényegtelen s nem mindig sikerült módosításoktól, egyes fölösleges toldásoktól eltekintve, azonos a G. 112 jelzetűvel. Címében nem árulja el szerzőjét, mint a

¹⁾ G. 112. Attilius Regulus. Hazájához való szerelmét s, nevének ditsőségét Farsangi vigaság közöt olasz nyelven pompas készüllettel Játékul feltette Metastasiusz Péter, a' Felséges Lengyel ország koronas Kyralya és Szászország Herczege udvarában 175dik (azaz 1750) Esztendőben Dresda varosságában. 1752dikben pedig Magyar nyelvre fordittatott mind Terhes munkáknak meg enyhítésére, mind bus gondokal terhes, és Farat elmeknek könnyebbítésére Nagy Szombatban. 20 levél.

²⁾ H. 21. Attilius Regulus. Hazájához való szerelmét, s, nevének ditsőségét terhes munkáknak meg enyhítésére, és faradt elméknek könnyebbítésére jatekul kébzette Gyöngyösi oskoláknak Natstságos, Tekéntetes, Nemes, Tisztes Ifjusága, Sz. Mihály Havának első Napján. 1754dikben. 21 levél. A kéziratból hiányzik a második levél a «Sommája a Játéknak» befejezésével és a szereplőkkel. E hiányokat pótolni az 1754. évi gyöngyösi Attilius Regulus-előadás nyomtatott színlapjával, ugyancsak a budapesti Egyetemi Könyvtárban, csatolva a G. 112 jelzetű nagyszombati Attilius Regulus kéziratához.

G. 112-es. Cziméből, a mely egyébként erősen emlékeztet a G. 112-es czímére, csak annyit tudunk, hogy "... jatekul kébzette Gyöngyösi oskoláknak Natstságos stb. Ifjusága, Sz. Mihály Havának (azaz Szeptember havának) első Napján. 1754.dikben».

A G. 112, mint tudjuk, 1752-ben készült Nagyszombaton, a H. 21 pedig 1754-ben. A prioritás tehát feltétlenül a nagyszombati 1752. évit illeti.

A «Sommája a Játéknak» a különböző nyelvjárásnak betudható már említett kisebb orthographiai eltérésektől eltekintve, azonos a két darabban. A szereplők ugyanazok. Itt is találkozunk tehát Metastasiónnak, illetve a G. 112-es nőszerelőivel, Attiliával és Barcéval. Csakhogy a H. 21-es Barcéja nem kedvese, illetve nem mátkája Hamilcarnak, hanem pusztán a huga. Attilia ugyan itt is, a H. 21-esben is, jegyese Liciniusnak, de szerepében hiába keressük a néptribun iránti szerelmét, a mint viszont Licinius szerepében se találjuk nyomát a néptribun a nagy római leánya iránt érzett szerelmének. A H. 21-es másolója (ilyennek fogjuk nevezni, mert esetünkben fordításról, vagy komolyabb átdolgozásról szó sem lehet) úgy látszik a szerelmet teljesen ki akarta küszöbölni. Alkalmazkodni kívánt ahhoz a puritán felfogáshoz, a mely pädagogiai szempontból nem tűrte a jezsuiták iskola-drámaiban a szerelmet. Eredetijét, a G. 112-est, illetve még ismeretlen közös forrásukat, ehhez képest itt-ott kénytelen módosítani. Módosításaiban azonban, mint látni fogjuk, meglehetősen ügyetlenül jár el. Végrehajtásukban nem eléggé következetes. Ott, a hol nem egyszerű kihagyásokkal segít magán, gyakran neveltségessé, groteszkké lesz, mert módosításai többnyire abból állanak, hogy eredetijének inkriminált, szerelmet sejtő «kincsem» stb. szavait «bátyám»-mal, vagy hasonlókkal pótolja, de az illető mondatokat egyébként érintetlenül hagyja. Módosításai csak külsők, nem lényegbe vágóak. Innen ered az a bizonyos groteszkszerűség és belső ellenmondás, melyre Metastasio jezsuita átdolgozásainál gyakran figyelmesekké leszünk.

A H. 21-es puritán másolója tehát Attiliát meghagyta ugyan Licinius jegyesének, de következetesen kihagyta az eredetinek mindazon részleteit, kitételeit, melyek a kettőjük közötti szerelemre engednének következtetni. Így az I. felv. 1. jelenetében kimarad Licinius szerepéből az «oh én kentsem» kitétel és a jelenet végén a szerelmi rész:

Licin. Csak jó szemet sem vets ream! *Attil.* É mostani sorba magzati kötelességben nem szerelem alkalmába forgok. *Licin.* Magzati kötelességet dicsérem, de kérlek én rólam gyakran emlékezel.

Metastasiónnál:

Lic. Ah né pure
D'uno sguardo mi degni!
Att. In quest' istante
Io son figlia, o Licinio, e non amante.
Lic. Tu sei figlia, e lodo anch' io
Il pensier del genitore;
Ma ricordati, ben mio,
Qualche volta ancor di me.

Non offendi, o mia speranza,
La virtù del tuo bel core,
Rammentando la costanza
Di chi vive sol per te.

Hogy jegyesek s nem idegenek egymáshoz, csupán a nyomtatott színlapból tudjuk: «Licinius, a' község bírája, Attilia jegyese».

A jelenet a H. 21-esben Attilia Liciniushoz intézett rideg fel-szólításával végződik: «Lásd dolgoddhoz».

A mi Barcét illeti, róla csak az I. felv. 9. jelenetében fog ki-derülni, hogy Hamilcarnak a huga s nem kedvese, illetve mátkája. Az I. felv. 5. jelenete után tehát még nem vagyunk tisztában Ha-milcarhoz való viszonyával; pedig Metastasiónál és a G. 112 jelzetű fordításnál ép e jelenetből tudjuk meg, hogy kedvese neki. M.-nál és a G. 112-esnél tehát Publius féltékenykedése teljesen indokolt; a H. 21 jelzetű másolatban ellenben, a jelenetben már végrehajtott módo-sítások után, meglehetősen érthetetlen; mert Publius a H. 21-esben is féltékenykedik.

Barce ugyanis, a mint megtudja Publiustól, a ki szereti, hogy a carthagoi követ Hamilcar, Hannon fia, nem azt mondja magában, mint M.-nál «Ah l'idol mio!», illetve mint a G. 112-esben «En kén-tsem», a miből a Hamilcar iránti érzéseinek mivoltára nem nehéz következtetni, — hanem pirulva felkiált «Oh egek!», egy meglehető-sen neutrális, közömbös felkiáltás, a melyből bizonyossággal még semmire, legföljebb meglepetésre lehet következtetni. A továbbiakban azonban a H. 21-es híven másolja forrását. A Barcéba szerelmes Publius tehát féltékenykedni kezd Hamilcarra, ő benne látja okát annak, hogy rabnője hozzá hideg. «Változol színedben» — mondja neki — «és mért? Talán ez volt oka hozzám való idegenségednek, és mindenkor bágyadó szivednek» (G. 112-nél: «Változol színedbé és mért? Talán ez volt oka hozzám való idegenségednek, és mindenkor bágyadó szivednek»; M.-nál: «Tu cangi Color! Perché? Fosse costui cagione Del tuo rigor con me?»). Publius féltékenykedő szemrehányá-sát még értenők, mert — a mint említettük — Barce felkiáltása «Oh egek!» meglehetősen közömbös. Belőle és Barce pirulásából nem következik okvetlenül az, hogy nem szerelmes Hamilcarba. Érthetet-len ellenben Barce titokzatos, kitérő, be nem fejezett válasza: «Uram tebenned és Attiliában véletlen ügyemben oly reményt találtam, hogy itt való rabságomat nemis állittanám. Igen háládatlan volnék ha téged szóval tartanálak, igazán szívemnek rejtését kinyitom. Tugy-gyad...» (G. 112-nél: «Uram! te bennéd és Attiliában véletlen ügyembe oly remént Találtam, hogy it való rabságomat nemis állit-tanám. Igen haladatlan volnek ha tegéd szóval tartánalak. Igazán híven szívemnek rejteket kinyitom. Tugyad...»; M.-nál: «Signor, trovai Tal pietà di mia sorte In Attilia e in te, che non m'avvidi Finor di mie catene; e troppo ingrata Sarei, se t'ingannassi: a te sincera Tutto il cor scoprirò. Sappi...»). Hisz nyugodtan meg-mondhatta volna az alaptalanul féltékenykedő Publiusnak, hogy huga Hamilcarnak.

Érthetetlenek továbbá Publius új aggodalmai, a ki már semmit sem akar tudni Hamilcarról, sőt a vallomását folytatni szándékozó Barcét félbeszakítja, kérve őt, hallgasson, mert további szavaiból csak

rosszat sejt magára nézve: «Halgas, mert által látom, hogy a te hívséged szomorúságot okoz nékem...» (G. 112-nél: «Halgas, mért által látom, hogy a te hívséged szomorúságot okoz én nékem»; M. nál: «T'accheta; Mi prevedo funesta La tua sincerità»).

Itt a másoló-átdolgozó nem állott a helyzet magaslatán; módosításaiban nem volt következetes. Az a benyomásunk, hogy nem tudott következetes lenni. Azért, midőn az I. felv. 9. jelenetében minden kétséget kizáróan kiderül, hogy Barcét csak vérbeli kötelék fűzi Hamilcarhoz, utólag bosszankodunk s megütközünk az 5. jelenet ügyetlenségén.

A szerelmi motívum kiküszöbölése mellett, érthetetlen még a H. 21-esben a II. felv. 9. jelenete is. Metastasiónál e jelenetben Hamilcar, Barce rabnő jegyese, odáig még féltékenységiében, hogy Publiust azzal gyanúsítja, miszerint a senatorokat csak azért beszélte volna rá Carthago ajánlatának visszautasítására, hogy Barcét, a kibe szerelmes, továbbra is magánál tarthassa. E czélból, Hamilcar szerint, Publius saját édes atyja életét és szabadságát is kész volt feláldozni. A gyanúsítást, mint tudjuk, Publius azzal utasítja vissza, hogy nyomban szabadon bocsátja Barcét. Ez a jelenet helyén van Metastasiónál, helyén van a G. 112-esnél, a mely a szerelmet nem küszöböli ki. A féltékeny Hamilcar ezeknél olyanokat is tételezhet fel Publiusról, mikre egy Metastasio-alak egyébként képtelen; Metastasiónál ugyanis az érzelmek skáláján, az atya-szeretet mindig fölötte áll a szerelemnek: arra azonban nála soha sem kerül a sor, hogy a szerelmet az atyai szeretetnek feláldozza, mert bonyodalmaiban mindig a kettőnek összeegyeztetésére törekszik, szerelmesei tehát mindig jó gyermekek egyúttal.

Furcsán fest azonban e jelenet a H. 21-esben, a mely a szerelmet teljesen kiküszöbölte és vérbeli kötelékekkel, illetve barátsággal pótolta. Hisz ép a barátságnak arra kellett volna ösztökélnie Publiust, hogy barátját, Barcét azonnal szabadon bocsássa. Itt is tehát az a baj, hogy a másoló híven... másolt.

G. 112.

Amil. Ertém én szandéka tárgyát Barcze, el nem jó van az ő szive szikrajába. Ha Regulus visza nem tért, Barcze el nem jöhet velem imé proba köve nemes elmejenek.

Pub. (Ily gyanóságba nékem befekednem! Oh egek! mely iszonyu boszuság!)

Amil. Kétségkívül á Tánátsba azon furtsalkodott, hogy á bekeség tserevel né lenné.

Pub. Affrikába termett emberhez illik é gyanóság.

Amil. És mégis....

Pub. Halgás és réám figyelmez. Tudod e hogy Barczenak sorsa hátalmomba forog.

Amil. Jól tudom. A Tánátstol Anyád ajándékba nyerte. Ennek holta után Te lettél urává.

Pub. Most ved eszedbe mi hasznat, jóvedelmét, veszem uralkodásomnak. Eltem, de nem betsülete felet kedveltem Barczet. Tudom, hogy Te véled egy bordaba szöttek eszt nem hiszik, de meg hámisítottam eszt á vádos gyánót. Barcze ment vagy tölem, terj visza vele Kártágoaba.

H. 21.

Amil. Értem én szándékja tárgyát. Barceze el nem jösz (!) van az ő szíve szikrájába. Ha Regulus visszza nem tér Barceze el nem jöhet velem, ime próba köve Nemes elméjének.

Pub. Ily gyanúságba felöllem lennie oh Egek mely iszonyu boszszuság.

Amil. Kétség kívül a Tanátsba azon furtsalkodott, hogy a békesség tserével ne lenne.

Pub. Affricában termett emberhez illik é gyanúság.

Amil. És mégis.

Pub. Halgas, én reám figyelmezz: tudod é hogy Bárczenak sorsa hatalmomba forog.

Amil. Jól tudom, a Tanátsból Anyád ajándékba nyerte, ennek hólta után te lettél urává.

Pub. Most vedd eszedbe mi hasznát jövedelmét veszem uralkodásomnak, becsületem felett nem kedveltem Bartzét, tudom hogy tevéled edgy bordában szótték, ezt nem hiszik de meg hamisítottam ezt a vados gyermekeket. Bartze ment vagy tőlem térj vissza Kartagóban.

Metastasio:

Ami. Ed io l'intendo,

Barce è la fiamma sua: Barce non parte,
Se Regolo non resta; ecco la vera
Cagion del suo coraggio.

Pub. (Questo pensar di me! Stelle, che oltraggio!)

Ami. Forse, affinché il senato
Non accettasse il cambio, ei pose in opra
Tutta l'arte e l'ingegno.

Pub. Il dubbio in ver d'un africano è degno.

Ami. E pur...

Pub. Taci; e m'ascolta.

Sai che l'arbitro io sono
Della sorte di Barce?

Ami. Il so. L'ottenne

Già dal senato in dono
La madre tua: questa cedendo al fato,
Signor di lei tu rimanesti.

Pub. Or odi

Qual uso io fo del mio dominio. Amai
Barce più della vita,
Ma non quanto l'onor. So che un tuo pari
Creder nol può; ma toglierò ben io
Di sì vili sospetti
Ogni pretesto alla calunnia altrui.
Barce, libera sei; parti con lui.

A jelenet befejező része a G. 112-esben és következményképen a H. 21-esben elmarad:

Bar. Numi! Ed è ver?

Ami. D'una virtù sì rara...

Pub. Come s'ama fra noi, barbaro imparà.

Barcének Hamilcarhoz való viszonyán eszközölt változtatás egyéb kisebb szövegmódosításokat is von maga után. Így az I. felv. 6. jelenetében, Barce, a ki bár hűga Hamilcarnak, igazi szerelmes

módjára alig várja a pillanatot, hogy bátyját vizionálhassa, nem azt mondja, mint a G. 112-esben: «Tehát igaz hogy é pillantásba az én egyetlen egy Szivem gyulászto Tüzet meg látom», illetve mint M.-nál: «Dunque è ver che a momenti Il mio ben rivedrò? L'unico, il primo, Onde m'accasi?», hanem egyszerűen azt, hogy: «Tehát igaz é pillantásban Amilkárt meg látom!». «Az én egyetlen egy Szivem gyulászto Tüzet» kitételt, mint testvér szájába nem valót kiczenzurázza; de a következő, szerelmesek szájába illő mondatot megtartja: «Mit mivelek akkor midőn meglátom, ha tsak emlékezetire is enyére tapsolok» (G. 112-nél: «mit fogsz mivelní oh én szivem, midőn Amilkárt meg Látod, hatsak emlékezetére is ennyre tapsolsz»); illetve M.-nál: «Ah! che farai, cor mio, D'Amilcare all' aspetto, Se al nome sol così mi balzi in petto?»). Megtartja a jelenet befejező részét is, melyben a G. 112-es átdolgozója összenyomorfította M. szép befejező áriáját: «Egyedul csak á tугya mi legyén az öröm á ki sokaig szomorogott. Á méz is édesébb az épe sár után» (G. 112-nél: «Egyedul csak á tudja, mi legyén az öröm, aki sokaig szomorkodott. Á méz is édesébb az épe sár után»; M.-nál:

Sol può dir che sia contento
Chi penò gran tempo in vano,
Dal suo ben chi fu lontano,
E lo torna a riveder.
Sì fan dolci in quel momento
E le lagrime e i sospiri,
Le memorie de' martiri
Si convertono in piacer.)

Barcéról, mint említettük, csak az I. felv. 9. jelenetében derül ki, hogy nem kedvese Hamilcarnak. «Kedves hugom Barcze!» — mondja neki a H. 21-esben a carthagoi követ — «vissza nem térhetsz». A G. 112-esnél «Kedves hugom Barcze» helyett azt olvassuk: «én kegyessem Barcze», M.-nál: «Ah mia Barce! Ah di nuovo io ti perdo! Il cambio offerto Regolo dissuade». A párbeszéd folyamán nem «O én éltem»-nek, illetve «Mia vita»-nak fogja szólítani, hanem «Oh én hugom»-nak. A jelenet végén a G. 112-esben azt olvassuk: «Ah ha még szivedbe forgok, pillantásimból értheted, á mit nyelvem ki nem magyarázhat» (M.-nál:

Ah, se ancor mia tu sei,
Come trovar sì poco
Sai negli sguardi miei
Quel ch'io non posso dir!
Io che nel tuo bel foco
Sempre fedel m'accendo,
Mille segreti intendo,
Cara, da un tuo sospir.),

de a H. 21-esben csak annyit, hogy: «Ah ha még atyafiságom szivedbe forog, hervadt ortzaim bágyadásibul értheted amit nyelvem ki nem magyarázhat».

Az I. felv. 7. jelenetében is lényegtelen kis változtatásokat végez a másoló. Regulus és Hamilcar kiküldetésének tárgyát és előz-

ményeit nem, mint M.-nál és a G. 112-esnél Publius, hanem egy újonnan beiktatott Senator adja elő a carthagoi követségre várakozó Manlius consulnak. Publius az eredetitől, illetve a G. 112-esről szájába adott résznek utolsó mondatát mondja csupán a H. 21-esben: «Ah távol légyen, hogy ily iszonyu kinokra edgy Római férfi...» (G. 112: «Ah távol légyen, hogy ily iszonyu kénokra egy római férfi...»; M.-nál: «Ah! non sia vero Che a sì barbare pene Un tanto cittadino...»). Manlius ez után következő közbeszólása: «Halgás im közelit magá», M.-nál: «T'accheta: ei viene», elmarad. A senator a jelenet folyamán itt-ott közbe fog még szólani, de lényegtelenül.

A második itt-ott toldásokkal is él, melyekkel nyilvánvalóan a cselekmény könnyebb érthetőségére törekedett. Így az I. felv. 5. jelenetét megtoldja a Nuncius megjelenésével: «Ugyan hól mulatsz? (kérdézi Publiustól a Nuncius). A Rómának minden utszájit megjárattam: aszt akarja tudni a Tanács, ha megjött é a követ? Publius: Igenis Uram Nuncius: Siessünk tehát.» A II. felv. 2. jelenetét így toldja még: «Senátorok: Roma Főbiráját várja a Tanács, késes vagyok benne, ha jó vége leszen é, a mai egybe gyűlésünknek. Regulus hol van? a kösség, Attilia siránkozása, s irtoztató szomorúsága felforgatt mindeneket; valyon Mamli mit remélhetünk?» Ebből azt tudjuk meg, hogy Attilia, az I. felv. 10. jelenetében bejelentett tervét, hogy t. i. Regulus érdekében közben fog járni a senatoroknál, időközben végrehajtotta, a mit máskülömben a következő jelenetből megtudtunk volna. A III. felv. 2. jelenetét pedig ekként toldja meg: «Senat.: Odavan minden reménységünk. Felfegyverkezett a Római kösség. Ezért a dologért téged kárhoztatnak, téged átkoznak Manli. Nem hiszem hogy jó vége szakadjon a nagy zendülésnek. Roma főbirája le nem tsilapitya.»

A gyöngyösi 1754. évi előadás nyomtatott színlapja is megmaradt. Őrzi ugyancsak a budapesti Egyetemi Könyvtár, G. 112. kéziratári szám alatt, hozzácsatolva az 1752. évi nagyszombati Attilius Regulus magyar kézirati példányához. E színlap teljes szövegét Bayer József közölte.¹⁾ A gyöngyösi előadás egyébként sokáig emlékezetes maradt korhű ábrázolásáról. «Manlius római főbirónak ábrázoltatott mezei palotája, a melynek közepén az emeleti szobákba felvezető lépcsőzet rómaiás fényűzéssel volt kiállítva az első végzésben. A második végzésben változott a színhely s a közönség nem győzte csudálni Bellona templomának szentélyét. Rendre rakott karosszékekben ült itt egyrésről a római tanács, másrésről a rómaiakhoz érkezett követjei a külföldi nemzeteknek, különféle öltözeteikben különböztetve. Az ajtók mellett állottak a vártás poroszlok. A háttérben látszott a Tiber folyam útja és az arra felé fekvő Pallas Capitolium». ²⁾

A budapesti Egyetemi Könyvtár G. 112-es jelzetű Attilius Regulus-ával, a mennyire a címek azonosságából következtetni lehet, azonos a gyulafehérvári Batthyányi-könyvtár Attilius Regulus-a.³⁾

¹⁾ V. ö. *A magyar drámairodalom története*, II. kötet, 405—408. l.

²⁾ V. ö. Váli Béla, *A magyar szín. tört.*, 28. l.

³⁾ A gyulafehérvári iskoladráma-gyűjtemény a háború következtében hozzáférhetetlen. Az ottani Attilius Regulus címét tehát Nagy Sándor, *Hazai tanodai drámák*, MKSz., 1884, 52. l., III/99. sz. után közlöm:

Metastasio Attilio Regolo-jának fordítása a zirczi apátság könyvtárában található kéziratos latin nyelvű Attilius Regulus cz. iskola-dráma is (jelzete 142/9). Próza. Argumentum-a nagyjában M. Argomento-ja után igazodik. A szereplők mind férfiak. Actores: Regulus; Manlius, Consul; Attilius, Publius, Filij Reguli; Barceus, Nobilis Africanus, Captivus Romanorum, Filius Amilcaris; Licinius, Tribunus plebis; Amilcar, Legatus Carthaginensis.

Metastasio Attilio Regolo-jának zirczi fordítója, illetve átdolgozója az Egyetemi Könyvtár H. 21-es másolójához hasonlóan, szintén törli a szerelmi motivumot. A szerelmet pedig úgy vélte a leggyökerebben kiirtani, hogy fordításában, illetve átdolgozásában a női szereplőket férfiakká változtatta. Egyéb módosításaiban azonban ép oly ügyetlenül járt el, mint a H. 21-es másolója. Túlságosan híven ragaszkodik eredetijéhez, ott is, a hol a szereplők megváltoztatott neme megfelelő szövegváltoztatásokat követelt volna, mi által itt is előállanak a H. 21-es tárgyalásánál említett groteszk jelenetek. Az I. felv. 5., 6., 9. jelenete, továbbá a II. felv. 9. jelenete itt is ép oly érthetetlen, mint a H. 21-esben.

A módosítás, mint a H. 21-esben, mindössze az I. felv. 1. jelenetében sikerült neki: itt ugyanis a szerelmi részek egyszerű kihagyásával segített magán. A jelenetet itt is Attilius szava rekeszti be: «Fuge».

Említésre érdemes, hogy a zirczi Attilius Regulus-nak két lapnyi praeludiuma is van, melyben Alcander, Valentinus és Hircanus római tanulók, Medarsius pädagogus engedelve nélkül megszöknek hazulról, hogy megnézzék a Regulusszal érkező carthagói követtséget. Találkoznak a pädagogusszal, a ki engedetlenségük miatt megdorgálja őket, majd kérésükre megengedi, hogy végig nézhessék a követtséget. Az előjáték végén Medarsius e fordulattal tér magára a darabra: «Sed en venit legatus barbaræ Carthaginis, et cum eo Regulus; recedite paulisper pueri, et in silentio rem spectate». A zirczi Regulus tartalmát adja egyébként Czapáry László.¹⁾

Hű fordítás; e mellett inkább a gondolat visszaadására törekszik, az eredeti szavaival kevesebbet törődik. Bővítéseket is enged meg magának. Pl.

Metastasio, I. felv. 1. jelenet.

Lic. Sei tu, mia bella Attilia? Oh dei! confusa
Fra la plebe e i littori
Di Regolo la figlia
Qui trovar non credei.

Att. Su queste soglie
Ch' esca il console attendo. Io voglio almeno

Attilius Regulus. Hazájához való szerelmét s nevének dicsőségét farsangi vigasság között olasz nyelven pompás készüllettel Játékul feltette Metastasiusz Péter, a Felsőleges Lengyel Ország koronás királya és Szász Ország Hertzege udvarában 1750-ik esztendőben Drezda Városában. 1752-ben pedig magyar nyelvre fordíttatott mind terhes munkának enyhítésére, mind bus gondokkal fáradt elméknek megkönnyebbitésére. Nagy Szombatban 1750-ben (sic!). 3 végezés. 22 levél.

¹⁾ V. ö. *Mysterium- és iskola-dráma*, 19—20. 1.

Farlo arrossir. Più di riguardi ormai
 Non è tempo, o Licinio. In lacei avvolto
 Geme in Africa il padre, un lustro è scorso:
 Nessun s'affanna a liberarlo; io sola
 Piango in Roma, e rammento i casi sui.
 Se taccio ancl'io, chi parlerà per lui?

Zircz, 142. 9.

Licinius. Quid vides? Magni Reguli magnum o Dij! hic stare video Filium, mixtum infimæ plebi, absque famulis, absque nobilium choro, circumdatum minace litorum manu. Credamne vili tam loco tanti viri latere posse filium? *Att.* Sic nunc decet illum latere; Consulem exspecto hoc situ, modoque; videat Reguli natum, loco meliori dignum ob merita Genitoris suj, et erubescat. Parce Licini, sine vilem esse me tantisper: an nescis Patrem vinculis onustum in Affrica etiamnum premi? Lustrum abijt unum, quod gravis ferro gemat, nec est, opem captivo qui ferre velit; solus ego Romam planctibus rigo meis; si mutus et ego fuero, non est, qui pro eo verbum loquatur.

A zirczi Attilius Regulus nem másolat, azaz nem egy már készen álló fordításnak a másolata. A rajta lévő sok javításra, helyesbítésre nem került volna a sor, ha kész fordítás után másolták volna. A III. felv. 5. jelenetében egy helyen, az eredetinek megfelelően Attilia-t ír és a mellékneveket nőnembe teszi. Ebből pedig az következik, hogy nem átdolgozott szöveg, hanem maga az eredeti volt közvetlen forrása: *Reg.* Et nondum revertitur Publius! Ubi Manlius, ... vee mihi! quid apportat novi tam læta (kijavítva: lætus), tamque hilaris Attilia (kijavítva: Attilius)? A zirczi könyvtár Regulusáról Czapáry azt állítja, hogy «úgy látszik, azonos az egyetemi könyvtár latin kéziratos Regulusával.¹⁾ De ez magyar szövegű, s már ezért sem lehet azonos a zirczi latin példánnyal.

Az 1758. évi szeptember havában Selmecezen előadott Regulus, a mennyire a ránk maradt és a M. N. M. könyvtárában, az iskola-dráma-programmok közt őrzött latin nyomtatott színlapjából következtetni lehet, szintén fordítása, illetve átdolgozása Metastasio Attilio Regolo-jának.²⁾ A szereplők itt is mind férfiak. Attiliát Aluciusnak hívják. Regulusnak, az eredetinek két gyermekével szemben, négy fiú-gyermeke van: Publius, Alucius, Cajus és Dæcius. Azt tudjuk, hogy a jezsuita páterek a szereplők számát sokszor önkényesen fel szokták emelni; a darabokat ezáltal hatásosabbakká és a fiúk nagy számban való szerepeltetésével a szülők előtt érdekesebbekké tették. A selmeczi Regulusban azonban az újonnan beiktatott Cajus és Dæcius statisztáknál aligha voltak egyebek. Barce rabnőnek megfelelő férfi rab elmaradt, valószínűleg azért, mert Barce főleg szerelmi jelenetek kapcsán jutott szóhoz, a szerelmet pedig a selmeczi Regulus teljesen kiküszöböli. További két új szereplőt találunk, valószínűleg szintén statisztákat, Regulus barátai között: Tarquiniust és Neriust. A szerelmet, mint említettük, teljesen kiküszöböli. Ehhez képest törli az eredetiből a szerelmi jeleneteket. Így az I. felv.-ban az 5., 6., 9. és 11. jelenetet. A mennyire az eredetinek és a selmeczi Regulus tartalmának össze-

¹⁾ V. ö. i. m., 18. l.

²⁾ Lásd a színlap szövegét a Függelékben.

hasonlításából következtetni lehet, elmarad még az I. felv. 2., a II. felv. 5., 6., 11. és 12., a III. felv. 5., 7. és 8. jelenete. Az átdolgozás 1—2., 3., 4., 5. és 6. jelenetének tehát az I. felv.-ban nagyjában az eredetinek 1., 3—4., 7., 8. és 10. jelenete felel meg; a II. felv.-ban az átdolgozás 1., 2., 3., 4., 5. és 6. jelenetének, az eredetinek 2., a III. felv. 4., a 7—8., 1. és 4., 3. és 9—10. jelenete; a III. felv.-ban az átdolgozás 1., 2., 3—4., 5. és 6. jelenetének, az eredetinek 1., 2—3., 6., 9. és 10. jelenete. A selmeczi Regulusban tehát Regulus a II. felv. 2. jelenetében utasítja vissza Hamilcarnak a szöktetésére vonatkozó aljas ajánlatát; Metastasiónál erre csak a III. felv. 4. jelenetében kerül a sor. További eltérés az eredetitől, hogy az I. felv.-ban Regulus megérkezését elsőnek Licinius tudja meg, még pedig Publiustól; a jó hírt Licinius közli Aluciusszal; Metastasiónál ezzel szemben Barce hozza a hírt Attiliának. Publius csak megerősíti (3. jel.). A hírral azután Attília kedveséhez Liciniushoz siet (4. jel.).

Metastasio anyagát egy szóval meglehetősen szabadon osztja be és dolgozza fel; de a cselekménynek ez által még sem ad eredeti, önálló menetet.

Forrásaink szerint Regulus vagy hasonló című iskola-drámák elég gyakran fordultak elő a XVIII. sz. 2. felében a jezsuiták magyarországi színpadjain. Így 1754-ben Nagyváradon magyarul adtak elő egy Attilius Regulus című iskola-drámát.¹⁾ Erről Bunyitay Vincze azt tudja, hogy 1752-ben fordították le olaszról, s hogy e fordítás egy példányát a gyulafehérvári Batthyányi-könyvtár őrzi.²⁾ A gyulafehérvári Regulusról pedig sejtjük, hogy azonos a budapesti E. K. G. 112-es jelzetű Regulusával, melynek kézírata Nagyszombatban készült, szintén 1752-ben. Nincs tehát kizárva valamelyik közelebbi összefüggés a gyulafehérvári és a budapesti E. K.-i Regulusok között.

Továbbá 1755-ben Kassán szintén egy Attilius Regulust adtak elő;³⁾ 1758-ban Selmeczen egy Regulust.⁴⁾ Nyomtatott színlapja a M. N. M. könyvtárában. Ennek alapján kimutattuk összefüggését Metastasio eredetijével. Budán 1765-ben és 1766-ban került színre egy Attilius Regulus.⁵⁾ Végül Egerben is adtak elő németül egy Regulust,⁶⁾ 1786-ban február 28-án.

Ezek forrására, bővebb adatok hiányában, nem tudtam ráakadni.

Egy Attilius Regulus szerepel a váradi színészek már említett 1799. évi repertoriumában;⁷⁾ nincs azonban kizárva, hogy ennek a forrása a báró Wesselényi Miklós fordította Collin-féle Regulus.

¹⁾ V. ö. a budapesti Egyetemi Könyvtár Ab. 93 fol. jelzetű kézírata: *Annuae residentiae Magno-Varadiensis societatis Jesu. Ab anno 1722—1772* (ezentúl: E. K. Ab. 93 fol.).

²⁾ V. ö. *Drámai s operai előadások Nagyváradon a múlt században*, 8. l.

³⁾ V. ö. E. K. Ab. 89 fol.

⁴⁾ V. ö. a budapesti Egyetemi Könyvtár Ab. 104 fol. jelzetű kézírata: *Historia residentiae Schemnitzensis Societatis Jesu. Ab anno 1649—usque 1772* (ezentúl: E. K. Ab. 104 fol.).

⁵⁾ V. ö. E. K. Ab. 84 fol.

⁶⁾ V. ö. *Magyar Hirmondó*. 1786. böjt-más-hava (márczius) 22 napján szeredán költ 23 levele, 181. l.

⁷⁾ Naményi Lajos, *A váradi színészet története*, 38. l.; K. Nagy Sándor, *A váradi színészet története*. 1799—1884, 17. l.

III. *Ciro riconosciuto* (Opere, IV. kötet, 181. és köv. lk.; első előadása: Bécs, 1736. VIII. 28). Kivonatoss tartalma:

A kegyetlen Astiages, a médek utolsó királya, leányának, Mandanének szülése alkalmából egy álma megfejtését kérte a jósoktól, kik azt jövendőlték, hogy újszülött unokája el fogja rabolni tőle országát. Hogy ennek elejét vegye, megparancsolta Harpagusnak, hogy ölje meg a kis Cyrust (így hívták ugyanis a gyermeket) és szétválasztotta Mandanét férjétől, Cambysestől, ezt Perzsiába küldve, amazz pedig magánál tartva, nehogy újabb ivadékaikkal újabb félelmet okozzanak neki. Harpagusnak nem volt hozzá lelke, hogy a kegyetlen parancsot saját kezével végrehajtsa, s a kisdédet titokban elvitte Mitridateshez, a királyi nyájak pásztorához, hogy az egy ligetbe kitegye. Minthogy azonban Mitridates felesége ép azon a napon egy halva született gyermeket hozott világra, a természetes könyörület és a csere kényelmes alkalmát arra bírta őket, hogy Mitridates saját már halott gyermekét tegye ki, s a kis Cyrust, Alceus néven, pásztorruhában, amannak helyébe felnevelje. A történetek után tizenöt évvel híre ment, hogy a gyermek Cyrusra valaki az erdőben rátalált, őt könyörületből magához vette, s hogy most a szkiták közt él. Egy merész kalandor hasznát akart húzni e meséből, melyet talán ő maga talált ki, s Cyrusnak adta ki magát. Astiages ez a hír megzavarta. Magához hivatta tehát Harpagust s újból megkérdezte, vajjon tényleg megölte-e a kis Cyrust, a midőn ezt megparancsolta volt neki. Harpagus a külső jelekből joggal remélte, hogy a király megbánta tettét, s alkalmasnak vélte a pillanatot, hogy a király szívét kipuhatolja. Azt felelte hát, hogy nem volt lelke a gyermeket megölni, hanem kitette egy erdőbe. Kész volt a teljes igazságot fölfedni, ha a király könyörületos engedetlenségén örült volna, s egyúttal biztosra vette, hogy ha mégis méltatlankodik, haragjával csak az ál-Cyrust sujthatja. Astiages méltatlankodásában, a megszegett parancs büntetésekép Harpagust megfosztotta egyik fiától, kegyetlen módon. A szerencsétlen Harpagust mélyen sújtotta fiának elvesztése. S bár égett a bosszútól, apai keservét fékezte, hogy nyugalommal növelje a színlelt beletörődöttségébe vetett hitet. Elhitette a királylyal, hogy könnyeiben nagyobb része van a megtévedése fölötti bánatnak, mint a büntetés miatt érzett fájdalomnak, s annyira megnyugtatta, hogy ha a király nem is helyezte őt vissza régi bizalmába, mégis nem óvakodott többé tőle. Harpagus tehát a bosszún törte a fejét, Astiages pedig kereste a módot, miként biztosíthatná trónját vélt unokájával szemben. Az lázítani kezdte az ország nagyjait a király ellen, sőt föltüzelt a Perzsiába száműzött Cambyses herceget is. A király megbánta látszólag Cyrusszal szemben való kegyetlenségét, s azt színlelte, mintha viszont akarná látni s utódjául elismerni. Mindkettőnek annyira sikerült terve, hogy már csak a napot és a helyet kellett meghatározni, melyben Harpagus, az igazi Cyrus királylyá kikiáltása által az országot megszabadítsa zsarnokától, Astiages pedig, színlelt meghívás örve alatt hata-mába kerítse a túlságosan hiszékeny csalót. Media királyainak szokása volt, hogy minden évben ünnepies áldozatot mutattak be Dianának az ország határán, a hol ép Mitridates kunyhói voltak. Az áldozatnak, a mi cselekvényünknek is, azonos napja és helye mindkettőjüknek alkalmas volt tervük kivitelére. Itt aztán, külvölgyöz bonyodalmak után megölték az ál-Cyrust, közörmre kiderítették a valót, s Astiages is már-már megfosztották trónjától és életétől. A nagylelkű unoka azonban megvédelmezte a királyt, a ki lelkifurdalásai után benső gyöngédséggel helyezte Cyrus fejére a királyi koronát, saját példán figyelmeztetve őt, hogy ne éljen vele vissza, mint ő maga tette.

Metastasio *Ciro riconosciuto* című melodramájának fordítása a Bartakovics-gyűjtemény latin Cyrus-a (II. kötet, 42v—50r levél).

Próza. Az eredeti Argomento-jának fordítása elmarad. Ugyanazok a szereplők, azzal a formális különbséggel, hogy Arpagó leányát, kinek Metastasiónál Arpalice a neve, a Bartakovics-kódex latin Cyrus-ának fordítója Palmirának nevezi. Maga Cyrus továbbá nem mint Metastasiónál Alceo, hanem Alcestes neve alatt rejtőzik. A fordító kihagyja a III. felvonást s egyben a darabot befejező rövid kórus-részt és természetesen a Licenzá-t is. Ezt, egyéb kisebb stiláris eltéréseket s néhány áriának összevonását nem tekintve, a fordító híven, mondatról mondatra, úgyszólván szóról szóra követi eredetijét. A leghívebb fordítások közé tartozik. Három felvonás; ugyanannyi jelenet mint az eredetiben, t. i. 13, 12 és 14.

Cyrust a pozsonyi Notre Dame-intézet bennlakó leánynövendékei 1764-ben, az országgyűlés alkalmával és az uralkodó pár tiszteletére francziául adták elő színpadjukon. Ilyen esetekben ugyanis franczia nyelvű színelőadások voltak előírva, vagy legalább szokásban. Ugyanakkor, mint látni fogjuk, Metastasio La clemenza di Tito cz. melodramáját is adták elő francziául. A pozsonyi franczia Cyrus kéziratával nem rendelkezünk, nyomtatásban úgy látszik nem jelent meg. Emlékét megőrizte azonban az a franczia nyelvű nyomtatott színlap, mely a M. N. M. könyvtárban van, s mely forrása gyanánt Metastasiót jelöli meg. A forrást illetőleg minden kétséget kizár egyébként a franczia Cyrusnak a színlapon közölt tartalmának kivonata.¹⁾

A franczia nyomtatott színlap a szereplőket pontosan úgy nevezi meg mint Metastasio eredetije. Az a benyomásunk, hogy a pozsonyi előadás minden tekintetben hű fordítás alapján történt, hogy továbbá a franczia előadásból a III. felv. rövid két kórus-része sem maradt el, a mire abból következtetünk, hogy a színlap a szereplők után Peuble-t és Garde-t is említ. Az uralkodó pár mindenesetre furcsának találta volna, ha egy oly darabot, melyet Metastasio utasításukra írt, s melyet ők minden bizonynyal jól ismertek, módosításokkal, átdolgozásban kellett volna végighallgatniok a művelt Pozsonyban.

Metastasio *Ciro riconosciuto*-ját először, mint tudjuk, 1736-ban, aug. 28-án mutatták be Bécsben. Azóta, a ránk maradt források tanúsága szerint, a magyarországi jezsuita-tanintézetek színpadjain többször játszottak Metastasio *Ciro riconosciuto*-jára legalább czímben emlékeztető iskola-dramákat. Így 1743-ban, Komáromban *Cyrus* czím alatt;²⁾ 1756-ban, Rozsnyón *Cyrus nequidquam repugnante ejus avo Astiagi solio restitutus* czím alatt;³⁾ 1756-ban, Nagyszombaton *Cyrus minor* czím alatt;⁴⁾ 1758-ban, Nagyszombaton *Cyrus* czím alatt magyarul és németül;⁵⁾ 1759-ben, Nagyváradon *Cyrus* czím alatt;⁶⁾

¹⁾ A színlap teljes szövege a Függelékben.

²⁾ V. ö. Magyary Szulpicz, *Iskolai színjátékok Komáromban*; Komáromi Lapok, 1883. évf., 11. szám.

³⁾ V. ö. a budapesti Egyetemi Könyvtár Ab. 100 fol. jelzetű kézírata: *Historia annua residentiae societatis Jesu Rosnaviensis ab anno domini 1656 continuata usque ad annum 1772* (ezentúl E. K. Ab. 100 fol.).

⁴⁾ Nyomtatott színlapja a M. N. M. könyvtárban.

⁵⁾ A két nyomtatott színlap ugyancsak a M. N. M. könyvtárban.

⁶⁾ V. ö. E. K. Ab. 93 fol.

1761-ben, Kassán Cyrus a pastoribus per lusum rex renunciatus cím alatt.¹⁾

A nagyszombati 1756. évi latin és 1758. évi magyar és német előadásokról nyomtatott színlapok maradtak fenn. Ezekből kitűnik, hogy sem az 1756. évi latin Cyrus minor, sem pedig az 1758. évi magyar és német Cyrus nem vezethető vissza Metastasióra. Utóbbinak forrása Kereskényi Ádám jezsuita páter ismert Cyrus-a,²⁾ a mely viszont, Naményi Lajos szerint³⁾ fordítása Scipio Scambata rendpap hasonló című iskola-drámájának. A nagyvárad 1759. évi Cyrus-nak Naményi szerint⁴⁾ szintén Scambata-Kereskényi a forrása. A többiről bővebb adatok hiányában nem tudunk felvilágosítást nyújtani.

IV. Clemenza (La) di Tito (Opere, IV. kötet, 3. és köv. lk.: első előadása: Bécs, 1734. november 4.). Kivonatolt tartalma (Szivák Iván, *A magyar dráma kezdete*, Figyelő, XIV. k., 193. l. alapján):

Vitellia római dáma lázítja Sextust Titus ellen, a ki az ő apjától ragadta el a trónt s aztán Berenicét vette szeretőül, de csakhamar arról is értesül, hogy Titus elküldte Berenicét. A tanács Titusnak templomot akar emeltetni, ő azonban a pénzt e helyett a Vezuvtól előntött vidékeknek adatja; jelenti azt is a tanácsnak, hogy római nőt akar nőül venni, Sextusnak Servilia hűgát; Sextus tiltakozni akar ez ellen, minthogy Serviliának már van jegyese; azonban maga Annius, a jegyese lemond, sőt ő ajánlja legjobban Titusnak. Nem így Servilia, mert ez kijelenti Titusnak, hogy már mást szeret; erre Titus Vitelliát választja. Vitellia, ki titkon Titust szereti, már bosszúból rávette Sextust, ki meg őt szereti, hogy üssön lázadást, gyűjtsa fel a Capitoliumot és ölje meg Titust. Most pedig, hogy Titus elhatározásáról értesül, természetesen megbánja tettét, fut Sextus után, de már késő, a Capitolium lángban, Titus megölve; megátkozza Sextust, a ki hallgatott az ő szerelme kitörésére. De Titus el találkozik Anniusszal és árulónak tartja őt, mert köpenyegén viseli az összeesküvők jelvényét; a köpenyeg azonban nem az övé, hanem Sextusé. Sextus dilemmában van: ha szól, Vitelliát árulja el; ha pedig hallgat, Annius bűnhődik helyette. Vitellia szökést ajánl neki és magára vállalja Annius tisztázását. Sextus elfogadja a tanácsot, de elfogják, mert czinkosa, Lentulus, elárulta. A tanács előtt bevallja bűnét, ez halálra itéli. Titus azonban habozik aláírni ítéletét; végre Vitellia földel mindent. Titus erre megbocsát Sextusnak, s megengedi neki, hogy nőül vegye Vitelliát, a kiért annyit szenvedett; Servilia Anniusé lesz, Titus pedig Rómának és népének szenteli életét.

Metastasio La clemenza di Tito című melodráájának fordítása a Bartakovics-kódex latin Titi Clementia-ja (II. kötet, 58v—66r. levél). Próza. Az eredeti rövid Argomento-jának fordítása elmarad. Ezt nem tekintve, a Titi Clementia a kódex leghűbb fordításai közé tartozik. Gondolatról gondolatra, mondatról mondatra, csaknem szóról

¹⁾ V. ö. E. K. Ab. 89 fol.

²⁾ Cyrus szomorú játék melyet magyar nyelvre fordított Kereskényi Ádám Jezus Társaságának szerzetes papja. Kassán. A Jezus Társasága Akadémiai Kollegiumának Betőivel, M. DCC. LXVII. Esztendőben. 5. felvonás.

³⁾ V. ö. *A várad színesztet története*, 8. l.

⁴⁾ U. o.

szóra követi eredetijét. Az áriákat azonban, a mennyiben a cselekmény menetére nincsenek befolyással, kihagyja; egyébként összevonja.

A kisebb, lényegtelen eltérések közül kiemeljük a következőket:

I. felvonás. Az 1. jelenetben Vitellia rá akarja venni az ingadozó Sextust a tervezett összeesküvés végrehajtására. Állhatatlanságát korholja. M.-nál azt mondja neki:

Sospiri?

Intenderti vorrei. Pronto all' impresa
Sempre parti da me; sempre ritorni
Confuso, irresoluto. Onde in te nasce
Questa vicenda eterna
D'ardire e di viltà?

Bartakovicsnál: *Vitel.*: Suspiras? fac, te intelligam. De az eredetinek ez után következő mondatát már Sextus szájába adja: Semper ad exequendum promptus a te me recipio. A folytatást Vitellia mondja: Semper confusus, dubius, et anceps redis. Unde, queso, isthæc in te ignavia, rursusque occidentis animi perpetuæ vices? — Az 1. jelenet végén elmarad Vitellia parancsa: Prima che il sol tramonti, Voglio Tito svenato, e voglio.... Az 5. jelenet elején a fordító a kar három strófáját Publius szájába adja. Hæc sunt senatus vota, quibus templa, et aras, Pro tua salute fatigat Deum, teszi még hozzá Publius, hogy azután az eredeti szerint folytassa mondanivalóját. A 11. jelenetet, melyben a Serviliának tett házassági ajánlat miatt felbőszült Vitellia bosszúját tovább halasztani nem akarja, ezzel toldja meg a fordító: *Vitel.*: Accelera! quomodo cogitas, tum rectius dixeris, cum pulchro redeunti ob opere contra amplexum feram.

II. felvonás. Az 5. jelenetben a fordító más szavakkal eseteli Servilia lelkiállapotát: Ite, ite inquieti animi curæ mei! Ite Tito Annioque comites, quia mihi non licet. Vos precor benigna Numina! si quid alterutri instet discrimen, in meum potius vertite caput. A 8. jelenetben Titus, Publiustól és nem Serviliától tudja meg az összeesküvés részleteit, Lentulus bűnösségét és az összeesküvők ismertető jelét. Ezeket egy összeesküvő közölte Publiusszal és Serviliával. Az egész jelenet alatt Servilia egy szót sem szól, csak jelen van.

III. felvonás. A 12. jelenetben elmarad a kar. A fordító a 13. jelenetet megtoldja Titus Sextushoz intézett e szavaival: Accede, in hoc amplexu totum iterum animum occupa meum, ut orbis documentum capiat, qua ratione Titus injurias ulciscatur suas. A kar itt is elmarad.

Lefordította Metastasio La clemenza di Tito-ját Illei János¹⁾ is, és kiadta Kassán 1767-ben.²⁾ Műfordítással van dolgunk. Illei azonban Metastasio Titusát prózában fordítja, pedig a Metastasio-féle melodrámanak egyik legfőbb feltétele ép a vers. Ezen megütközött már Imre Sándor, midőn azt mondja, hogy Illei «e kedves, dallamos sorokat (t. i. az áriák sorait) folyóbeszédben adja elő — mit Boethiusban lévő versei után csodálunk; — így elveszi Metastasio lyrái

¹⁾ Illei János jezsuitára vonatkozólag lásd Szinnyei József, *M. I. É. M.*, V. 27; Alszeghy Zsolt, *Illei János élete és írói működése*.

²⁾ Salomon, *Ptolomæus és Titus*, három szomorú játék, kettejét ennem maga szerzette, harmadikát pedig Metasztaziusból fordította, és az előjáróinak engedelméből ki-bocsátotta Illei János Jezus társaságának papja. Kassán. A Jezus társasága Akadémiai kollegiumának betőivel, M. DCC. LXVII. esztendőben. — A darab címe: Titusnak kegyelmessége.

erejét.¹⁾ Felmerült tehát a kérdés, hogy Illei olasz eredetiből fordított-e, vagy csak latin átdolgozás szolgált fordítása alapjául; továbbá, hogy öntudatosan hagyta-e el a melodrámaának épen legjellemzőbb mozzanatait és követelményeit? Alszeghy Zsolt szerint²⁾ Illei János Titus-fordítása nem az olasz eredeti, hanem már fordított szöveg után készült. Hogy melyik lehetett közvetlen forrása, azt Alszeghy nem tudja kimutatni. Illei fordítása bizonyos eltéréseket mutat az olasz eredetitől. Ezeket Alszeghy megtalálja ugyan a Bartakovics-féle gyűjtemény latin Titi Clementia-jában, de még sem tartja valószínűnek, hogy Illei a M. N. Múzeum kéziratából, vagy vele azonos latin szövegből fordított volna, mert egyéb eltérések e feltevést valószínűtlenné teszik. Bizonyosra vehető azonban, hogy Illei latin fordítást használt. Csak ez magyarázhatja meg, hogy Illei, a ki Boethius-ában és Elmefuttatásai-ban a verset mindig verssel fordítja, itt eltér fordítási elvétől; csak ez teszi érthetővé azt az egyezést, mely az olasz eredetitől való eltérések tekintetében, az áriák elhagyásában, sőt összevonásában is, Illei műve és a latin fordítás között található. Alszeghy feltevését megerősíti még az a tény is, hogy Illei olaszul tudásáról, de még tanulásáról sem találunk semmi feljegyzést.

Metastasio Titusának egy kéziratol magyar fordítása megvan a gyulafehérvári Batthyányi-könyvtár iskoladráma-gyűjteményében is. A fordítás címe Titus kegyelmessége.³⁾ Czapáry László felveti a kérdést, vajjon a gyulafehérvári Titus kegyelmessége különbözik-e Illeinek Metastasio után fordított Titus-ától? Mivel a szóban forgó iskoladráma-gyűjteményt csak leírásból ismeri, a kérdést válasz nélkül hagyta.⁴⁾ Alszeghy Zsolt, ki mindkettőt ismeri, megállapítja, hogy «az áriák fordítása mind a kettőben hiányzik, és hogy a kihagyások nagyobb részt megegyeznek: ámde a beszövések közt már határozott különbséget látunk, és az egész dráma elolvasása azt a meggyőződést kelti benne, hogy a kézirati fordítás nem Illeié». Szerinte tehát két különböző fordítással van dolgunk, a mely azonban nem az olasz eredeti után, hanem egy közös, eddig meg nem állapított latin fordítás után készülhetett.⁵⁾ Ilyen közös forrásnak a Bartakovics-gyűjtemény Titusa nem tekinthető. Alszeghy a gyulafehérvári Titus fordítóját Kereskényi Ádám kassai jezsuita tanárban véli felismerni. A gyulafehérvári colligatumban ugyanis Titus után Cyrus következik, melynek szövege, úgy látszik, azonos a Kereskényi nyomtatásban is megjelent ötfelvonásos Cyrus-fordításával, a mely azonban nem a Metastasio *Ciro riconosciuto* háromfelvonásos melodráma-jának fordítása, a mint Alszeghy állítja. Mivel a papiros, írás, kifejezőmód a két darabnál csaknem teljesen egyezik, Alszeghy valószínűnek tartja, hogy Titus is Kereskényi fordítása.⁶⁾

¹⁾ *Az olasz költészet hatása a magyarra*, Budapesti Szemle, XVI kötet (1878), 27. l.

²⁾ *Illei János élete és írói működése*, 98—100. l.

³⁾ V. ö. Nagy Sándor, *Hazai tanodai drámák*, MKSz., 1884, 54. l., III/111. szám.

⁴⁾ *Mysterium- és iskola dráma*, 44. l., 32. szám.

⁵⁾ *Illei János élete és írói működése*, 97—98. l.

⁶⁾ *Illei János élete és írói működése*, 98. l., 1. jegyzet.

Metastasio La clemenza di Tito-ját a pozsonyi Notre Dame-intézet bennlakó leánynövendékei 1764-ben, mint említettük, francziául adták elő színpadjukon az országgyűlés alkalmával s az uralkodópár tiszteletére. Az előadás nyomtatott színlapja,¹⁾ melyet a M. N. Múzeum könyvtára őriz, Metastasióban jelöli a darab szerzőjét. A forrást illetőleg minden kétséget kizár a francia Titusnak a színlapon közölt tartalma.

Színrekerült egy Titi clementia című iskola-dráma 1756-ban Trencsénben; forrása azonban, a mint a M. N. Múzeum könyvtárában őrzött nyomtatott színlapjából kitűnik, nem Metastasio.

Selmeczen is előadtak 1771-ben egy Titus imperator cz. iskola-dramát.²⁾ E darabra azonban bővebb adataink nincsenek.

V. Demofoon (Opere, III. kötet, 271. és köv. lk.; első előadása: Bécs, 1733. november 4). Kivonatossal tartalma:

Demophoontes, Thracia királya, megkérdezte Apollo jóslatát, mikor ér véget az általa előírt kegyetlen szertartás, hogy bálványa előtt évente egy szüzet áldoznak fel. És ezt a feleletet kapta:

«Con voi del ciel si placherà lo sdegno,
Quando noto a se stesso
Fia l'innocente usurpator d'un regno.

A király nem értette meg a jóslat homályos jelentését, s várt, hogy az idő majd meg hozza a megfejtést. Addig is folytatta az évenkénti áldozathozatalt, s urnából sorsoltatta ki a szerencsétlen áldozat revét. Az ország nagyjainak egyike, Matusius, azt követelte, hogy vélt leányát, Dirceát kíméljék meg e sorstól, hivatkozva a király példájára, ki távol tartotta leányait Thraciából, hogy megmeneküljenek. Demophoontest haragra lobbantotta Matusius merészsége, s kegyetlenül elrendelte, hogy a sors szavának bevarása nélkül áldozatul dobják az ártatlan Dirceát. Ez már neje volt Timantesnek, Demophoontes vélt fiának és utódának. A házasság azonban féltye titkolták veszélyes frigyüket az ország egy régi törvénye miatt, mely szerint halállal bünhődik az az alattvaló, ki a trónörököshez nőül megy. Demophoontes sem tudott Timantes és Dircea titkos nászáról, s vélt fiának nejeül Creusa hercegnőt szánta, kinek atyja, Frygia királya előtt erre esküvel kötelezte magát. Hogy ígéretét beváltsa, az ifjú Cherinthust, másik fiát Frygiába küldte a menyasszonyért, s egyben visszahívta a harctérrel Timantest, a ki, mit sem sejtve, sietett a királyi palotába. Odaérve s átlátva a maga és Dirceája veszélyes helyzetét, mentegetőzött s védte Dirceát. De ép a mentegetőzések, a könyörgések, erőszakoskodások, melyekre magát ragadtatta, fölfedték frigyüket a király előtt, ki mindkettőt halálra ítélte. Timantest, mert nem engedelmeskedett atyja parancsának s visszautasította a Creusával való házasságot, s mert fegyverrel szegült ellen a királyi rendeleteknek, Dirceát pedig, mert az ország törvényei ellen vétett, midőn Timanteshez nőül ment. A kegyetlen Demophoontes már azon a ponton volt, hogy végrehajtsa az embertelen ítéletet, midőn fölébredt szívében az atyai könyörület s számosak kérésétől is ösztökélve kimondta a megbocsátó szót. Timantes értesül a szerencsés fordulatról; de hirtelen örömeben meglepi annak kétségtelen földerítésével, hogy Dircea Demophoontes leánya. És így a boldogtalan, alig hogy megszabadul az elviselt csapások súlyától, még nyomorultabbul zuhan a

¹⁾ A színlap teljes szövege a Függelékben.

²⁾ V. ö. E. K. Ab. 104 fol.

zavar és irtózat mélységébe, a mennyiben saját nővére urának kell magát tudnia. Már-már kikerülhetlen teljes kétségbeesése, midőn, váratlan módon felvilágosítják igazi helyzetéről, s rájön, hogy ő sem a trón várományosa, sem pedig a Demophoontes fia, hanem Matusiusé. Minden rendbe jön. Timantes megszabadul a képzelt irtózáttól, s magához öleli hitvesét. Demophoontes Cherinthusban megtalálja igazi örökösét, s Creusa hercegnő férjéül szánva őt, ígéretét is beválthatja. S az ország megszabadul az évenkénti kegyetlen áldozat gyászos kötelezettsége alól, a mennyiben Timantesben felismerik az ártatlan bitorlót, kiről a jóslat homályosan megemlékezett.

A Demofoon-te-nak hű fordítása a Bartakovics-gyűjtemény Demophoon című latin iskola-dráma (II. kötet, 116v—125v levél). Próza. Az Argomento-t is lefordítja. Még az egyes jelenetek hely megjelölését is megtartja.

VI. Didone abbandonata (Opere, I. kötet, 129. és köv. lk.; első előadása: Nápoly, 1724 farsang).

Ebben a melodrámban Metastasio Virgilius Aeneise nyomán dolgozza fel Dido és Aeneas szerelmi történetét.

A Didone abbandonata-nak fordítása a Bartakovics-gyűjtemény latin Dido derelicta-ja (II. kötet, 126r—135v levél). Próza. Lefordítja az Argomento-t is. Ugyanazok a szereplők. Ugyanaz a cselekvény helye. Megtartja az egyes jelenetek hely-megjelölését is. Három felvonás, 19, 17 és 21 jelenettel. Közvetlen forrása nem az olasz Didone végleges, hanem egy korábbi fogalmazása, melyben a cselekvény, elterőleg az utolsó fogalmazástól, melynél 18, 14 és 20 jelenettel van dolgunk, — úgy mint a Bartakovics-féle gyűjteményben 19, 17 és 21 jelenetre tagozódik. Hű fordítás. Az I. felv. 2. jelenetében nem fordítja Osmidas magában mondott e szavait: «Tropo s'inoltra». Helyüket a fordító a fordításban fehéren hagyja. Az I. felv. 6. jelenetében pedig a fordító kihagyja Osmidas áriáját. Erre egyébként maga a fordító figyelmeztet minket: «NB. Hic aliquid, non multum videtur deesse».

Metastasio Didone abbandonata-ját egyébként olaszul is adták elő Magyarországon, még pedig az Eszterházy hercegek operaszínpadján. Ebből az alkalomból kifolyólag könyv alakban is jelent meg Metastasió-nak ez első melodráma.¹⁾

VII. L'Eroe Cinese (Opere, VI. kötet, 141. és köv. lk.; első

¹⁾ La Didone abbandonata. Drame per musica. Del celebre sig. abate Pietro Metastasio. Da rappresentarsi nel teatro di S. A. il sig. principe regnante Niccolò Esterhazy (sic) de Galantha. L'anno 1784. In Oedenburgo. Nella stamperia di G. Siess. 8-r. 66 l. Egyik példánya az Orsz. Széchényi-Könyvtárban: P. o. it. 339. Elől németül az egész darab tartalma; minden jelenet élén, szintén németül, az illető jelenet tartalma. Nem az eredeti, Sarro-féle zenei köntösben mutatták be. Zenéjét Giuseppe Sarti szerette: La musica è del celebre sigr. maestro Giuseppe Sarti all'attual servizio di S. M. I. di tutte le Russie. A díszleteket tervezte és készítette Pietro Travaglia pittore teatrale di S. A. Az Eszterházyak színházára vonatkozólag v. ö. Váli Béla, *Magyarországi olasz színművek*, EPhK., XI. kötet (1887), 481—483. l. és Bayer József, *A nemzeti játékszín története*, 1887, II. k., 259—260. l.

előadása: Schönbrunn, 1752 tavasszal). A melodrámá részletes tartalma:

I. felvonás. Tatár követség levelet ad át Lisinga tatár herceg-asszonynak, a ki mint a kínaiak foglya nővérével Ulaniával a singana-i császári palotában tartózkodik. A levelet atyja küldi neki, de ő kedvtelenül veszi át, fel se bontja. Jól tudja mi a tartalma. Kína és Tatárország között megszünt a háború s atyja minden bizonynynyal haza hívja. Ennek ő épen séggel nem örül, mert így válnia kell Sivenustól, Leangus kínai helytartó vélt fiától, kit szeret. Nővére Ulania vigasztalja: ő is szeret valakit titokban a császári udvarnál, Minteust, a fővezért, neki is haza kell majd mennie nővérével, s még sem panaszkodik. Máskülömben Sivenus, mint ellenség és mint alattvaló nem is méltó az ő kezére. De mégis jobb volna, mondja végül Ulania, elolvasni magát a levelet (1. jel.). Erre a belépő Sivenus vállalkozik. A kegyetlen valót elviselhetőbbnek gondolja Lisinga, ha imádottja szájából fogja megtudni. A levél szól a bekövetkezett békéről, továbbá arról, hogy Zeilan, a tatár fejedelem s Lisinga atyja, leányát békezálognak szánta. Felesége lesz a kínai trónörökösnek, uralkodni fog, ott a hol most fogoly. Bővebbet Leangustól fog megtudni. Kétségbeesetten találgatják, ki is lehet a trónörökös; hisz Livanius, az előzőtt kínai király rég meghalt számkivetésben, utolsó sarja pedig, a csecsemő Svenvangus, a felkelés áldozatául esett. A két leány Sivenust Leangushoz küldi felvilágosításért (2. jel.). Ulania vigasztalja Lisingát. Józanul beszél hozzá. Hát ha Sivenus lesz a trónörökös, mi nincs kizárva, ha a nép az üres trónra a közkedveltségnek örvendő Leangust ülteti (3. jel.). Ulania megvallja a Sivenust kereső Minteusnak, hogy ő nem közömbös neki. A leány benne pusztán alacsony származását sajnálja (4. jel.). Leangus Sivenus után tudakozódik Minteusnál. Azt mondja neki, hogy a nap folyamán alkalmá lesz bizonyosságot adni arról, vajjon igazán szereti-e barátját, Sivenust (5. jel.). Elérkezett az ideje annak, mondja magában Leangus, hogy Sivenus atyja trónjára téessék. A régi összeesküvők meghaltak. Úton vannak erős tatár csapatok, melyekre baj esetén bizton számíthat (6. jel.). Gondolataiban megzavarja a mandarinok díszes küldöttsége élén hozzá igyekvő Sivenus, ki letérdepelvén előtte előadja neki a nép elhatározását, hogy a trónt vele töltse be (7. jel.). A választ a nép akaratára Leangus majd megadja a senatusban, addig is a templomba megy vélt fiával, hogy kikérje az istenek tanácsát (8. jel.). Lisinga természetesen oda van az örömtől, mert a nem várt megoldás révén a trónörökös, a kihez feleségül mennie kell, tényleg az ő Sivenusa (9. jel.).

II. felvonás. A trónt Leangus nem fogadja el. Sivenus méltatlankodik ezen, nem annyira az elveszett trón miatt, hanem mert le kell mondania Lisingáról. Panaszkodik barátjának Minteusnak s megvallja neki, hogy el akar messze menni (1. jel.). Tervéről Ulania nem tudja lebeszélni, a ki biztosítja, hogy Lisinga inkább a trónról mond le, mint ő róla. Sivenus azonban nem fogadhatja el tőle és hazájától ezt a nagy áldozatot és előbbi elhatározásához képest örökre el fog menni, még pedig a nélkül, hogy előzőleg imádottjától búcsút venne (2. jel.). Minteus kéri Ulaniát, viselje gondját a szerencsétlen Sivenusnak; értesítse szomorú állapotáról Lisingát és Leangust. Ő mindezt nem teheti meg, mert a városban kitört valami forradalom s neki oda el kell mennie. Ezt akarja az öreg Alsingus, a ki annak idején ő rá, mint csecsemőre akadt és gondosan felnevelte. Minteus elbeszélése megihatja a herceglányt, a ki lelkére köti, hogy vigyázzon magára, s önkéntelenül megvallja neki, hogy szereti (3. jel.). Ulaniát szerelmi mámorában megzavarja nővére Lisinga, s panaszkodik neki, hogy most, a midőn legnagyobb szüksége volna tanácsára és vigasztalására, cserben hagyja. Ulania azt tanácsolja neki, írjon meg mindent az atyjának, Leangustól pedig eszközölje ki a házasság elhalasztását. Lisinga Sivenusra is neheztel, a ki, miután sorsuk Leangus lemondása

folytán rosszra fordult, nem is mutatkozott. S mikor megtudja Ulaniától, hogy szerelmese örökre el szándékozik menni, ezt nővérének tudja be, a kit árulással gyanúsít, de végül, felesigázott lelkiállapotának lecsendesedésével, belátja, hogy igazságtalanul gyanúsította (4. jel.). Lisinga az előtte, mint a kínaiak jövődöbéli uralkodónője előtt hódoló Leangusnak kerekén megmondja, hogy a házasságról szó sem lehet (5. jel.). Leangus, bár nehezére esik, nem meri még felvilágosítani őt. A megbízható tatár csapatok érkezéséről még nincsen biztos híre. Majd a kétségbeesett Sivenusszal találkozáván, megmondja neki, hogy ő a trónörökös s hogy Lisinga lesz a felesége. Csak várja be további utasításait. Lisingát a meglepő fordulatról ő, Leangus fogja értesíteni (6. jel.). Minteus tudtul adja Sivenusnak, hogy ő, Minteus, a trónörökös. Megtudta ezt az agg Alsingustól, a ki azt állítja, hogy ő Svenvangus, mert az a csecsemő, a kit ő annak idején megmentett, nem volt más, mint a száműzött kínai király, Livaniusnak fia. Alsingus mostanáig hallgatott, de most, hogy a nép a trónt Leangusnak felajánlotta, kötelességének tartotta felfedni titkát (7. jel.). Sivenus nagy zavarba jön, s a karjaiba omló, Leangustól a titokba már beavatott Lisinga előtt sem tudja lelki állapotát palástolni (8. jel.).

III. felvonás. A nép lázong, s a palotát megtámadja, hogy jelöltjét, Minteust a trónra ültesse. Sivenus csapatai élén készül a nép ellen, de előbb biztonságba helyezi Lisingát, a ki aggódik sorsa miatt (1. jel.). Leangus megnyugtatta, a tatár csapatok megérkeztek már, a palotát pedig Minteus védi. S megtudván, hogy Sivenus a nép ellen vonult, utána küld üzenvén neki, hogy jöjjön vissza, minthogy beavatkozására semmi szükség nincs (2. jel.). De kétségbeesetten tör be Ulania, azzal, hogy a felvadult nép már a palótában van, hogy a népet maga Minteus vezeti, a kit trónra akarnak ültetni (3. jel.). Megjelenik maga Minteus. Leangus kivont karddal feléje rohan, szemére veti hálátlanságát, árulását. Minteus bámul. A palota nincs veszedelemben, mondja, utasításokért jött, szembe szálljon-e vagy sem a néppel, a mely őt tartja Svenvangusnak. Leangust kielégíti e magyarázat. Nem Minteusra vár a trón. Az igazi uralkodót a templomban fogja majd kinyilatkoztatni (4. jel.). Minteus belenyugszik megváltozott sorsába: Ulania trón nélkül is szereti őt. A templomba készül mindenki, de Minteus, a mint meghallja, hogy Sivenus kivonult a nép ellen, rosszat sejtve utána rohan (5. és 6. jel.). Leangus már a templomban van, s megremülve hallja Lisingától, hogy Sivenus a folyóba fult. A dühöngő nép körülvette kis csapatát, hívei cserben hagyták, ő csónakba ugrott, de alámerült. Mindezt a palota magas tornyáról látta Lisinga (7. jel.). Az általános kétségbeesés nem tart sokáig, mert Ulania hírül hozza, hogy Sivenus él. Minteus idejekorán ért hozzá és megmentette. Itt is van (8. jel.). S Leangus ünnepélyesen kijelenti, hogy ő a trónörökös. Megmutatja neki atyjának erre vonatkozó írását. Sivenus nem tud hinni, s megmutatja Leangusnak a magával vitt véres csecsemő-ruhákat. Láttukra fájdalmasan sóhajt fel Leangus. Ezekben, azt mondja, nem a király fia volt beburkolva, hanem az ő saját fia. Ő maga helyezte azokba, az ő szemelattára ölték meg gyermekét. Csakis ennek, saját fia feláldozásának árán tudta megmenteni a hű Leangus a trón részére az igazi Svenvangust. Most is látja a rettenetes jelenetet... Erre előáll Minteus kijelentvén, hogy a halálosan megsebesített csecsemő, az ál-Svenvangus, még se halt meg. Megmentette életét Alsingus. A megmentett csecsemő pedig nem más mint ő maga, ő tehát Leangusnak meghaltnak vélt fia. Általános öröm és meglepődés (9. jel.).

A zirczi apátság könyvtára kézirati iskoladráma-gyűjteményében egy magyar nyelvű iskola-dramának kéziratát őrzi, melynek címe: *Heros Sinensis*. 1763. *Tyrnaviæ in Albano* (könyvtári jelzete: 142/16). Próza. A zirczi *Heros Sinensis* fordítása, illetve átdolgozása Metastasio

L'Eroe Cinese című melodramájának. Mint ismeretlen szerző művét közölte Czapáry László a ciszterci rend székesfehérvári kath. főgimnáziumának 1892/93. évi iskolai értesítőjében (23—43. l.). Három felvonás; ugyanannyi jelenet mint M.-nál, t. i. 9, 8 és 9. «A játék sommája» fordítása Metastasio «Argomento»-jának. A zirczi átdolgozásban a «beszélgető személyek» mind férfiak. Metastasio Lisingáját, a Sivenust szerető fogoly tatár herczegleányt Lisingusnak hívják, a ki «Tatár ország királyának fia, a' Sinaiaknál rab»; Lisinga nővérét, Minteus kedvesét pedig Ulaniusnak, a ki «ugyan annak ötse, Rab». A zirczi átdolgozó a többi személyeket változtatlanul veszi át M.-tól. A nem változása nincs befolyással a dráma tulajdonképeni cselekményére, a sinai trón betöltésére, de szükségkép maga után von bizonyos módosításokat, — nevezetesen maga után vonja a szerelmi motívum helyettesítését a barátsággal. Ebben azonban az átdolgozó nem jár el valami szerencsésen, a mennyiben vagy üres, semmit mondó szóbeszéddel helyettesíti az eredetinek szerelmi párbeszédeit, mint p. o. az I. felv. 4. jelenetében, vagy — és ezt inkább teszi — meghagyja M. eredeti szövegezését, mi által az egymásért epedő, reszkető barátok neveléses s fonák jelenetekre adnak alkalmat, mint az I. felv. 1., a II. felv. 1., 2., 3., 4., 5., 6. és 8. s a III. felv. 1. jelenetében. A nemcseréből természetesen az is következik, hogy Lisingus, a békezálog, atyja, a tatár fejedelem hozzá intézett levele szerint «sinai ország királya után második személy» lesz.

Teljesen indokolt tehát Czapáry véleménye, hogy t. i. szerkezeti ügyességben a darab épenséggel nem magaslik ki a magyar nyelvű iskola-dramák közül. Nem ismervén a darab eredetijét, Metastasio L'Eroe Cinese-jét és a rajta eszközölt módosításokat, nem állott módjában rájönni eme szerkezeti ügyetlenség nyitjára. Közlésre nyelve és régi volta miatt tartotta érdemesnek.¹⁾ Az átdolgozó a darabot saját találmányú rimes áriákkal fűszerezi, így az I. felv. 4. és 9. jelenete végén, a II. felv. után és a III. felv. 7. és 8. jelenete végén, — sőt két rimes prologusszal is ellátja. Ennek fejében kihagyja M. áriáit. Egyébként, mint említettük már, az átdolgozó híven követi az eredetit s ez főhibája, mert mesterkéltté, fonákká lesz.

A M. N. M. könyvtárában, az iskola-dráma programm-gyűjteményben, van egy nyomtatott színlap, melynek címe Leangus.²⁾ Színlapja ez egy iskola-dramának, mely minden kétséget kizárólag M. L'Eroe Cinese-jére vezethető vissza. Szakolczán adták elő 1759-ben. Argumentum-ában ugyanarra a forrásra utal, mint M. melodramája Argomento-ja, t. i. P. Du Halde S. J. in Fastis Monarchiæ Sinensis című művére. Az Argumentum egyébként híven igazodik az olasz Argomento után. Ugyanazok a szereplők, a kik azonban itt is, mint a zirczi Heros Sinensis-ben mind férfiak. Lisingának Zeilanus a neve, nyilván Zeilan tatár fejedelem neve után, a ki atyja a Metastasio-féle Lisingának; Ulaniát Almansor-nak hívják. Ez pedig már nem testvére Zeilanusnak, hanem csupán «unus e Ducibus Tartaris cum Zeilano captivus, clam favens Minteo». Ezekhez hozzáad még két nobilis

¹⁾ V. ö. a ciszterci rend székesfehérvári kath. főgimn. 1892/93. évi értesítője, 23. l.

²⁾ Lásd teljes szövegét a Függelékben.

Sinensis-t, Zuningus-t és Taicungus-t, kiknek szerepére a nyomtatott színlapból következtetni nem lehet, de a kik valószínűleg a mandarinok küldöttségét alkották, melynek élén Sivenus az I. felv. 7. jelenetében, Leangus előtt megjelenvén, felkínálja neki a trónt: statiszták tehát. Egy és ugyanaz a cselekmény színhelye: Singan városa.

A dráma anyagát a latin Leangus átdolgozója szintén három felvonásra tagozza. Minthogy azonban a szerelmi és az azokkal összefüggő jeleneteket kihagyja, az egyes felvonásokra eső anyag kevesebb jelenetben fér el, mint M.-nál. Felvonásonként öt jelenettel találkozunk csupán. Metastasio I. felvonásából kimarad a 3. (Lisinga, Ulania), a 4. (Ulania, poi Minteo) és a 9. (Lisinga sola) jelenet, úgy hogy az átdolgozás öt jelenetének az eredetinek 1., illetve 2., 5—6., 7. és 8. jelenete felel meg. A II. felvonásban feleslegessé válik a 6. (Leango, poi Siveno) és a 8. (Siveno, poi Lisinga) jelenet; az átdolgozás öt jelenetének itt az eredetinek 1—2., illetve 3., 4., 5. és 7. jelenete felel meg. A III. felvonásban kimarad az 5. (Ulania, Minteo) és a 6. (Ulania sola) jelenet; az átdolgozás öt jelenetének tehát az eredetinek 1—3., illetve 4., 7., 8. és 9. jelenete felel meg.

A nő-szereplők kiküszöbölésének, illetve férfiakkal való helyettesítésének ellenére közelebb áll az eredetihez, mint a zirczi magyar Heros Sinensis, a mennyiben közvetve némi befolyást biztosít a szerelmi motívumnak is. Zeilanus-nak ugyanis nővére van, kit Sivenus szeret. A leány a tatár fejedelem rendelkezéséhez képest a kínai trónörökös felesége lesz. Zeilanusnak, illetve nővéreinek érdekében áll tehát, hogy Sivenus legyen a trónörökös, mert ez csak ebben az esetben lehet a férje. Sivenus és a nővéréért aggódó Zeilanus tehát joggal esnek kétségbe, midőn a darab elején a tatár király intézkedéseiről értesülnek. Természetesebb alapra van fektetve ez által a cselekmény felépítése és a bonyodalom.

A kőszegi jezsuita gimnázium növendékei előadtak 1762-ben egy Heros Chinensis című iskola-dramát. Nyomatott színlapját Nagy Sándor szerint¹⁾ a budapesti Egyetemi Könyvtár őrzi. Minthogy azonban a színlapra eddig nem sikerült ráakadnom, eldöntetlen a darab Metastasiohoz való hozzátartozásának kérdése.

VIII. Ezio (Opere, II. kötet, 3. és köv. lk.; első előadása: Róma, 1728. december 26). Kivonatossággal tartalma:

Aetiust, III. Valentinianus császár seregeinek kapitányát, a mint visszatért a híres catalaunumi győzelmes csatából, a császár igazságtalanul hűtlenséggel vádolta és halálra ítélte. A gyűlölt császár megöletésének szándékában megszerezni igyekezett Aetius támogatását Maximus, római patricius, kit Valentinianus maga ellen lázított azzal, hogy neje becsületét megsértette. A terv azonban megghiúsult, s Maximus most már Aetius bűnösségét akarta elhíttetni s halálát sürgette, hogy aztán az érte rajongó népet Valentinianus ellen fellázítsa.

Ezio-nak fordítása a Bartakovics-gyűjtemény latin Aetius-a (II. kötet, 145r—157v levél). Próza. Argumentum-a szabad fordítása Ezio Argomento-jának. Ugyanazok a szereplők. Ugyanaz a cselekmény helye.

¹⁾ V. ö. *Hazai tanodai drámák*, MKSz., 1884, 50. l., II/75. szám.

Megtartja az egyes jelenetek helyének megjelölését is. Három felvonás; ugyanannyi jelenet mint az eredetiben, t. i. 13, 16 és 15. Minden tekintetben hű fordítás. Kiemeljük a következőket:

I. felvonás. A 2. jelenetből, melyben Aetius Valentinianus császárnak jelentést tesz győzelmről, kimarad az épülő Velenczére való hivatkozás. A mire maga a fordító is figyelmeztet: NB. hic duæ, vel tres lineæ deesse videntur. A valóságban azonban a le nem fordított rész pontosan 12 és $\frac{1}{2}$ sort tesz ki. Aetius jelentésének e részéből pusztán másfél sort fordít le: Non mihi uni suam Italia quietem debet (M.-nál: L'Italia i suoi riposi Tutta non deve a me). A 3. jelenetben egy helyen nem érti eredetijét; Maximus e szavait: . . . Vuoi che su l'orme Di Virginio io rinnovi, Per serbarla pudica, L'esempio in lei della tragedia antica? (azaz: Azt akarod, hogy Virginius nyomdokán rajta — t. i. Fulvia leányán — ismételjem a régi tragédia példáját, azért hogy ártatlanságát megvédjem?) így adja vissza latinul: Vis, ut in virginitatis sinu, si pudicam servare velim, in illa antiquæ resuscitem exempla tragediæ? Az 5. jelenetben a troppo parlai kitéltet pauca dixi-vel adja vissza. A 8. jelenetben egyet-mást rövidít; így Maximus e szavait: Veramente per lui giunge all'ecceſso L'idolatria del volgo. Omai si scorda Quasi del suo sovrano ekként foglalja össze: Haud dubie ipsius gratia vulgus jam jam Principis obliſcetur ſui; Valentinianus e szavait: . . . Vuoi ch'io m'impegni Su l'orme de' tiranni, e ch'io divenga All'odio universale oggetto e segno pedig így: Vis ut odiosus ſim omnibus? Maximus szerepéből e jelenetben kimarad e rövid rész: . . . Con chi l'offende Ha più ragion d'eſercitar l'impero. Ugyancsak Maximus szerepében e mondatot: Se povero il ruſcello Mor-mora lento e baſſo, tévesen így fordítja: Si lente, et profunde rivulus decurrit murmurans . . . A 11. jelenetből kimaradnak Aetius e szavai: Fulvia rapirmi? Diſprezzarmi coſi?

II. felvonás. A 4. jelenetben Maximus e szavait: Folle! La ſua ruina E' riparo alla mia: della vendetta Mi agevola il ſentier így adja vissza: Fatue! Ejus ruina mea ſunt lucra; a 12. jelenetben pedig Valentinianus e szavait: Ma cara alla ſua vita Coſterà la tardanza, így: At dilecta vita hæc ei conſtabit mora. A 13. jelenetben Aetius szerepéből kimarad e rész: E' trionfo leggero Attila vinto a paragon di queſto.

III. felvonás. A 2. jelenetben Onoria e szavait: Coll'armi in pugno Mori vincendo; onde t'invidii il mondo, Non ti compiangi, így fordítja: Arma manu gerens Victor merere, unde tibi inſideat mundus, non ſe tibi equiparet.

A 6. jelenetben a fordító úgy látszik nem tudta hamarosan lefordítani Valentinianus e szavait: «Ti ſorprende l'offerta», s azért olaszul iktatja a latin ſzövegbe. A 10. jelenetben ugyancsak nem tudta lefordítani a jelenetet záró ária első két sorát: «Per tutto il timore Perigli m'addita» és szintén olaszul iktatja a fordításba. Az eredeti olasz ſzövegnek ezen két betoldása azért fontos, mert kitérnek belőle, hogy maga az eredeti állott a fordító előtt. Lefordítja a felvonást befejező rövid kari részletet is.

IX. Issipile (Opere, III. kötet, 101. és köv. lk.; első előadása: Bécs, 1732 farsang). Kivonatos tartalma:

Lemnos sziget lakói a szomszédos Thraciában hadakozva, annyira eltelnek hódításaikkal és az ellenség hízkeléseivel, hogy hosszú ideig nem gondolnak se a hazatérésre, se otthon hagyott hitveseikre, kikben e kegyetlen bánásmód a viszonzatlan vonzalmat keserű méltatlankodással

változtatja. Végre is Toantes, a lemnosiak királya és vezére rábeszéli őket, hogy térjenek vissza hazájukba, mert jelen akar lenni leányának, Issipilének, Jason thessaliali herczeggel tartandó esküvőjén. E hírt a lemnosi asszonyok nem fogadták szívesen, mert, nem tekintve a régi sérelmet, meghallották, hogy hűtlen férjeik magukkal hozzák gyűlölt vetélytársnőiket, hogy saját szemeik előtt diadalmaskodjanak az elárult hitveseken. Méltatlankodásuk és féltékenységük fokozódik; elhatározták tehát, hogy férjeiket rögtön megérkezésük után megölik, s tervüket véghez is vitték. Gyöngéd fogadtatást színeltek, s a dolgot úgy rendezték, mintha Bacchus ünnepének szertartásai közepezt lepnék meg őket, hogy a hangos és mozgalmassal ünnep elleplezze és ne zavarja meg a mézszárlás folytán keletkező tolongást és jajveszékést. Issipile irtózott az atyai vér ontásától, s másrészt nem tudta Toantest értesíteni a veszedelemről, mielőtt partra szállt volna Lemnoson. A többiek haragját színelve, magához vette és elrejtette atyját, s úgy tett, mintha már megölte volna. Mégis nagy árat fizetett e hazugságért az erényes herczegnő, mert midőn elhitték neki, magára vonta Jason megvetését és visszautasítását, midőn pedig kitűnt a csel, társnői fordultak el tőle. Köztük a vad Eurinome, az asszonyok összeesküvésének vezetője és izgatója méltatlankodott legjobban, kinek erre régebből is oka volt. Fia, Learcos, régóta szerette Issipilét, kinek kezére hiába pályázott, s kit végül is megszöktetni próbált. Ezért, Toantes haragja elől el kellett menekülnie Lemnosról, s elhitette, hogy kétségbeesésében öngyilkos lett. Vélt halála Eurinome kérlelhetetlen gyűlöletét keltette fel a király ellen, s a lemnosiak visszatérése után a közérdekét saját bosszújának végrehajtására használta fel. Ezenközben a száműzött és kétségbeesett Learcos a tengeri kalózok vezérévé lett, de még sem tudott lemondani Issipile iránti szerelméről, s mikor hírt vette, hogy Jason már kitűzött esküvőjét készül megtartani vele, embereivel Lemnos vizeire evezett, s óvatosan a királyi palotába lopódzott, hogy újra megkisérelje a herczegnő elrablását, vagy legalább nászának megzavarását. A dráma jelenetei nagyrészt a szerelmes Learcos cselszövényei körül folynak. Végre különböző bonyodalmak után sikerül Issipilének atyja életét biztosítani, a cselszöveget megbüntetni, s a lemnosi zavarok lecsillapítása és Jason fölvilágosítása után ehhez férjhez megy.

Issipile-nek fordítása a Bartakovics-gyűjtemény latin Issipile-je (II. kötet, 135v –144r levél). Próza. Az *Argomento*-t nem fordítja le. Ugyanazok a szereplők; a közös szereplőkön kívül a fordításnál előfordulnak még: *Milites*, et *Nobiles ex Lemno* cum *Toante*, *bacchantes*, et *Amazones cum Issipile*, *Argonautæ cum Jasone*, *Pyratæ cum Learco*. Hű fordítás. Megjegyezzük a következőket:

I. felvonás. A fordító az 1. jelenetben Issipile szerepéből kihagyja e mondatot: *Sospetta all' altre Già sedotte compagne, io non sarei Utile al padre*, s a kihagyásra maga figyelmeztet: NB. *hic una linea deest*. — A 2. jelenetben rövidebbre szabja Eurinome izgató beszédét. Az eredetinek e részét: *A noi s'aspetta Del sesso vilipeso L'oltraggio vendar. Tornano a noi, Ma ci portan su gli occhi De' talami furtivi i frutti infami, E le barbare amiche Dipinte il volto, e di ferino latte Avvezate a nutrirsi, adesso altere Della vostra beltà vinta e negletta. Ah vendetta, vendetta: stb. így adja vissza: At nobis vindictam injuriarum explere juvat. Revolant perjuri abominandis conjugij fructibus. . . . Et scelestas amica picta in facie crudelitate, et opprobrio suæ pulchritudinis glorians. Ah vindicta! ah vindicta! stb.* — Az 5. jelenet végén összevonja az áriát; erre maga a fordító figyelmeztet: *modicum deest*. — A 6. jelenetben az Ah mal si crede *Una virtù che l'ordinario eccede!* szavakat nem Learcos mondja, mint Metastasiónál, hanem Rhodope: *Virtuti tali, quæ omni re-*

pugnat consvetudini, fidere arduum est. — A 13. jelenetben az Io gelo! E l padre? mondatot nem Jason mondja, hanem Issipile: Obstupesco, O cœlum! et Genitor.... Jason e helyett azt kérdezi Issipilétől: Et hic pariter communi in strage vitam finijt? Erre Issipile e helyett: Anch' ei spirò, confuso Nella strage comun. (Se scopro il vero, Espongo il genitor) azt válaszolja: Verum (Si dicero, infortunium ejus video). — A 14. jelenetben kihagyja az áriát: NB.: hic duæ circiter lineæ desunt. A jelenet után, a mely az I. felv. utolsó jelenete: sequitur saltus bacchantium, quæ Lemnenses persequuntur ut milites.

II. felvonás. A 11. jelenetben a fordító egy helyen nem értette meg eredetijét. Learcos meg akarja ölni az alvó Jasont. Issipile megfogja karját; erre Learcos Metastasiónál azt mondja neki: Il ferro io cedo, Se meco vieni, azaz: eldobom a fegyvert, ha velem jössz; a fordításban pedig azt: Glandium in te vibro, si mecum hinc recesseris!, a mely fenyegetésnek itten értelme nincs. — A 12. jelenetben kimarad egy rövid részlet: *Giasone*. E credo, Che son reo, se t'ascolto. *Issipile*. Dunque.... — A 13. jelenetben kimarad: *Toante*. A' vostri passi Io servirò di scorta. — A felvonás végén: Saltus Lemnensium, Amazonum contemptus a militibus Thesalonæ.

III. felvonás. Az első jelenetből kimarad: *Toante*. Nelle tessale tende Restar dovrei, ma voi nol tollerate, Affetti impazienti, továbbá a következő párbeszéd: *Toante*. Tu vivi! Oh numi! Sei Learco, o nol sei? *Learco*. Learco io sono. *Toa*. Che pretendi da me? *Lea*. Morte, o perdono. *Toa*. Traditor non offritti Al mio sguardo mai più. *Lea*. Sentimi, e poi Discacciarmi, se vuoi. — A 4. jelenetben: *Issipile*. Perdi la sposa, Se lui non salvi tévesen fordítva: Sponsam perdis, filiam nō liberas. A felvonás végén: Saltus Pyrtatarum et Captivorum amazonum, et victorum argonautarum.

X. Olimpiade (Opere, III. kötet, 181. és köv. lk.; első előadása: Bécs, 1733. aug. 28). A melodráma részletes tartalma:

Első felvonás. Lycidas, Argenisnek tett szerelmi ígéreteiről megfledkezvén s Aristeá iránt szerelemre lobbanván, türelmetlenül várja Megacles barátját, Aristeá boldogtalan kedvesét, a kit Kreta szigetéről sürgősen hivatott Elidébe, hogy helyette részt vegyen az olympiai játékokon, melyeken ezúttal Aristeá leendő a győztes jutalma (1. jel.). Megacles az utolsó pillanatban megérkezik. A helyettesítést készségesen elvállalja, sejtelve sem lévén még arról, hogy a bajnokok Aristeáért, kedveséért harcolnak majd (2. jel.). Lycidas azt hiszi, hogy barátja révén biztosan megkapja Aristeát, de Amyntas, agg kísérője, a sors szeszélyére figyelmezteti (3. jel.). Ez alatt a királyleány, Aristeá, a közeli Alpheus folyó partján találkozik Argenisszel, a ki miután Lycidashoz való szerelme miatt Kreta szigetéről elmenekülni kényszerült, Lycoris néven pásztorruhában Elidében, Olympias mellett tölti napjait. Aristeá keserűen panaszkodik, hogy ki van téve annak, hogy olyané legyen, kit nem is szeret. Az, a kiról azt kívánná, hogy itt legyen a mérközésen, hiszen nem fog eljönni. Argenis, hogy a királyleányt vigasztalja, elmeséli neki élete szomorú történetét. Hogy Argenis a neve és hogy előkelő kretai családból származik, azt tudja már Aristeá. Argenis Lycidast szerette, a kretai királyfit és Lycidas viszont őt. Szerelmük nem volt kedvére a kretai királynak, a ki Lycidast börtönbe vettette, Argenisnek pedig meghagyta, hogy idegenhez menjen feleségül. Ő azonban elszökött Kretából, Elidébe menekült, a pásztorok között él, a kik Lycoris néven ismerik. Elmondja még azt, hogy Megacles volt az az idegen, kihez adni akarták. Megaclesben pedig, a leírás után Aristeá saját kedvesére ismer, s megtudja Argenistől azt is, hogy a hőst szerelmi bánata üzte Kretába, a hol rablók megtámadták, de Lycidas mentette meg az életét. Azóta a legbensőbb barátságban élnek. Aristeá szeretné kieszközölni atyjától, a királytól, a mérközés elhalasztását, hogy ideje legyen Megaclest

értesíteni (4. jel.). A két leány megtudja az érkező királytól, Chlystenestől, hogy a jelentkezett bajnokok között van Lycidas is (azaz a Lycidas helyett jelentkezett Megacles), a mi természetesen rosszul esik kedvesének, Argenisnek. A király a mérkőzés elhalasztásáról hallani se akar (5. jel.). Aristeia kéri barátinóját, tudjon meg valamit Megacles felől (6. jel.). Argenis méltatlankodik Lycidas hűtlenségén (7. jel.). Megacles ezalatt megtudta barátjától Lycidastól, hogy a győztes jutalma saját kedvese, Aristeia lesz. Fájdalmas kétségbeesését azonban nem árulja el Lycidasnak. Az adott szó, a barátság, a háláérzés a megmentett életért feldúlt lelkében győzedelmes-kedik szerelmén. Barátjáért, a kinek úgys életével tartozik, küzdeni fog (8. és 9. jel.). Aristeával való találkozása sem tudja őt elhatározásától visszariasztani, de a leálynak nem meri megmondani, hogy más helyett küzdeni fog (10. jel.).

Második felvonás. Aristeia és Argenis megtudják Alcandertől, a király bizalmasától, hogy Lycidas (azaz Megacles) a győztes (1. és 2. jel.). A két leány kétségbeesik: Aristeia, mert olyanhoz kell mennie, kit nem szeret; Argenis, mert kedveséről lemondani kénytelen (3. jel.). Az arra haladó Amyntas, Lycidas nevelője, Argenisben rá ismer neveltjének egykori kedvesére. A szerelmében csalatkozott leány előtte bosszút esküszik hűtlen szerelme ellen (4. jel.). Amyntas elmélkedik a fiatalság és az öregség fölött (5. jel.). Annál nagyobb Aristeia meglepetése, a midőn a király bemutatja neki a győztest, illetve jegyesét Megacles személyében. Az agyongyötrött Megacles távozni akar. Ürügyül azt hozza fel, hogy tudára akarja adni győzelmét atyjának, a kretai királynak és beleegyezését kérni a házassághoz. Helyettesül az igazi Lycidast jelöli meg, a kinek láttára a királyt különös érzés fogja el (6—8. jel.). Majd Megacles egyedül maradván kedvesével, Aristeával, feltárja neki a titkot: hogy t. i. a szerelmüket nem sejtő barátja, élete megmentője helyett vívott, hogy a becület, a barátság ellen nem akar vétetni. Szeresse Lycidast, ő örökre el fog menni (9. jel.). Megacles az elájult Aristeát Lycidasra bizza és távozik (10. jel.). A magához térő Aristeia ott hagyja Lycidast (11. jel.). Lycidas követni akarja, hogy felvilágosítást nyerjen furcsa viselkedése felől; Argenisre bukkan, a ki szidalmazza őt, árulását szemére veti s azzal fenyegeti, hogy leleplezi a király előtt (12. jel.). Mintha mindez nem volna elegendő, Amyntas hírül hozza Lycidasnak, hogy Megacles halott. Az erdőben ráakadt, meg tudta akadályozni, hogy kardjába dőljön. Megtudta tőle, hogy Aristeát ő szereti, és becületből, a barát, az élete megmentője iránti kötelességből vívott érte. A leányt tíz éve szereti már; halálát akaratlanul Lycidas okozza, de nem bánja, életével úgys neki adós. Amyntas azonban már nem tudta megakadályozni Megaclest abban, hogy az Alpheus folyóba ne vesse magát (13. jel.). Kétségbeeséséből felrázza Lycidast Alcander rideg szava, a ki a király nevében kiutasítja az ország területéről. A király ugyanis rájött turpisságára (14. jel.). Lycidas végezni akar saját magával (15. jel.).

Harmadik felvonás. Megaclest egy halász kimentette a vízből. Ujból meg akar azonban halni, a mitől Amyntas tartja vissza. A kedvesét megholtanak tartó Aristeia is el akarja dobni magától az életet; őt viszont Argenis beszéli le erről. A két szerelmes e közben egymásra akad (1. jel.), és megtudják Alcandertől, hogy az esztét veszített Lycidas a király ellen tört s hogy ezért életével fog lakolni (2. jel.). Aristeia, Megacles semmit se tehetnek érdekében. Lycidas már a vesztőhelyen áll (3—7. jel.). Végre is Argenis megjelenik a király előtt, s hivatkozva arra a törvényre, a mely megengedi a hitvesnek, hogy hitvese helyett meghaljon, áldozatnak ajánlkozik Lycidas helyett. A király nem hiszi el, hogy Argenis, a vélt pástorleány, Lycidas jegyese. Lycidas, hogy a leányt kímélje, tagadja is azt (8. jel.). Erre Argenis megmutatja a királynak azt az ékszer, melyet Lycidastól kapott. A király és Alcander ráismernek. Az ékszer ugyanaz, mint a melyet a király újszülött fia a nyakán hordott, a midőn Alcander

őt a király parancsából elpusztítani készült. Lycidas bevallja, hogy az ékszert nevelőjétől, Amyntastól kapta (9. jel.). Az előállított Amyntas pedig bevallja, hogy húsz évvel ezelőtt egy ismeretlen megajándékozta vele Corinthus mellett, az Asopo folyó torkolatánál. Mintha Alcander agyában hirtelen világosság derengene. Ráismer Amyntasban arra az idegenre, a kinek húsz évvel ezelőtt odaajándékozta volt a király újszülöttjét, a helyett hogy a parancshoz híven megölte volna, a mihez nem volt szíve. Az általános izgalom közepette Amyntas bevallja, hogy az akkoriban aján-dékba kapott kisdéd és a lánczra vert Lycidas egy személy. A boldog király Argenist igéri oda feleségül fiának, Aristeia leányát pedig Megaclesnek. Minthogy azonban fia főben járó bűnt követett el szentségtörő tettével, hogy az igazságon sérelem ne essék, maga a király akar fia helyett halállal bünhödni. Megacles megmenti a helyzetet, kijelentvén, hogy minekutána lejárt már az olympiai verseny napja, a királynak nincsen már joga ítélkezni, miután ő már csak saját országában uralkodik. A bűnös fölött most csak a nép ítélhet, s a jelenlévő tömeg örömet feloldja a király fiát a büntetés alól és így az öröm teljes (10. jel.).

Metastasio Olimpiade című melodramájának átdolgozása a Bartakovics-gyűjtemény Olympias című latin iskola-dramája (I. kötet, 167r—177r levél). Próza. Argumentum-a úgy szólván szó szerinti fordítása az olasz eredeti Argomento-jának. Ugyanazok a szereplők; a darab végén sorolja fel őket, mert erre az első lapon nem jutott hely: «NB. Nomina Personarum vide in fine Dramatis, spatio chartæ hic ea non capiente». Egy és ugyanaz a cselekmény helye.

Az átdolgozás I. felvonásában, az eredetinek tíz jelenetével szemben, 14 jelenetet találunk. Az eredetinek 3. és 4. jelenete közé ugyanis az átdolgozó rövid jelenetet iktat, a 4.-et. Ebben az agg Amyntas, Lycidas kísérlője, az arra haladó és őt észre nem vett Myrtillus pásztorban ráismer Lycidas kedvesére, Argenisre. A pásztor-ruhában megjelenő leány üdvözlí a kedves erdőkét, az ártatlan berkeket, a melyekben aranszabadság és öröm lakozik, a melyek előtt gyanútlanul feltárhajta szívének legrejtettebb titkait, a melyeknek elmondhatja, hogy ő nem Myrtillus, hanem Argenis. Reméli, hogy a sors arra vezeti majd kedvesét, Lycidast.

Az erdők és berkek s az azokban található szabadság és öröm üdvözlése előfordul Metastasio eredetijében is. Itt ugyanis, az I. felv. 4. jelenetének bevezetésében a kar (melynek átdolgozásunkban szerep egyáltalában nem jut) és a Lycoris pásztorleány képében megjelenő Argenis, felváltva zengik dicsőségüket, hódolva a pásztor-élet szépségei előtt.

Az átdolgozásban újdonság tehát csak az, hogy Argenis Myrtillus pásztor képében jelenik meg, és vallomása, hogy ő tulajdonképen leány és neve Argenis, továbbá az, hogy Amyntas már most ismer rá, holott az eredetiben erre csak a II. felv. 4. jelenetében kerül a sor, s végül Argenisnek Lycidas megjelenésére vonatkozó óhaja. Csekélység, a mely semmiképen nem befolyásolja a cselekmény menetét, s a melyre úgy látszik azért volt szüksége az átdolgozónak, hogy közönségét rögtön tájékoztassa a felől, hogy ki is tulajdonképen Myrtillus pásztor.

Az eredeti 4. jelenetének ezek szerint az átdolgozás 5. jelenete felel meg. A bevezetését képező már említett kórus-rész az átdolgozás 5. jelenetében teljesen elmarad, részben azért, mert mint mondtuk

az átdolgozó a kórus-részeket mind elhagyja, s részben azért, mert a beiktatott rövidke 4. jelenetben Argenis már elmondta volt nekünk az erdők, berkek dicsőítését stb.

Az átdolgozás 5. jelenete pontosan az eredeti 4. jelenetének a kórus-rész után következő mondatával kezdődik: «*Aristea*: Prosequere Argenis!»; M.-nál: «*Siegui, o Licori*». Az átdolgozásban Aristeia, a királyleány, igazi nevén szólítja a pásztorruhába öltöztetett Argenist. Argenis meg is ijed és Ah! me ipsam imprudens prodidi kiált fel. Úgy látszik tehát, hogy Aristeia fültanúja volt Argenis vallomásának, s csak akkor tudta meg, hogy kicsoda is tulajdonképpen Myrtilus pásztor. Ezzel szemben az eredetiben Aristeia már előzőleg megtudta Lycoristól (így nevezteti magát M.-nál Argenis) előéletének egyes mozzanatait. Ez a módosítás sincs befolyással a cselekmény menetére s legfeljebb egy rövid pillanatra érdekfeszítőbbé teszi a jelenetet, legalább is az átdolgozó felfogásában.

Újabb rövid jelenetet, a 9.-et, iktat be az átdolgozó az eredetinek 7. jelenete után. Argenis, megtudván az átdolgozás 6., illetve az eredetinek 5. jelenetében, hogy az Aristeia birtokáért versenyző bajnokok között kedvese Lycidas (azaz Megacles) is van, a 8., illetve az eredetinek 7. jelenetében kikel monológjában Lycidas s egyáltalában a szerelmesek megbízhatatlansága ellen. Ezután az átdolgozás újonnan beiktatott 9. jelenetében Megacles gyanútlanul megszólítja Argenist. Rá ismer, vagy azt hiszi legalább, hogy benne Argenisre ismert, megkérdi nevét, de a leány, a ki ráismert Megaclesben arra az idegenre, kihez Kretában a király parancsából kifolyólag kellett volna mennie, nem felel s távozik. Argenis viselkedésén csodálkozunk, hisz a 7. illetve Metastasiónál a 6. jelenetben, Aristeia arra kérte volt őt, hogy ha lehet beszéljen Megaclesszel: «... Fors Cretam quoque ludorum fama jam tenuit illaque excitus sub ignoto pro me pugnat nomine Megacles: loquere illi, num suam ille... Verum jam vale»; M.-nál: «... Ah tu, che puoi, Del mio Megacle amato, Se pietosa pur sei, come sei bella, Cerca, recami, oh dio, qualche novella».

Az átdolgozó továbbá ketté szakítja az eredetinek 10. jelenetét s ez által egy új jelenetet kap, a 13.-at, a mely Alcander megjelenésével s Megacleshez intézett felszólításával kezdődik: «*Si pugnatum venisti, propera; jam alterum lituus intonuit: ubi tertium audieris, pugnae initium continuo dabitur: ego alios vocaturus propero; tu vide, ne quid in mora sis*»; M.-nál: «*Signor, t'affretta, se a combatter venisti. Il segno è dato, Che al gran cimento i concorrenti invita*». Ehhez hozzácsatol még egy utolsó jelenetet, a 14.-et, a mely az egyedül maradt Aristeia rövid monológját tartalmazza.

A II. felvonásban az eredetinek 15 jelenetével szemben az által keletkezik az átirásban 17 jelenet, hogy az átdolgozó az eredetinek 13. és 14. jelenetét 2—2 részre osztja s ez által látszólag két új jelenetet nyer.

A III. felvonásban pedig ketté szakítja az eredetinek 4. jelenetét s így 9 jelenet helyett az átdolgozásban tízet kapunk. A 10. jel. rövidebb az eredetinek megfelelő 9. jel.-énél: az átdolgozó ugyanis kihagyja az igazságszerető királynak óhaját, hogy bűnös fia helyett maga bűnhődjön halállal.

Az átdolgozó mind a három felvonásban kihagyja a kórus-részeket, s forrásának anyagával, mint láttuk, meglehetősen szabadon bánik. Kihagyja, vagy összevonja, minthogy a cselekvény menetére nézve többnyire közömbösek, a jelenetek végén található áriákat, melyekben Metastasio könnyed formában leszűri a cselekmény morálját. E kihagyásokra és módosításokra, a melyek a cselekmény eredeti menetére nincsenek befolyással, maga az átdolgozó hívja fel figyelmünket a darab végén: «NB. in Metastasio sunt etiam chori: Pastorum, et Nympharum, Athletarum, Sacerdotum, qui hic ommissi sunt, uti et alia nonnulla mutata».

XI. Siroe (Opere, I. kötet, 223. és köv. lk.; első előadása: Venezia, 1726 farsang). A melodráma részletes tartalma:

I. felvonás. Cosroes király elsőszülött fia, Syroes rovására másodszülött fiát, Medarsest akarja indokolatlanul a trónra emelni. Hogy esetleges testvér-viszálykodásoknak elejét vegye, azt kívánja két fiától, esküdjének hűséget a jövődő királynak, akármelyikük is legyen az. Medarses, ismervén atyjának szándékát a trón betöltésére vonatkozólag, készségesen esküszik hűséget. Syroes ellenben, mint elsőszülött, joggal méltatlankodik atyja eljárásán s megtagadja az esküt. Cosroes az eskü megtagadásának indokolását nem fogadja el, szemrehányásokkal illeti, különösen szeméreti Emira, a legyőzött és kivégeztetett Asbites király leánya iránti szerelmét s fogadalmat tesz, hogy még a nap folyamán meg fog hódolni az új királynak, Medarsesnek (1. jel.). A henczegő Medarsest Syroes rendreutasítja, figyelmeztetvén őt, hogy a királynak elég ideje lesz megbánni igazságtalan elhatározását (2. jel.). A férjruhában és Idaspes név alatt az udvarnál tartózkodó Emira látszólag kibékíteni igyekszik a két testvért (3. jel.), de egyedül maradván Syroessel, bosszúra tűzeli. A saját új sérelmét és Emira régi sérelmein egy csapásra bosszút állhat, ha Cosroest megöli. Syroes azonban vonakodik atyja ellen törni, Emira pedig ebből azt következteti, hogy Syroes már nem szereti. Az ép közeledő Laodicére féltékenykedik, a ki ugyan Syroesbe szerelmes, de a kit viszont nem Syroes, hanem a király, Cosroes szeret (4. jel.). Emira, hogy Syroest bosszantsa, meg akarja győzni Laodicét arról, hogy Syroes szereti, de hogy nem mer nyilatkozni. Feszélyezteteti ebben az ő jelenléte, tehát magukra hagyja (5. jel.). Syroes nyíltan megmondja a leánynak, hogy nem szereti (6. jel.). Erre Laodice bosszút fogad (7. jel.). Bátyjával, Arassesszel, Syroes benső barátjával találkozik, a ki megtudván, hogy Cosroes Medarsest akarja a trónra emelni, s a nép lázadásától tartván, nővére útján akarja rávenni a királyt szándékának megmásítására. Csodálkozva hallja, hogy nővére, kinek Syroes iránti érzelmei előtte ismeretesek voltak, most egyszerre Syroes halálát akarja (8. jel.). Barátját még sem fogja cserben hagyni Arasses (9. jel.). Syroes atyját minden áron meg akarja menteni Emira bosszúterveitől, de egyúttal Emirát se akarja bajba sodorni. Titokban belopdizik tehát Cosroes szobájába, levelet tesz az asztalára, melyben névtelenül figyelmezteti, hogy hívei részéről árulás fenyegeti. Nincs már ideje kisurranni a király lakosztályából. Elrejtőzik (10. jel.). Belép a király Laodicével. A leány panaszkodik neki, hogy Syroes galádul ellene tör, mert nem akarta szerelmét elfogadni. Ezzel íelebreszti a király féltékenységét a mindent halló Syroes ellen. Végül Cosroes meglátja a levelet. Elsápad (11. jel.). Felolvassa tartalmát Laodicének és az ép belépő Medarsesnek. Utóbbi ki akarja használni az esetet a maga javára: a figyelmeztetés, mondja, tőle ered, az áruló Syroes. Erre előbújik Syroes, szembe száll Medarsesszel, de ezzel csak súlyosbítja a maga helyzetét (12. jel.). A király, Laodice, Medarses és Idaspes (azaz Emira) faggatják Syroest

mondja meg, ki az áruló. A herczeg, nem akarván Emirát bajba hozni, megtagad minden felvilágosítást, s azt hangoztatja csupán, hogy ártatlan. Bűnössége kétségtelennek látszik (13. jel.). Cosroes ezek után elfogatja Syroest (14. jel.). Idaspes a már jelen nem lévő Syroest védi Medarses és Laodice vádjai és rágalmai ellen (15. jel.). Utóbbiak nem értik Idaspes hirtelen megváltozott viselkedését (16. jel.). Medarses a trónt illetőleg már biztos révben érzi magát (17. jel.).

II. felvonás. Laodice megbánta, hogy Syroest a király előtt igazságtalanul megvádolta. Tettét jóvá akarja tenni. Megigéri Syroesnek, hogy mindent megvall a királynak. Syroes kéri, ne tegye ezt, ezzel sorsát csak rosszabbá tenné, egyébként nem haragszik Laodicéra csúnya eljárásáért; ha mindenáron jóvá akarja tenni azt, kéri, ne szeresse már őt (1. jel.). Syroes nem tudja rávenni Emirát, hogy álljon el bosszúterveitől. Összeszólalkoznak. Syroes kirántja kardját, hogy a szívtelen Emira előtt megölje magát (2. jel.). Az ép e pillanatban megérkező Cosroes azt hiszi, hogy elsőszülött fia a hűnek tartott Idaspes ellen szándékozott törni. Idaspes hiába igyekszik kimagyarázni Syroes tettét. A király fiát halálra ítéli, de végül Idaspes kérelmére visszavonja ítéletét. Syroes most se árulja el Idaspest, csak figyelmezteti a királyt, ne legyen bizalma senkibe, még Idaspesbe sem (3. jel.). Syroes szavai gondolkodóba ejtik Cosroest. Idaspes fél, hogy tervét, a bosszút nem tudja már keresztül vinni; siettetni kell tehát a dolgokat. Kirántja kardját, hogy a királyt, atyjának gyilkosát megölje (4. jel.). Megállítja azonban a megjelenő Medarses, s kérdőre vonja. A kardot azért rántotta ki, magyarázza Idaspes, hogy az ő benne nem bízó király lábai elé rakja. A míg az összeesküvés ügyében nem derül ki a való, ő a király rabja akar lenni. Ezzel végleg eloszlatja a király aggodalmait; sőt a király saját személye közvetlen felügyeletét is rá bizza (5. jel.). Cosroes biztosítja Medarses, hogy még a nap folyamán király lesz. Medarses figyelmezteti a nép ellenséges hangulatára. A bajnak csak Syroes halálával lehetne elejét venni. Erre azonban se Medarsesnek (6. jel.), se Cosroesnek nincsen még bátorsága (7. jel.). E közben Arasses tájékoztatja barátját, Syroest a készülő népmozgalomról, melyet ő maga fog vezetni. Syroes ellenzi a lázadást, de Arasses nem tágit (8. jel.). Cosroes még egy kísérletet tesz, hogy megtudja Syroestől, ki tör élete ellen. Szépen beszél hozzá, fényes ígéretekkel tesz neki. Syroes azon van már, hogy valljon, de Emira láttára megtagad minden felvilágosítást. A felbőszült király most már követeli tőle, hogy mindent megvalljon. Ebben az esetben övé a trón és Laodice is. Ha pedig Syroes továbbra is hallgat, akkor halál vár rá. A választ a király ajánlatára Idaspesnek fogja megadni (9–12. jel.). Syroes viszont a válaszáddal magát Idaspest bizza meg (13. jel.). Idaspes Syroes nevében visszautasítja Laodice szerelmét, azzal az indoklással, hogy a leányba ő maga szerelmes (14. jel.). Emira kezd zavarba jönni állandóan változó szerepei és különböző érzései miatt (15. jel.).

III. felvonás. Cosroes Syroes halálos ítéletének végrehajtásával Arassesre bizza meg (1. jel.). Laodice, értesülvén Syroes halálos ítéletéről, mindent megvall a királynak, hogy Syroest megmentse. A herczeg nem követett el ellene semmit, mondja, ő szerette Syroest, a ki azonban szerelmét visszautasította; ezt akarta megbosszulni s azért alaptalanul megvádolta Syroest. A féltékeny Cosroes annál kevésbbé tágit most (2. jel.). Idaspesnek azonban sikerül kieszközölni a halálos ítélet visszavonását (3. jel.), de már késő, mert Arasses jelenti, hogy Syroes többé nem él. A kétségbeesett Idaspes erre megvallja, hogy ő Emira, a meggyilkolt Asbites király leánya; hogy Cosroes halálát egyedül csak ő akarta; hogy Syroes, a kit szeretett, ellene szegült mindig bosszúterveinek; Syroes ártatlan. A király a leányt elfogatja és Arassesra bizza (4. jel.). A király kétségbe van esve (5. jel.). Arasses egyedül marad Emirával s megmondja neki, hogy Syroes halála csak mese. Kivégeztetését azért vállalta el, hogy

annál könnyebben megmentse. Indul, hogy a népmozgalom élére álljon (6. jel.). Medarsesnek mindenáron szüksége van Syroes fejére. A fej láttára majd lecsillapul a nép haragja. Syroes bőrtönébe tart, akár már halott, mint mondják, akár él még. Emira vele megy (7—8. jel.). Medarsesnek nincs bátorsága megölni bátyját. Kardját odaadja a még mindig Idaspesnek hitt Emirának, hadd végezzen ő vele. Emira viszont a kardot Syroes kezébe adja, hogy védekezhessék, s Medarses előtt felfedi kilétét (9—10. jel.). A megérkező Arasses szintén Syroes és Emira oldalára áll, s közli fejedelmével, hogy a nép ujjongva várja (11. jel.). Syroes és Emira boldogok szerelmükben (12. jel.). Syroes megbocsát öccsének (13. jel.), a ki megbánja bátyja elleni cselszövényeit (14. jel.). Cosroes a lázadók elől menekül. Szorongatják. Emira rá emeli kardját. Syroes elébe áll, hogy bámoló apját megvédelmezze (15. jel.). Emira meghatva Syroes nagylelkűségétől, lemond bosszújáról. Syroes mindenkinek megbocsát. Cosroes elsőszülött fia javára lemond a koronáról. Általános öröm (16. jel.).

Metastasio Siroe című melodráma forrása a Bartakovics-gyűjtemény latin Syroes-ének (II. kötet, 66v—72r levél). Próza. Argumentum a fordítása az olasz Argomento első bekezdésének. A szereplők ugyanazok. A Bartakovics-kódex Emiránál csak azt jegyzi meg, hogy «Cambaje princeps». Metastasiónál az áll még, hogy «in abito d'uomo sotto nome d'Idaspe, amante di Siroe». Hogy Hydaspes néven ismerik az udvarnál, ki fog derülni az I. felv. 4. jelenetében, a midőn Emira azt fogja mondani Syroesnek: «Tyrannum (t. i. Cosroest) Hydaspes amet, non Emira». Elmarad a hely jelölése, t. i. Seleucia város. Az I. felv.-ban 14, a II.-ban 13 és a III.-ban 14 jelenet, az eredetinek 17, 15 és 16 jelenetével szemben. A jelenetek számának leszállítása, a mely egyes jelenetek egyszerű kihagyásával történik, nincsen befolyással a cselekmény menetére; ugyanezt mondhatni az egyéb kisebb módosításokról. Utóbbiak közül kiemeljük a következőket:

I. felvonás. Az 1. jelenetben rövidebb Medarses esküformulája, a mely mindössze így hangzik: «Tibi Numen Sacratum Medarses, Regique obsequium jurat novo» (M.-nál: «A te, nume fecondo, Cui tutti deve i pregi suoi natura, S'offre Medarse, e giura Porgere al nuovo rege il primo omaggio. Il tuo benigno raggio, S'io non adempio il giuramento intero, Splenda sempre per me torbido e nero»). Ugyancsak az 1. jelenetben rövidebb Syroes tiltakozása Cosroes azon szándéka ellen, hogy Syroes jogainak kijátszásával másodszüllöttjét, Medarset emelje a trónra. Kimarad belőle az eredetinek következő mondata: «Egli è secondo D'anni e di mertì, e ci conosce il mendo». Az 1. jelenet végén, Cosroes Syroes elleni kifakadásából kimarad e mondat: «... e veder voglio Qual mondo s'armi a sollevarlo al soglio». Az ezután következő áriát is lefordítja, de természetesen prózában. A 3. jelenetben kimarad Emira felszólításából: «... In sì bel giorno D'amor, di genio eguali Seleucia vi rivegga e non rivali»; kimarad továbbá Emira közbeszólása: «E' a me palese L'umiltà di Medarse». A 3. jelenet Emira Medarseshez intézett felszólításával ér véget: «Abi» (M.-nál: «Parti; non l'irritar, lasciami seco»). A többi, Metastasiónál hét sor, kimarad. Az átdolgozó a 4. jelenetből kihagyja a következő részletet: «Sìr. Ah, non son questi, o cara, Que' sensi, onde addolcivi il mio dolore. Qui l'odio ti conduce; E fingi a me che ti conduca amore. Em. Io ti celai lo sdegno, Finché Cosroe fu padre: or ch'è tiranno, Vender teco volli i torti miei; Né il figlio in te più ritrovar credei». A jelenetet Emira e szavaival fejezi be az átdolgozó: «Et vide, nimis jam tua mihi senza patent. Video, ingrati! pro amore vendis odium. Vale» (M.-nál: «Assai M'è palese il tuo cor; no che non m'ami»). Kimarad tehát

Emirának Laodice elleni kifakadása, a melyből kitűnik, hogy féltékeny rá, s az, hogy Laodice szereti Syroest. Következésképp elmarad az eredetinek 5. jelenete, a mely a 4. jelenetnek mintegy folytatása, a mennyiben Emira fenti kifakadásából indul ki. Az 5. jelenetben Emira mindenáron el akarja hitetni a Syroesbe szerelmes leánynyal, hogy Syroes is szereti őt, s hogy csak azért nem nyilatkozik, mert feszélyezi barátja, t. i. Idaspes jelenléte. El is megy, hogy ne zavarja őket. Ezután az eredetinek 6. jelenetében Syroes nyíltan megmondja Laodicénak, hogy nem szereti. Elmaradván a Bartakovics-féle átdolgozásban az eredetinek 5. jelenet, némileg módosul az eredeti 6. jelenetének megfelelő 5. jelenet. Az eredetinek 6. jelenetében Laodice, miután Hydaspes eltávozott, felszólítja Syroest, beszéljen, magyarázza meg neki szerelmét. Erre Syroes kéri, ne szeresse meg őt, felejtse el hogy szerette. Szerelme mindkettőjükre végzetes lehet, ha Cosroes király, a ki Laodicét szereti, rájön, hogy visszaélték bizalmával. A leány biztosítja Syroest, senki se fog tudni szerelmükről. Syroesnek Hydaspesről illetőleg aggodalmai vannak; azt hiszi, hogy el fogja őket árulni a királynak. Laodice ellenben bízik Hydaspesben, nógatja Syroest, a ki végre kijelenti, hogy nem szereti, hogy mást szeret. A Bartakovics-féle átírásban az ennek megfelelő 5. jelenet Syroes rövid összefoglaló monológjával kezdődik. Syroes ismétli a vészes szavakat, melyeket Emira az imént, a 4. jelenetben, intézett hozzá: «*Meam si cupis stringere dexteram, perimendus est tibi Cosroes . . . ah imperia! — Dij! queis (!) curæ est pietas, hoc a me nefas avertite. Verum Emira! . . . ita est! Unica hæc cordis mei fax erat, quamdiu pia: at scelestas cum sit, pereat, quidquid amoris non habet. Me miser! quo coarctor! Si Emiræ obsequor, Patrem perdo; Genitorem si servo, Emiram amitto: Utrumque scelus, utrumque nefas. Consilium superi! . . . perfecta res est: Patrem servare volo, indicabo scelus*». Indulóban van, de megállítja Laodice: «*Syroe, quo tam subito? vultus magnum quid præsigit? Syr. (Quam molesta hæc mihi est!) Lao. Nan cur enim facies? Syr. (O Dei!) dabis Laodice veniam, te audire fastidium, me palam facere pudor prohibet (M.-nál: Oh dio! risparmia La noja a te d'udirle, A me il rossor di palesarle). Lao. Non sinam ante, arcanum quod aperias mihi (M.-nál: Nol soffrirò, se pria L'arcano non mi sveli). Syr. Audi igitur: Cor, Laodice, juris amplius non est mei: alteri hujus lucet flamma pectoris: non amabo, non amavi te unquam, quod si fore speras, in te affectus ut Syroes convertat suos, spes tota vana est. En hoc arcanum, scire quod postulabas. Hæc sincera mentis sunt effata meæ (M.-nál: Dunque m'ascolta. Ardo per altra fiamma; e son fedele A più vezzosi rai: Non t'amerò, non t'amo, e non t'amai. E se spero ch'io possa Cangiar voglia per te, lo spero in vano: Mi sei troppo importuna. Ecco l'arcano)*». — Elmarad tehát minden célzás Cosroes Laodice iránti szerelmére, a mely a bonyodalom egyik fontos tényezője, s melyről az átdolgozásnál Laodice monológja révén csak a következő, a 6. jelenetből értesülünk. Az eredeti 9. jelenetének megfelelő 8. jelenetben rövidebb Arasses monológja. A 10. jelenetben kimaradnak Cosroes e szavai: «*Anche in amor costui Rivale ho da soffrir! Tergi i bei lumi, Rassicurat, o cara*», a 11.-ben szintén Cosroes szerepéből ez a rész: «*... In ogni tazza ascosa Crederò la mia morte? In ogni acciaio La minaccia crudel vedrò scolpita?*» Több kisebb módosítást eszközöl az átdolgozó a 12. jelenetben is. Egyes mondatokat kihagy, másokat másnak szájába ad, mint az eredeti. Az értelem ez által természetesen nem változik. Azt p. o., hogy «*Notus (t. i. reus est), Medarse barbaræ detexit conjurationis caput*» (M.-nál: Medarse Tutto svelò), nem Medarses mondja, mint az eredetiben, hanem Cosroes; azt, hogy «*Cur et insidiatorem una non aperis*» (M.-nál: Dunque, perchè non scopri L'insidiator?) Cosroes helyett Emira mondja stb. Kimarad teljesen az eredetinek 15. és 16. jelenete. Az eredeti 17. jelenetéből tehát az átdolgozás 14. jelenete lesz.

II. felvonás. Elmarad teljesen az eredetinek 1. jelenete, a melyben

Laodice jóvá akarja tenni a Syroes rovására elkövetett igazságtalanságot. Az átdolgozás II. felv.-a ezek szerint az eredetinek 2. jelenetével kezdődik. A 2. jelenet végén elmarad Syroes áriája. A 4. jelenetből kimarad ez a rövid részlet: *Cos.* Che fedeltà! *Med.* Forse il german procura Divider la sua colpa; elmarad továbbá Cosroes Hydaspeshez intézett felszólítása után t. i. Hydaspes! resumme ferrum.... (M.-nál: Idaspes, torni Per mia difesa al fianco tuo la spada) után Hydaspes válasza: Perdonami, o signor; quando è in periglio D'un sovrano la vita, ha corpo ogni ombra. Prima dall'alma sgombra Quell'idea che m'oltraggia; e al fianco mio Poscia per tuo riparo Senza taccia d'error torni l'acciaro. Cosroes fenti felszólítását folytatva, ezeket mondja még Hydaspesnek: resumme unquam ferrum.... (M.-nál: No no, ripiglia il brandò). Elmarad egészen az eredetinek 6. jelenete, a melyben Cosroes félre vezetve Medarses tettétett szertététől s mégsem tudva rászánni magát Syroes kivégeztetésére, azon sópánkodik, hogy mért nem áldotta meg őt az ég két egyformán jó gyermekkel. Az eredetinek 7. jelenetét, a melynek az átdolgozás 5. jelenete felel meg, megtoldja ezzel a részlettel: *Cos.* Vide sis, Medarse! ut! ut latus meum non destituas. *Med.* Faciam ut jubes, et proprio te sanguine protegam. Az átdolgozás 11. jelenetében az átdolgozó kihagyja az eredetiben megfelelő 13. jelenet befejező részét Emira e szavaitól kezdve: Ma, prence, io non saprei.... egészen végig. A jelenet tehát Syroes e szavaival ér véget: Hydaspes mei eligat vicem, quod elegerit, ut legem veneror; interim ab eo funestae expectans sortis exitum (M.-nál: Per me risolvà Idaspes: il suo volere Sarà legge del mio. Frattanto io parto, E vo fra le ritorte L'esito ad aspettar della mia sorte). — Az eredetinek 14. jelenetében Hydaspes azzal utasítja vissza Syroes nevében Laodice kezét, hogy a leányba maga Hydaspes szerelmes, tehát nem engedheti át Syroesnek. Az átdolgozásban, a 14. jelenetnek megfelelő 12. jelenetben pedig azzal, hogy Syroes mást szeret, s pedig Emira herceglányt. A jelenetnek egyébként következő a lefolyása: *Em.* (huic quidjam dicam?) *Laod.* A tuo, Hydaspes! sors mea, et regnorum quies dependet nutu. *Em.* Igitur amas eum? *Laod.* Quam quae maxime. *Em.* Et ejus speras dexteram?.... *Laod.* Stringere opera tua. *Em.* Quam doleo! tua te spes fallet. *Laod.* Nam cur istud? *Em.* Possum secretum aliquod revelare tibi? *Laod.* Eloquere. *Em.* Incassum agis Laodice! Emira Cambajae principis jam Syroes totus est. *Laod.* Dij! quid hoc? et unde id tibi notum? *Em.* Me agente conferta res est. Plura vetor eloqui etc. *Laod.* Ah impie! Dabis mihi poenas, fateor Rex ut istud sciat. Az átdolgozás 13. jelenetében (15. az eredetiben), a melyben Emira már nem tud kiigazodni ellentétes érzelmei tömegében, saját kezével véget akar vetni életének: hac, hac dextra crudelis exhalabit anima. Ez már az átdolgozó toldása, Emirának az eredetivel egyébként egyező monologjához.

III. felvonás. Az 1. jelenet végén elmarad: *Cosroe.* Finché del ciel nemico Io non provai lo sdegno, Mi fu dolce la vita e dolce il regno: Ma quando il conservarli Costa al mio cor così crudel ferita, Grave il regno è per me, grave è la vita. Teljesen elmarad az eredetinek 2. jelenete, a melyben tudvalevőleg Laodice, értesülvén Cosroestől, hogy Syroest halálra ítélte, megvallja a királynak, hogy ő a bűnös, a mennyiben ártatlanul vádolta meg Syroest, hogy bosszút álljon rajta, mert szerelmét visszautasította. Erre a jelenetre az átirónak nem lehetett szüksége; Laodice, a mint tudjuk, a II. felv. 12. jelenetében bosszút esküszik az Emirát szerető Syroes ellen, Ah impie! Dabis mihi poenas-t mondja Hydaspesnek, Syroesre célozva. Syroes halálát kívánja, kivégeztetése ellen tehát nem lehet kifogása s azért fölösleges, hogy a király előtt megvallja bűnös tettének indokát. — Elmarad továbbá a 13. jelenet, a melyben Syroes megbocsát a megbánt Medarsesnek. A felvonás utolsó jelenetében nem szerepel már Laodice. Elmarad itt a kar is.

XII. Temistocle (Opere, IV. kötet, 277. és köv. lk.; első előadása Bécs, 1736. nov. 4). A melódrama részletes tartalma:

I. felvonás. Neocles kéri atyját, a száműzött Themistoclest, hogy az ellenséges Perzsiából, a hol lappanganak, meneküljenek (1. jel.). Themistocles hallja, a mint Sebaſtes, Xerxes bizalmasa, elmondja Aspaſiának, a kiben a következő jelenetben saját leányára fog ismerni, hogy a perzsa fejedelem nagy jutalmat tűzött ki annak, a ki akár elevenen, akár holtan kiszolgáltatja neki a nagy görögöt (2. jel.). A felismert Aspaſia, miután elmondta atyjának menekülésének körülményeit, kéri Themistoclest, meneküljön. Biztosan rá fognak ismerni, s akkor el van veszve. Ha nem más, rá fog ismerni az a görög küldöttség, a mely nemrég a városba ért. Th. a küldöttség nyilvános fogadtatásán jelen akar lenni (3. jel.), miáltal még jobban felizgatja az érte aggódo Aspaſiát. Roxane Xerxes miatt féltékeny rá. Aspaſia megnyugtatta: szíve már másé (4. jel.). Sebaſtes hírül hozza, hogy az athéni követ Lysimachos; a küldöttség czélja pedig az, hogy eszközölje ki Xerxestől Th. kiadatását. A nagy görögről az hírlik ugyanis, hogy Susában van. A hír annál fájdalmasabban érinti Aspaſiát, mert szerelmének tárgya ép Lysimachos, s azt hiszi, hogy ő már elfelejtette, mert különben nem vállalkozott volna arra, hogy Xerxestől kikérje kedvesének atyját (5. jel.). Xerxes várja a görög küldöttséget. A jelenlévők között van Th. is. A fejedelem panaszkodik Sebaſtesnek, hogy még mindig nem sikerült kézrekeríteni Th.-t (7. jel.). Lysimachos előadja az athéniek Th.-re vonatkozó óhaját, de kielégítő választ nem kap. Békeajánlatát pedig Xerxes visszautasítja (8. jel.). Eltávozása után Th. Xerxes előtt földi kiletét. Annyira meglepi merész tettevel a fejedelmet, hogy ez barátságába fogadja, kincséit, országát rendelkezésére bocsátja (9. jel.). Aspaſia megtudja fivérértől, Neoclestől, hogy mi történt a görög küldöttség fogadtatása alkalmával. Az ügy kedvező fejleménye még ismeretlen előtte, mert Neocles, rosszat sejtven, nem merete végig nézni a jelenetet. Aspaſia kéri tehát Roxanét, tegyen valamit Th. érdekében, Th. t. i. az atyja (10. jel.). Aggodalomra azonban nincsen ok. A király kegyébe jutott Th. felfedte Xerxesnek Aspaſia kiletét. Xerxes a lányt magához kéri (11. és 12. jel.). Ezért a féltékeny Roxane irigykedik Aspaſiára. Sebaſtes Roxane féltékenységet még tüzei. Szerinte Xerxes Aspaſiához vonzódik; bosszúra ösztönzi tehát Roxanét, a ki csakugyan bosszúállásra gondol. Sebaſtes a herczegleány segítségével meg akarja buktatni Xerxest és elfoglalni a trónt (13. és 14. jel.).

II. felvonás. Neocles boldogan élvezi a király kegyét, de Th. a sors szeszélyére figyelmezteti (1. jel.). Xerxes újabb kegyeket osztogat Th.-nek. Ráruhazza seregének főparancsnokságát, rábizza az egyiptomi hadjáratot (2. jel.). Aspaſiát pedig trónjára akarja emelni, s ezért Roxanét kerüli. Sebaſtesnek megparancsolja, bocsássák elébe Lysimachost. A görög követ ugyanis nem utazott még el, mert megtudta, hogy Th. az udvarnál van. Xerxes ezért neheztel rá, de súlyosabb büntetést eszelvén ki részére, maga elé czitálja (3. jel.). Roxane kénytelen beismerni, hogy a Xerxesért vívott csatában a sors Aspaſiának kedvez (4. jel.). Aspaſia időközben a még mindig forrón szeretett Lysimachosért visszautasította volt Xerxesnek a trónra vonatkozó ajánlatát. Találkozáván azonban a görög követtel, ennek szerelmére sem tart igényt, mert ő is atyja, Th. ellen tör; de azt hiszi már eredménytelenül. Lysimachos azzal védekezik, hogy ő nem csak szerető, hanem polgár is; ellentétes érzelmek kegyetlen harcát folytatnak benne. Különösen most, hogy Xerxes Th.-t mégis Görögországnak szánta, s kész őt oda küldeni. Aspaſia nem tudja még, hogy a király, nyilatkozatát Th.-t illetőleg egészen másképp értelmezi, mint Lysimachos. Elhatározásában tehát Xerxes bosszúját látja az el nem fogadott házassági ajánlat miatt. Kérve kéri kedvesét, legyen irgalmas Th. iránt, szöktesse meg titokban. Lysimachos kérlelhetetlen marad; Athén polgára volt még mielőtt

szerető lett volna. Ő csak polgári kötelességének tesz eleget. Erre Aspasia azt válaszolja, hogy ő pedig mielőtt szerető lett volna, leánya volt Th.-nek. Mindenáron meg fogja menteni atyját: bár most is Lysimachost szereti, felesége lesz Xerxesnek (5—6. jel.). Nagy nyilvánosság előtt Xerxes ünnepélyesen ráruházta Th.-re a fővezéri hatalmat. Th. elfogadja és hűséget esküszik a fejedelemmnek. A jelenlévő Lysimachos azt hitte, hogy Xerxes ez alkalommal ki fogja szolgáltatni neki Th.-t. Csodálkozik is a nem várt megoldáson és a változást vagy Xerxes cselének, vagy Aspasia engedékenységének tulajdonítja. Ki is fejezi meglepetését a fejedelem előtt, a ki gőgösen arra figyelmezteti, hogy csak arra tett ígéretet, hogy Th.-t Görögországba fogja küldeni. Igenis oda fogja küldeni, de hatalmas sereg élén, hogy Athénnel végleg leszámoljon. Lysimachost azért hitta az ünnepélyre, hogy ezt tudtára adhassa. Most pedig menjen és vigye haza a rettentő hirt. Th. oda van (7. jel.), és ki is jelenti Xerxesnek, hogy nem hajlandó hazája ellen harcolni, inkább lemond a fővezérségről. Xerxes erre hálátlansággal vádolja és börtönbe vetteti (8. jel.). Xerxes most már Aspasiára is neheztel, mert görög. Ennek Roxane örül, de pillanatnyilag kedvezőre fordult helyzetét nem tudja kihasználni, mert Xerxes a megjelenő és atyjáért esedező Aspasiának nem tud ellentálni. Aspasia arra fog vállalkozni, hogy atyját engedékenységre bírja (9. jel.). Aspasia bocsánatot kér Roxanétól, mert kénytelen volt előle atyja érdekében elhódítani Xerxest (10. jel.). Roxane bosszúra gondol. Sebastes kész őt ebben támogatni. A Xerxes ellen irányuló egyiptomi lázadást, melynek élén Orontes áll, titokban ő vezeti. Levelet is mutat a leánynak Orontestől (11. jel.). Roxane még mindig szereti Xerxest; nem tudja elhatározni magát a bosszúra (12. jel.).

III. felvonás. A Xerxes iránti hálaérzés és a hazaszeretet harcolnak Th. keblében. Ekkor megjelenik Sebastes és a fejedelem nevében kérdezi tőle, mit határozott. Xerxes, mondja neki a fejedelem bizalmasa, Th.-ben nem tételez fel hálátlanságot. Th. szeretne megjelenni Xerxes előtt. Ez csak úgy lehetséges, mondja neki Sebastes, ha előbb örök gyűlöletet esküszik Görögország ellen. Ez esetben újból feléje irányul a király kegye, máskülömben halál vár Th.-re. A nagy görög tehát vagy elárulja hazáját, vagy pedig hálátlan lesz Xerxessel szemben. Th. agyában ekkor birtelen nemes gondolat támad. Tisztázni fogja magát e két vád alól a világgal szemben. Kötelességeinek élete árán eleget fog tenni. Meg fog jelenni a templomban. Kéri Sebastest, készítsen el mindent az ünnepélyes aktusra és értesitse elhatározásáról Xerxest (1. jel.). Egyedül maradván, magához kéri két gyermekét, s miután ígéretüket vette, hogy a hallottakról mit sem szólnak, megmagyarázza nekik, hogy kínos helyzetéből csak egy út vezet ki, a halál. Sebastesnek csak azért adott kedvező választ, hogy még egyszer alkalma legyen Xerxes elé kerülni. Végül tettét a király előtt fogja végrehajtani. Kétségbeesett gyermekeit kéri, ne felejtsek, hogy Th. fiai; legyenek méltók nevéhez (3. jel.). Aspasia és Neocles nagy nehezen beletörődnek atyjuk elhatározásába és kegyetlen sorsukba (4—5. jel.). Roxane, a cserbenhagyott leány, még sem tud Xerxes vesztére törni; azért, találkozáva a Th.-re türelmetlenül váró és őt barátságtalanul fogadó fejedelemmel, megmondja neki, hogy élete, trónja veszedelemben forog s átnyújtja neki a Sebastestől kapott Orontes-féle levelet, kérve, vigyázzon magára. Ez a bosszúra, a miért annyira elhanyagolta őt (6. jel.). Xerxes a levél alapján leleplezi az egyiptomi hadjárat parancsnokságáért esedező Sebastest (7. jel.). Az áruló vezért lelkiifurdalások marcangolják (8. jel.). Mindenki készül a nagy aktusra, Th. ünnepélyes eskütételére. Xerxes nem tudja megérteni Neocles és Aspasia könnyeit (9. jel.). Megjelenik Roxane és Lysimachos is. Utóbbi Aspasiának szemére veti látszólagos hűtlenségét, s ekkor Xerxes megtudja, hogy Aspasia és a görög követ szeretik egymást, s hogy a leány csak azért ajánlotta neki hitvesi kezét, mert ezt követelte atyja üdve; megtudja azt is, hogy Lysimachos azért képes üldözni ked-

vese atyját, mert hazája, Athén üdvé így kívánja (10. jel.). Végül jön maga Themistocles. Xerxes már keblére akarja szorítani, azért felszólítja, tegye le már az ünnepélyes esküt, mely Görögország büntetésének kezdete leendő. Th. erre azt válaszolja, hogy ő azt ígérte csupán Sebastesnek, hogy el fog jönni, nem pedig azt, hogy esküt is fog tenni. Kínos helyzetbe került, folytatja, vagy háládatlanná, vagy pedig bazaárulóvá kell lennie. Előtte, ily körülmények között, csak egy út nyílik, a halál. Erre az áldozati borba önti a magával hordott halálos mérget. Azután kéri Lysimachost, nyugtassa meg hazáját, eszközölje ki a hazától, hogy legyen kegyes legalább hamvai iránt. Xerxesnek megköszöni jótéteményeit. Az istenek pedig örökdenek hazája, Xerxes és birodalma fölött s Xerxes lelkében ébresszenek békehajlandóságot Athén iránt. Erre inni készül a megmérgezett italból, de Xerxes elveszi kezéből a poharat és elhajítja. Éljen csak Th., mondja Xerxes, szeresse csak hazáját, melyet már ő is, Xerxes is kezd szeretni. Ennek jeléül a király örök békét esküszik Görögországnak. Sebastesnek megbocsát; Aspasianak megengedi, hogy nőül menjen Lysimachoshoz, a trónra Roxanét emeli. Az általános öröm és boldogság közepette rövid kar rekeszti be a darabot (11. jel.).

Metastasio Themistocle-jének fordítása, illetve átdolgozása a Bartakovics-féle gyűjtemény latin Themistocles-e (II. kötet, 50v–58r levél). Próza. Az eredetinek *Argomento*-ja elmarad a Bartakovics-kódexben. A személyekben változás, hogy Aspasia, Th. leánya, jó darabig Cleantes-nak nevezeteti magát («*Aspasia filia ejusdem sub nomine Cleantis latens*»), Roxane pedig, Xerxes kedvese, Barzanes-nek («*Roxane filia Regis Armeniae, Xerxis sponsa sub nomine Barzanis latens*»). A melodráma két nő-szereplője tehát felismertetéséig mint férfi szerepel. Aspasiaról már az I. felv. 3. jelenetében kiderül, hogy leány s nem a férfi Cleantes. T. i. Th. az előtte még ismeretlen és Sebastessel csevegő görög fiúban, a kitől a Xerxeshez vezető utat szándékozik megtudni, a hajótöröttnek gondolt Aspasia leányára ismer. A leány igazi kiléte egyelőre csak atyja előtt nyilvánvaló, mert a következő jelenetben (4. jel.) Sebastes tudtul adván neki, hogy a megérkezett görög küldöttséget Lysimachos vezeti, s hogy azért jöttek, hogy Xerxesnél kieszközlőjk Th. kiadatását, — még mindig Cleantes néven szólítja. Sebastes csak az I. felv. 11. jelenetében tudja meg, hogy Cleantes tulajdonképpen leány és Aspasia a neve, mikor t. i. Xerxeshez kéri, a kinek Th. időközben megmondta volt, hogy a saját leánya. De annál meglepőbb, hogy a férfiruhában Barzanes név alatt az udvarnál tartózkodó Roxane sem sejtí, hogy Cleantes apródja leány. Erre Roxane csak akkor jön rá, a midőn az említett 11. jelenetben Sebastes Th. leányáért jön és nevén, Aspasia néven szólítja. Csudálkozva felkiált akkor Roxane: «*Cleantes Themistoclis filia! quot igitur in hac aula alieno habitu virgines latent? Solam me credidi*». Viszont Aspasia sem sejtí, hogy Barzanes tulajdonképpen Xerxes jegyese, Roxane, s nem fivére. Barzanes ugyanis Roxane fivérének adta ki magát s azért tartózkodik az udvarnál, hogy megsürgesse nővérenek, azaz saját magának házasságát Xerxesszel. Csak a Roxanéba szerelmes Sebastes tudja, hogy Roxane fivére, Barzanes, nem más mint maga Roxane. Az I. felv. 12. jelenetében t. i. az Aspasia féltékenykedő s Sebastestől tanácsot kérő Barzanesnek azt mondja: «*... omnes te Barzanem credunt, fratrem Roxanis: ego unus scio, Roxane quod sis ipsa Barzanis soror: quod Regem ignota fratris sub forma ludis*».

dilatatos hymeneos, et pactos Xerxis thoros, accelerare ex Armenia, scio, quod veneris. Hæc solus novi, patior, et alto premo secreta corde». Roxane csak a III. felv. 6. jelenetében fedi fel magát Xerxes előtt. Ekkor a Th.-re türelmetlenül váró és Aspasiáért újból lángoló fejedelem el akarja kerülni a feléje tartó Barzanest: «Scio, Barzane», mondja neki a fejedelem, «ægre fers spretam sororem. Expostulare...». Erre pedig Barzanes így felel: «Barzane? ne deinceps me isthoc ultra appelles nomine. Roxane sum, soror Barzanis. Mentito hoc ornatu veni, promissos ut sollicitarem thoros. At cor tibi hæret in alia. Ego vilipendor, ejicior, atque posthabeor Reginæ captivæ. Aegre hæc fero, fateor, neque credo injuria vindictam meditor. Et vindicandi modum habeo in manu». Erre, a mint tudjuk, átadja Xerxesnek a Sebastest leleplező levelet és büszkén távozik. Eddig Xerxes és a többiek is szentül meg voltak győződve arról, hogy Barzanes Roxane fivére, a ki nővére érdekében jár az udvarnál. Ehhez képest felismertetéséig, megfelelően változnak a Metastasio által szájába adott, vagy hozzá intézett szavak. Így p. o. Xerxes a II. felv. 3. jelenetében, miután elhatározta, hogy Aspasiát emeli a trónra, megpillantván Barzanest, így szól: «O Dij! est Barzanes, qui mihi sororis nuptijs plenas usque obtundit aures. Odiosum interpellatorem evitabo fuga» (M.-nál: Oh stelle, E' Rossane! Si eviti). Így továbbá Aspasia, miután visszautastította Xerxesnek a trónra vonatkozó ajánlatát, a II. felv. 4. jelenetében meg akarván nyugtatni Barzanest Xerxest illetőleg, úgy szól hozzá: «En Barzane redeo, non est sorori quod timeas» (M.-nál: Sono i tuoi dubbj alfine Terminati, o Rossane?). A következő jelenet (5. jel.) magánbeszédében pedig ezeket mondja: «Et tamen quantum fallitur! Barzane! non ego sororis evertere thalamos postulo, quod Xerxes illi, mihi est Lysimachus....» (M.-nál: Che amari detti! Oh gelosia tiranna, Come tormenti un cor! Ti provo, oh dio! Per Lisimaco anch' io).

Az átdolgozó ezzel a fogással, Aspasia és Roxane nő-voltának palástolásával, valószínűleg érdekesebbé, idegfeszítőbbé akarta tenni átdolgozását. Nem hisszük, hogy trükkjével a nő szerepet játszó fiú-szereplők dolgát meg akarta volna könnyíteni. Erről csak akkor lehetett volna szó, ha férfi-szerepüket végig és mindenkiel szemben megtartották volna. De a mint láttuk, Cleantesről majdnem a darab leg- elején kiderül, hogy leány, igaz, hogy egyelőre csak atyja, Th. részére, de már az I. felv. 11. jelenetében mindenki tisztában van nemével. Roxane pedig átdolgozásunkban későn jut szóhoz és róla is csakhamar kiderül, hogy leány. Mi azt hisszük, hogy teljesen keresztül nem vitt módosításaival az átdolgozó azt érte el, hogy darabja itt-ott meglehetősen fonák, a miben nagy része lehetett a mások nevében, mintegy megbízásra féltékenykedő, őrjöngő Roxane szerepének.

A cselekmény menetére befolyással nem bíró ezen módosításon kívül, az átdolgozó lényegesen rövidítette az eredeti 4. és 5. jelenetét az I. felv.-ban, s azok megmaradt részeit egyetlen jelenetbe vonta össze. A rövidítést az által érte el, hogy nem szerepelteti bennük Roxanét. Metastasio 4. jelenetéből csak az első két sort tartja meg. Aspasia tudvalevőleg a 3. jelenetben nem tudta rábeszélni atyját, hogy távozzon Susából, sőt legnagyobb meglepetésére arról értesül, hogy jelen akar lenni a görög követség nyilvános fogadtatásán és kihallga-

tásán, hogy így alkalma legyen nagy ellenségét, Xerxest közelről megszemlélennie. Aspasia a 4. jelenetben Metastasionál így szól: «Ah non ho fibra in seno, Che tremar non mi senta». Ezt a két sort tartotta meg a Bartakovics-kódex latin Themistoclesének átdolgozója: «Heu! omnes cordis fibras mihi agitat metus. Quid mente volvat Pater, conjicere nequeo». Metastasio 5. jelenetéből pedig Sebastes és Aspasia szerepét tartja meg, utóbbiét még hozzá megrövidíti. Ezenkívül Sebastes mondanivalóját nem Roxanéhoz intézi, a ki, mint említettük, teljesen kimarad a 4. és az 5. jelenetből, hanem Aspasiához. Az így rövidített két jelenetet, mint mondtuk, összevonja és az átdolgozás 4. jelenetét nyeri velük. Sebastes tehát felszólítja az atyjáért aggódó Cleantest (t. i. Aspasiát), hogy siessen, mert a görög követésű immár itt van: «Cleante propra: Græcus orator splendida cinctus suorum pompa jam Regiam subit» (M.-nál: Principessa — t. i. Roxane — Se vuoi mirarlo, or l'orator d'Atene Al re s'invia). «Propero», válaszol Cleantes, s kérdezi: «Nota est oratoris et patria, et nomen?» (M.-nál: *Rossane*. Verrò fra poco. *Aspasia*. Ascolta! E' ancor noto il suo nome?). *Seba*. Lysimachus est Aegyptius. *Asp*. Dij Immortales! (Sponsus mihi a Patre datus est hic Lysimachus.) Sed quid hic quærit? *Seba*. Ut fama fert, Themistoclem. *Asp*. Jam sponsus quoque hostis est patri! omnis ergo in unius conjurata tellus perniciem, unius miseri inopisque oppugnat caput?....

Ezekről az eltérésektől, illetve módosításoktól eltekintve, a melyek, ismételjük, cseppet sem változtatnak a Metastasio-cselekmény menetén, az átdolgozó a III. felv. utolsó, 11. jelenetéig híven követi eredetijét. Az utolsó jelenetben még egy utolsó, egyúttal önállóbb s valamivel érdekesebb, de épenséggel nem metastasioszerű változást enged meg magának.

Láttuk, hogy Metastasionál a III. felv. 11. jelenetében nem kerül arra a sor, hogy Th. az áldozati borban megigya a magánál hordott mérget. Ebben Xerxes akadályozza meg, a ki nem kívánja halálát, megengedi, hogy hazáját, Athént szeresse, sőt hazaszeretétől meghatva maga esküszik örök békét Görögországnak. A darab, mint Metastasio minden melodramája, általános öröm és meglepődés között végződik.

A Bartakovics-féle átdolgozásban Xerxes szintén felszólítja Th.-t, tegye le a hűségesküt, mely Görögország végpusztulásának kezdete lesz. Innen kezdve az átdolgozó valamivel önállóbb. Metastasionál Th. figyelmezteti Xerxest, hogy csak azt ígérte Sebastesnek, hogy el fog jönni, nem pedig azt, hogy esküdni is fog. Nem is esküszik. Bartakovicsnál ellenben esküszik. Örök hűséget esküszik Perzsiának is, Görögországnak is és az áldozati borban megissza a magánál hordott mérget. Most már méltónak tartja magát Xerxes szeretetére. A mit sem értő jelenlevőknek megmagyarázza, hogy abból a kínos helyzetből, a melybe került, mert se Xerxes iránt haládatlanná, se hazája iránt hűtlenné nem akart lenni, csak a halál, a mérge vezetheti ki. Haldokolva inti gyermekeit, ne felejtsek, hogy Th. fia. Lysimachost kéri, eszközölje ki hazája bocsánatát. Xerxesnek megköszöni jótéteményeit. A király pedig a haldokló Th. fölött Görögországnak örök békét esküszik. Th. ezt örömmel hallgatja és meghal.

Th. tehát nyílt színen hal meg. Az ilyen tragikus kimenetelű

megoldás szokatlan Metastasiónál s drámai felfogásától, egész lelkületétől idegen. Drámáinak a bécsi korszakában (1730—1782), s ebbe beleesik az 1736-ban írt *Temistocle* című melodramája is, már a felsőség meghagyásából nem volt szabad szomorúan végződnie, hisz az emberek nem azért jártak színházba, hogy onnan szomorúan távozzanak. Egész drámaírói pályáján szigorúan ragaszkodott ehhez. S a midőn Cátója a színpadon meghalt, a római szatira kegyetlenül megbosszulta magát: Pasquino szókimondó szobra útján felszólította a «Compagnia della Morte»-t, az akkori temetkezési vállalatot, takarítsa el és temettesse el Cátónak az Aliberti-féle színház színpadján fekvő tetemét. Metastasio okult is ezen, s hősei ezentúl nem haltak meg, vagy legalább nem a nézőközönség szemeláttára. Cátóját is utólag annyiban módosította, hogy öngyilkosságát a kulisszák mögött követi el vele.

A zirczi apátság könyvtára három példányban őrzi Metastasio *Temistocle-jének* fordítását. Mind a három fordítás latin próza. Közülük kettő, *Themistocles* (könyvtári jelzése 142/3) és *Tragœdia. Themistocles* (jelzése 142/4) azonos a Bartakovics-kódex *Themistocles-ével*. Th. halálával végződik. Az eredetihez legközelebb áll a harmadik, melynek címe *Themistocles. Tragœdia* (jelzete: 142/2), s a mely 1744-ből való. A III. felv. utolsó jelenetében is híven fordítja eredetijét, tehát Th. nem hal meg. Utóbbi azért is érdekes, mert *Alter Tragœdiæ, Historiæque conformior exitus*¹⁾ cím alatt, a III. felv. utolsó jelenete után adja a Bartakovics-féle *Themistocles-nél* és a másik két zirczi átdolgozásnál ismertetett metastasioszerűtlen megoldást. Nem látszik azonban valószínűnek, hogy forrásul szolgált volna e háromnak, mert bár egyes stiláris módosításoktól eltekintve, a négy szöveg azonosnak mondható, a háromban itt-ott oly részletek is vannak, melyek a 142/2-ben hiányoznak, a mi nem igen fordulhatott volna elő, ha emennek másolatai volnának. A 142/2 fordítója semmi esetre nem Kreskay Imre Tamás, a tudós és munkás paulinus, a mint Czapáry állítja.²⁾ Kreskay ugyanis 1748-ban született,³⁾ a szóban forgó fordítás pedig 1744-ből való.

Kreskay Metastasio *Temistocle-jét* magyarra fordította, s pedig 1784-ben «*Themistokles, szomorujáték*» cím alatt. Fordítását «terjedelmes előszóban méltóságos gróf ifju Nagy-Károlyi Károly József ur Ő Nagyságának ajánlja, kinek ez időtájt káplánja volt. A gondos írással készült 156 lapnyi kézirat Kreskaynak számos kézirati köteteivel együtt tek. Hattuyffy Dezső szfehérvári árvaszéki ülnök ur tulajdona. A szabadon, fordulatos nyelven készült részben verses fordítás nagy részben nyomról-nyomra követi a zirczi könyvtárban és a Nemzeti Múzeum könyvtárában levő latin nyelvű átdolgozásokat.⁴⁾

XIII. Zenobia (*Opere*, V. kötet, 3. és köv. lk.; első előadása: Bécs, 1740. augusztus 28). A melodráma részletes tartalma:

¹⁾ Lásd szövegét a Függelékben.

²⁾ *Mysterium- és iskola-dráma*, 29. l.

³⁾ Szinnyei, VII, 270.

⁴⁾ Czapáry, i. m., 43. l.

Első felvonás. A menekülő Radamistus egy völgy mélyében alszik Feleségéről, a holtaknál vélt Zenobiáról álmodik. A Zenobiáért titkon rajongó Zopirus álnok barátja ráakad s meg akarja ölni. De Radamistus felébred. Zopirus megtudja tőle, hogy Zenobia már nem él, s hogy halálát féltékenységgel maga Radamistus okozta. Menekülés közben az Arasse folyóhoz értek, magyarázza Radamistus. Zenobia ugyanis férjét balszerencséjében is mindenáron követni akarta, s nem bírván ki a nehéz út fáradsalmait, kérte, ölje meg, nehogy az üldözők kezébe jusson. Radamistus akkor pillantotta meg Tiridates jelvényeit. Ez a Tiridates Zenobia egykorú jegyese volt s most Zenobia atyjának székvárosa felé tartott, hogy a leányt megállapodás szerint feleségül vegye. Radamistus nem tudott ekkor féltékenységén uralkodni s kardját először Zenobia, aztán saját mellébe döfte. Zenobia a folyóba esett és eltűnt. Radamistus pedig megmenekült. Már csak felesége tetemét akarja megtalálni, hogy eltemesse, aztán végez saját magával is (1. jel.). Zopirus kétségbeesése. Zenobiát meg akarja bosszulni (2. jel.). Zenobia azonban nem halt meg. Kimentette a folyóból Egle pásztorleány. S a mint felépül, férje keresésére indul (3. jel.). Keresés közben meglátja Tiridatest s előle egy barlangba menekül (4—5. jel.), de a midőn a fejedelem a fölötti bánatában, hogy Zenobia meghalt, öngyilkosságot akar elkövetni, előbbvík a barlangból, elveszi kardját, de megtiltja, hogy kövesse (6—7. jel.). A kétségbeesett Tiridates Mitranezt, bizalmasát küldi utána (8. jel.). Tiridates fejtörése (9. jel.).

Második felvonás. Mitrane azonban nem megy, mert Zenobia megjelenését Tiridates képzeldősének véli. Tiridates nem tágit; reméli, hogy majd megtud valamit Egle pásztorleánytól, a ki ugyan semmit nem mondott még neki, de kit kérdései gyanusan zavarba hoztak. Egle kunyhója felé tart tehát, hogy tovább kérdezősködjék nála Zenobia felől (1. jel.). Egle ép távozott a kunyhóból, hogy Zenobia utasítására Radamistus keresésére induljon, a midőn belép Tiridates. Zenobia fél a második találkozástól; nincs ereje, hogy elmondja neki a valót; Tiridates fájdalmát nem tudná elviselni. Kéri tehát volt jegyesét, felejtse el hogy szeretete, hagyja él (2—3. jel.). Az egész jelenetnek szemtanúja volt Zopirus, a ki Radamistust kereste, hogy megölje. Örögi tervet kovácsol: hadd ölje meg egymást a két vetélytárs, Zenobiát ő fogja megkapni, s még hozzá fáradtság nélkül (4. jel.). Eközben Egle rátalált Radamistusra, s megmondja neki, hogy Zenobia él és türelmetlenül várja (5. jel.). A hitvesére várakozó Radamistusnak Zopirus megsúgja, hogy Zenobiát bizalmas társalgásban látta első kedvesével, Tiridatesszal. Radamistus bosszút akar. Holmi ürüggyel, Zenobia nevében kicsalják majd egy rejtett helyre Tiridatest, — ebben állapodnak meg —, s ott Radamistus végez vele (6. jel.). Zopirus híveinek meghagyja, hogy vegyék körül a párbaj helyét s hogy öljk meg a győztest. Ez a megoldás nem elégíti ki teljesen; azt szeretné megtudni, hogy kit is szeret tulajdonképpen Zenobia, kit gyűlöljön inkább a két vetélytárs között. A választ erre vonatkozólag az ép közeledő herczegasszonytól fogja kicsikarni. Azt mondja ugyanis neki, hogy keze által, felsőbb parancsból kifolyólag, vagy Radamistusnak, vagy Tiridatesnek meg kell halnia, mindkettő hatalmában van már. Ő a választást Zenobiára bizza, a ki természetesen azt akarná, hogy mindkettő éljen, de végül is hitvese javára dönt (7. jel.). Zenobia volt jegyesét az istenek oltalmára bizza (8. jel.).

Harmadik felvonás. Zopirus Eglét bízta meg azzal, hogy Tiridatest kelepcebe csalja. Egle azonban, rosszat sejtven, nem tett eleget a megbízásnak s így Radamistus hiába várta Tiridatest. Zenobia ártatlanságáról Egle nem tudja meggyőzni Radamistust (1—2. jel.). Zopirus, a ki azt hiszi, hogy Radamistus már nem él, ép arra hurcolja Zenobiát, s megvallja neki, hogy a hitvese immár ő, Zopirus. Radamistus erre ráront kivont karddal. Zopirus kiveszi törét s azzal fenyegeti, hogy ha még egy lépést tesz, sőt ha nem távozik, leszúrja Zenobiát (3. jel.). De a hirtelen elő-

bukkanó Tiridates kiveszi kezéből a fegyvert. Zopirus menekül, Radamistus titána rohan (4. jel.). Zenobia követi hitvesét (5. jel.). Tiridates nem érti Zenobia eljárását. Mitraneus hírül hozza fejedelmének, hogy Radamistus az ő foglya (6. jel.). Tiridates ki akarja végeztetni, de Egle kéri, ne tegye meg ezt, mert nagy fájdalmat okozna ezzel Zenobiának. Tiridates kezdi érteni, hogy Zenobia szereti Radamistust. Viselkedése már nem annyira érthetetlen előtte (7. jel.). Egle Tiridates iránt szerelemre lobbán (8–9. jel.). Mitraneus is meggyőződött arról, hogy Zenobia szereti férjét (10. jel.). Zenobia kegyelemért megjelenik Tiridates előtt; bevallja neki, hogy szereti Radamistust; a vád, hogy Zenobia atyját megölte volna, alaptalan. A haldokló Zopirus bevallotta, hogy az igazi bűnös Farasmanes, Radamistus rossz lelkületű apja. Radamistus szabadságáért felajánlja Tiridatesnek az örmény trónt; Radamistus a férje; államérdekből, atyja parancsára, hozzá kellett mennie. Meggyőzi volt szerelmését, a ki minden ellenszolgáltatás nélkül szabadon bocsátja Radamistust (11. jel.). Hogy az öröm teljes legyen, külső, hogy Egle nem más, mint Zenobiának elveszettnek vélt nővére, Arsinoe. S íme Zenobia visszanyeri hitvesét és megtartja a trónt, a szerelmes Arsinoe pedig Tiridatesé lesz (12. jel.).

Metastasio Zenobia-jának átdolgozása a Bartakovics-kódex Zenobia című latin iskola-dráma (I. kötet, 208r—214v levél). Próza. Az eredeti Argomento-jának fordítása elmarad. A szereplők jellege és neve tekintetében annyiban áll be változás a Bartakovics-kódex latin átdolgozásában, hogy a főszereplő Zenobia «princeps Armeniae, sponsa Radamisti» úgy szerepel még, mint «Soror Tiridatis». Metastasióból tudjuk, hogy mielőtt Radamistusé lett volna, jegyese volt Tiridatesnek; s ehhez képest Tiridates az átdolgozásban is úgy szerepel, mint «Princeps Parthorum» és «amans Zenobiae». A darab végén azonban, a III. felv. 14. jelenetében ki fog derülni, hogy az örmény fejedelemszony nem más mint Tiridatesnek, az örmények egyik lázadása alkalmával évekkal ezelőtt elrabolt nővére. Ezzel szemben M.-nál a darab végén az derül ki, hogy Egle pásztorleány nővére Zenobiának. Egle ugyanis M.-nál azonos Arsinoéval, Zenobia nővérével, ki évekkal ezelőtt, szintén az örmények egy lázadása alkalmával elveszett s azóta hírét senki se hallotta. Egle a nemes Tiridates iránt eleinte csak szánalmat érez, a cselekvény folyamán szánalma szerelemmé nő s a III. felv. utolsó jelenetében, Zenobia kívánságához képest, Tiridatesé is lesz.

A Bartakovics-kódex Zenobia-jában egyáltalában nem szerepel Egle. Az átdolgozó helyette Attalus pásztort lépteti fel, a ki mindvégig pásztor marad, s ki a III. felv. 14. jelenetében hozza a meglepő hírt, hogy Tiridates és Zenobia testvérek.

Természetes, hogy e két módosítás némileg — de nem lényegesen — megváltoztatja a latin átdolgozású Zenobiának menetét, de csak a befejező részén. Itt is általános lesz az öröm, de csak egy pár boldogságának árán. A módosításokra maga az átdolgozó tesz minket figyelmessé darabja végére iktatott megjegyzésével: «NB. In hac praecedente actione nec ille ordo scenarum est, qui in originali Italica; nec omnes illi sensus. Multumque inferior videtur esse ipsa originali Italica actione». Kiemeljük a következőket:

Az I. felv.-ban 9 jelenet, úgy mint az eredetiben. A 3. jelenetben M. Egle pásztorleánya helyébe, mint említettük, Attalus agg pásztor lép fel. A jelenetet az átdolgozó azzal egészíti ki, hogy Zenobia bizalmasan

elmondja Attalusnak, élete megmentőjének, hogy ő Zenobia örmény herczegasszony, hogy Radamistus a férje s hogy halálos sebe férjétől ered; oly körülmények, melyekről M.-nál Egle már akkor tudomással bír, a mikor a jelenet kezdődik. Minthogy pedig Zenobia sejtí, hogy Radamistus az erdőben bolyong, felkeresésére szándékozik indulni. Innen már az átdolgozó híven követi az eredetit s csak a jelenet végén enged meg magának egyes lényegtelen rövidítéseket. Az I. felv. többi jelenetében nyomról nyomra követi M. szövegét, eltekintve a szokott kisebb stílári módosításoktól.

A II. felv.-ban a fordító 12 jelenetben dolgozza át az eredetinek 8 jelenetét. Az eredetinek 1. és 2. jelenete közé két újat iktat, a 2.-at és a 3.-at. Ezekben oly dolgokat mond el, melyek előzetes tudomása M.-nál feltételeztetik. A 2. jelenetben Tiridates, találkozáván Attalusszal, Zenobia iránt érdeklődik, de hasztalan; a 3.-ban a magára maradt Attalus megállapítja, hogy a Zenobia iránt érdeklődő idegen, kit ő partusnak néz, alighanem Tiridates. A 4. jelenetben, mely ezek szerint az eredetinek 2. jelenetének felel meg, Zenobia felkéri Attalust (M.-nál Eglét), induljon Radamistus keresésére, miután ő, Zenobia, fél Tiridates másodszori vizontlátásától. Attalus helyesli is óvatosságát: alkalma volt kevéssel ezelőtt a partus vezérrel beszélnie s Tiridates nagyon is megnyerte tetszését. Zenobiáról azonban, a nyert utasításhoz képest, még sem árult el neki semmit. Ezek azok a körülmények, t. i. Attalus Tiridatesszel való találkozása, Tiridates tudakozódása Zenobia után, Attalus hallgatása, — a miket az átdolgozó szükségesnek tartott a fentemlített 2. és 3. jelenetben külön is feldolgozni, holott a figyelmes olvasó avagy a néző a 4. jelenetben elmondottak után úgys mindent megtudott volna. Az átdolgozó itt fölösleges, minden eredetiség híján szűkölködő munkát végzett, a melylyel legfeljebb a cselekvény czéltalan elhúzását érte el. Metastasio 3. jelenetét, a melyben Zenobia másodszor találkozik Tiridatesszel, az átdolgozó két részre osztja, mi által az 5. és 6. jelenetet kapja. Az 5.-ben, az eredetihez híven, Zenobia kéri az Eget, kimélje meg attól, hogy Tiridatesszel másodszor is találkozzék. Nem volna ereje ahhoz, hogy megmondja neki az igazat, t. i. hogy Radamistus felesége. A 6.-ban, a mely jóval rövidebb az eredeti 3. jelenet megfelelő részénél, Zenobia kéri a ráakadó Tiridatest, menjen dolga után, s ne akarja viszontlátni őt. — Két részre osztja az eredetinek 7. jelenetét, miáltal az átdolgozásban a 10. és 11. jelenet nyeri. A 10. tartalmazza a Tiridates és Radamistus vesztén töprengő Zopirus monológját, a 11. Zopirus találkozását Zenobiával s Zopirus cselét, hogy megtudja, kit is szeret tulajdonképen a herczegasszony.

Az átdolgozás III. felvonásában 14 jelenet, az eredetinek 12 jelenetével szemben. Az eredetinek 6. jelenetéből két jelenetet nyer az átdolgozó, a 6.-at és 7.-et. A 6.-ban Tiridates töpreng Zenobia furcsa viselkedése fölött, a 7.-ben Mitrane hírvül hozza neki, hogy Radamistus fogoly. — Az átirás 8. jelenetét, melynek az eredetiben a 7. jelenet felel meg, kiegészíti a rövid 9. jelenettel, melyben Tiridates minden áron utána akar járni az igazságnak. Az eredetinek 8. (Egle, Mitrane) és 9. (Egle egyedül) jelenetét, melyekben Egle Tiridates iránti szerelme nyilvánvalóvá lesz, mint fölöslegest elhagyja. Ezek helyett a 10. jelenetben Mitrane sajnálkozik Tiridates fölött. Innen a cselekmény némileg más menetet vesz. A 11. jelenetben Tiridates parancsot ad a sereg indulására. Nem akar szemtanúja lenni Radamistus boldogságának. Mindent megtudott már: Zenobia Radamistuszé. A 12. jelenet nagyjában az eredeti 11. jelenet után igazodik. Zenobia t. i. megjelenik Tiridates előtt, kegyelmet kér a fogoly férjéért, cserébe felajánlja az örmény trónt. Tiridates kiszabadítja Radamistust, de nem fogadja el a trónt. A 13.-ban Radamistus örök hálát ígér Tiridatesnek, Zenobiától vad tettéért bocsánatot kér. Végül a 14.-ben Attalus megnyugtatta Radamistust, hogy Tiridatestől nincs mit tartania: Tiridates Zenobia testvére. Zopirus holttesténél ugyanis írást talált, a mely igazolja ezt a körülményt.

A győri jezsuita gimnázium negyedik osztályának növendékei 1758. szeptember 11-én előadták a Semiramis című iskola-drámát, a mely czímben emlékeztet Metastasio Semiramide cz. melodramájára (Opere, V. kötet, 221. és köv. lk.; első előadása: Róma, 1729, farsang). A győri Semiramis nyomtatott színlapját Nagy Sándor szerint a budapesti Egyetemi Könyvtár őrzi.¹⁾ E programra nem sikerült ráakadnom. Szivák Iván szerint ez iskola-dráma tartalma a következő: Semiramis férje halála után Ninus nevű fiát elzáratja és minthogy nagyon hasonlítanak egymáshoz, önmagát adja ki Ninusnak és elfoglalja a trónt. Bölesen uralkodik és végre fölfedi magát, de aztán gonoszszá lesz és saját fia öli meg. Eddig a történet; a poézis még hozzá teszi: gyanú volt Semiramisra, hogy megölte férjét és ezért bünteti őt fia.²⁾ A Metastasio-féle Semiramide mutat ugyan rokonvonásokat a győri iskola-drámával; felépítése, megoldása tekintetében azonban annyira elüt tőle, hogy a nélkül is hogy ismernők utóbbinak nyomtatott színlapját, egész határozottsággal állíthatjuk, hogy a Metastasio-é forrásának nem tekintendő.

A Nagyszombaton 1751-ben előadott Cato Uticensis cz. iskola-dráma³⁾ pedig czímben Metastasio Catone in Utica cz. melodramájára emlékeztet (Opere, I. kötet, 307. és köv. lk.; első előadása: Róma, 1727, farsang). Egyéb adataink nem lévén, a M. darabjától való esetleges származtatásának kérdése egyelőre megoldhatlan.

B) Oratoriumok.

Metastasio Oratoriumai közül hármat fordítottak le a minket érdeklő korban:

I. La passione di Gesù Cristo (Opere, VIII. kötet, 21. és köv. lk.; első előadása: Bécs, 1730 Nagyhét). Lefordította magyarra 1789-ben Kreskay Imre Tamás paulinus. Címe: Urunk Jézus Krisztus kinszenvedése. Metastasio Péter olasz munkájából fordította Kreskay Imre, 1789. A verses kézirat 27 lapra terjed s Kreskay kéziratának Hattyuffy Dezső úrnál levő gyűjteményében van.⁴⁾

II. Giuseppe riconosciuto (Opere, VIII. kötet, 109. és köv. lk.; első előadása: Bécs, 1733 Nagyhét). Fordítása a Bartakovics-gyűjtemény latin: Joseph. A fratribus suis adoratus, et agnitus cz. iskola-dramája (II. kötet, 72v—74v levél). Próza. Forrását maga a fordító jelöli meg: «Auctore Metastasio». Jákob fiainak kara a fordításban elmarad. Ettől s a kevés, szokott lényegtelen rövidítésektől eltekintve, hű fordítás.

Forrásaink szerint több ízben kerültek bemutatásra Metastasio szóban forgó oratoriumára czímben emlékeztető iskola-dramák; így 1747-ben Nagyszombatonban egy Josephus agnitus,⁵⁾ 1748-ban Budán egy Josephus a fratribus agnitus⁶⁾ és 1758-ban Székesfehérváron szín-

¹⁾ V. ö. *Hazai tanodai drámák*, MKSz., 1884, 42. l., II/16. szám.

²⁾ V. ö. *A magyar dráma kezdete*, Figyelő, XIV. (1883.) évf., 196. l.

³⁾ E. K. Ab. 123 fol.

⁴⁾ Czapáry László, *Mysterium- és iskola-dráma*, 43. l.

⁵⁾ V. ö. E. K. Ab. 123 fol.

⁶⁾ V. ö. E. K. Ab. 84 fol.

tén egy Josephus a fratribus agnitus¹⁾ című iskola-dráma. Forrásuk Le Jay hasonló című oratoriuma is lehetne.

III. Isacco figura del Redentore (Opere, VIII. kötet, 223. és köv. lk.; első előadása: Bécs, 1740 Nagyhét).

Több fordítását bírjuk Metastasiónak ezen népszerű, iskoláknak és egyháziaknak egyaránt igen kedves oratoriumának.

Latin fordításban jelent meg Nagyváradon 1769-ben Isaac, figura redemptoris: Actio sacra, per musicam producta. Magno-Varadini. typis Joannis Conradi Henrici Heller, typographi episcopalis. Anno M. DCC. LXIX. cím alatt. A zenét Ditters Károly nagyváradi püspöki karmester írta hozzá: «Musica est domini Caroli Ditters, Cathedralis Ecclesiae Magno-Varadiensis Capellae magistri». Említtett Ditters Károly feljegyzése szerint, a latin fordítás Patachich Ádám nagyváradi püspöktől ered.²⁾ Könyvalakban csak 1769-ben jelent meg, de Ditters szerint már 1765-ben előadták.³⁾ Legnépszerűbb darabja volt a püspöki zenekar műsorának.⁴⁾ 1765 óta többször adták elő a Bőjtben.⁵⁾ Kéziratát őrzi Nagy Sándor szerint a M. N. Múzeum kéziratára.⁶⁾ A kézirat nem sikerült ráakadnom. A kézirat címe (Nagy Sándor szerint: Isaac, Figura Redemptoris. Actio sacra per Musicam producta Magno-Varadini. Metastasio versio) világosan utal arra, hogy a latin Isaac Metastasio utáni fordítás.

Ugyanakkor, 1769-ben magyar fordításban is napvilágot látott Nagyváradon Isaac, a' Megváltónak képe: Szomorú Játék, Mellyet a' Püspöki Musika jádzott Nagy-Váradon, Nyomtatottat Heller János Konrád Henrik, Püspöki Könyv-Nyomtató által, 1769-dik Esetendőben címen.⁷⁾ A fordítás egy példánya Nagy Sándor és Bunyitay Vinceze szerint a M. N. Múzeum könyvtárában van.⁸⁾ A könyvtárban e példányra sem sikerült ráakadnom.

Az 1769. évi magyar Isaac-kal valószínűleg azonos a szintén Nagyváradon, de évszám nélkül megjelent «Izsák a Megváltónak képe», a mely Imre Sándor szerint fordítása Metastasio népszerű oratoriumának.⁹⁾ A fordító a G. A. N. V. K. betűk alá rejtette nevét. Ezeket Imre

¹⁾ V. ö. E. K. Ab. 82 fol.

²⁾ V. ö. Naményi Lajos, *A váradai színészet története*, 15. l.

³⁾ V. ö. Naményi Lajos, u. o.

⁴⁾ A híres nagyváradi zenekarra, továbbá Patachich Ádám püspök mæcenatizmusára vonatkozólag lásd: Bayer József, *A nemzeti játékszín története*, II, 258; Bunyitay Vinceze, *Drámai és operai előadások Nagyváradon a múlt században*; K. Nagy Sándor, *A váradai színészet története*. 1799—188*; Naményi Lajos, *A váradai színészet története*, II. fejj.: Patachich báró, püspök, zenés előadásai; R. L., *A nagyváradi püspök és karigazgatói*, Pesti Napló, 1874, 76. és 81. számok (Esti lap); Szinnye József, *Magyar írók élete és munkái*, X, 460 (Patachich Ádám báró); Vajda Viktor, *Patachich püspök zenekara*, Fővárosi Lapok, 1876, 55—57. szám.

⁵⁾ V. ö. Naményi Lajos, i. m., 16. l.

⁶⁾ V. ö. *Hazai tanodai drámák a Nemzeti Múzeum könyvtárában*, MKSz., 1883, 333. l., III/139. szám alatt.

⁷⁾ V. ö. Nagy Sándor, *Hazai tanodai drámák*, MKSz., 1884, 33. l., I/1. szám alatt.

⁸⁾ V. ö. Nagy Sándor, u. o., illetve Bunyitay Vinceze, *Drámai és operai előadások Nagyváradon a múlt században*, 12. l.

⁹⁾ V. ö. *Az olasz költészet hatása a magyarra*, Budapesti Szemle, XVI. kötet, 27. l.

Sándor így olvasta: Gánóczi Antal Nagy-Váradi Kanonok.¹⁾ Ezek szerint magyarra Gánóczy Antal a nagytudományú kanonok fordította volna, a ki Patachich Ádám kortársa volt Nagyváradon.²⁾ Megegyeznek ebben Szinnyi József és Naményi Lajos is.³⁾ Imre szerint nem lehetetlen, hogy a magyar fordítás a latin után készült, mert némely kifejezés ennek felel meg s nem az eredetinek. Gánóczi azonban szabadon fordíthatott, mert Imre szerint «fordítása nem egyez a latinnal sem, de inkább mint az eredetivel».⁴⁾

¹⁾ U. o.

²⁾ Úgy Gánóczi Antal, mint Patachich Ádám a római Arcadia tagjai voltak, előbbi Floridenus, utóbbi Sirasius Acrotophorius néven (Szinnyi, X, 460). «Fő-Tiszteletű Gánóczy Antal Prépost és N. Váradi Kanonok Ur, a ki magát már egynehány jeles írásokkal a világ előtt esméretessé tette, azon Római Tudós Társaságtól, mely az Arkádiaiaknak nevezetét viseli, Florideno nevű Tagjának választatott; s ez eránt a szokott petsétes Levelet Rómából, a közelebbi múlt hónapnak (január) 26dik napján kezéhez vette. Ez annyiival nagyobb betűletire válik Ő Nagyságának, mivel a Kalotsai Érsek Patacsics Báro Ő Excellentiáján kívül, mostanság Hazánkfiái közül senki ezen szerentsével nem ditsekedhetik»; v. ö. Magyar Hirmondó (Pozsony), 1780. évf., 14. levél, 112. l. — Hozzájuk csatlakozott nemsokára Szebasztiánovics Ferencz zágrábi egyetemi tanár, a kinek felavatásáról a Magyar Hirmondó 1781. évfolyamának 98. levele ad hírt (775. l.): «Szebasztiánovics Ferencz Zágrábi Professor Ur, ki-is ditsóult Mária Terézsia Császárné és Apostoli Király Aszszony halálának emlékeztetere irt nevezetes Deák Verseiért nem régen a Bolonyai (Bologna) Tudománybéli Tudósításokban jelesen meg-ditsértetett vala, most leg-közelebb az Arkádiai Pásztorok közé avattatott. Ez tudni-illik, egygy Római Tudós Társaságnak a neve, mely főképpen az elmés Versszerzésnek gyarapodását tette-fel tárgyul magának. Ezen Társaság többek között azt a különös szokást tartja, hogy minden Tagja valamely régi el-hiresedett nevet visel. Szebasztiánovics Uram, Corineus Lapizius névvel tiszteltetett. — E' szerént tehát most a Magyar Haza-fiai közül Hármán vagynak, a kik a Római Arkások (Arcades) Társaságának tagjai. Az első, a Kalotsai Érsek, Zajezdai Báro Patacsics Ádám Ur Ő Excellentiája; a második, Gánóczy Antal Prépost és Váradi Kánonok Ur; a harmadik, Szebasztiánovics Ferencz Professor Ur. — Tagja volt az Arcadiának ebben a korszakban Hannulik K. János piarista is, az Arcadiai páásztorok között Seralbus Erimanticus. «Illy nevezettel tiszteltetett-meg Hannulik Chrysostomus János Áhitatos Oskolák rendénn lévő Szerzetes Pap, a Nagy-Károlyi Kollégiumbann Mathésist és Históriát tanító Professor, és Károlyi Gróf Ur Ő Excellentiája Poétája; a midőn ez előtt egy-néhány hetekkel a Római Arkásoknak Tudós Társai közé számláltatott. Ezen tisztességet pedig, több rendbéli jeles Versei között, melyeknek némellyike az Helstádi Tudósoknak gyűjteményes írásokbann ki-nyomtatattva lévén, a Német országiaktól-is méltán meg-ditsértetett, főképpen azzal a munkájával nyerte-meg, mely 1780-bann ugyan N. Károlybann világra botsáttatott, ily nevezettel: Libri VII. (sic; helyesen: II.) Lyricorum, et Liber Epodon»; v. ö. Magyar Hirmondó, 1782. évf., 52. levél, 410. l. Egy ötödik Arcas-ról is van tudomásunk, Töméczy Ferencz-ről, páásztori néven Floribus Phocidensis. Levelezésben állott Kazinczy Ferenczrel is, a ki 1811. február 21-én hozzá intézte az «Egygy római Arcászhoz» című epistoláját; v. ö. *Kazinczy levelezése* (Váczai János), 1949., 1952. és 1955. levél (VIII. kötet, 349., 354. és 358. l.).

³⁾ V. ö. *Magyar írók élete és művei*, III, 998, illetve *A váradi színi-szet története*, 15. l.

⁴⁾ *Az olasz költészet hatása a magyarra*, 30. l.

A latin és magyar Isaccót Ditters Károly zenéjével adták elő, a latint, mint említettük, 1765-ben. Imre szerint a magyar Isaak sohasem, vagy legalább Váradon ez idő tájon nem került bemutatóra;¹⁾ viszont az a körülmény, hogy róla nyomtatott színlap is készült, a mellett szól, hogy elő is adták. E színlapot Nagy Sándor szerint az Egyetemi Könyvtár őrzi; címe szerinte: Isaak, a Megváltónak képe. Nagy-Várad. 1769.²⁾

A latin Isaac, Patachich állítólagos fordítása, a hű fordítások közé tartozik. Két részből áll, úgy mint az olasz, ugyanazokkal a szereplőkkel. A fordító eredetijét versben adja vissza; az áriákat mind megtartja és rimes strofákban fordítja. A magyar, a Gánóczi-féle fordítást kellőképpen méltatta már Imre Sándor.³⁾

* * *

Forrásaink tanúsága szerint több ízben és több helyütt adtak elő Metastasio Gioas Re di Giuda című oratoriumára legalább címében emlékeztető iskola-drámákat. Így 1748-ban Joachas Rex Judæ cím alatt Kassán,⁴⁾ 1749-ben Joas cím alatt Nagyszombaton,⁵⁾ 1750-ben Joasz-nak, Ochoziás király fiának, Jojada főpap által való trónra emelése cím alatt Komáromban,⁶⁾ 1751-ben Joas Judæ rex cím alatt Kassán,⁷⁾ 1766-ban Joas, a Jojada in solium evectus cím alatt Nagyváradon.⁸⁾ Oratoriumát 1735-ben írta meg Metastasio. A fenti előadások szövegei tehát mind tekintetbe jöhetnek; csak hogy egyéb adatok hiányában nincs módunkban kimutatni esetleges vonatkozásukat az udvari költő szerzeményéhez.

A Betulia Liberata című oratoriumára pedig az 1747-ben Trencsénben Liberata Bethulia⁹⁾ és 1749-ben Budán Bethulia liberata¹⁰⁾ cím alatt előadott iskola-drámák emlékeztetnek. Ezekről sem rendelkezünk egyéb adattal.

C) Kisebb színjátékok és egyéb fordítások.

Egyéb drámai cselekvényei (azioni drammatiche) közül előszere-ttel foglalkoztak e korban az *Il sogno di Scipione* cíművel (Opere, IX. kötet, 107. és köv. lk.; első előadása: Bécs, 1735. október 1).

Lefordította magyarra Kreskay Imre Tamás paulinus, s kiadta a Magyar Museum II. kötetében Kassán 1792-ben, Scipió álma. Játéknéző helyre alkalmaztatva. Metastasius Péter' olasz munkájából czímen. A fordításnak 1789-ben már készen kellett lennie, mert Kreskay ebből

¹⁾ I. m. 29. l.

²⁾ V. ö. *Hazai tanodai drámák*, MKSz., 1884, 42. l., II/19. sz. alatt.

³⁾ V. ö. i. m. 27—30. l.

⁴⁾ V. ö. E. K. Ab. 89 fol.

⁵⁾ V. ö. E. K. Ab. 123 fol.

⁶⁾ V. ö. Magyar Szulpicz, *Iskolai színjátékok Komáromban*, Komáromi Lapok, 1883, 12. szám.

⁷⁾ V. ö. E. K. Ab. 89 fol.

⁸⁾ V. ö. E. K. Ab. 93 fol.

⁹⁾ V. ö. E. K. Ab. 117 fol.

¹⁰⁾ V. ö. E. K. Ab. 84 fol.

az esztendőből keltezi a fordítás elé iktatott bevezetését,¹⁾ a melyben a verses fordítás szabályairól elmélkedik, — és az ajánlást.²⁾ Az 1789. évszám rajta van a Scipió álma kéziratain is. Említett bevezetés Metastasio-tanulmányaink szempontjából azért is érdemel különös figyelmet, mert kitűnik belőle, hogy a munkás paulinus Metastasióból nemcsak a *Sogno di Scipione*-t fordította,³⁾ a miről, mint látni fogjuk, kéziratai is tanúságot tesznek. Kreskay Metastasio iránti rajongása egyébként az ajánlásból is kitűnik.⁴⁾ «A' Játék' állapottya» fordítása az olasz *Argomento*-nak. Alkalmazhatóságot adott Kreskaynak a fordításra «a' benne találandó egy tökéletes Hazafinak képe»; Metastasio *Argomento*-jában ez a mondat hiányzik. Kreskay lefordítja magát a *Licenzát* is,⁵⁾ a melyben Metastasio megfejtí allegoriáját: Scipióról szól ugyan verse, de tárgya voltaképen Károly, a nagy császár. Kreskaynál az allegoria a hős báró Orczy Lőrinczet példázza. A végén elhagyja a kart. Az áriákat versben fordítja, úgy szintén mértékes versben magát a szöveget is, de csak a darab elején, hogy aztán prózára térjen át. Hű fordítás. Sorról sorra követi eredetijét.

Kreskay fordításának kézirata két példányban maradt ránk. Az egyik Hattyuffy Dezső székesfehérvári árvaszéki ülnök úr tulajdona.⁶⁾ Címe: Scipió Álma. Játéknéző helyre alkalmaztatott dráma. Cicero után készült olasz szöveg fordítása. Fordította és 1789-ben összeírta Kreskay Imre.⁷⁾ A másik Kreskay Imre elegyes verseinek a M. N. Múzeum kéziratárában quart. hung. 201 jelzet alatt őrzött colligatumbában van. Címe: Scipió' álma. Játék-néző helyre alkalmaztatva. Metasztazio Péter olasz munkáiból. Magát a drámai cselekvényt, ép úgy, mint a kassai folyóiratban, megelőzi A Magyar Museum Iróijához intézett bevezetés. A Magyar Museum szerkesztői ebből egyet-mást töröltek. Végén a kelet: Irám Székes-Fejér-Várban. 1789. Eszt. A kéz-

¹⁾ Kreskay Imre a' Magyar Museum' Iróijához. Sz. Fejér-Vár, Kis-Assz. Hav. I-ső napj. 1789.

²⁾ M. Báró Gen. Orczy Lőrincz Urhoz. Sz. Fejér-Vár, Sz. Jakab' Hav. 20-dik napj. 1789.

³⁾ A Magyar Museum II. kötetének 87—88. lapján azt olvassuk: «Museumotoknak régen-vártt II-dik Negyedét olvasván, szemembe tűnt nevem a' harmadik oldalon; holott én mind-eddig semmivel sem szaporítottam tudós tár-házakat. Nem akarom hál'-adatlanul venni emlékezes-teket; annak-okáért köszönet gyanánt ime küldök Metastasius Péternek, ama' nagy-nevű Olasz Poétának, kellemetes munkájából általam anyai nyelvünkre fordított egy két rövidebb darabokat. Mellyekhez ha Scipió' Álmát, ugyan az említett Metastasiusnak Cicero után módosabb találmányát, (mellyet minap M. B. Gen. Orczy Lőrincz Urhoz tisztelet-tételre nyelvünkön utasítottam) ragasztjátok, fel-öldoztok, reménylem, adóssá-gomtól, mellyre szívessegekkel köteleztetek».

⁴⁾ «Isméretesek Nagyságod előtt ama' híres Római Poétának Metastasius Péternek érdemei, és az Olasz Ekesen-szóllásnak módgyában eleven tüzei, mellyek többnemű munkáit lelkesittik; annak-okáért, ha ugyan el nem érhettem is annak kellemetességét magyarázatomban, meg-elégsem azzal, ha igyekezetem tetszeni fog Nagyságodnak»; v. ö. Magyar Museum, II. kötet, 96. l.

⁵⁾ Bocsánat! M. B. Orczy Lőrincz urhoz.

⁶⁾ Czapáry László, *Mysterium- és iskola-dráma*, 43. l.

⁷⁾ U. ö.

irat egyébként csonka, mert nem terjed túl Emilius Scipio előtti megjelenésén, a mi körülbelül a drámai cselekvény felének felel meg. Kisebb helyesírási és stiláris eltérésektől eltekintve, teljesen egyezik a nyomtatott szöveggel.

Az említett quart. hung. 201 jelzetű colligatum tartalmazza Kreskaynak egy további fordítását Metastasio után, t. i. az *Il Palladio conservato*¹⁾ című drámai cselekvény fordítását is. Címe: *Il Palladio conservato*. A Meg-védelméztetett (őriztetett) *Palladium*. Ez a fordítás sem teljes, nem terjedvén ki Erennia első áriáján túl. Há fordítás. Sorról serra fordítva.

E colligatum egyéb értékes adatokkal szolgál Kreskaynak Metastasio körüli fáradozásait, a kortárs nagy költő iránti nagy rajongását illetőleg. A colligatum elején «Foglalattya a harmadik darabnak» címen következő munkáit sorolja fel Kreskay: 1. Levél a' Magyar Museum Iróihoz; 2. Scipió Alma; 3. Urunk' Kiszzenvedése; 4. Karolina Énekes Unnepély; 5. A' Békesség; 6. Temistokles.

E sorozatból kedvencz költőjével, Metastasioval összefüggésben állanak az 1., 2., 3. és 6. szám alattiak. A 4. szám alatti Karolina szintén olasz eredetinek fordítása. Szerzője Arrivabene János gróf. Egy másik helyen pedig «A Második Könyvbe irandó Munkák» címen a következőket említi: Magyar Poema a' hazafiakhoz 1797; Temistokles 1785; Magyar Musának Filozofiai Gondolati 1795; Békesség 1806; Karolina Énekes Inneplés 1795; Rózi. Magyar Idilliom 1795; Kiváltképpen való Emberek 1794; Urunk' Kiszzenvedése évszám nélkül; Scipió' Alma évsz. n.; Magyar Ekloga 1786; Mentség 1787; A Név 1787; Az Elutazás 1787; Nicse keserve 1788; Magyar Idilliom 1781; Magyar Epigrammák évsz. n.; Magyar Odák évsz. n. Itt Az Elutazás és Nicse keserve címűek ragadják meg figyelmünket. Ezekben t. i. Metastasionak *La Partenza* és *La libertà a Nice*²⁾ című népszerű canzonettáit sejtjük. Ezek úgylátszik a Metastasióból való azon fordításai, melyeket Scipió álmával együtt a Magyar Museum szerkesztőinek küldött. A már többször említett «Békesség»-e «olasz drammák' rámájára készült». Hogy e drámák Metastasio melodramái voltak, kétség nem férhet.

Metastasio *Il Sogno di Scipione* című drámai cselekvényét egyébként latinra is fordították. A kézirat a zirczi apátság könyvtárában. Címe «*Somnium Scipionis*». Az ismeretlen fordító 128 ékes distichonban adja vissza Metastasio eredetijét. Gondos fordítással van dolgunk, a fordító nyilvánvalóan műfordítással kívánt hallgatósága elé kerülni. Hogy a darabot előadták, kitűnik abból is, hogy a fordító eleje prologust iktat, mire nem lett volna szükség, ha fordítását csupán olvasásra szánta volna.

A *Somnium Scipionis* fordítója műfordításra törekszik. Fordítása azért nem mindig hű, eredetijét nem fordítja szóról szóra. Egyetmást kihagy; emitt bővít, amott összevon; a kart és a Licenzát kihagyja; az áriákat összevonja, értelmük visszaadására törekszik csupán. Egyes

¹⁾ Opere, IX. kötet. 129. és köv. lk.; első előadása: Bécs, 1735. október 1.

²⁾ Opere, XI. kötet, 310. és 320. lk.

mondatokat másnak szájába adja, mint eredetije. E módosítások a cselekmény menetére befolyással nincsenek.

Fordított még Metastasióból Hannulik K. János piarista (1745. VII. 22 1816. IX. 3), Seralbus Erimanticus néven a római Arcadia tagja, kinek nagyszámú latin költeményeit Rómában és más olasz városban érdeklődéssel olvasták.¹⁾ Latinra fordítja Metastasiónak La deliziosa imperial residenza di Schönbrunn című ódáját²⁾ és kiadja Lyricorum verses kötetének első két könyvében, Laudes regii vindobonensis secessus Schönbrunn, quas abb. Petrus Metastasius italice scripsit anno 1776 cím alatt.³⁾ A fordítás elé iktatott jeligével Nec verbum verbo curabis reddere fidus interpres (Hor. Ep. ad Pison.) találon jellemzi fordításának szellemét. Készült pedig a fordítás «volente excell. comite Antonio Károlyi», ki tudvalévőleg mæcenása volt Hannuliknak.⁴⁾ Metastasio pedig «tulit iudicium de hoc labore nostro, et excell. comiti scriptum dimisit». A Lyricorum liber tertius et quartus LII. ódájának megírására Metastasio 1782. április 12-én bekövetkezett halála adott alkalmat Hannuliknak.⁶⁾

Metastasio haláláról megemlékezett a Magyar Hirmondó 1782. évfolyamának 31. levelében (248. l.): «Béts városa egygy nevezetes ékességétől fosztatott meg. Metastasio Péter Apátúr, Cs. K. Udvari Poéta, e folyó hónapnak (ápril) 12dikénn, életének 84dik esztendejében meg-hólt».

Terjedelmesebben és behatóbban foglalkozott költőnkkel a Vereinigte Ofner und Pester Zeitung 1803. évfolyamának 88., 89., 90., 93. és 94. levelében, Lebensbeschreibung des berühmten Dichters Metastasio» czímen. A Mindenest Gyűjtemény pedig (1789, I. k., 245. l.), a következő, nem ép találó jellemzéssel búcsúztatta költőnket: «Metastasio» életének rövid le-írása. Pietro Trapassi Metastasio született Rómában 1698. esztendőben szegény Szüléktől. Már tíz esztendő korában könnyű vers szerző volt. Ezt az ő szép tehetségét Gravina megkedvelte ő benne, anynyira, hogy ötet maga tanítványává fogadta 's örökösévé tette. Flóször a' törvény' tanulásához volt néki kedve, melly végre Neapolyba ment. De jóltévőjinek, 's barátinak kérésekre a' törvény' tanulásáról le-tett, 's ama híres éneklőnével Mariana Bentzi Romaninával Hazájába vissza ment; hol némelly Operáknak meg-jobbitásokkal nagy kedvességet nyert magának. 1730. Eszt. mint Tsászári Poéta Bétsbe ment, kit Apostolo Zeno akkori Tsászári Poéta meg-esmérvén, méltónak ítelt arra, hogy maga segítő-

¹⁾ Szinnyei József, *Magyar írók élete és művei*, IV, 434. és köv. lk.

²⁾ Metastasio, *Opere*, XI. kötet, 327—335. lk.

³⁾ Joannis Chrysostomi Hannulik e scholis piis Lyricorum libri II. M. Karolini. Typis excellentissimi com. Ant. Karolyi. Per Franc. Eitzenberger. Anno 1780. 6—18. l.

⁴⁾ Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*, u. o.

⁵⁾ Lásd Hannulik *Lyricorum* verses kötetének III. és IV. könyvében (Joannis Chrysostomi Hannulik e scholis piis collegii rom. scient. de Arcadia socii ord. Lyricorum liber tertius, et quartus, ac unus epodon. Typis excellentissimi comitis Antonii Károlyi. M. Karolini, per Franciscum Eitzenberger, anno 1781) az Ad Abb. Petrum Metastasium poetam regium vindobonensem című IV. ódához írt jegyzetét a 17. lapon.

⁶⁾ De Morte Abb. Petri Metastasio poetæ cæs. vindobonensis; 338. l.

jévé válaszsza. Itt élt ő VI. Károly Tsászárnak, és Mária Therezianak a' maga talentumaiért kegyelmekben, és sok fő embereknek kedveségeiben; de mindenkor kívánczozott Hazájába vissza-menni. Meg-holt Betsben 1782. Eszt. 84. esztendőös korában, éppen mikor VI. Pius Pápa Betsben volt. Kárdinál Riminaldi ennek a' halhatatlan Poétának Rómában egy drága oszlopot emelt illyen frással: Petro Metastasio / civi romano / principi italici dramatis / Joannes Maria Riminaldus / ferrariensis presb. card. Anno M. DCC. LXXXVII. viro ubique gentium clarissimo ne honor in patria deesset. »

IV. Függetlékek.

I.

REGULUS A Nobili, ac Ingenua Cæsarei Societatis Jesu Gymnasii Juventute Schemnicii in Scenam datus cum Gratiola Munificentia Inclytæ Cæsareo-Regiæ Montanarum Cameræ bene merita de re literaria Juventus palam præmiis donaretur. Anno Salutis MDCCLVIII. Mense Septemb. Die Argumentum. M. Attilius Regulus vir Consularis, multisque apud Romanos victoriis clarus in Pœnorum potestatem incidit. Legatus deinde de permutandis captivis Romam missus, dato jure jurando, ut si non impetrasset, ita demum rediret: in senatu conditionem disvasit, rejectisque amicis et liberis Carthaginem regressus est. Plinius de Viris Illustr.

Actores. Regulus; Publius, Alucius, Cajus, Dæcius filii ejusdem; Manlius Consul. Roman.; Hamilcar Carth. Legat.; Licinius Trib. pl., Tarquinus, Nerius Amici Reguli.

Actus primus. Scena I. Alucium ob neglectum Patrem dolore juxta et furore concitatum ad mitiora capienda remedia Licinius interim dimittit, ipse autem (Scena II) Ad Extrema resolutus (Scena III) Ex Publio Reguli et Hamilcaris adventum intelligit, ideoque ad Alucium properat, dum Publius (Scena IV) Hospites deducit ad congregatos patres, quibus conditionem disvasit Regulus; verum uberius deliberaturo Senatu (Scena V) Et parantibus multa filiis, et Licinio semet subtrahit: (Scena VI) Quare consilia retinendi Patris proceduntur.

Actus secundus. Scena I. Regulus Manlio suum abitum promovendum comittit, (Scena II) Hamilcarem offerentem libertatem dolose rejicit, (Scena III) Animoque in ceptis corroborato (Scena IV) Liberatorum lachrymas negligit: (Scena V) Licinium denique (is enim Patres ad retinendum Regulum extimulaverat) objurgat. Tum vero (Scena VI) Licinius afflictis filiis per tumultum populi conservandum Patrem promittit.

Actus Tertius. Scena I. Dum Regulus Manlio ob impetratam abeundi copiam grates agit, (Scena II) Publius a Licinio populum concitari nunciat. Hinc Manlius ad pletem reprimendam, Publius ad perquirendum Hamilcarem mittitur. Hæc inter (Scena III) Regulus invidiæ sorti indignatur, Manliumque sequitur. (Scena IV) Dum Hamilcar ad iter se comparat, subinde (Scena V) Licinius cum rebelli populo, frustra reclamante Consule viam ad naves præpedit; sed frustra (Scena VI) Regulus enim gravi adhortatione et hunc perrumpit obicem, supremoque dicto vale Carthaginem revertitur. O. A. M. D. G. B. V. M. H.

II.

CYRUS piece heroïque de mr. L'Abbe Metastasio représentée devant Leurs Majestez imperiales roiales apostoliques, par les demoiselles pensionnaires de la congregation de Notre Dame a Presbourg l'an. M. DCC. LXIV. A Presbourg, chez Jean Michel Landerer, Imprimeur.

Argument. Acte premier. Astyage, dernier Roi des Medes, donna ordre à Arpage de faire mourir l'enfant, nommé Cyrus, que sa fille Mandane venoit de mettre au jour, pour eluder les prédictions d'un songe qu'il avoit eu que ce meme Cyrus lui raviroit la Couronne; et voulant prévenir les craintes que pouvoit lui donner la naissance d'autres petits-fils, il exila dans la Perse Cambyse, Epoux de Mandane, et retint sa fille auprès de lui.

Arpage, touché de pitié pour le petit Cyrus, se contenta de le porter à Mithridate, pasteur des troupeaux du Roi, et le chargea de l'exposer. Le hazard voulut que le meme jour l'Epouse de Mithridate accoucha d'un enfant sans vie: l'un et l'autre résolurent de l'exposer au lieu de Cyrus, ce qu'ils firent, et éleverent ce dernier comme leur fils sous le nom d'Alcée. Au bout de quinze ans un bruit se répandit que Cyrus vivoit chez les Scythes; un imposteur profitant de cette fable en prit le nome. A cette nouvelle Astyage troublé, pour punir la désobeissance d'Arpage, fit mourir son fils. Depuis ce temps le malheureux pere ne respiroit que la vengeance; il s'appliqua à gagner le grands, rapella Cambyse du lieu de son exil, excita son ressentiment contre son beau-pere, et fit instruire de son sort le veritable Cyrus, qui faillit de se perdre en cachant son nom à sa Mere pour obéir à Mithridate. Cambyse courut le meme risque par un désir précipité de se venger sur le Roi, il veut profiter de son sommeil pour le tuer, Mandane survient, met Astyage à couvert de ses coups, et cause l'emprisonnement de son Mari.

Acte second. Cyrus, qui passoit pour le fils de Mithridate, aiant tué l'imposteur sans savoir, qu'il étoit celui qui avoit usurpé son nom, fut arrêté comme meurtrier du petit-fils du Roi. Astyage devoit passer par ces formalitez pour sauver les apparences, quoiqu'au fond il eut désiré sa perte. La Nature lui parla en faveur de Cyrus, mais esclave de ses soupçons ambitieux il étouffa sa voix, et sut donner de belles couleurs à l'attentat du prétendu Alcée, dans l'espoir qu'il ne seroit plus question de Cyrus. Mithridate avoit confié à Mandane que ce meme Alcée étoit son fils; transportée de joie elle court l'embrasser, il fut d'entre ses bras, pour ne pas manquer de parole à Mithridate qui ne lui avoit pourt encore permis de se faire connoître. Cambyse inspire à son Epouse de sentiments opposés, en lui persuadant que cet Alcée étoit précisément l'assassin de leur fils. Il revient à elle, lui déclare enfin qu'il étoit Cyrus, elle se sent touchée à sa vue, mais les préjugés que Cambyse lui avoit fait naître l'emporterent; l'un et l'autre avoient juré la perte d'Alcée, qui devoit l'exécuter au rendez-vous de la fontaine de Trivie.

Acte troisieme. Mandane cruellement dechirée du désir de Vengeance, accable de reproches le fidèle Mithridate, qu'elle croit etre l'artisan d'une si noire imposture, et elle n'en est détrompée par Arpage, que lorsqu'elle crut le coup porté contre son malheureux fils. L'arrivée de Cambyse, qui tenoit une épée sanglante dans la main, augmenta ses fraieurs, elle tombe évanouie, il la rassure en lui disant qu'aiant été arrêté par les ordres du Roi, il avoit manqué le rendez-vous. Cyrus le suit en cherchant sa mere, l'évanouissement de laquelle le mit à deux doigts de la mort, Cambyse voulant lui plonger son fer dans le sein, si Mandane revenue ne lui eut fait reconnoître Cyrus.

Suivant une costume établie chez les Medes, on faisoit chaque année un sacrifice solennel à Diane. Arpage jugea cette occasion favorable pour détrôner le Tyran, sa politique lui avoit fourni les armes pour l'exécution, Astyage se vit près de perdre la couronne et la vie. Il la dut à la générosité de son petit-fils. Touché de remords et de tendresse, il mit son Diadème sur la tete de Cyrus, et lui enseigna par son exemple, à ne point abuser de l'autorité suprême.

Noms des actrices de la piece de Cyrus :

Astyage, Roi des Medes
 Mandane, Epouse de Cambyse
 Cyrus en Pasteur
 Arpage Confident d'Astyage
 Arpalice, fille d'Arpage
 Mithridate, Pasteur
 Cambyse, en habit de Pasteur
 Peuble, Gardes.

III.

TITUS piece heroique en trois actes de mr. L'Abbe Metastasio representée devant Leurs Majestez imperiales roiales apostoliques, par les demoiselles Pensionnaires de la congregation de Notre Dame à Presbourg l'an. M. DCC. LXIV. A Presbourg, chez Jean Michel Landerer, Imprimeur.

Argument du premier acte. Titus, fils de Vespasien, réunissoit en sa personne les plus rares avantages de l'âme et du Corps. La Clemence fut son Caractere distinctif. Il fut si chéri, qu'on le nomma les délices du Genre humain. Il ne fut cependant pas à l'abri des pièges de l'infidélité. Vitellie, fille de l'Empereur Vitellius, qui crut avoir des droits au Trone, et jalouse de la preference que Titus sembla donner à Bérénice, l'exposa à la trahison. Elle v'engagea Sestus, jeune Patricien, que l'Empereur aimoit tendrement et le combloit chaque jour de bienfaits. Malgré l'horreur qu'il avoit d'un crime si noir, il s'y laissa entraîner par une lache crainte de déplaire à son amante; il trama la conspiration, gagna Lentulus, autre Patricien, pour mettre le feu au Capitole, et faire massacrer Titus dans cette Emeute; Vitellie aprenant ensuite, qu'il avoit formé le dessein de l'épouser, voulut revoke ses ordres meurtriers, mais son repentir vint trop tard, la flamme avoit pris au Capitole: heureusement Titus fut sauvé, par une méprise qui enveloppa dans la ruine l'un de ses Traîtres.

Acte second. Lentulus revêtu de la pourpre Impériale, dans l'espoir de séduire le peuple, fut pris pour l'Empereur et percé de coups. Sestus, qui dans le tumulte l'avoit méconnu comme les autres, sentit de cruels remords d'avoir livré son cher Maître, et transporté de fureur, il voulut se tuer, lorsqu' Annius son ami vint le désabuser en l'assurant que Titus étoit plein de vie, et qu'il desiroit de le voir. Annius ignoroit encore que Sestus eut trompé dans cette odieuse sédition, il fut saisi d'horreur en l'apprenant, et comme il ne chercha qu'à tirer du danger son ami, il changea de manteau avec lui, sans s'apercevoir du Cordon rouge sur l'épaule droite, qui étoit la marque de conjurez, et qui Servilie, Sœur de Sestus et promise à Annius, decouvrit à l'empereur, sans savoir que l'un fut coupable et que l'autre eut fait ce fatal changement de Manteau. Titus aperçoit cette marque sur l'épaule d'Annius, qui veut se justifier sans trahir son ami. Lentulus n'étoit pas mort de ses blessures, il dénonça les factieux, et Sestus fut cité devant le Sénat.

Acte troisième. Toute la ville de Rome retentit d'Acclamations de joie, après l'heureux événement de voir son Empereur echapé du danger. Le peuple s'assembla au Cirque, et demanda qu'il fut present aux jeux publics qui se firent à son honneur. Titus inquiet sur la cause de Sestus, qu'il auroit souhaité qu'on trouvât innocent, différa de s'y rendre, dans l'espoir qu'elle seroit jugée en sa faveur, lorsque Publius, Prefet de Prétoire vint lui apporter et l'acte de sa conjuration, et le décret du Sénat qui portoit sa condamnation à être exposé aux bêtes, et que l'Empereur devoit signer. Il le tente en vain, sa Clemence fait tomber la plume, il fait venir le condamné, l'interroge, le prie, le presse de lui avouer le fait, et qui auroit pu l'engager à cette criminelle entreprise; Sestus cependant aimait mieux paroître coupable lui seul, que de trahir Vitellie. Titus in-

digné d'un silence si obstiné le renvoie chargé de ses fers, et se prépare à Signer l'arrêt, mais au plus fort de son ressentiment il sait faire triompher sa douceur, il casse la sentence de mort, pardonne au traître, et le reçoit entre ses bras comme un ami qui lui eût toujours été fidèle.

Titus Empereur; Vitellie, fille de l'Empereur Vitellius; Servilie, Sœur de Sestus; Sestus, ami de Titus; Annius, ami de Sestus; Publius Prefet de Rome; Deputés, Peuple, Gardes.

IV.

LEANGUS acta ab ingenua supremæ mediæque grammaticæ classis juventute Szakolczæ. Anno M. DCC. LXI.

Argumentum. Ejecto ab Sinis per populi furorem Imperatore Livanio, tempestateque in omnem stirpem regiam detonante, Leangus Aulicorum princeps, mirifica in Regnantem Familiam fide, ut creditum sibi ultimum infelicis Livanii Surculum, Svenvangum, Paternis olim Sceptris admovendum servaret: suum filiolum regis fascis obvolutum vulgi furori cædendum obijcere non dubitavit. P. Du Halde S. J. in Fastis Monarchie Sinensis, et alii.

Scena figitur in Urbe Singan Imperatorum Sede.

Personæ agentes. Leangus, Gubernator Imperii Sinensis; Svenvangus, Filius Imperatoris Livanii, habitus pro filio Leangi sub nomine Siveni; Zeilanus, Tartarorum Imperatoris filius, captivus apud Sinenses, amicus Siveni; Minteus, Mandarinus Militaris, Amicus Siveni, postea deprehenditur filius Leangi; Almansor, unus e Ducibus Tartaris cum Zeilano captivus, clam favens Minteo; Zuningus, Taicungus Nobiles Sinenses; Mandarinum Militares, et Literarii, Milites, Populus etc.

Actus primus. Scena I. Dum Almansor Zeilano Siveni causa anxium erigit; II. Sivenus, intellecto Ismenem Zeilani sororem non sibi, sed Sinici Regni Hæredi a Tartarorum Imperatore destinari, Minteo quoque fluctuante, perturbationem auget. III. Interea Leangus Mintei in Sivenum fidem periclitatus, ac optatum rebus finem impositurus, IV. Ex Regni proceribus per Sivenum intelligit, communi voluntate diadema meritissimo Patri deferendum; attonitus rei novitate Leangus, Deos deprecaturus ad Templum abit cum filio, quem V. improvisus hic eventus tanta afficit lætitia, ut Zeilano de ea re multa quærenti nihil certi respondere queat.

Actus secundus. Scena I. Minteus Sivenum anxium, fugamque ex Aula molientem, sedaturus propere tumultum popularem, II. Almansoris interim curæ impense commendat. III. Almansor Zeilano author est, ut ab Leango impetret Sinici Hæredis declarandi dilationem: Patrem item suum de rerum statu edoceat. At cum mentionem infert de Siveno fugam cogitante, Zeilano proditiōis suspectus habetur. IV. Gratulatur Zeilano Leangus libertatem, sororisque Ismenes Hæredi Sinico despondendæ dignitatem; sed asperius a Zeilano acceptus, auditoque, Tartarorum auxilia adesse, Sivenum Sinicum Hæredem promulgat. V. At Minteo, semet Hæredem contentente, Siveni simul, et Zeilani spes et lætitia confunduntur.

Actus tertius. Scena I. Siveno ad populi motus demandos egresso, missisque eidem ab Leango auxiliis, Almansor, a Minteo perduellium ductore Aulam occupatam refert. II. At Leangi opera efficitur, ut mutato animo Minteus Siveno in auxilium properet, dum et Leangus ipse, et Almansor cum Prætorianis advolet. III. Hæc inter trepidus Zeilanus cæsum Sivenum ingeminat incredibili Leangi luctu. IV. Sed eodem velut tempore et tumultum compressum, et Sivenum a Minteo servatum Almansor nuntiat. V. Quare Leangus in amplexum ruit occurrentis Siveni, incredibilique omnium gaudio evolvit, Minteum filium suum; in Siveno vero Svenvangum Livanii Sinarum Imperatoris Hæredem esse. O. A. M. D. G. Tyrnaviæ. Typis Academicis Societatis Jesu, anno 1761.

V.

Zircz 142 2.

Scena 11ma, seu ultima.

Themistocles, Idem, in fine Sebastes.

Xerx. Tandem meus esse decrevisti Themistocle.
Redi in amplexus Regis, qui honore tanto
(*vult illum amplecti*)

Them. Abstine Rex: (*modeste se retrahendo*)

Xerx. Et cur?

Them. Non sum dignus etiam.

Dignum antea, grande ad quod venio, facinus reddat.

Xerx. Iam plenis in ara labris spumat patera,
Ut sacer ritus postulat, optato adstringe tuam
jure jurando fidem, et hinc excidium Græciæ habeat exordium.
Alter Tragoediae, Historiaeque conformior exitus.

Them. Jurabo Rex: Scio quid tibi, quid gloriæ debeam meæ,
parata video omnia: fausto igne fumat ara,
Solutus desideror. Eja igitur Themistocle, age quod agis,
Et vos omnes: atque favete linguis, animis adeste,
ad grande accedo sacrificium: victima sit,
quam dii, quam fata postulant, minister Themistocles,
Votum Persiæ incolumitas, et Græciæ salus.
Ministri! huc pateram mihi:
Date vina puris manibus. (*jam fundit vinum in pateram:*
deinde venenum sinu promit, atque fundit).
Efflue sacer liquor, dijs dature hostiam;
Servate in hoc momentum provide! Efflue et vires exere tuas.
Dij deæque omnes, seu quos Athenæ proprios
ritu antiquo colunt, seu quos, tuque ante alios

Bartakovics és lényegtelen eltérésekkel: Zircz 142.3 és 142.4.

Scena ultima.

Idem, et Themistocles.

Xerx. Tandem meus esse decrevisti Themistocle! Redi in amplexus
regis, qui honore tanto (*vult illum amplecti*)

Them. Abstine Rex! (*modeste se retrahendo*)

Xerx. Et cur?

Them. Non sum dignus etiam. Dignum antea grande, ad quod
venio, facinus reddat.

Xerx. Iam plenis in ora labris spumat patera, ut sacer ritus postu-
lat; optato adstringe tuam jurejurando fidem, et hinc excidium Græciæ
habeat exordium.

Them. Jurabo Rex! Scio quid tibi, quid gloriæ debeam meæ, parata
video omnia, fausto igne fumat ara, solus desideror. Eja igitur Themis-
tocle! age quod agis. Et vos favete linguis, atque animis adeste. Ad
grande accedo sacrificium. Victima sit, quam Dij, quam fata postulant,
minister Themistocles. Votum Persiæ incolumitas, et Græciæ salus. Mi-
nistri! huc pateram mihi; date vina puris manibus. (*jam fundit vinum*
in pateram, dein venenum promit e sinu, atque fundit)

Efflue sacer liquor, Dijs dature hostiam. Servate in hoc momentum
provide, efflue, et vires exere tuas. Dij Deæque omnes, seu quos Athenæ
propriis ritu antiquo colunt, seu quos peculiari lege Persia veneratur

aurei decus Poli-Phebe regnator, omnibus
Commune numen, qui luce cuncta spargis, et cuncta vides,
Tu denique Athenarum præses, et tutelarís Dea
Seu Pallas, seu Minerva vocari mavis,
A qua Athenæ originem, et nomen habent, (*spargit
in ignem*) Dij Superi, inferique omnes adeste,
pura adeste mente, Themistocles vocat.
Vestris auspicijs, vestroque instinctus numine
hoc certa mente aggredior exequi.
Vobis hanc pateram libo, et supremas supplicis
Si digna me, vobisque expecto, ratas habete preces.
Et juri jurando sacro, et magno
Vestro numine vim, et pondus afflate.
Juro Xerxi (*tangit aram*), juro patriæ perpetuam fidem.
(*bibit*)

Xerx. (quid agit?)

Lysim. (quid sibi vult?)

Aspas. (dolore emorior.)

Them. Eja libatum est. Comprobant vota dij,

libero jam, vacuoque sum animo.

Nec perduellis, neque ingrati metuo animi scelus.

Xerxe jam pande amplexus, et dignum Themistoclem stringe.

Xerx. Dignum autem, patriæ qui fidem juras?

Them. Patriæ, et Xerxi.

Audi dum loqui me tempus patitur.

Et vos Filij, Lysimache, popule, spectator

Animis adeste, testes vos, custodesque

meorum dictorum facio

Aversa fata, aut Xerxi, aut Patriæ infidum volunt.

Per fata inveni viam: illibatam Xerxi servo, et Patriæ fidem,
qui me alter utrius sceleris præstare integrum,
alia omnis oclusa est, quam quæ ad tumultum ducit via.

Hanc elegi. Liquor, quem hausi confusum mero,

suos, tuque ante alios aurei decus poli Phœbe regnator, omnibus comune
Numen, qui luce cuncta spargis, et cuncta vides; Tu denique Athenarum
Præses, et tutelarís Dea, seu Pallas, seu Minerva vocari mavis, a qua
Athenæ originem, et nomen habent; Dij superi, inferique omnes adeste!
Plura mente Themistocles vocat. Vestris auspicijs, vestroque instinctus
Numine, hoc certa mente aggredior exsequi. Vobis hanc pateram libo:
supremos supplicis, si digna me, vobisque expeto, ratas habete preces, et
jurijurando sacro, et magno vestro numine vim, et pondus afflate. Juro
Xerxi, juro patriæ perpetuam fidem. (*tangit aram, et bibit*)

Xerx. (quid agit?)

Lys. (quid sibi vult?)

Asp. (dolore emorior;)

Them. Eja libatum est, comprobant vota Dij. Libero jam, vacuoque
sum animo, nec perduellis, neque ingrati animi metuo scelus. Xerxe jam
pande amplexus, et dignum Themistoclem stringe.

Xerx. Dignum autem, Patriæ qui fidem juras?

Them. Patriæ, et Xerxi. Audi dum loqui me tempus patitur; et vos
filij, populi, Lysimache spectator, animis adeste: testes vos, custodesque
meorum dictorum facio. Aversa fata aut Xerxi, aut patriæ infidum volunt,
per fata inveni viam, illibatam Xerxi servo, et patriæ fidem. Quam me alter
utrius sceleris præstare integrum, alia omnis oclusa est, quam quæ ad
tumultum ducit via: hanc elegi, liquorem hausi confusum mero, venenum

venenum est praesentaneum, quod meis ex rebus omnibus
unicum triste in exilium mecum extuli comitem,
olim si fata cogerent calamitatibus futurum remedium.
Bibi: jam serpit mixtum sanguini, et celeri venas
arrodit tabo, et linguam sentio stringi.
Aeterni Dei! (*vult ruere*)

Lysim. Quid audio? quid video?

Xerx. Properate accersite illico, opem opi (!) ferant.

Lysim. Frustra est: veneni vis, omnes vincit medicinae vires.

Them. Nemo mihi opem ferre potest, nec si possit patiar.

Pauca mihi ad vivendum momenta supersunt,
haec libera mihi dari beneficij ultimi peto loco,
pauca etiam loqui cupio, si moraris frustra
tempus effugiat. Accipite ultimas moribundi voces:
Vos filij patrem amittitis, sed amittitis
Qualis semper vixit: sceleris expertem:

Xerxi et Patriae fidum: Si viveret,
Nec vobis, Xerxe nec patria viveret dignus.

Quae volui dixi alias mementote: me etiam mortuo,

Filij Themistoclis estis;

Lysimache amice, tu patriam in se mea
non violatae fidei certam redde:

et cineribus veniam implora meis.

Con dono suas omnes fortunae injurias,

Si ubi nascendi habui, ibi frigida

Extincti ossa tumuli, inveniant locum.

Tu Rex excelsae, beneficiorum in me tuorum cave

te poenitudo subeat. Merces virtuti tantae

Admirator orbis terrarum erit. (*jam incipit*

sensim tremere et remittere vocem).

Illa, quam interim rependere ego valeo gratiam

Ah duram sortem) hoc est unica. (*intendit vocem*)

Confiteri obstrictum me, et confidentem mori.

est praesentaneum, quod meis ex rebus omnibus unicum triste in exilium
meum extuli comitem, olim si fata cogerent, calamitatis futurum reme-
dium. Bibi; jam serpit immixtum sanguini, et celeri venas arrodit tabo:
et linguam, sentio, stringit.

Xerx. Aeterni Dei! quid audio?

Lys. Quid video?

Xerx. Properate accersite illico, opem qui ferant.

Them. Frustra est, veneni vis omnes vincit medicinae vires. Nemo
mihi opem ferre potest, nec si possit, patiar. Pauca mihi ad vivendum
momenta superant, haec libera mihi dari beneficij ultimi peto loco. Pauca
etiam loqui cupio, si moraris, frustra tempus effugiet. Accipite ultimas
moribundi voces: Vos filij Patrem amittitis, sed amittitis, qualis semper
vixit, sceleris expertem: Xerxi, et patriae fidum. Si viveret, nec vobis,
Xerxe, nec patria viveret dignus. Quae volui, dixi alias. Mementote me
etiam mortuo, filij Themistoclis estis. Lysimache amice! Tu patriam in
se mea non violatae fidei certam redde, et cineribus veniam implora meis.
Con dono suas omnes fortunae injurias, si ubi nascendi habui, ibi frigida
extincti ossa tumuli inveniant locum. Tu Rex excelsae, beneficiorum in me
tuorum cave, te poenitudo subeat. Merces tantae virtuti tuae admirator
orbis terrarum erit (*jam incipit sensim tremere, et remittere vocem*). Illa,
quam interim rependere ego valeo gratiam (ah duram sortem!) haec est
unica. Confiteri obstrictum me, et confidentem mori. Vos (*intendit vocem*)

Vos pia Numina si innocentum supremæ preces
 Jus quoddam et pondus in cælo obtinent,
 Vos Athenarum vestrarum fatum protegit;
 Vestram in tutelam hunc Regem, regnumque capite:
 Magni Xerxis animo optatæ pacis consilia inspirete.
 Ah! ita mi Rex, uno tempore ego vitæ meæ,
 tu odijs tuis imponamus finem.
 Jam anima cedit, pedes labant, caligant oculi,
 venenum frigida vi cordis oppugnat intima.
 Filij, Amice, Xerxe, populi, valete.

Neocl. Heu moritur!

Aspas. Pater expirat!

Lysim. Ah amice.

Xerx. Quid expirat? totus stupore obrigui.

Retine magne heros, retine aliquantum etiam

Fugientis animæ reliquias, et Xerxis dicta accipe.

Themistocle ad illam aram, ad quam te æternum volebam

Jurare Græciæ odium, ego pacem Græciæ æternam juro.

Them. Jam lætus morior. Gratias... Rex... ah nequeo.

Filij!... gratias agite... verbis... meis. Xerxe vale.

(*intendit... vocem*)

Aspas. Heu me vixit!

Neocl. Heu! pater obiit!

Lysim. Amicus expiravit!

Xerx. Quo properas ingens anima! temporum nostrorum decus.

Quem fugis? non sum hostis, amo te, amo patriam.

Græciam, Athenas, tanti herois Matrem merito lubens amo.

Magna a te damna olim, sed nullum acerbius

Tuli, quam quam te quod invidisti mihi.

Ah Numina! deficiant provinciæ, deficeant populi,

Regna, Sceptrum, purpura detrahantur mihi!

Patiar. Privatus, inops, egenus, solo Themistocle,

pia Numina, si supremæ innocentum preces jus quoddam, et pondus in cælo obtinent, vos Athenarum vestrarum fatum protegit: vestram in tutelam hunc regem, regnumque capite: Magni Xerxis animo optatæ pacis consilia inspirete.

Ah! ita mi Rex, uno tempore ego vitæ meæ, tu odijs tuis imponamus finem. Iam anima cedit, pedes labant, caligant oculi, venenum frigida vi cordis oppugnat intima. Filij, amice! Xerxe! populi valete.

Neo. Heu moritur!

Asp. Pater expirat!

Lys. Ah amice!

Xerx. Quid expirat? totus stupore obrigui. Retine magne Heros, retine aliquantum etiam fugientis animæ reliquias, et Xerxis dicta accipe. Themistocle, ad illam aram, ad quam te æternum volebam jurare Græciæ odium, ego pacem Græciæ æternam juro.

Them. Lætus morior. Gratias... Rex... ah nequeo. Filij... gratias agite... verbis... meis. Xerxe vale (*intendit vocem*).

Asp. Heu me! vixit!

Neo. Heu pater obiit!

Lys. Amicus expirat!

Xerx. Quo properas ingens anima! temporum nostrorum decus, quem fugis? non sum hostis; amo te, amo patriam, Græciam, Athenas, tanti Herois Matrem merito lubens amo. Magna a te damna olim, sed nullum acerbius tuli, quam te quod invidisti mihi, patiar. Privatus, inops,

- Amico vivam beatior
 Quam cum purpura, sceptro, et regnis meis.
 Attolle Chare Amice paulum rigentes oculos,
 Et vide sterile certum meum in te amoris testimonium.
 Xerxes, qui strages suorum olim
 Et nunc jacturam Persiæ sicco spectaret oculo,
 In tuo funere amice lacrymas non tenet.
 Sed quid indignis questibus tam clarum profano diem?
 Injuriam facio: non lacrymis dignus est,
 Sed æternis lauris Magnus in vita Themistocles;
 Sed in morte major se ipso.
 Filij! Patrem ne flete: Ego Pater vobis ero,
 Utinam vobis esse, et Themistocles possim! Neocle!
 Seu Græciam repetis, seu Persiam
 Habitatione dignam ducis tua utere,
 Xerxe, utrum mavis, aut amico, aut Patre.
 Aspasia, liberos pronuncio amores tuos.
 Lysimache tuam adducito. Ego Roxani,
 Me, tronumque meritæ fidei præmium addico.
 Verum hæc alias hodie funus tanta ornatur pompa,
 Quanta divitis thesauri Persiæ dare possunt.
- Sebast.* Ah Rex sceleris mei
- Xerx.* Ita Sebaste, surge, et vive.
 Hodie neminem, nisi Themistoclis amissi causa lugere volo.
- Lysim.* Ego Rex illustria hæc vestra facinora
 Athenas nunciatum propero; gratam spondeo
 Regi tam magnanimo, Civi tam amanti
 Patriam æternum fore.
 Vulgabit ad sæculorum sempiternam memoriam
 Eloquentes Græcia, quantum tibi, quantum
 Themistocli debeat suo.
- Xerx.* Vulget, hisque mandet annalibus
 Xerxem ab uno Themistocle bis superatum.

egenus, — solo Themistocle amico vivam beatior! quam cum purpura, sceptro, et regnis meis. Attolle chare amice paulum rigentes in morte oculos, et vide sterile, sed certum mei in te amoris testimonium. Xerxes, qui strages suorum olim, et nunc jacturam Persiæ sicco spectaret oculo, in tuo funere, amice, lacrimas non tenet . . . Sed quid indignis questibus tam clarum profano diem? injuriam facio, non lacrimis dignus est, sed æternis lauris magnus in vita Themistocles. Sed in morte major se ipso. Filij! Patrem ne flete! Ego Pater vobis ero, utinam esse et Themistocles possim. Neocle! Seu Græciam repetis, seu Persiam habitatione dignam ducis tua, utere Xerxe, utrum mavis, aut amico, aut Patre. Aspasia! liberos pronuncio amores tuos; Lysimache! tuam adducito, ego Roxani me, thronumque meritæ fidei addico præmium. Verum hæc alias. Hodie funus tanta ornatur pompa, quantam divites thesauri Persiæ dare possunt. *Seba.* Ah Rex! Sceleris mei . . . *Xerx.* Ita Sebaste! Surge, et vive. Hodie neminem, nisi Themistoclis amissi causa lugere volo. *Lys.* Ego, Rex, illustria hæc vestra facinora Athenas nuntiatum propero: gratam spondeo Regi tam magnanimo, civi tam amanti Patriam æternum fore. Vulgabit ad sæculorum sempiternam memoriam eloquentes Græcia, quantum tibi, quantum Themistocli debeat suo. *Xerx.* Vulget, hisque mandet annalibus Xerxem ab uno Themistocle bis superatum. Primum, quando me innumerable cinctum exercitu sapientibus consilijs rejecit in Asiam; iterum, quando pacem, quam coactis in unum viribus armata nunquam expressit

Armata nunquam expræstisset Græcia,
Solus, et inermis excellentia virtutis extorsit suæ.
Hæc vestris inserta fastis ætates legant posthumæ,
Discantque quantum vel in hostium animis virtus possit.
Finis Anno 1744.

Græcia, solus, inermis, excellentia virtutis extorsit suæ. Hæc vestris inserta fastis ætates legant posthumæ, discantque, quid vel in hostium animis virtus possit. Finis.

V. Irodalom.

Alszeghy Zsolt, *Illei János élete és írói működése*; Nagyszombat, 1908.
Bakonyvári Ildefonz, *A pápai kath. gymnasium története a pálosok idejében*; Pápa, 1891.

Bayer József, *A nemzeti játékszín története*; Budapest, 1887; 2 kötet.
Bayer József, *A magyar drámai irodalom története*; Budapest, 1897; 2 kötet.

Beöthy Zsolt, *A magyar irodalom története*, II. kiadás; Budapest, 1899.

Bleyer Jakab, *Gottsched hazánkban*. Irodalomtörténeti tanulmány. Budapest, 1909.

Bunyitay Vincze, *Drámai s operai előadások Nagyváradon a múlt században*. A biharvármegyei és nagyvárad-i régészeti és történelmi egyesület jelentése az 1888/92. évekről. Nagyvárad, 1893.

Carducci, Giosue, *Pietro Metastasio*; Opere, XIX, 63—69.

Concari, Tullio, *Il Settecento*; Milano, Vallardi, é. n.

Crescimbeni, Giovan Mario, *Dell' istoria della volgar poesia*. In Venezia, 1730—31, presso Lorenzo Basegio; 6 kötet.

Császár Elemér, *Adatok Táncz Menyhért életéhez*; Irodalomtörténeti Közlemények, 1901 (XI. kötet), 64. l.

Cséplő Péter, *A nagyváradi r. kath. főgymnasium története*. A jászóvári prémontrei kanonokrend nagyváradi főgymnasiumának értesítője az 1893/94., 94/95. és 95/96-iki évekről; Nagyvárad, 1894, 1895 és 1896.

Czapáry László, *Heros Sinensis (Sinai Hős). 1763. Tyrnaviae in Albano*. (A ciszterci rend székesfehérvári kath. főgimnáziumának 1892/93. iskolai évi értesítőjében). Székesfehérvár, 1893.

Czapáry László, *Mysterium- és iskola-dráma*; Székesfehérvár, 1895.

De Sanctis, Francesco, *Storia della letteratura italiana*; Milano, 1912, 2 kötet.

Falconi, Luigi, *Pietro Metastasio alla corte di Carlo VI e di Maria Teresa e sua rinomanza ne' secoli XVIII e XIX*; Vienna, G. Frick, 1883.

Farkas Róbert, *A kassai kath. főgymnasium története*. A jászóvári prémontrei kanonokrend kassai főgimnáziumának évi jelentése az 1894/95. és 1895/96. iskolai évről; Kassa, 1895 és 1896.

Ferenzi Zoltán, *A kolozsvári színház és színház története*; Kolozsvár, 1897.

Fest Aladár, *Contributi per la storia della pubblica istruzione in Fiume*. A fiumei áll. főgimn. 1900/01. évi értesítőjében.

Fest Sándor, *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István felleléseig*. (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből, kiadja a Magyar Tud. Akadémia, XXIII. köt., 7. szám.) Budapest, 1917.

Finácz Ernő, *Adalékok a jezsuiták iskolai színjátékainak történetéhez*; EPhK., XXIV. (1900), XXV. (1901) és XXVI. (1902) évf.

Finácz Ernő, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*; Budapest, 1899 és 1902; 2 kötet.

Francke, O., *Terenz und die lateinische Schulkomödie in Deutschland*, Weimar, 1877.

Guglia, Eugen, *Maria Theresia. Ihr Leben und ihre Regierung*. München-Berlin, 1917.

Hajnik Imre, *Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben*. (X. értekezés az Értékezesek a történelmi tudományok köréből című sorozat XIII. kötetében.)

Horvát István *Mindennapi-ja* (a M. N. Múzeum kézirattárában).

Heppner Antal, *A pozsonyi német színészet története a XVIII. században*; Pozsony, 1910.

Imre Sándor, *Az olasz költészet hatása a magyarra*; Budapesti Szemle, XVI. kötet (1878).

Karajan, Th. G. von, *Aus Metastasio's Hofleben*; Wien, 1861.

Kazinczy Ferencz levelezése, közléteszi Váczi János.

Landau Marcus, *Die italienische Literatur am oesterreichischen Hofe*; Wien, 1879.

Lázár Béla, *Tanulmányok a jezsuita dráma köréből*; EPhK., XV. (1891) és XVI. (1892) évf.

Lee, Vernon, *Il Settecento in Italia*, Milano, Fratelli Dumolard, 1882, 2 kötet.

Magyary Szulpicz, *Iskolai színjátékok Komáromban*; Komáromi Lapok, 1883. évf., 6—12. szám.

Marczali Henrik, *Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig (1711—1815)*; a Magyar Nemzet Történetének VIII. kötetében.

Mátray Gábor, *A magyar nyelv dicatóságáról hazánk tanodáiban a XVIII. század folytán*; Új Magyar Múzeum, II. folyam (1851—52), II. kötet, 149—155. l. és Magyar Academiai Értesítő, XI. évf. (1851), V. sz., 253. l.

Metastasio, Pietro, *Opere di —*; Venezia, 1813—14, Curti; 14 kötet.

Metastasio, Pietro, *Opere del signor abate —*. In Parigi, presso la vedova Herrisant, nella Via Nuova di Nostra-Donna, alla Croce d'oro; 1780—82, 12 kötet.

Mócs Staniszló, *Kézirati pálos iskola-drámák az Akadémia könyvtárában*; Budapest, 1891.

Nagl (J. W.) und Zeidler (Jacob), *Deutsch-oesterreichische Literaturgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Dichtung in Oesterreich-Ungarn*. Két kötet. Wien, 1899 és 1914.

Nagy Iván, *Magyarország családai, czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*; Pest, 1857—68.

Nagy Sándor, *Hazai tanodai drámák a Nemzeti Múzeum könyvtárában*; Magyar Könyvszemle, 1883.

Nagy Sándor, *Hazai tanodai drámák*; Magyar Könyvszemle, 1884.

K. Nagy Sándor, *A váradi színészet története. 1799—1884*. Nagyvárad, 1884.

Naményi Lajos, *A nagyváradi nyomdászat története*; Magyar Könyvszemle, 1901.

Naményi Lajos, *A váradi színészet története*; Nagyvárad, 1898.

Pfandl, Ludwig Dr., *Einführung in die Literatur des Jesuitendramas in Deutschland. Germanisch-romanische Monatsschrift*, II. (1910) évf., 445. és köv. lk.

Pichler, Caroline, *Denkwürdigkeiten aus meinem Leben, 1769—1843*; München, 1914.

Pintér Jenő, *A magyar irodalom története a legrégibb időkől Bessenyei György fellépéséig*; Budapest, 1909; 2 kötet.

Pintér Jenő, *A magyar irodalom története Bessenyei György fellépésétől Kazinczy Ferencz haláláig*; Budapest, 1913; 2 kötet.

Prónai Antal, *A piaristák színjátéka Pesten a XVIII. században. A kegyes-tanító-rendiek budapesti főgymnasiumi értesítőjében*; 1907.

Radó Antal, *Metastasio és Parini*; Budapesti Szemle, 87. kötet (1896).

Radó Antal, *A magyar műfordítás története*; EPhK., 1883.

Richter, H. M., *Geistesströmungen. I. Deutsches Geistesleben in Oesterreich*, 1875.

Rossi, Vittorio, *Storia della letteratura italiana*; Milano, 1906, 3 kötet.

R. L., *A nagyváradi püspök és karigazgatói. Pesti Napló*, 1874. évf., 76. és 81. sz. (Esti lap).

Schönvitzky Bertalan, *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium története*; Pozsony, 1896.

Settembrini, Luigi, *Lezioni di letteratura italiana*; Napoli, 1880, 3 kötet.

Sírola Ferencz, *Az olasz irodalom hatása a magyar irodalomra. (A fiúmei m. kir. áll. főgymn. XXXV. évf. értesítőjében az 1904/5. tanévről.)* Imre Sándor említett dolgozata nyomán.

Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*.

Ifj. Szinnyei József, *Irodalmunk története 1711—1772*; Budapest, 1876.

Id. Szinnyei József, *A komáromi magyar színészet története*; *Komáromi Lapok*, 1881. évf., 30. és köv. számok.

Szivák Iván, *A magyar dráma kezdete*; *Figyelő*, XIV. (1883) évf.

Toldy, *A magyar költészet története*; 2. kiadás, 1867.

Takáts Sándor, *A főváros alapította budapesti piarista kollégium története*; Budapest, 1895.

Tommasini, O., *Pietro Metastasio e lo svolgimento del melodramma italiano*; *Nuova Antologia*, Serie II, vol. XXXIII.

P. Török Damascenus, *Az időt töltő mulatságok, és különös figyelemmel a' játékok-szín erkölcsi tekintetben*. Miskolcz, 1818.

Vajda Viktor, *Patachich püspök zenekara*; *Fővárosi Lapok*, 1876. évf., 55—57. sz.

Weiser Frigyes, *A katolikus iskolaügy Magyarországon. II. Literae authenticæ, exhibentes origines scholarum hungaricæ stb.*; Colocza 1882 (fasc. I.), 1884 (fasc. II.), 1885 (fasc. III. 1).

Váli Béla, *Magyarországi olasz színművek*; EPhK., XI. kötet (1887), 481—483. l.

Váli Béla, *A magyar színészet története*; Budapest, 1887.

Weilen, A. von, *Die italienische Oper am Wiener Kaiserhofe*; *Donauland*, I. (1917) évf., 10—11. füzet.

Zambra, Luigi, *Manoscritti editi ed inediti di Pietro Metastasio nella Biblioteca del Museo Nazionale Ungherese*; *La Bibliofilia*, XI. évf., 10—11. füzet.

(Budapest.)

ZAMBRA ALAJOS.

PRISCIANUS GRAMMATIKÁJA.

Aligha akad latin nyelvkönyvíró, a ki *Priscianus (Caesariensis Maurus)* szal versenyre kelhetne akár művének az akkori nyelvismertek minden ágát kimerítő terjedelmében, akár az idézetek tömegével ható, kétségtelenül hosszú időnkig elismert nagy tekintélyével. Jórészen önalkotta terminológiája ma is használatos. Mellőzve kisebb műveit,¹⁾ ezúttal az «*Institutionum Grammaticarum*» 18 könyvével

¹⁾ Ilyenek: 1. «*De figuris numerorum*» (Keil: *Grammatici Latini*, III. p. 405—417), Symmachusnak ajánlva, melyben jórészt a IV. sz. körül élt Dardanos nyomán haladva, a latin betűszámok alakjáról és elnevezéséről szól; 2. «*De metris fabularum Terentii*» (Keil i. m. p. 419—429), T.

foglalkozunk, mint olyan munkával, mely kevésbbé hozzáférhető, a nyelvésznek, sőt általában a philologusnak, ha csak általános betekintést óhajt is nyerni a latin nyelv történetébe, nélkülözhetetlen és egyúttal rendkívül tanulságos felelet arra a kérdésre, mivel és mily módszerrel foglalkoztak a régi grammatikák tisztességes és a maguk egészében nem értéktelen lomtárai.

A mit magáról a mauretániai Cæsarea-ból származó grammaticusunkról tudunk, alig több a semminél. Kr. u. 512 körül erőltetett hangú silány költeményt ír Anastasius császár dicsőítésére (cf. Niebuhr I. p. 34). Cassiodorus említi, hogy Konstantinápolyban működött (De orthogr. p. 227, 7—8). Paulus Diaconus szerint Justinianus császár idejében is ott tanít, művét pedig Julianus «consul és patricius» tanácsára írja meg és neki is ajánlja (De gestis Longobard. I. 25). Később az udvari szolgálatba lépő Flavius Theodorus (Dionysii) az 526. és 527. években az eredeti példányt lemásolja. Eutyches is nagyban dicséri őt és büszkén vallja magát tanítványának (De verb. I. 1, 8). Theodorus könyve azután a 700-as évek körül elvándorolt Britanniába. Venerabilis Beda (+ 735) és a britanniai Alcuin jól ismerték, utóbbinak meg is volt a könyvtárában. Hrabanus Maurus oly nagyra becsülte, hogy saját híres kétkötetes nyelvkönyvét Priscianusból kivonatolta s ezt a könyv címével is jelezte: «Excerptio Hrabani Mauri de arte grammatica Prisciani». Hogy mennyire olvasták és tanulták, annak beszédes bizonyítéka az az 1000-nél több kézirat, mely munkájának különböző részeitől reánk maradt.

Grammatikája megírásánál görög mesterek: Apollonios Dyskolos és fia: Herodianos nyomán halad. (Előbbit főleg az utolsó két könyvben követi.) El is halmazza őket dicséretekkel a Julianushoz intézett *Bevezető Fejezetben*, mint a kik kijavították a régi kommentárok nyelvhibáit, a latin nyelv terén azonban követőik nem akadtak. Ő tehát ezek szabályaiból a megfelelőket átülteti majd latin nyelvre. Gáncsoktól nem fél; hisz ismeretes, hogy a régi latinok még hibáikért is dicsérték egymást, ha a görögöknél arra előzményt találtak. Hogy műve nem lesz teljesen hibátlan, jól tudja, mert meggyőződése szerint emberi ész tökéletestem nem is alkothat. A terjedelemért bocsánatot kér, mert Herodianos és Apollonios «írástengeréhez» (scriptorum pelagus) képest az övé csak szerény kivonat. Julianushoz fordul, a ki Homeros és Vergilius lelkét egyesíti magában, a kinek nagy

vígjátékainak időmértékéről; 3. «*Præexercitamina*» cízzel (Keil, p. 430—440), mely Hermogenes görög művének szabad fordítása, fogalommeghatározásokat ad a meséről, az elbeszélésről, az idézésről, a mondatról, a közhelekről, leírásról, dicséretéről, párhuzamról, beszélgetésről, megbeszélésről (positio) és a törvényalkotásról; 4. «*Institutio de nomine et pronomine et verbo*» (Keil, p. 443—456), melyben bőséges görög párhuzamok mellett szól az öt névragozásról, az esetekről, a 15-féle névmásról, a négy ige-ragozásról s azok időiről egyenkint. Ez tulajdonképpen a főlünk ismertető grammatikának iskolai czélokra átdolgozott rövid foglalata; 5. «*Partitiones XII versuum Aeneidos principalium*» (Keil, p. 459—515), melyben katechetikai, helyesebben a *μετρίων*-nak nevezett módszerrel nyelvtani és metrikai elemzést ad 12 aeneisi sorról; 6. «*De accentibus*», ha ugyan az ő munkája, röviden szól a latin hangsúlyról (Keil, p. 519—528). A metrikában mintái Heliodorus, Hephaestion és Juba voltak.

tudása és vezetése napfényként fogja e munkát beragyogni és neki dicsőséget szerezni. Végül felsorolja a 18 könyv tartalmát. Ezeket sorrendjükben a szükségesnek látszó megjegyzésekkel ellátva ismer-tetjük.

Az első könyv.

1. *A hangcsoportról (De voce)*. Nem egyéb, mint füleinkkel is észlelhető igen erős légmozgás. Négyféle: articulált (t. i. vmely meghatározott fogalom kifejezője: coartata cum aliquo sensu mentis eius), nem articulált, írható és nem írható. (Sziszegés, sóhajtás.) Leírható, de nem articulált a brekegés («coax») vagy a károgás («cra»). Nem írható és jelentés nélküli pl. a zörej.

2. *A betűről (De littera)*. Ez a hangcsoport legkisebb része, mely önmagában is leírható. Etymológiája szerinte: legitera, legendi iter (?), vagy: litura (NB. < lino, a viasztábla elsimítása, a mi nem is oly rossz gondolat. Lehet ugyanis, hogy lego a *διφθέρα* kölesönszót ily alakban befolyásolták, cf. Walde, *Etym. Wbuch* p. 436). Betűalak 23 van, kiejtésük pedig még többféle. Pl. az *a*-t kiejthetjük hehezettel, éles, hajtott vagy tompa ékezettel (hámis, hámorum, hámus), hosszan vagy röviden stb. Azonkívül a kiejtés *i* és *u* között váltokozhatik (pl. optumus stb.; ezt Donatusból veszi!); az *i*, hogyha * előzi meg és *d*, *t*, *m*, *r*, *x* követi, a görög *y* szerint ejtetik, pl. video, vim, virtus, vitium, vis; az *u* kiejtése ellenben nem változik (cf. bővebben Sommer, *Hbuch*² p. 63).

Idézi Varronak «de antiq. literarum II»-át, mely szerint a betűk chaldé eredetűek. Serviustól átvesz hét félhangzót (*f*, *l*, *m*, *n*, *r*, *s*, *x*). Az első hat elébe, ha kimondjuk, *e*-t, *x* elébe *i*-t teszünk. A többiek mutak, melyek után *e*-t mondunk, kivéve *q*-t és *k*-t. A *h* csak hehezet. *x* és *z* hosszú mássalhangzók azért, mert hosszúvá teszik a szótagot. A régi görögöknek 16 betűjük volt s a régi latinok csak kettőt adtak hozzá (*f*, *x*). A *f* (digamma)-nak kiejtését megőrizték a régi latinok is. A *ph*-t már *f*-nek ejtik, sőt sokszor *f*-nek írják is. Pl. fama (*φῆμη*), fuga (*φύγη*), fūr (*φύρ*), filius (??). Majd hosszasán kikel az ellen, miért sorolták az *f*-et a félhangzók közé és hogy mire való háromféle K? (*k*, *c*, *q*). A különbség okát tehát nem ismerte.) *x* = *k* + *s* vagy *g* + *s* (pl. rex). Megjegyzi, hogy a régiek kettősen írták (és persze ejtették is) az *i*-t a maius, peius, eius szavakban, Pompeius gen.-át három *i*-vel is írták. A *nek digamma szerepe, melyet Cæsar *q*-el akart írni, különösen látható a múlt időkben: cupi(v)i, audi(v)eram. A metrumban hol positio-képző, hol nem. Hiatus elkerülésére is használják: Davus, bovis, ovis etc. Az æolok *f* helyett sokszor *b*-t ejtettek (*βρίτωρ*), de a latinok is *b*-t a * helyett: cælebs (NB. a példa helytelen, mert < *cailo + *bhū gyökre cf. Walde p. 106), aufero = abfero, sőt Quintilianus szerint (Inst. Or. I. 4, 15) Bruges-t és Belena-t is ejtettek. Minden magánhangzót lehet heheztesíteni. A mássalhangzók közül csak négyet: *c*, *t*, *p*, *r*, mert így mondják a görögök, sőt külön betűik is vannak rá (*χ*, *φ*, *θ*). A *b*, *d*, *g* mediák a megfelelő zöngétlenekhez nagyon közel állanak: ambo (*ἄμφο*), buxus (*βύξος*), puniceus (*ποινίκεος*), purpureum (*πορφύρεον*). *l*, *n*, *r* nem változnak a ragozás folyamán, szintűgy *t* és *k* sem. A præf. perf.-ban *l*, *p*, *s*, *x* megmaradnak, a

magánhangzók pedig majd megnyúlnak (lęgi), majd elváltoznak (a > ę: cęcidi, fęci; e > i: eo — ivi; e > u: moneo — monui; i > u: aperio — aperui). Az s muta elé téve megkettőztetheti (!) a szótagot: steti, spopondi, sőt a régiek szerint: scindo — scicidi is. Az m szintén: momordi. Az m nem tűr maga előtt hosszú magánhangzót: illām, spēm; míg más félhangzók előtt már: sōl, pār, pāx. A latinok gyakran d-t írnak, de z-t ejtenek szerinte meridies, hodie szavakban (NB. d itt nyilván = angol lágy th, vagy újjörög ō) meg Medentius-t ejtenek Mezentius helyett és ss-t z (z!) helyett: patrisso (πατριζω), massa (μαζα), és t-t az s helyett: tu (σú), vagy Aiax-ot Aias helyett. Magánhangzók közül ę rokon az ei-jel, melyet a régi latinok hosszú i helyett írtak, míg most fordítva van a dolog: Νεϊλος = Nilus, χορεια = choręa. Így váltakoznak még: ę és u: bős (βoűs), ebur és ebőr; a és e, i: arceo és coerceo, facio és inficio (NB. okát később a VIII. könyvben téves alapon kutatja); e és o: tego — toga, advorto; e és u: tego — tугurium, faciundum, i > a: generis — generatim; i > e: fortis — forte; i > o: patris — patronus, olli; i > u: carnis — carnufex, lubens, pessumus. Plinius szerint az umbereknél, etruszkoknál és egyéb latin helyeken nem ismerték az o betűt, hanem helyette u-t írtak. o > a: creo — creavi; o > e: tutor — tutela; o > i: virgo > virginis. A régieknél u is o helyett: huminem, funtes. Több itáliai népnél meg az u volt ismeretlen s helyette o-t írtak, mint Papirianus is megjegyzi Orthographia-jában. Példák: publicum, colpam, Hercoleum és főleg digamma után: servos, volgus stb. Az u gyakran «-vé lesz és pedig q után, vagy ha s és a, e közé kerül: suadeo (NB. bár u-nak is ejtették! cf. Servius I. 357, valamint olasz: soave, franczia: suave), suesco, stb. u > v: nauta — navita; v > u: gaudeo — gavisus stb. Görög nevek cl-je és cm-je közötti u: Hercules, Aesculapius, Alcumena stb. Plinius után háromféle l-et különböztet meg: 1. gyöngét («exilem») a kettőzésnél: ille, 2. teljese-t («plenum»), mikor vocalis után áll és szótagzáró: sol, silva; vagy ha ugyanazon szótagban mássalhangzó előzi meg: flavus, clarus; 3. középérsőset («medium») minden más szóban: lectum. Kétféle m van: szóvégi, a mi alig hangzik («obscurem in extremitate dictionum sonat»), és nyílt m szó elején vagy közepén. Átmegy n-be d, t, c, q előtt: tantundem, nunquam, anceps, identidem. Az am(b) prępositio vagy pręfixum m-je f, q, c előtt n lesz: ancisus, anfractus, anquiro. Az n is legtisztábban hangzik szó elején vagy végén: nomen, szóközépen kevésbbé («exilior», mondja ő): amnis, damnum. Átmegy g-be: ignosco, ignominia stb., itt azonban n-nek is hangozhatik, éppígy az állító alakokban is hol g-nek, hol n-nek: gnarus, gnatus (NB. cf. erre vonatkozó megjegyzésemet EPhK. 1915. márcz. p. 176—177). Az n helyett¹⁾ Accius és Varro görög mintára g-t írtak és ezt a g-t agma-nak nevezték (ageps, aggulus). Használatukat Priscianus is helyesli. n > l: unus — ullus, vinum — villum, bonus — bellus, collega stb. n > m, mint azt Plinius, Papirianus és Probus is állítják, ha b, m, p következik utána: imbibo, immitto, improbus; valamint minden -ov-ra végződő görög kölcsönszónál. n > r: corrigo,

¹⁾ Ez a betűjel persze P.-nál sincsen meg.

irrito. Meg is indokolja a mássalhangzóilleszkedéssel. $n > s$: scindo — scissus. $n > t$: canis — catulus. $n > c$: ecquid. Eltűnik *-av*-ra végződő görög kölcsönszavak végéről: draco, leo. Fordítottja a görögben: *Κιχέρων, Κάτων*. $n > u$ (?): sino — sivi, sterno — stravi (NB. Az *n* suffixumról cf. Sommer *Hbuch*² p. 499—502). *r*-et a latin nem ejti hehezettel, mint a görög, kivéve (!) a görög kölcsönszavakat (rhetor stb.). $r > l$: niger — nigellus. $r > s$: arbos, odos (? nyilván a rhotacismus félreismerése), uro — ussi; $r > u$ (?): sero — sēvi (NB. sero < *si-sō, a gyökér t. i. *sē(i) cf. Walde p. 703); $r > n$: æneus, a helyett hogy æreus (NB. Az alapforma *a¹es-no^o cf. avest. *ayavhaēna*^o = vashból való ∞ agsz. *aēren* ∞ ahd. *ērīn* ∞ l. *aerugo*). *s* az *s* + consonans csoportban sokszor nem positio-képző. Pl. Verg. Aen. XII. 709 és XI. 309 (NB. ezekre nézve cf. szintén az EphK. 1915. p. 175 s k. és 1917. p. 589—590 helyeit!). $s > m$: rursum, diminutio. $s > n$ (?): sanguis, -inis (NB. sanguen-s!). $s > r$: flos, -ris. $s > x$: Ajax, pistrix (πίστρις). $s > d$ (?): custos, -dis (NB. < *qudhs-tōd^o Walde p. 217). $s > t$ (?): virtus, -tis. $s > u$ (?): bos, -vis. A görög hehezet fejében *s*-et látni: semis, sex, septem, se, sal. Hibáztatja, hogy a görög ϕ -nek megfelelő betű a latinban nincs; Claudius Cæsar-nak az antisigmával (oc) való kísérlete nem sikerült. Pedig szerinte a ϕ -nek más a kiejtése, mint egyszerű *p* + *s* vagy *b* + *s*: «multo molliorem et volubiliorem sonum habet ϕ quam *ps* vel *bs*»; alább pedig: « ϕ melius sonat». Ha *c* + *s* illetve *g* + *s*-re van külön betű (x), miért nincs akkor ezekre? $x > u$ (?): nix — nivis (NB. > *(s)nig^h s, melyben a labialis elem mássalhangzó előtt elveszett, cf. Sommer *Hb.*² p. 187). $x > ct$ (?): nox, -ctis. Ezek «szabályellenesen» ragoztatnak — teszi hozzá. *x* a hehezet (?) helyébe lép: veho — vexi (< *ueg^h!), traho, -xi (< *drag^h vagy *tragh^o cf. Walde p. 787—788). x (?) > *f*: officio, effero. Az *ex* prep. *x*-e szokás szerint megmarad, ha magánhangzó, vagy *c*, *t*, *p*, *s* következnek utána. A görögök helyesebben járnak el, hogy *s* előtt csak *k*-t írnak: *ἔκστασις*, mert mi akkor tulajdonképen két *s*-et írunk, *noha csak egyet ejtünk* («rationem sonus aurium iudicio possit reddere»). Ezért helytelen írás: *exsequiæ*, mert ily jogon a ϕ -nek megfelelő *bs* vagy *ps* után is még egy *s*-et kellene írunk: *obssequus*, *abssectus*. Már pedig semmiféle mássalhangzót kettőzni nem szabad, ha előtte bármily másik mássalhangzó áll. A muták közül: $b > c$: occurro. $b > f$: officio. $b > g$: suggero. $b > m$: summitto, globus és glomus (NB. utóbbi kettőre nézve cf. Walde p. 346. Csakis annyiban tartoznak össze, hogy *gl-ob^o és *gl-om^o egy *gel^o [cf. *gluo!] gyökére mutatnak. Eredeti ragozása Sommer szerint *Hb.*² p. 114: glomus — *glemeris, cf. északolasz giemo!). $b > s$: iubeo — iussi. Szerinte suscipio és sustuli a susum (sursum)-mal függ össze (NB. téves, a mit már a jelentés is kizár. Egyszerűen: *subs^o). Mássalhangzó, ha utána megint mássalhangzó következik, meg nem kettőztethető, kivéve a mutát liquida előtt: supplex, effringo stb. *c* átmegy *u*-be: quiesco, -vi, *x*-be: dico, -xi, *s*-be: parco, -si, *n* előtt *g*-be: quingenta. Megjegyzi, hogy csak *c* mint szózáró előtt található hosszú vocalis. Példái: hōc (mint abl., különben: hōcc!), hāc, sic (mert si + ce!), hic (mint adv., különben: hīc!), mert audit, munit stb. csak multidejű összevonások. *c* az *s* után téve *t*-be megy át (?), vagy felveszi azt (?). Példái: irascor

— iratus, nactus, pactus, natus. *d* átmehet *c*-ba: accidit, *g*-be: aggero, *l*-be: allido, *p*-be: appono, *r*-be: arrideo. A régiek *ad* helyett *ar*-t írtak: arvocos, arfines, arfari stb. (cf. erre nézve Lindsay p. 328, Sommer² p. 177 és 264. Seelmann p. 311. E szerint az *r* ólatinban *d* mellett labiaták előtt jelentkezik). Ezért helyesen jegyzi meg, hogy arcesso-t arcio-ból kell származtatni, melyet most accio (< *ad* + *cio*)-nak ejtenek. *d* átmege még *s*-be: assideo, rado, -si; *ss*-be(?): cedo, -ssi; *t*-be: attingo; sokszor hiatust akadályoz meg: redigo, prodest; *s* + consonans előtt pedig eltűnik: aspicio, asto. Az *f*-ről megjegyzi, hogy a régi latinok (NB. a faliscusok és sabinok cf. Sommer² p. 195–196, Stolz: *Gesch. d. lat. Spr.*, Samml. Göschen p. 44 és 54) az *a*lokat(?) követve hehezet helyett írták, mert kiejtésük a szókezdő *h*-t el nem viselte. Példát csak kettőt említ: *af* = *ab* és *sifilum* = *sibulum* s ezt is Nonius Marcellusból veszi. *g* átmege(?) *s*-be: spargo, -si, *x*-be: rego, -xi, *ct*-be: agor, -ctus. *H* betűnek hehezet értéke volt a régi görögöknél (NB. *H* = *ē* csak későbbi fejlődés!) meg a latinoknál is. Majd kétfelé osztották és jobb felét a betű fölé írva *ψ*-nek tették meg (cf. Sommer² pag. 31) s ezt Remm. Palæmon exilis-nek, Grillius pedig levis-nek nevezte; bal felét pedig ellentett hehezethez, melyet Grillius fiatilis-nek nevez. *K*-ra azt mondja, hogy fölösleges betű. *q* átmege(?) *s*-be: torqueo, -si, az *n*-et kiveti: linquo — liqui, *x*-be: coquo. -xi. A régiek *cu* helyett gyakran *quu*-t írtak: oquulus, quum, quur stb. *t* átmege *s*-be: verto — versus, ha pedig *c* előzi meg, *x*-be: flecto, -xi. *Y* és *Z* csak görög kölcsönszavakban fordulnak elő (*z* kiejtése szerinte: *sd*, összeejtve), de gyakran itt is *u*-t, illetve *s*-et, *ss*-et írtak. *l*-et pedig görög *n* helyett: lymphā — *λύμφη* (NB. ezt az etymológiát újabban csakugyan védik, cf. Walde p. 446: lumpa. Prellwitz: *Etym. Wb. der gr. Spr.*², valamint Boisacq: *Dictionnaire etym. de la l. grecque* azonban nem említi). *Ugyanezt* az 50-es számjegyet, melyet a régi görögök *N*-nel írtak, régi latin szokás szerint *L*-el írjuk.

3. A betűk rendjéről (*De ordine literarum*). Az *a*, *e*, *o*-nak vannak csatlakozó magánhangzói: *e*, *u*, melyekkel *ae*, *au*, *eu*, *oe* t alkotnak. A régiek *ie*-t is írtak, melyet azonban régi görög mintára(?) hosszú *i*-nek ejtettek. Költők görög mintára *ae* helyett *ai*-t is írtak. *ae* > *i*: quæro — inquirō, de Plaut. Aul. IV. 10, 70: exquæro. Az *ae* helyettesíti az *ē*-t: scæna, és az *ā*-t: Aesculapius, mely szerinte *a*ol hatás. *aē* lehet rövid is: Verg. Aen. VII. 524 és Homerosnál. *au* nak *u*-ja átmege *u*-be: gavisus, *b*-be: aufero — abstuli. Fordítva: lavor — lautus, avis auceps. *au* > *ō*: lotus, plōstrum. Fordítva: ausculum, austrum, főleg a régieknél. *au* > *ū*: defrūdo, inclūdo. *eu* > *ē*: Ulixes. *oe* ejtése *o* + *i*, diaeresisszel; *a*ol hatásra külön is ejtve *o* + *ijj*-nek: Trojja, Majja. *o* + *ē*-nek ejtve: poeta (ποιητής), poema (ποίημα). Görög *ω* (*ω*)-t is *oe*-nak ejtjük: comœdia (κωμωδία), tragedia (τραγῳδία). *oe* > *ū*: Pūnices = Phoinices, pūnio — poena. A præt. perf. ban a kettőshangzó sohasem változik: mœnio — mœnivi; kivétel csak: cædo: cecidi. *ei* kettőshangzó nincs, helyette hosszú *i*, *ē*-t szokás írni *a*ol(?) hatás alatt: Calliopæa, Nilus. Hosszú *i*-t magánhangzó előtt ritkán látni; hogy miért, nem említi. Kivételei: solius és társai, fiam, fias, fiat. Szótag elején állhat *m* + *n*: Mnestheus, amnis(?) és *s* + *m*: smaragdus. Utóbbit helytelenül írják *zm*-nek.

Ugyanis Lucanus Phars. X. 121-ben *smaragdus* nem alkot positiót; de ez csak akkor lehetséges, ha *s* áll *m* előtt. Még hátralevő példáit a rávonatkozó következtetésekkel együtt lásd: EPhK. 1915. márcz. és 1917. okt.-i jelzett számaiban.

Ezzel le is zárul P. sovány vocalismusa, ha ugyan ezt a rendetlen rendszert annak nevezhetjük. A hangváltozásoknál hamar észrevehető, hogy vizsgálódásai nem elemzőek, hanem pusztán morfológikusak s így élettelenek és többnyire tévesek. A kellő apparatus hiánya szinte lehetetlenné teszi számára, hogy a grammatika e fontos területén értékesebbet alkothasson.

A második könyv.

1. *A szótagról (De syllaba).* Meghatározása szerinte: egy hangsúly és egy hehezet alá tartozó betűk (*literarum*) foglalata és az már «abusus», hogy egyes magánhangzókat is szótagnak nevezünk. Így is meghatározható: az a hangsorozat (*vox literalis*), mely összefüggőleg ejtetik ki közös hangsúly és hehezet alatt. Egy szótaghoz több mint *hat betű* nem tartozhatik: *stirps*. A szótagszámot a benne levő magánhangzók határozzák meg. Több mint kettő egy szótagban nem lehet és ezek másodika félhangzó *u*, *i*. Az *u* hangértéke az eltűnésig gyengülhet: *quæ*, *lingua*! Kettőshangzók helyébe gyakran egyesek kerülnek: *plöstrum*, *inquire*; görög *ei* helyébe *ē*, *i*; *ou* helyébe *ū*: *müsa*. A szótag elején és végén is három mássalhangzónál több nem állhat (NB. Ez így értéktelen descriptiv megjegyzés, cf. az EPhK. fentjelzett számaiból). Ha három előzi meg (példája: *mon-strāns*, persze hibás elválasztással!), akkor csak kettő követheti és megfordítva: *stirps*. Ha az előbbi szótag mássalhangzóval zárult, azzal kell kezdődnie a következőnek is: *ar-tus*, *il-le*; de összetételeknél: *ab-eo*, *per eo*. Utóbbit Herodianus helyteleníti ugyan, de nincs igaza — mondja grammatikusunk. Szó belsejében magánhangzóval kezdődő szótag előtti szótagnak magánhangzóval kell végződnie: *pi-etās*, *ru o*. Hiányzik a *consonans coeo*, *cois-ban*. Minden betű kezdhet szótagot, de nem zárhat. Szótagzáró lehet: minden magánhangzó és egyszerű mássalhangzó is összetételben: *ab-utor*, *ob-ædio*. Itt a szótagzáró mássalhangzók változásait ismétli és bőséges példákkal szemlélteti. Görög mintára *s* a jóhangzás kedvéért is elvetendőnek tartja ismételten az *exsequor* írást, noha az orthographusok védik. Minden egyes szótagnak van hehezete (erős vagy gyöngye), ékezte (éles, tompa, hajtott), tartama (hosszú, rövid vagy közös: *lācrimæ*; hosszú lehet természeténél és helyzeténél fogva. A belső quantitas-ra példái: *mōns*, *rēx*) és hangzószáma (egynél kevesebb! és hatnál több nem lehet).

2. *A szóról (De dictione).* A szó az összefüggő beszéd legkisebb gondolategysége. Ezért pl. *vires* fel nem bontható *vi* + *res-re*, mert nem volna jelentése. Ebben különbözik a szótagtól. A jelentés gyakran megváltoztatja a szó kiejtését: *āra* hosszan, hajtott ékezettel, hehezet nélkül = *oltár*; *hāra* = *stabulum porcorum*.

3. *A beszédről (mondatról. De oratione).* Nem egyéb, mint a szavak összetartozó rendje, mely teljes gondolatot (*sententiam perfectam*) jelent. Egyetlen ige, mely parancsolást vagy feleletet fejez

ki, már magában mondat. A dialektikusok szerint két beszédrész van: névszó és ige, mert ezek együtt «syncategoremák», azaz teljes mondatát egészítik egymást. — A stoikusok szerint öt: nomen, appellatio, verbum, pronomen sive articulus, coniunctio. A participiumot a verbumhoz, az adverbiumot a nomenhez vagy verbumhoz, a praepositíót a coniunctióhoz csatolták. A névmáshoz csatolt névelőt articulus finitus-nak, a latinban hiányzó görög névelőket (ὁ, ἡ, τὸ) meg art. infinitus-nak nevezték, mert Apollonius szerint ez a latinban meghatározatlanul a latin névmásba beleértetik: idem = ὁ αὐτός. Egyéb kisebb felosztáskülömbőségek után áttér minden egyesnek jelentésére. A nomen, appellatio és vocabulum lényegét (ki? mi? substantia) vagy minőséget jelentenek s így egyazon beszédrésznek vehetők. Az ige cselekvést vagy szenvedést jelöl móddal, igealakkkal és idővel, de eset nélkül. Ezért az esetes participium az igétől elkülönítendő. A névmás tulajdonnévre és határozott személyekre vonatkozik. Ne ragozásukat nézzük, hanem értelmüket s akkor a nomenekhez fogjuk őket sorolni. Nem ostobaság-e (quid stultius) mindazt, a minek egyes vagy többes száma van, a nomen-hez csatolni, unus — unus-t pedig ragozása miatt pronomen-nek mondani? Akkor a birtokos névmást és participiumot is ragozásuk alapján nomen-nek kellene tekinteni, a mi képtelenség. Tehát nem a ragozás a döntő, hanem a jelentés. Az adverbium teljes jelentésű és kitett vagy odaértett (est!) igék előtt vagy után áll, függetlenül az esetektől. A praepositio esetek előtt vagy összetett igékben áll. A coniunctiók eseteket, igéket és adverbiumokat kötnek össze. A praepositíóval ellentétben igével össze nem tehetők és szó előtt és után egyaránt állhatnak.

4. A névszóról (*De nomine*). Oly beszédrész, mely személyeknek vagy dolgoknak közös (pl. bonus, ars) vagy sajátos (pl. Vergilius, arithmetica, Nicomachi) tulajdonságot juttat. A szó ὄνομα-ból vagy notamen-ből (!) ered. Járuléka: species, genus, numerus, figura, casus. A species lehet eredeti (Julus, mons), és leszármaztatott (Julius, montanus). A speciesnek négy sajátossága: praenomen, nomen, cognomen, agnomen. Megemlíti, hogy a sabinoknak a rómaiakhoz való csatlakozását nagyban előmozdította a praenomenek kölcsönös átvétele; majd felsorolja a praenomenek rövidítéseit. A nomen sajátmagát jelöli (pl. Paulus). A cognomen valamely közös rokonságot (pl. Scipio). Az agnomen esetlegességekből ered (Africanus, Isauricus). Ugyanaz a praenomen (pl. Tullius Servilius) nomen is lehet (M. Tullius Cicero). Eppígy Cicero, Cæsar, Scipio agnomenek egyúttal cognomenek is voltak. Homonym szavak specíese lehet sajátos vagy tulajdonított («proprium — appellativum»): Pyrrhus, Achilles fia és Pyrrhus, az epirusiak királya; nepos = filius filii, és = luxuriosus. Homonymok és synonymok is sokszor éppannyira sajátosak, mint tulajdonítottak. Pl. ensis = gladius, = mucro; Publius = Scipio, = Africanus. Magnus Pompeius = magnus civis. Egyéb specíesek: adiectivum (= «quasi ad aliquid dictum»), gentile, patrium, interrogativum, infinitum, relativum (demonstrativum vel similitudinis), collectivum, dividiuum, facticium (= hangutánzó), generale, speciale, ordinale, numerale, absolutum (= egybe nem vethető, szabad pl. deus, ratio stb.), temporale (= időt jelentő), locale. Derivatív jellegűek: patronymicum, possessivum, comparativum, superlativum, diminutivum, deno-

minativum (comprehensivum), verbale, participiale. adverbiale. Ezeket aztán egyenkint tárgyalja.

A patronymicumok ősi nevek továbbképzései: Aemilianus, Euripides, Julianus. Anyák, királyok, alapítók, testvérek neveiből is szoktak helytelenül («abusive») ilyeneket képezni. Végzetei: *-(d)es, -as, -is, -ne.* — A possessivum a gen.-szal kifejezett birtokviszonynyal azonos. Pl. Euandrius ensis = E.-i ensis. Míg az előbbi csoport csakis utódok leszármazását jelzi, addig a possessivumok mindenre vonatkoztathatók. Ide tartoznak a csupán alakjukra nézve possessivumok: Romanus, Quintilianus, ferreus, Aristotelicus. Végzeteik: *-cus*, melyet *i* vagy *y* vagy *a* előz meg; azután *-eus, -aeus, -arius, -nus* és ide tartoznak gyakran az *-is* és *-er* végű szavak is (castrensis, equester stb.). Használatukat bőséges példákkal szemlélteti.

A harmadik könyv.

1. *A középfokról (De comparatione).* Jelentésében nem egréb, mint az alapfoknak «magis»-szal való kapcsolata: fortior = magis fortis. Képezhető igéből (?) mint: deterior < detero, -is (NB. ez még a legvalószínűtlenebb feltevés. Külömben Walde p. 230 sem tud sokat róla) és adverbiumokból vagy praepositiókból, névszókból és participiumokból. Pl. felicior, amantior, exterior. A potis > potior > potissimum felsőfoka jelentésváltozással annyi mint: optimum. citerior mellett a régiek citer-t és citimus-t is ismertek, nemkülömben exter-t és penitus > penitior-t. Sajtájaival való összehasonlítás felsőfokkal történik: fortissimus Graiorum Achilles. Kicsinyítő továbbképzések: mainusculus, tadiusculus stb. Plautus ismer strenuior-t, de az *i*-nek ilyenkor félhangzóvá kellett változnia. Majdnem elenyészik az *u* nequior, pinguior-ban. Cato-nál: arduus, industrius, innoxius, perpetuus, perpetuissimus; Pacuviusnál: egregiissima; Juvenalisnál: egregius (= egregius); Luciliusnál: strenuus. Kitér ezután a különböző tövekből képzett fokozásra és genus-beli sajátágaikra: hic acer, hæc acris, hoc acre, hic és hæc locupletior, hoc locupletius stb. prior és primus nem alapfoki jellegűek. Cato ismer beneficissimus-t, Terentius mirificissimus-t, Accius magnificissiméi-t. *Tam* és *quam* középfokhoz egyaránt járulhatnak.

2. *A felsőfokról (De superlativo).* Jelentése a többi fölé való helyezés, vagy csak egyszerűen a «valde»-val kapcsolt alapfok. Leggyakoribb végzetei (?): -rimus, -simus, -limus, -ximus, -timus, -remus, -fimus, -nimus. A melléknevek szerint ragoztatnak. Dexterrimus és sinisterrimus mellett Sallustiusnál: dextimus és sinistimus. Cicero: maturissimus-ával szemben előfordul maturrimus. Nuper-nál a super analogiájára nuperus-t várnánk, e helyett Cicerónál is: nuperrimus. Ulpianusnál: proximior van propior helyett; ehhez hasonló Aristoteles ἐσχατοτάτος-a. A régiek extremus mellett extimus-t is mondtak, sőt Plinius is. Plautusnál pæne-ből pænissime; azután penitus > penitissimus, sőt névszóként is: hic penitus, huius peniti.

3. *A kicsinyítés (De diminutivo).* Példája: regulus = parvus rēx. Az összehasonlítás nemcsak fokoz, hanem kisebbít is. Következőnek a kicsinyítés lehetséges formái: *s*-végű egytagúak nemre való tekintet nélkül, harmadik ragozású *r*-végűek és *-us* semlegesek kicsi-

nyitóje: -culus 3. Negyedik ragozásúak a N. u-ját *i*-vé változtatják: *curriculus*, *geniculum*. -*x*, -*ns* és -*t* végűek G.-i alakjuk *s*-ét elhagyva és *i*-jét *u*-vá változtatva -*lus* 3-al képezik a kicsinyítést: *codiculus* (és *codicillus*), *forncula*, *capitulum*. Harmadik ragozású -*ēs*-ek *ē*-jüket megőrzik: *nubēcula*, *diēcula*. *Mercēs* > *mercēdula* (Cicero!), *Plautus*-nál: *apēs* > *apicula*, *vetus* > *Persius*nál és *Juvenalis*nál: *vetulus*, *sus* > *Plaut*-nál: *sucula*, *tiro* > *Juven*-nál: *tirunculus*, *lologo* > *Plaut*-nál: *lologuncula*, *homo* > *Plaut*-nál: *homunculus*, de még: *homuncio*, *homullus* és *homullulus* is, *fur* > *Cic*-nál: *furunculus*. A -*nus*, -*lus* (nem -*llus*!) és második ragozású -*er* végűek kicsinyítője -*llus*: *asellus*; *paulus* > *paululus* (mert *au* kettőshangzó után nem állhat két *l*) és mellé *pauillus* és *pauillulus* is. Így még: *vēlum* > *vexillum* és *tālus* > *taxillus*. Itt szerinte azért jelentkezik *x*, mert az előtte levő magánhangzó hosszú (NB. bár ez ilyen formájában nem megokolás, mégis jó nyomon indul. Cf. *vēlum* < **uēgslom* és *tālus* < *(*s*)*ta*-*slos*, Pedersen: *Kelt. Gr.* I. 78; Walde p. 762 szerint inkább **taxlos*, a mi azonban nagy kérdés). -*na* végű nőneműek az *n*-et *l*-re változtatják: *asella*, *gemella*, kivéve: *rana* > *ranunculus*. -*la* és -*ra* végűekből: *fabella*, *sacellum*, *puella*. Nem hímnemű -*er*-hez tartozó -*ra* nőneműek az *r* előtt ugyanazon szótagban nem vesznek fel másik mássalhangzót: *terrula*, *arula*, *literula*. -*num* végű semlegesek az -*um* előtti *l*-et megkettőzik s ha *g* áll az *n* előtt, a *pænultimában* *i* jön az *e* helyébe: *sigillum*, *tigillum*, *scamnum* > *scamellum*, *Apuleius*nál: *scamillum*. Második ragozású -(*i*)*us*, -*ium* végűek -*olus*-al: *malleolus*, *filiolus*, *negotiolum*; *bonus* > *bellus*, *unus* > *ullus*, *pannus* > *Juven*-nál: *panniculus*, *capreolus* egy *capreus*, -*ea* alakra mutat, mert *capra* > *capellus* és *capella*! Egyéb második ragozású -*us*, -*a*, -*um* végűek: *parvulus*, *lunula*, *lingula* és *ligula*, *aquula*, *tantulum*. Továbbá -*ster*, -*cio* és -*leus* kicsinyítőkkal: *Antoniaster*, *Cicerónál* *surdaster*, *senecio*. Vannak csak alakjukra (?) nézve kicsinyítettek: *cuniculus*, *Metellus*, *Camillus*, *Tibullus*, *tabula*, *vinculum*, *periculum* (NB. téves, mert legfeljebb *tabula* nem kicsinyítés, sőt tán ez is. V. ö. < **tlē*-*dhlā* cf. *umber tafle* ∞ óind *stambha* -*h* ∞ *ahd*. *stab*. Walde p. 759—760. A suffixumot nem ártana Brugmannál is behatóbban megvizsgálni.)¹⁾

A negyedik könyv.

A *szóképzés* (*De denominativis*). A szómeghatározás után mindjárt felsorolja az ismert képzőket. Megjegyzésre érdemesek: -*i* : *frugi*: «a fruge». Tehát helyesen véli egyszerű D.-nak nominatív átértelmezéssel és új jelentéssel; nihili egyszerű *casus obliquus*. *cicer* > *Cicero*, *cædo* > *Cæsar*, *Arpinum* > *Arpinas*, *lepus* > *lepős* (? cf. Sommer² p. 368). *assiduus*-ról megjegyzi: «ab asse, ut quibusdam placet», a mi nem is oly absurdum, mint azt Walde véli (cf. *ās*, p. 64. a ki a N. hosszú *quantitását* is biztosra veszi). A képzés tehát névszókából, igékből, *participiumokból* és *adverbiumokból* történhetik. *scribo* > *scriba* és *scriptura*, *colligo* > *collega*. Második ragozású -*us*

¹⁾ Sommernak *Hb.*² p. 477. Priscianusból hibásan idézett és téves lapszámmal is jelzett -*entēni* alakja (szerinte III. 413s ff.) P.-ban fel nem található.

végűek a G. alakját, harmadik ragozású *-is* végűek pedig a D.-ét képezik tovább: *duritia*, *tristitia*. *queror* > *querimonia*, *acer* > *Cicero*-nál: *acrimonia*, *custos* > *custodēla*, *cocus* > *cocina* és *culina* (NB. < *coc + *slinā* cf. Walde p. 208), *lateo* > *latērna*.¹⁾ Azt hiszi, hogy *Mutīna*, *sagāna* és *pagīna* nem leszámaztatott formák. (Ez persze téves. *Mutīna* előtttem ismeretlen eredetű; összefügg e **mei-tō* cf. *mutilis*-szal, vagy *mū-t-us* ∼ g. *μύθος*? — *sagāna* < *sāg-ax* cf. *sāgio* ∼ dór *ἀρέουαι* vagy: *ἄρω*? Walde p. 670. — *página* < **pāgō* cf. *pāiscor*.) Semlegesek: *sedile*, *monile* stb. Továbbá: *catus* > *Cato*, *caput* > *Capito*, *labes* > *Labeo*, *latere* > *latro*, *lenire* > *leno*, *epulare* > *epulo*-nis. *-io*-képzősök: *oratio*, *internecio* < *internectus*,²⁾ a *t* elvesztésével jóhangzási okokból. A *-go* előtti magánhangzó mindig hosszú: *caligo*, *virgo*, *mārgo*. Kivétel: *ligo* és pedig azért (?), mert hímnemű és a *-go* előtt közvetlen csak egy disyllabás magánhangzó áll. *-do*-val igékből, *partic.*-okból és névszókából képezhetők főnevek: *cupido*, *torpēdo*. A *-tūdo* előtti magánhangzó rövid: *amplitudo*, *-ndo* előtt pedig vagy naturā vagy *positione* hosszú: *harundo*, *hirūdo*. *-u*-val kevés képz: *pecus* > *pecu*, *testa* > *testu*, *cornus* > *cornu*. *-al*-al: *cervical*, *vēctigal*, *lupērcal*, de röviden: *tōral*, *animal*. *-il*, *-ul*-lal: *pugil*, *exul*. *-am*-mal: *nēquam* > *nēqueo* (? Helytelen, mint már az *e* rövidsége is mutatja; egyszerűen ne + quam!). *-um* képzősök: *olivētum*, *dūmētum*, de: *pomarīum*, *basīum*; *perior* és *peritus* > *periculum*, de *specio* > *speculum*, *synkopéval* *speciculum* helyett; éppígy: *fero* > *ferculum*, *ornāvi* > *ornamentum*, *monitus* > *monimentum*, *munitus* > *munimentum*, *patrīmonium*, *rēgnum*, *vēlum*. *-men*: *solāris* > *solāmen*; második vagy harmadik ragozású igenévszók röviden: *monimen*, *teg(i)men*, *specīmen*; *uo* végűekből: *acūmen*, *luo* > *lūmen*, *nūmen*; negyedik ragozásúaknál hosszan: *lenimen*, *molimen*; *pecto* > *pecten*, *filum*-ból(?) *filamen* helyett: *flāmen* (NB. légbőlkapott, cf. Walde p. 298). *-cen* «a canendo»: *tubīcen*, *cornīcen*; kivétel: *tibicen*, hol szerinte *i* = *ii*. (Tulajdonképen < **tibie can* cf. Sommer² p. 100.) Ennek fordítottját látja: *admittiēr* > *admitti*, *fiēri* > *firi*, *fire* igékben. *-or*, *-ur*-al(?): *honoro* > *honor* (NB. fordítva!), *auguro* > *augur*, *amo* > *amor*, *senatus* > *senator*. *tās* rövid előmagánhangzóval: *probitas*, *piētas*, magánhangzó nélkül: *pubertas*, *paupertas*, *vetustas*. *-ēs*-szel: *eques*, *pedes*. *-ēs*-szel: *sāpēs*, *lūēs*. *-is*-szel: *fidēlis*, *docīlis*, *curūlis*, *scholaris*, *Atheniensis*, *muliebris*, *insignis*; *aēdis*, *gentilis*, de igékből: *utīlis*, *volatīlis*; *penetrābilis*, *laudābilis*, de: *stābilis*, *docībilis*; *flēbilis* szerinte *futurumból* lett (? *flēbo*); *castrensis*, *salubris*, *agrestis*, *Samnitis*, *Cæritis* vagy *Cæretis*. Néhány *-os* végű: *lepus* > *lepos* (cf. fentebb!), *competo* és *compes* > *compos* (? egyszerűen < *pōtis*!), *do* > *dos*. *-us* végűek: *nuntius*, *acus* (? cf. Walde p. 7), *arcus*(?), *lucus*, *obliquus*(?), *providus*, *æquus*(?), *credulus*, *sonorus*, *cursus*, *usus*, *toga*-

¹⁾ A szentgalleni G kodex csupán egy másolatában (g) van *lanterna* s így kétségtelenül elírás, miután másutt mindenütt *latērna*-t látunk s a Keil-féle kiadásban Hertz szövegkritikája is *latērna*-t vett fel. Ennélfogva a regressiv dissimiliációra nagyon is kétes értékű példa Sommernál cf. *Hbuch*² p. 212.

tus, metus, Servius, Martius, nescius, advecticius, Fabricius, gallinacius, causabundus, furibundus, rubicundus (a helyett hogy rubibundus), anniculus, honorus, cassus, sonitus, aptus (cf. apio!), nexus, menstruus (a helyett hogy mensuus), longinquus betoldott *n*-nel, orbus (?), superbus (? < *super + bhū = lenni!), bos > bubulus, pando > pandus és nem pandidus, a két *d* rosszhangzása miatt, a mit már a görögök is kerültek (*ἐπαλλήλοτης*). Pl. *Χαρύβδις* helyett *Χαρόβδεως*-t mondtak és a rómaiak Charybdis helyett Charybdis-t. Ezért nem: manunine (?) < mane, hanem: matutine (NB. cf. Mātūta! Walde p. 470); vitis-ből nem: vitetum, hanem: vinetum (? cf. vīeo!); de hozzáteszi, hogy hátha vinea-ből származott (?). Jobb a másik példája: meridies, a helyett hogy: medidies. De ezzel ellentétes eseteket is tud: candidus, sordidus, madidus. -*x* végűek: tenax, lēx, senatrix, vox, coniunx. Végül: sapiens, princeps. Az itt felsorolt példák az övének elenyészően csekély hányadát teszik. Hogy félreértett értelmezések lépten-nyomon akadnak, ahhoz az olvasónak hozzá kell szoknia.

Az ötödik könyv.

1. *A nemekről (De generibus)*. Tulajdonképen csak két nem létezik: *m.* és *f.* s az egyikhez sem sorolhatóak csoportja neveztetik *n*-nak. Vegyesek (promiscua) pl. oly állatnevek, melyek mindkét nemet jelentik. Kétesek oly szavak, melyeket biztos alap hiánya miatt hol egyik, hol másik nemhez soroltak: finis, cortex, silex, margo, grus, bubo, damna, panthera. Egyvégződésű mellénevek bármely nemet jelenthetik. Főnevek nem szerint változtathatják végződésüket (filius, -a). Nemi változással gyakran kapcsolódik jelentésváltozás: pirus — pirum, malus — malum. Hímneműek és közösneműek az *a*, *o*, *l*, *n*, *r*, *s*, *x*-re végződő szavak, semlegesek: *ā*, *ē*, *i*, *u*, *l*, *m*, *n*, *r*, *s*, *c*, *t*, *d* végzetekkel! (Valóban a szabálykeresés absurduma.) -*a* végűek tehát tartozhatnak mindhárom nemhez; -*ē*-vel semlegesek, -*ē*-vel görög nőneműek, -*i*-vel semlegesek, -*io*-val többnyire hímneműek, -*go*, -*do*-val nőneműek, az ismert kivételekkel, -*u*-val semlegesek, -*c*-val két semleges: lac, allec képeztetik. -*d*, -*al*, -*el*: *n.*, kivéve néhány tulajdonnevet, -*il*: *m.* és *n.*, -*ol*: *m.*, -*ul*: *m.* és *n.*, -*am*: *m. f. n.* Idegen szavak vagy nem ragoztatnak, vagy valamely osztályba soroltatnak: Abrahamus, -*i*. -*um*: *n.*, -*en*: *m. f. n.*, -*ar*: *m.*, -*er*: *m. n.*, -*ir*: *m.*, -*or*: közösnemű, -*ur*: *m.* és közösnemű, -*as*: *m. n.* és közösnemű, -*es*: közösnemű, diēs neme szabálytalanul változik, -*is*: *m. n. f.* és közösnemű. Régente bizonytalan neműek voltak: amnis, funis, anguis. -*os*: *f. m. n.* és közösnemű, -*ūs*: *f. m. n.* és *k.* (pl. penus), -*ūs*: *n. f.*, -*ax*: *m. f.* és *k.*, -*x*: *m. f.* és *k.*, -*t*: *n.*, két mássalhangzóval végződők: *f. m.* és *k.*, -*aus*: *f.*, -*aes*: *m.* és egy neutrum: aēs, -*ris*. Bizonytalanok (*m.* és *f.*) a régieknél: alvus, arcus, adeps, charta, cardo, cinis, collis, crux, calx, cupressus, platanus, populus, laurus, aquila, crinis, carbasus, colus, cassis, callis, fornax, frutex, grex, frons (frontis), humus, imbrex, limus, latex, lintex, lepus, agnus, leo, perdix, falx, rudens, socrus, senex, stirps, amnis, torquis, trames, vesper és néhány ritkán előforduló szó. Végül *m.* és

n.: guttur, globus (glomus), murmur, fretus, dorsus, gelus, imber, liquor, papaver, penus és néhány földrajzi név.

2. *A számokról (De numeris)*. A szám mennyiséget jelentő kifejezés; lehet egyes, kettős és többes. Egyes szám tulajdonképen helytelen elnevezés, mert magában az *egyben* nincs szám («in uno proprie numerus non dicitur»), valamint a N.-t is helytelenül nevezik esetnek, mert ő maga az esetkeltő, ezeket pedig függő eseteknek hívjuk. Azután az egyes szám határolt, a többes határtalan (pl. homines). Ezért aztán határozott számneveket is kellett felvenni. Főnév, melléknév, ige, participium-nak, mivel személyeket jelentenek, számuk is van. A határozó értelménél fogva gyakran jelzi a számot: *sepiissime*, *singillatim*, de azért ragozatlan marad. Gyakran ugyanazon szó különböző számot jelez: *huius* et *hi* poetæ, *hæc* prima. Természetüknél fogva egyesszámúak a tulajdonnevek, vagy a mélyeket az általános szokás így vesz föl: *sanguis*, *pulvis*, de ez alól is vannak kivételek.

3. *A szóalakról (De figuris)*. Lehet egyszerű, összetett vagy összetettből származtatott (*magnanimus* > *magnanimitas*). Vannak összetett alakok, melyek egyszerűje nem használatos: *defensor* és *defendo* (NB. cf. g. *θεῖνω* ∞ óind *hánti* < idg. **gubh^o*), *deleo* (= újképzés *delino*-hoz? vagy = *dē* + (o)leo? Walde p. 225. A *δηλοῦμαι*-al való összefüggést Boisacq: *Dict. Etym. de la l. Grecque* p. 182 éppúgy mint Walde, nem tartja valószínűnek. Megjegyzendő, hogy a lapszájlezés Boisacq-nál hibás!) és *releo* meg a *specio* összetételei. *specio* a «*spicio*» (sic!) gyakorítója. Az összetételben vagy mindkét rész változatlan (*iusiurandum*), vagy mindkettő módosul (*benivulus*), vagy csak az egyik (*inimicus*, *impius*). Az ige összetevőjével *participium* is összetehető: *efficiens*. Vannak főnévi- (*paterfamilias*), igei- (*plebiscitum*), névmási- (*huiuscemodi*), határozói (*satisfactio*), előjárós (*perfidus*) és kötőszós (*nequis*, *quisque*) összetételek és lehetnek kettősök (*semivir*), hármasak (*imperterritus*) és többesek (*cuiuscunque modi*). *potes*-t helyesen az összetettekhez sorolja. Ha mindkét rész N., akkor a göröggel ellentétben mindkét rész ragoztatik (*reipublicæ*); kivétel: *alterutrius*, hol az előtag változatlanságának oka a hiatus és a jóhangzás. De a régieknél *alterius-utrius* is, azután Cicerónál, Catónál, Pacuviusnál és Aselliusnál *plerus*, -a, -um, -que nélkül. Az összetétel a hangsúlyt nem befolyásolja (!), kivéve a görög simuláshoz hasonló jelenséget a -que összetételeknél: *utræque*, *pleræque*, ellenben: *itaque*, *utique*. Függő esetes összetételek ragozatlanul maradnak (*eiusmodi*); ha egyikük N., akkor csak a N. ragoztatik (*senatusconsultum*). Egyikük lehet egyes, a másik többesszámú (*orbisterrarum*). Kötőszó közzeékelésével külön hangsúly alá vonhatók: *resque publica*.

4. *Az esetről (De casu)*. Nem egyéb, mint a névszónak vagy más esetfelvételre alkalmas szavaknak («*dictionum casualium*») ragozása. Mivel pedig az esetek a N.-ból «*esnek*», maga a N. nem is eset (? cf. a VI. könyv végén tett l. megjegyzést). Megerősíti az aptotum-okat és monoptotumokat: mindkettő ragozhatatlan, de előbbi csakis N.-t vagy V.-t jelent és más esetre nem alkalmazható (Juppiter, Diespiter) s ha esetleg semleges, még Acc.-t is jelenthet (*nefas*,

ir. pūs. Waldenél: hír! pūs később szükségképen egy pūs-ris categoriába kényszerült cf. τὸ πῶς = Biestmilch, aztán πῶς és πῶν = Eiter. Walde p. 606. Prellwitz, *Etym. Wb. gr.*² p. 390). A monoptotumok pedig oly ragozhatatlan szóalakok, melyek bármely esetet jelenthetnek; pl. a számnevek jó része, alpha, gummi, tot, quot stb. Ezzel ellentétben eltérő alakokban jelentkező szavaknak ugyanazon jelentése lehet: labor és labos, pinus (gen.) és pini, aulai és aulæ, deis és diis, felice és felici, amaverunt és amavere stb. A N. casus rectus-nak is neveztetik, mert természettől fogva elsőnek születik(?) és tőle erednek a ragozás függő esetei. Ezek pedig: genetivus (másként: possessivus vagy paternus), dativus, accusativus (vagy causativus), vocativus (vagy salutatorius) és ablativus (vagy comparativus). Az esetek elnevezésüket leggyakoribb jelentésük alapján kapták. Az Abl.-ról azt hiszi, hogy tisztán latin eredetű, mert a görögben nem találja s helyette az Abl. szerepét betöltő következő alakokat említi: (ἐξ) οὐρανῶθεν, (ἐξ) ἐμέθεν «qui profecto ablativi vim possidet: nam etiam præpositionem assumit». Hogy ez éppen G.-ra mutat, míg pl. a görög -φι inkább volna alkalmas ily párhuzamra, arra kevésbé gondolhatott. Nevetségesnek tartja azt az állítást, hogy az előljárótlan Abl. új eset volna, mert az előljáró az eset értékén semmit sem változtat(!). Megemlíti az Abl. absolutust, párhuzamban a görög G. abs.-szal.

(Rozsnyó.)

(Folyt. köv.)

HELLE F. HUGÓ.

SZENCZI MOLNÁR ALBERT NÉMET FORDÍTÁSAI.

Szenczi Molnár Albert munkáiról tudva van, hogy nagyobbára fordítások; közöttük a legismertebb zsoltárfordítása. A zsoltároskönyv egyúttal Molnár írásai közül az egyetlen, melyről azt is tudjuk, hogy hogyan és miből van lefordítva, milyen viszonyban van a külföldi irodalomnak vele kapcsolatos hagyományaival. Molnár többi fordított munkájának forrásait nem ismerjük, ill. forrásuknak pontos címe, tartalma eddig még leírva nincsen. Irodalomtörténetünk abban a hallgatóságos feltevésben, hogy közismert XVII. századi könyvek fordításáról van szó, feleslegesnek tartotta Molnár forrásait pontosabban megjelölni, a hogyan ez indokolt is Calvin Institutióinak vagy a heidelbergi katechismus fordításánál. De Molnár többnyire nem ilyen közkeletű könyveket hozott át a magyar irodalomba. Pl. Molnár postilláiról tankönyvek révén is köztudomású, hogy Scultetus postilláiból vannak fordítva, hiszen Molnár a címlapon is «Postilla Scultetica»-nak nevezi a predikációkat. De Scultetus postilláinak pontos címét, kiadásait tudtommal eddig még senki sem állapította meg, pedig azok a ritkább XVII. századi könyvek közé tartoznak: a berlini «Auskunfts-bureau der deutschen Bibliotheken» is csak a második kiadásuknak egy példányát tudta számomra felkeresni. Ez a példa is mutatja, hogy Molnár nem olyan közkeletű könyveket adott

a magyar olvasók kezébe, hogy felesleges volna forrásuknak legalább a címét és irányát néhány szóval megjelölni. Dézsi Lajos Molnár életrajzában, Molnár naplójának és levelezésének kitűnő kiadásában is,¹⁾ a «Magyar Történeti Életrajzok» céljához mérten első-sorban az életrajzi vonatkozásokra vetett súlyt, míg Molnár munkáinak irodalomtörténeti vonatkozásairól, gondolati tartalmáról, fordításainak eredetéről, az eredetiek szellemi irányáról könyvében csak elvétele, ha néha szó esik. A következőkben megkísérlem, hogy Molnár fordításait — mindig utalással Dézsi alapvető monographiájára — a német irodalom szempontjából röviden ismertessem.

1. *Tossanus: Lelki iskola*, 1600. Molnárnak ez az első ismert fordítása nem jelent meg nyomtatásban, a kézirat elveszett.²⁾ Dézsi ennyit mond róla: «(Heidelbergben) eszébe jutott, hogy Kassán magyar könyvet kért tőle pártfogója Békési s hogy neki kedveskedjék s háláját is lerója, németből magyarra fordította s elküldte neki Tossanus „Lelki iskola” cz. imádságos könyvét» (id. m. 91. l.). Mi az eredeti munka címe, mi a tartalma, miért fordította azt le Molnár: erre a három kérdésre keresek választ. A feleletet mind a három kérdésre megadja Fr. W. Cuno alapos Tossanus-monographiája.³⁾ Az imakönyv, melyet Molnár magyarra fordított, eredetileg a következő címet viseli: *L'Exercice de l'Âme fidèle, Prieres et Meditations pour se consoler en toutes sortes d'afflictions. Par Daniel Toussaint Ministre de la Parole de Dieu*. Francfort 1578 (bonni egyet. kvt.).⁴⁾ Mikor Molnár annyi álmának és vágyának városába, Heidelbergába érkezett, ennek az épületes könyvnek szerzője, Daniel Toussaint volt az egyetemen a theológiának bátor-szavú, harcos professzora. Molnár hallgatta előadásait, hallgatta predikációit: a nagy theologus egyéniségének eleven személyes hatása volt mindenképen a döntő pszichológiai motívum, a mely Molnárt, miután Heidelbergbe érkezett, ép ennek az imakönyvnek lefordítására bírta. Az épületes könyv tartalmát Cuno a következőkép jellemzi: «Die reformierte Kirche ist von Haus aus arm an Gebetbüchern; denn mit Recht hat sie stets auf Gottes Wort, insbesondere aber auf den Psalter, als das rechte Gebetbuch der Kirche, sowie auf das Herzensgebet hingewiesen. Ein Gebets- und Erbauungsbuch aber wie *L'Exercice de l'Âme fidèle* ist echt reformiert, denn es führt nur ein in die Bibel und in das Verständnis der christlichen Wahrheit sowie der guten reformierten Lehre. Die Gebete, die den einzelnen Stücken angehängt sind, bieten sich dem Leser als willkommene Anleitung zur Erhebung der Seele zu Gott dar. Selbstverständlich nehmen die Betrachtungen und Andachten inbetreff der häuslichen Vorbereitung zum Tische des Herrn, sowie der Kommunionfeier selbst, einen nicht unbedeutenden Raum ein. Man könnte diese

¹⁾ *Szenczi Molnár Albert*, Budapest, 1897. — *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*. Budapest, 1898.

²⁾ «Tossanus Imádságos könyvét magyarra kezdtem fordítani.» Napló, 1600. aug. 21., id. kiad. 30. l.

³⁾ *Daniel Tossanus der Ältere*. Professor der Theologie und Pastor (1541—1602). 2 kötet. (I. Sein Leben und Wirken, II. Werke). Amsterdam, 1898.

⁴⁾ Ujabb kiadások: s. l. 1599, Dordrecht 1622 (berlini kir. kvt.).

heute noch wertvolle Schrift eine Gebetsschule nennen, weil sie in Wirklichkeit eine Unterweisung zum Gebete ist, oder, wie der Verfasser schreibt, ein rechtes Handbüchlein, daraus fromme Herzen sich im Glauben stärken und im Gebet üben mögen» (id. m. I. k. 115—16. l.). Molnár maga mondja, hogy németből, nem pedig francia nyelvből fordította a könyvet magyarra: közvetlen forrása ezért a francia épületes könyvnek német kiadása volt, melyet Toussaint maga fordított le és adott ki a következő czímen: *Betbüchlein, oder Uebung der Christlichen Seel, Daniel Tossani. Hiebevorn in Frantzösischer Sprach ausgegangen, jetzt aber auf vieler Gottseliger Begeren durch den Autorem verteutscht, und in etlichem gemehret: Sympt einer vorgesetzten summarischen Histori, der grewlichen und jämmerlichen Verfolgungen, so den Evangelischen zu Orlens in Frankreich vor etlichen Jaren widerfahren sind.* Oppenheim 1586. (vö. Cuno id. m. II. k. 17. l.). E német átdolgozásnak még két újabb kiadása jelent meg. Cuno Tossanus-bibliographiája egy 1583-i angol fordítást is említ (F. Filding, London), Szenczi Molnárunk kísérletéről azonban, nem is lehetett máskép, nem emlékezik meg.

2. *Psalterium Ungaricum* Herborn, 1607. A fordítást forrásával módszeresen összehasonlíttotta és behatóan ismertette Császár Ernő: Szenczi Molnár Albert zsoltárai: Irod. Közl. XXIV. k. 1914.

3. *Szent Biblia... Caroli Caspar Elöljáró beszédével. Ez másodice kinyomtatást igazgatta néhol meg is jobbitotta Szenczi Molnár Albert.* Hanau, 1608. A Károli-bibliának átdolgozásáról Molnár a következőket jelenti a könyv második kiadásának (Oppenheim, 1612) előszavában: «Németül a bavariai pápista theologusok ékesen bocsátták ki (a bibliát), kinyomatták Coloniában is margon való magyarázatokkal, öreg formában, mellynek olvasására szép rhythmusokkal és praefatiokkal intik a német kösséget. Melly fordítást én is megtekintettem, midőn az mi bibliánknak első kinyomtatásában esett fogyatkozásoknak megjobbításában munkálkodnám és ujonnan kibocsátanám közép formában». Ezen adat szerint Molnár a Károli-biblia átdolgozásánál felhasználta az első Luther ellenében készült teljes, katolikus bibliafordítást; ennek szerzője Johann Dietenberger mainzi kanonok, a ki közvetlenül Luther ó-testamentumának megjelenése után, Lutherral versengve fordította le az egész bibliát németre. Fordításának czíme: *Biblia beider Allt vnnnd Newen Testamenten... nach alter inn Christlicher Kyrchen gehabter Translation. Durch Joh. Dietenberger neiv verdeutsch.* Meyntz, 1534. A második kiadás 1540-ben, Cölben jelent meg s ezt 1550-től 1720-ig még huszonnégyszer cölnei kiadás követte.¹⁾ Molnár tehát egy Luther ellen készült katolikus biblia alapján javíttatta Károli fordítását és azért meglepő, hogy Káldi György²⁾ oly szigorúan bírálta el Molnár munkáját. Molnár még más, szellemi légkörére jellemző segédeszközöket használt: «az apocryphusokat az Canontal elválasztván, az rendre helyhez tettem őket, mellyre őket rendelte Franciscus Junius és ezt követvén Piscator János, nekem

¹⁾ Vö. Wetzer-Welte: *Kirchenlexikon* II. k. 1883² 755—56 hs.

²⁾ Vö. *Oktato Intes, Melyből a' Kereszttyén ember könnyen ítéletet tehet* stb. Bibliafordításának függeléke. Káldi ellenében Molnárt védi: Dengelegi Péter: *Roevid Anatomia*. Gy.-Fejérvár, 1630.

tisztelendő praëceptorom». E kijelentés szerint Molnár felhasználta Franciscus Juniusnak, a hollandi germanistának és Emanuel Tremellionak III. Frigyes pfalzi választófejedelem ösztönzésére kiadott latin nyelvű, széljegyzetekkel és tartalomjegyzékekkel ellátott bibliáját, mely 1581 óta harmincznyolcz kiadást ért; ezen alapszik Johannes Fischer (Piscator), a herborni református akadémia akkori theologusának, Molnár «tisztelendő praëceptorának» *Biblia latina*, Herborn 1601 cz. átdolgozása is. Egy negyedik segédeszközére is figyelmeztet Molnár, mikor fordítása második kiadásának előszavában felemlíti, hogy «az margon feljegyzett eggyező helyeket, melyeket Concordantiáknak hívnak, a Piscator János Bibliájával és a Franciaiaéknak Genevai Bibliájával egybevetvén ... megigazítottam». Az itt említett francia biblia minden valószínűség szerint az a református fordítás volt,¹⁾ melyet a genfi predikátorok adtak ki Bertram vezetésével: *La Bible qui est toute la Sainte Esriture du Vieil et du Nouveu testament: Reueu et conferé par les pasteurs de l'église de Geneue*. Genf, 1588. Mint a hogy a zsoltár fordításánál, úgy Károli fordításának átdolgozásánál is Molnár szem előtt tartotta a neki hozzáférhető latin, német és francia nyelvű, törekvéseinek megfelelő irodalmi segédeszközöket.

4. *Postilla Scultetica*: Az egész esztendő által való vasárnapokra és főünnepekre rendeltetett evangéliomi textusoknak magyarazattya ... *Scultetus Abraham által ... Mellyet Németből Magyar nyelvre fordított*. 1617. Erről a fordításról Dézsi ezt írja: «lefordította Scultetus Abraham közkedveltségű Postilláit, vagyis rövid egyházi beszédeit, a melyeket húsz esztendő óta, örömet hallgatott* és olvasott, a melyeknek lefordítására egyes külföldi könyvkiadók már addig is biztatták» (id. m. 206. l.; v. ö. Molnár előszavát 8. l.). — Scultetus postillái először 1611-ben jelentek meg; a következő kiadást használhattam: *Abrahami Sculteti Kirchen-Postill. Das ist Auslegung der Son-täglichen Evangelischen Texten durch das gantze Jahr. Jetzo auff's neue von dem Authore selbst ubersehen, verbessert und vermehret*. Gedruckt zu Hanaw. 1624 (2°, bonni egyet. kvt.). Molnár fordításának előszavában azt jegyzi meg, hogy Scultetus könyve «hat esztendőben immár kétszer nyomtatott ki soc ezer exemplárra», ezért valószínű, hogy ép az idézett második hanawi kiadást használta fel a fordítás alkalmával. Scultetus a XVII. századi református igazhitűségnek merev képviselője, predikációi is ennek a század intellektualizmusának egyik jellemző terméke. Kiveszett belőle az első reformátorok érzelmi közvetlensége és e. veszteséget az aristotelesi logikának formáival pótolja. Magyaráz és bizonyít, az értelemhez szól akkor is, mikor érzelmi hatásra törekszik. A theológiát az iskolából a szószerke vitte. Látóköre nem terjed túl a biblián, szándékosan kerül minden példázatot, a mi a világi életből származik és a kánonban feljegyezve nincsen. A bibliai kívül nem ismer el sem tudományt, sem bölcseséget: «Mert mi egyedül az Evangéliomi ige mellett maradunc, és vagyon abból annyit tanulnunc, értekeznünc, hogy nem sok időnc legyen az haszontalan, nem szükséges és a szent irás kívöl való kérdésedések fejtegetésére» (115. l.). Mikor kora vallásának és tuda-

¹⁾ Vö. Wetzser-Welte. II. k. 748. hs. Larousse: Grand Dict. II. 625.

mányának ellenmondásaiba bogyódik, kategorikus parancssal vágja ketté a megfejthetetlen nagy problémát: «Ha te az Okosságoddal meg nem foghatod, gondold meg, hogy szinte azért parancsolta meg neked az Isten, hogy elhígyed az mit okosságoddal nem foghatsz, hittel kell ahhoz nyulnod» (20. l.). A logikai átlátszóság, a rend, a világosság jellemzi ezeket a hűvös, a bibliától soha egy tapodtat el nem távozó, észhez szóló fejtegetéseket. «Nem is tudoc mást — így dicséri őket Molnár — hogy ennél szebb methodussal, renddel és világosb értelemmel volna írva» (8. l.). Csakugyan a methodus, a rend, a világos értelem az, a mi Molnárnak ezekben a fejtegetésekben annyi gyönyörűséget okozhatott. De a tanára iránt való tisztelete, templomi beszédeinek visszhangja volt mindenesetre ebben az esetben is az elhatározó indíték, a mely őt ennek a munkának magyar fordítására bírta.

5. *Secularis Concio Evangelica ; az az Jubileus Esztendei Prædikatzio. Németül prædikáltatott . . . Scultetus Abraham által.* Oppenheim, 1608. Dézsi erről a predikációról a következőket írja: «Németből magyarra fordította Scultetusnak egy másik korszerű művét is, a Jubileus esztendei predikációt, melyet a reformáció százados évfordulójára Heidelbergben tartott» (id. m. 207. l.). — A német predikáció, melyet Molnár lefordított, ezen a czímen jelent meg: *Evangelische | Jubeljahrs | Predigt | zu | Heidelberg den 2. Novembris | Anno. 1617 in der Kirchen zum | H. Geist gehalten | Durch Abraham Scultetum. | Gedruckt zu Amberg | Bei Johann Schönfeld 1618.* (berlini kir. kvt.). A reformáció első századának történetét mondja el évről-évre ebben az ünnepi beszédben Scultetus. Ez a példa is bizonyítja, hogy a XVI. századi egyszerű igehirdetés után a XVII. században a tudományosság és tudakosság mennyire elhatalmasodott a szószéken. Scultetus vezető gondolatát a keresztény apologétáktól kölcsönözte: a mint azok a keresztény vallás elterjedésében csudát és a vallás isteni eredetének bizonyítékát látták, épúgy Scultetus a reformáció elterjedésében isten kezét és a reformált hit igazságának bizonyítékát vélte felismerni.¹⁾ Ez a bizonyítás a XVIII. századig érvényben maradt s Lessing egyik utolsó írásában «Von der Art und Weise der Fortpflanzung und Ausbreitung der christlichen Religion» cz. értekezésében először emelte fel szavát a protestáns orthodoxia tanítása ellen, mely a keresztény vallás elterjedésében a vallás isteni eredetének bizonyítékát vélte feltalálni. Scultetus magyar fordítása ellen nálunk Balásfi Tamás pozsonyi prépost tiltakozott.²⁾

6. *Imádságos Könyvecske . . . az igaz Religion való Tanítoknac és Martyroknc, az sz. Írás szerint szerzett új és főkönyveikből szedettec. Mellyet Magyar nyelven ujonnan bocsátott ki Szenczi Molnár Albert.* Heidelberg, 1621. Dézsi Molnárnak erről a könyvről a követ-

¹⁾ Hasonló a következő predikáció is, mely a Scultetus-postilla függelékeként jelent meg: *Uy Esztendői vagy kis karatsoni predikato Az Az Historiai Tanítás Melly czudalatosképpen Reformalta az Ur Isten az elmúlt száz eftendőben, az ő anyja szent Egyházát, és azt mint igazgatta, vezérlette és mind ez ideig mint tartotta meg.*

²⁾ *Christiana responsio ad libellum Calvinisticum Alberti Molnár Hungari Oppenheimensis.* Viennæ, 1621.

kezőket írja: «Németből magyarra fordította s kiadta a zürichi Imádságos könyvecskét, hogy ne használjanak hitsorsosai tovább is zavaros folyamatú imádságos könyveket» (id. m. 210. l., vö. Molnár előszavát). — A «zürichi imádságos könyvhöz»,¹⁾ melyet Hans Fries (Frisius) zürichi theologus adott ki, nem tudtam hozzáférni.

7. *Szentírás szerint való rövid Tanítás az Bálvány Képekről, melyket Németül Scultetus Abraham bocsátott ki, mostan pedig a Bekecsi Templomnac commendálására Magyarra fordított Szentcz Molnár Albert, 1625.* Dézsi Molnár életrajzában ezt a fordítást külön nem említi meg. — A német predikáció, melyet Molnár lefordított, a következő czimen jelent meg: *Kurtzer Aber schriftmässiger Bericht von den Götzenbildern: An die Christliche Gemeine zu Prag, als auss Königlicher Mayestät gnädigstem befehl die Schlosskirch von allem Götzenwerk gesäubert worden gethan Sontags den 12/22 Decemb. des 1619 Jahrs. Durch Abraham Scultetum. Gedruckt zu Prag, bey Daniel Carl von Carlsberg. Im Jahr 1620* (berlini kir. kvt.). Scultetus szürke életének talán legizgalmasabb óráiban mondotta el ezt a beszédet. V. Frigyes 1619-ben vonult be téli királyságára Prágába, kíséretében volt tanácsadója, Scultetus. A pfalzi választófejedelem minden felekezetnek egyforma türelmességet ígért, de prágai bevonulása után az udvari templomból a képeket eltávolíttatta. Scultetust terhelte a gyanu, hogy ő volt a prágai képrombolásnak értelmi szerzője. Scultetus kiállott a jogsértésen felindúlt nép elé, kemény hangon, igazhitűségének rendíthetetlen meggyőződésében igazolni igyekezett fejedelme akaratát s meggyőzni akarta a népet, hogy a templomban képek helye nincsen. Molnár ezt a reformáció küzdelmes napjaiban született beszédet magyarra fordította a bekecsi templomszentelés békés örömnepére, mert az új templomban nem építettek be «bálványképeket és oltárokat».

8. *Hivseges es idővséges tandcsadás Az oly Házasságról, melly ket ellenkező Religion való Személyec között leszen. Melyket Petrus Molinæus Franciai nyelven irott, osztán Nemetből Magyarra fordított Molnár Albert, 1625.* Dézsi Molnár-életrajzában ennek a fordításnak csak a czímét említi. — Pierre Dumoulin (Molinæus) a XVI. század végén Sedanban volt theologus tanár és predikátor;²⁾ a Molnártól lefordított írás eredetileg ezt a czímet viselte: *Conseil fidèle et salutaire sur les mariages entre personnes de contraire religion* 1620 (hamburgi városi kvt.). A könyv német fordítását, mely Molnár előtt fektült, nem ismerem. Dumoulin traktátusából ugyanaz a felekezeti türelmetlenség szól, mint Scultetus postilláiból. Elitél minden vegyes házasságot, mert az sohasem lehet boldogságnak a forrása, hisz «az ördög az ő töreit veti az elvegyes házasság ellen». A német fordítás valószínűen egyik pfalzi könyvnyomdából került ki és a megjelenés helyének véletlensége játszotta ezt a könyvet Molnár kezére. Mindenképpen jellemző Molnárra és korára, hogy Dumoulinnek szűkeblű és kizárólagos felekezeti elveivel egyetértett és érdemesnek tartotta azokat magyarra lefordítani.

¹⁾ Vö. Allg. deutsche Biographie VIII. k. 605. l. — «Frisiustól szerkesztett zürichi imádságos könyv». Dézsi: Sz. Molnár A. naplója 80. l.

²⁾ Vö. Wetzer-Welte id. m. IV. k. 10–11 has.

9. *Discursus De Summo Bono, az legfőbb iorol, Ennek előtte Josquinus Betuleius által Hannoviában bocsátatott ki. Mellyet mostan némellyeknek kérésekre Magyarra fordítot Szenczi Molnár Albert. Lőcse, 1630.* Dézsi a következőkép emlékezik meg Molnárnak erről az utolsó művéről: «1629-ben már Kolozsváron van s a lőcsei Brewer Lőrincz kérésére lefordította Ziegler Györgynek Az legfőbb jóról szóló vallásos elbeszéléseit s a következő évben (1630) ki is adta» (id. m. 215. l.). — Georg Ziegler (Cieglerus) könyve, melyet Molnár is említ fordításának előszavában, ezen a czímen jelent meg: *De Incertitudine Rerum | Humanarum. | Discursus, Theologicus, Ethicus, Historicus. | Georgii Ciegleri. | Psal. 25. | Integritas Erectum custodient me. | Riga Livonum. | Ex Officina Typographica Nicolai Mollini, 1599* (berlini kir. kvt.). Szellemi irányát tekintve Ziegler könyve elválík a többi munkától, melyet Molnár lefordított. Az eddig említett munkákban a református hitnek tanításaiban talált megnyugvást az író és a fordító; ezuttal oly munkát ültetett át Molnár magyar nyelvre, melynek felekezeti színezete nincsen. A mű gondolata, tartalma ebben a korban interconfessionalis: az a világtagadó meggyőződés, melyet a XVI. század a középkori metaphysicától öröklött, hogy summum bonum, igaz boldogság a földön nincsen, ember azt földi életében meg nem találhatja. A mi boldogságot a földi élet nyújt, az vagy bona corporis, vagy fortunæ bona vagy animi bona. De mindez a hiuságok hiusága, a summum bonum mindezekén felül és kívül egyedül istenben van. Ez a középkori és XVI. századi axioma a gerincze Ziegler elmékedéseinek. A könyv ennek a gondolatnak fonalára különböző példázatnak hosszú sorát fűzi: ezek a példázatok adják meg a munka sajátos tartalmát és, a hogy azt a könyv hazai német kiadása (l. alább!) határozottan ki is fejezi, ezek a példázatok tették a könyvet oly kedveltté. «Az Bibliai és világi sokféle historiákért olvasásra hasznos és kedves» mondja Molnár is a címlapon. Ziegler könyvét «discursus theologicus, ethicus, historicus»-nak mondja, munkája nem a kor tudományos theológiájának eszmeköréből való, hanem kifejezése egy XVI. századi ember laikus, naiv életbölcseiségének. Ismeretei mindabból táplálkoznak, a mit vallása és a humanismus felszínre hozott: theologia, történet, classicus és modern, szent és profán példázatok egymást váltogatják. A biblián kívül Plutarchos, Herodotos (Polycrates gyűrűje), Plautus, Plinius, Cicero, Seneca, Ovidius (Ex ponto), Sallustius, Cato, Horatius, Valerius Maximus, Quintus Curtius Rufus (Vita Alexandri Magni), Lactantius, Augustinus, Paulus Diaconus (Historia Langobardorum), Szt. Bernárd, Boëtius (De consolatione philosophiæ) tarka egymásutánban adnak egy-egy példázatot; a közel egykori írók közül bőven merít Bartholemi de' Sacchi (Platina): In vitas summorum pontificum ad Sixtum IV (Velence 1479), Albert Krantz: Historia Saxonica libri XIII (Köln, 1520), Wilhelm Budé (Budæus): De asse et partibus ejus (Paris, 1514), David Chyträus: Epistolæ (Leipzig, 1624), Paulus Jovius: Vita Solymani, Cuspinian: In Vita Mohameti és sok más munkából. Az elmondott példázatok között akad elég, a mely tárgytörténeti szempontból figyelemre méltó, mint pl. «amaz vargáról», szóló példázat, a ki «estve, reggel szép énekeket éneket», tárgyában azonos Lafontaine *Le savetier et le financier* cz. meséjével.

a mely különböző változatokban bejárta a világirodalmat. A világbíró Nagy Sándor, Darius, Crœsus, Cæsar állanak Ziegler előtt, mint «ez világ fiai»: a róluk szóló példázatokon át mindig halljuk: sic transit gloria mundi! A XVI. században kialakult egy a felekezetek felett álló, minden ismeretforrásból táplálkozó életbölcseiség: ez szól ebből a népies, vallásos épületes könyvből.

Hogyan jutott ez a könyv Molnár kezébe? Ziegler könyve német fordításban, több kiadásban terjedt el. Az első német kiadás a latinnal egy időben s egy helyen jelent meg: *Welt-Spiegel menniglich zu dieser letzten Zeiten für die Augen gestellet, unnd aus heiliger göttlicher Schrift . . . beschrieben. Riga in Lief-land, 1599* (königsbergi egyet. kvt.). A második kiadásnál, melyet valószínűen Molnár használt, a könyv új szerzőt és új címet kapott: *Discurs von dem höchsten Gut, welchem die Welt zu allen Zeiten mit Ernst und Fleiss nachtracht, Sonsten, wegen allerhand auss'erlesenen Biblischen, Weltlichen Historien und Exempeln gantz annützig und nützlich zu lesen Vor diesem under dem Titel eines Welt spiegels im Truck aussgangen: An jetzo aber auff fürnemer guthertziger Begehren von neuem übersehen und männiglich zu gut an Tag geben. Durch Josuinum Betulejum. Hanau (hallei egyet. kvt.).* A következő kiadás, melyről tudok, hasonló címen «*Franckfurt. Bey Joh. Halbeyen, 1615-ben* jelent meg (berlini kir. kvt.). A kedvelt könyvnek negyedik német kiadása a lőcsei Kramer kiadó nyomdájából került ki: *Discurs von den höchsten Gut . . . Vor diesem durch Josquinum Betulejum zu Hanau in Druck aussgangen. Jetzo aber von Newen auf Fürnemer guthertziger begehren männiglich zue Gutt aufgelegt und Nachgedruckt. Im Verlag Herrn Antonii Kramers. Leutsch 1618.* Ezt a hazai német kiadást a lőcsei Sámuel Spielenberger és Caspar Cramer a haláltáncz költészet képzetköréből merített ajánló versei vezetik be; az előszó pedig érdekesen szól arról a közkedveltségről, melyet a könyv már addig is a hazai német olvasók körében talált. Molnár ismerte a könyvnek ezt a lőcsei kiadását is és előljáróban Spielenberg versének első strófáit le is fordította. A lőcsei kiadást időrendben követte Molnár magyar fordítása. Molnár használta ugyan a magyarországi német kiadást, a fordításnál azonban, mint Scultetus postilláinál, a második hanaui kiadás fekketett előtte.

10. Régebben tévesen hozták Molnár nevével kapcsolatba XVI. sz. irodalmunk egyik elterjedt épületes könyvét:¹⁾ *Fons vitæ Az életnek kutfeye. Meliből folinak nag' bouseggel bizonyos igiretök a meg keseritöt szomorú szüveknek vigasztalására.* Molnár Albert egyházi beszédeknek erről az állítólagos gyűjteményéről Szabó Károly azt írja: «nem egyéb, mint a szentírásból kiszemelt helyek gyűjteménye. Az utolsó másfél ívet különféle alkalmi könyörgések foglalják el. Ki volt a könyv szerkesztője, sem az előbeszédből, sem a szövegből ki nem tűnik» (R. M. K. I. k. 114. l.). Ez a könyv is fordítás; eredetije a nekem ismeretes legrégibb kiadáson a következő címet viseli: *Fons Vitæ Ex quo Scaturiunt suavissimæ consolationes, afflictis mentibus in primis necessaria Joan. 3. Si Quis sitit, veniat ad me &*

¹⁾ Vö. Könyvszemle 1880, 97 l. és 1891, 141 l.

bibat. [1533.] (berlini kir. kvt.).¹⁾ A latin kiadással csaknem egy idősebb könyv német fordítása: *Brunnen des Lebens Und Quelle rechtes wahrhaftigen Trostes, für die angefochtenen betrübtten hertzen. Johann, am VII. Wen da dürstet der komme zu mir und trincke. Nüremberg, durch Gabriel Heyn, 1555* (berlini kir. kvt.).²⁾ Tehát «Az Életnek kútfeje» mint bibliai idézetekből összeszőtt imádságos könyv sem eredeti munka, hanem egy német fordításban is elterjedt németországi latin épületes könyvnek magyarba való átültetése; a magyar fordítót nem ismerjük, de az semmiesetre sem volt Molnár Albert.

11. Függeléként említem, hogy eredeti költői munka Molnártól nem maradt fenn s az a hír, hogy két állítólagos eredeti magyar verse még lappang, alighanem félreértésen alapszik. Egy autogrammjegyzék: «Verzeichniss der von J. v. Radowitz hinterlassenen Autographensammlung» Berlin, 1864, 397. sz. Molnárnak egyik autogrammját ismerteti és ennek a katalógusnak adata alapján jelenti Dézsi: «Talán ilyen (eredeti) volt a Jungermann albumába Hanau-ban írt két magyar vers, melyeket nem ismerünk» (Molnár Naplója stb. 14. l.). Az autogramm ma is megvan a berlini kir. könyvtár Radowitz-gyűjteményében, szövege a következő:

Grata Deo meus est, quæ se debere fatetur
Quicquid habet, quicquid possidet, omne Deo. Rom. 8. 31.
Hogy ha az Ur Isten vagyon mi velűne
Vallyon s' kiczoda alhatna ellenune?

Clarissima eruditione & virtute præstantissimo viro Dom. Gothofredo Jungermanno, amico suo amabili & æternum colendo. Sub M. C. posuit Albertus Molnar Szenciensis Ungarus. Hanovia Cal. 7br. 1608.

★

Ha szemmel tartjuk Molnár Albert valamennyi németből fordított munkáját, akkor azokat a fordítás indítékai szerint két csoportba oszthatjuk. Vannak közöttük olyan német könyvek, melyek a XVI. és XVII. században világirodalmiakká lettek, nemcsak magyar, hanem másnyelvű fordításokban is elterjedtek egész Közép-európában. A XVI. és XVII. századi magyar irodalomnak legtöbb német fordításból eredő terméke ilyen természetű, a kornak internacionális vallásos irodalmába átment munka, ilyen Molnár fordításai közül az itt nem említett kis Katechismus és Házi táblák, a Marot-Lobwasser zsoltároknak vagy Calvin Institutióinak magyarra való átültetése. De a legtöbb német könyv, melylyel Molnár a magyar irodalmat gazdagította, nem ilyen általánosan elterjedt munka; lefordításuk lokális hatásból magyarázható. Fordításuknak indítéke nem a könyvek világirodalmi elterjedésében, hanem Molnár sajátos életkörülményeiben van adva: tanárai (Tossanus, Scultetus, Piscator) iránt való tisztelete, a könyv hanauai vagy herborni megjelenésének véletlensége készítette Molnárt a fordításra. Ha egyebűn nem tud-

²⁾ Újabb kiadások «Norinbergæ J. Montanus et Utr. Neuber 1558» és «Magdeburgi, 1580» (u. a. kvt.).

³⁾ Újabb kiadás: Leipzig, 1562 (u. a. kvt.).

nók, a fordításokból is meglehetne állapítani, hogy Molnár «öreg deák korának Heidelbergában, Herbonában, Altorfumban és Marpurgumban töltötte el esztendeit», hogy ezeknek az akadémiai városoknak szellemi légköre volt reá elhatározó befolyással. Mert nem közismert könyveket fordított le, azért tartottam szükségesnek, fordításait az eredeti munkákkal identifkáljam. Molnár jól tudott németül és jól fordított.¹⁾ Hogy néhol az eredeti szöveg közvetlenségét nem éri el, az a fordítás természetében rejlik, a mit Molnár szépen, egy gyakran használt hasonlattal azzal mentegtet: «az miképen hogy az szőnyeget is, ha megfordítja ember, nem szinte oly ékes másfelől (Post. Scult. 76. l.).

•(Pozsony.)

THIENEMANN TIVADAR.

AENEAS SYLVIUS HUMANISTA TÖREKVÉSEI III. FRIGYES UDVARÁBAN.

1432-ben az alig 27 éves Aeneas Sylvius Piccolomini elhagyja hazáját, Sienát, félbeszakítja még befejezetlen tanulmányait, hogy Dominico da Capranica fermói püspököt titkári minőségben a bázeli zsinatra kísérje. A sienai főiskola ez időtájt nem elégíthette ki a humanista tanulmányok után sóvárgó ifjú lelkét. Az egyetlen jogtudományt képviselte igazi nagy ember: Mariano de' Sozzini s Aeneasnak épen a jogtudományhoz nem volt kedve. Tanárának kiváló képességei, nagy tudása, sokoldalúsága nagyon tetszett ugyan neki, jó barátságban élt vele, később is elég sűrű levélváltás folyt köztük, mindez azonban nem tudta kibékíteni Aeneast a jogtudománnyal. Fiatalos ábrándjaiban olyanféle dicsőségre gondolt, a milyenben Francesco Filelfo fürdött, a ki három évvel előbb, 1429 áprilisában Firenzében aratta le 7 1/2 éves konstantinápolyi tartózkodásának gyümölcsét. Ha Filelfo leveleinek hihetünk, mindenki szerette, tisztelte, éig magasztalta. A legelőkelőbb emberek, mint Cosimo Medici, vagy Palla Strozza kitüntették látogatásukkal, az utcán még a nemes hölgyek is tisztelteljesen kitértek útjából. Nem csodálhatjuk, ha ilyen körülmények között Filelfo azt a kijelentést tette, hogy még a firenzei kövek is az ő nagyságát hirdetnék, ha beszélni tudnának.²⁾ Aeneas közelről látta ezt a nagy dicsőséget. Mikor Filelfo működésének híre hozzá eljutott, szegénysége ellenére nem nyugodott addig, míg a ragyogó humanista közelébe nem férközött. Ez időtájt ismerkedett meg a humanismusnak más kiváló képviselőivel, a veronai Guarinóval, a siciliai Aurispával.

¹⁾ Pl. «schlauraffenland»-ot (Ziegler 620. l.) «János Pap Országá»-val fordítja. *A legf. jóról* 394. l.

²⁾ G. Voigt, Enea Silvio de' Piccolomini, als Papst Pius II., und sein Zeitalter I. 16. l. — Rosmini, Vita di Francesco Filelfo da Tolentino I. 35. s köv. lk. — Gaspary, Geschichte der Italienischen Literatur II. 112. l.

Két év mulva vissza kellett térnie Sienába, hogy a kenyeret adó jogtudományban valami fokozatot érjen el. A látottak és hallottak után azonban nem volt nyugta. Valószínűleg e félig-meddig meghasonlott kedélyállapotban gyülemlett össze lelkében az a keserűség a jogtudomány és képviselői ellen, a minék később olyan kedvvel nyitott szabad utat. Örömmel fogadta tehát Dominico da Capranica meghívását, hogy szolgálatában a bázeli zsinatra menjen. Bazel jelentette számára — a ki saját szavai szerint mindig «*varia videndi cupidus*» volt — a nagy világot, a szabadságot, az érvényesülést, a gyűlölt jogtudomány lerázását, a Siena és Firenze között fenyegető háború távolból való szemléletét, a már-már nyomasztó családi anyagi gondoktól való menekülést.¹⁾

Noha jogi tanulmányai még befejezetlenek voltak, mint humanistának már voltak érdemei. Rendszeresen ugyan legfeljebb Filelfótól tanulhatott, de épen a humanistának volt legkevesebbé szükségére rendszeresen oktató mesterekre. A humanista műveltsége természeténél fogva elsősorban egyéni erőfeszítés gyümölcse. Ha a szükséges alap megvan arra, hogy valaki a forrásokból magukból meríthessen, akkor már tovább segítség nélkül járhat akár a legmeredekebb utakon.

Igy volt ez Aeneas esetében. A régi latin műveltség ragy alakjai voltak igazi mesterei. Életrajzírói feljegyezték, hogy legszívesebben Cicero, Livius, Vergilius, a legkitünőbb latinok társaságában tartózkodott.²⁾ Hosszú éjjeleken keresztül ült a kölcsönzött könyvek mellett, elszánt szorgalommal másolta, kivonatolta a fontosabb szerzőket, alig hagyott időt az alváásra és evésre.³⁾ Ezek a vonások jóformán minden hiresebb humanista életrajzában előfordulnak. A mi Janus Pannoniusunkról barátja, Battista Guarino jegyezte fel őket. A segédeszközök hiánya nemhogy lelohasztotta volna, inkább a legmagasabbra fokozta buzgalmukat. Maga Voigt, a ki pedig ugyancsak hajlik a kételkedésre, az eredményeket tekintve kényszerítve érzi magát arra, hogy higgyen a szorgalom, az önmegtagadás és akarat-erő e hőseinek valóban rendkívüli buzgóságában.

De nemcsak tanult Aeneas, hanem tanulmányait értékesíteni is próbálta. A későbbi nagy levélfíró ez időtájt sajátította el és gyakorolta a levélfírás formáit, majd beszédeket, értekezéseket, továbbá olasz és latin nyelvű költeményeket írt, akár csak Petrarca. Ifjúkori költeményeiről később nem szeretett beszélni. Szívesebben vette volna, ha ezeket, épen úgy, mint az Euryalus és Lucretiát, soha

¹⁾ Campanus szerint (Joannis Antonii C. Opera selectiora rec. Fr. O. Menckenius, Lipsiæ 1734, 436. l.) távozásának két oka volt: «*Pertæsus rerum domesticarum, simul et quærendæ gloriæ cupidus, Basileam, Helvetiorum urbem, contendit.*» — Platina (Pii II. Pontificis Max. Vita, Aeneas S. 1571-iki kiadásának elején) különösen kiemeli a fenyegető háborút: «*Orto namque inter Senenses et Florentinos bello, charitatem annonæ veritus et nobilitatem plebi Senensi suspectam cernens, voluntarium sibi velut exilium adscivit, secutus amplissimum virum Dominicum Capranicum...*»

²⁾ V. ö. Voigt, Enea Silvio I. 12. l. Greg. Lolli alapján.

³⁾ Aeneas pápa korában is jól beosztotta idejét. V. ö. Campanus id. m. 470. l. «*Dierum ac noctium rationem ad horas usque distinxerat. Surgebat æstate ad primam auroram, hyeme ad alterum gallicinium.*»

meg nem írta volna. Életrajzírói azonban megemlékeznek róluk, hiszen sokkal jobban elterjedtek már Olaszországban, semhogy egyszerű tagadással megsemmisíteni lehetett volna azokat.¹⁾

Azt gondolhatná az ember, hogy Aeneas, látszólag a könyvek embere, a bázeli zsinaton az akkori egyházi és politikai élet legválságosabb forgatagatába kerülve csak másodlagos szerepet játszott. Ilyenre utalta volna egyrészt fiatalsága, másrészt alacsony állása. Nem így történt. A mi feladatunk szempontjából nagyjában és egészében közömbös az ő itteni szereplése, annyit mégis megemlíthetünk, hogy korához és állásához képest igen jelentékeny munkakört küzdött ki magának. A zsinaton sok humanista képzettségű főpap volt; ezeknél műveltsége ajánlotta. Szónoki képességeivel is hamar feltűnt. Ekkor kezdte meg későbbi nagyarányú levelezését, emelkedésének legfontosabb eszközt. Siena városát rendszeresen értesíti a zsinaton történetekről, sőt 1437 jun. 15-én egyenesen Szigmond császárhoz fordul s kéri, hogy jöjjön el a zsinatra. Ez az első, de nem az utolsó magyar vonatkozású irat Aeneas hatalmas irodalmi munkásságában.²⁾ Különféle megbízatásokat, küldetéseket, hivatalokat kapott a zsinattól.³⁾ Eredeti álláspontja mellett egy ideig kitartott még akkor is, midőn az ügyek az egyházszakadásig fejlődtek, sőt időközben V. Felix ellenpápa szolgálatába lépett.

Később azonban helyzetének tarthatatlanságát, pártjának kilátástalan küzködését belátta és kezdte megbánni, hogy olyan messzire ment. Ebben a lelki állapotban lett tagja a zsinat egyik küldöttségének, melyet az a frankfurti birodalmi gyűléshez küldött. Ez alkalommal megismerkedett Szilveszter chimseei püspökkel, III. Frigyes egyik tanácsosával, ki a mozgékony, ügyestollú és alkalom adtán a hízélgéstől sem visszariadó olasz humanistát kegyeibe fogadja. Ugyan-

¹⁾ Campanus id. m. 435. l. «Senæ propinquis commendatus celeriter et in Poëtica et in Oratoria profecit... Initia formæ ex rhythmis comparavit, Hetrusca lingua editis. Mox oratione et versibus laudari coeptus, multa scripsit, ad æmulationem æqualium: inter quæ et leviusculæ quædam fabellæ cum excidissent, aliquando postea suppressere conatus minime potuit, Italia tota pervulgatas.» — Platina id. m. «Annum vero decimum octavum agens Senas proficiscitur, ubi a necessariis et cognatis adiutus, Poëtas primo, mox Oratores adivit, quibus facultatibus tantum ingenio et diligentia valuit, ut brevi præclara Poëmata Latina et Hetrusca lingua ediderit, ludens credo in amorem, quo ætas illa maxime conflictatur.»

²⁾ A levelet kiadta R. Wolkan, *Fontes Rerum Austriacarum*, Zweite Abteilung, *Diplomataria et acta* LXI. k. 76 s. köv. lk. A későbbiek folyamán Aeneas leveleit — a mennyiben megjelentek — Wolkan kiadásából idézem. Eddig megjelent három kötet: LXI, LXII, LXVII. Egyébként továbbra is az 1571. bázeli kiadásra hivatkozom.

³⁾ V. ö. P. da Nocetohoz írt levelét, bázeli k. 759. l. «... accessi tamen grande illud Basiliense Concilium, invenique gratiam in oculis patrum: Scriba in synodo fui et literarum abbreviator et unus de duodecim viris, qui magistratus illic quasi censorius habebatur... In deputatione fidei, in qua eram inscriptus, sæpe præsedí. Inter collatores quoque beneficiorum bis sum electus: Legatus ab ipso Concilio ad complures principes missus. Cum Pontificatum Amedæus dux Sabaudie suscepisset, Felix nuncupatus, in Secretarium sum ab eo accitus.»

ekkor sikerült maga számára biztosítania Jakab trieri püspök jóindulatát. Kettőjük ajánlatára III. Frigyes Aeneast 1442 júl. 27-én költővé koronázta.¹⁾

A költővé koronázás ebben az időben már közel sem jelentett annyit, mint Petrarca korában. Különösen Zsigmond, a ki másodrangú csillagoknak is könnyen adogatta ezt a kitüntetést, sokkal hozzájárult értékének csökkentéséhez. A valóság iránt fejlett érzékű Aeneas aligha ringatta magát illúziókba a koronázás után, annyit azonban joggal remélhetett, hogy Frigyes udvaránál, a kancelláriában esetleg alkalmazásba juthat. Ezt el is érte. Legfőbb óhajta az lehetett, hogy olasz módra Frigyes udvari humanistája legyen. Evvel kiszabadul kellemetlen helyzetéből, mert semleges udvarnál várhatja meg, míg az egyházszakadás mérlege jobbra vagy balra billen.²⁾ Hogyan sejtette volna, hogy az a lépcső, melyre hágott, a bibornoki méltóságon keresztül a pápai trónig vezet?

Vajjon motívumai önzők voltak-e vagy nem? — azt mi nem vizsgáljuk. Maga Aeneas később azt állította, hogy ebben az időben lépésével semmit sem nyert. Ahhoz joga volt, hogy tehetségének megfelelőbb érvényesülési kört keressen. Azt remélte — mint a következők megmutatják — hogy Frigyes udvarában ha nem is találja otthon, legalább meghonosíthatja a muzsákat. Ezért elfogadta a kancelláriában felajánlott titkári állást és 1442 novemberében a király kíséretében osztrák földre lépett. Magyar szempontból az a fontos, hogy egy velünk ezer meg ezer érdekszálal összefűzött udvarban egy, a renaissance legkiválóbb humanistái között is jelentékeny és minden képzeletet felülhaladó módon tevékeny tipikus humanista telepedett le, kinek világnézete, eszméi a legkülömbözőbb utakon hozzánk is könnyen eljuthattak, kinek példája és példátlan sikere izmosíthatta az akkor még zsege magyar humanismus életerősnek ígérkező fáját. Nagyon fontos körülmény, hogy Aeneas, a humanista, tipikus jelenség. Burckhardt³⁾ szerint ha benne az embert nem is vennők számba, el kell ismernünk, «hogy a korszak és szellemi műveltségének képe kevés másban tükröződött oly teljesen és oly elevenen, hogy kevesen járnak oly közel a korai renaissance normál emberéhez, mint ő». Apostolnak épen ilyen ember való, mert a művelődéstörténet tanúsága szerint normál podgyászszal lehet legkönnyebben átjutni minden korok és népek vámján. De nemcsak avval befolyá-

¹⁾ Aeneas főleg Szilveszternek tulajdonította érdemül a koronázást. V. ö. *Pentalogus de rebus ecclesiae et imperii* cz. munkáját (Pez, *Thesaurus Anecdotorum Novissimus* Tomus IV. Pars III.) 643 col. «Tunc ille Aeneas... quem Consiliarius noster, vir praeae maturitatis, Silvester Episcopus Chiemensis Maiestati nostrae commendavit, nosque Poëtam creavimus, ac postea, dum Basilea transitum faceremus, in secretarium suscepimus?» Aeneas e szavakat Frigyes szájába adja.

²⁾ V. ö. *Bulla Retractationum* (Bázeli kiadás elején) «rogati in Familiam Friderici transire, non renuimus; erat tunc ille cum tota fere Germania neutralis... Placuit ad neutrales transire, ut verum apud eos liberius audiremus, et si recedendum esset ab uno extremorum, per aliquot medium transiremus ad alterum...»

³⁾ Burckhardt—Bánóczy: A renaissance-kori műv. Olaszországban. II. 24. l.

solta Aeneas a magyar humanismus sorsát, a mit közvetlen velünk, a mi embereinkkel kapcsolatban írt, tett, vagy mondott, hanem közvetve az a mag, melyet ő a németeknél, cseheknél, lengyeleknél elvetett, fába szökkenne nekünk is termett.¹⁾ Semmi sem olyan ragályos, mint az a gondolat, mely egy egész korszak feletti uralkodásra van hivatva, de semminek sem olyan nehéz az útját követni, mint éppen ezét, hiszen számára rendesen nemcsak egy út van nyitva. Az ösztönzés, a lángra gyújtás lehetősége szellemi téren nemcsak ki nem számítható, de sok esetben meg sem fogható. Ha a művelődéstörténetben valahol számolnunk kell az «individuum ineffabile»-vel, akkor elsősorban ott kell számot vetnünk evvel az irrationalis elemmel, hol gerjesztésről, egy új világnézet kialakításáról van szó. Mielőtt azonban a további kutatás megállapíthatná az eszmék valószínű útját, azt kell tisztáznunk, milyen terjedelemben, milyen mélységgel, mekkora energiával képviselte Aeneas működésének első éveiben III. Frigyes udvaránál a humanismus vezető gondolatait.

Már a fiatal Aeneasnak jó szeme volt annak megítélésére, milyenek a műveltségi állapotok Olaszországon kívül. Nem sokkal Bázélba érkezése után Cesarinihez írt levelében²⁾ leírja a várost és fontosnak tartja kiemelni, hogy ott sem a tudományokat nem művelik, sem a régi írókat nem ismerik — még Cicerót sem! — sem a költők műveit nem kívánják, legfeljebb, középkori módon, grammatikával, meg dialektikával foglalkoznak. Hogy felfogása a hosszú bázeli évek alatt sem változott meg, azt legjobban bizonyítja egyik rokonához, Antonio Tedeschihez 1442 nov. közepe táján írt levele.³⁾ Ezen a levélen keresztül beláthatunk Aeneas lelkébe éppen abban az időpontban, mikor már Frigyes udvarába készülődött. A fiatal Antonio Tedeschi, noha gyermek korában szorgalmas volt, felserdülven megunt a tanulást. «Nem tudom, mi más lehetnél irodalmi tanulmányok nélkül, mint kétlábú szamar» — fakad ki ellene Aeneas. Akármilyen gazdag, akármilyen hatalmas valaki, lehet hadvezér, király, vagy császár — tudomány nélkül még sem ér semmit. A fejedelmek nagy részének éppen azért nincs semmi tekintélyük, mert műveletlenek, nemcsak latinul nem tudnak, hanem valahogyan még a saját anya-

¹⁾ Aeneasról, mint a humanismus németországi apostoláról írt Voigt, Wiederbelebung des kl. Alterthums 1893,³ II. 277 s. köv. lk., továbbá Enea Silvio II. 342—358. lk. Ujra tárgyalta a kérdést dr. Anton Weiss, Aeneas Sylvius Piccolomini als Papst Pius II. Sein Leben und Einfluss auf die literarische Cultur Deutschlands, Graz 1897 cz. munkájában. Mindketten főleg az Aeneastól teremtett humanista kört világították meg. A jelen értekezés az ő eredményeiket részben felhasználva elsősorban *gondolattörténeti szempontból* azt akarja fejtegetni, milyen eszméket hozott magával a humanista Aeneas III. Frigyes udvarába? Kutatásunk önmagában véve befejezetlen — hiszen nem öleli fel azt a fontos anyagot, a mi pl. az V. Lászlóhoz írt nevelési munkában, vagy Olesnicki krakkói biborshoz írt levelekben van, — mert egyelőre csak előkészítés akar lenni a továbbiakhoz. Hogy Aeneas Sylviusnak aránylag milyen fontos szerep jutott a XV. századi magyar humanismus kialakításában, annak részletes megvilágítása továbbra is a jövő feladatai közé tartozik.

²⁾ Wolkan, 61., 37. l. A levél kelte Wolkan szerint 1434 július.

³⁾ Wolkan 61., 113. l.

nyelvüket sem ismerik. Az ilyen uralkodókkal szemben természet-szerűleg az alattvalókat legfeljebb a félelem teszi engedemesekké, pedig a félelem, mint Cicero mondja, «non diuturnus magister Officii». Ha azután a félelem megszűnik, a fejedelmek magukra maradnak, sőt nem ritkán megölik őket. Mindez Aeneasnál a retorikus fordulatok ellenére sem póz, hanem őszinte meggyőződés, melynek új környezetében is hiveket akart szerezni. Természetesen a fej volt számára legfontosabb: maga III. Frigyes. Hamarosan meggyőződhetett azonban, hogy kemény fába vágta a fejszéjét.

Barátainak örömmel írt új foglalkozásáról. Giovanni Campisiót, régi humanista társát, ki ez időtájt Cesarini titkáráként Budán tartózkodott, 1443 májusában meglelégedéssel értesíti, hogy a nagy egyházi vihar elől végre biztos kikötőbe menekülhetett, hol minden széthúzástól távol magának élhet.¹⁾ A milanói érseknek, Francesco Pizzolpassónak 1443 febr. 4-én kelt leveléből kitétnik, hogy Aeneas neki is nagy lelkesedéssel írt²⁾ új alkalmaztatásáról; ez magyarázza azt a panegyrikus hangot, melylyel Pizzolpasso Frigyeset dicsőíti.³⁾ Csak az emberismerő, okos diplomata, Giulio Cesarini nem titkolta Aeneas előtt, a kit még Bázélból jól ismert, hogy humanista reményeivel alighanem rossz helyen kopogtat III. Frigyesnél. Budáról 1443 februárjában írt levele⁴⁾ szerint örül ugyan, hogy Aeneas III. Frigyesnél tisztességes és magához méltó helyet talált, de nem titkolja, hogy szívesebben látná Olaszországban egy kiválóságának szintén megfelelő helyen. Gratulál a császári kancelláriának, hogy olyan férfinak jutott, kinek tehetsége majd felvirágoztatja. «Jam locus ille latinam redolebit facundiam» — fűzi hozzá röviden. Tehát semmi biztatás. Ezek a hívős, érvényesülésre kevés reménnyel kecségető szavak ha ekkor nem is, később valószínűleg teljes megértésre találta Aeneasnál, ki éles eszével rövid idő alatt beláthatta, hogy III. Frigyesről, mint humanista keveset, vagy egyáltalán semmit sem várhat.

Első nagyobb munkája, melylyel Frigyesben a humanista eszmék iránti rokonszenvet felébresztetni igyekezett, a *Pentalogus de rebus ecclesiae et imperii*.⁵⁾ Sok tekintetben érdekes munka: egyaránt le-

¹⁾ Wolkan 61., 154. l.

²⁾ Aeneas levelének kelte Pizzolpassóhoz 1442 decz. 5. u. o. 119. l.

³⁾ U. o. 129—130. lk. «est enim, ut in primis audio, princeps iste catholicus et pius, ætate florida, quam sapientia, gravitas et vitæ integritas comitantur... est præterea liberalis iuxta exigentiam rerum et temporis, et consequenter promissorum suorum tum in re dapsili, tum in cæteris observantissimus et utilis dispensator, quod utrumque requiritur præcipue in principe». Frigyes «liberalitas»-áról ez időben Aeneasnak már valószínűleg helyesebb fogalmai voltak, mint barátjának.

⁴⁾ U. o. 61., 127. l.

⁵⁾ Kiadva Pez, Thesaurus Anecdotorum Novissimus Tomus IV. Pars III. 639. s. köv. col. A párbeszédos formára Cicerón kívül, a kire Aeneas hivatkozik, hathatott Poggio, kinek ez ideig megjelent két ilyen munkája (Dialogus contra avaritiam 1428, Dialogus de nobilitate 1440) humanista körökben nagy bámulatot keltett. Még valószínűleg a Pentalogus előtt ajánlotta Aeneas urának a müncheni kéziratban (Cod. lat. 526 f. 130 sqq.) található költeményt: «Carmen in laudem Friderici Cæ-

kötheti figyelmünket tartalma és irányzata. Címét a benne szereplő öt személytől kapta; ezek Frigyes, Nikodém freisingeni, Szilveszter chimseei püspök, Schlick, a kanczellár és a fő szövő, maga Aeneas. Tárgya az egyház-szakadással kapcsolatban a birodalmi, elsősorban az olaszországi politika iránya. A mennyire fontos Aeneas életrajzírói számára az, hogy a bázeli zsinatnak egyik exponált szereplője semleges udvarnál milyen nézeteket vallott az akkori politikai és egyházi élet legfontosabb kérdéseiről, ép annyira érdekelt bennünket, kik Aeneast, mint a humanizmus apostolát kísérjük figyelemmel, milyen szerepet szánt magának humanistának Frigyes udvarában?

Aeneas, a ki nem sokkal később politikai szempontból Frigyes sokfelé ágazó ügyeinek lelke lett, ez időtájt megelégednék az udvari költő és szónok sokkal szerényebb szerepével. Olyanféle alkalmazásra gondolt, a milyent Guarino Ferrarában, Valla és a saját ifjúkori barátja, Panormita Nápolyban találtak. Tudta azonban, hogy Frigyes udvarában eddig nem érezték hiányát a házi humanistának s hogy csakugyan szükség legyen rá, a fejedelem lelkéből valami úton-módon kicsiholni próbálja azt a szikrát, melynek feladata lenne a tudományok és az irodalom fáklyájának lángra lobbantása az eddig sötét Németországban. Elsősorban a költészetnek igyekszik becsületet szerezni. Frigyes kicsinylő megjegyzést tesz a költészetre: «Non sum otiosus, ut me carminibus dedam».¹⁾ Ez a Frigyes szájába adott megjegyzés alkalmat nyújt Aeneasnak, hogy német földön, ott a hol az Magyarországgal érintkezik, elsőnek fejtegesse az új világnézet egyik sarkalatos tételét a költészet hivatásáról és fontosságáról.

A humanizmusnak, általában a korai renaissancának az volt egyik legfontosabb problémája, hogyan érvényesítse sok százados elnyomás után ismét a képzelet jogát, hogyan helyezze vissza a sokáig lenézett költészetet abba a régi kiváltságos helyzetbe, melyet a görögöknél és latinoknál élvezett.²⁾ Két áramlat küzdött egymással: az egyik a humanista nézet, mely a költészetet a művelődés egyik legfontosabb elemének tekinti, a másik a középkori, mely a költészetet — legalább elméletben — legfeljebb mint a theologia egyik szolgáját hajlandó tűrni. Míg a középkori felfogás szerint a költészetnek káros hatása van az erkölcsiségre,³⁾ a kötelességérzetet inkább ernyeszti, mint szilárdítja, gyakorlati haszna pedig egyáltalán nincs, addig a humanisták hangsúlyozzák a költészet gyakorlati hasznát, kiemelik — épen egy középkori, de még a stoikusoktól hagyományozott módszer — az allegorikus értelmezés segítségével a költészetnek nagy

saris». Ennek azonban a humanista propaganda szempontjából csak másodrangú jelentősége van. A Pentalógus valószínűleg 1443 elején készült; v. ö. Voigt, *Enea* 5. I. 304. l. 2. jz.

¹⁾ Col. 645.

²⁾ V. ö. e kérdésre vonatkozólag J. E. Spingarn, *A history of literary criticism in the renaissance* Newyork 1912³ 1—23. lk.; továbbá R. Sabbadini, *Storia del Ciceronianismo e di altre questioni letterarie nell' età della rinascenza*, Torino, 1885 V. fejezet.

³⁾ Spingarn idézi Isidorustól *Differentiæ* III. 13, 1 a költészet ellen az egyik leggyakoribb középkori érvet: *quia per oblectamenta inanium fabularum mentem excitant (sc. carmina) ad incentiva libidinum*».

ethikai értékét. A hosszúra nyúló harcban a humanismus első évtizedeiben részt vesz úgyszólván minden jelesebb képviselője az új világnézetnek. Elsőnek találjuk Albertino Mussatot, majd Petrarcát, a ki a gáncsolókkal szemben szerencsés fordulattal a költészet-kedvelő Hieronymus, Lactantius, Augustinus példáira hivatkozik. Boccaccio a *De genealogia deorum* XIV. könyvét egészen a kérdésnek szenteli. Ott találjuk a harcos védelmezők sorában Coluccio Salutatót, Guarinót, majd a humanisták leghevesebbjét, Lorenzo Vallát. Aeneas Sylvius is több alkalommal védelmezi különféle szempontokból a költészetet; a jelen esetben Frigyessel szemben azt hangsúlyozza, hogy a költészetnek gyakorlati, különösen ethikai értéke van.

Távolról vett példákkal kezdi. Először olyan tekintélyekkel, a kik Frigyes számára is tekintélyek lehetnek — mint Beda Venerabilis, Hieronymus, Ambrosius — bizonyítja, hogy a költészetet nemcsak a pogányok, hanem a zsidók és régi keresztények is nagyra becsülték. Okfejtésének igazi kiindulópontja azonban Horatius e szakasza: ¹⁾

Os tenerum pueri balbumque poeta figurat,
torquet ab obscoenis iam nunc sermonibus aurem.
Mox etiam pectus praeceptis format amicis,
asperitatis et invidiae correptor et ira,
recte facta refert; orientia tempora nobis
instruct exemplis: inopem solatur et ægrum.

«Látod-e ²⁾» — fűzi hozzá — hogy a költő megmutatja az élet folyását, megtanítja, mit kell szeretnünk, mit kell kerülnünk. De te azt hiszed, hogy lelkedet csak gyóntatókra és papokra kell bíznod. Hidd el, hiábavalók ezek neked, ha nincsenek olyanok, kik lelkedet a tisztaság élet szabályaival formálják. Ezt pedig szükségképen jobban végzi a költő, mint a gyóntató: hiszen meggyőződés nélkül senki sem vetkezi le vétkeit. A meggyőzés azonban a költő, vagy a szónok dolga».

Szinte észrevétlenül eljutottunk a költészet fontosságától a költő fontosságához. Mintha az utóbbi jobban a szíven feküdnék Aeneasunknak. A példák egész sorát hozza fel annak bizonyítására, hogy az igazán okos fejedelmek politikai dolgokban is mindig meghallgatják a költőket. Még pénzverőkre, vagy orvosokra sincs olyan nagy szükség a fejedelmi udvarban, mint költőkre és bölcselőkre. Ezekről tudhatják meg a fejedelmek, mi az erkölcsi jó, mi a rút, mi az igazságos, mi az igazságtalan, mit kell választani, mit kell kerülni, hogyan kell általában viselkedni az élet legfontosabb, legkülönbözőbb viszonylataiban. A legnagyobb érvnek Aeneas mégis talán azt, abban a korszakban váltópénzként forgó gondolatot szánta, hogy a költők a hírnév osztogatói. «Mert ha a dolog mélyére tekintünk, kik dicsőítik az erényeket? A költők. Kik ostromozzák a bűnöket? A költők. Kik írnak meg ékesen a királyok tetteit? A költők. Kik adományozzák kiváló férfiaknak a hírt, sőt a halhatatlanságot? A költők.» ³⁾

¹⁾ 646. col.

²⁾ U. o.

³⁾ 647. col.

Világos ebből — legalább Aeneas számára — hogy a ki a költőket kárhóztatja, az az erényeket kárhóztatja és a saját hírnevét elhanyagolja.

A költészet mellett rendkívül fontosnak tartja Aeneas a szónoklás művészetét. A királynak gyakorolnia kell a latin társalgást; mindig legyenek környezetében olyanok, kik latinul jól tudnak, a hibákat kijavíthatják, az egyenetlenségeket elsimíthatják. Egészen más hatást tesz, ha a király a külföldi követeknek személyesen válaszol, mintha mások szájával felel. Hivatkozik Aeneas Zsigmond császár példájára, a ki ilyen esetekben sohasem jött zavarba. Micsoda siker, ha a király, mint hadvezér ékesszólóan tud beszélni csapataihoz! Természetesen olyan emberekre volna szüksége, kik megtaníthatják, milyen beszédek tartott a csapatok előtt Nagy Sándor, Hannibál, Scipio, Cæsar. Hogy a sikerből izelítőt nyújtson, formás beszédet ad Frigyes szájába, mintha azt a birodalmi gyűlés előtt mondaná el. A közbeszólók egyike, Nikodém püspök, előre élvezzi a rendkívüli hatást.¹⁾

«Azok a tökéletesek, királyom, kik a polgári hatalmat a költészettel és bölcseséggel egybekapcsolják.»²⁾ Példákat erre nemcsak az ókorban találni, hanem a modern fejedelmeknél is. A modern példák között először találkozunk aragoniai Alfonso nevével. A tudomány és irodalom Aeneas szemében politikai hatalom. «Ha helyesen ítéljük meg a dolgokat: minden a tudományoknak és képzettségnek engedelmeskedik. Nem igaz, hogy a fegyverek annyira megóvnák az uralmat, mint az irodalom. Gyakran gondolkodtam róla, miért áll a mi időnkben a pápaság olyan magasan a császárság felett s jobb okot nem találtam annál, hogy az irodalmi tanulmányok átpártoltak a császárságtól a pápasághoz. Mert fegyverek dolgában a császárság mindig a pápaság felett állt. Ebből elég világos, hogy a tudomány öregbítette a római pápaság tekintélyét, viszont a császárságot a tudatlanság súlyosztotta le, ha már ez a kettő: a fegyver és a betű, a népek feletti hatalom oszlopa. Tehát királyom, kezd magadhoz édesgetni az irodalmat, karold fel a tudós férfiakat és mindenekeelőtt légy meggyőződve, hogy hasznos dolog, ha nyilvánosan latinul beszélsz és felelsz azoknak, kik téged felkeresnek.»

Frigyesnek sem okozhatott, nekünk sem okoz különösebb nehézséget annak a kitalálása, kire gondolt Aeneas, midőn a jó latin költő és szónok nélkülözhetetlenségét a fejedelmi udvarban hangoztatta. Az a humanista eszmény azonban, melyet német földre lépve szívében hordozott: felfogása a dicsőségről, a költői hivatásról, a retorika hatalmáról, a fejedelmi kegy kötelességeiről hamarosan erős próbának lett kitéve. A szép szavak megtörték a 28 éves Frigyes józanságán, flegmáján és különösen zsugoriságán. Hiába ajánlja neki több ízben értekezése folyamán Aeneas a humanista fejedelem leg-

¹⁾ Col. 723. «Orationem hanc si tute, Rex habueris, longe magis proficies, quam si alter nomine tuo peroraverit: miras enim vires vox Principis habet, et nescio quid latentis energiae: animi omnium qui te audient, in spem miram erigentur, teque Germani omnes Alexandrum alium existimabunt».

²⁾ Col. 658.

fontosabb erényét, a bőkezűséget.¹⁾ Aeneas értekezésével elsősorban azoknak a szemeit akarta felnyitni, «a kik azt hiszik, hogy Németország az egész világot jelenti». Frigyes azonban megmaradt régi álláspontján. Nem vette figyelembe, hogy Olaszországban ez időtájt apró kis államok fejedelmei a sokszor még kisebb köztársaságokkal versenyeztek, hogy mentől több, mentől jelesebb tudóst, költőt és művészt foglalkoztassanak akár súlyos áldozatok árán is. A zsigori német fejedelem polgáriás jellegű háztartásában nem tudott elhelyezkedni a humanismus fényűzési ezikke, mely a kortárs olasz udvarokban nélkülözhetetlennek látszott.²⁾ Arról sem vett Frigyes tudomást, hogy a mint Burckhardt³⁾ kifejezi — a költő-philologusok újonnan előállott nemzedéke, mely Dantera következett, kisajátította magának a hírnevet, még pedig kettős értelemben: a mennyiben ők magukat tartották a világ hírességeinek és egyúttal mint költők és történetírók a mások hírnevével is öntudatosan rendelkeztek. Frigyes nem ijedt meg attól a XV. században ragályos gondolatától, hogy híre esetleg nem marad fenn. Az olaszoknál a dicsőség, a hírnév volt a legnagyobb szenvedély és soha a tollnak nagyobb hatalma nem volt a világ előkelőinek szemében, mint ebben a korszakban, mikor annyit emlegették Cicero Archiasának okfejtését: az író őrzi meg az utókor számára a jelen emlékét, ő oszthatja az örök dicsőséget, vagy az örök szégyent. Olasz földön mindenki elismerte, hogy a humanista tollának hatalmánál fogva legalább is egyenrangú a fejedelmekkel. Flavio Biondo meglelégedéssel állapítja meg, hogy Can Grande nevét Dantevel való barátsága tartotta fenn és hogy Róbert nápolyi királyról azért tudnak még valamit, mert Petrarcával jó viszonyban volt.⁴⁾

Aeneasunk hamar rájött, hogy Frigyesnél ezen az uton nem lehet boldogulni és másokat is figyelmeztetett, hogy e tekintetben fejedelmétől sokat ne várjanak. Galeazzo d'Arco grófhhoz 1443 nov. 15-én kelt levele⁵⁾ humoros hangon üzeni Ferencz grófnak, hogy Frigyeshez küldött költői munkája a szekrény fenekén porlad. «Nem érti a barbár tóga a verset. El van az ilyesmi temetve, ha ide be-nyújtják. Mert a humanitas tanulmányainak ritkán van Itálián kívül

¹⁾ 655., 656. col. Humorosan ható jellemzése Frigyes szűkkeblűségének. col. 668. Aeneas nagy lelkesedéssel fejtegeti, hová kellene követségeket küldeni. Erre Frigyes németül, hogy Aeneas ne értse odasúgott valamit a kancellárnak.

Aen. «... Sed quid Teutonice Rex tibi, o Caspar, submurmurat?
Caspar. Ad has res pecunia opus esse non modica.»

²⁾ Aeneasnak különösen az fájhatott, hogy az olasz udvaroknál divó szokásokkal ellentétben csak nehezen juthatott a fejedelem közelébe. Ezt többször tüntetőleg kiemeli. Jellemző hely col. 644. «Ingreditur Pincerna, Coquus, Auceps, Villicus, Aethiops, Fricator equorum, canum altor: solus Poëta et tuus, ut dicis, Secretarius in limine exclusus manet, vel tædio affectus recedit. Nunquam mihi conspectus datur tuus, nisi cum vulgo licet: tumque non affatus, sed visus tantum permittitur».

³⁾ *Id.* m. I. 193. l.

⁴⁾ V. ö. Gaspari *id.* m. II. 149. l.

⁵⁾ Wolkan 61., 218. l.

otthonuk. Tudod, mit nevezek én a humanitas tanulmányainak. Evvel a névvel óhajtják jelölni a mieink a szónoki és a költői irodalmat, mely a latinoknál széltében érvényesül, másoknál többnyire ismeretlen. A kudarcz óvatossá tette. Azoknak a honfitársaknak, kik az ő látszólagos szerencséjén felbuzdulva, közbenjárása révén szerettek volna Frigyes szolgálatába jutni, rendszerint kitérő feleletet adott. 1443 szeptember közepe táján Niccolo degli Arcimboldihoz írt levelében¹⁾ egy konkrét eset kapcsán kifejti álláspontját és feltárja aggodalmait. Franceschino da Verona szeretett volna Aeneas révén udvari orvosként Frigyeshez jutni. Aeneas, bármennyire óhajtáná, hogy mentől több honfitársa legyen közelében, kikkel összefoghat, vagy legalább elbeszélgethet, közbenjárni nem merészel. Először a németek nem nagyon biznak az olaszokban. Másodszor nem csekély dolog a király testének gondját viselni. A kezdeményezéstől neki, «mint a tüztől», félnie kell. De ha valami német pártfogóra akadnának, ennek, a mennyire teheti, ő is kezére jár. Óvatosságát igazolta nem sokkal később régi barátjának, volt tanárának, Mariano de' Sozzininek esete, ki a sienai háborús viszonyok miatt a bécsi egyetemen szeretett volna jogtanári álláshoz jutni. Aeneas Meyers Jánosnak²⁾ ajánlja figyelmébe az ügyet, mint az egyetemre, az országra és a királyra nézve egyaránt hasznosnak ígérkező megoldást. Az ajánlott Itáliának egyik legkiválóbb tudósa, kinek kedvéért sokan jönnének Bécsbe, a kik eddig Páduába és Páviába mentek. A hallgatók Európa jó részéből — Magyarországból is — özönlének. A királynak lenné elsőrangú tanácsadója. A szép ajánlás azonban nem sokat használt: Aeneas pártfogása sikertelen maradt.

Általában Aeneas, mint *humanista*, sohasem jutott igazi befolyásához Frigyes udvarában. Emelkedését politikai képességeinek köszönhette. Humanista önérzete, a mint látjuk, hamarosan elpárolgott. Mennyire másképen viselkedett volna Aeneas tapasztalatai nélkül ilyen esetekben pl. Poggio, a ki Gian Francesco Gonzaga mantuai fejedelemez minden közelebbi ok nélkül levelet ír s felszólítja — mint a közvélemény szószólója — a fejedelmet, hogy fiának bocsásson meg! Olaszországban azok a kevesek, kik Aeneas sorsával ez időben törődtek, igazi helyzetét aligha érthették meg. Jellemző e szempontból Lorenzo Vallának 1443 ápr. 5-én Nápolyból Aeneashoz írt levele.³⁾ 1443 elején költőnk elküldi néhány epigrammáját a hírneves humanistának. Cserébe udvarias levelet kapott, melyet Aeneasunk később ironikus érzés nélkül aligha olvashatott. «Tehát gratulálok neked, hogy az ügyeket a munkás pihenés és a munkás pihenést az ügyek miatt nem hanyagolod el. Nem is tudom, melyitek boldogabb, a császár-e veled, a nagy költővel és szónokkal, vagy te vele, a nagy fejedellemmel... Mindig szerettelek és bámultalak, úgy, hogy nem csodálom, ha téged a mindenható és legfőbb fejedelem szeret.»

Aeneas nemcsak Frigyesnél ajánlkozott humanista műveltségével, hanem Zsigmond osztrák herczegnél is. 1443. decz. 5-én Gráczból a

¹⁾ U. o. 181. l.

²⁾ Levele Meyershez 1443. decz. 8-ról. U. o. 237. l.

³⁾ U. o. 146. l.

herceghez írt levele ¹⁾ terjedelmes értekezéssé dagadt és a renaissance-kori pädagogiai törekvéseknek nem jelentéktelen emléke. Aeneas álláspontja a humanissussal szemben ebből a levélből domborodik ki a leghatározottabban. A műveltség általános dicséretére jól áterzett, szívből fakadó, épen ezért szívhez szóló közhelyeket talál. «Gazdagság, hatalom, világi tisztaság a szerencse javai, tehát elfolyók, változók, esendők s a mint a szerencse akarja, ide-oda ingadozók... De a lélek javai, az önmérséklet, a tisztaság, a lelki erő, az igazságosság, a szerénység, a belátás, az ész, az emlékezés valami állandó kapcsolattal fűződnek az emberhez és csak a halál veheti el tőlünk. Ezek a mi igazi javaink, ezek teszik az életet kellemesebbé, míg a halandók közt a nap ránk ragyog, ezek adják az örök boldogság reményét, ha már e világból elköltözünk.» ²⁾

Miért tanulunk latinul? Nemcsak azért, hogy más nyelvűekkel érintkezhessünk. Ez sem megvetendő előny, de van ennél nemesebb ok is. A jól berendezett élet törvényét csak alapos tanulmányok segítségével találhatjuk meg: senki sem lett még kiváló férfiú, vagy híres fejedelem, ha természetes képességeit tanulmányokkal nem tökéletesítette. Ennek a tételnek bizonyítására Aeneas az ó-kori és modern példák nagy tömegét idézi. Maczedoniai Fülöp örült, hogy fiát egy Aristoteles-szel neveltethette. Nagy Sándor Aristotelest és Kallisthenest még ázsiai hadjárataira is magával vitte. Alkibiades és Themistokles bölcséleti tanulmányokkal foglalkoztak. Epaminondas nem kevesebbet törődött az irodalommal, mint a fegyverekkel. Hát a rómaiak? Julius Cæsar, Augustus, Pompeius, ki a beteg Poseidoniost meglátogatta, Cato, ki öreg korában tanult görögül. Valóban igaza van Platonnak, ki — Cicero és Boëtius tanubizonyysága szerint — azt az államot mondta boldognak, melynek élén tanult, a bölcsélet forrásaiból merítő kormányzó áll.

(Folyt. köv.)

(Budapest.)

HUSZTI JÓZSEF.

MADÁCH ÉS LAMARTINE.

Lamartine *Jocelyn* című költeményének *avertissement*-jában a következőket mondja:

«Nous sentons tous, par instinct comme par raisonnement, que le temps des épopées héroïques est passé. C'est la forme poétique de l'enfance des peuples... Mais plus tard, mais aujourd'hui, les individualités disparaissent, ou elles agissent avec toute leur vérité dans le drame de l'histoire. C'est là qu'on va les chercher. Le mouvement des choses est si rapide, ce drame de l'histoire appelle tant de personnages sur la scène, la critique exerce sur toutes ces figures du temps une si scrupuleuse sagacité, que le prestige de l'imagination est bientôt détruit, et qu'il ne

¹⁾ U. o. 222—244. l.

²⁾ Wolkan 61., 225—6. lk.

reste aux grands hommes que le prestige de leur puissance ou de leur génie; celui de la poésie ne leur appartient plus. D'ailleurs l'œil humain s'est élargi par l'effet même d'une civilisation plus haute et plus large, par l'influence des institutions qui appellent le concours d'un plus grand nombre ou de tous à l'œuvre sociale, par des religions et des philosophies qui ont enseigné à l'homme qu'il n'était qu'une partie imperceptible d'une immense et solidaire unité, que l'œuvre de son perfectionnement était une œuvre collective et éternelle. Les hommes ne s'intéressent plus tant aux individualités, ils les prennent pour ce qu'elles sont: des moyens ou des obstacles dans l'œuvre commune. L'intérêt du genre humain s'attache au genre humain lui-même. La poésie redevient sacrée par la vérité, comme elle le fut jadis par la fable; elle redevient religieuse par la raison, et populaire par la philosophie. L'épopée n'est plus nationale ni héroïque; elle est bien plus, elle est humanitaire. — Pénétré de bonne heure et par instinct de cette transformation de la poésie... je cherchais quel était le sujet épique approprié à l'époque, aux mœurs, à l'avenir, qui permit au poète d'être à la fois local et universel, d'être merveilleux et d'être vrai, d'être immense et d'être un. Ce sujet, il s'offrait de lui-même, il n'y en a pas deux: c'est l'humanité; c'est la destinée de l'homme; ce sont les phases que l'esprit humain doit parcourir pour arriver à ses fins par les voies de Dieu. — Mais ce sujet si vaste, et dont chaque poète, chaque siècle peut-être, ne peuvent écrire qu'une page, il fallait trouver sa forme, son drame, ses types individuels. C'est ce que je tentai; si jamais je l'achève, ou si, avant de mourir, je puis du moins en ébaucher un assez grand nombre de fragments pour que le dessin en apparaisse dans sa variété et dans son unité, on jugera s'il y avait un germe de vie dans cette pensée, et d'autres poètes plus puissants et plus complets viendront et la féconderont après moi. (Œuvres complètes de Lamartine V, 5—7.¹)

A *La chute d'un ange* első kiadásának *avertissement*-jában pedig így nyilatkozik erről az «œuvre de trop longue haleine»-ről:

La nature morale en est le sujet, comme la nature physique fut le sujet du poète Lucrèce. L'âme humaine et les phases successives par lesquelles Dieu lui fait accomplir ses destinées perfectibles, n'est-ce pas le plus beau thème des chants de la poésie? (Oe. c. VI, 3.)

Az újabb kiadások elé illesztett második *avertissement*-ban, munkáját az elhangzott bírálatok ellen mentegetve, további magyarázatot nyújt:

La chute d'un ange, bien loin d'être dans ma pensée une œuvre complète, n'était qu'une introduction en drame à un poème dont le plan général ne s'expliquera que par le développement et la combinaison de ses parties. Ce plan, je l'ai indiqué... dans la préface de *Jocelyn*. Ce sujet, ai-je dit, c'est l'âme humaine, c'est la métépsychose de l'esprit, ce sont les phases que l'esprit humain parcourt pour accomplir ses destinées perfectibles et arriver à ses fins par les voies de la Providence et par ses épreuves sur la terre. (Oe. c. VI, 10.)

A tervezet első tagjának szánt *La chute d'un ange* cz. *épisode* tizenöt *vision* sorozata, a mit *récit* nyit meg és *épilogue* zár be. Egy angyal földi nő iránt érzett szerelmében emberré akar lenni:

¹) Paris. Furne—Pagnerre—Hachette. 1858.

Oh! si pour te parler je pouvais seulement | Transfigurer mon être et descendre un moment!!! | Mais déchoir de sa race est l'éternelle honte: | Dieu souffre qu'on descende, et jamais sans fin. | Des anges consumés du même feu que moi | Ont éprouvé, dit-on, cette inflexible loi, | Et, du ciel attirés par les filles des hommes, | N'ont jamais pu d'en bas remonter où nous sommes! | Dégradés pour toujours d'un sort presque divin, | Condamnés à mourir, à renaître sans fin, | Ces exilés d'en haut, séparés des leurs frères, | Sans avoir leur espoir subissant leurs misères, | Ne peuvent revenir du rang qu'ils ont quitté | Qu'après avoir mille ans sur ce globe habité, | Et, dans un cercle long d'épreuves successives, | Lentement reconquis leurs splendeurs primitives: | Anges transfigurés, il leur faut à leur tour | D'homme devenir ange!... Oh! pénible retour! | Humiliant exil dans cet enfer des larmes! | Et pourtant ils l'ont fait pour de bien moindres charmes; | Et pourtant, entraîné comme d'un poids fatal, | Moi-même j'ai maudit cent fois mon ciel natal! | Oh! d'amour et d'orgueil furieuse tempête, | Ne t'apaiseras-tu jamais? (*I. vis.: Oe. c. VI. 62—3.*) Un désir tout-puissant avait changé son être; | Il était devenu ce qu'il eût tremblé d'être, | Et, d'un terrestre corps et de sens revêtu, | D'une nature à l'autre il s'était abattu | — Au moment redoutable où changeait sa nature, | Semblable au cri rongeur du remords qui murmure, | Il avait dans son âme entendu retentir | Ce cri: «L'arrêt divin n'a point de repentir. | Tombe, tombe à jamais, créature éclipsee! | Périssse ta splendeur jusque dans ta pensée! | Savoure jusqu'au sang le bonheur des humains; | Tu déchires ta gloire avec tes propres mains; | Ta vie au fond du cœur n'aura pas l'espérance; | Tu n'auras pas comme eux la mort pour délivrance; | Au lieu d'une ici-bas tu subiras cent morts; | Dieu te rendra ta vie et la terre ton corps, | Tant que tu n'auras pas racheté goutte à goutte | Cette immortalité qu'une femme te coûte.» Mais l'arrêt formidable en tombant entendu, | Avec le souvenir de son destin perdu, | Tout était déjà vague et loin dans sa mémoire. | Il ne lui restait rien de sa première gloire, | Rien du ciel, rien de lui, qu'un morne étonnement; | Je ne sais quel instinct et quel pressentiment | Du présent, du passé, de hautes destinées, | Semblable dans son âme aux images innées, | Où l'homme, rencontrant un objet imprévu, | Reconnaît d'un coup d'œil ce qu'il n'a jamais vu. (*II. vis.: Oe. c. VI, 74—5.*)

Cédar, a bukott anygal, a teremtéshez közel eső korokban a Libanon, Orontes, Karmel vidékére kerül kezdetleges vadász és pásztor törzsek közé, majd olyan nép körébe, mely magas anyagi műveltsége mellett fejletlen erkölcsiségében amazokhoz hasonlóan állati ösztönök rabszolgája. E viszonyok közepette — mint jól nevelt romantikus hős — szerelmi és családi idilleket, fantasztikus kalandokat, idegvesztő küzdelmeket, borzalmas szenvedéseket él át, a míg a halál elragadja tőle azt a nőt és ettől született gyermekeit, kikért a mennyet feláldozta. Kétségbeesésében szörnyű átkot mond a földre, mely a szerelmi boldogság hamis képével csábította le magához. Mikor szerettei tetemeivel együtt megégeti magát, szellemhang hirdeti felette:

•Va! descends, cria-t-il, toi qui voulus descendre! | Mesure, esprit tombé, ta chute et ton remord! | Dis le goût de la vie et celui de la mort! | Tu ne remonteras au ciel qui te vit naître | Que par les cent degrés de l'échelle de l'être, | Et chacun en montant te brûlera le pied; | Et ton crime d'amour ne peut être expié | Qu'après que cette cendre aux quatre vents semée, | Par le temps réunie et par Dieu ranimée, | Pour faire à ton esprit de nouveaux vêtements | Aura repris ton corps à tous les éléments, | Et, prêtant à ton âme une enveloppe neuve, | Renouvelé.

neuf fois ta vie et ton épreuve; | A moins que le pardon, justice de l'amour, | Ne descende vivant dans ce mortel séjour! » (XV. vis.: Oe. c. VI, 414—5.)

A költő a második *avertissement*-ban ennek a történetnek ilyen értelmzését kívánja:

J'avais donc à peindre dans cet épisode, qui ouvre presque le poème, l'état de dégradation et d'avilissement où l'humanité était tombée après cet état primitif, presque parfait, que toutes les traditions sacrées lui attribuent à son origine. Les angoisses d'un esprit céleste, incarné par sa faute au milieu de cette société brutale et perverse où l'idée de Dieu s'était éclipsée, et où le sensualisme le plus abject s'était substitué à toute spiritualisation et à toute adoration, voilà mon sujet dans ce fragment d'une épopée métaphysique. C'est le monde de l'athéisme. (Oe. c. VI, 10—1.)

A földi szerelem miatt elbukott angyalnak ég felé emelkedésében későbbi *épisode Jocelyn*, a nagy forradalom korabeli francia falusi lelkész, «le prêtre évangélique», naplóalakban előadott szerelmi története. Ő leküzdvé a boldogság vágyát, emberi valónk alapösztönét, lemondásával lényében a jobb részt juttatja uralomra és szent eszméinek él.

Nincs-e rokonság a *La chute d'un ange — Jocelyn*-conceptió és *Az ember tragédiája* között? Madách épen úgy az emberi nemre irányítja érdeklődését, mint Lamartine. Az ő tárgya szintén az emberiség élete; a kérdés, melynek megoldását keresi, az ember sorsa. «Je crois que la seule œuvre de l'humanité comme être collectif, et de l'homme comme être individuel, c'est de graviter vers Dieu en s'en rapprochant toujours davantage.» (Oe. c. VI, 13.) Az ember czéljának ezt a megfogalmazását papírra vethette volna *Az ember tragédiája* írója is. Madách Lamartinehoz hasonlóan látja a fázisokat, melyeket az emberi szellemnek meg kell futni, hogy czélja felé közeledjék az Isten útjain. Ezeknek felel meg a történeti élet folytonos változása, a forradalomról elmélkedő *Jocelyn* szavaival:

Ce procès éternel du temps contre lui-même, | Cette lutte fatale où le passé vaincu | Dit pour toute raison de vivre: «J'ai vécu . . .» — En vain l'homme, orgueilleux de ce néant qu'il fonde, | Croit échapper lui seul à cette loi du monde, | Clôt son symbole, et dit, pour la millième fois: | «Ce Dieu sera ton Dieu, ces lois seront tes lois!» | A chaque éternité que sa bouche prononce, | Le bruit de quelque chute est soudain la réponse, | Et le temps, qu'il ne peut fixer ni ralentir, | Est là pour le confondre et pour le démentir. . . . — Oui, l'esprit du Seigneur travaille incessamment | Par l'esprit des mortels, son aveugle instrument; | Il a donné pour vie à la pensée humaine | Ce flux et ce reflux qui l'apporte et l'entraîne; | S'il cessait de tourner dans ce cercle divin, | S'il s'arrêtait un jour, ce jour serait sa fin. | Mais pour lui, sur la route à ses pas accordée, | Une idée est toujours en avant d'une idée; | Il s'élance, il l'atteint au terme d'un sentier; | Il crée à son image un monde tout entier; | Puis, à peine entre-t-il dans l'œuvre commencée, | Qu'il demande à courir vers une autre pensée, | La réalise et passe, et, d'essor en essor, | Gagne un autre horizon pour le franchir encor. | Ainsi de siècle en siècle il lègue ses chimères; | De vérités pour lui les vérités sont mères, | Et Dieu, les lui montrant jour à jour, pas à pas, | Le mène jusqu'où Dieu veut qu'il aille ici-bas, | Terme qu'il a lui seul posé dans sa sagesse, | Et qu'on n'atteint jamais en approchant sans cesse.» (II. époque: Oe. c. V, 63—6.)

Hasonló gondolkörben mozog Madách, midőn a történelem törvényeül az ellentétekben való fejlődés hegeli elvét, az eszmék változgazdaságát és érték hullámzását fogja fel, s midőn az ebből származtatott küzdelmet az étellel azonosítva, annak végnélküliségét, czélja érhetetlen voltát állapítja meg. A mint Lamartine *avertissement*-jaiban és a *Jocelyn* most idézett soraiban a tökéletesedést tartja az eszmeharcz eredményének. Madách ugyancsak azt akarja megmutatni, hogy az egymásután értéküket vesztő eszmékért vívott küzdelem előreviszi az ember nemet.

A romantikus egyéniség misztikusan magába szótt gubója Lamartine szemében szálatokat ereszt a közösség felé: az ember észrevehetetlen része egy mérhetetlenül nagy és felbonthatatlan egységnek, s fejlődése együttes munkát követel. A Madách-féle egyénnek lényegéhez tartozik különváltságának tudata, de e tudatnak nem állandó velejárója az öncélúság hite; az egyén elkülönül a tömegtől, mint az inga a gépezettől, azonban az eszmeerőktől kilengetve az énből, bele-belevágódik a magával tehetetlen szerkezetbe, és így átszolgáltatja neki a haladáshoz szükséges hajtóerőt. Lamartine azt vallja, hogy az egyes szenvedésre való készségével, boldogságának feláldozásával olvad a közösségbe, és így emeli ezt magával együtt az istenség felé. Madách tétele: az eszmékért küzdő egyén, a nagy ember tragédiája az egész nem haladásának váltsága. Tehát mindkettőjük erkölcstana tagadása annak, hogy az ember czélja és sorsa — másként: az élet értéke — a boldogság; ezért uralkodik életfelfogásukon a melancholia hangulata. A nagy ember és a tömeg viszonyában a történeti élet folyamán mindegyikük szerint eltolódás támad. A népek fejlődésük kezdetein rászorulnak a hősök gyámságára; de a magasba jutva nem növelnek maguk fölé nagy embereket, vagy szűkebbre szabják ezek szerepét a történelem drámájában, és csak a megkezdett mű eszközeinek vagy akadályainak tekintik őket — hirdeti Lamartine a *Jocelyn avertissement*-jában. Madáchnál a francia forradalomig — a Lamartinetől is határként megjelölt korig — szintén kiváló történeti alakok irányítják a tömegek sorsát; azonban az emberiség modern életszakában a nagy egyéniségek háttérbe szorulnak.

A szerelemmel mindegyikük mint az embert irányító főerővel számol, de annak irányát az emberre ható erőrendszerben másképen határozza meg. Lamartine angyalát a szerelem vonja a földi számkivetésbe, és az arról való lemondás szabaddítja ki onnan; más szóval: a szerelmi ösztön leküzdésével vállalt fájdalom az istenit kifejlesztő szabadakarat döntő próbája. Madách Ádámját pedig a tudás képessége és a halhatatlanság vágya szakítja el az Úrtól, ellenben a szerelem az egyik főfonál, mely őt Istenhez fűzi, majd a csalódások tömkelegéből hozzá visszavezérli. Lamartine felfogásában a szerelem — Madáchnak alapeszméje fejtegetésében használt szavait alkalmazva ide — az, a mi miatt az ember Istentől elszakad és megbukik, az a gyöngye, a mi az emberi természet legbensőbb lényében rejlik, a mit levetni nem bír — mindaddig, míg akaratát a minden testi gyötrelmet felülmúló erkölcsi önkínzásra nem gyakorolja. S ez a középkor aszkézisének világszemléletéből szakadt a tizenkilenczedik század költőjének romantikájába. Madáchnál a szerelem épen az emberi gyöngék ellen érvényesülő erő, pótlás az erőfogyasztással, pozitívum a Luciferben személyesített tudás negatívumával szemben.

A mint az alapeszmék többszörösen érintkeznek egymással, azok alakításában is feltűnnek bizonyos hasonlóságok. Mind a két költő a mítoszhoz szövi hozzá és belőle magyarázza az emberiség fejlődését. Lamartine kezdő indítékán a bibliai mítosz azon mozzanatát választja, a miből Byron is kiindult *Heaven and Earth* című misztériumában. Madách *Angyal és leány* című kiadatlan költeményében, melynek kézírata alá «Genesis VI. 2.»-t jegyzi oda, szintén bibliai angyal és földi nő szerelmi idilljét kezdi rajzolni, majd kifejlésében ezt Amor és Psyche történetébe játszsza át. Az ember tragédiája alapvetéséhez és betetőzéséhez az eszmevázlat eltéréseinek megfelelően a keresztény mythosnak egyéb — részben a biblián kívül eső — elemei szolgáltatják az anyagot: a teremtés, a lázadó angyal, az ember megkísértése, bűnbeesése és a paradicsomból való kiűzetése, majd az isteni kegyelembe való visszafogadtatása. Tehát Madách jóval nagyobb teret ad a mythosnak, mint Lamartine; azonkívül jelentősebb mythikus formákkal érzéktve a metafizikai kapcsolatokat, jobban kiemeli tárgyának és egyéb problémáinak nagyszerűségét. Egyébként a Lamartineétól teljesen elütő, még pedig sokkal művészebb conceptióval és szerkezettel foglalja bele a mythosba az emberi élet jelenségeit.

Lamartine az emberiség életét, a történelmet drámának értelmezi:

les individualités... agissent avec toute leur vérité dans le drame de l'histoire. — ce drame de l'histoire appelle tant de personnages sur la scène. — ce sujet si vaste... il fallait lui trouver sa forme, son drame, ses types individuels. (*Jocelyn, Avertissement*) — Ainsi tombent ces accusations d'immoralité, de fatalisme, de provocation au suicide, que certains critiques ont cru devoir m'adresser. Ils ne voient que la première scène d'un drame dont le dénouement seul peut faire apparaître la moralité. — rien hors de Dieu ne peut être son but à soi-même. S'il en était autrement, ce monde serait un drame sans moralité et sans dénouement, indigne de son auteur, indigne même de l'homme. (*La chute, Avert. des nouvelles édit.*: Oe. c. VI, 12. és 13-4.) — Il assiste vivant au sublime mystère, Aux actes successifs du drame de la terre. (*La chute, Récit*: Oe. c. VI, 28.)

A gondolat azonban nem ölt eleven formákat a költő képzeletében, és alkotása, a mit ő «drame épique»-nek emleget (*Jocelyn* és *La chute, Avert.*), töredékes eposzvázlatként hat. Madách nem maradt meg a pusztá ötletnél, hogy az emberiség fejlődése dráma gyanánt fogható fel. Ő sikerrel alkalmazza a drámától kölcsönzött formákat, és ámbár a tárgyban rejlő nehézségek miatt igazi drámát nem nyújtott, művét joggal jelezhetette «drámai költemény»-nek,

Madách épen úgy, mint Lamartine, egy személylyel helyettesíti az emberiséget. Ádám a maga különböző megtestesüléseiben olyanformán képviseli az emberi nemet, mint a hogy a *La chute* Cédarjából változtak volna el az emberiség «types individuels»-jei, köztük *Jocelyn*. Lamartine képzeleti alakokat szerepeltet; egyiket a történelemelőtti idők fantasztikus embervilágából veszi, a másikat a közelmúlt vagy a környező élet viszonyaiból és eseményeiből stilizált helyzetekbe állítja bele, és a maga korabeli műveltség fejlődési fokán álló ember tulajdonságaival ruházza fel. Madách a mythosnak és történelemnek köztudatban élő alakjait lépteti elének; Ádámja a tipusként ismert

történeti hősök természetét ölti fel és ezek sorsát éli át; tehát sokkal erősebb illúziót ébreszt, mint a francia költő képzeletének önkényes szülöttei. Lamartine bukott angyalának az a végzete, hogy folyton más-más személyiségben új létre teremtve járja meg az emberiség életútját; Madáchnál pedig az első ember a maga személyiségéből ki nem kelve, egyéniségének alapvonásait — mint örök emberit — megőrizve, sőt a fejlődés egyes mozzanataiban valójára ráraeszmélve, álmokképekben éli át nemének jövődjét.

A tárgy és a belevont problémák rokonsága a szerkesztés terén is hasonló feladat elé állítják a két költőt: időben és térben messze eső, külsőségeikben és szellemükben különmemű jelenségeket kell egységre foglalniok. Szerkesztésmódjukban az is egyezik, hogy hőseik szerepváltozásai szerint tagolják conceptiójukat, és ezzel az egyes tagoknak a költői műalkatban megszokottnál nagyobb önállóságot, sőt bizonyos pontig befejezettséget adnak. A mennyire Lamartine tervezetéből az egyes részek kapcsolódását megítélhetjük, azt látjuk, hogy alig-alig összeérő darabokat, — a mint ő is nevezi — epizódokat szaggatott volna ki. Az első részben nem veti el a conceptió szerves növekedésének a csiráit a hős lelki életének mozzanataiban, csak külsőleg odafüggesztve jelzi a végső szellemeszózatban, hogy «folytatása következik». Madách sokkal simábban váltja át egyik színt a másikba. Az egyes képeket vagy momentumokat valóban úgy helyezte egymás után, hogy azok egy bizonyos cselekvő személynél is mintegy lélektani szükség szerint következnek egymásból; hőseinek lelkében az ellentétekben való fejlődés törvényének megfelelően minden szín végén felmerül a következő eszméje, és a színek befejező hangulata is további fejlemények erjesztője.

Lamartine is, Madách is a gondolkodó szerepét törekszik a költőével összeegyeztetni, azonban az elmélkedő hajlam, illetőleg bölcselkedő szándék a költői tehetség tényezőinek hatáskörében mindkettőjüknel nagyon különbözöképen érvényesül. Lamartine a filozófiai szólamokat bűvös igék gyanánt hangoztatja, melyekkel korának meglehetősen számos műkedvelő filozófusát akarja költészetének varázskörébe vonni; Madách minden időkre azokhoz szól, kiknek a gondolkodás nem kevésbé lelki szükségük, mint a költői szép élvezése. Lamartine a gondolatokat az őt általában jellemző könnyedséggel ötletszerűen veti fel a művei elé írt figyelmeztetésekben vagy egymástól elszigetelt megjegyzésekben, s még koncepcziója alapjául szánt eszméinek bölcsészeti kifejtésével meg költői érzékeltetésével is majdnem egészen adós marad; Madách a világnézet teremtésére törő filozófus ösztöneinek hódolva mélyed az oksági összefüggések fűrkészésébe, és gondolatmenetét szinte elméleti rendszerességgel kerekíti ki. Lamartine gondolatai többnyire a műalkat kinövései; Madáchéi mozgató idegszálakként hálózák be művének szervezetét. Lamartine a külön megfogalmazott eszméket utólag irogatja magyarázatul, czímül képzeletének festményei alá, sőt gyakran velük próbálja a szerkezeti hézagokat áthidalni; Madách lelkében a fogalmak teremnek meg először, és ezekre nőnek rá a költői idomok, azonban sok gondolata a képzelet termékenyítő ereje híján művészi burkot nem fejlesztve, a logikai váz csupaszságában kerül a költeménybe.¹⁾ Lamartine szabad-

¹⁾ Valóban a maga tehetségének természetét legjobban jellemzi az a megjegyzése, hogy «a költészet a száraz logikának tőszomszédja» (Össz. M. III, 348).

jára engedi képzetét, vagy belemámorosodik stilisztikai készségébe, és így terjengésbe vész; Madách az ész elvonó hajlamától vezetve takarékosan, sőt gyakran szükösen bánik az alakító elemekkel, és tömören igyekszik fogalmazni.

* * *

A részletekben való hasonlóságot mutatják a következő idézetek:

Or, le ciel et la terre, et ce que Dieu renferme | Dans un jour éternel, tout est né d'un seul germe: | Et ce germe est de Dieu la pensée ou la loi. | Qui porte toute chose avec sa forme en soi. | De ce germe divin, que le temps ramifie, | Tout naît, tout se nourrit et se diversifie. (*La chute VIII. vis.: Oe. c. VI, 233.*) ~ [Az Úr:] En végétant idétől tervezem, | S már bennem élt, mi mostan létesült. [Lucifer:] S nem érzéd-e eszméid közt az űrt, | Mely minden létnek gátjaul vala, | S teremni kényszerültél általa? (*Emb. trag. I.*)

«Voyez!» Qu'annonce la nature en sa marche éternelle? | Où s'arrête sa course? où se repose-t-elle? Quel autre que Dieu seul peut dans ce mouvement | Reconnaître une forme, un être, un élément? | On sent à ce travail qui change, brise, enfante, | Qu'un éternel levain dans l'univers fermente, | Que la main créatrice à son œuvre est toujours, | Que de l'Être éternel éternel est le cours, | Que le temps naît du temps, la chose de la chose, | Qu'une forme périt afin qu'une autre éclore; | Qu'à tout être la fin n'est que commencement; | La souffrance, travail; la mort, enfantement! (*Jocelyn II. ép.: Oe. c. V, 64.*) ~ [Lucifer az Úrhoz:] S nem érzéd-e eszméid közt az űrt stb. Lucifer volt e gátnak a neve, | Ki a tagadás ősi szelleme. | Győztél felettem, mert az végzetem, | Hogy harczaiban bukjam szüntelen, | De új erővel felkeljek megint. | Te anyagot szültél, én tért nyerek, | Az élet mellett ott van a halál, | A boldogságnál a lehangolás, | A fénynél árnyék, kétség és remény. | Ott állok, látod, hol te, mindenütt. (*Emb. trag. I.*) — [Az Úr Luciferhez:] Te Lucifer meg, egy gyűrű te is | Mindenségemben, működél tovább: | Hideg tudásod, dőre tagadásod | Lesz az élesztő, mely forrásba hoz . . . | Szünetlen látva, hogy mit rontni vágyol, | Szép és nemesnek új csirája lesz. (*Emb. trag. XV.*) [Lucifer Ádámhoz:] «Vagyok» — bolond szó! Voltál és leszesz. | Örök levés s enyészet minden élet. (*Emb. trag. III.*)

Tehát Lamartine szerint Isten lényegében együtt hordja a teremtés és rontás elvét, ő maga forrong mint élesztő a mindenségben; Madách az első mozzanatban ugyan látszólag különválasztja az alkotó erőtől a rombolót, de a kifejlésben megszünteti a kettősséget azzal, hogy Lucifer az ő tagadásával az Úr akaratából lesz az élesztő, mely forrásba hoz.

Mais selon sa grandeur chaque être me mesure, | Les fourmis au ciron et l'homme à la nature . . . Hommes! l'infini seul est la forme de Dieu! (*La chute VIII.: Oe. c. VI, 222.*) ~ [Lucifer Ádámhoz:] A szellemország látköröd-kívül van, | És ember az, mi legmagasb neked. | Az ebnek is eb legfőbb ideálja, | S megtisztel, hogyha társaúl fogad. (*Emb. trag. II.*)

De ses accents sa femelle [du rossignol] ravie | Veille attentive en oubliant le jour; | La saison fuit, l'œuf éclôt, et sa vie | N'est que printemps, que musique et qu'amour! (*Jocelyn IV.: Oe. c. V, 133—4.*) ~ Minden, mi él, az egyenlő soká él, | A százados fa, s egynapos rovar, | Eszmél, örül, szeret és elbukik, | Midőn napszámát s vágyait betölté. (*Emb. trag. III.*)

On voit tourbillonner des milliers d'étincelles, | D'insectes colorés

d'atomes bleus, et d'ailles | Qui nagent en jetant une lueur de Dieu ! |
 Il en faudrait un monde à faire un grain de sable | Ah ! c'est ici
 le pied de l'éclatante échelle | Que de l'atome à Dieu l'infini voit monter.
 | Pourtant chaque atome est un être ! | Chaque globule d'air est un monde habité !
 | Chaque monde y régit d'autres mondes peut-être, | Pour qui l'éclair qui passe est une éternité ! | Dans leur lueur
 de temps, dans leur goutte d'espace. | Ils ont leurs jours, leurs nuits, leurs destins
 et leur place. | La pensée et la vie y circulent à flot ; | Et, pendant que notre œil se perd
 dans ces extases, | Des milliers d'univers ont accompli leurs phases | Entre la pensée
 et le mot ! (*Jocelyn IV* : Oe. c. V, 134—5.) ~ [A föld szellemének szava :] megsemmisülsz | Mint
 ázalag féreg, mely esőpp vizében | Ficzkándozik. | E csepp a föld neked.
 (*Emb. trag. XIII*.)

Le sage en sa pensée a dit un jour : « Pourquoi, Si je suis fils de Dieu, le mal est-il en moi ? | Si l'homme dut tomber, qui donc prévient sa chute ? | S'il dut être vaincu, qui donc permet la lutte ? | Est-il donc, ô douleur ! deux axes dans les cieux, | Deux âmes dans mon sein, dans Jéhovah deux dieux ? » | Or, l'esprit du Seigneur, qui dans notre nuit plonge, | Vit son doute et sourit ; et l'emportant en songe | Au point de l'infini d'où le regard divin | Voit les commencements, les milieux et la fin, | Et, complétant les temps qui ne sont pas encore, | Du désordre apparent voit l'harmonie éclore : | « Regarde, » lui dit-il, et le sage éperdu | Vit l'horizon divin sous ses pieds étendu. | Par l'admiration son âme anéantie | Se fonde ; par le tout il comprit la partie ; | La fin justifia la voie et le moyen ; | Ce qu'il appelait mal fut le souverain bien ; | La matière, où la mort germe dans la souffrance, | Ne fut plus à ses yeux qu'une vaine apparence, | Épreuve de l'esprit, énigme de bonté, | Où la nature lutte avec la volonté, | Et d'où la liberté, qui pressent le mystère, | Prend, pour monter plus haut, son point d'appui sur terre. Et le sage comprit que le mal n'était pas, | Et dans l'œuvre de Dieu ne se voit que d'en bas ! (*La chute VIII* : Oe. c. VI, 225—6.) ~ [Éva :] Miért büntetne ? — Hisz, ha az utat | Kitűzte, melyen hogy menjünk, kívánja, | Együttal olyanná is alkotott, | Hogy vétkes hajlam másfelé ne vonjon. | Vagy mért állított mély örvény fölé, | Szédeltő fejjel, kárhozatra szánva ? | Ha meg a bűn szintén tervében áll, | Mint a vihar verőfényes napok közt, | Ki mondja azt vétkesnek, mert zajong, | Mint ezt, mivel életre melegít ? (*Emb. trag. II*.)

La matière, où la mort germe dans la souffrance.... (l. előbb !) ~ [Az Űr Luciferhez :] nem szült-e az anyag, | Hol volt köröd, hol volt erőd előbb ? [Lucifer válasza :] Te anyagot szültél, én tért nyerék, | Az élet mellett ott van a halál.... (*Emb. trag. I*.)

[Jocelyn a magányban :] m'aimer dans mon image ! Il semble qu'à mon être il manque une moitié, | Objet de chaste amour ou de sainte amitié, | Que je marche à tâtons, que je suis dans ce monde | Une voix qui n'a pas d'écho qui lui réponde, | Un œil qui dans un œil ne se réfléchit pas, | Un corps qui ne répand point d'ombre sur ses pas. (*Jocelyn III* : Oe. c. V, 87—8.) — [A Laurence-szal való együttlétben :] L'âme de plus en plus aspire à se confondre. | C'est le rayon du ciel, par l'eau répercuté, | Qui remonte au rayon pour doubler sa clarté ; | C'est le son qui revient de l'écho qui répète, | Seconde et même voix, à la voix qui le jette ; | C'est l'ombre qu'avec nous le soleil voit marcher, | Sœur du corps, qu'à nos pas on ne peut arracher. (*Jocelyn III* : Oe. c. V, 102.) ~ [Éva :] En meg, ha ott fenn e dics elborúl, | Itt lenn találok azt szemedben, Ádám. | Hol is lelhetném másutt kívüled, | Kit létre is csak hő vágyad hozott, | Mint fenyárában a fejedelmi nap | A mindenségben árván hogy ne álljon, | A víz színére festi önmagát | S enyelg vele, örül, hogy társa van, | Nagylelkűen felejtven, hogy csupán, | Saját tűzének halvány mása az, | Mely véle együtt semmivé borulna. [Ádám :] Ne sólj így,

Éva, meg ne szégyeníts. | Mi a hang, hogy ha nincs ki értené? | Mi a sugár, ha szín nem fogja fel? | Mi volnék én, ha mint viszhang s virágban | Bennem szebb léte nem feselne létem. | Melyben saját magam szerethetem? (*Emb. trag. II.*)

Az ember tragédiája e helyének előzőjéül tűnik fel Madách *Isten veled* című kiadatlan költeményében: «Hittem, sugárod voltam és te rózsá, | Mely illatot s színt tőle nyer csupán.» — V. ö. még: [Mózes a Fáraóhoz:] Mi bennem érez, gondol és lehel, magad vagy Fáraó! — Sugárod az, mely napjához hűtlen nem is lehet. (Mózes I.: Össz. M. III, 5.) — [Dávid Erzsébethez, kife szerelmes:] Az árny, mikor szakadt el testétől. (*Csak végnapjai*: Össz. M. III, 166.]

[Les laboureurs] O travail, sainte loi du monde, | Ton mystère va s'accomplir; | Pour rendre la glèbe féconde, | De sueur il faut l'amollir! . . . O terre! tu vis tout éclore | Du premier sillon de ton sein; | Il fut un Éden sans culture; | Mais il semble que la nature, | Cherchant à l'homme un aiguillon, | Ait enfoui pour lui sous terre | Sa destinée et son mystère | Cachés dans son premier sillon! . . . Et, pour consacrer l'héritage | Du champ labouré par leurs mains, | Les bornes firent le partage | De la terre entre les humains; | Et l'homme, à tous les droits propice, | Trouva dans son cœur la justice | Et grava son code en tout lieu, | Et, pour consacrer ses lois même, | S'élevant à la loi suprême, | Chercha le juge et trouva Dieu! — Et la famille, enracinée | Sur le coteau qu'elle a planté, | Refleurit d'année en année, | Collective immortalité! | Et sous sa tutelle chérie | Naquit l'amour de la patrie, | Gland de peuple au soleil germé! | Semence de force et de gloire | Qui n'est que la sainte mémoire | Du champ par ses pères semé! (*Jocelyn IX*: Oe. c. V, 288—91.) ~ [Lucifer:] Vajh, mi nagy szavat | Mondottatok ki. A család s tulajdon | Lesz a világnak kettes mozgatója, | Melytől minden kék s kín születni fog. | És e két eszme nő majd szüntelen, | A míg belőle hon lesz és ipar, | Szülője minden nagyknak és nemesnek, | És felfalója önnön gyermekének. (*Emb. trag. III.*)

Lamartine tehát a «munka» egységéből vezeti le a «tulajdon» és «család», továbbá fejleményekként a művelődés és haza alakulatait, s így ezen elvével eléje vág a történelmi materializmus elméletének; Madách idealizmusa előtt e tényezők nem férnek meg egy fogalomban.

[Le livre saint] regardent brûler comme un poison de l'âme, | Qui, soufflant dans les cœurs justice et liberté, | Pouvait de son sommeil tirer la vérité. | Pour que toute leur avec lui dispersée | N'en laisse pas revivre une seule pensée. . . . Mais le vent que Dieu souffle. . . . Emporte au monde entier les saintes étincelles. . . . Pour les peuples futurs les moissons de l'esprit (*La chute VIII*: Oe. c. VI, 255.) ~ Az az igazság rettentő, halálos, | Ha nép közé megy a mai világban. | Majd jó idő, oh bár itt lenne már, | Midőn utczákon fogják azt beszélni. (*Emb. trag. X.*) — S azért meghalnak, mit utódaik | Az utca-léggel gondtalan szivandnak. (*Emb. trag. VII.*)

Chaque siècle, chaque heure, en poussière il entraîne | Ces fragiles abris de la sagesse humaine, | Empires, lois, autels, dieux, législations, | Tentes que pour un jour dressent les nations, | Et que les nations qui viennent après elles | Foulent pour faire place à des tentes nouvelles, | Bagage qu'en fuyant nous laissons sur nos pas, | Que l'avenir méprise et ne ramasse pas. (*Jocelyn II*: Oe. c. V, 65.) ~ [Kepler:] Oh, jó-e kor, . . . mely új tetterővel | Szemébe néz ez elavult lomoknak. (*Emb. trag. VIII.*) [Kepler:] Engem vezess te, kétes szellemőr, | Az új világba, mely fejlődni fog. . . . Ledült romoknak átkozott porán. (*Emb. trag. X.*)

Les révolutions, ce solstice des crimes ? ... Ainsi l'abîme appelle un plus profond abîme ; | Qu'y faire ? la raison n'a que le choix du crime ; | Faut-il que le bien cède et recule à jamais ? | Faut-il vaincre le mal à force de forfaits ? | Devant ces changements le cœur du juste hésite : | Malheur à qui les fait, heureux qui les hérite ! (*Jocelyn II* : Oe. c. V, 66--7.)

Hasonló erkölcsen hangzik ki *Az ember tragédiája* forradalmi részletéből is :

[Danton :] És hogyha mindjárt vérengzők vagyunk is, | Tekintsenek bár szörnyeteg gyanánt, | Csak a haza legyen nagy és szabad.... A lelki-ösmeret a közvilág | Előjoga ; kit a végzés vezet, | Az rá nem ér körültekinteni kit a sors korbácsolt tova, | Vihar gyanánt tisztítani a világot. (*Emb. trag. IX.*) — [Kepler :] Mi óriás volt bűne és erénye, | És mind a kettő mily bámulatos. (X.)

[César] pleura sur lui-même et sur le genre humain. «O race, pensait-il, faite pour qu'on l'opprime, | Vengeras-tu toujours le crime par le crime ?» (*La chute XV* : Oe. c. VI, 391.) ~ [Lucifer :] a tömeg | A végzet arra ítelt állata, | Mely minden rendnek malmán húzni fog, | Mert arra van teremtve. (*Emb. trag. IV.*) [Miltiades :] E gyáva népet meg nem átkozom, | Az nem hibás, annak természeté, | Hogy a nyomor szolgává bélyegezze | S a szolgaság vérengző eszközévé | Súlyessze néhány dölyfös párttűtőnek. (V.)

A gondolat egyébként már régebben feltűnik Madáchnál : «Gyáva nép, te igába születél» (*Commodus IV*, 2 : Voinovich, Madách I. és Az emb. trag. 156.) — «... sorsa szolgaság, | az egyesért van csak teremtve is, | Ki önhittelt görbegett nyakára hág» (*Mária testvérem emlékezte* : Össz. M. I, 216).

Il avait tant flairé sur des ondes limpides | Du vent encor dormant les invisibles rides, | De tant de dieux rivaux soufflé les passions, | Et tant vu remuer de flux de factions, | Qu'à chaque mouvement de la vivante houle | Un flot l'avait d'en bas soulevé dans la foule, | Laisse tomber, repris, laissé, repris cent fois, | Jeté comme une écume au piédestal des rois ! (*La chute X* : Oe. c. VI, 276--7.) — dans cette foule de cette houle Je ne suis pas pour lui plus qu'une goutte d'eau | Qui ne fait ni hausser ni baisser son niveau, | Un jet de son écume, un morceau de sa vase, | Une algue des ses bords qu'il souille et qu'il écrase. (*Jocelyn VIII* : Oe. c. V, 255.) ~ mély tenger a nép : bármi napfény | Sem hatja át tömét ; sötét leend az, | Csak a hullám ragyog, mit színe fölvet, | És mely hullám esetleg ép te vagy. (*Emb. trag. IV.*)

[Jocelyn Párisban :] Mon oreille du monde ait entendu le bruit, | Comme au pied de la dune on monte sur la crête, | Pour écouter la vague et pour voir la tempête ! — Oh ! que le bruit humain a troublé mes esprits ! | Quel ouragan de l'âme il souffle dans Paris ! | Comme on entend de loin sa grande voix qui gronde, | Pleine des mille voix du peuple qui l'inonde, | Semblable à l'Océan qui fait enfler ses flots, | Monter et retomber en lugubres sanglots ! | Oh ! que ces grandes voix des grandes capitales | Ont de cris douloureux et de clameurs fatales, | D'angoisses, de terreurs et de convulsions ! | On croit y distinguer l'accent des passions, | Qui, soufflant de l'enfer sur ce million d'âmes, | Entre choquent entre eux ces hommes et ces femmes, | Font monter leur clameur dans le ciel comme un flux, | Ne forment qu'un seul cri de mille cris confus, | Ou qu'on entend le bruit des tempes de la terre, | Que la fièvre à grands coups fait battre dans l'artère. | Quel poids pèse sur l'âme en entrant dans ces murs, | En voyant circuler dans ces canaux impurs | Ces torrents animés et cette vague humaine, | Qu'un courant invisible en sens con-

traire entraîne, | Qui sur son propre lit flotte éternellement, | Et dont
sans voir le but on voit le mouvement! | Quel orageux néant, quelle mer
de tristesse, | Chaque fois que j'y rentre, en me glaçant m'opprime! | Il
semble que ce peuple où je vais ondoyer | Dans ces gouffres sans fond
du flot va me noyer; | Que le regard de Dieu me perd dans cette foule; |
Que je porte à moi seul le poids de cette houle; | Que son immense
ennui, son agitation, | M'entraînent faible et seul dans son attraction |
.... Et que, si je venais à tomber sous ses pas, | Cette foule à mes cris
ne s'arrêterait pas, | Mais, comme une machine à son but élancée, | Pas-
serait sur mon corps sans même une pensée! (*Jocelyn VIII: Oe. c. V,*
254—5.) — De l'immense Babel.... Comme des grandes mers qui battent
leurs rivages, | Un bruit sourd et croissant montait jusqu'aux nuages....
Sourde ondulation de cette mer de vie | Où la vague de sons par une
autre est suivie | ... Grands orchestres jetant dans l'air mélodieux | En
métalliques voix les ivresses des dieux, | Monotone soupir de la faim qui
mendie, | Appels retentissants au meurtre, à l'incendie, | S'élevant con-
fondus dans le calme des airs, | Ne formaient qu'un seul son de tous ces
sons divers. | Un retentissement de verges et de chaînes, | Des râlements
affreux de victimes humaines, | Cris d'angoisse de mère.... Puis, du sein
d'un silence où toute voix expire, | Comme au bord de la mer où le vent
calme et sourd | Pousse à l'écueil grondant un flot égal et lourd, | Une
neuvième vague, amoncelée en poudre, | Éclate sur l'écueil avec un bruit
de foudre, | Un immense clameur s'élançant de la nuit | Montait du
peuple entier en tempête de bruit. (*La chute VIII: Oe. c. VI, 261—3.*) ~
[Kar: a zsibongó sokaság morájából egygyéolvadva] Zúg az élet tenger-
árja, | Mindenik hab új világ. | Mit szánod, ha elmerül ez, | Mit félsz, az
ha feljebb hág? | Majd attól félsz, az egyént hogy | Elnyelendi a tömeg, |
Majd hogy a kiváló egyes | A milljót semmiti meg. | Rettegsz a költésze-
tért ma, | Holnap a tudás miatt, | S szűk rendszernek mértékébe | Zárod
a hullámokat, | S bár mint küzdesz, bár mint fáradsz, | Nem merítisz
mást, mint vizet, | A méltóságos tenger zúg, | Zajg tovább is és nevet. |
Hagyd zajongni, majd az élet | Korlátozza önmagát. | Nem vesz el harczá-
ban semmi, | Mindig új s mindig a régi, | Halld csak igéző dalát. [Adám:]
Az élet áll most teljesen előttem, | Mi szép, mi buzdító versenydala. [Lu-
cifer:] Szép a magasból, mint a temploménak. | Bármily rekedt hang, jaj-
szó és sohaj | Dallamba olvad össze míg fölér. | Így hallja azt az Isten is,
azért | Hiszi, hogy jól csinálta e világot. | De odalent másképen halla-
nók, | Hol közbe szól a szív verése is. (*Emb. trag. XI.*)

* * *

Többé-kevésbbé jelentős és jórészt nem épen közhelyként sze-
replő gondolatok érintkezését és egymásba vágását meg alakításbeli
hasonlóságokat mutattunk ki. Szabad-e, kell-e ezeket azzal magyaráz-
nunk, hogy Madách hatást nyert Lamartinetól? Madách más szelle-
mek irodalmi nyilvánulásaihoz való viszonyában hozzáfogható tehet-
ségű költőknél szokatlan mértékben ingadozik eredetiség és utánzás
között. Ennek okát tehetsége és természete két egymással szembe-
ható sajátosságában kell keresnünk. Egyik az ő kép- és nyelvalkotó
erejének korlátoltsága. Az életviszonyaiból eredő alkalmoshiány és
megfigyelő képességének részben ezzel összefüggő fogyatékosága
miatt a tapasztalati, élményi anyagnak szűkében van, és lelki folya-
matai alakításában gyakran nehézségekbe ütközik. Ilyenkor tanulás
útján szerzett kész formák alkalmazásával segít magán.¹⁾ A nyelvi

¹⁾ Ezért tartja olyan fontosnak a tanulmányt a költőre nézve.
(Össz. M. III, 348—9.)

kifejezés készsége is sokszor cserben hagyja; s így a szavakba foglálással küzdve, a maga eredeti gondolatát nem egyszer elhanyagolja valami készen ismert eszme ellenében, vagy pedig azt másra szabott fogalmazásba szorítja. Ennek az utánzási kényszernek ellenhatása hangulati elfogultsága, mely egyénisége kifejlődésével egyre fokozódik; ez a tanulmányai közben lelkét illető benyomásokból csak bizonyos fajta elemeket bocsát az én körébe, és a befogadottakat így új tömörülésekre, kristályosodásokra kényszeríti. E tulajdonsága azonban nem mindig bírja ellensúlyozni az előbbi, és még az utóbbi érzelmi tényezőtől támogatva sem kap elvi erőre nála a tudatossá fejlett egyéniség azon természetes törekvése, hogy tartózkodjék a gondolat-köleszönzéstől, formautánzástól és kifejezésátvételtől.¹⁾ Az itt jelzett szempontokból tehát számolnunk kell Lamartine hatásának lehetőségével, noha a pontok egész során átvonuló tartalmi egyezés, ízről-íze terjedő alaki összefüggőség vagy hosszabb fogalmazásbeli párhuzam a fentebbi összevetésben nem is tűnt szemünkbe.

Nézzük, utalnak-e adatok vagy körülmények olyan kapcsolatra, a miből hatás származhatott! Lamartine költeményei közül a *Jocelyn* 1836-ban, a *La chute d'un ange* 1838-ban jelent meg; így magyar olvasók előtt a harminczas évek végén és a negyvenesek elején válhatott ismeretessé,²⁾ vagyis akkortájt, a mikor Madách Pesten egyetemi tanulmányait folytatta, majd vizsgálatait állta. A francia író nálunk a negyvenes évek folyamán egyre népszerűbbé lesz, ugyan nem annyira költői jelességei, mint inkább demokratikus eszméi miatt, melyekért nemcsak politikai és társadalmi téren harczol, hanem a melyeknek írói és költői munkáiban is prófétájuk. Ott van azok között az írók között, kikért a negyvenes évek harmadik negyedében — a francia-imádás ezen főkorszakában — a «fiatal irodalom», a tízek társasága, leginkább rajong.³⁾

Madách tanult és tudott francziául, még pedig aligha fogyatékosan, mint *Voinovich* mondja (Madách I. és Az emb. trag. 276).⁴⁾

¹⁾ E tekintetben vallott felfogását megvilágítja *Az aesthetika és társadalom viszonyos befolyása* című értekezésében tett nyilatkozata: «nagy költők drága gyöngyeiket nem épen mind magok termették. Egyes ember lelki erejét tán túl is haladná annyi teremő erő, mint Homérban vagy Shakespeareben, Aristophanes és Molièreben nyilatkozik. Kincseik egy része valóságos oroszlán rész, melyet gyöngébb szellemektől ragadtak el. (Össz. M. III. 347.)

²⁾ Pl. a *Jocelyn* első kiadása megvolt báró Eötvös József anyjának a tulajdonában. (Özv. Károlyiné Pauler Gizella ajándékából az Egyetemi Könyvtárban Hf. 5075. jelzéssel).

³⁾ V. ö. *Pais Dezső*, Báró Kemény Zsigmond és az irodalmi élet (Ir.-tört. Közl. 1911, 53) és *Riedl Fr.*, Korhatások Petőfi költészetében (Bud. Szemle 146. k. 180—1).

⁴⁾ *Paldgyi Menyhért* édesanyja túlbuzgóságának rója fel mint nyugtalanító erőmutatványt, hogy alig hat éves korában kifogástalan gyermekszépirással készült francia felköszöntő sorokkal örvendezteti meg atyját (M. I. élete és költészete 1900. 36. l.). Zsenge gyermekkorából (1829?) ismeretes egy francia levélkéje, a mit öcscei nevében és aláírásával anyjához és nővéreihez intézett (*Paldgyi* i. m. 386. l.). 1837 október 15-i levelében francia szótárt és olvasókönyvet kér (*Morray*, Adalékok 20. l.). A francia beszédben később is volt alkalma gyakorolni magát patvarista

Francia nyelvű könyveket vásárolt, és kedvelt könyvei között tartogató, pl. Hugo Victor: Cromwell vagy Lamennais: De la religion és Le pays et le gouvernement (*Szücsi József*, Madách Imre könyvtára — Magyar Könyvszemle 1915. 15. l.). Belőlük merített; pl. első 1840-ben kinyomatott verskötetének, a *Lantvirágoknak*, ajánlását Hugo Victortól vette, az *Ember tragédiája* Danton-jeleneténél pedig Cormenin-Timon *Livre des Orateurs* cz. munkáját használta forrásul (EPHK. 1912. 860—4.). — Hogy Lamartine iránt érdeklődött, annak nyomát mutatja egy papírszeletre írt jegyzete (Vegyes jegyzetek, M. Nemzeti Múzeum 2076. Qu. Hung.), melyben egy Luther- és egy Gibbon-idézet között ezt olvassuk: Marat asztalán a' biblia mindig nyitva volt *Lamartine*. Újságból kivágva meg ezt tette anyagszerei közé (lásd u. o.): Lamartinenak egy szép költői mondata van, — egyébiránt minden gondolata költői e koszos fejnek. «Ha valamely barát vagy kedves elhagy, nem azok halnak meg számunkra, hanem mi halunk meg részletenkint.» — Könyvtárában, illetőleg a sztregovai Madách-könyvtár jegyzékében Lamartine munkái közül egyet sem találunk meg, de hozzájuk juthatott kölcsönzés útján pesti barátainál vagy esetleg Sréter könyvtárában.

Ezek a körülmények valószínűvé teszik, hogy a fentebb kimutatott hasonlóságok nem véletlen találkozások, hanem a *La chute d'un ange* Jocelyn-koncepció szerepet játszott *Az ember tragédiája* egyes részleteinek, sőt bizonyos mértékig egészének keletkezésében is. «On jugera s'il y avait un germe de vie dans cette pensée, et d'autres poètes plus puissants et plus complets viendront et la féconderont après moi» — olvashatta a *Jocelyn* *avertissement*-jában Madách, és az *Ember tragédiájával* igazolta, hogy a francia költő gondolatában csakugyan olyan csira van, mely örök életre való termést hozhat.

(Budapest.)

PAIS DEZSŐ.

A CLASSICUS KÖLTÉSZET FOBB BUKOLIKUS ÉS GEORGIKUS KÖZHELYEIRŐL.

A classicus művészet jellemző és megkülönböztető sajátága az, hogy sem újszerű élményekkel, sem meglepő kifejezésmódokkal, de nem is a forma túltengő kiművelésével törekszik hatni, hanem a kifejezésre jutó élmény és a neki megfelelő forma lehető legművészebb harmóniájával.¹⁾ E principiumból következik az a modern ember szá-

és megyei aljegyző korában alispánjával, a nagyműveltségű és ritka nyelvtudású Sréter Jánossal (*Voinovich*, i. m. 23. l. és *Szinnyei*, Magyar írók XII, 1378.) vagy anyjának francia társalkodónőjével, a ki egyszersmind gyermekeit nevelte és francziára tanította (*Morray*, i. m. 5. és 9. l.).

¹⁾ Meumann: *System der Aesthetik* 65 l.: «Der ideale Fall scheint der zu sein, dass eine Kunststrichtung die vollendet strenge und schöne Form vereinigt mit der höchsten Steigerung des Ausdrucks inneren Lebens. Das hat im allgemeinen diejenige Kunst zu erreichen gesucht, die wir die klassische nennen. — Wir sehen das Streben nach Ausdruck, nach Formenstrenge und Schönheit in vollendeterer Vereinigung.»

mára különös tény, hogy semmiféle költészetben nincs oly fontos szerepe az ú. n. közhelyeknek, mint éppen a classicusban. A költői locus communis ugyanis közös élmény közös költői kifejezése. A kifejezés természetesen nem szószerint egyezik, — az ilyesmi átvétel, — sőt ellenkezőleg, az a körülmény, hogy már másutt is előfordul, arra nyit alkalmat, de arra szorítja is a költőt, hogy az említett harmoniát mind tökéletesebbé tegye. Teret enged a közhely a továbbképzésnek, eredeti beállításnak és stílusváltozásnak is. Példának hozhatom fel az eléggé ismeretes és alább annál részletesebben tárgyalandó tavasz topust.¹⁾

Dolgozatom célja ugyanis a classicus és alexandriai görög és classicus latin költészet számos közhelycsoportjából — a milyenek az erotikus, anakreoni, invocatiós stb. közhelyek — a művészi és világ-irodalmi szempontból úgyszólván legtöbb érdekességgel kecsegtető bukolikus és georgikus topika fontosabb darabjainak genetikus megvizsgálása. Szoros összefüggésben van ezzel a theokritosi bukolikus költészet eredetének a kérdése is, melyre tehát szintén szükséges lesz röviden kitérnem.

A Kyklops és a bukolikus költészet. — A bukolikus költészet egyes motívumait már Homerosban is megtalálhatjuk, főleg az Odysseióban, melynek egyik éneke, a *Κυκλώπεια*, szinte bukolikus eposznak nevezhető. Homeros, a ki a természettel különben nem igen törődik, itt egészen pontos megfigyelő és leírásával megteremti az idyllköltészetnek egyik állandó alakját, minden jellemző sajátosságával együtt.

Odysseusék megérkeznek a Kyklopsok földjére, a hol olyan jó világ van, hogy a föld mindent megterem művelés nélkül (v. ö. aranykor). Közel a parthoz sziget van, szántóföldeik szépek és kővérek, a öböl mellett pedig forrás van szép fákkal. Ez a vidékleírás marad meg az egész görög költészetben mindvégig bukolikus környezetnek a barlanggal együtt, mely előtt a Kyklops nyáját legelteti. A tejgazdaságot is pontosan leírja a költő és az idylli hangulatnak csak a *ξείνια*-kérő Odysseus vet véget. Így tehát megtaláljuk már Homerosban a bukolikus költészet magvát, a nyáját legeltető pásztorban és a megfelelő környezet leírásában. Ez a *κατ' ἐξοχὴν βουκόλος* kerül a legközelebbi *Κύκλωψ*-ba, a Philoxenoséba, a ki ügyes fogással a lepkék szerelmét adja elő. A néhány soros fragmentumot Hartung rekonstruálta,²⁾ annyi azonban a megmaradt szövegből is látszik, hogy ugyanaz a *βουκόλος* szerepel, úgy, hogy az egész dithyrambus bukolikusnak mondható. Fontos az Aristophanes-scholion (ad Plut. 290) idevonatkozó megjegyzése,³⁾ mely szerint Philoxenos költeménye alle-

¹⁾ V. ö. Horatius *Epist.* II. 3, 128.

Difficile est proprie communia dicere; tuque
Rectius Iliacum carmen deducis in actus,
Quam si proferres ignota indictaque primus.

és Quintilianus *Inst. Or.* X. 2, 1: neque enim dubitari potest, quin artis pars magna contineatur imitatione; nam ut invenire primum fuit estque praeceptum, sic ea, quae bene inventa sunt, utile sequi.

²⁾ Hartung: *Der Dithyrambus.* Philologus I. 414.

³⁾ Schol. ad Aristoph. Plut. 290: δρᾶμα τὴν Γαλάτειαν ἐποίησεν, ἐν ᾧ εἰσέπηγε τὸν Κύκλωπα ἐρωτῶντα τῆς Γαλατείας, τοῦτο δὲ αἰνιττόμενος εἰς Διονύσιον.

gorikus és Dionysios tyrannusra és kedvesére, egy Galateia nevű hetairára czéloz. Ha ez így van, akkor Philoxenos az allegorikus idyll tulajdonképeni őse, Theokritos tőle tanult a Thalysiában. Euripides Polyphemos a ugyanaz, mint a Homerosé, Theokritos azonban a Philoxenosét vette át, abból az alkalomból, hogy barátjának, Nikiasnak tanácsot ad a szerelem ellen. A *Κύκλωψ*, Theokritos első idyllje, mely nem más, mint a *βουκόλος* szerelmes dala a régi környezetben, csupán a nyelv és néhány népies szólás új benne. Ezeket a költő Sophrontól tanulhatta. Ezzel aztán rátérhetek a bukolikus költészet eredetének sokat vitatott problémájára.

Az általános vélemény az, hogy az idyll a népies pásztordalnak az irodalomba való felvétele. Ezt mondja Sellar,¹⁾ sőt részben Wilamowitz is.²⁾ Ezzel szemben Reitzenstein érdekes theoriát állít fel. Szerinte Theokritos idylljei nem egyebek, mint egy kosi Artemis tisztelő sacralis *βουκόλος*-testület dalai, a valódi pásztorokhoz semmi közük, lényegük a dalverseny, a czivódás.³⁾ Legfontosabb bizonyítéka volna ennek a Thalysia. Reitzenstein érvei azonban nem meggyőzők, annál kevésbbé, mivel ezek a *βουκόλος* testületek csak századokkal később voltak meg Thrakiában és nem lehet semmiféle összefüggésüket a bukolikus költészettel megállapítani.⁴⁾

Theokritos első bukolikus költeménye a *Κύκλωψ*, mint azt Wilamowitz megállapítja.⁵⁾ Polyphemos barlangja, melylyel a szép nymphát csalogatja, ugyanaz, mint a szép homerosi barlang:

¹⁾ Sellar: *Virgil* 153. l. In ancient as in modern times, the pastoral idyll, as an artistic branch of literature, has arisen, not in a simple age, living in unconscious harmony with Nature, but from the midst of a refined and luxurious, generally, too, a learned or rather bookish society... A primitive pastoral poetry may have been spread over all Greece and the islands of the Aegean, from the earliest settlements of the Hellenic race... But the earliest writer who is said to have adopted this native plant of the mountains and the woods, and to have trained it to assume some form of art, was Stesichorus of Himera... But nothing more is heard of it till it revived again at Syracuse in the early part of the third century.

²⁾ Wilamowitz: *Textgeschichte der gr. Buk.* 169. l.: Sophron leitete ihn dann zu den Hirtenmimen; das war wieder ein Treffer, und er hat das Thema mit Geschick variirt. Die Abhängigkeit können wir gerade hier leider gar nicht kontrollieren, aber das eine ist klar: er holte noch etwas anderes heran, das Volkslied, sowohl das lydische von Lityrses wie den heimischen Bukoliasmos von Daphnis. Es wird wohl auch in den Ritornellen des Komatas mancherlei aus dem Volksmunde stammen.

³⁾ Reitzenstein: *Epigramm und Skolion* 226. l.: Eine Dichtergesellschaft zu Kos hat anfänglich unter sacraler Einwirkung die Maske der Hirten, der *βουκόλοι*, angenommen und in derselben beim Gelage, zunächst bei dem durch den Cult gebotenen, später wohl auch ohne sacralen Anlass unter der Einwirkung der allgemeinen Sehnsucht nach dem Leben in der Natur und einfachen, schlichten Verhältnissen poetischen Wettstreit gepflegt. Das Spiegelbild dieses Wettstreites gaben die *βουκόλοι* Lieder.

⁴⁾ Wilamowitz *Textgesch. der gr. Buk.*: 165. l. Insbesondere die Kultvereine, deren Genossen sich *βουκόλοι* nennen, haben hier nichts zu suchen. Die Zeugnisse für sie fallen Jahrhunderte später und durchaus in das nördliche Asien, wo der Untergrund thrakisch war, und nach Thrakien.

⁵⁾ *Textgesch. der gr. Buk.* 159. l.

Hom. Od. IX. 182. ἔνθα δ' ἐπ' ἔσχατι' ἑσέος εἶδομεν ἄγχι θάλαττης
ὕψηλόν, θάφνησι κατηρεφές, ἔνθα δὲ πολλὰ
μῆλ', οἷός τε καὶ αἶγες, ἰαύεσκον. περὶ δ' αὖλῃ
ὕψηλῃ δέδμητο κτλ. vagy Kalypsoé

Od. V. 63. ὕλη δὲ σπέος ἄμφι πεφύκει τιλεσθώσα
κλήθρη τ' αἰγείρος τε καὶ εὐώδης κυπάρισσος
— — — — —
ἢ δ' αὐτοῦ τετάνυστο περὶ σπείους γλαφυροῖο
ἡμερίς ἡρώωσα, τεθήλει δὲ σταφυλῆσιν,
κρήνην δ' ἐξείης πίτυρες ῥέον ὕδατι λευκῷ κτλ.

Theokritosnál: XI. 45.

Ἐντὶ θάφνησι τινεῖ, ἐντὶ ῥαδινὰι κυπάρισσοι,
ἔστι μέλας κισσός, ἔστ' ἄμπελος ἃ γλυκύκαρπος,
ἔστι ψυχρὸν ὕδωρ.

A Kyklops gazdasága is a régi.

Hom. Od. IX. 244. ἐξόμενος δ' ἤμελγεν οἷς καὶ μηχανὰς αἶγας
πάντα κατὰ μοῖραν, καὶ ὕπ' ἐμβρυον ἦκεν ἑκάστη
αὐτίκα δ' ἤμισυ μὲν θρέψας λευκοῦ γάλακτος
πλεκτοῖς ἐν ταλάροισιν ἀμησάμενος κατέβηκεν

továbbá Od. IX. 219. ταρσοὶ μὲν τυρῶν βρέθον, στείνοντο δὲ σκολί
ἀρνῶν ἡδ' ἐρίφων.

Theokritos XI. 60. Ἐξένδους Γαλάτεια καὶ ἐξενδοῖσα λάθοιο
ὥσπερ ἐγὼν νῦν ὧδε καθήμενος οἴκαδ' ἀπενδεῖν.
ποιμαίνειν δ' ἐθέλοις σὺν ἐμῖν ἅμα καὶ γὰρ' ἀμέλγειν
καὶ τυρὸν πᾶσαι τάμισον ὀριμεῖαν ἐνεῖσα.

Polyphemos szerelmes dalában a párhuzamok, melyekkel Gala-
teia-ról szól, emlékeztetnek egyes anakreoni motívumokra.

Anakr. 49. fr. B. ἀγχνῶς οἷά τε νεβρὸν νεοθηλέα
γαλαθηνόν, ὅστ' ἐν ὕλῃ κεροέσσης
ἀπολειφθεῖς ὑπὸ μητρὸς ἐπτοῦδῃ

vagy Anakr. 75. fr. B. Πῶλε θρηκίη, τί δὴ με λοξὸν ὀμμᾶσιν βλέπουσα
νηλεῶς φεύγεις.

Az ilyenféle később talán már a népköltészetben is meglevő
toposoknak megfelel Theokr. XI. 20:

μόσχῳ γαυροτέρα, σφηλιώτερα ὄμφακος ὠμάς,
φοιτῆς δ' αὖθ' οὐτῶς,

Maga a szerelmes monodia megvolt Philoxenosnál is (PLG 8)

ὦ καλλιπρόσωπε
χρυσοβόστρυχε Γαλάτεια
χαριτέφωνε, θάλος ἐρώτων.

Theokr. XI. 20. Ω λευκὰ Γαλάτεια, τί τὸν φιλέοντ' ἀποβάλλῃ

Sajnos a szerelmi dalban a Philoxenostól való függést nem
lehet tovább kísérni. A virágot szedő Galateia Sappho leánykájára
emlékeztet, sőt a homerosi hymnus Persephonéjára is visszamehetünk.

Demeter hymn. 5. ... θύγατρα...

παίζουσιν κούρησι σὺν Ὀκεανοῦ βαθυκόλποις
ἀνθεὰ τ' αἰνυμένην, ῥόδα καὶ κρόκον ἡδ' ἰα καλὰ
λειμῶν' ἅμ' μαλακὸν καὶ ἀγαλλίδας ἡδ' ὕδανθον

Sappho Suppl. Lyr. 23. 12, 1.

π[όλλοις γὰρ στεφά]ναις ἴων
καὶ βρ[όδων πλο]κίων τ' ὕμναι καλ.

Theokr. XI. 25.

Ἰπράσθην μὲν ἔγωγα τεοῦς κόρα, ὄνικα πρᾶτον
ἦνθες ἐμαὶ σὺν ματρὶ θείλοισ' ὑακίνθινα φύλλα
ἐξ ὕρεος ὀρεψάσθαι.

Azt hiszem, hogy a felhozott párhuzamos helyekkel eléggé illusztráltam, hogy Theokritos mennyire függ egyrészt az előző *Κύκλωψ*-feldolgozásoktól, másrészt pedig az egész költészet természeti topikájától és bizonyynyal sokkal teljesebben ki lehetne mutatni az utánzást, ha a classicus költészet nem maradt volna olyan hiányosan ránk.

Theokr. XI. 10.

ἤρατο δ' οὐ μάλοισ, οὐδὲ ῥόδῳ οὐδὲ κικίννοισ

és 24.

φεύγεις δ' ὥσπερ οἷς πολὺν λύκον ἀρρήσασα

szintén közhelyszerűen hatnak, főleg az előbbi, ha az Acontius és Cydippe mondára gondolunk. Így tehát Theokritos a *Κύκλωψ*-ban elhagyva a nem megfelelő elemeket, megalkotja az első idyllt, a szép bukolikus környezetben szerelmes dalt éneklő Polyphemoszal. Látszik, hogy a fiatal Theokritosnak ilyen tárgyakhoz volt tehetsége. Ugyanezt vehetjük észre az utána következő enkomionokban. Ezután a mimus felé fordul, mint azt Wilamowitz chronológiájában megállapítja¹⁾ és mintegy epikus mimust ír, melyből azonban szintén nem hiányoznak az idyllikus elemek.

Később azonban egyesítette a *Κύκλωψ* elemeit a mimuséival és így hozta létre a pásztoridyllt. A *Κῶμος* felel meg leginkább a *Κύκλωψ*-nak. A fiatal pásztor másra bizza nyáját, amott a nyáj egyedül tér haza. A barlangban lakozó Amaryllisnek virágot, almát hoz, ez is emlékeztet az előbbire. A szerelmes pásztor méh szeretne lenni, hogy kedvesét elérje. A méh kedves állata már a régebbi költészetnek is:

Simonides 47. fr. B. Ὅμιλεῖ δ' ἄνθρσιν <ᾧτε> μελίσσα ξανθὸν μέλι μηδομένα.

A többi bukolikus költemény hol a Kyklophoz, hol a mimushoz jár közelebb, hol ideális pásztorok, hol valódiak szerepelnek. A *Νομεῖς* például két pásztor tréfalkozását adja a mimus realitásával. Az *Αἰπολικὸν καὶ ποιμενικὸν* ugyancsak pásztorok czivódását adja elő, majd carmen amœbæumra kerül a sor. A környezet a *Κύκλωψ*-é illetőleg homerosi:

V. 31.

ἄδιον ἀσῆ
τεῖδ' ὑπὸ τὰν κύτινον καὶ τᾶλσεα ταῦτα καθίζας.
ψυχρὸν ὕδωρ τουτεῖ καταλείβεται. ᾧδε πεφύκει
ποία χά στιβᾶς ἄδε, καὶ ἀκριδες ᾧδε λαλεῦντι.

vagy 45.

Οὐχ ἐρψῶ τηνεῖ τουτεῖ θρούες, ᾧδε κύπερος
ᾧδε καλὸν βομβεῦντι ποτὶ σμάνεσαι μέλισσαι
ἐνθ' ὕδατος ψυχρῷ κράναι δῶο.

Úgy látszik népszokás volt a dalverseny, ezt az Anthologia számos darabja is bizonyítja. Mi lehetne illőbb tartalma, mint öndicséret és kedvesük magasztalása természetesen mindig a másik rovására.

¹⁾ *Textgesch. d. gr. Buk.* 169.

88.

Βάλλει καὶ μάλοισι τὸν αἰπόλον ἡ Κλεαρῖστα

Később a 2-ik Kyklopsban ugyanez Galateiáról.

Ez újra az Acontius és Cydippe motivuma, az alma mint a szerelem symboluma. A szerelmes ajándéka is a *Κύκλωψ*-ra emlékeztet:

96.

Κηγῶ μὲν δωσῶ τῇ παρθένῳ αὐτίκα φάσσαν
ἐκ τῆς ἀρκέουσα καθελὼν

XI. 40.

τράφω δὲ τοὶ ἑνδεκα νεβρώς
πάσας μανοφόρως καὶ σκύμνω τέσσαρας ἀρκτιῶν.Az idyll egyébként telve van parasztos szólásokkal, melyek a reális előadáshoz tartoznak. A 2. Kyklops csak variálja az elsőt, erre nem térek ki. A *Θύρσις* Daphnisnak, a monda kedves pásztorának szomorú sorsát beszéli el, tehát tárgyában ismét nem új. A környezet is a régi:

I. 1.

Ἄδῃ τι τὸ ψιθύρισμα καὶ ἡ πίτυς αἰπόλε τίηα
ἀ ποτὶ ταῖς παγαῖσι μελίσσεται.

Daphnissal együtt járnak és siratják az erdő vadállatai. Ez megfelel az Aphrodite hymnus állatainak, melyek az istennőt kísérik. Általában sok a reminiscencia erre a hymnusra, így 98:

Ἐὶ λέγεται τὰν Κύπριν ὁ βουκόλος, ἔρπε ποτ' Ἴδαν,
ὥραιος γὰρ Ἀδωνίς ὅπει καὶ μῆλα νομεύει. κτλ.Nagyon érdekes a bukolikus költemények közül a *Θαλύσια*, a hol a költő maga is pásztorrá lesz barátaival együtt, midőn egy kosi Artemis ünnepre mennek és útjukat énekek könnyítik. Számos irodalmi és politikai célzást engednek meg maguknak. Így Simichidas a Theokritos VII. 91 kk. sorokkal:Λυκίδα φίλε πολλὰ μὲν ἄλλα
Νύμφαι κημὲ δίδαξαν ἂν ὥρεα βουκολέοντα
ἐσθλά, τὰ που καὶ Ζηνὸς ἐπὶ θρόνον ἄγαγε φάμαmegalapítja az allegorikus idyllnek azt az alakját, melyet Vergilius tőle tanult és oly nagygyá fejlesztett, ugyanis e sorok minden valószínűség szerint Ptolemaiosra vonatkoznak és Vergilius «deus nobis hæc otia fecit»-je nem más, mint ennek viszhangja. A bukolikus költészet eredetére vonatkozólag tehát az a véleményem, hogy a sacralis *βουκόλος* testület dalai semmi esetre sem hatottak keletkezésére, sőt a népies pásztordalok sem annyira, mint a classicus költészetben már virágzó bukolikus topika és a tisztán irodalmi hatáson alapuló *Κύκλωψ*. Ezeknek köszönhetjük, hogy Theokritos az e tárgynak legjobban megfelelő mimust utánozva, a már kész közhelyekből és saját tapasztalataiból megalkotta a mimus egészen új alfaját, a pásztoridyllt.*Arkadia.* — Érdekes és világirodalmi fontosságú kérdés az is, hogy hogyan lett Arkadia a római költészetben és főleg a renaissance idején a pásztorköltészet hazájává. Nem kisebb emberek, mint Helm,

Jahn, Wilamowitz és Reitzenstein szoltak hozzá,¹⁾ de kielégítő választ még nem adtak. Általában Vergiliust tartják a közhely megalapítójának, a kire Helm szerint a 3. theokritosi epigramma vagy más hasonló hatott, Wilamowitz pedig a Rómában közkézen forgó bukolikus kiadásának Prolegomenájából származtatja: «Natürlich enthielt der Kommentar auch Prolegomena *περὶ εὐρέσεως βουκολικῶν*... Da hat Vergil die Ableitung der Bukolik aus Arkadien gefunden, das durch ihn aus dem Lande der Bären und Wölfe zum Paradies der Schäfer geworden ist.» Ez a megoldás sem kielégítő, nem érthető ugyanis, hogy miért hagyták volna el a későbbi magyarázók épen ezt a fontos helyet a prolegomenából. Reitzenstein véleménye az, hogy az Arkadia-közhely az arkadiai bukolikus költészet eredménye, melyet Theokritos már átvett és a görög bukolikus költészet alapján jutott el Vergiliushoz. Az arkadiai idyllre csupán az epigrammatikából és két sovány, nem meggyőző adatból következtet, úgy, hogy ezt elfogadni nem lehet, már azért sem, mert Theokritosban egyáltalában nem szerepelnek azok a tipikus arkadiai pásztorok, még a Thyrsisben sem. Minthogy pedig Jahn is csak ugyanezt mondja, tehát lehetne talán más megoldást keresni.

Először a Wilamowitz szerint attikai Pan-hymnus ismerteti meg velünk a pásztoristént és birodalmát és megveti az alapját minden Pan- és Arkadia-topusnak. Bemutatja a tavasszal boldogan ugránczó istent, a mint a hegyek csúcsait bejárja és vele együtt tánczolnak a nymphák és az echo felel dalukra. Ez a hely egyszersmind a tavasz közhelyeket is ihlette, erről azonban később szólok. Megemlíti végül a hymnus Pan arkadiai származását is, a mi a Pan-kultusz helyi jellegét megadja. Arkádiában az egész művészet a Pan-kultusz szolgáltatásában áll, ehhez csatlakozik természetszerűleg az epigrammatika, mely Arkádiában a IV. sz.-ban nagyban virágzott. Az iskola feje a tegeai Anyte, a kitől mintegy 20 epigramma maradt fenn, részben bukolikus tartalommal. Így A. P. VI. 312 egy Pan templom kecskébakt ábrázoló reliefsére lehetett írva, melyet a gyerekek be akarnak fogni. IX. 313 fa felírását adja, mely a fáradt utast hűvös árnyékával csalogatja, hogy a Zephyros szellőjétől felüdítve pihenjen. XVI. 231 Pan-epigramma, mások a *πλάτανος*-ról, madarokról, tücsökről szólnak. Anyte kortársai, Mnasalkas és Nikias ugyanebben a körben mozognak és tovább adják ezt az arkadiai pásztori hangulatot topusaival

¹⁾ Helm: *Die Daphnissage bei Theokrit*. Philologus LVIII. 119. l.: Andere haben ihn zum Liebling des Pan gemacht (Reitzenstein S. 245 vgl. Theokr. Epigr. III.), wodurch er nach Arkadien versetzt wird. Auf derartigem alexandrinischen Vorbild beruht es, wenn Virgil die Bukolik nach Arkadien verlegt. — Jahn: *Vergils Gedichte* Ladewig, Schaper, etc. I.⁹ XXV. l.: Vergil stellte anfangs rein theokriteische Hirten dar; später erfuhr er irgendwoher (vielleicht aus einer gelehrten Anmerkung zu Th. 1. 3. *μετὰ Πάντα τὸ δεύτερον ἄρλον ἀποισῆ*), dass Arkadien, das Land des Pan, das eigentliche Hirtenland sei. Dort hatte Pan zuerst die Hirtenflöte erfunden: so wurden seine Hirten zu Arcades. — Reitzenstein: *Epigramm und Skolion* 132 l.: Mit Anyte und dem von ihr beeinflussten Leonidas beginnt Pan im Epigramm gefeiert, Arkadien und seine Hirten immer wieder hervorgehoben zu werden. Anlass und Voraussetzung dafür ist eine arkadische Bukolik.

együtt, Theokritosra azonban kevésbé hatnak, legfeljebb az epigramma-ban; az idyllben arkádiai pásztorokról nincs szó. Ezzel szemben a későbbi epigrammaköltők mindjobban variálják a peloponneszosi iskolától kapott topusokat, Arkadia mind gyakrabban szerepel, idevaló pásztorokról lesz szó, így Erykiosnál A. P. VI. 96 *Ἀρκάδες ἀμφότεροι*. Példái e jelenségnek már Platon. Leonidas, Phaennos, végül Meleagros, akivel ez az arkádiai bukolikus hangulat eljut Rómába és lehet hogy már Gallusnál is, de legfőképpen Vergiliusnál válik a pásztorköltészetnek is hazájává, minthogy itt született Pan, a pásztorsíp feltalálója és itt élt Daphnis a *κατ' ἐξοχὴν βουκόλος*. Itt szerepelnek talán Erykios mintájára, arkádiai pásztorok (*«Arcades ambo»*), nála tudnak egyedül ők dalolni (*«soli cantare periti Arcades»*). Pan már Theokritosnál is a legkiválóbb énekes, hasonlóképpen Vergiliusnál is.

Horatius, épen úgy mint Vergilius, a homerosi Pan-hymnustól és az epigrammatikától függ. Legjobb bizonyítéka ennek Carm. IV. 12, 11:

dicunt in tenero gramine pinguium
custodes ovium carmina fistula
delectantque deum, cui pecus et nigri
colles Arcadiae placent.

Ez a bukolikus kis kép tökéletesen visszatükrözi a Meleagros koszorújával Rómába eljutott arkádiai hangulatot és a Pannak áldozó vagy Pant megénekelő pásztorokról szóló epigrammák hatása alatt áll. Pan gyönyörködtetésére különben a Pan-hymnus is nagyon alkalmas lehetett.

Volt azonban a görögöknek egy nem-arkádiai Arkadia-topusuk is, melyet már Alkaiosnál is megtalálunk: 91. fr. B.: *Ἀρκάδες ἔσσαν βαλαντιφάχοι*. Ugyanez a kifejezés áll Herodotosnál is (I. 66.) egy delphoi jóslatban: *Πολλοὶ ἐν Ἀρκადίῃ βαλαντιφάχοι ἄνδρες ἔασιν*. E két hely arra enged következtetni, hogy a művelt görögség Arkadiába vadembereket képzelt, már a zord vidék miatt is, és a későbbi tudós *Ἀρκαδικά*-k is úgy állították be Pan birodalmát. Mint a mely őshazája volt az emberiségnek. Innen eredhet Apollonios Rhodios megjegyzése Arg. IV. 264:

*Ἀρκάδες, οἳ καὶ πρόσθε σεληναῖες ὠονέονται
ζῶειν, φηγὼν ἔδοντες ἐν οὐρεσιν.*

Bennük lehettek felsorolva továbbá a különböző Panra vonatkozó mondák, melyeket a többi római költő felhasználott. Propertiusnál sincsenek arkádiai pásztorok, bár Panról gyakran megemlékezik, úgy, hogy megállapíthatjuk, hogy Vergiliusszal be is fejeződik egyidőre az a bizonyos arkádiai hangulat. Ovidius mondja el legbővebben az arkádiai mondákat, szintén Vergilius hatása nélkül, itt halljuk meg a pásztorsíppá változott Syrinx szomorú sorsát, a ki ezzel kedvesét költővé tette (Metam. I. 691), a ki egy arkádiai barlangban lakozik (Met. XIV. 515). A Fastiban sokat hallunk Arkadiáról, mely Pan vad szokásainak teljesen megfelel és az arkadiaiakról egészen az *Ἀρκαδικά* szerint szól, Apollonios Rhodiosból is merítve, pl. II. 190:

ante Jovem genitum terras habuisse feruntur
Arcades, et luna gens prior illa fuit
vita feris similis, nullos agitata per usus

A vademberek leírásában talán Lucretiusból és talán Vergiliusból is meríthetett, a ki Aischylos Prometheusától függ. (Prom. 446 kk.)

- Lucr. V 919. volgivago vitam tractabant more ferarum
 Lucr. V. 920. nec robustus erat curvi moderator aratri
 quisquam, nec scibat ferro molirier arva
 Verg. Aen. VIII. 314. quis neque mos neque cultus erat, nec iungere tauros
 aut componere opes norant
 Ov. Fast. 295. nullus anhelabat sub adunco vomere taurus
 nulla sub imperio terra colentis erat.

Így tehát két Arkadia-topust különböztethetünk meg, az egyik a vad, műveletlen országról való, a realiztikus közhely, a másik az idealizált pásztorköltők hazája, melyre a renaissance- és újabb művészetekben még oly nagy feladat várt.

(Vége köv.)

(Budapest.)

STAMBERGER ERZSÉBET.

A TELL-MONDA ÉS HATTO-MONDA LEGRÉGIBB NYOMAI IRODALMUNKBAN.

Ismeretes Heltai Gáspár bátor intő szózata «a nagy urak és fejedelmek» ellen és ennek összefüggése a reformáció általános demokratikus irányzatával. Heltainak ebben méltó társa Bornemisza Péter,¹⁾ s így nem csoda, ha az ő prédikációiban akadunk legrégibb nyomára annak a mondának, a melyben nemcsak a svájci nép látta szabadságszeretetének eszményét, hanem minden nemzet a maga föl-szabadulási küzdelmének tipikus képviselőjéül tekintette. — Bornemisza a *Fejedelemségről* szóló elmélkedésében (*Postilla*, V: 415b, 1579) a kegyetlen fejedelmekről szólva a következő rövid példát hozza föl többek között: «*Heluetiában az Wr keizeriti az atyat, hogy lőne az fiat, amaz fogia az Nyilat, es altal löni az Wrat*».

Ez kétségtelenül a Tell-monda távoli visszhangja. Bornemisza történeti adatait, a mint lesz alkalmam bőven kimutatni, rendesen a népszerű *Carion-Melanchton*-féle krónikából szokta meríteni, hiszen ezt magyarra is le akarta fordítani (*Postilla*, V: 578). A Tell-monda azonban itt nem található. Ha Bornemisza egész elmélkedését, melynek illusztrálására szolgál e példa, tekintetbe vesszük, akkor elsősorban a nem kevésbé népszerű *Lauterbeck-féle Regentenbuchra* gondolhatunk.²⁾ Bornemisza fejtegetései, elrendezésben és kidolgozásban, függetlenek ugyan e munkától, mégis egyes gondolatainak hatása észrevehető rajta (így különösen a fejedelmi tiszt nehézségeiről, a

¹⁾ L. behatóbban Czöbel Ernő, Heltai Gáspár dialogusa. Budapest, 1911. 54 l.

²⁾ Első kiadása nem az 1557-i, mint Trostler Bánkbán-tanulmányában állítja (EPHK. XLI: 274), hanem az 1556-i lipcsei. (Megvan a budapesti Egyetemi könyvtárban.) Érdekes, hogy egyik fejezetében (II: 8, fol. 44.) megemlékezik dicsérő szavakkal a Corvináról is.

hadakozásról és bíraskodásról szóló részekben). Lauterbeck bőven elmondja Tell történetét (II: 12, nach besag der *Schweitzer Chronig*), még pedig ugyanazzal a példával kapcsolatban beszéli el, a melylyel Bornemisza, t. i. a vicenzai zsarnokéval. Bornemisznál: «*Vincentianban kéreti az Wr egy polgar leanyat, es hogy nem adgya, erőuel el hozattya, es az szöplözes vian, koncziolua vilza küldte. Ezert amaz az Velenczeleknek adgya az varoft.* (Ugyane példára czéloz Bornemisza más alkalommal is: Postilla, IV: 892, 1578.) Lauterbecknél (rövidtve): «*Zu Vincenz... ist ein Tyrann gewesen... Hat er zu einem Bürger gefandt, vnd begeret, das er jm seine Tochter... vberfenden wolt, Welches sich aber der Vater, desgleichen die Tochter wegerten, Deshalb der Tyrann... lies die Tochter mit Gewaltdt aus dem Hauße nemen, nach zweien Tagen schickt er sie dem Vater wider auff Stücken zerhauen... der Vater... zeigt es dem Rath und seiner Freundschaft an, ... welche... die Sache an die Venediger gelangen lieffen... Deswegen rüfteten sich die Venideger [sic!], verjagten den Tyrannen, vnd namen die Stadt ein.* — A *Regentenbuch* után idézi e példát Hondorff is nagy gyűjteményében (*Promptuarium exemplorum* 1572; előttem az 1584. frankfurti kiad., fol. 188b), a melyben a Tell-monda is megtalálható, de csak jóval később (fol. 355). Ez utóbbinál Seb. Münster *Cosmographiáját* jelöli meg forrásul. Bornemisza, a mint alább is látni fogjuk, mind Münstert, mind Hondorffot jól ismeri, tehát a Tell-történetet mindkettőben olvashatta, mégis a fent jelzett kapcsolathoz fogva közvetlen forrása itt inkább a *Regentenbuch* lehetett. — A Tell-monda tudtommal ezután csak a XVIII. század végén tűnik föl id. Teleki László gróf drámájában.¹⁾

Österley szerint²⁾ ugyancsak a *Regentenbuch* ugyane fejezetében (II:12) található a Hatto-monda is. Ez azonban tévedés, az említett fejezetben egyáltalában nincs szó Hattóról, hanem csak későbbben (III: 5), itt sem a közismert «egértony» történetét³⁾ mondja el, hanem Hatto halálának egy másik változatát «Otto Frisingensis» után, kinél az ördög az esküszegő püspököt az Aetnába zárta. Bornemisza azonban határozottan az egermondára czéloz, a következő példázatában (Post., V: 475): «*Herodeft [az Iften] fergeckel étete meg, Pompiliuft à Lengyel kiralt ket fiaual es felefegeuel egyetembe: Azonkeppen az Mogunciai püspöket lattot [sic, olv. Hattót!] egereckel étetemeg.* Arnolphus Imperatort kedig à tetueckel &». Az egermondát Luther is föl-jegyzi (*Tischreden*, 1569-i kiad., fol. 345.), ki szintén hatással volt példázataival Bornemiszára,⁴⁾ de nem említi Hatto mainzi voltát, csak általánosságban jelzi: am Reinstrom ist vorzeiten ein Bischoff gewesen... Bár egy ilyen röviden odavetett példánál, mint a milyen Bornemiszáé, nehéz a közvetlen forrást megállapítani, mégis az összefüggés azt mutatja, hogy valószínűleg Hondorff említett példatárából merítette.

¹⁾ L. Császár Elemér: A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. 1913. 22 l.

²⁾ Kirchhoff, Wendunmuth-kiad. jegyz. (Bibl. Lit. Ver. Stuttgart. 99. köt. 66. l.)

³⁾ Liebrecht, Zur Volkskunde, 1—16. l.

⁴⁾ A Postilla IV. részében, a *Vitae patrum*ból vett példáknál kétszer hivatkozik rá (fol. 778).

Itt a Hatto-mondát («ein Bischoff zu Mentz»!) együtt találjuk, mint Bornemiszanál, a Pompiliusról (= Popiel lengyel király) szóló történettel (id. kiad. fol. 183b), míg az Arnolf halálára ugyanitt csak hivatkozik, mivel már előbb elmondta (fol. 131b; ez utóbbi megvan Carion-Melanchtonban is, IV : 38b, Frankfurt, 1569). Hondorff forrása a Hatto-mondában szintén Seb. Münster (Cosmogr. Basel, 1564. lib. 3. fol. 709.). Ugyancsak Münsterre megy vissza végső forrásában a Hatto-mondának egy másik, XVIII. századi magyar följegyzése a jezsuita Taxonyi János erkölcsi tükörében (I. k. II, X, 1; l. Jablonkay Gábor tanulmányát róla, Kalocsa, 1910. 268 l.). Bár Taxonyi maga *Munsterus*-ra hivatkozik, közvetlen forrása mégis a *Speculum Exemplorum* (a Maior-féle, XVII. századi bővített kiadások egyike, Eleemosyna, XXXI.). Népies változatai is fönmaradtak az egermondának Erdélyben, Wlislócki¹⁾ két cigány, egy-oláh és egy magyar mesét jegyez föl; az utóbbiról, melynek czíme a német fordításban: *Die böse Stiefmutter*, nem jelzi, hogy hol hallotta vagy olvasta; más följegyzését nem sikerült fölkatatnom.

(Budapest).

KIRÁLY GYÖRGY.

HAZAI IRODALOM.

Géyza Némethy: *Coniecturae ad emendandum Firmicum*

Maternum astrologum. Scripsit — [Értekezések a nyelv- és széptud. köréből, kiadja a M. Tud. Akadémia, XXIII. köt. 8. sz.], Budapest, 1918. 8-r. 80 l. Ára 5 korona.

Harmincz éve, hogy Némethynek első Firmicus-tanulmánya (Quaest. de F. M. astrologo, 1889) megjelent; e három évtizeden belül még két ízben foglalkozott F.-nak addig páratlanul elhanyagolt szövegével (Novae emendationes, 1895; Spicilegium criticum in F. M., 1898), míg végre 1917-ben miután a *Kroll-Skutsch-Ziegler*-féle új kiadás II. kötete 1913-ban megjelent összefoglalhatta és kiegészíthette F.-szövegtanulmányait (Akad. Ért. 1917 : 345—354. lk.). Most szóban forgó akad. értekezése 130 helyhez ad szövegjavítást; ezek nagy részben régi munkáiból ismerőseink, kisebb részük — mintegy 50 — új. Ez a hosszas munkásság értékes eredményeket hozott: egyfelől Sittl elhibázott kiadásának letörésében *Mommson* («diese liederliche und unbrauchbare Recension»: *Hermes* 1894 : 619), *Kroll és Skutsch* (Ad Firm. Sittelianum em. centuriæ duæ primæ, *Hermes* 1894 : 517. sk. lk.) mellett neki is jelentékeny része volt (BphW. 1895 : 908), másfelől sikerrel képviselte a magyar tudományt a kutatásnak ezen az elhanyagolt területén: coniecturáiról a külföldi kritika elismeréssel nyilatkozott, a *Kroll-Skutsch* (= $\alpha\sigma$) editio appendixe és apparatusa bőségesen beszámol róluk, sőt nem egy

¹⁾ Germania (Pfeiffer) 32. köt. (1887.) 432. l.

immár fel is van véve a mértékadó szövegbe. Legnagyobb sikere mégis az, hogy az 1910-ben Ziegler-től, Kroll-tól és Hölktől újra collationált Neapolitanus (VA 17, s. XV) számos hozzátvetését (ebben a füzetében: XV, XXXV, XXXIX, LIX sz.) fényesen igazolta (v. ö. *xo* ed. II. p. XXI).

Némethy vezető elve: F.-t magából F.-ből emendálni. Mióta bebizonyosodott, hogy rhetorikus jellegű próza szövegconstructiójában ez az eszköz milyen meglepő eredményekhez vezet (pl. Arnobiusnál), az író nyelvhasználatának gondos figyelemmel kísérése nélkülözhetetlen eszköze lett a kritikának. N. mindvégig ezzel az eszközzel dolgozik és szívesen ismerem el, hogy bőven, ügyesen és szerencsével tudja a párhuzamos helyeket egy-egy coniecturájának támogatására felsorakoztatni. Mindössze 4 hely van, (III 6, 8; IV 20, 8; VI 15, 18, a hol talán jobb volna: *sustinent genera*; VI 26, 1.) a hol nem tud coniecturájához F.-párhuzamot adni, éppen ezért jó lett volna F. másik munkáját (de *errore profanarum religionum*, ed. Ziegler, Lipsiae, 1908) is belevonni az összehasonlításba.

Legerősebb oldala N.-nek a *divinatio*; bizonyos, hogy a szövegkritika éppen itt válik egyéni, alkotó művészetté s ha ez az adomány valakinél oly kitűnő nyelvérzéssel párosul, mint N.-nél, a helyes lectio megérzése nem maradhat el, mint ezt a jelen esetben is számos példa igazolja. De rá kell mutatnom arra, hogy pusztán a divinatio, az író nyelvhasználatával bármily erősen megtámogatva, nem elegendő mindig a genuina lectio megállapítására s egyoldalúságra vezethet, ha más ép ily értékes eszközöket elhanyagolunk. Így fontosnak tartom a palaeographiai szempontok érvényesítését, ezenfelül pedig F. rhytmizáló prózájánál a clausula-technika gondos számbavételét. Hogy főképen ez az utóbbi szempont milyen biztos criterium veri s milyen gyönyörű eredményekre vezet, arra e lapokon az utóbbi években nem egyszer nyomatékosan utaltam.

Tehát mindenekelőtt a palaeogr. szempontja: I 8, 2 *denegant, ut* N., a kézirati *dicīt* h. pompás értelmet ad, de palaeographiailag nehezen volna igazolható; III 6, 14 *turpibus* N. a kéz. *dulibus* h. [ellenben: *qui se servilibus actibus dedant*, palaeogr. is jó s a firmicusi nyelvhasználat is igazolja: IV 12, 1 *cupiditatibus dediti*... *servilibus actibus occupati*; IV 15, 6 *qui servilibus actibus inmorentur*; v. ö. III 12, 9]; III 6, 28 *stuproso* N. a kéz. *sudarios* h.; VI 31, 38 *nefario* N. a kéz. *execrati* h. [holott a megelőző: *ex veneriis libidinibus*-ra hivatkozva már Ziegler helyesen jegyezte meg, hogy itt ex praepositíós jelzős kifejezés búj meg; *ex ferali σ*, *ex crebro x*, *ex iterato* Ziegler]; részben ugyancsak ide tartozik a VI 38, 6-hoz adott javítása is: *securitatem* vel *tutae quietis* commoda a kéz. vel *tota quiete commoda* h.; csakhogy itt a felhozott párhuzamos helyen *tutae* nem is fordul elő, a «vel tota commoda» pedig valószínűleg marginális glossza volt a megelőző: *commoda ex assidua felicitate* kifejezéshez; a helyes olvasás: «*securitatem quietam*», a mit igazol egyrészt a kitűnő clausula, másrészt a firmicusi nyelvhasználat: I 7, 36 *quieta securitate*, VIII 12, 3 *quietae securitatis*.

A clausula-technikát illetőleg: I 4, 3 *scrutanti atque ardua* N., elrontja a clausulát [jó az A¹ olvasása: *putantur atque ardua*]; I 5, 10 *se perpetuat* N., clausularontó [ellenben N. régebbi coniecturája: *per-*

petuatur, melyet $\alpha\sigma$ ed. p. 17, 8 a szövegbe is felvett, jó clausulát ad s fenntartandó]; I 7, 3 *separatur invidia* kitünő cl., tehát nem választható szét, hogy lacunát statuáljunk közéjük, mint N. javasolja; [talán helyes volna: ab omni scelerum <facinore liber, liberis Fortunæ> separatur invidia; v. ö. I 7, 15; IV 14, 9]; I 7, 13 innocentium *pericula*, nocentium securitates N., clausularontó; [itt *Brakman* javítása: inn. *curas*, noc. securitates igen szerencsés; érezteti az antithesist s kitünő clausulát ad; v. ö. EPhK. 1918: 431]; I 7, 35 caedibus *grassetur* N., clausularontó; [helyes az A *pascetur lectio*ja]; II 14, 1 N. lacunakitöltése a claus. szempontjából ilyen szörendben lesz helyes: singula <loca> hominis; II 30, 1 *perdidiceris* disciplinam N., clausularontó ($\alpha\sigma$ ed. II p. 548), ellenben: *acceperis* disciplinam jó, [mert jó claus.-t ad; mert palæogr. könnyen magyarázható haplographia miatt vesztetett el: *sacra ti operis acceperis* disciplinam; mert F. nyelvhasználata is igazolja: VIII 5, 1 accipies disciplinam; VIII 17, 11 operis disciplina; v. ö. III 5, 40; V 1, 37; VI 40, 3]; II 30, 10 *exerce* disciplinam N., clausularontó; helyes a kéz. *exere*: IV 11, 9 crebris honorum promotionibus late *potentes* N., clausularontó, a kéz. late *patet* helyett ezt javasolnám: cr. hon. pr. *cumulat, saepe* . . . , a mi jó claus.-t ad, palæogr. igazolható [clat[s]peetet> latepeetet> latepatet] s F. is mellette szól: VI 3, 10 assiduis promotionibus dignitatis cumulant; v. ö. II 20, 5 crebris infortuniorum calamitatibus cumulant; IV 19, 9 semper *impellantur* N. clausularontó; [ellenben a kéz. semper *inflentur* a jó claus. miatt okvetetlenül megtartandó; v. ö. VIII 10, 2; 25, 10; 27, 13]; VI 31, 10 in partibus posita *geniturae* N., clausularontó [in partibus posita — kitünő claus., tehát a kéz. *genitura* a következő kolonhoz vonandó s a kéziratok Δ csoportjával talán «in *genitura*», vagy *Ziegler*rel «ex hac *genitura*» irandó]; VI 31, 56 ex ista coniunctionis societate *infigunt* N., clausularontó; [mindenesetre megtartandó itt a kéz. *iunguntur*, a mi kitünő claus.-t ad, v. ö. VI 1, 3; 17, 3; 22, 9; ellenben a megelőző vitæ humilitatem így javítandó: cum *vitæ humilitate*, mert a cum = c a defluat τ -je után könnyen elveszthetett]; VIII 6, 11 mortis opprimuntur *casu* N. clausularontó; [a kéz. mortis opprimuntur *occasu* a kitünő claus. miatt okvetetlenül megtartandó; egyébként F.-nál nemcsak casus = mors, hanem occasus is, v. ö. I 9, 1; itt pedig *mortis occasus* nem egyéb, mint a késői latinságban gombamódra elszaporodott genitivus identitatis vagy adherentiæ s egyszerűen = mors]; VIII 12, 1 tridente cuspide N. clausularontó; bármily ügyetlen is itt a kézirati *vel*, mégis megtartandó, mert: tridente vel cuspide kitünő clausulát ad s nyilvánvaló, hogy a N.-től felhozott Manilius-hely (V 298 cuspide *vel* triplici) befolyásolta itt F.-t. Itt jegyzem meg, hogy Maniliusból még sokat lehetne értékesíteni F. szövegének javára [Skutsch: Rh. Mus. LXV (1910) 631 sk. lk.].

Mint említettem, N. legerősebb fegyvere coniecturáinak igazolásában a firmicusi nyelvhasználat, mely — már a tárgy természetéből kifolyólag is — rengeteg stereotyp fordulatot mutat. Ebből a szempontból csak néhány javításához van ellenvetésem: I 2, 1 *pingendique* licentiam, írja N. a kéz. *findendique* h., mert itt az emberek színéről van szó s pár sorral feljebb a «colores» és a «quodam *picturae* genere» kifejezés fordul elő; azonban a N.-től felhozott párhuzamos hely

(III 6, 26) nem bizonyító erejű; továbbá a pingere ige F.-nál csak tárgyasan szerepel; végül az I 10, 7 ad fingendos colores — kifejezés egyenesen kényszerít a kéz. lectio megtartására. — I 2, 6 Sol Jovi bona coniunctionis societate largitur N., a kéz. Sol Jovis bona coniunctionis societate largitur h.; én itt a kéz. mellett szavazok, mert úgy látom, hogy a gen. ident. a coniunctionis societast egygyé forrasztotta s így a kifejezést az író nemcsak egy fogalomnak, hanem egy szónak is érezte, — a mire a késői latinságban s magánál F.-nál is egész sereg példa van (VI 5, 3; 7, 2; 9, 14; 31, 56; 31, 81 stb.); ilyen felfogás mellett a két genitivus (Jovis, coniunctionis) nem okoz syntaktikai nehézséget. — III 4, 14 fuerit... labefactabit et... mutat... immoretur h. Némethy ezt írja: fuerit... labefactabit ut... mutat... immoretur, — a mi szükségtelen normalizálás, mert az idők használatában fellépő anakoluthia (fut. + præs.) éppen egyik jellegzetes tünete a késői latinságnak. — IV 12, 10 actus vero aut ex igne, aut ex ferro... h. Némethy artes-t ír; ellenben a III 4, 21 actus... aut de igne, aut de ferro... alapján az actus megtartandó. — IV 16, 10 magnarum infelicitatum decernit (exitia) N., e helyett — mivel N. párhuzamaiban éppen az infelicitas szó nem szerepel — jobb a x lacunakitöltése: incommoda; v. ö. IV 11, 1 maxima infelicitati decernit incommoda; V 1, 35 infelicitatis incommoda maxima. — IV 19, 5 inflato spiritu sublevatos N.; e helyett okvetetlenül megtartandó a kéz. inflatos, spiritu sublevatos, mert a N. párhuzamával (IV 19, 32) szemben áll IV 21, 12, a hol az inflatos ép így absolute szerepel, és III 2, 1 inflatos ac superbiam spiritu sublevatos. — VI 22, 5-ben N. (ardoris improbitas... ardor impatiens) a második ardor-t fervor-ra javítja («tautologiae evitandae causa»); ez azonban meg nem engedett normalizálás, hiszen éppen F.-nál gyakoriak az ilyen egyhangú ismétlések (pl. III 7, 8 faciet... facient... facit; VI 15, 16 tardo... tardis, stb.); de döntő bizonyíték a kéz. lectio helyessége mellett a firmi-cusi nyelvhasználat: VIII 12, 4 nimio impatientiae ardore. — VI 31, 49 mortis immaturis... casibus N., a kéz. satis imm. casibus h.; minthogy casus magában is = halál (v. ö. III 5, 18 ex casu filiorum; III 2, 15 uxorum casus; V 3, 20; 59; VI 3, 6; 9, 2; 15, 2; VIII 28, 10), a mortis-ra nincs szükség; a satis immaturis kifejezést pedig igazolja maga F. VIII 20, 9 satis felices. — VI 32, 13 <aut militem> aut ducem, N. így egészíti ki a lacunát; minthogy azonban dux és miles F.-nál együtt nem fordulnak elő (N. sem tud ilyen helyet felhozni), jobb volna így kitölteni a hézagot: <aut regem> aut ducem; ehhez van elég párhuzam: III 2, 10 reges facit ac duces; III 5, 4 sic nati fuerint duces aut reges; v. ö. III 5, 5; 6.

Sajnálatos, hogy Némethynek néhány igen sikerült coniecturáját, — melyeket pedig már 1889.-i, első F.-tanulmányában közölt, — Kröll, Skutsch vagy Ziegler kiadásukban maguknak vindikálják (V präf. 6. firmate σ ; VI 29, 14 horoscopum ex alio σ Ziegler; VII 21, 4 epilepsias, Ziegler; VIII 30, 1 constupratione σ), a mi azt mutatja, hogy N. említett tanulmányát csak hírből és cím szerint ismerik (ed. II p. XXXIV). Ép ily igazságtalan Skutsch [Rh. Mus. LXV (1910) 631–632 lk.], mikor a VIII 12, 1-hez felállított Manilius-párhuzamra vonatkozólag nem említi Némethy prioritását. A magyar tudományoság érdekében itt is élénken tiltakozunk a magyar tudós munkásság

értékes eredményeinek agyonhallgatása ellen. Viszont ép ily elfogulatlanul meg kell védelmeznünk mások elsőbbségét egyes coniecturákra vonatkozólag: III praef. 4 *fomitibus* megvan már Kroll-nál (Herm. 1894 : 519); III 11, 18 *proditores suorum* megvan már Skutsch-nál (Herm. 1894 : 527); IV praef. 2 *restiti nisi quod* már Kroll-nál (Herm. 1894 : 527); IV 7, 2 *deposita... nationibus* már Kroll Skutsch-nál (Herm. 1894 : 528); IV 17, 6 *iuncti* már Kroll-nál (Herm. 1894 : 528); III 2, 11 *quantulumcunque* már Sittl-nél (ed. 1894); III 3, 18 *maximarum civitatum* már Kroll Skutsch-nál (Herm. 1894 : 520); III 4, 34 *actibus* már Mueller-nél (*xo* ed. p. 125, 8 app.); III 5, 1 *debitat* már Kroll-nál (Herm. 1894 : 520); III 7, 13 *iubeantur* már Kroll-nál (Herm. 1894 : 520); III 8, 8 *<per noctem>* már Sittl-nél (ed. 1894); IV 2, 1 *muliebrium* már Mayor-nál (Class. Review 1894 : 261); IV 17, 12 *omnium* már Kroll-nál (Herm. 1894 : 521); ezenfelül Kroll és Skutsch maguknak vindikálják még a IV 14, 16 *ornatos* és a III 6, 17 *sordidos* javításokat.

A 21 sajtóhiba közül, mint értelemzavarókat, javítom itt a következőket: 11 l. Meus, helyesen Mens; 15 l. I c. 8 § 3, — helyesen: ... § 2; 31 l. III c. 6 § 8, h. § 9; 37 l. administrationibus előtt kimaradt az *in*; 47 l. Erunt után beszúrandó: sane; 48 l. IV cz. 12 § 5, helyesen § 6; 48 l. IV c. 12 § 7, h. § 8; 48 l. aetatis után beszúrandó: glorias; 60 l. V c. § 8, helyesen: V c. 2 § 8; 63 l. aequuntur, helyesen: sequuntur; 69 és 70 l. ratione, helyesen: radiatione.

Nem mulaszthatom el, hogy N. egy-két kiválóan sikerült coniecturájára fel ne hívjam külön is a figyelmet. Idetartozik mindennek előtt öt palmaris emendatio [II 2, 1—3 est itaque *Solis* Leo (codd. Sol et); III 5, 10 immensa *furta* (codd. fortia); III 6, 8 *etiam* (codd. *støemen); IV praef. 5 huius artis *antistites* (cod. antiscii); IV 4, 2 omni faciet *<corpore debiles aut>* parte corporis amputatos], melyeket részben a N, részben a W kéziratok utólag fényesen igazoltak. Számos, csattanósan bizonyosság erejű hozzávetéséből egy-kettő: III 3, 15 sed filiorum locum et coniugis *in occasu* maxime versat (codd. nocturnus); III 4, 4 sed et hanc prima aetate *deperdunt* (codd. depereunt); III 5, 15 faciet religiosos deorum *<fabricatores>* vel *sculptores* (codd. vel cultores); III 7, 5 facultates regias *propria* dispositione sustentent (*«recte» xo*; codd. posita); III 11, 8 *accidant* (codd. faciant); IV 1, 6 ex disparibus *elementis* (palmaris; codd. ea mentis); IV 21, 12 faciet *ductores* audaces (codd. auctores); V 3, 43 *externas... uxores* (codd. ternas); VI 29, 19 si... Luna *Jovi... iungatur* (szellemes; codd. a, a mi kétségtelenül a Juppiter jégjéből: 4 keletkezett); VI 30, 22 Talis orator apud *<Athenienses>* Macedonem Philippum... persequabatur. A kitünően sikerült coniecturáknak ezt a sorozatát még bőven folytathatnám. Még csak annyit, hogy N. négy új szót is nyer a F.-lexicon számára: lautus, inextricabilis, sublevator, titillatio; ezeket azonban még a jövődő kutatásnak kell Firmicuséi gyanánt igazolnia.

Mint említettem, N. erős divinaló tehetsége coniecturáinak nagy részében értékes eredményeket hoz; ereje és kedve leginkább a lacunák kitöltésében mutatkozik meg, a miért különösen megérdemli a F.-kutatók hálás elismerését. Igy Némethy több évtizedes foglalkozása

F. szövegével nem volt hiábavaló: egyrészt pozitív, a hivatalos külföldtől is elismert becses eredményeket hozott, másrészt pedig — a mint épen megjegyzéseim és ellenvetéseim mutatták — már is ösztönzést adott s problémákat vetett föl a további kutatás számára.

(Budapest.)

RÉVAY JÓZSEF.

Pollák Dezső: Ivain és Owein. Chrétien de Troyes «Chevalier au lion» című époszának viszonya a kelta Owein mabinogihoz. Bölcsészettudori értekezés. Budapest, 1917. 8-r. 48 l. — **Walter Greiner: Owein Ivain. Neue Beiträge zur Frage nach der Unabhängigkeit der kymrischen Mabinogion von den Romanen Chrestiens.** Erster Teil (Diss. Leipzig) Halle (Saale) 1917. 8-r. XII+186 l.

Két dissertatio, egy magyar, egy német ugyanarról a tárgyról. Hogy ez nem egészen véletlen találkozás, azt rögtön megértjük, mihelyt a tárgyalt problema hátterét megismerjük. Chrétien de Troyes XII. századi Arthur-regényeiről számos idegennyelvű utánszat maradt ránk. Ezek közé sorozza W. Foerster, Chrétien kiadója és legjobb magyarozója, azt a három kelta nyelvű prózai elbeszélést, az úgynevezett *mabinogion* is, (*Geraint—Peredur—Owein*), melyeket legfeljebb a XIII. században jegyezték fel mai formájában, s a melyek ugyanazokat a kalandos történeteket mesélik el, csakhogy jóval rövidebben, mint Chrétien három verses regényében (*Erec—Perceval—Ivain*). Foerster nézetével szemben Edens és tanára, Zenker nemrégiben felújítottak egy elavultnak tartott hypothesiszt azt állítva, hogy a kelta mesék függetlenek Chrétientől és mint a francia költő művei egy közös francia forrásból erednek; ez a francia forrás pedig, melyet kénytelenek feltenni, minthogy a *mabinogion* is tele van a francia udvari élet nyomaival, közvetlenül a kelta hagyományt ismerte és használta fel. Állításukat *Erec* és *Geraint* párhuzamos tárgyalásán igyekeztek bizonyítani. Nemsokára akadt egy kutató, R. Williams, a ki ugyanígy összehasonlította a *Perceval* és *Peredur* című regényeket és ugyanarra a következtetésre jutott mint ők. Hátra volt még a harmadik kelta mese, *Owein*. Ezt állítják párhuzamba Chrétien *Ivain* cz. regényével a szóban forgó magyar és német értekezés szerzői, a Zenker-Edens theoriájára nézve kedvező eredményrel.

Ennek az elméletnek azonban súlyos hátrányai vannak: 1. Két ismeretlennel dolgozik, egy közös francia forrással és annak kelta mintáival. Mindezeknek pedig semmi nyomuk. 2. A chronologia, mert tény az, hogy a *mabinogion* későbbi feljegyzésű mint Chrétien regényei.

Ezzel szemben mire támaszkodik Pollák és Greiner? Csupán Chrétien szövegének állítólagos ellentmondásaira, homályos passzusaira és a *mabinogion* párhuzamos helyeinek állítólag logikusabb, érthetőbb eszmemenetére. Hogy ez mennyire egyéni és önkényes eljárás, arra szolgáljon néhány példa:

A) Calogrenan, mielőtt megvívna a csodaforrás védőjével, egy kastélyban száll meg, melynek gazdája szívesen fogadja, sőt a párviadal csúfos kudarca után újra megvendégeli. Már most

Pollák felrója Chrestiennek (16. l.), hogy egyrészt az első fogadásakor a kastély gazdája Calogrenantban felismeri a kalandot kereső lovagot, a nélkül hogy ez egy szót szolt volna szándékáról; másrészt, honnan tudja meg a házigazda vendége kudarcát? «Kitől tud egyáltalán a csodaforrás létéről?» A mabinogiban mindez logikus, mert ott maga a vendéglátó gazda utasítja a vitézt az útmutató vademberhez. Erre azt lehet felelni, hogy a kalandkereső vitézt nem volt nehéz első pillantásra felismerni a magányosan lovagló és felfegyverzett Calogrenantban, másrészt a kastély egészen egyedül áll a csodaforrás vidékén, tehát a házigazda tisztában van, ép úgy mint később Arthur és udvara fogadásakor, hogy miért fordulnak meg nála az idegenek. Pollák hivatkozik Hartmann v. Aue-re, a ki azt a helyet logikusan kibővítette. De ezzel csak azt igazolja, hogy a mabinogi szerzője is ép úgy változtathatott Chrestien szövegén, mert H. v. Aue már kétségtelenül nem ismert más forrást mint Chrestient.

B) Ivain üldözi a halálra sebesített fekete lovagot. Mikor a vár kapuján belovagolnak, Ivain mögött és előtt leesik a csapóajtó. A hátsó ajtó kettészeli lovát és lemetszi a lovag sarkantyúját (a mabinogiban a sarkantyú forgóját, a mi Greiner szerint logikusabb). Már most Chrestien leírja azt a helyet, a hol Ivain be van zárva, «sale»-nak nevezi, mennyezete aranyozott szegekkel van kiverve, falai szépen kifestve. Pollák ezt nem tartja logikusnak és azt mondja: «Hogyan kerül ide hirtelen ez az aranyozott mennyezetű szoba?» (20. l.) A mabinogi úgy adja elő a dolgot, hogy a lovag a rácsos csapóajtón kinéz és látja jönni a vár-utczán Lunète-et, a ki egy csodás gyűrűvel kiszabadítja és a Chrestien-módjára leírt szobába vezeti. Ehhez csak azt jegyezzük meg, hogy a kapukat a középkorban igen nagy gonddal készítették és egyáltalán nem lehetetlen egy olyan, különösen mesebeli kapualját elképzelni, a melyet Chrestien leír. Másrészt Chrestien-nél Lunète egy oldalajtón át jön elő és nem a vár-utczán át, a mi sokkal valószínűbb, mert Viollet-Le-Duc szerint a középkori várkapukon számos ilyen rejtekeajtó volt, a melyeken át a toronyőrök érintkeztek a várbeliekkel vagy egymással. Itt is tehát Chrestien ismeri jobban a terepet. Lunète láthatatlanná tevő gyűrűjének is csak úgy van értelme, ha Ivain ottmarad, a hol a bosszút lihegő várbeliek kereshetik

C) Az a hölgy, a ki az örült Ivaint az erdőben alva megleli, egészen logikusan következtethet Ivain abnormis lelki állapotára, hiszen két ízben is írja Chrestien, hogy az általa jól ismert és felismert lovag teljesen meztelen és züllött állapotban van: «Vers l'ome nu que eles voient» (2892) és «Que si l'a trové Povre et nu» (2912). Ezzel szemben tehát elesik Pollák kritikája (36. l.).

És így tovább. Már most, ha Pollák és Greiner kritikáját a *mabinogira* alkalmazzuk, legalább is oly súlyos ellenmondásokra akadunk, mint a milyeneket ők véltek a Chrestien regényében felfedezni. Egyikre maga Greiner figyelmeztet (167. l.): Mikor Laudine követe megjelenik Artur udvarában, hogy a feleségéről hűtlenül megfélemező Ivaint megátkozza, lehúz egy gyűrűt az ujjáról. Erről a gyűrűről a kelta mesében előzőleg nincs szó, holott Chrestien bőven beszél róla, mert szerinte azt Ivain búcsúzáskor kapta nejétől. Igaz, hogy nincs módomban Brown szellemes magyarázatát ellenőriznem, melyre

Greiner itt utal; elég itt, hogy ilyen szellemes magyarázatokra egyáltalán szükség van: a mabinogi-párt módszere hiányos és visszafordítható.

Az a hölgy, a ki csodás kenőcsével az őrült Ivaint meggyógyítja, ezt az utasítást adja cselédjének a mabinogiban: «Frotte-le avec cet onguent dans la direction de son cœur». Nincs tehát szó arról, hogy kimélje a kenőcsöt. És alább mégis szemére hányja a leánynak egy hosszabb dialogusban, hogy az egész kenőcsöt rápazarolta egy jöttmentre: Chrestiennél ellenben külön meghagyja (2964—2971):

La dame un suen eserin desserre,
S'an tret la boiste et si la charge,
A la dameisele, et trop large
Li prie que ele n'an soit
Les tamples solemant l'an oingne
Et le remenant bien li gart...

Így aztán érthető, miért kapja a szolgáló a szemrehányásokat.

Ezen az összehasonlításon kívül szeretnek még a mabinogi függetlenségének védői egyrészt a kelta mese naiv, népies stílusára hivatkozni, másrészt, főleg Greiner, a benne rejlő ősi mesemotívumokra. A stílus, bármilyen népies és naiv, nem bizonyít semmit, mert nem áll az, hogy a mi népies, az egyuttal régi. Egészen jól elképzelhető, mint ez a ponyvairodalomban jól ismert eljárás, hogy egy regényt valaki népies mese formájába öltöztet. A motívumok kimutatása sem jár a kelta teoriára kedvező eredménnyel, mert Foerster maga is azt állítja, hogy Chr. regényének egyes részeit mesemotívumokból szőtte össze.

Végére hagytam Foerster legsúlyosabb érvét. Az *Ivainben* van egy rész, Laudine, a hűtlen özvegy története, a melyről Hilka kimutatta, hogy a *Roman de Thèbe* közvetlen, sőt egy helyen szószzerinti hatása alatt áll. Már pedig ez a hűtlen özvegy története egészen hasonló a mabinogiban is. Ezzel a súlyos és döntő érvel a kelta mese barátai sehogysen tudtak megbirkózni. Míg Greiner kényelmesen későbbre halasztja érveit (74. l.), Pollák (27. l.) merész könnyedséggel végez Foerster érvével. Azt állítja ugyanis, hogy az egész történetben, a melyet Chrestien a *Roman de Thèbe*-ből merített, az «erkölcsi színezet» a legfontosabb közös elem. Már pedig ez hiányzik a mabinogiból. Azt a pár sor morális sententiát, a melylyel Chrestien és forrása elbeszélését befejezi, a legjobb akarattal sem lehet a történet leglényegesebb részének nevezni. A ezatira itt magában az eseményben van, nem a szerző reflexióiban. «A női hűtlenség szatirikus kigúnyolásának» ilyen nyomai pedig igenis megvannak a mabinogiban. Laudine felháborodva kergeti el Lunète-et, a ki az imént eltemetett férj helyébe ujat ajánl. «Et Lunet sortit, La dame se leva et alla jusqu'à la porte de la chambre à la suite de Lunet; là elle toussa fortement.¹⁾ Lunet se retourna. La comtesse lui fit signe et elle revint auprès d'elle». Mi ez, ha nem Chrestien szellemes szatirájának a maradványa? Világos, hogy már ebből a köhintésből

¹⁾ Pollák így fordítja: «egy nagyot tüsszent» (25. l.).

is kiérzik a női ingatagságot felfedő szatirikus rajz. Hogy azután a mabinogi elejti a megkezdett fonalat és egészen értetlenül csak a legszárazabb tényeket adja elő, az csak a kelta szerző primitív stílus-érzékét jellemzi, a kinek általában jobbára csak a tiszta külsőleges cselekmény iránt van érzéke.

Greiner és Pollák dissertatioja kísérleteknek érdekesek, de csak a Zenker-Edens romantikus és keltomán eredetű theoriájának a tart-hatatlanságát bizonyítják. Készséggel elismerem, hogy Pollák leleményesebb és világosabb mint a német, de bibliographiai ismeretei fogyatékosabbak: főleg kár, hogy Brown A. (Boston 1903) és Carruth (Mod. Lang. Notes 1889) értekezéseit nem ismeri, — ezekre Greiner sűrűn hivatkozik, — úgyisintén a *Mabinogion* legújabb javított kiadását (1913) sem.¹⁾

(Budapest.)

ECKHARDT SÁNDOR.

Harsányi István: Malakiás próféta könyve. Ószövetségi irodalom-történeti és exegetikai tanulmány. Sárospatak. 1918. 8-r. 44 l. 2 K.

A magyar exegetikai irodalom nagyon szegényes és így örömmel kell üdvözölni minden dolgozatot, a mely ezt az irodalmat szaporítja. E szegénységet csak fokozza az, hogy a felekezetek nem vesznek tudomást az egymás munkásságáról e téren, a mi a külföldön rég meghaladott álláspont. Egy igen régi kísérletem, hogy a közös őstestamentum számára külföldi minta szerint közös organum létesíttessék, süket fülekre talált. Szerzőnk harmadik mondata így szól: «E könyvről, tudtunkkal, még nem jelent meg magyar theol. irodalmunkban sem részletes szaktanulmány, sem tudományos szakkommentár». Ez nem áll, mert már 31 év előtt jelent meg erről az utolsó prófétáról egy budapesti dissertatio, melynek szerzője most karlsbadi rabbi. Teljes címe a ritka füzetnek: *Maleáchi próféta fordítása és magyarázata*. Bölcsészettudori értekezés. Irta Ziegler Ignácz, Budapest, 1887. Ez a dolgozat annyiban különbözik a Harsányiétól, hogy teljes fordítást ad és hogy a szöveg részletes magyarázatára nagyobb súlyt vet. A jelen dolgozathoz a kezdőnek külön fordítást kell használni, mert H. csak a nehezebb helyekkel foglalkozik behatódiban. Előnye az, hogy szélesebb irodalmi apparátussal dolgozik, nagyjában a magyar fordítások mellett a német modern exegézis termékeivel. Általában inkább szövegmagyarázat, mint szövegmagyarázat, a Wellhausen-féle *Annotationes* mintájára.

A munka két részre oszlik, általános bevezetésre és szövegmagyarázatra. Az általános rész a következő négy fejezetből áll (az egyoldalas előszó nélkül). 1. A szerző neve és személye (4–8). 2. A profécia iratásának ideje és helye (9–14). 3. A profécia tartalma (15–16). 4. Malakiás egyénisége, vallásos és erkölcsi felfogása, előadásmódja és

¹⁾ A jobb bibliographiai tájékozódás sok szépséglibától mentesítene Pollákot dolgozataiban. Pl. a *Nyelvtudományban* legutóbb (Papp Dezső névvel) megjelent szövegmagyarázatai közül a *jade* és a *homer* megtalálható Meyer-Lübke közkeletű etymologiai szótárában (A H-I. füzet már 1912-ben megjelent!). A *pruŕ homme* < *probitum hominem* etymonnak ellentmond a közismert középkori *prozdom* alak.

jelentősége (16—20). Ezután következik mint 5. fejezet az exegétikai rész. Malákiás könyvének magyarázata (20—44). Harsányi a szélső biblia-kritika álláspontján áll mindkét részben. A proféta személyéről, mint a régi írókról általában, a görögöket is beleértve, körülbelül semmit sem tudnak. Csak annyi biztos, hogy az V. század közepe táján élt időszámításunk előtt. Minden bizonnyal a nevét sem tudjuk (a talmud szerint Maleáki Ezra), mert «Maleáki» annyit jelent: az én küldöttem és nem személynév, más szóval anonym prófétai irat, mint már az előző Zakariás próféta utolsó fejezetei. A biblikánon gyűjtői a névtelen részleteket a próféta corpus végéhez csatolták. Az utolsó három vers, a mely Mózes könyvének említésével kezdődik és messzianikus vigasztalással végződik, a prófétai kánon lezárásának benyomását teszi.

A részletekre nézve e drága papiros világban csak a legszükségesebbre szorítkozunk. A héber szavakban túlsok a sajtóhiba, a legfeltűnőbb az, hogy *egyetlenegy chatéf sincs a pontozásban*. Példá-nyunk lapszélein ezeket megjelöltük, itt csak kettőt említünk, a 23. lapon לך helyett olvasandó לך , a 7. lap 2. sorában pedig דֵּשֶׁרֶה helyett Sweet (a legjobb kiadás) szerint דֵּשֶׁרֶה . Alig van kevesebb hibás héber szó, mint hibátlan. A 2. fej. 10. verséhez ezt olvassuk a 32. lapon: «Marti szerint a בְּנֵי helyett בְּנֵי olvasandó, a mint a nifal forma kívánja». Marti nincs kezemben, de ennek a mondatnak nincs értelme, hisz a szóban forgó szó nem nifal, hanem kal 1. személy többesszám és ennek a gyökérnek egyáltalában nincs nifalja. Hogy a mi prófétánk «nagyrabecsüli és magasra értékeli a pogányok által az ő bálványaiknak bemutatott tömjén- és tisztaételáldozatot, mert hiszen azok benső érzületükkel (a nélkül azonban, hogy tudnának róla) tulajdonképen Jehovát tisztelik, a kinek neve nagy és félelmetes közöttük» (18. l.), oly állítás, a melynek a szövegben a *Huszita biblia* ellenére sincs semmi alapja. A próféta korholja a fogyatékos áldozatokat áldozó zsidókat és végül a bűn nagyságának kiemelésére ezzel fejezi be: «mert nagy király vagyok én, így szól az Úr, a seregek ura, és nevem félelmetes a népek között» (1. 14.). Hogy következik ebből, hogy a pogányok tiszta áldozatot mutatnak be, hogy a bálványoknak mutatják be, de «Jehovát» (tudatlanságból keletkezett szó a humanizmus korában) gondolják, hogy Isten áldozataikat magasra értékeli? Minderről nincsen szó.

Harsányi remélhetőleg folytatja exegetikus munkásságát és a magyar bibliai irodalmat más próféták magyarázatával fogja bővíteni. Kíváncsinos, hogy jövőben a saját végleges felfogását tükröztető fordítást is adjon.

(Budapest.)

BLAU LAJOS.

Pausz Gabriella : Nemes Artner Mária Terézia (1772—1829) és írói köre. (Német Philologiai Dolgozatok. XXI.) Budapest, Pfeifer Ferdinand, 1917. 8 r. 144, 1. Ára 6 korona.

A tizenhatszodik század utolsó és a tizenkilencedik első tizedei — méltán a nagy egyéniségek kora az egész világon — egy csomó érdekes nőakkal ajándékozták meg a német irodalmat. E nők

között két nagyon elütő típust választhatunk szét: az északi és déli német típust. Előbbi szabadabb, előkészítettebb viszonyokból nőve: öntudatosabb, függetlenebb, merészebb és jelentősebb, mert eredetibb — utóbbi egy a még kifejléssel, elkésve küzdő kultúrának gyöngébb, bizonytalanabb és szerényebb hajtása. Amazoknak prototypusa a magát minden társadalmi, női köteléken túltevő forradalmár: Schlegel Karolina; emezeknek büszkesége a szigorúan polgári gondolkozású, alkotásaiban az arany középszerűséget soha át nem lépő Pichler Karolina. Magyar világunk idegenbe kuszó szálai Pichler Karolinához fűződnek: így Bacsfányiné leányemlékei, Tiell Marianne másodszori költői virágzása; Zay Máriának és Artner Teréznek is ő a szeretve tisztelt patronája. Egészében sajátos asszonycsoport ez: a lelkük csupa harmónia, Istennel, világgal, kötelességeikkel békében élnek; pedig a tragikumra annyi okkal bíró átmeneti típusok: a nőt szigorúan a házi tűzhelyhez szorító elvekben nevelődnek, de már házuk körét messzi túlszárnyaló műveltséget kapnak — vagy küzködnek ki maguknak; tollat fognak: de mindegyre szükségesnek látják mentegőzni költészetükben, hogy azért igazi nők óhajtanak maradni.

Az a mostoha ítélet, mely hazánkban Pyrker Lászlót német költészetéért sújtotta, bár Artner Terézt is érte, a hazájában alig ismertség és azután teljes elfeledettség képében, ma egy magasabb ítélőpontnak ad helyet. Pausz Gabriella igen helyesen állapítja meg, hogy Artner Teréz feltétlen érdeklődést érdemel, ha nem is munkáinak pozitív becsé miatt, hanem mint jelenség egyáltalában; lényének benső summája az, a mi előtt meg kell állanunk: «a kulturára ébredő magyar nő» előtt. Másfelől pedig Artner fontos képviselője a hazánkba ágazó bécsi irodalmi mozgalmaknak. E tekintetben nálunk ő némi vezetőszerpepet is visz, épen ezért szerzőnk Artner két költőbarátjának: Tiell Marianne-nak és Zay Mária bárónénak tevékenységét is beledolgozza Artner életkereteibe.

A Semptén született, Sopronban serdült Artner Teréz első költői korszaka Tiell Marianne nevével fűződik egybe. Az ő együtt, 1800-ban kiadott *Feldblummen auf Ungarns Fluren* című gyűjteményük Németországban dicsérettel visszhangra lelt, és az bűzdfította Terézt, hogy mind merészebb költői feladatokra vállalkozzék. E tekintetben Teréz még Pichler Karolinánál is vállalkozóbb szellem, nem is szólva a lyrán alig tullépő Bacsfányinéről; Artner operakönyvet, eposzt, novellát ír, sőt önálló drámával birkózik meg. Ezidőben már Zayék körében él, Mária bárónét szintén irodalmi tevékenységre serkentve; később, Zágrábban kélt utolsó éveiben még útleírásokat is készít. Így Artner Terézben valóban sokoldalú költőt ismerünk meg, a kire nézve igazán «nem volt az irodalomnak oly kapúja, melyen ne kopogott volna». Kezdeteit tekintve tiszteltetreméltóan halad: a Wiener Musealmanach szellemében költő lyrikusból a classicusok példáin fejlődve végül romantikussá női ki magát; és költészetének gondolatvilága a legkomolyabb, egyetemes emberi problémákat érinti. De törekvéseivel nem járt arányos siker: Artner, bár nevét becsülték, nem tudott soha teljes elismertségre szert tenni; és munkássága igaz jutalmát csak barátaitól, elsősorban Zay Máriától nyerte el. A zayugróczyi idylli élet, melynek sava-borsa az irodalom kultiválása: alkotás, felolvasás, előadások, megbeszélések, és az osztrák irodalom oda-

járó nagyjainak ünneplése: mindez vonzó világot tár fel előttünk, tele azzal a bájjal, nemes életörömmel és finomsággal, a mit a társas érintkezésnek a nagyműveltségű, erkölcsaikben is feddhetetlen nők, ama kor ugynevezett «szép lelkei» adhattak meg. A társasélet e formája, a bécsi híres szalónok egy kis hazai tüköre, nálunk Magyarországon, sajnos, magyar szellemben föl nem lelhető ama korban; és ha Zay-Ugrócz német szellemű is volt, mégis, mint kulturális jelenség: értékelendő, mint életszépség: vonzó.

Mindezt Pausz Gabriella kellő itélettel tárja elénk. Artner Teréznek emberi rokonszenves volta, a mit szerzőnk érez és éreztetni tud, nem téveszti meg munkáinak értékelésében; tudja, hogy csak epigonszerű, másodrangú munkással van dolga. A költőnő objektív megítélésében a szerzőnek nagy segítségére volt a mű philologiai meg-alapozottsága. Itt is látni, hogy a komoly philologiai alapvetés leg-biztosabban megóv valamely író túl- vagy alábecsülésétől. Pausz Gabriella e tekintetben munkáját a lehető legszélesebb alapokra fektette, különös gonddal gyűjtve és fölhasználva Artner életének irott és nyomtatott dokumentumait. Így valóban értékes, nem csupán Artner Teréznek, hanem környező világának szellemi életét is megvilágító anyagot tudott napfényre hozni, a mit csak tetézett a három költőbarátnő bibliographiai adatainak egybeállításával és a függelékben kiadott, részben Artner Teréztől (7), részben a Zay-család nőtagjaitól származó (4) levelek kiadásával.

Tartalmi nézőpontból alig, æsthetikaiból annyi kifogást tehetünk a gondos és érdekes dolgozat ellen, hogy Zay Mária és Tiell Marianne munkásságának befejezése Teréz életébe — mely világosan elhatárolt fejezetekre oszlik — némi zökkenőt hoz az egésznek kerektségébe. De a tartalmi érték még a művészi munkánál is megbocsáttatja a formahibát. Méginkább áll ez ott, a hol a forma feláldozása hasznos ismeretanyagnak árává lesz.

(Nagyenyed.)

BERDE MÁRIA.

Ungarische Lieder. Ein Reigen zeitgenössischer ungarischer Dichter. Aus dem Ungarischen ins Deutsche übertragen von Karl Somló. Vorwort von Leo Heller. Leipzig, Xenien-Verlag, 1918. 8-r. 79 l.

Noha látszólag háborús aktualitás jegyében hagyta el a sajtót, ez az anthologia alapjában véve mégis a Kertbeny-, Steinacker-, Dux-féle nemesebb és irodalmibb hagyománynak kései kisugárzása. Vajda Jánoson kezdve Gyóni Gézáig helyet talál benne a legkülömbözőbb irányok divatos vagy divatja múlt képviselője s ennek ellenére alig akadunk közöttük az ízlésseltevélyedésnek az ilyen anthológiákban megszokott példáira. Pedig az utolsó néhány esztendőben a német irodalom felszívó és mindent magába fogadó erejének hatása alatt szinte nyomon követik egymást a magyar versek német fordításai. Horvát Henrik formaművészete szétszórtan folyóiratokban és napilapokban, majd a Bethge-féle anthológiában (Die Lyrik des Auslandes in neuerer Zeit. Leipzig, Hesse é. n.), Brájjer Lajos érdessége pedig két kötetben (Ungarische Dichtungen, Leipzig, 1906., Moderne Ungarische Dichter. Nagybecskerek, 1914) viszi német közönség elé a

modern magyar költészetet. Gyóni przemysl-i verskötete egy évvel magyar kiadása után németül is megjelenik (Auf polnischen Fluren, am Lagerfeuer. Przemysler Gedichte von Géza Gyóni. Deutsche Ausgabe veranstaltet von R. Wotoczek. Dresden, 1915) s egy segesvári névtelen lelkes kedvvel, de minden szempont nélkül sorakoztatja Vörösmarty és Kölcsény köré a háborús költészet jelentéktelen tiszavirágait (Von der Donau und der Theiss. Übersetzungen magyarischer Kriegsdichtungen. Herausgegeben vom Landesausschuss für Kriegshilfe. Segesvár, 1916.). E mellett osztrák és birodalmi német folyóiratokban, napilapokban egyre sűrűbben bukkanunk magyar nevekre, egy előkelő müncheni kiadó vállalatában pedig modernebb prózaíróink is szóhoz jutnak (Ungarn. Ein Novellenbuch. Herausg. und übertragen von Stefan I. Klein. München, Georg Müller).

Somló költője Szabolcska Mihály. Mintegy harminczhárom versével úgyszólván középponti helyet foglal el a kötetben. Mellette helyezkedik el a béke költői közül: Vajda János, Szilágyi Géza, a két Szávay, Ady, Babits, Ignótus, Kosztolányi, Kemény Simon, Szép Ernő s néhány mellőzhető jelentéktelenebb név. A háborús költészetet a háború Szabolcskája, Gyóni Géza, Kiss József, Szávay Zoltán, Emőd T., Dutka Ákos s a papirosos Kiss Menyhért képviseli. Rokonszenvesen hat e csoportban, hogy aránylag szűk körre szorítkozik.

A költők és formák különbözősége természetesen nem tükröződik egyformán a fordításokban. Az eredeti hangulatot hangvilla-szerűen csak megrezegtető szabad „Nachdichtung”-on kezdve a formában és gondolatban teljesen hű fordításig minden alfajra akad példa bőven. Hol az eredeti forma zártsága nagyobb fegyelmezettségre szorítja a fordítót, ott a fordítás külső alakja teljesen rászilárdul a belsőre, míg a belső forma széthullottsága az eredetinel is feltűnőbben mutatkozik a fordításban. Innen van, hogy Szabolcska korábbi (sokszor belső forma híján levő) verseinek naiv, harmatos kedvessége olykor alig jut érvényre, míg viszont Babits virtuozitása, Kosztolányi játékos rimelése, Szép Ernő vagy Kemény Simon szinte változatlanul kerülnek át hazai földből idegen talajba. Gyóninak külsőségeken felviharzó, könnyű páthoszáat, sokszor czéltalan képszatáit egyetlen egy fordítója sem tudta oly híven német rim és szó közé fogni, mint Somló. A fordítás itt sok esetben valósággal nemesedést jelent. Annál különösebb, hogy a Wotoczek-féle gyűjteményben nem találkoztunk Somló nevével. Magányos, vulkánikus sziget gyanánt ragyog a kötetben Vajda János híres verse (Húsz év után), melyet — talán kevésbé szerencsésen — Horváth Henrik is lefordított. Általában véve: a fordító munkájától még többet is várhatunk, főleg, ha magáévá teszi az újabb német líra nyelvi és formai eredményeit.

(Olasz harcztér.)

TROSTLER JÓZSEF.

Maria Moormann: Die Bühnentechnik Heinrich Laubes. (Theatergeschichtliche Forschungen. Hrsg. von Berthold Litzmann. Bd. 30.) Leipzig, Leopold Voss. 1917. 8-r. 90 l. — **Gatman Erzsébet: Heinrich Laube tragédiáinak technikája.** Budapest, Hauptmann ny., 1914. 8-r. 52 l.

A *Theatergeschichtliche Forschungen* legújabb kötete azt a kérdést szemlélteti, hogy Laube drámái mennyire magukon viselik a

színpad gyakorlati vezetőjének keze nyomát. Ennek a munkának az ismertetése kapcsán megemlékezem egy ugyancsak Lauberől szóló magyar nyelvű dolgozatról is, a melyről még nem esett szó, noha sokkal előbbi keletű és a figyelmet is megérdemli.

Két női dissertatio rokon tárgyról; de a tárgy hasonlóságán kívül csak egy egyezés van a kettőben: a nagy pontosság. Az újabb német munka nem használja föl az előbb kelt magyar dolgozat eredményeit, mert nem ismeri. Mint csaknem minden magyarnyelvű német irodalomtörténeti tárgyú munka (kivételt tesznek most a *Német Philol. Dolgozatok*, melyek német kivonat kíséretében jutnak a külföldre), ez is elveszett a német tudományos kutatás számára; meddő munka volt, hisz az ilyen részletkutatás nem önmagáért való, hanem kő, a melyből építsenek és kár, ha nem jut ahhoz, a ki épít. Pedig ez a kis dolgozat önálló kutatásokon alapuló, értékes eredményeket adó munka.

Moormann a statisztikus pontosságával vizsgálja, hogy hány-szor használja Laube egy és ugyanazt a színpadi fogást, így pl. megszámlálja, hogy hatszor végződik nála a felvonás az egyik szereplő személy ájulásával és kilencszer kezdődik úgy, hogy valaki álmából felrebben. Az ilyen pontos statisztika mindig biztos alap. Adatok összeállításával szemlélteti, hogy Laube mennyire tisztán logikával, a színpadi hatásra való számítással dolgozott. De Laube számára nem a színpad képszerű hatásának van fontossága; képzelete nagyon is szegény ahhoz, hogy bár csak a festett díszletek világában is változatos formákkal és ragyogó színekkel játszzék. Annál jobban számít a raffinált hanghatásokra, alkalmazásukat egy kínálkozó esetben sem mulasztja el; de csak kevés alkalommal beszélhetünk nála zenei hatásról. Gyakran hallatszik a színpad mögül a nép moraja; de hogy tömeget hozzon a színpadra és szemünk előtt meglevenítse, mindez már tálszik Laube tehetségének a határán. Ő még e színpadi hatások alkalmazásában sem nagystílű; itt is csak gondos és ügyes mesterember. A legapróbb részletig előírja a színészek minden mozdulatát, de különösen hanghordozásuk legkisebb árnyalatát is. Középszerű színészekre, kis, vidéki társulatok igényeire is számít. A művészre nem sok feladat vár itt, neki nincs tere a cselekvésre, mert Laube nem embereket alkot, hanem szerepeket ír. Tárgyainak választásában is hatásvadászó; úgy választja meg őket, hogy átszólhessen aktuális politikai célzásokkal. A dolgozat szerzője Laube műveiből hatásos felvonáskezdetek és végek egész gyűjteményét állítja egybe. De Laube képzelete szegény s ha egy hatásos fogást felfedezett, hogy Arany János szavaival éljek — addig használja, míg ki nem facsarta, mint a citromot. Minden adandó alkalommal újra meg újra megismétli önmagát. Az értekezés tanulságosan állítja össze ezeknek az ismétlődő motívumoknak a sorozatát. Kár, hogy vizsgálódását nem terjesztette ki Laube színpadi átdolgozásaira is; ezek még bővebb és érdekesebb anyaggal gazdagították volna a példatárát. Kár az is, hogy alapos vizsgálódásainak segítségével nem rajzolja meg Laube drámai technikájának fejlődését.

Rugókra és csavarokra bontja Laube drámáinak technikai gépezetét. De csak magukat a drámákat látja és nem kutatja a hatás-keresés módjainak forrását. Nem kérdi: vajjon csak a maga színpadi

gyakorlatából meríti-e mindezt Laube? Gatman Erzsébet dolgozatából kiviláglik, hogy ezek a nagyhatású eszközök Scribe gyakran kipróbált fogásai. És nem csak a színpadi hatás rúgói valók tőle, hanem a darabok cselekményét tovalendítő egész mechanizmus s az örökké visszatérő tipikus alakok is. Érdekes, hogy hogyan vitte át Laube Scribe celszövényes vígjátékainak technikáját a tragédiára. A tragédiák gondolati tartalma az *«ifjú Németország»* eszmekörében gyökerezik; hisz innen nőtt ki Laube. A dolgozat szerzője a magyar tudományos kutatásnak bizonyára nagyobb szolgálatot tett volna, ha ezt a munkát Szigligetire nézve végzi el, a kinek technikája ugyancsak Scribe drámai gyakorlatában gyökerezik. Annak a kimutatása, hogy milyen mértékben érvényesül nála ez a befolyás s e mellett más hatások is, még úgysí a jövő feladata.

(Budapest.)

KÁDÁR JOLÁN.

Várady Imre: Gellert hazánkban. Irodalomtörténeti tanulmány. (Német Philologiai Dolgozatok. XX.) Budapest, Pfeiffer Ferdinand-féle könyvkereskedés (Zeidler testvérek). 1917. 8-r. VI+118 l. Ára 5 korona 50 fillér.

Várady dolgozatában a német szellemtörténet egy érdekes irányának hazánkban való térfoglalását kíséri nyomon éles szemmel, gondos anyaggyűjtéssel és újabb germanisztikánk módszerét követve, széles kultúrtörténeti keretbe foglalva eleveníti meg adatait.

Gellert a rationalismus zárkózottságával szemben az irodalmat ismét vonatkozásba hozta az élettel. A morális hetilapokból merített művelő, oktató célja szolgálatába állítja él nélkül ostorozó meséit, erkölcsi előadásait, valamint költészetének másodrangú termékeit, drámáit és regényét is; sokoldaluan terjesztett igazságai minden köznapiságuk mellett is élénk viszhangra találtak világos, tetszetős formájuk révén és a német stílus szempontjából is új, egészséges irányt képviselnek (1—12. l.). Ausztriában személyes barátai és irodalmi hívei siettetik eszméinek térfoglalását; azok inkább az osztrák főrangú körökből kerülnek ki, ezek közül a költészetben Ayrenhoff, Denis és az osztrák új-latin költők, æsthetikai és erkölcsi elveinek hirdetésében pedig Klemm, Sonnenfeld és általában a még Gottsched jogára alatt megalakult «Deutsche-Gesellschaft» válik tanítványává; széptani és erkölcsi világnézetét először Seibt Károly prágai egyetemi tanár terjeszti előszóval; költészete általában sokáig élő erő marad Ausztriában s Bécsben kihálva termékenyítőleg hat a déli tartományok művelődésére (13—24. l.).

Hazánkban elsősorban a németiség fejlett irodalmi eszközei ismeretnek meg Gellertet. Windisch és Tersztyánszky folyóirataiban mind a szerkesztők, mind több ismeretlen munkatárs számos elbeszélést, mesét közöl, Gellert «Die Betschwester» cz. darabja már 1768-ban színre kerül Pozsonyban; több pædagogiai írónk (Hoffmann, Genersich, Glatz) pedig Gellert szellemében hirdeti a nevelés elveit (25—39. l.). A magyar irodalomban Gellertet elsősorban meseíróink aknázzák ki (Könyi, Hatvani, Ráday Gedeon stb.) számos meséjének átültetésével; nagybábára ugyanők gazdagítják irodalmunkat erkölcsi költeményeinek és odáinak fordításával. Csakhamar népszerűvé lesz

nálunk Gellert regénye is (40—77. l.). Kevésbé jelentékenyek szindarabjainak fordításai, (Földi János, Sándor István), melyek fogyatkozásaik miatt a színpadtól elkülönítve csakis mint Gellert egyéb szellemi termékeinek velejárói találhatók fogadtatásra (77—86. l.). A mesék és erkölcsi költemények hatásának vizsgálása után (86—96. l.) a Gellert-i szellem leghívebb tolmácsának, Péteri Takáts József erkölcstanításainak tárgyalásával (96—106. l.) fejezi be Várady szép dolgozatát.

A kép, melyet szorgalmas munkája elének állít pontos, megbízható, de lehet életteljesebb. A szellemi áramlatok geographiájában újabb germanisztikánk rámutatott Ausztriára, mint közvetítő közegre; haladjunk most egy lépéssel tovább és keressük meg az osztrák irodalmi életnek a hazai néemtséggel (különösen hazánk nyugati részén) s ennek viszont a magyarsággal való kapcsolatát; ezzel terjedelemben bármilyen csekély, de politikai és földrajzi közöségünk folytán a legaprólékosabb figyelemre méltó területet hódítanánk meg s kiépíthetnők az irodalmi áramlatoknak épen e területen még meglehetősen járatlan és göröngyös útját. Ez úton végighaladva feladatunk természetszerűen nem ér véget. Minden irodalmi művet két élő erő, az általános világnézet és az individuális, itt-ott tipikussá emelkedő logikai módszer termékének tekintve, csakis ezeken keresztül vizsgálhatjuk idegen eszmék meghonosodását; más szóval: irodalmi hatások csakis synthetikus történeti keretben, a világnézetnek, műveltségnek (egyidejűleg fellépő áramlatoknak) generációkként való változásának figyelembevételével értékelhetők és vizsgálhatók lényegükhöz méltó élethűséggel.

Gellert világnézetének leghívebb kifejezője erkölcstana, melynek gyökere (sajnos, a német irodalomban is kikutatlan) az angol morál-philosophia Shaftesbury, Hutcheson és a világi pietizmus, szentimentalizmus. Erkölcstanán kívül eső munkássága csak annak járuléka, apparátusa, melynek lényegét (kortársaival való műfaji közösége, a mese művelése folytán) Ausztriában az erkölcsi elvek előszóban való terjesztése irodalmi járulékaival egyidejűleg felismerteti, a rationalista szellemben megindult hazai német irodalomban azonban, a személyes érintkezéseket nem tekintve, egyelőre apróbb gondolatok közlésére szorítja s csak a szentimentális közérzések tipikus orgánuma, az «Aus dem Reiche der Todten» juttatja e tanokat kellő mértékben szóhoz a XIX. sz. második évtizedének elején. (Ismétlések elkerülése végett csakis olyan adatokat említek, melyek szerző figyelmét akár munkájának időbeli határoltságánál fogva, akár más okból elkerülték). Még inkább áll ez a magyar irodalomra nézve. A rövidesen meghonosodott rationalismus teljesen lefoglalja a magyar szellemet s Gellertnek csak ahhoz legközelebb eső járuléka, a mese juthat szóhoz. (Szerpe La Fontaine hazánkban való népszerűsítésében fontos kérdés, melynek érintése Gellert hatásának vizsgálatában elkerülhetetlen.) Egyelőre tehát többekkel együtt pusztán műfajgazdagító. (Ecker gazdag meseirodalmát Ember Nándor kísérli meg forrásaira visszavezetni: A magyar oktató-mese története 1786-tól 1807-ig IK. 1918. 272—294. l.) Szellemének magva, erkölcstanításának hatása csak közvetlen érintkezések reminiscenciájaként a mesék elé írt apróbb jellemzésekben, a «jószívű», «nagy szívű», «szép erkölcsű» Gellert dicsőítésében tűnik fel; szeretetreméltó jellemét életéből vett

apróbb anekdóták közlése is csakhamar ismertté teszi nálunk (Mindenes Gyűjtemény 1789. 2. darab. 166. l.). A Takáts Józseftől megkezdett igazi erkölctani kiaknázás csak új erők támogatása mellett (népszerű philosophusok) válhatott szervessé és általánossá. Bármennyire csekély értékű e köznapi és olcsó bölcelet, irodalom-pædagogiai hatását mutatja bölceleti érdeklődésünk nagyfokú felvirágzása, melyről a «Tudományos Gyűjtemény» első kötetei adnak számot: csakis ezen előkészítő munka után válhattak az új, értékes német szellemi légkör képviselői (Herder és a romantikusok) a magyarság számára a maguk egészében igazán megtermékenyítő élménynyé. E másod- és harmadrangú bölceleti rendszerek jelentőségének megállapítása művelődésünkre nézve külön monographust kíván. Itt csak a Gellert-i erkölctan újból feltűnedező jelentéktelen irodalmi járulékait akarjuk felsorolni: «II. Friedrich és Gellert», Hasznos Mulatságok. 1823. II. 414. l.; Papp Ferencz: «Öväs. Gellert szerént», u. o. 1827. I. 128. l.; Rummy Károly: «Az erényről», u. o. 1835. V. 264. l., K...a: «Mi a csók? Gellertből», Regélő. 1833. III. 566. l. A Vizi István szerkesztette «Virágkosár» cz. almanach [Nagyenyed. 1836] Gellertől a következő fordításokat tartalmazza: «Inklé és Járikó» 49. l.; «A tatár fejedelem» 55. l. Magát a Gellert-féle erkölctant is csakhamar elsöpörte a rohamos fejlődés, csak Kis János törekszik szellemi nevelésének e «legdrágább kincseit» minden támadás ellenére még a negyvenes évek elején is érvényre juttatni: «A tudományok tanulásában, különösen akadémiákon elkövetni szokott hibákról. Kivonat Gellert beszédéből. Soproni Esték. 1839. I. 143. ll.: «Egy atya' oktatása fíja számára, midőn azt akadémiára küldi. Gellert után», u. o. 1840. II. 2. ll.; «Mi az oka, hogy a' régiek elsőbbségekkel bírnak az újabbak felett a' széptudományokban. Gellert után», u. o. 1844. V. 22. ll.) Az a laza kapcsolat pedig, mely Gellert «Die Widersprecherin» cz. meséje és Tompa «Három a daru»-ja között megállapítható, világosan mutatja azt a kis területet, melyre rokonirányú eszmeáramlatok támogatása nélkül minden közepes író megtermékenyítő ereje visszaszorul: Gellert hatása tárgyi átvételekkel indul meg s miután e tárgyakat éltető termő meddővé vált, tárgyi átvételekkel tűnik le.

Kiegészítő megjegyzéseinkkel semmit nem akarunk levonni Várady kitűnő munkájának értékéből. Csupán annak kíváncsolytatása érdekében próbáltunk — egy adott példán — az idevágó problémák jelentőségére és sokoldalúságára rámutatni.

(Budapest.)

PUKÁNSZKY BÉLA.

Horváth József: Bölcsészettörténet. I. kötet. Az ókori filozófia története. (Református egyházi könyvtár X.) Pápa, 1914. XI+816 l.

E munka ismertetése nem késik annyira, a mennyire megjelenésének esztendeje alapján ítélve az olvasó gondolhatná: a háborús viszonyok következtében ugyanis csak évekkel később került könyvkereskedői forgalomba. Mindenesetre mulasztás lenne folyóiratunk részéről, ha ilyen tiszteletreméltó alapossággal készült s a szakirodalom örvendetes gyarapodását jelentő munkát megbeszélés nélkül hagyna. Alapossága és lelkiismeretessége tette lehetővé a szerzőnek,

hogy nem-philologus létére meg tudott birkózni feladatának számtalan nehézségével s annyi Scylla és Charybdis közt komolyabb baleset nélkül tudott célhoz érni. Bár a primarius forrásokkal való érintkezését mindvégig fenn tartotta, fő érdemét mégis a tudományos irodalomnak kellő kritikával történő felhasználásában látom. Az egyes philosophusokra vonatkozó speciális irodalmat nem tekintve, nemcsak Zellert és Gomperzet, de Tannery és Burnet munkáit is ott találjuk forrásai között. Tannerynek úttörő s még most is nélkülözhetetlen munkáját egyébként mintha nem méltatta volna mindig kellő figyelemre. A philosophia «előállása» kérdésének tárgyalásánál kíváncsot lett volna Joël szép könyvének¹⁾ felhasználása. Willmann tévesen sorolja azok közé, a kik (mint pl. Röth, Gladisch) a legrégibb görög philosophiai rendszerek eredetét keleten keresték.²⁾

Bibliographiai adatainak tanúsága szerint legszélesebb alapon talán a praeokratikusokat tárgyalja. *Thales*nek 14 oldal jutott, a mi aránytalanul sok, ha tekintetbe vesszük, hogy *Herakleitos*nak csak 13-at, *Demokritos*nak 18-at szánt, s ha meggondoljuk, hogy a róla szóló hagyomány legnagyobb része hitelt nem érdemlő mesékből, adomákból áll. Az olajprések (vagy inkább préházak) esete különben nem az «első monopolizálási kísérlet», hanem tipikus árdrágítás. *Anaximandros*t jelentőségének megfelelő részletességgel tárgyalja. Csak az *αἰθρῆς κίνησις* főfontosságú kérdésében lehetett volna behatóbban foglalkozni *Teichmüller-Tannery*, *Zeller*, *Burnet* eltérő felfogásaival. *Anaximandros* munkájának «címét» kutatni anachronismus. «A föld állását» *Anaximenes* nem hasonlítja a vízórához, hanem ez alighanem *Anaxagoras* hasonlata az áthatlanság törvényének megvilágítására (*Arist. De coelo* B 13. 294^b 13 v. ö. *Probl.* XVI 8. 914^b 9). A legrégebbi ión természetbölcselek tárgyalásával kapcsolatban megemlékezhetett volna *Roschernak* a ps.-hippokratesi *Περὶ ἐβδουμῶδων* eredetére vonatkozó hypothesiséről. *Pythagoras* személyének a pythagoreismustól való különválasztását nem kíséri meg; tanításának vallási tartalma és jellege kevéssé domborodik ki. A lélekvándorlás hitének egyiptomi eredetét már senki sem vitatja. Szükségesnek tartanók az orphikus tanoknak bővebb ismertetését is. *Alkmaion* bölcseletének tárgyalásánál híját érezzük korszakos physiologiai és anatómiai felfedezései megemlékezésének, már pedig e korszak gondolkodóinál a szűkebb értelemben vett philosophiát nem szigetelhetjük el a többi tudománytól. *Xenophanes* tiszta monotheista voltát kétségbe vonta *Freudenthal*, az e körül támadt vitát érdemes lett volna ismertetni. *Parmenides* tankölteménye második felében valószínűleg csak a korabeli pythagoreismus tanát foglalja össze. Nem folytathatjuk megjegyzéseinket s csak arra mutatunk rá, hogy a görög tulajdonnevek tekintetében a revisio nem állott feladata magaslatán.

Azzal a megnyugtató érzéssel tesszük le a könyvet, hogy későbbi korok szemében is tiszteletreméltó emléke marad a hazai tudományoknak.

(Budapest.)

FÖRSTER AURÉL.

¹⁾ Der Ursprung der Naturphilosophie aus dem Geiste der Mystik. Jena 1906.

²⁾ V. ö. Geschichte des Idealismus I² 18, 4. j.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Les Classiques français du moyen âge publiés sous la direction de Mario Roques. 15. Les Chansons de Jaufré Rudel éditées par Alfred Jeanroy. **16. Bibliographie sommaire des Chansonniers provençaux (Manuscripts et éditions)** par Alfred Jeanroy. Paris, libr. Honoré Champion. 1915, 1916. 8-r., 37 és 86 l. Ára 1 fr. és 2 fr. 25 cent.

A középkori francia klasszikusok sorozata a provençal philológiát érdeklő két füzettel gyarapodott. Ugyanott adta ki Jeanroy Guillaume IX. dalait (9) és Anglade Peire Vidal költeményeit (11). Jaufré Rudel trubadur dalai Stimming (1873) és Monaci (1903) hiányos kiadásában jelentek meg. Jeanroy hat kétségtelenül tőle való költemény kritikai szövegét adja az összes kéziratok nyomán (IX. 1.) a megfelelő változatokkal (22—33. l.). Három (II, V, VI) eszményi, három (I, III, IV) földi, érzéki szerelemről szól. Az első csoportból való májusi dala (V. *Lanquan li jorn son lonc en may*), a miből a nevéhez fűződő, középkori életrajzából (21. l.) és az újabb drámában (E. Rostand, *la Princesse lointaine*, 1895) ismert legenda keletkezett. Négy (elegendő ok nélkül) neki tulajdonított dala közül egyet közül a kiadó mesterként rímjátéka kedvéért (18. l.). A bevezetés (I—XIII) rávilágít a szövegekhez fűződő életrajzi és esztetikai problémákra, méltatja az egyszerű versformát és a stílust. Jobb dalszerző volt mint költő (*fetz... vers ab bons sôus ab paubres motz*). Teljes akkor volna a kiadás, ha az egyik kéziratban (*R*) ránk maradt dallamokat (I, II, V, VI) modern átírásban közölné. A kézikönyvek (*Manuels*) sorozatába tartozik a provençal énekes könyvek bibliographiája. Két részre oszlik: I. *Manuscripts*, II. *Editions*. Az elsőben megtaláljuk a kéziratok rövid leírását, a róluk írt ismertetéseket, a lenyomatokat. Hagyományos betűkkel jelzi a codexeket, a Bartschnál találhatók megváltoztatását kiemeli. A kiadások gyűjteményekben vagy önállóan jelentek meg azok tartalmát, kritikai méltatását és bírálatát felsorolja. A Bartsch jegyzéke előtt megjelent gyűjteményeket nem részletezi, se a Bartsch és Appel szerkesztésében megjelent szemelvényeket. Egyébként a bibliographia kimerítő, az adatok csoportosítása áttekinthető. A névtelen darabok közül (Bartschnál 251.) csak huszonhárom másutt meg nem említett dalra utal. Egy táblázatban találjuk a folyóiratok rövidítésének magyarázatát, egyben a kéziratokat jelzésük, egy másikban földrajzi helyük sorrendjében. Kettőnél több kézirat van Flórenczben (9), Milanóban (4), Modenában (3), Párisban (17), Rómában (11), Toulouseban (3). Kimaradt Stockholm királyi könyvtárának XLIV. sz. (117. levél) kézírata, melyet Stephens katalogusa (*Tört.* 124. l.) és Bartsch czikke (*Jahrbuch f. r. e. Lit.* XII. 1871, 14—17. l.) ismertetett. A hiányokat talán ép úgy mint a helyreigazítások számát az 1914-ben megkezdett kinyomatás megszakítása a világháború kitörésekor (VIII. l. 2. j.) okolhatja meg.

(Kolozsvár.)

KARL LAJOS.

Quinti Sereni liber medicinalis. Edidit **Fridericus Vollmer.**

Lipsiæ, Teubner, 1916. 8-r. XXIV + 8°. Ára 5-70° M. [Corpus Medicorum Latinorum editum consilio et auctoritate Instituti Puschmanniani Lipsiensis. II 3].

Quintus Serenus orvosi tanítókölteménye (liber, liber hexametricus de medicina, liber medicinalis; ez utóbbi cím a kéziratokban leghasználatosabb) ügyes versificator munkája, a ki a maga bevallása szerint olvasmányai alapján szedte versebe receptjeit, melyek költői, nyelvi és tárgyi tekintetben sok érdekes megfigyelni valót nyújtanak. Forrása Plinius és az ú. n. Medicina Plinii egy régibb — ma már ismeretlen — fogalmazványa, de e mellett háziszereket, babonás ráolvasásokat is ajánl és régibb íróknál (Titinius, Lucretius, Varro, Livius, Horatius) alkalmilag emlegetett orvosságokat is javall. Elég ügyesen versel, sőt bizonyos mesterkedésekre is ráadja a fejét, igyekszik tiszta nyelven írni (Ovidiusból, Catullusból, Horatiusból gyakran és szívesen kölcsönöz), virtuóz módon tudja körülírni a betegségek és orvosságok prózai elnevezéseit, s mindemellett lépten-nyomon elárulja a mesterembert dagályoskodó és keresett stílusa és az invita Minerva tolla hegyére kerülő vulgarismusok, nyelvi és prosodiai baklövések. Mindezek a megfigyelések s egyéb itt értékesíthető adataink (v. ö. Schanz GRL 3², 27—30 és Teuffel-Kroll-Skutsch 3, 166—168) a mellett szólnak, hogy a liber medicinalis szerzője azonos azzal a Qu. Serenus Sammonicus-szal, a ki Alexander Severus alatt élt s a kit a császár Horatius mellett legszívesebben olvasott s barátságára is méltatott. *Vollmer* elveti ezt a valószínű és ma közkeletű feltevést, sőt még a költő valódi neve felől is kétségben van: hajlik Fröhner feltevése felé, hogy igazi neve Qu. Serenius volt, de hozzáfűzi azt a gyanítást, hogy talán mégis inkább Quintus Serenus-nak hívták. Sem kétségeit megokolni, sem gyanításait megtámogatni egyetlen érveléssel sem tudja, mi tehát ezeket nem vehetjük tudomásul s egyelőre maradunk a régi, valószínű és megokolható feltevések mellett. A mi a költő nevét illeti, azt minden kétséget eloszlató módon igazolja Benedictus Crispus-nak 681 táján írt medicinalis liber cz. tanítókölteménye, mely szorosan Serenus nyomain jár; itt a 209. v.-ben megnevezi mintaképét: ...asseruit *Quintus vera ratione Serenus*. *Vollmer* ezt a tanúságot is meg akarja gyengíteni (præf. V), de eredménytelenül.

Becsesebbek ezeknél a hevenyészett megjegyzéseknél *Vollmer*-nek a szöveg történetére vonatkozó megállapításai. Meggyőzően mutatja ki, hogy a hagyomány két forráson alapul; az egyik törzsnek archetypusa (A*) ép úgy elveszett, mint a másiké (B); amabból az egyetlen, de kitűnő zürichi (Turicensis; Zürich, Stadtbibl. W78, olim Sangallensis, s. IX; jelzése A) kézirat maradt ránk, emeből pedig 13 kézirat (felsorolva *Vollmer* XI s k. és 3. [számozatlan] l.), melyek közül *Vollmer* néhányat a maga, néhányat E. Baehrens collatiojában használt, kinek kiadása (Poetæ Latini Minores 3, 107) és főképp a kéziratok értékelésében elért alapvető eredményei *Vollmer* munkáját nagyban megkönnyítették. Felsorol még V. néhány kéziratot, melyeket nem látott vagy nem használt fel, felsorolásukkal azonban teljessé tette a szövegtörténetről adott rajzát. Végső ered-

ménye az, hogy mai szövegünk már a IX. sz.-ban csak egy, de régi és igen jó kéziratban volt meg, mely az A* törzsből származik. Ezt egy Jacobus nevű IX. sz.-beli másoló — imitt-amott hibásan — lemásolta (A). Ezt a — most már lassankint több kézen átment — szöveget vette alapul a B törzs alapítója; ő elhagyta azt, a mit nem értett vagy nem tudott olvasni s az ő példányát egy következő tudakos másoló nagyon önkényesen javította és kiegészítette. Ez a B törzs már a IX. sz.-ban sok példányban forgott közkezen s úgyszólván vulgatus contextusként szerepelt egészen a humanistákig s még az első nyomtatott kiadásokban is, míg az A* törzs szinte egészen feledésbe merült. *Baehrens* maradandó érdeme, hogy az A* törzsnek az A-ban és néhány újabb kéziratban megőrzött lectionit *Serenus* szövegének megállapításában végre kellő nyomatékkal érvényesítette s értékelte. Ennek az értékelésnek helyességét *Vollmer* újabb találó megfigyelésekkel igazolta. Eredetiek és értékesek *Vollmer* megállapításai az egyes receptek címzeire vonatkozólag; az A 63 költeményével szemben a 824—859 verseket helyesen veszi a B alapján külön költeménynek s így most már végérvényesen 64 a receptek száma; *Schanz* i. m. 28 l. e szerint javítandó, *Teuffel-Kroll-Skutsch* i. m. 167 l. pedig — a hol arról van szó, hogy a kéziratokban az egész munka 63 fejezetre oszlik — akként módosítandó, hogy az A-ban és s-ben (= *Sangall. Stift lat. 44, saec. X*) csak 63 fejezet van, ellenben a többi kéziratban 64. *Vollmer*nek azt a megállapítását is sikerült elfogadhatóan bizonyítani, hogy az egyes receptek címzei magától *Serenus*tól származnak. Itt azonban nem fogadhatom el azt a véleményét, melylyel az A egyes címzeit — minthogy bennük a *vulgaris sermo* nyomai jelentkeznek — romlottaknak bélyegzi; szerinte *Serenus*nak «*dicendi genus in versibus satis cultum et quasi-tum*» nem engedte volna meg, hogy ő *vulgaris* vagy *rusticus* formát vagy fordulatot leírjon. *Serenus* nyelvének alaposabb vizsgálata — mint arra fentebb futólag utaltam — engem ennek az ellenkezőjéről győzött meg s hamarosan alkalmat veszek arra, hogy idevágó megfigyeléseimet közreadjam; ezek bőségesen fogják bizonyítani, hogy — ha nem szándékosan is — igen sok *vulgarismus* csúszott *Serenus*unk tolla alá.

*Vollmer*t a szövegconstructio — *Baehrens* után — nem állította nehéz feladatok elé; mégis meg kell adnunk, hogy szövege — főképp szövegkritikai okos konzervativizmusának következményeként — a *Baehrens*éhez képest haladást jelent; sok kézirati lectiont megment és igazol s nem esik az A tulságos kultuszának hibájába, hanem kellőleg felhasználja a B lectionit is. Együttal — és ezt nem érdektelen megjegyezni — sok helyen épen ő védi meg és érvényesíti az A lectionit *Baehrens*nek bizony legtöbbször szükségtelen *coniecturaival* szemben. *Vollmer* szövegére kevés részletes megjegyzésem van: v. 44-ben a *si* beszúrása fölösleges, elég a v. 45 végén pontot tenni s az értelem tökéletes; v. 114 + *membra fove parili ratione rigorem* stb., itt V. *cruxot* tesz, teljes joggal, mert a hexameter nem teljes; azt gondolom, szerencsésen egészíthetnők ki így: *membra fove <unquento>*, annál inkább, mert az előbbi sorban nyilván kenőcs-szerű orvosságot ajánl (békát olajban addig főzni, míg az olaj sűrű péppé lesz); v. 81-ben a *papiro lectio*, tekintettel a v. 139-re (*chartam, quam gens Aegyptia mittit*) és a v. 635-re (*Phariis caput*

emetire papiris), — megtartandó, a crux fölösleges; v. 474 *heminis tribus in lympa validam coque rutam* helyes így, a hogyan a kéziratok adják, mert a *heminis tribus* nyilvánvalóan a *rutam*-hoz tartozik, fölösleges tehát Ranzow (1590) nivelláló javítását: *lymphae* a szövegbe tenni; v. 618 *aut qui + olim menses octo moratus in alvo* est talán így volna meggyógyítható: *aut qui clam m. o. m. i. a. e.*; v. 650 *reliquias partus + laetabibi detrahet herba*; itt a kéziratok *laeta tibi* és *leta tibi* közt ingadoznak, de jellemző az **A** marginális megjegyzése: *letavia*; nyilvánvalóan ritka és kevésbé ismerős szó rejtőzik a corruptela mögött s azt hiszem, hogy javaslatom, mely palaeographiailag könnyen simul az **A** marginális jegyzetéhez, bizonyosan felfedi a genuina lectiőt; így írom: *reliquias partus lactaria detrahet herba*; a *lactaria herba* (= Milchkraut: *Georges*) Plin. n. h. 26, 62-vel igazolható; v. 684 *far madidum lymphis + et feralis fronde cupressi* így volna helyreállítható: *far madidum lymphā et Ceres cum fronde cupressi*, a mit a v. 975 *aut Baccho madefacta Ceres cum fronde cupressi* támogat.

Két nagyon kellemetlen sajtóhiba ékteleníti az editiőt; egyik a 19. l. apparatusának utolsóelőtti sorában 354, e helyett: 364, másik a v. 456 szövegében inductio, e h. inducito. Az «*Auctores, imitatores, testes*» szöveg alatti rovatban szigorú kritikával adja V. a párhuzamokat Serenushoz. Pótlásképen: v. 293-hoz (melle peruncta) v. ö. Comm. instr. II 28, 4 melle perungat; v. 304—305-höz (vitiare cerebrum | fertur et integros illinc avertere sensus) v. ö. Petr. 47, 6; v. 592-höz (domitum ferventibus undis) v. ö. Ovid. metam. VIII 650 domat ferventibus undis.

Indexei igen hasznavehetők. Az elsőben (Remediorum fontes vel testes) első ízben adja teljes sorozatát Plinius azon helyeinek, melyeket Serenus átvett, e mellett természetesen egyéb forrásaira is (Medicina Plinii, Marcellus, Scribonius) bőven utal. Külön indexekben kapjuk a tulajdonneveket, a betegségek neveit, az orvosságokat, a prosodiai és a nyelvtani különlegességeket. A «notabilia prosodiaca» során megemlíthette volna a v. 745-öt, az egyetlen spondiacust; a «notabilia grammatica» egészen mellőzi a syntaxist és megelégszik az utalással *Gnüg* programjára (Sprachliches zu Serenus Sammonicus. Hildburghausen, 1906), pedig — mint jeleztem — itt még sok a mondanivaló. Még csak annyit, hogy mind Vollmernek, mind az eddigi kutatók mindegyikének figyelmét elkerülte Serenus verselésének egy rendkívül érdekes, szerves jelensége: a *rím*. Idevágó megjegyzéseimet is majd nyelvének tárgyalásával kapcsolatban fogom elmondani.

Vollmer kiadása egészében szép munka, praefatiója a szövegtörténet világos felderítése, szövege jól olvasható, apparatusa gazdag és kimerítő, indexei becsesek. Megjegyzéseim mutatják, mennyi becses ösztönzést tud adni a kutatónak.

(Budapest.)

RÉVAY JÓZSEF.

Goethes Briefwechsel mit Heinrich Meyer, herausgegeben von Max Hecker. I. Band. (Schriften der Goethe-Gesellschaft hg. von Wolfgang von Dettingen 32. Band.) Weimar, 1917. 8-r., XXII + 458 l.

Csodálatos, hogy míg Goethe minden viszonyának és minden irányú állásfoglalásának gyökereig igyekezett s részben tudott is

eljutni a kutatás, addig Heinrich Meyer és Goethe barátsága s tudományos összeköttetése csak részben ismeretes. Pedig kétségtelen, hogy Karl August, Herder és Schiller mellett a svájci festő Meyer az, ki Goethe gondolatvilága egy nagy területének kialakulására elhatározó hatással volt. Goethe viszonya a képzőművészetekhez, elméleti művészettudományi törekvései, melyeket a classikus művészet érdekében kifejtett s különösen a «Propyläen», a német classicismus önvallo-mása, Meyer nélkül teljesen meg nem magyarázható.

Hecker a Goethe-Gesellschaft e kötetében Meyer és Goethe levelezésének kiadását kezdi meg s a leveleknek első, bizonyos történeti szempontból befejezett csoportját adja, addig az időpontig, mikor Meyer Itáliát elhagyta. Az első levél 1788 júl. 22-én, az utolsó 1797. június 8-án kelt. A levelek egyes vonatkozásait magyarázó jegyzetek a háborús nyomdaviszonyok következtében e kötetből kiszorultak s majd csak a kiadás utolsó kötetében jutnak kezünkbe. E körülmény különbben a könnyebb kezelhetőség szempontjából csak előnyös.

A bevezetésben Hecker Goethe és Meyer találkozását s baráti viszonyoknak és szellemi harmoniájuknak azon sokat emlegetett tökéletességig való fejlődését rajzolja, midőn az abszolút æsthetika s a művészeti fejlődés kérdéseiről vita vagy nézeteltérés köztük már elő sem fordulhatott. Goethét és Meyert — szerinte — «először szorosan a weimari barátok egy törekvése fűzte össze. Itáliának széles alapú művelődés-történetét akarták megírni, mely a föld sajátos alkotottságából, a római birodalom keletkezéséből, fejlődéséből s bukásából kiindulva, a magán és nyilvános élet minden megnyilvánulását szem előtt tartva egy hatalmas művészettörténetben csúcsosodott volna ki. E munka főmunkatársa Meyer volt, ki 1795-ben Rómába utazott, míg Goethe Weimarban készült második itáliai útjára, mely szintén e monumentális munka céljait szolgálta volna.

Az előttünk levő kötet leveleinek legnagyobb részét az Itáliában tartózkodó Meyer s az Itáliába vágyódó s készülő Goethe váltották egymással. Goethe «igaz itáliai örömeinek komoly visszhangját» találja meg e levelezésben, mely a látottakról való megemlékezések közvetlen frissességével s az elméleti fejtegetések meggyőző voltával bizonyára világossá fog tenni előttünk sok Goethe művészetelméleti megállapításaiban s felfogásában rejlő, egyelőre megoldatlan problémát.

(Budapest).

HUSZTINÉ RÉVHEGYI RÓZSI.

Reitzenstein, R.: Die Göttin Psyche in der hellenistischen und frühchristlichen Literatur. (S. Ber. d. Heidelberger Akad. d. Wiss., philos.-histor. Kl. 1917. 10. Abh. 111 l.)

A Berlinben őrzött, turfáni, manichæus. kéziratos töredékek egyike (M. 583) iráni nyelven egy isten-jegyzéket ad, melyben Fr. C. Andreas és R. Psyche istennő nevét¹⁾ is megtalálták. R. ebből a fragmentumból indul ki és amikor az istennő mythosát akarja rekonstruálni, egyben megoldás elé viszi a Wendland felvetette problémát is, mely az Apuleius Metamorphoses-ébe beiktatott Eros és Psyche mesének vallási alapjaira figyelmeztet. Manichæus emlékeken kezd²⁾

¹⁾ A fragmentumban Monuhmed vuzurg: ψυχή ἀπάντων.

²⁾ Cumont, Recherches sur le Manichéisme I. Brüsszel 1908.

Theodor bar Khôni, a lykopolisi Alexander feljegyzésein, azután a chaldaeus oraculumok,¹⁾ El Châtibi, a harranita emlékek, a Dieterich Abraxas-ában kiadott, Asonacesnek tulajdonított, *Κοσμοποιία*, s a gnostikus irodalom idevágó adatait veszi vizsgálat alá. Mindezekben egy Psyche nevű istennő szereplése csak úgy kimutatható, mint a Hippolytos fenntartotta, két híres töredékben,²⁾ egy arabul ránk maradt *προτρεπτικός λόγος*-ban³⁾ és Irenaeusnak a valentinianusokról szóló gyér feljegyzéseiben. A felvett Psyche istennő meglétét bizonyítja a görög nyelvű, hermetikus irodalom számos helye is. Látszólag tehát mi sem volna útjában az ősi mythos megrajzolásának, azonban az eredeti mythosból csak a főgondolat van meg s az első görög átdolgozás töredékei is igen hiányosak. Ily módon egyelőre csak annyi biztos, hogy volt egy Psyche istennőről szóló, ősi, iráni mythos és hogy ugyanaz a Psyche istennő fordul elő a felsorolt iratokban.

Tudományosan biztosított adatai alapján R. megpróbálkozik a mythos felépítésével. Szerinte⁴⁾ a Sötétség (= Anyag) uralkodójának kigyóalakú fia feleségül veszi a Fény királyának leányát (= Psyche). Varázspalotát ígér neki, a melyben bezárva tarja. Gyötrelmei közben láthatatlanul, hang formájában isteni követ érkezik hozzá, (ez R. szerint azonos Apul. meséjének Cupidójával) a ki eredetére és hazájára figyelmezteti. Erre Psyche kiszabadítja magát a gonosz démon hatalmából és így megmenekül a rabságból, azonban magára hagyatva félelem, bánat és tanácstalanság nyugtalanítja. Égi hazáját keresve, mindenfelé tévelyeg az Anyag országán keresztül, de csak nem tud megszabadulni, míg végre az isten újra megjelenik és mennyei nászra az égbe vezeti.

R. a továbbiakban ennek a mythosnak Apuleius meséjéhez való viszonyát tárgyalja és egy későbbi, alexandriai átdolgozást feltételez, mely későbbi átdolgozások során mindjobban kivetkőzött a *γένος* eredeti, vallásos jellegéből, egyre világiasabb, emberibb formát öltött s a reális és burlesk elemek túlsúlyával végezetül mint könnyű, szórakoztató mese az «Arany Szamár»-ba is belekerült,

R. eredményeit az Eros és Psyche meséről szóló elméletekkel összeegyeztetni, külön tanulmánynak volna a feladata, kétségtelen azonban, hogy erről a meséről szóló minden theóriának R. megállapításaival számolnia kell. R. adatokra támaszkodik, melyeket a kritika és az ellenvéleményen lévők másképen magyaráznak, de a «Psyche istennő» keleti mythosa megczafolhatatlan marad.

(Román front.)

BRAUN SOMA.

Dibelius, M.: Die Isisweihe bei Apuleius und verwandte Initiationsriten. (S. Ber. d. Heidelberger Akad. d. Wiss., philos.-histor. Kl. 1917. 4. Abh. 54 l.)

Isis mysteriumai, úgy a mint Apul. Metamorphoses-e XI. könyvében előtünk vannak, egyiptomi cultus, görög talajra átültetve, latin

¹⁾ Proclus in Tim. I. 408, 14; II. 61, 24 Diehl.

²⁾ V 7, 2 p. 79, 6 Wendland és p. 102, 23 és köv. u. o.

³⁾ C. Bardenhewer, Hermetis Trismegisti qui apud Arabas fertur de castigatione animae liber. Bonn 1873.

⁴⁾ 109—110 l.

nyelven megszólaltatva, a legutóbbi másfél évtizedben újra felkeltették maguk iránt az érdeklődést. Különösebben R. Reitzenstein¹⁾ és de Jong²⁾ foglalkoztak vele, de R. figyelme főleg a hermetikus irodalommal való kapcsolatokra irányult, de Jong pedig első sorban a mysterium subjectiv elemét vizsgálta s így a tárgyi, objectiv elem, a tulajdonképeni cultusra vonatkozó rész mindkettőjüknél háttérbe szorult. Dibelius az idevágó részek új interpretációjával ezt a hiányt akarja betölteni.

Kiinduló pontja a Met. XI 23 nevezetes helye: «accessi confinium mortis et calcato Proserpinae limine per omnia uectus elementa remeavi, nocte media uidi solem candido coruscantem lumine, deos inferos et deos superos accessi coram et adoravi de proximo», mely a XI 21 és 25-el egybevetve a következő tartalmat adja: leszállás az alvilágba, a dii inferi szemlélése; szerencsés visszatérés és utazás az elemeken át; fényjelenség, a dii superi szemlélése. Mindez pedig nem egyéni élményekről való beszámolás, mely már a halgatási tilalom miatt is valószínűtlen, hanem, és ez D. új megállapítása, az Isis-cultus egy formulája. Ennek felismerése lehetővé teszi az összehasonlítást két más ilyen *συνθήματα*-val; Clemens Alexandrinus³⁾ az eleusisi, Firmicus Maternus⁴⁾ Attis mysteriumáról hoz a fenti formulával sokban megegyező feljegyzést, melyek D. feltevését mindenben megerősítik. Azonban de Jong munkái után eldöntésre vár, hogy a XI 23 reális cselekvésekről szól-e, vagy pedig az egész initiatio belső, lelki élmények sorozata, melyeket a felavatandó álom- vagy trance-szerű állapotban élt végig. D. reális cselekvéseket vesz fel, melyeket belső élmények támogathatnak. Bizonyítéka a XI 23 deduct, a XI 21 peruaderem és a XI 28 aditurnus kifejezései, melyek, ill. görög megfelelőik is tényleges cselekvéseket jelentenek. Apul. a «fides silentii»⁵⁾ miatt nem számolhatott be részletesen Isis mysteriumairól, viszont azonban megtett annyit, amennyit szentségtörés nélkül megtehetett, a mikor latinra fordítva, a beavatási szertartás egy formuláját szötte be elbeszélésébe.

D. a továbbiakban a keresztény syncretismus területén kifogástalan methodikával más beavatási szertartásokat vesz vizsgálat alá. Kutatásai az összehasonlító vallástörténetbe vágnak és nem tartoznak ide. Fejtegetéseinek nyilvánvaló haszna a comparativ irodalomtörténetre az, hogy újra megvilágítja a Kr. u. II. sz. szellemi harcainak egyik napi kérdését, a videns és caeca Fortuna problémáját, melyet megakartak oldani a mysterium-vallások, de a mire a kort kielégítő feleletet csak a kereszténység tudott adni, a mint Apuleius kortársa Tatianus mondja:⁶⁾ «ἡμεῖς δὲ καὶ εἰμαρμένης ἔσμεν ἀνώτεροι.

(Román front.)

BRAUN SOMA.

¹⁾ Die hellenistischen Mysterienreligionen, Lpz. és Berl. 1910.

²⁾ K. H. E. de Jong, de Apuleio Isiacorum mysteriorum teste, Leid. 1900 és Das antike Mysterienwesen etc. Leid. 1909.

³⁾ Protrepticus II 21 p. 16. Stählin v. ö. Arnobius adv. nat. V 26.

⁴⁾ de errore profanarum religionum XVIII 1 p. 43. Ziegler.

⁵⁾ Tertull. Apol. 8.

⁶⁾ Orat. ad Graecos 9 p. 10 Schwartz.

Walther Brecht: Conrad Ferdinand Meyer und das Kunstwerk seiner Gedichtsammlung. Wien und Leipzig, Wilhelm Braumüller, 1918. 8-r. XIII + 233 l.

C. F. Meyer művészetének dilettáns magyar hívei üdvözlöjk ezt a Friedrich Leo s Heinrich Brecht, a költő «korai csodálói» emlékének szentelt könyvet, a melynek szerzője előszavában már ki kellett jelentse, hogy ha a Baumgarten munkájához (*Das Werk Conrad Ferdinand Meyers*, München, 1917) fűződő *Los von Meyer-Bewegung*-ot helyeselné, felhagyott volna ilyesfajta tanulmányaival. Ellenkezőleg, Brecht olyan kockázatosan subtilis természetű aesthetikai analysisbe mert fogni, épen Meyer sajátos alkotásainak abszolút művészi becsét tartva biztosítékának, hogy egészen általános szempontból is, az irodalomtudományi methodika érdekében jó lesz meghányi-vetni a kérdést: lehet-e különösebb értéket tulajdonítani ilyen irányú kutatásnak. B. ugyanis a lyrai költeményes könyv compositiójának határozottan megformulázott problémájával lép a tudós világ elé. Mint viselkedik a lyrai költő énjének művészi formában objektivált részecskéivel szemben, a mikor arról van szó, hogy azokat egymásra való kölcsönhatásuk figyelembevételével mint nagyobb, esetleg teljesen lezárult egységet bocsássa közre? Kétségtelen, hogy a fejlettebb öntudatú és technikai érzékű művészek nem hagyták kihasználatlanul e kölcsönhatást a chronologiai sorrend lelkiismeretes betartása kedvéért, a mi végső következésben a pillanat ihlete alatt megváltoztathatatlan formájú műremekeket nem alkotó költőket arra kényszerítené, hogy egy és ugyanazt a költeményt többször, tökéletlenebb és tökéletesebb alakulásában is vegyék fel a verses könyvükbe. Ismerjük, bár B. maga itt nem hoz adatokat, pl. Richard Dehmel megjegyzéséből Detlev von Liliencron eljárását, a ki elvben is a *varietas delectat* álláspontját foglalta el, s hogy B.-tel együtt a régiekről se feledkezzünk meg, mi classicus philologusok már régen beszélünk latin költeményes könyvek «architektonikus felépítéséről». A problema kritikus fele nem ez, az ügyes, kellemes hatású elrendezés értékelésének a lehetősége, hanem az, hogy van-e esetleg a költőnek ezzel az elrendezéssel új mondani valója, adja-e a compositióban megérthető, sőt megértésre váró kifejezését valamely gondolatának önmagáról. Egészen élére állítva a kérdést, B. intentióján túl, de az ő könyvének teljes méltatása érdekében: tudományos értékű eredmény szempontjából érdemes-e kutatni, hogy a költő a verseinek ebben vagy abban a csoportjában költeményeiből miféle új értelmű nagyobb költeményt alkotott, a melyben minden tag «az új összefüggés kimélyítő symbolikáját szolgálja» (198. l.)? A felelet azért kétséges, mert azonos idegrendszer és gondolatvilág, tehetségek és technikai megszokás termékei közt annyi a rokon vonás, összefüggés, egymásra vonatkozás, annyi esete a kölcsönös kiegészítésnek és magyarázatnak, annyi a «hasonlóság az ellentétben s ellentét a hasonlóságban» (200. l.), hogy nem csak a költőnek, hanem a magyarázónak is szerfelett könnyű belőlük phantastikus ábrákat szőni. Maga az analitikus eljárás is ezer veszedelemmel fenyeget ezen a területen. A combinatióknak oly lehetőségei adódnak a költeményekben a mögöttük álló aránylag szűk lelkivilággal, a melyekről a költő nem is álmodott.

Ellenőrizhetetlen következtetések végtelen tarkasága jöhet létre az associatióknak abból a tropikus szövevényéből, a mely minden verses-könyvet, kivétel nélkül, körülfon. A symbolikus magyarázatok jogosultságának az elismerése ezen a területen a Homeros-allegoriákéhoz hasonló elfajuláshoz vezethet.

Az izgató módszertani problema egyetlen lehető, t. i. gyakorlati — és pedig positiv megoldása a B. könyve. Általánosabb fejzeteiből (*Anordnung von Gedichten als künstlerische Aufgabe* s különösen: *Die Komposition als architektonisches Kunstwerk*), egész eljárásából, ügyeskezü bonczolásából, szemléltető tabelláiból mindnyájan tanulhatunk. Paradigmának rendkívül szerencsésen esett szerzőnk választása C. F. Meyerre. A svájci költő középállása a germánság és románság, az észak és a dél művészete között, sőt erős modernizmusá alatt — s ezt szintén hangsúlyozza több, kár, hogy eldugott helyen B. —, praegnans antik gondolkodásmódja, a rendelkezésünkre álló documentumokkal együtt, a melyek közérthetően bizonyítják, hogy fárasztó és öntudatos művészi munkájába került a kezünk közt forgó költeményes könyv compositiója, minden irányban biztosít a példa használhatóságáról. Meyer gondos, a csupán faragatlan szépségnek örvendő ízlés számára talán raffinált, de finomabb aesthetikai hatásokra is reagáló léleknek célja szerint külön élvezetet szerző compositiós tevékenysége tényleg egészen, leírhatóan és megmagyarázhatóan «technikus», a szó classicus értelmében. B. úgys szereti elszórni a görög terminusokat még ott is, a hol nem sokat mondanak. Egygyel itt, a mondottakhoz mindjárt példaképen, ki is egészíthetem őket. A *Liebe-cyclus* záró-költeménye, a különösen subiectiv *Mit einem Jugendbildniss* — a költő intim vallomása önmagáról — B. szerint *gleichsam ein Schlusssmedaillon* (98. l.). Igaza van, de pontosan antik felfogás szerint való: *sigillum, σφραγίς*. B. minden költemény helyzetét megmagyarázza s a helyzetből magát a költeményt is. Vannak olyanok, a melyek letagadhatatlanul kettős értelmet nyernek az összefüggésből. Így pl. a fentemlített *cyclus* egyik bevezető verse, a *Zwei Segel* és a *Stunde-cyclus* tavaszi dalai. Allítani lehet, hogy e *cyclus* compositiója többet és világosabban beszél az öreg Meyer megifjodási és elmúlási gondolatairól, mint akármelyik költemény magában véve, a befejező *cyclusok* összeállítása — *Frech und Fromm*: középkor, *Genie*: renaissance, *Männer*: reformatio — határozottabban, vagyis több egyéni határozatlansággal a költő «renaissance vagy reformatio, szépség vagy erkölcs» problémájáról, mint minden novelája. B. a műalkotás analysisét szorosan összekötötte az író lelkének elemzésével, intentióinak mérlegelésével. Ez teszi lehetővé neki, hogy bár az alkotó tudatos vagy tudattalan eljárása tekintetében a specialis esetekben nem dönthet, a költő psychológiája szempontjából is értékeset adjon. Figyelme kiterjed a költeményeknek minden lehető compositionális vonatkozására, még olyanokra is, a melyekről biztos, hogy sem tudatosan, sem tudattalanul nem érvényesültek — a compositio végeredményül kapott értelme mégsem imbolygó, el- meg feltűnő káprázatszerű, hanem olyan compact és plastikus, a milyennek minden bizonynyal Meyer akarta. S mégis, ha az öreg úr élne, s a kezébe kerülne ez a könyv, nem mosolyogna-e úgy, mint akkor, a mikor tudós historikusok tiszteletül elküldött műveit kapta meg? Lehet,

hogy sokban tévedünk, s rosszul teszszük, hogy túlságosan apodiktikus hangon magyarázzuk — de lényegében ma már aligha ismerjük félre őt. Történettudományt nem keresünk nála, művészi sajátosságának a felismerése és megbecsülése azonban alapot ad nekünk is ahhoz, hogy B. munkáját teljes elismeréssel fogadjuk.

(Budapest).

KERÉNYI KÁROLY.

Clemens Baeumker: Der Platonismus im Mittelalter. Festrede gehalten in der öffentlichen Sitzung der K. Akademie der Wissenschaften am 18. März. 1916. München 1916. Verlag der K. B. Akademie der Wissenschaften. 4-r. 49 l.

Platon neve az Aristotelesé mellett, sőt előtt is, a platonismus az aristotelesi philosophiával hol összefolyva, hol harcra kelve mindenkinek a szemébe ötlött, a ki huzamosabban olvasott scholastikusokat. A román és germán középkor gondolkodóinak az Aristoteleshez való tanítványi viszonyát, a mi stereotyp s többé-kevésbé lebecsülő megjegyzése a XI—XIII. század philosophiájáról minden valamire való kézikönyvnek, nem lehet ugyan egészen hamis beállításnak feltüntetni, de ma már rámutathatunk olyan jelenségek tekintélyes sorozatára, a melyek az ilyenféle formulák általánosításának nyomtérősen ellene szegülnek. Ennek az álláspontnak képviselője alapos tudományának súlyával Clemens Baeumker — a név a *Kultur der Gegenwart*-nak a patristikus és a középkori philosophiáról szóló fejezetei által szélesebb körben is jóhangzású lehet — ismertető ünnepi beszédében, melylyel a maga nemében elsőrangú áttekintését adja a középkor platonismusának.

Vezető helye van itt annak a humanistikus mozgalomnak, a mely a philosophiában ép Platon vállain emelkedik ki. A Timaios latin fordítása, Macrobius, Boethius az egész, a mit általánosabban ismernek a platonismus hagyományából s ez elég, hogy a XII. század közepén a chartres-i iskola gondolkodóinak, Bernardnak, Thierrynek s a tours-inak is emlegetett Bernard Sylvesternek a fejében kialakuljon a költői képe az isteni Noýsra föltekintő természetnek, a melyben minden az isteni ideák hasonlatosságára képződik és minden egy nagy sympathia arany lánczával kapcsolódik egymásba. Az ember a világegyetem tükre, s a világegyetem fölépítése iránt való érdeklődéssel együtt megkezdődik az emberi test szerkezetének a fürkészése is. Ezzel ez a humanistikus platonismus a kor természettudományos mozgalmak felé irányult. A platonismus erkölcsi komolysága ugyanez-időtájt a nemzeti nyelvű költőkre is nagy hatású Alanus ab Insulis (Alain de Lille), verseiben és rhythmikus prózájában jut pathetikusan és költői elképzeléssel kifejezésre. Az említett természettudományos mozgalmak viszont maguk is hatalmasan vonzódnak a platonismus felé. Neoplatonikus iratok, Plotinos és Proklos — Aristoteles nevének a védelme alatt, arab és bizánczi közvetítéssel megtalálják az utat nyugatra és igen termékeny gondolatokkal gazdagítják a természetkutató philosophusok eszmévilágát. Ilyen az emanatio neoplatonikus theoriája s a stoikus-neoplatonikus tanítás a világegyetemet átható harmóniáról. Még nagyobb jelentőségű a fénymetaphysika szembevető hódítása ebben a körben. A terminus (*Lichtmetaphysik*) B.-tól való.

s ő fejtette ki először bőven a mibenlétét is hatalmas *Witelo*-jában (Beiträge z. Gesch. d. Philos. d. M.-A.-s III 2 — ugyanitt bő adat-halmaz, Platonból *resp.* VI. 508 bc 509 b VII. 517 bc). Az Isten, mint valóságos fény gondolata a neoplatonikus iskolában képződik ki rendszeresen s fejlődésének tetőpontjára Dante híres soraiban ér el, *par. XXXIII. 115 Nella profonda e chiara sussistenza Dell' alto Lume parvemi tre giri Di tre colori et d'una continenza; E l'un dall' altro, come Iri da Iri, Parea riflesso, e il terzo parea fuoco Che quinci e quindi egualmente si spira.* Plotinosnál *enm. IV. 3. 17. ἔστι γάρ τι οἶον κέντρον, ἐπὶ δὲ τούτῳ κύκλος ἀπ' αὐτοῦ ἐκλάμπων, ἐπὶ δὲ τούτοις ἄλλος, ὥς ἐκ φωτός.* A platonismus természetesen több ponton átsap a theologiai gondolkodásba is. A korai scholastika idejében Szent Ágoston platonismusa uralkodott a theologiai irodalomban, sőt a platonismus jegyében állt ez az egész szellemi mozgalom mindaddig, a míg a hittitkok magyarázatát tartotta feladatának s magasröptű intuitióval képezte újra, Platon mintájára, szabadon a keresztény dogmákat. Aquinói Szent Tamás korától kezdve azonban csak az adott tények világos, ellentmondás nélkül való levezetésére van szükség, hogy az értelem túlszárnyaló igazságok az értelemmel összeütközésbe ne jussanak: ehhez pedig Aristotelesnél a kulcs. De Platon még így sem marad ki egészen a thomistikus filozófiából. Hogy csak egyet említsünk: a platoni ideák világa a szellemi élet objectiv egységének tanában rejtőzködik. Fölvetődik mindezek után a kérdés: mi lehet az, a mi a középkori gondolkodást ennyire Platonhoz vonja? A világgal szemben való æsthetikai állásfoglalás, az eleven spiritualistikus metaphysika és a platoni ismeretnannak a könnyen vallásos irányba fordítható objectiv idealismusa — feleli röviden B. s az első, felette érdekes megállapítás illusztrálása céljából többek közt hivatkozik Szent Bonaventurának erre a romantikusoknál, így szórul-szóra Schellingnél visszatérő gondolatára: *Divinae autem dispositioni placuit mundum quasi carmen pulcherrimum quodam discursu temporum venustare.* Kitér még pár szóval, befejezésül, a német mystikusokra is: ezeknél kezdi bontogatni a platoni Eros ismét a szárnyait.

Igy tekinthetnők át röviden B. áttekintését, a mely minthogy egyetlen is ezen a területen, útmutatója lehet mindenkinek, a kít a subtilis, elmélyedő embert rendkívül vonzó eredményekkel kecsegtető tárgy további kutatásra ösztönöz: a füzet harmadrészét pontos és kimerítő bibliographiai adatok teszik ki. De a nyugodt stílusú fejtegetést ajánlhatom azoknak a figyelmébe is, a kik szabad idejükben jó vezetővel szívesen elkalandoznak az emberi szellem történetének valamelyik elhagyatottabb vidékén.

(Budapest.)

KERÉNYI KÁROLY.

Richard Volpers: Friedrich Schlegel als politischer Denker und deutscher Patriot. München, B. Behr. 1917. 8-r. X+250 l. Ára 5 M.

Jelen munka Schlegel Frigyesnek, e sokszor félreismert és épen politikai felfogása miatt sokat gáncsolt gondolkodónak politikai fejlődéséről szól. A szerző munkáját a német nemzet felkelése év-

százados ünnepének benyomása alatt írta és szándéka az, hogy bebizonyítsa, mily nagy mértékben készítette elő Schlegel e hatalmas mozgalmat és hogy kimutassa, hogyan alakult át benne a világpolgári gondolkodás nemzeti felfogássá, hogyan lett belőle, ki ifjúságában egy demokratikus világpolgárság és világköztársaság lelkes szószólója volt, egy vallásos-egyházi, középkori-romantikus universalismus zászlóvivője. Volpers nem az első, ki ezt a fontos átalakulást vizsgálat tárgyává teszi, de ő az első, ki egy kimerítő és részletes tanulmányt szentel ennek a kérdésnek. Előtte Poetsch (*Studien zur frühromantischen Politik und Geschichtsauffassung*, Leipzig, 1907) és Friedrich Meinecke (*Weltbürgertum und Nationalstaat*, München, 1908) fejtegetik ezt, de míg Poetsch az író életétől elvontan csupán a theoria fejlődésére fektet súlyt, Meinecke pedig a német nemzeti állam genesisének alapvető tanulmányába illeszti ezt be, Volpers megőrzi Schlegel politikai nézetei és élete közötti összefüggést és állandóan utal arra, hogy miként befolyásolták az író személyes körülményei életfelfogását. Eletrajzi adatokban és pszichológiai jellemzésben nem mond újat, de alapvető szempontja értékes egységességet tüntet fel. Azt bizonyítja, hogy Schlegel Frigyes gondolati levezetései és teoriájának fejlődése következetesek és ennek a teoriának problémája egyúttal az ő legbensőbb énjének életproblémája.

Tekintve Schlegel uralkodó helyzetét a korai romanticizmusban, fontosak ifjúságának politikai és nemzeti gondolatai. Ezeknek tárgyalásában, melynek négy fejezetet szentel. Volpers lényegében nem nyújt újat, csupán kiemeli, hogy már 1793 ban, noha Schlegel még a francia forradalom híve, már közeledik a német nemzeti problémához és felismeri, hogy a német nemzet jellemében egy nagy jövő csirája foglaltatik. Bővebben fejtegeti Caroline Böhme és görög tanulmányainak befolyását, majd rátér az Athenæumra és végre Novalis elméletének ismertetésével és egybevetésével ugyanarra az eredményre jut mint Meinecke.

A következő fejezetekben Schlegel párisi és kölni tartózkodásával kapcsolatban részletesen kifejti ennek Napoleonhoz és a francziákhoz való viszonyát. Schlegel, ki Európa egyesülésének gondolatától még nem távolodott nagyon el, most az abszolút napoleoni császársággal szemben a középkori universalis császárság eszméjét állítja fel. Erre az eredményre Volpers előtt már Meinecke is jutott, de ironiknál ez a megállapítás azon fejtegetéseknek szolgál alapul, melyeket Schlegel hazafias és vallásos költészetéhez fűz.

Schlegel hazafias költeményei az ő politikai fejlődésének értékes documentumai és minden írásánál jobban világosítanak fel arról, hogy milyen mély hatással voltak rá a háborús események és hogy nemzete létküzdelmében mennyire vett részt. Már első párisi utazásakor (1802) kelt verseiben mély hazafias érzés csendül meg, midőn a német középkort idézi fel megkapó képekben; az 1806-ban keletkezettek pedig már energikus ellenállásra szólítják fel a nemzetet. 1809-ben megszűnik Schlegel hazafias lyrája, más költők lépnek helyébe, de Schlegel volt az első, ki nemzetét a francia hódító vágy ellen harcra buzdította.

Ebben rejlik költeményeinek jelentősége, melyeknek ily szempontból való tárgyalásában Volperst megelőzte Ernst Wienecke

(Patriotismus und Religion in Friedrich Schlegels Gedichten. München, 1913), de összevetve a két író tanulmányát, Volpersé behatóbb és különös figyelemmel van azon befolyásra, melyet Karl von Hardenberg Schlegel vallásos érzületének fejlődésére gyakorolt. Volpers egyenként foglalkozik a költeményekkel és ezek közül főképen a »Dichtergarten«-ban megjelentekre fektet súlyt, melyeknek alapján arra a megállapításra jut, hogy a szabadságharcz költészete általában azt folytatja, mit Schlegel a »Dichtergarten«-ban megkezdett.

Schlegel áttérésével és a Habsburgházhoz való közeledésével fejezi be Volpers tanulmányának első részét, melynek folytatását és befejezését kilátásba helyezi.

(Budapest.)

ENGEL MÁRIA.

DOKTORI ÉRTEKEZÉSEK.

1. Détsy Erzsébet: Baksay Sándor mint elbeszélő. Budapest, Grafikai intézet, 1917. 8 r. 82 l. — Figyelemreméltó, komoly készült-ségű dolgozat. Baksay életének eredeti kutatásokon alapuló áttekin-tése után Baksay egyéniségét elemezi, azután rátér a Baksay művei-ben jelentkező irodalmi és korhatások vizsgálására, végül Baksay műveit — beható részletességgel a *Dámát* — ismerteti; az előszó szerint különben ez a könyv csak egyik része egy Baksayról szóló monographiának.

Baksay egyéniségének alkotó elemeit elég jól összekeresgette Baksay műveiből, de meglehetősen laza koordináták gyanánt sorolja azokat egymás mellé s a »lelkész«, a »magyar ember« és az »egyén« főbb tulajdonságainak leltározása nem olvad össze igazi lelki physio-gnomiává, bár a színek csakugyan el vannak készítve hozzá. A »réte-geket« emlegető — nagyon divatos — földtani analogia véleményünk szerint a lélekelemzésnél nem épen szerencsés vezető; az emberi lélek képződményei nem megkövült elemekre s nem egymás tetejére rakódnak s külön-külön természetesen egy perczre sem léteznek.

Az *Irodalmi és korhatások* cz. részlet mintegy kiegészítése Kéky Lajos egyik Baksay-fejezetének. Kéky a reális élmények szerepét tárta fel Baksay költői alkotásaiban, Détsy pedig a másodlagos élmé-nyeknek, az olvasmányi benyomásoknak és emiéseknek, az embert körülvevő irodalmi divatoknak nyomai iránt érdeklődik. Az irodalmi áramlatok közül a népies és demokratikus irányra, a romanticiz-musra, a réalizmusra és a Heimat-Kunstra ismer rá, mint olyanokra, melyek Baksay műveit az egykorú magyar irodalom szerves részévé avatják; azonkívül megemlíti Homeros és a biblia termékenyítő ha-tását. Bár fejtegetései kellő ismeretekről és érett gondolkozásmódról tanúskodnak, irodalomtörténeti perspektíváját a Baksay iránti szeretet kissé naívvá teszi; szerzőnk szerint Baksay a »zalai jelszó« megvaló-sítása (t. i. a documents humains gyűjtése) terén (!) megelőzte Zolát, első tudatos művelője nálunk a Heimatkunst európai áramlatának, de a külföldi példaktól függetlenül, a *Dáma* conceptiójában ugyan-

azokat a művészeti irányelveket követi, a melyeket Anatole France a *Jeanne d'Arc*-ban (1), de persze hamarabb, mint A. France, a Kemény—Jókai-korszak után Baksay a történeti regény mai korszakának előkészítője, megvannak benne Kemény jelességei, ennek hibái nélkül, Jókai elbeszélő erőnei a fantázia féktelensége nélkül (30., 33., 34., 62. l.). A hiba többnyire a megfogalmazásban van, bár egyik-másik állítása lényegileg is kifogásolható. De a hol ellenmondást ébreszt is bennünk, ott is komolyan tudja vétetni magát s érdeme már maga az is, hogy az egyes műveket nem elszigeteltségükben tekinti, hanem iparkodik beilleszteni a szellemi élet útvonalába. — Baksay elbeszélő művészetének tetőpontját a *Gyalogösvény* darabjaiban látja; a *Szederindák*, sőt a *Dáma* is e tekintetben már hanyatlás szerzőnk szerint. Húsz lapon át ismerteti a *Dáma* cz. «körkép»-et, többek közt figyelemreméltó egyezést állapítva meg e mű és Manzoni *Jegyesek* cz. regénye közt a műalkotás módszere szempontjából.

2. Schvarcz Hajnalka: Abonyi Lajos (1833 1898) élete és irodalmi munkássága. Budapest, May János, 1917. 8 r. 82 l. — Szerkezet tekintetében szakasztott mása az előbbi dolgozatnak. Az Abonyi életére vonatkozó adatokat már összegyűjtötte volt Györe János; szerzőnk tehát Abonyi egyéniségének, főként pedig műveinek részletes elemzésével iparkodik újat és eredetit nyújtani, mint a mely szempontot Györe könyve tényleg csak vázlatosan érintett. Abonyi népszínműveinek ismertetése azonban — a kedvezőtlen nyomdai viszonyok miatt — egyelőre kimaradt.

Ez a dissertatio kétségtelenül buzgó munka gyümölcse, de előadása általában bőbeszédű s ezért fárasztóvá, néhol unalmassá válik. Egy író nagyszámú műveinek egyenként való elemezgetése különben ritkán menekül meg ettől a sorstól; egy csomó regénynek és novellának tartalmi és egyéb szempontból való egymás utáni bő tárgyalása egyaránt ellankasztja — bár más-más ok következtében — azok érdeklődését is, a kik ismerik az illető műveket és azokat is, a kik nem ismerik. Művészibb s egyúttal hálásabb az író egyéniségének vagy költői tehetségének főbb oldalait választani keretül, ezt aztán bőven ki lehet tölteni az egyes művekből kijegyzett jellemző részletekkel. Schvarcz H. igen részletesen áttekintve Abonyi regényeit és novelláit, ez utóbbiakban és pedig a *Fonó krónikája* című novellagyűjteményben látja Abonyi költői tehetségének legjava természetét. Kiforratlan ízlésre vall szerzőnk azon eljárása, hogy saját mondatai közé sűrűn iktat verses közhelyeket, melyek így alkalmazva naiv, iskolás, olykor komikus hatásúak.

3. Haitseh Ilona: Drámaelméleti polemiák története Bajzától Gyulaiig. Budapest, Thália, 1917. 8-r. 40 l. — A magyar szépirodalmi kritika eljövendő, de mindmáig sajnosan nélkülözött történetírója hasznát fogja venni ennek a könyvecskének, mely összegyűjtötte az adatokat a Gyulai koráig felmerült érdekesebb vagy fontosabb dramaturgiai szempontok mibenlétére és sorsára vonatkozólag. Magától értetődik, hogy ez a dissertatio nem válik be az említett várta kritika-történet egyik fejezetének, de megkönnyíti a kérdéssel ezután foglalkozók fáradságát különösen a régi folyóiratok anyagának

kiásása által. A dolgozat első része motívumok szerint csoportosítja adatait: 1. a dráma meghatározása, 2. a tárgyválasztás kérdése; a történeti hűség, 3. a tragikum és komikum kérdései, 4. a jellem és cselekmény elsőbbségének kérdése, 5. az eposz és dráma különbsége, 6. az erkölcs szerepe a drámában, 7. a drámai műfajok kérdése, 8. a dráma nyelve. A második rész az e kérdések valamelyike körül támadt polemiákat időrendben ismerteti. Ez az ismertetés alig egyéb kivonatolásnál, a szerző csak röviden és félénken szól közbe a viták végén s olyankor is közkeletűvé vált megállapításokra szorítkozik. De könyve szorgalomról tanúskodik és megbízható munka. Kár, hogy stílusa nem eléggé gondos («a hosszú színi hatás polemiaja» 21., 23. l., «Henszlmannék francia drámák vizsgálódásaiból levont egyes következtetések . . . » 27. l., stb.).

4. Volenszky Béla: Csiky Gergely társadalmi drámái. Budapest, 1917. 8-r. 74 l. — Szerző lelkiismeretes gonddal vizsgálja át Csiky társadalmi drámáit különböző szempontokból. Az első fejezetben Csiky írói fejlődését vázolja a Budapestre költözés, illetőleg párizsi tartózkodása idejéig. A II. fejezet sorra veszi Csiky társadalmi drámáit, külön-külön elemzi, értékeli őket, sok esetben rámutat egy-egy idegen (francia) forrásra, analógiára vagy reminiscenciára. A III. fejezet az immár egyenként bemutatott drámák alapján összefoglaló képet igyekszik adni Csiky drámaírói művészetéről és pedig a következő, négy szempont szerint: 1. a cselekvény, 2. a jellemrajz, 3. a szerkezet és a drámai technika, 4. a dialogus és a nyelv. A IV. fejezet azt vizsgálja, miként tükröződnek Csiky ismertett drámáiban az egykorú (magyar) társadalmi eszmék, melyeknek feldolgozásából az erkölcsi célzat Csikynél is ritkán hiányzik. Az utolsó (V.) fejezet Csiky drámairodalmi jelentőségével foglalkozik. Teljes méltánylással szól Csiky nagy munkaerejéről, a francia mesterekhez méltó technikai ügyességéről, józan realizmusáról, de nem hűny szemet hibái előtt sem; a drámák egyenként való tárgyalásánál épúgy, mint az összefoglaló áttekintéseknél rámutat a fogyatkozásokra is és arra, hogy az aktualitásuk révén valamikor oly nagy hatást tett Csiky-drámák miért tűntek le olyan gyorsan.

A dolgozat anyag-csoportosítása okozza, hogy a szerző legtöbb megállapításával kétszer-háromszor is találkozunk. A II. fejezetben, a hol az egyes művekről külön-külön szól, körülbelül mindent elmond, a mire később más-más összegező szempontból ismét sort kerít. A tárgyra vonatkozó eddigi irodalmat ismeri és felhasználja.

(Karczag.)

ZSIGMOND FERENCZ.

5. Bakonyi Hugó: Az ember tagédiája és egyik német rokonműve, Schack gr. «Világkorszakai». Belgrád, 1917. 8-r. 64 l. — Ez a nagy irodalmi műveltségre valló értekezés Madách hatását próbálja kimutatni Schack nálunk kevésbé ismert: *Nächte des Orients oder die Weltalter* cz. művére. A hatás tényét azonban biztosan kimutatni nem lehet. Tagadhatatlan, hogy a két munka között vannak rokon vonások, de ezek távoliak, külsőségesek s a téma-kezelés oly formai sajátosságaira vonatkoznak, a melyek a világirodalomban variálódnak már Dante-tól kezdve, sőt már Dante előtt is, s így egy ha-

tározott minta hatásának kimutatható elsőségét problematikussá teszik. Sokkal nagyobb eredménynyel járt a két munka értékkülömbiségének megállapítása, a mely Madách javára dől el. A szerző finom elmével mutat rá Schack immanens fogyatkozásaira s ezekkel szemben jellemzően emeli ki Madách nagy belső alakító erejét. Az összevetés azonban itt-ott megvilágítóbb szempontot is kívánt volna. Így pl. azt, hogy Schack végelemzésben materialista világfelfogása voltaképpen csődöt mond, mert nem tud önnönmagából a haladáshoz szükséges belső, erjesztő elemeket kifejteni. S hogy ennek ellenére mégis hisz a haladásban, az csak azt mutatja, hogy emberi természetének metafizikája erősebb, mint kulturájának pesszimizmusa. Madách a materializmust éppen belső eszmei lehetőséget, távlatokat nyitni nem tudó fogyatkozásai miatt veti el. Az összevetés esztetikailag egy kissé halvány. Szerettük volna annak a fontos körülménynek a bővebb kifejtését, hogy Schack hőse problémáival nem tud kora eszméinek olyan egyszerre egyéni és tipikus kifejezője lenni, mint Ádám. Sajnálattal nélkülöztük a két író világnézete philosophiai elemeinek a vizsgálatát. Kifogásoljuk a szerző módszerét, a mely nagyon emlékeztet Scherer minden vonatkozást érintő eljárására. A motívumoknak önmagukban tisztára történeti szerepük van s fontosak lehetnek valamely téma tárgykörének terjedelmére, de hogy egy író szempontjából jellemzőek lehessenek, oda szükséges még a lélektani szempont felvétele is. S éppen ezt nem találjuk a mi szerzőnkénél. Nagyon sok analog gondolatra, motívumra utal, a melyek inkább olvasottságát, gazdag ismereteit dicsérik, mintsem akár magának a dolognak az érdemére, akár Schack alkotó lélektanára vetnének világot. Így csak felesleges kitérésekre, a problémák külső kezelésére s kívülről való eldöntésére szolgálnak alkalmul. Kár, hogy e fogyatkozások zavarólag hatnak a külvilágban nagy készültséget, finom elemző készséget reveláló munka élvezésére.

(Budapest)

BRISITS FRIGYES.

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1916 17.

7. (Arany János.) 1. *Kardos Albert*: Arany János emlékezete. (Debreczeni áll. főreáliskola 3—7. 1.) — 2. *Szántó Zsigmond*: Emlékbeszéd Arany János születésének századik évfordulóján. 1917 május 20. (Lugosi áll. főgimn. 8—17. 1.) — 3. *Nagy Sándor*: Arany János emlékezete. (Szászvárosi ref. Kún-kollegium 20—28. 1.) — 4. *Egler Dózsa*: Arany János. (Komáromi kath. főgimn. 14—23. 1.) — 5. *Lányi Ernő*: Arany János emlékezete. (Szombathelyi áll. főreálisk. 3—9. 1.) — 6. *Juhász Péter*: Arany és Szilágyi. (Máramaros-szigeti ref. liceum. 89—97. 1. és kny. 11. 1.) — 7. *H. Fekete Péter*: Arany és Petőfi barátsága. Arany születésének századik évfordulója. (Nagyszalontai Arany János polg. leányisk. 3—20. 1.) — Az Arany-centennárium ünnepe az iskolákat a háború nyomasztó levegőjében sem hagyta érintetlenül. A gyakran sívár esztendő robotos munkáját megszakítja ez az emel-

kedettebb hangulat s némi fényt, derűt kölcsönöz neki. Arany nemcsak a nemzet költője: a tanulóifjúságé is. Születése századik évfordulójának ünnepe a viszonyok miatt szerény keretek között folyt le, de minden iskola kivette belőle részét. A fenti programértékezők ez ünnepségek műsorából kerültek ki. Az 1—5. felsoroltak emlékbeszédek, a melyek mindegyike a tárgyhoz méltó emelkedett szellemben, de más-más szempontból méltatja a költőt. A legtöbbször Kados Albert emlékezése, a ki több reflexiószerű rövidebb elmefuttatásban Arany jelentőségének sok nevezetes vonását domborítja ki. Szántó Zsigmond a goethei értelemben vett művészt jellemzi, eszményítő erejével és objektivitásával együtt. Nagy Sándor Arany életének legjelentékenyebb határköveit sorolja fel, Egler Dózsa a költő érzésvilágáról fest meleg képet, Lányi Ernő pedig az igazi nagy embert ünnepli Aranyban, a kinek művei által a magyarról helyes képet nyer a külföld. — A másik (6—7.) két dolgozat közül Juhász Péteré, mely ez által helyi vonatkozású is, Szilágyi István és Arany barátságát vázolja. H. Fekete Péter, a ki évről-évre szorgalmasan rakosgatja az Arany-kultusz tégláit, ezúttal Aranyt és Petőfi barátságáról ír tanítványainak; az értesítő külön fejezetét szenteli azonban a centennáriumnak s ebből megtudjuk, hogy az iskolát is Aranyról nevezték el, egy Arany-könyvtárt létesítettek, s az Arany-kultusz ébrentartására Nagyszalonta városának több életrevaló javaslatot tettek.

(Győr.)

GÁLOS REZSŐ.

8. Koszó János: A költői alkotás lélektana. (Az aradi királyi főgimnázium 61—73. l.) — Az æsthetikai vizsgálódás legnehezebb problémájával foglalkozik a jelzett tanulmány. Freud psychoanalytikus elméletére támaszkodva kísérli meg megfejteni a költői alkotás bonyolult lefolyását. A szerző nem terjeszkedik ki az alkotás minden — a minthogy a Freud-féle elmélet alapján nem is lehet, mert nem kimerítő alapelv ehhez — hanem csak általánosságban a tudatalatti képzetek és érzések felszabadításának, tudatossá tételének valamely mű megalkotására való hatásával foglalkozik.

A szerző teljesen magáévá teszi Freud felfogását, a nélkül, hogy kellő kritikával kísérné. Tagadhatatlan, hogy Freud gondolata tetszetős, de alapjában a probléma megoldását nem segíti elő. Tulajdonképen egy pathologikus jelenségre, a psychoneurosisra épített analogia, a mely inkább a költői egyéniség milyenségének, mint az alkotásnak megvilágítására szolgál, a melyben tehát a lélektani vonások æsthetikailag nincsenek eléggé érvényesítve. Ugyanez az utóbbi kifogás áll magának az alkotásnak az elemzésére vonatkozólag is. Freud szerint a költői alkotás elfojtott képzeteknek, érzéseknek lélekelemzéssel való felszabadítása, azaz érzelmi kifejeződés, megkönnyebbülés. Mivel pedig ezeknek az érzéseknek, vágyaknak a természetüknél erősebb erotikus, tehát a művészet voltaké sublimált erotika. Itt már Freuddal szemben igen nagy lélektani nehézségek állanak. Nevezetesen nem tudjuk megérteni, hogy az alkotás lelki állapotában, a melynek érzelmi intenzitása oly erős, hogy a művész öntudatlan ösztönszerűséggel dolgozik, miként lehetséges, hogy a művész önmagára reflektáljon, hogy «figyelmét saját lelkének öntudat alattjára fordítja, ennek fejlődési lehetőségeit figyeli». Ez lehet pl. egy novellának, vagy regénynek

problémája (a mint az újabb időben gyakrabban találkoztunk ilyenekkel), de nem képzelhető el egy alkotó lélekben. Ezt bizonyítják a Koszótól felhozott művészi önvallomások is, a melyekből csak azt látjuk, hogy az alkotás kísértője, feltétele a nagyfokú izgalom, de lefolyásáról mitsem tudunk meg. Továbbá, ha a költői alkotás nem más, mint tudatalatti elfojtott vágyaktól való felszabadulás, ezzel az öntudatalatti elemek szerepe nincs kimerítve, mert hiszen találkozunk velük az alkotás egész folyamán az associációknál, a szavak választásánál, a kifejezéséknél stb., de megfejtve sem, mert a felszabadulás módja nincs tudatossá téve, azonkívül hogyan tudjuk a kényszerképzetek, vágyak felszabadítását összeegyeztetni a művészi tudatossággal, problémák megfejtésével. (V. ö. Meumann: *Ästhetik des Gegenwart* (94—122 l.) Nem kielégítő a Freud-féle elméletben az sem, hogy e szerint végelemzésben a költői alkotás érzelmi, még pedig erotikus érzelmi kifejeződés. Ha el is fogadnók ezt a magyarázatot, éreznők, hogy csak kis körre vetne világot, a mint Meumann is hangsúlyozza — pl. a lírára (még erre sem kizárólagosan!), de a művészet egyetemes területére nem. Azonkívül az érzelmi kifejezés, mint megkönnyebbülés, felszabadulás lehet, hogy együtt jár az alkotással, de ez maga nem fedi az alkotás fogalmát; de még a felszabadulás sem szükségképen egyúthathatója a műalkotásnak, a mint ezt pl. azok a modern drámák bizonyítják, a melyek a bennük felvetett problémákat megoldatlanul hagyják.

Mindezekre kár volt a szerzőnek rá nem mutatnia. Egyébként munkája széles látóköréről tanuskodik. Itt-ott nem egészen világos, túlságosan sűrítve vannak gondolatai. Ez a dolgozat is bizonyítja, hogy a költői alkotás rendkívül szövevényes lefolyását még ma sem látjuk tisztán. S ezért talán nem vagyunk pesszimisták, ha a göthei szót: «Das Höchste, was uns beegnet, kommt wer weiss woher,» Lehmannal így próbáljuk lélektanilag kifejezni: «Die Poetik muss in dem Entwicklungsstadium, in dem die Psychologie sich heute befindet, an der Aufgabe scheitern, das dichterische Vermögen zu erklären, es auf psychologische Elemente und Gesetze zurückzuführen». (*Deutsche Poetik* 38. l.).

(Budapest.)

BRISITS FRIGYES.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XLIV. KÖZGYŰLÉSE.

1919 márczius 29.

I. Titkári jelentés.

Tisztelt közgyűlés! A világháború az emberiség életének egyik legmegrázóbb korszakát nyitotta meg. Rejtelmes erők törtek elő nem sejtett mélységekből, s szemünk előtt kártyavárakként omlottak össze hatalmas nemzetek, évezredes intézmények. Megújult a világtörténetnek örökkévaló problémája, s a világnézetek gigasi harcza alapjaiban

rázta meg a földet. Megingott, megrepedezett s most porban hever az európai műveltség is, mely évezredek munkájának pilléreire emelkedett a magasba. A kinek idegszállait nem tépték szét a mérhetetlen benyomások, a ki tud még világosan gondolkodni s emberiesen érezni, az, lehetetlen, hogy részvét nélkül nézze az emberiség vergődését. S mennyivel jogosultabb a mi nemzeti gyászunk, hisz alig van nemzet, mely a világégésben annyi erkölcsi és anyagi értéket veszített volna, mint a magyar nemzet! A toll kihullott az író kezéből, s a tudományos munkát a lét és nem-lét kérdései akasztották meg. Ily komor eszmék szolgáljanak mentességemül, ha titkári jelentésemben több lesz a lehangoló, mint a fölemelő mozzanat, s ha Társaságunk fényes sikerei helyett tulajdonkép arról számolok be, mint szorították a politikai és társadalmi mozgalmak tudományos életünket mind szűkebb határok közé.

Közállapotaink ziláltsága első sorban azt a bensőséget zavarta meg, mely Társaságunk életének oly vonzó jellemet adott. A fűtőanyag hiánya miatt az elmúlt évben csak három felolvasó ülést tarthattunk, még pedig a következő tárgysorral. 1918 ápr. 13-ikán Rózsa Dezső a régi budai és pesti német színház kiadatlan műsordarabjait ismertette, Szidon Károly Hebbel *Juditjáról* s magyarországi előadásairól értekezett. Máj. 15-én Huszti József a deus ex machina nyomait kutatta Plautusban, Papp Ferencz pedig b. Kemény Zsigmondnak *A szív örvényei* című regényét elemezte. Okt. 9-én Czebe Gyula a magyar görög szó őseinek történetét világította meg, míg Király György *Telamon király históriája* című tanulmányát mutatta be. Havi összefüveteleink, mint a feltörekvő eszmék és egyéniségek szabad érvényesülésének helyei, kettős figyelmet érdemelnek, s színvonaluk emelése Társaságunknak életbevágó érdeke. Ép azért magam is melegen pártolom azt a minap felvetett eszmét, hogy új választmányi tagjaink valamely értekezésükkel foglalják el székiüket körünkben.

Még fájóbb érzéssel áldozta fel Társaságunk hatásának legbecsebb részét, mikor a felfordult nyomdai viszonyok irodalmi téren kényszerítették folytonos visszavonulásra. Leginkább a nyomdai árnak határtalan emelkedése idézte elő, hogy *Külföldi Értesítőnk* kiadását egyelőre félbeszakítottuk, hogy a *Görög-magyar szótár*nak már kiszedett első részét nem adhattuk át a közforgalomnak, s hogy a *Philologiai Közönynek* 1918-ik évi folyama harmincz ívre szorult össze. Szerkesztőinknek s munkatársaiknak valóban nagy önmegtartásra volt szükségük, hogy a szűk téren oly értékes s oly gazdag tartalmat halmozhattak össze. Volt a *Philologiai Közönynek* 79 munkatársa, s a 15 nagyobb és 32 kisebb értekezésen kívül 40 hazai és 64 külföldi munka bírálata jelent meg benne. Társaságunk vezetősége teljesen tudatában van a rendkívüli veszélynek, melylyel nyomdai állapotaink tudományos irodalmunkat s egész szellemi életünket fenyegetik, s a maga körében mindent megtesz, hogy a menthetőt megmentse. Mindazáltal kétségtelen, hogy máris nem egy szárnyaszegett terv s nem egy félbemaradt írói pálya jelzi a hanyatlás útját.

A letűnt, válságos esztendő terhét még súlyosabbá tette a halál, mikor borzalmas harcztéri diadalai után nagy rést ütött sorainkban is. Örökre eltávoztak körünkől: Acsay Antal budapesti egyetemi

tanár, a lelkes pædagogus, Alleram Gyula budapesti főgymn. tanár, a képzett classicus philologus, Bakó Gyula magyaróvári kegyesrendi tanár, Borsos Károly mezőtúri ref. főgymn. igazgató, Gyimóthy Jenő gyönki ref. főgymn. tanár, Katona Bernardin egri cziszt. főgymn. tanár, Kelecsényi János budapesti leánygymn. tanár, a magyar æsthetikai irodalomnak mélyen gondolkodó művelője, Máthé György budapesti főgymn. tanár, a *Philologiai Közlönynek* egykori munkatársa, Ralbovsky E. Péter nagyváradi premontrei tanár és Tamás Vazul komáromi benzés tanár. A mily fájó szívvel mondunk halottainknak utoljára búcsút, ép oly hálával őrizzük meg munkásságunk emlékét.

Még több szál kötötte Társaságunkhoz két elhunyt tagtársunkat: Fodor Gyulát és Váczy Jánost. Mindketten a középiskolának s e mellett a philológiának szentelték életüket, mindkettőjüket éppen tudományos érdemeikért hívta meg Társaságunk a választmány tagjai közé. Fodor Gyula a classica philológiának minden ágában otthon érezte magát, de legnagyobb szeretettel mondattani tanulmányaiba mélyedt el. Széleskörű ismereteiről iskolai kézikönyvei tanuskodnak, melyekben a tanítás művészete tudományos alapossággal egyesült. Mindenképen méltó feladat elé állította Fodor Gyulát a *Philologiai Társaság* bizalma, mely 1911 nov. 15-ikén őt választotta meg Szigeti Gyulával együtt a *Görög-magyar szótár* szerkesztőjévé. Részben az ő lankadatlan buzgalmanak, tudós lelkiismeretességének s gazdag tudásának eredménye, hogy a szótár első negyedkötete kikerülhetett a sajtó alól. Nem érthette meg a becses irodalmi terv megvalósulását, de önzetlen gondolkodásának s vonzó jellemének emléke tovább él Társaságunk emlékezetében.

A tudománynak rajongó szeretete ragyogta be azt az írói pályát is, melyet Váczy János futott meg. Írói egyéniségének főbb vonásai: igazságérzete mellett erős nemzeti érzése, philologiai pontossága mellett kiművelt ízlése, vas akarata mellett gyöngéd kedélye. Ezeknek a lelki erőknak összhangja érvényesült azokban a nagy irodalomtörténeti feladatokban, melyeket Váczy János oldott meg. Emelkedett gondolkodása Kazinczy korához vonzotta, nemzeti eszményeivel azonban ép úgy összehangzott a tizenkilencedik századi magyar nemzeti költészet eszmevilága. Így vállalkozott Kazinczy leveleinek kiadására s magyarázására, valamint Kazinczy, Berzsenyi s Tompa életrajzának megírására. A mint szerénység jellemezte egyéniségét, ép úgy irodalomtörténeti tanulmányaiban is kevésbbé akart tündökölni, mint használni. Kutatásaiban óvakodott a merész következtetésektől, ítéleteiben az alanyiség túlzásaitól, úgy hogy rajzai nem annyira megtelepítést, mint megnyugvást keltettek. Nem várt senkitől sem elismerést, de ha a becsületesen végzett munka önmagában hordja jutalmát, akkor Váczy János elnyerte a legszebb jutalmát, annak tudatát, hogy tudományos munkássága a magyar műveltségnek maradandó becsű, nélkülözhetetlen elemévé vált. Mi, a kik oly gyakran s oly sok szellemi haszonnal olvastuk az elhunyt író fejtegetéseit a *Philologiai Közlöny* lapjain is, a legszebb sírvirágot tesszük a derék férfiú sírjára, ha megfogadjuk, hogy példáját követni fogjuk az eszményeiért hozott áldozatokban.

De komor rajzom nem volna elég hű, ha a veszteség és gyász

mellett nem mutatnék rá néhány oly mozzanatra, melyek bizalmat ébreszthetnek bennünk Társaságunk jövődjé fejlődése iránt. Így megnyugvással gondolhatunk arra, hogy a válságos idők nem tudták pénzügyeinket megzavarni. Ezt az eredményt pénztárosunk erélyén kívül leginkább a M. T. Akadémiának s a magyar közoktatásügyi kormányának áldozatkészsége biztosította számunkra. Az Akadémia az elmúlt évben is 2000 koronával támogatta pénztárunkat, a közoktatásügyi ministerium pedig a 2000 korona évi segélyen kívül 11,000 koronával járult nyomdai kiadásaink fedezéséhez. A nemeslelkű adományokat s a bennük nyilatkozó elismerést hálás szívvel jegyezzük fel Társaságunk évkönyvében. Hasonlóképen örvendetes jelenség tagtársaink és előfizetőink számának növekedése is, mely az elmúlt évben 1001-ről 1063-ra emelkedett. Alapítványainkat újabb alapító tagjaink növelték: Gagyhy Jenő állami levéltáros, Gragger Robert berlini egyetemi tanár, Papp Ferencz gyak. főgymn. tanár, Thienemann Tivadar pozsonyi egyetemi tanár, Vécsey Béla postatakarékpénztári számvizsgáló és Viszota Gyula tankerületi főigazgató. Mindezek a lassú, de folytonos térfoglalások a fejlődés biztos alapjainak jelei, másrészt arról tanuskodnak, hogy Társaságunk gyarapodása mélyen gyökerezik a magyar tudományos életnek szükségleteiben.

Társaságunk azonban nem elégedhetik meg lételének pusztá fenntartásával, tudományos kutatásaink szelleme korunk mozgalmában új köteleességekre hívja fel. Mikor philologusaink a világirodalomnak uralkodó eszméit nyomozzák, tulajdonképen a kiengesztelés művén dolgoznak azok között a népek között, melyek nem rég még fegyverrel rohantak egymásra. A vad szenvedélyeknek, a durva nyers-erőnek tudományunk hirdeti majd, hogy felettünk ugyanaz az erkölcsi világrend uralkodik, melyet lényegében egyformán magyaráztak Sophokles, Shakespeare és a tragikai hatás magyar mesterei. A nehéz idők azonban még határozottabb feladatot rónak ránk, a magyar irodalomtörténet munkásaira s a magyar irodalom őreire.

Néhány évtized óta nagyarányú munkásság foly a magyar philologia terén, mely az összehasonlító irodalomtörténet eszközeivel kutatja külföldi irodalmi áramlatok és írói egyéniségek hatását a magyar irodalomban. Kutatóink néha szinte túlságosan merültek az apró részletekbe, de gazdag felszerelésükkel gyakran meglepő eredményt értek el. Azt hitték, minél mélyebben szántanak, annál dúsabb termést várhatnak. Irodalomtörténeti tanulmányaink kétségkívül realisabb rajzot nyújtottak irodalmunk fejlődéséről, de szakszerűségük nem ébresztett érdeklődést szélesebb körökben, úgy hogy a magyar társadalom vagy nem törődött irodalmunk multjával, vagy felületesen ítélkezett róla. Újabb politikai helyzetünk új jelentőséget ad a magyar irodalomnak, mint a magyar műveltség egyik legbecesebb alkotásának. Ha részekre szakad országunk, az irodalom lesz az egyik összetartó erő, mely a magyarságot egységbe fűzi, s bármint határozzon a sors, a magyar irodalomnak döntő hatása lesz abban a szellemi versenyben, mely a Duna és Tisza környékén lakó nemzetek között indul meg. Ily szempontok ösztönöznek bennünket arra, hogy elemzéseinket minél szorosabban kapcsoljuk össze az irodalomtörténetnek magasabb rendeltetésével, az irodalom æsthetikai és erkölcsi értékeinek megbecsülésével. Ily törekvés, ha távol tartja magát a nemzeti

hiúság legyezésétől, csak javára válik a tudománynak, a mennyiben megkimél bennünket az erőpazarlástól, a felesleges kitéréséktől s az irodalmi hatások kutatásának túlzásaitól. Még inkább kecsegtethet bennünket az a remény, hogy aesthetikai értékelésünkkel s az írói egyéniségeknek művészibb jellemrajzával visszanyerjük hatásunkat a nagy közönségre, s így a nemzeti erőfeszítés idején mozgásba hozzuk azokat az erkölcsi erőket, melyek irodalmunk alkotásaiban rejlenek.

A rendkívüli idők rendkívüli áldozatokat követelnek az egyestől s az egész magyar társadalomtól. Vajha tudnánk hivatásunkhoz méltók lenni, s vajha tudnánk, törhetetlen hittel s puritán erkölcsökkel küzdeni eszményeinkért! Én bízom Társaságunk félszázados multjának tiszteletre méltó hagyományaiban, s ha egy évvel ezelőtt titkári jelentésemben azt hittem, hogy a magyar philologia a világháború lezajlása után a háborúnak üzen hadat, ma erős meggyőződésem, hogy a magyar philologia teljes odaadással küzd majd a nemzeti kétségbeesés és lemondás ellen.

PAPP FERENCZ.

II. A pénztárvizsgáló-bizottság jelentése.

Tisztelt közgyűlés! Folyó hó 22-én a pénztárvizsgáló-bizottság elnökének lakásán megejtettük a pénztárvizsgálatot, melynek eredményéről a következőkben van szerencsénk beszámolni:

A) Megvizsgáltuk, a számadási okmányokkal összehasonlítottuk és mindenben helyesnek találtuk az 1918. évi zárószámadást, a mely szerint a bevétel volt 28,936 K 91 fillér, a kiadás 23,310 K 24 fillér, a pénzmaradvány pedig 5,626 K 72 fillér volt. Azonban a Közlöny nyomdai költségei fejében folyó év elején még 7802 K 23 fillérrel tartoztunk a Franklin-Társulatnak, úgyhogy az 1918. évet a valóságban 2175 K 51 fillér deficitte zártuk, sokkal kedvezőbb eredménnyel, mint a milyent a mult évi költségvetésünkben számításba vettünk, a mennyiben akkor 3570 K 26 fillér deficitre számítottunk. Az aránylag kedvező eredménynek oka a kormány nagylelkű támogatásában rejlik, a mely a rendes évi segítségen kívül 11,000 K-t juttatott társaságunknak. Általában bevételünk lényegesen felülhaladták az előirányzott összegeket. Rendes tagsági díj fejében az előirányzott 2600 K helyett 4108 K 25 fillér folyt be, tagdíjhátralék címén a remélt 1000 K-val szemben 3448 K 57 fillért vettünk be. A különféle bevételek címén a remélt 50 K helyett 2043 K 20 fillérrel gyarapodott pénztárunk. Azonban a kiadás lapjának egyes tételei is jóval felülmúlták a költségvetés számításait. Mivel a rendkívüli államszegély lehetővé tette, hogy Közlönyünk a tervezett 20 ívnyi terjedelem helyett 29 1/2 ívben jelenjék meg, az e célra fölvelt 9600 K helyett 10,525 K 80 fillért költöttünk s mint már említettük, míg 7000 K-t felülhaladó adósságunk is van. Az írói tiszteletdíjakra szánt 960 K helyett is 2181 K 10 fillért költöttünk, a mit a honoráriumok általános emelése magyaráz meg. A különféle kiadások címén előirányzott 400 K-val szemben 1278 K 60 fillért adtunk ki, e rovatban számolván el az özvegy Cserhalminének végkielégítésül megzavazott 1000 K-t.

B) alatt bemutatjuk a vagyonmérleget, a mely 26,835 K 22 f.

Melléklet a pénztárvizsgáló bizottságnak 1919. évi márczius hó 22-én kelt jelentéséhez.

4) A Budapesti Philológiai Társaság 1918. évi zárószámadása.

Idő: 1918. január 1-től december 31-ig. Pénztárkönyv: 408. lap 1. tételétől 422. lap 171. tételéig.

Rovat	B e v é t e l		K i a d á s	
	Előirányzat kor. fill.	Eredmény kor. fill.	Előirányzat kor. fill.	Eredmény kor. fill.
1 Pénztárnyitvány 1917. december 31-én	470	470	1 Nyomdai tartozásunk törlesztésére	2,000
2 Előfizetés 1918-ra	3,800	3,193	2 A Közlöny 1917. évi nyomdai költsége	5,250
3 Rendes tagdíj 1918-ra	2,600	4,108	3 Széktitkár költsége	10,525
4 Rendes tagdíjhatárolék	1,000	3,448	4 Ötímszalogokért	261
5 Rendkívüli tagdíj 1918-ra	100	110	5 Irodai tisztelődíjak	81
6 Rendkívüli tagdíjhatárolék	50	133	6 Szerkesztőknek	2,181
7 A Közlöny eladásából	40	142	7 Pénztárosnak	1,000
8 Kamatok	760	995	8 Szolgáknak	1,000
9 A M. Tud. Akadémia segélye	2,000	2,000	9 Irodai költségek	96
10 Az államsegély	2,000	11,696	10 Egyéb nyomtatványok	500
11 Különféle bevételek	50	2,043	11 Különféle kiadások	500
12 Hirdetéseikért	100	—	12 Értékpapírok vásárlása	400
13 Alapítványok	400	400	13 Külföldi Ertésítőkért	400
14 Idegen pénzek	—	195	14 Idegen pénzek	—
Összesen	13,370	23,936	Összesen	16,941
				23,310
				24

A megvizsgált pénztárkönyvvel és a számadási okmányokkal mindenben megegyezőnek találtnk.

Budapesten, 1919. évi márczius hó 22-én.

A pénztárvizsgáló bizottság:

Király György s. k.,
biz. tag.

Székelty István s. k.,
biz. elnök.

Gyulai Ágost s. k.,
biz. tag.

B) A Budapesti Philológiai Társaság 1918. évi vagyonmérlege.

Rovat	V a g y o n	kor.	fill.	Rovat	T e h e r	kor.	fill.
1	Pénzmaradvány: a) forgótőke --- --- ---	5,343	12	1	Alapítványok --- --- ---	13,879	—
2	b) alapítvány --- --- ---	283	60	2	Tartozásunk a nyomdának 1917. decz. 31-én	7,802	23
3	13,600 K n. é. 4%-os koronajáradék --- --- ---	12,376	—	3	Vagyonegyenleg --- --- ---	5,153	99
4	1,350 K n. é. 6%-os hadikölcsönkötvény	1,012	50				
5	Tagdíjhátralékok --- --- ---	7,500	—				
6	A Közlöny raktári készlete --- --- ---	300	—				
7	Az irodai felszerelés értéke --- --- ---	20	—				
	Összesen --- --- ---	26,835	22		Összesen --- --- ---	26,835	22

A könyvekkel és a számadási okmányokkal mindenben megegyezőnek találtuk.

Budapest, 1919. évi március hó 22-én.

A pénztárvizsgáló bizottság

Király György s. k.,
biz. tag.

Székelly István s. k.,
biz. elnök.

Gyulai Ágost s. k.,
biz. tag.

C) A Budapesti Philologiai Társaság 1919. évi költségvetése.

B e v é t e l			K i a d á s		
Rovat	kor.	fill.	Rovat	kor.	fill.
1 Pénzmaradvány 1918-tól --- ---	5,626	72	1 Nyomdai tartozásunk kiegyenlítésére ---	7,802	23
2 Előfizetés 1919-re --- ---	4,500	—	2 A Közlöny 1919. évi nyomtatási költségei	24,000	—
3 Rendes tagdíj 1919-re --- ---	3,000	—	3 Székiutlási költségek --- ---	400	—
4 Rendes tagdíjhátralék --- ---	1,500	—	4 Célinszalagokért --- ---	90	—
5 Rendkívüli tagdíjhátralék --- ---	60	—	5 Írói tiszteletdíjak --- ---	2,400	—
6 Rendkívüli tagdíj 1919-re --- ---	100	—	6 Szerkesztői díjak --- ---	1,000	—
7 A Közlöny eladásából --- ---	120	—	7 Pénztárosnak --- ---	1,000	—
8 Kamatok --- ---	670	—	8 Szolgáknak --- ---	60	—
9 A Magyar Tud. Akadémia segélye ---	2,000	—	9 Irodai költségek --- ---	200	—
10 Az állam segélye --- ---	13,000	—	10 Egyéb nyomtatványok --- ---	700	—
11 Külföldi bevételek --- ---	200	—	11 Külföldi kiadások --- ---	200	—
12 Hirdetésekért --- ---	200	—	12 Értékpapírok vásárlására --- ---	1,200	—
13 Alapítványok --- ---	1,000	—	13 Külföldi értesítőért --- ---	—	—
14 Illegem pénzek --- ---	—	—	14 Illegem pénzek --- ---	—	—
Osszesen ---	31,976	72	Osszesen ---	39,052	23

Budapest, 1919. évi márczius hó 22-én.

A pénztárvizsgáló bizottság:

Király György s. k.,

biz. tag.

Szekely István s. k.,

biz. elnök.

Gyulai Ágost s. k.,

biz. tag.

vagyont tüntet föl. Ebből 13,879 K-t az alapítványok tesznek ki, melyek 13,600 K névértékű 4% koronajáradékba és 1,350 K 6%-os hadikölcsönkötvénybe vannak fektetve. Meg kell még jegyeznünk, hogy a nyomdából még mindég nem érkezett be a múlt évi szám-lánk s a 7802 K 23 fillérnyi tartozásunk felvétele a magunk számí-tásán alapszik.

• C) alatt bemutatjuk végül az 1919. évi költségvetést. A bevé-teleket 31,976 K 72 fillérben, a kiadásokat pedig 39,053 K 23 fillér-ben irányoztuk elő, számításba vévén, hogy folyóiratunk legfeljebb 20 ívnyi terjedelemben jelenik meg s remélvén, hogy a rendkívüli államsegély a tavalyi mértékben ismét a rendelkezésünkre fog állni. Be kell azonban vallanunk, hogy reális, elsősorban az eddigi ered-mények figyelembevételén alapuló költségvetést készíteni nincs mó-dunkban: a pénzügyi helyzet teljes bizonytalansága és az ország jelenlegi feldaraboltsága miatt, a mely elzár bennünket tagtársaink és előfizetőink jelentős részétől, költségvetésünk tételei inkább talál-gató hozzávetéseken alapulnak, mint okszerű számításokon.

Befejezésül megállapítjuk, hogy a pénztári ügyvitel ellen semmi kifogásunk nincs s tisztelettel kérjük, hogy a Tisztelt közgyűlés jelen-tésünket tudomásul venni és Császár Ernő pénztárosnak a szokásos felmentést megadni sziveskedjék.

Budapesten, 1919 márczius hó 22-én.

KIRÁLY GYÖRGY,
biz. tag.

SZÉKELY ISTVÁN,
biz. elnök.

GYULAI ÁGOST,
biz. tag.

III. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai társaság választmá-nyának 1919 márczius 29-én a közgyűlés előtt tartott rendes üléséről.

Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Papp I. titkár, Bleyer és Förster szerkesztők, Császár Ernő pénz-táros, továbbá Gyomlay, Király, Némethy, Szegedy és Tolnai vál. tagok és Czebe II. titkár, jegyző.

A tárgysor főbb pontjai:

1. Jelentés a jelölésekről. A választmányban új tagoknak ajánl-tatnak: Fest Sándor, Heinlein István és Zolnai Béla.
2. Pénztárosi jelentés. (V. ö. kimutatások.)
3. Új r. tag: Filep Gusztáv bölcsészethallgató, jelenleg Utrecht-ben (aj. Darkó).

IV. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaságnak 1919 márczius 29-én tartott XLIV. rendes közgyűléséről.

Elnök: Heinrich Gusztáv.

Jegyző: Papp Ferencz.

Jelen voltak: Hegedüs István alelnök, Bleyer Jakab és Förster Aurél szerkesztők, Czebe Gyula második titkár, Császár Ernő pénz-táros, Elek Oszkár, Finály Gábor, Gulyás Pál, Gyomlay Gyula, Hel-lebrandt Árpád, Heller Bernát, Incze József, Kerényi Pál, Király.

György, Némethy Géza, Relkovič Davorka, Szegedy Rezső, Székely György, Székely István, Szigetvári Iván, Tolnai Vilmos, Cz. Toperczer Valéria, Vécsei Béla, Zlinszky Aladár.

1. *Heinrich Gusztáv* elnök megnyitja a közgyűlést s felolvassa elnöki beszédét.

2. *Papp Ferencz* fölolvassa a *Philologiai Közönyben* közölt titkári jelentését, mely tudomásul szolgál.

3. *Székely István* előterjeszti a pénztárvizsgáló bizottság jelentését. A közgyűlés megköszöni a bizottság fáradozását, elfogadja a jelentést, Császár Ernő pénztárosnak az 1918-ik évre a felmentést megadja, egyszersmind a legnagyobb elismeréssel és hálával adózik azért a kedvező eredményért, melyet a súlyos viszonyok között a pénztárosnak odaadó és erélyes munkássága biztosított Társaságunk számára.

4. Az elnök indítványára a közgyűlés Heller Bernát és Király György tagokat bízza meg a szavazatok összegyűjtésével s összeszámlálásával. A választás a beadott 24 szavazat alapján teljesen egyhangú volt, s eredménye következő. Budapesti választmányi tagok: Alszeghy Zsolt, Binder Jenő, Császár Elemér, Cserép József, Ferenczi Zoltán, Fest Sándor, Finály Gábor, Gyomlay Gyula, Gyulai Ágost, Heinlein István, Huszti József, Incze József, Kempf József, Király György, Kuzsinszky Bálint, Melich János, Némethy Géza, Pauler Ákos, Pecz Vilmos, Petz Gedeon, Pruzsinszky János, Révay József, Schmidt József, Szegedy Rezső, Székely István, Tolnai Vilmos, Vári Rezső, Weber Artur, Zlinszky Aladár, Zolnai Béla. Vidéki választmányi tagok: Burián János, Csengeri János, Darkó Jenő, Dézsi Lajos, Dombi Márk, Dóczy Imre, Erdélyi Pál, Gálos Rezső, Gedeon Alajos, Gombocz Zoltán, Gragger Róbert, Helle F. Hugó, Hornyánszky Gyula, Kacs Kovács Kálmán, Kardos Albert, Kristóf György, Lajti István, Láng Nándor, Marót Károly, Pap Károly, Pirchala Imre, R. Prikk Marián, Pröhle Vilmos, Schmidt Henrik, Szigeti Gyula, Thienemann Tivadar, Trostler József, Vietorisz József, Werner Adolf, Zoltvány Irén.

Több tárgy nem lévén, a közgyűlés véget ért.

PAPP FERENCZ
első titkár.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság választmánya 1918 nov. 18-án rendes választmányi ülést tartott. Heinrich elnöklete alatt jelen voltak: Papp I. titkár, Bleyer és Förster szerkesztők, Incze, Finály, Király, Révay, Thienemann, Tolnai, Vári és Weber vál. tagok s Czebe II. titkár, jegyző.

A tárgysorozat főbb pontjai:

1. Pénztári jelentés. Bevétel 1918 jan. 1-től nov. 30-ig 27,905 K 11 fill., kiadás: 15,802 K 40 fill., maradvány: 12,102 K 71 fill.

2. Titkári jelentés a segélyösszegekről. Rendelkezésre fog állani 1919-ben 18,000 K, 20 ív előállításának a költsége.

3. Új tagok: Gajdos József 200 K-val alapító tag, Vécsei Béla postatakarékpénztári számvizsgáló r. tag (aj. Császár).

4. Elhunytak: Dr. Acsay Antal, dr. Alleram Gyula, Bakó Gyula, dr. Fodor Gyula és Máthé György r. tagok.

5. A közgyűlés előkészítésére: a pénztárvizsgáló-bizottság tagjainul választatnak: Székely elnökle alatt Gyulai és Király; a jelölőbizottság tagjainul Hegedüs elnökle alatt: az I. titkár, a két szerkesztő, továbbá Némethy és Vári; a közgyűlés időpontja február és április közt.

— Fodor Gyula † (1864—1918). Fodor Gyula azok közé a férfiak közé tartozott, a ki mint lelkes tanító és az okori kultúráért hevülő tudós értékes egyéniségét a két hivatás között iparkodott megosztani. Nyugodt lény és lelkének ideális szárnyalása az iskola felé vonzotta. Munkájának értékesebb része itt folyt le. Ez volt az a tér, melyen alapos, hivalkodás nélkül való tudása, melegen érző szíve, szigorúságra nem szoruló, elnézéssel párosult következetessége tanító művészsze avatták, mint keveset közülünk. Tanítványai, a kiket játszva ismertetett meg a klasszikus nyelvek törvényeivel és a görög-római világ művelődésének értékeivel, rajongtak tanárjukért, a ki a kitünő pedagógus biztos értékevel mindég eltalálta, mi és mennyi való a gondjaira bízott ifjúságnak.

A mi azonban a jeles tanár tanulmányi eredményét nagyban előmozdította, azt alapos tudásán és tiszta, világos módszerén kívül jó szívének köszönhetette, mert Fodor Gyula elsősorban jó ember volt. Azt hiszem, nem esem túlzásba, mikor azt mondom, hogy ellensége nem volt. Tanügyi lapjainkban ismételtén folytatott polemikát; de mindig előkelő, mindig tárgyilagos, a személyeskedésnek még árnyékától is ment írásai ellenséget nem, csak tisztelőt szereztek neki azok közül is, a kik ellenkező nézetten voltak.

Huszonkét éves volt, mikor doktori értekezése (*A perfectum kettőzésének hangjáról az indogermánban*) megjelent. Azóta több nyelvészeti és irodalomtörténeti czikke látott napvilágot; de szeretettel fordult pedagógiai és ismeretterjesztő témák felé is. Irodalmi munkásságában főleg az iskola követelményeit tartotta szem előtt. E téren mint külön munkák felsorolandók speciális szótárai, melyeket *Vergilius Aeneis*hez és *Xenophon Sokrates Memorabilíái*hoz szerkesztett. *Liviushoz* és *Tacitushoz* készített preparatióit, *Neposzhoz* írt stilusgyakorlatait a szakemberek dicsérettel fogadták. Elterjedt *Latin Olvasókönyve* a III. és IV. oszt. számára, a *Liber Serti* I. és II. kötete, *Grammatica Serti* tankönyvírásunk terén haladást jelentenek.

A sorvasztó kórtól megtört teste munkabírásiának utolsó fellobbanása Társaságunk nagy *Görög-magyar szótárának* szólott. Az az odaadó szeretet, aprólékosságokra kiterjedő figyelem, lankadatlan gondosság, melylyel e mű szerkesztői tisztét végezte, az eddig megjelent íveken is meglátszik és tiszteletreméltó emléket biztosítanak neki hazai philologusaink sorában.

Társaságunk választmányi tagját veszette benne; a budapesti kath. tanári kör pedig alelnökét.

Harmonikus, derült, értékes élet volt Fodor Gyula élete. A kik közelebb állottak hozzá, érezték az ő hellasi vidámságtól ihletett lelkének tiszta, szelíd megnyilatkozását; érezték az ő mindent megarányozó meleg szeretetét és barátságának fölemelő értékét; az iskolának jutott nagy munkájának gazdag eredménye; családjának fáradhatatlan gondozója, négy derék fiának custos incorruptissimusa volt.

Vele távozott annak a fájdalom, kiveszőfélben levő tanártípusnak egyik képviselője, a ki nemes idealizmusát, melylyel élete hivatásának a tanárságot választotta, élete végéig megtartotta. Sem mellőzés, sem betegség, sem szegénység nem tudta vele feledtetni, hogy minden szó, melyet

az iskolában kiejt, minden sor, melyet a tudomány érdekében leír, a magyar jövődöt munkálja. Megérdemli, gazdagon rászolgált, hogy emlé-két szeretettel, tisztelettel megőrizzük. *Seatus.*

— Adalék a Toldi-mondához címmel Solymossy Sándor (Ethnographia XXIX, 1918, 1—24. l.) terjedelmes becses értekezést írt, mely elsősorban a folklóre álláspontjáról törekszik a sokat vitatott kérdést megoldása felé terelni. A részletekben sok mindenféle megjegyzésem volna szerzőnk fejtegetései ellen, melyek sok mindenre kitérnek, a tárgyalat probléma szempontjából sokszor igen mellékesek és nem mindig kifogástalanok. De alapjában a dolgozat értékes és lényeges eredményei teljességgel elfogadhatók. Van ilyen kettő: egy negatív és egy pozitív eredmény.

A negatív eredmény Panzer Frigyes mese-elméletének («Mese-Mániának» kereszteltem el EPHK. XXXIX, 1915, 401. l.) erőlyes visszautasítása. Én voltam az első, a ki ezt az egyoldalú és tarthatatlan álláspontot mindjárt első megnyilatkozásakor a leghatározottabban elítéltem (EPHK. XXVI, 1902, 912. l.) és folytatott kutatásaim mindjobban megerősítettek állásfoglalásomban. Azt mondja Wundt, kire szerzőnk is hivatkozik (6. l.), hogy «kezdetben vala egy népmese». Lehet, sőt valószínű, de nem egyedül; mert a hősköltészet szempontjából a másik ősrégi elem a történet, a mely nélkül a mese mindig csak mese marad és sohasem lesz mondává. A Kudrun-, Beovulf- vagy Siegfried-mondának kétségbevonhatatlan fundamentuma a történet, melyet a hagyományba utóbb esetleg belekerült mesei elemek módosíthattak, sőt bizonyára tényleg módosítottak, de soha el nem tűntethettek. Solymossy is rámutat a Panzer elméletének fögyengéjére, melyet én már 1902-ben részletesen fejtettem, hogy t. i. összeállítja a vonatkozó népmesének összes ismert változatait és «azokból tetszőlegesen válogatja ki a neki leginkább megfelelő motívumokat s belőlük állítólag őstypust állít egybe». A mit ő őstypusnak nevez, az csak önkényesen megállapított tákolmány, melynek semmi reális alapja nincsen. Más kutató, eltérő czélzattal, minden nehézség nélkül más ily «őstypust» szerkeszthetne meg, mely ép oly jogos, helyesebben ép jogtalan volna mint az övé.

Szerzőnknek második pozitív eredménye, a Toldi-monda (mindig Ilosvai földolgozását értve) viszonya a középkori lovagi epikához, melyet Solymossy részletesen tárgyal, összeállítva az illető epikai műveknek megfelelő motívumait. «Néhány apróságon kívül (ez következtetése) a 404 soros költeménynek egész tartalma benn van összeállításunkban (t. i. a felsorolt epikai alkotásokban). Mind a hány a lovagepika irodalmából való; viszont, a mi szintén lényeges, nincsen benn a középkornak többi közkeletű irodalmi ágából semmi, sem a Speculum morale-k példahalmazából, sem krónikák anekdota tömegéből, sem végül népmesékből, népmondákból» (19. l.). Ehhez a megállapításhoz is hozzá lehet járulni. De most következik azután egy fejtegetés, mely elég meglepő.

Hogyan és mily forrásokból dolgozott Ilosvai? Először fölteszi szerzőnk róla (nem egészen alaptalanul), hogy «nem változtatván az anyagon, nyilvánvalóan (?) olyan írott és énekelt töredékek (!) álltak rendelkezésére, a minőket földolgozásában találunk» (ez kissé homályos beszéd). Továbbá: «Az epikus elemek nálunk már Ilosvai előtt évszázados multra tekinthettek vissza és leszámazásuk ideje a lovagkorra (t. i. az Anjouk-korára) teendő». Még ez is valahogy elfogadható. De már most a végkövetkeztetés: «Az eddig tárgyalt tények és szempontok is, főkép: 1. az egész Toldi-szerkezet életrajzszerűen fölépített volta, 2. irodalmi elszigetelt szövegekből történt motívumátvételei, 3. e motívumoknak a külföldi eposzokkal azonos (?) egybeszerkesztése, mind arra a föltevésre utalnak, hogy kellett (?) nálunk egykor és pedig a lovagság idején, a

magyar udvarban megismert külföldi minták alapján egy *Toldiról* szólott *lovageposzunknak* keletkeznie, mely a későbbi mostoha idők viharaiban elkallódott, de maradtak még a XVI. században olyan töredékei (?), hogy belőlük kegyeletos utánjárással jó Ilosvai Péter összeállíthatta krónikás énekét» (23. l.).

Bocsánatot kérek, de módszeres kutató létemre erre eláll a tudományos lélekzetem. Solymossy ismételve int óvatosságra az egyes kérdések tárgyalásánál, de ő maga végül merészen félredob minden óvatosságot és előáll egy föltevessel, melyet én csak kalandosnak tekinthetek. Tehát szerinte Nagy Lajos királyunk alatt létrejött egy *Toldiról* szóló magyar lovageposz, mely idővel elkallódott, de a XVI. századig fennmaradtak töredékei, melyekből Ilosvai összeállította énekét. Ki hiszi ezt? Ki hiheti ezt? És ki érti ezt? És hol maradt a «krónika», melyre Ilosvai mint forrására hivatkozik? és hol van annak legkisebb nyoma, hogy Nagy Lajos idejében magyar eposz keletkezett? és hogy képzeljük azokat a «töredékeket», melyek a föltételezett nagy eposzból fennmaradtak és melyekből a XVI. századi verselő merítette? Az egész föltevés egy vakmerő ötlet, melyet lehetetlen komolyan venni, bármily lelkesen hirdeti is tisztelt barátom. A végeredmény csak az lehet, hogy Ilosvai forrását nem ismerjük és hogy az valószínűen egy prózai (latin?) életrajz volt, melyben sok volt a költői, mondai elem. Magam is azt hiszem, hogy Ilosvai nem sokat módosított forrásának anyagán; de kétségtelen, hogy rövidített, összevont, sok mindent elhagyott, mert művének gyarló szerkezete csak így érthető. Tehetségtelen verselő volt, a ki nem ismerte föl a feldolgozott anyagnak költői értékét és így csak elrontotta forrását, mely talán jóval szebb és jobb volt mint az ő esetben rímélése. De további következtetni a rendelkezésünkre álló anyag alapján nem lehet mindaddig, míg a szerencsés véletlen újabb fontos anyagot nem hoz napvilágra.

— *Budapestinum*. Székely István a budapesti egyetem doktori okleveleinek latinságát vizsgálva, az «*Universitas Budapestinensis*» kifejezéssel kapcsolatban arra az eredményre jut, hogy fővárosunkat helyes latinsággal *Budapestum*-nak, az egyetemet «*Universitas Budapestina*»-nak kell neveznünk. Ervelését hasonló végződésű külföldi városnevek latin alakjával (*Brestum*, *Bucarestum* stb.) támogatja. A *Budapestinum*, *Szegedinum* neveket a *Debreczinum* etymologikus hatása alatt létrejött hibás képzéseknek tartja. (EPHK. XLII. 1918. 457. l.) A kérdés megoldásánál — nézetem szerint — a hazai középkori latinság szóhasználatából kell kiindulnunk és — tekintet nélkül a klasszikus latinság követelményeire — azt az alakot kell helyesnek tartanunk, melynek használatát a százados hazai gyakorlat igazolja.

Pest neve — a mennyire jegyzeteimből megállapíthattam — a XIV. századig latinos alakban nem igen fordul elő. Okleveleink egyszerűen *Pest*, *Pesth* alakban írják. A XIV. s különösen a XVI. század óta a város neve *Pestinum*. A *Pestum* alakra alig tudnék példát felhozni, bár — úgy emlékszem — néha, nagyritkán ez is előfordul.

A mi már most a *Pestinum* eredetét és helyes vagy helytelen voltát illeti, semmiesetre sem tekinthetjük a *Debreczinum* etymologikus hatása alatt keletkezett hibás szóalaknak. Debreczen, melyet egyébként XIII—XV. sz. okleveleink sohasem említenek *Debreczinum*, hanem a legtöbb helynév példájára mindig a magyaros *Debrechen*, *Debreczen* alakban. (V. ö. Csánki. Mg. tört. földr. I. 597. l.), egészen jelentéktelen község volt a XII—XIII. században, mikor okleveleink hosszú sorának tapusága szerint már egész sor *-inum* végződésű városnév volt használatos. Így *Geurinum*, *Jaurinum* (Győr), *Zolgajaurinum* (Szolgagyör), *Varadinum* (Nagyvárad, Pécsvárad és Kisvárad), *Zegedinum*, *Orodinum* (Arad), *Chanadinum*,

Enyedinum, *Varasdinum* stb. Az -um végzet elhagyásával kapjuk meg a városok általánosan használt német nevét: *Var[ad(e)]n*, *Szegedin*, *Enyedin* (*Agnettin*) stb. Ugyanezt tapasztaljuk a hasonló végződésű személyneveknél: pl. *Farkad-Farkadinus*, *Ompud-Ompudinus*, *Buzád-Buzadinus*, *Micud-Micudinus*, *Chanad-Chanadinus*, *Keled-Keledinus* stb. A nélkül, hogy e jelenség nyelvészeti magyarázatába bocsátkoznám, tényként kell megállapítanom, hogy a középkori magyarországi latinságban a magánhangzóval és -d-vel vagy -sd-vel végződő magyar tulajdonnevek latin neve -inus, illetve -inum hozzáadásával képeztetett. Nyilvánvaló, hogy a *Pestinum* név is e csoportba tartozik. Hozzá tövégződés tekintetében legközelebb áll: *Varasdinum*.

Pestinum (*Budapestinum*) a hazai latinság szellemének megfelelő, történetileg kialakult szóalak. Teljesen felesleges és nézetem szerint helytelen is volna azt a magyarországi latinságban járatos fűlnek teljesen szokatlanul és idegenszerűen hangzó *Pestum* (*Budapestum*) alakkal felcserélnünk. Annál kevésbé tartanám ezt helyesnek, mert a támogatására felhozott analog képzésű külföldi helynevek kizárólagos használata sem bizonyítható. Brestum, Bucarestum, Erfurtum, Barthum mellett a Brestia, Bucaresta, Erphurta, Bardium nevek is használatosak, tehát Budapestum csak annyi jogosultsággal bírna, mint Budapestium vagy akár Budapesta!

A melléknév helyes alakja a középkori források tanúsága szerint *Pestiensis*² (*Budapestiensis*²). A magyarországi latinságban u. i. a helynév magyar tövéhez illesztették az -ensis²-t (*Bespremensis*², *Vacensis*², *Geuren-sis*², *Varadensis*² stb.), a XIII. század óta azonban a tö és az -ensis² közé -i- illeszkedett (*Vesprimiensis*², *Vaciensis*², *Geuriensis*², *Varadiensis*², *Szegediensis*² stb.). Később — különösen a XVII—XVIII. században előfordul a *Pestinum*, *Varadinum*, *Jaurinum* stb. hatása alatt képzett *Pestinen-sis*², *Varadinensis*², *Jaurinen-sis*² stb. alak is, de ezt hibás, másodlagos képzésnek kell tartanunk. A *Pestinus*³, *Varadinus*³, *Szegedinus*³ stb. melléknévi alak a hazai latinságban teljesen szokatlan.

A budapesti egyetemet tehát a hazai latinság százados gyakorlata alapján *Universitas Budapestiensis*nek kell mondanunk.

(Budapest.)

HÓMAN BÁLINT.

— Jókai forrásaihoz. Ezelőtt huszonhárom esztendővel rámutattam arra, hogy Jókainak: *Mire kell a fűmag?* című kis elbeszélése az *ephesusi matrona* tárgykörébe tartozik (EPHK. 19:253) és felvettem a kérdést, tudna-e a költő felvilágosítást adni, honnan került e mese tolla hegyére. A költő úgy nyilatkozott, hogy bár az ephesusi matrona történetét régóta ismeri — nem tudná ugyan megmondani, hogy honnan — a kimutatott egyezés most mégis meglepte, mert meséje megírásakor egyáltalán nem gondolt ama régi elbeszélésre. Nem volt reá hatással, úgy mond, semmiféle *nép-mesei* vagy *egyéb* motívum sem. Hogy Jókai nem emlékezett meséjének forrására, azon nincs mit csodálkoznunk, ha egyrészt szem előtt tartjuk azt a tenger olvasmányt, melyből a költő egész meséket, meseelemeket, apró részleteket, itt-ott csak egy-egy vonást is merített; másrészt ha tudjuk, hogy emlékezetünkben s még inkább az alkotó művész emlékezetében mi gyakran merülnek fel régen feledésbe ment mozzanatok, melyekről nem tud számot adni, hallotta-e, olvasta-e valamikor vagy saját képzeletének termékei-e. Az említett kis elbeszélés azonban olyan erősen magán viseli az ephesusi matrona meséjének bélyegét, hogy külső bizonyítékok nélkül is meg voltam győződve belső rokonságukról s hogy valamilyen származásbeli kapcsolatnak kell közöttük lennie. Ebben a hitben osztozott velem a mesének két más kutatója is, Krausz Sámuel (Ethn. 15:266) és Weber Artur (Irod. Közl. 21:423, 424).

Azt hiszem, hogy most már külső bizonyítékkal is szolgálhatok.

Kultsár István *Hasznos Mulatságok* című folyóiratában (1820. I. 353),

mely különben is teli van mindenféle históriával, adomával, megtaláljuk az egész elbeszélést: *«Rege. (Az asszonyi állhatatosságról)»* czímen. Meséje nem egyéb, mint Voltaire *Zadig*-jának *Le nez* című II. fejezete sűrített kivonatban. Ez volt ugyanis a mi ephesusi matrona-elbeszéléseinknek egyik fő forrása, innen vette Cserei, meg Verseghy is. (Jóval később megjelent Zadig teljes fordítása Rakovszky Istvántól, 1870-ben, előbb az Ellenőrben, aztán külön is). De hiszen olvashatta ő ezt a mesét akár Kis János, akár Verseghy átdolgozásában, sőt magát Voltaire *Zadig*-ját is, vethetné ellenem valaki. Mégis azt hiszem, hogy a Hasznos Mulatságok, a komáromi Jókai-házból sem hiányozható kötetei ismertették meg vele először a világhírű asszonyt; még pedig azért, mert még két (lehet több is) elbeszéléseinek eredetije is megtalálható benne. Az egyik *Bebe*, a szerencsétlen Leszczynsky Szaniszló, lengyel király törpéjéről szól (Haszn. Mul. 1820. I. 42.), ugyanebben a kötetben, melyben az ephesusi matrona olvasható. Az elbeszélés címe: *«Bebe, és Brovslavsky. (Két Törpék.)»* Jókai a két törpét egybegyúrta, gazdájukat, a lengyel királyt, még a nevét is megtartotta; a két kémnek ellene szótt csele s a kettős párbaj azonban más forrásból való.

A másik elbeszélés: *«Az én galambom nem vált porrá»*, melynek forrása az előző évfolyamban van (Haszn. Mul. 1819. I. 27). Címe: *«A' holt, és eleven Szerető.»* Csakhogy míg az eredeti *«Dalekarlia Svéd tartományban»* játszódik, addig Jókai meghonosítja a történetet és egy költött Somberek, felsőmagyarországi faluba helyezi. A részletek rajza, a hely színe, a szegény, meghibbant leány jellemzése természetesen Jókaié. A történet veleje azonban innen való.

Az már aligha véletlen, hogy három elbeszélés forrása ilyen közel essék egymáshoz. Bizonyosnak veszem, hogy Jókai a *Hasznos Mulatságokat* olvasta. Nagyon ajánlatos, hogy a vele foglalkozók ezt a folyóiratot is figyelembe vegyék.

Visszatérve az ephesusi matronára, eddig a következő magyar alakjait és forrásait ismerjük: *Petronius*: Kis János, Széchenyi István; *Hét böles mester*: Poncianus XIV. meséje; *Voltaire*: Cserei, Verseghy, Hasznos Mulatságok (innen Jókai); ide tartozik még egy kemenesalji népies alak is (Nyr. 33: 58); ezek a nyugati eredetűek. *Keleti* eredetű Petrichевич Horváth Lázár elbeszélése (v. ö. EPhK. 1: 136; 2: 406; 19: 253; 20: 902; Ethn. 15: 265; Irod. Közl. 21: 423).

Egy füst alatt még megemlítem, hogy Jókainak: *A Bárdy-család* című elbeszélése, mely a szabadságharcznak egyik legrettenetesebb eseményét adja elő, igen csekély változtatással, néhol szórul-szóra olvasható *Szilágyi Sándor: Magyar Emléklapok 1848—49-ből* cz. folyóiratában (Pest, 1850, 402. l.), a hol *Tibor* álnévű szerző beszéli el: *Tizenhárom Bárdy* czim alatt. Megjegyzem, hogy a történet nem költemény, hanem való történet s a máig is élő családban mint hagyomány is fennmaradt.

Az *Erdély Aranykorában* említett *«ördög kertje»* gregyine drakuluj» leírása ugyan e folyóirat 370. lapján olvasható. Jókai leírása azonban sokkal színesebb, fényben pompázóbb, mint az eredeti.

(Budapest.)

TOLNAI VILMOS.

— A *«Karthausi»* hatása korában. Ez a kis cikks arra a kérdésre felel meg, hogy Eötvös legnépszerűbb regénye hatott-e korának novellistáira. Összeállításunk körülbelül teljesnek mondható, mert az egész egykorú novella-és regényanyag áttekintésén alapszik.

Pájer *Egyik bukása a másikat fölemeli* cz. novellája, mely roppant naiv és valószínűtlen történet, csak annyiban mondható *Karthausi*-hatás alatt állónak, hogy az elbeszélő napló alakjában írja meg szomorú történetét egy barátjának (*Rajzolatok* 1839. I. 47—8.). Nagy Elek *«eredeti novellája»* *A néma és szerelme* (*Regelő.* 1839. II. 55—6.) hosszadalmas

mondataival, reflexióival és erős szentimentalizmusával emlékeztet Eötvös regényére. Első személyben is van elmondva. Tehát már megjelenésének első évében hatott, későbbben, mikor már az egészét ismerték, még inkább.

Szabó Richard hőseit Gusztávnak nevezi s elég érzéletesen beszélteti el vele szerelmi csalódásának történetét (*Csalódások. Közlemények* 1841. I. 61—2. folyt. II. 48—51.). Lukács Lajos *Nőhűség-e* (*Nemzeti Almanach*. 1841.) hasonlataival és elmélkedéseivel emlékeztet mintaképére, Ney *A világgyűlölő* cz. novellája (*Közlemények* 1841. I. 8—12.) pedig dagályos érzégtelével. Hőse külföldön csalódott szerelmében, barátaiban s világgyűlöléssel telve tér haza. Némi reflexiókkal fűszerezett érzégtel s a hősnő elhalt völgyének Gusztáv neve utal csak *A karthausira* Trucka Pál „eredeti beszélyében” (*A sörkereszt és koszorúja. Közlemények*. 1841. II. 79—81.). Kóváry László novellájában (*Fiducia. Athenaeum*. 1841. I. 57—60.) a hatás világosabb. A boldogtalan gróf Várnai maga meséli el szomorú történetét hosszadalmasan, túlságosan érzelgősen, folytonos hasonlatokkal és gondolatokkal tűzdelve tele előadását.

Császár Ferencz *Álom és valóság*-a (*Élmény*. 1842. és 1843.) a kor-szak legfeltűnőbb Karthausi-utánzata.¹⁾ B. Gyéza (sic!) barátjához írt leveleiben tárja fel szerelmét Kelérdy Emma iránt. Szeretettje hiszi magát, de aztán keservesen csalódik, mert a leány csak szálnalmat érzett iránta. Bánatában Görögországba utazik, hol a nagy multak emlékei föl-emelik szívét s elhatározza, hogy ezentúl hazájának fog élni. Olaszországon át hazatérve kezd kiábrándulni Emmából, meggyűlésekre jár, egy kedves leánya iránt érdeklődik s meggyőződik Emma romlottságáról. Eddig tart az elbeszélés, folytatása nincs. Előadása egészen a *Karthausié*. A lelki küzdelmek rajza erősen érzégtel (az epigonok mindig túlozzák mintaképük jó és rossz tulajdonságait egyaránt), a hős többször közel áll az öngyilkossághoz, majd az ő gondolkodása is átalakul, mint Gusztávé. Sok benne a reflexió (Görögország pusztulásáról, az akkori magyar politikáról, a társadalmi különbségekről stb.), természeti kép, hangulatfestés. Eötvös-féle hasonlat is akad benne. Ime néhány stílus-mutatvány: „Az ifjú tölgyek ágai olly puszták valának, mint szívem, a cserekek olly kérgesek, mint sok honi lakos keble és ajaka.” „En szenvedek s érzem előre, hogy a liget reményszíne kínaimat csak növelni fogja.” „S vajjon könnyűvel szemedben, fájdalommal ajkaidon képes volnál-e vig körbe lépni? Csak boldogtalan keres a szenvedő.” „A föllegek szétvonultak s a nap arannyal borítá a Tátikát, csak néműtt lehete még látni gyenge felhődarabokat uszkálni a leáldozó biborfenyében. Ó Béla! ki fog-e derülni még valaha e nyomorú szív borús ege, melyet kebelemben hordozok?” Minden hibája mellett értékesebb termék abban az időben, mert komoly törekvés van benne lelki élmények tüzetesebb rajzára.

Pulszky Ferencz *A becsületzó* cz. novellájának (*Athenaeum*, 1842. I. 8.) katonatiszt hőse szintén Gusztáv lelki rokona. Csalódott a francia forradalomban, csalódott ideális szerelmében, megundorodott az élet örömeitől, melyekben feledést keresett, mindenbe beleúnt. „Korhadást éreztem — úgymond — mindenütt, csalárdságot és hazugságot a társasélet minden institutióban, tapasztaltam, hogy haza, szabadság, szerelem, barátság s kötelességteljesítés csak pusztá hangok.”

Talán szintén *A karthausira* utal, hogy Silvio *Az apród* cz. elbeszélésének (*Regelő*, 1842. I. 27.) háttere a juliusi forradalom. Ervin (Pompéry János) naplóalakban írt novellája *Az élet* (*Életrajzok*, III. 1845. 20—24.) hősenek, Jenőnek, alakjában nem egy vonás emlékeztet Gusztávra. Tele van szentimentalizmussal, peszimizmussal és világfájdalommal. „A fájdalom — mondja — nem oly hamar hagy el bennünket. Polypkarokkal ragadja az meg a kebelt, mint a tölgy ezer gyökérrel ragaszkodik a föld-

¹⁾ Ezt már az akkori kritika is megállapította (*Regelő*, 1842. I. 7.).

höz, míg az öröm, mint gyenge lilium, vékony szálakon függ s egy gyenge szél is letörheti.» A főúri orgia, melyre egyikök fogadásból elhozza kedvesét, egy elcsábított ártatlan leányt, szintén másolat. Szabó Richard *Regény és való-jának (Életrajza)*. 1846. I. 1—9.) kerete emlékeztet a *Karthausi-ra*. Az író a temesvári gyorskocsin megismerkedik egy beteges, megtört emberrel. Rokonszenvesnek találják egymást s útítarsa hozzá juttatja életírását, melyet halála után itt közöl. Az igen hosszú s mese-szövéseben tökéletesen a Sue-féle romantika nyomdokain haladó elbeszélésnek előadásmódja *Karthausi*-forma. Sok benne a fellengős elmélkedés, szerelmi bánatból fakadó szentimentalizmus és lélekrajz folytonos reminiscenciákkal a multra. Feltűnőbb, úgyszólván nyiltabb utánzat Szathmáry Pálnak *Az élet átka* cz. beszélye «egy szerzetes naplójából» (*Honderű*, 1846. II. 22—26.). Rómába utaztakor találkozik házuk régi barátjával Torday Ákossal, a ki karthausi szerzetes s kit fájdalomai egészen megtörttek. Torday átadja neki naplóját, hogy vigye Magyarországra atyjának. E közben haldokló apácához hívják, ki nem más, mint egykori ideálja, Julia, ki miatt pappá lett. Az érzelgős napló, mely Torday szerelmének történetét tartalmazza, a kibékülés, hit, szeretet hangoztatásával ér véget.

A naplóforma, az érzelgés és reflexiós stílus, a *karthausi* jellemző tulajdonságai, még a következő novellákban feltűnőek: Tormay György: *A rab és gyermeke* (*Pesti Divatlap*. 1846. I. 12—3.), Szilágyi Sándor: *Napló a XVII. századból* (*Honderű*. 1847. II. 5—9.), mely különben Jósika-hatást is mutat, Országh Antal: *A vén deák* (U. o. 1847. II. 12—4.), Péter Károly: *Halál szerelmért*. Naplótöredék (U. o. 1847. I. 22—4.), gr. Lázár Kálmán: *Egy napló* (*Pesti Divatlap*. 1847. I. 15—6.).

Petőfi regényében (*A hóhér kötele*. 1846.) az elején szereplő Betti neve és sorsa vall némi homályos *Karthausi*-reminiscenciára, Kelenfy László: *Meghasongott kedély* cz. regényében (1846) pedig a hős naplójegyzetei (II. köt. 172—186.) az élet céljára vonatkozó világfájdalmas és dagályos reflexióikkal. Ebben az erélytelen és világfájdalmas hősnő általában van valami Gusztávból.

Mint látjuk, a *karthausi* hatása elenyészően esekély novellairódomunkra a szabadságharczig. A negyvenes években a francia romantika uralma annyira általános volt nálunk, hogy minden más hatást elfojtott.

SZINNYEI FERENCZ.

— Ki volt Janko Szibinyáni? Szegedy Rezső dr.-nak ily cím alatt *Ethnographia* 1917. 1—3. füzetében megjelent dolgozata a Szibinyáni Janko születéséről szóló szerb mondák keletkezését s változatait vizsgálva rámutat a hasonló iráni s kaukázusi mondákra, köztük ezek legszebb költői feldolgozására: Rusztem és Sohrab hasonló meséjére a Sahnamban. Jelen hozzászólásban Herodotos IV. 8—10.-re hívom föl a figyelmet, a hol az említett értekezésben közölt mondáknak egy változatára ismerhetünk s e változat mind helyénél, mind koránál fogva különösebb figyelmet érdemel. Herodotos könyvének negyedik részében tudvalevőleg a skythákról szól s megemlíti szokása szerint a keletkezésükről szóló véleményeket. Elsőnek a skythák hagyományát említi. E szerint az első ember skytha földön Zeus s Borysthenes folyamisten leányának fia Targitaos volt. Utána három fia Lipoxais, Arpoxais és Kolaxais uralkodott Skythiában. Egyszer az égből arany eke s járom, arany sagaris és arany csésze esett le. A két idősebb testvér hiába akarta fölemelni a kincset, a mint közeledtek hozzá, égni kezdett. Végre a legifjabb, Kolaxais, közeledett feléje s a mint hozzáért az aranyhoz, a láng kialudt s így a kincset magához vehette. Erre az égi intésre aztán neki adták a királyi hatalmat. Hármuktól származott a skythák három törzse. Ezzel a hagyománnyal állítja szembe Herodotos a pontusi hellének hagyományát, mely követ-

kezöképen szól. Herakles Geryon marháit hajtva szekéren a későbbi Skythia földjére ér. A hidegtől elgyötörve oroszlánbőrbe burkolózik s elalszik. Mire fölébred, lovai titokzatos módon eltűntek. Keresésükre indul s hosszas bolyongás után Hylaia nevű földre ér: itt egy barlangban csodálatos nőre bukkan, a kinek alsó része kígyó, felső teste női. Bámulva nézi a szörnyet s kérdezi, nem látta-e eltévedt lovait. Ez azt feleli, hogy nála vannak s vissza s vissza adja Heraklesnek, ha vele hál. Herakles vele hál, az echidna azonban nem akarja még másnap átadni a lovakat, mert minél többet akar Heraklesszel lenni. Végre is (valószínűleg három nap múlva, ezt nem mondja Herodotos) visszaadja a lovakat s így szól: «Idetévedt lovaiddat megmentettem a te számódra s te is megadtad a váltságdíjat. Nekem három gyermekem van tőled, mondd meg, mit csináljak velük, ha fölserdülnek: itt lakjam e velük (mert e föld az én birtokom), vagy elküldjem őket hozzád.» Herakles feleli: «Ha látod a gyermekeket fölserdülni, jól vigyázz, hogy így cselekedj: a melyiket látod, hogy *így* (a skytháknál szokásos módon?) feszíti fel az íjat s *így* köti fel az övet, azt tedd e vidék lakosává; a melyik ezt nem teszi, azt küldd el a vidékről. Ha így teszel, magadnak is örömet okozol vele.» Erre levette egyik íját (mert eddig kettőt viselt), megmutatta az öv fellevesének különös módját s átadta az íjat is, meg az övet is, melynek csatján arany csésze volt. Ezután eltávozott. A nő, miután gyermekei megszülettek, fölserdültek, nevet adott nekik: egyiknek Agathyrsos, a következőnek Gelonos, a legkisebbnek Skythes lett a neve. Majd megemlékezve a parancsról, kitűzte a versenyt. A két első, mivel a verseny nem sikerült, kiűzte anyjuk az országból. A legkisebb megállja a versenyt s meg is kapja az apai örökséget. Tőle származnak a skytha királyok s a skythák még most is csészét hordanak övükön: mindezt Skythes anyja csinálta így (valószínűleg a legkisebb iránti szeretetből).

Ez aitiologikus monda mesés, novellisztikus elemeit szépen megérezte A. Hausrath (Neue Jahrb. 1914, XXXIII. 441: Ionische Novellistik). A panhellén tendencia mögött, mely Heraklest akarja megtenni a skythák ősevé is, (Stein, Herodotos-Kommentár), lehetetlen észre nem venni a tiszta mesés elemeket. A mese váza azonos a Szegedy által ismertetett internationalis vázzal: egy kiváló férfit egy idegen nő rávesz, hogy vele háljon, mert gyermeket akar tőle, a hős aztán ajándékot ad át, mintegy apai örökségül a gyermeknek, ha majd fölserdül. Ez a váz az összes efajta mesékben megvan. A részletekben több feltűnő egyezés található Herodotos és Firduszi között. Herakles is, Rusztem is alszik a szabadban, mikor lovuk elvész, mindkettőjük lova az idegen nő kezébe jut, mindketten csak akkor kapják vissza lovukat, ha a nővel hálnak. Rusztem s Tehmima fiának, Sohrábnak gyermekkorán nagyon emlékeztet a csodás erejű gyermek Heraklesra. — Kétségtelen, hogy a Herodotosnál található mese nem adja e mesének eredeti fogalmazását. A skytháknak e csodaszörnytől való származtatása a görögök idegenkedését fejezi ki e barbár, piszkos és csúnya fajjal szemben. (Épp így származtatta a középkor a hunnokokat.) Az íjverseny Herodotos görög szellemű alakítása, a hármas ajándék, mely mégis csak egynek jut, a Herodotos által közölt *skytha* hagyománnyal való contaminatio következménye. A három gyermek is ugyanazzal a *skytha* hagyománnyal való contaminatio lehet, tekintve, hogy más antik dokumentumok más genealogiát tartottak fenn (Jahn, *Bilderchroniken* 72 szt. csak két gyerek született, Diodoros, 2, 43, 3 szt. csak egy). Viszont a *szekér* említése a *Geryon marháit hajtó Heraklesnél* speciális *skytha* elem, mely itt semmikép sincs indokolva. A monda feljegyzésének helye — pontusi hellének, tehát Fekete-tenger, Kaukasz — is megerősíti Szegedy véleményét e mondák iráni és *kaukázusi* hazájára nézve, de a mellett nem lehet valószínűften, hogy e mese világirodalmi életére volt némi behatással Herodotos itt tárgyalt részlete. Vagyis e mesetípus életrajzában tekintélyes koránál s kulturális súlyánál fogva előkelő helyet kell, hogy elfoglaljon a görög hagyomány kutatása.

(Zágráb.)

LAJTI ISTVÁN.

— Kritikai megjegyzések a bajor nyelvjárások felosztására.

A német nyj.-ok sokfélesége korán szükségessé tette felosztásukat. Wenker a «Beurather-Linie»-vel szétválasztotta az al- és középnémet nyj.-i területet s ugyanabban az időben kiszabták a felnémet nyj.-nak is a maga határait. Míg azonban az al- és középnémet nyj.-i terület határvonalára vonatkozólag alig van nézeteltérés, addig a közép- és felnémet nyelvjárás-terület nagyságáról vita folyik. A déli-rajnai-frank dialektus a határkérdés tárgya, mely Behaghel szerint (a kicsinyítőképzők alapján) a felnémethez, mások szerint (hangtani alapon) a középnémethez tartozik. Egyébként a felnémet nyj.-terület határait nem háborgatják. De ezen belül s kivált a bajor nyelvterületen még mindig vannak nézetkülönbségek, melyeknek oka főleg abban keresendő, hogy sokhelyt — különösen Stájerországban és Magyarországon — még hiányzanak a tudományos előmunkálatok, a melyek alapján a felnémet bajor nyj.-kat fel lehetne osztani. A hazai bajor nyelvjárások feldolgozásánál erősen érezzük a külső bajor nyj.-terület felosztásának hiányát, mert a helyi kutatásoknál és a hovátartozás kérdésének eldöntésénél nem tudjuk, hogy miféle felsorolás szerint igazodjunk el.

A bajor nyj. elemzésével eddig többen foglalkoztak. Lessiak¹⁾ két csoportba osztotta a bajor dialektusokat: egy északi-bajor és egy déli-bajor csoportba. Ezzel szemben már előtte többen, Behaghel is, hármas felosztást ajánlottak, mely szerint északi-, közép- és déli-bajor nyj. különböztetendő meg. Ezt az osztályozást sokan elfogadták, legújabban Reis,²⁾ Lenhardt³⁾ és Pfalz.⁴⁾ Wrede F.⁵⁾ azonban az általános eljárástól eltérően a bajor nyj.-területet — mindenesetre praktikus okokból — országok, illetőleg tartományok szerint osztotta fel.

E kísérletek közül a hármas felosztás — az eddigi dialektologiai eredményeket tekintve — feltétlenül a legértékesebb. A baj csak az, hogy az egyes főosztályok terjedelme nincs eléggé körvonalozva. A mit Reis állapított meg (i. m. 130—131. l.), az nem vehető alapul. Ő maga írja nekem (Mainz, 27. Dez. 1915): «Für die Kenntnis des Steirischen haben mir wenig Quellen zu Gebote gestanden. Ich war allerdings in der Lage ausser Lessiak, Firmenich, Rosegger noch einen hier wohnenden Steiermärker zu befragen, der mir allerlei Aufschlüsse geben konnte». Lessiak karinthiai dialektust dolgozott fel. Firmenich és Rosegger munkái pedig igen gyér s nyelvtanilag semmiképen sem megbízható anyagot nyújtottak neki. Az ott (Mainzban) lakó stájer pedig, kérdés, ugyanazt a dialektust beszélte-e még, melyet Stájerországban a nép beszél? Ha Reis minden nyelvterületre vonatkozólag ily források alapján dolgozott, akkor könyvecskéjét tudományos használatra alkalmatlannak, a bajor nyelvjárásokra vonatkozólag pedig mindenképen hasznavehetetlennek kell mondanunk.

Inkább helytálló Lenhardt eljárása, ki nyelvjárási költői szövegek kapcsán jellemzi az egyes nyelvterületeket. Az ő dolgozatát a bajor nyj.-kra vonatkozólag feltétlenül komolyabban kell venni, mint Reis könyvecskéjét, de kielégítő és megnyugtató feleletet ez sem adhat a dialektusokkal tudományosan foglalkozóknak, mert szintén nem szorosan a nép nyelve alapján készült. A bajon Pfalz óhajtott segíteni. Igaz, ő csak Ausztriában osztályozza a bajor nyj.-kat, mindamellett érdemes felosztásával megismertetni. Szerinte az északi bajor nyj. jellemzője: 1. hogy kfn. ie, uo (ie)

¹⁾ Die Mundart von Pernegg: PBB., 28, 7. ll.

²⁾ Die deutschen Mundarten. Berlin-Leipzig, 1912.

³⁾ Die deutschen Mundarten. Bamberg, 1916.

⁴⁾ Aufruf. Kurze Übersicht über die bayerischen Mundarten Österreichs. München, 1913. 14—22. ll.

⁵⁾ Deutsche Mundartenforschung und-dichtung in den Jahren 1907 bis 1911. Zfd Maa. 10 l. (1915, 1. l.)

átváltozik ei, ou (ou)-vá; 2. hogy az l vokalizálása nincs meg az egész nyj.-területen, hanem csak egyik részében; 3. hogy a kfn. ei-nek megfelelő oi (soifm, Seife) csak sporadikusan lép fel. A középbajor nyj.-ról pedig ezt mondja: 1. az aspirált gutturális fortisz csak szótagok elején antivokális helyzetben van meg; 2. a germ. d-ből származott t-t és a germ. h-ből való p-t rendszeren meglágyította; 3. a kfn. ē és ō monophthongusok maradtak; 4. az l-nek i, ü, ö, e-féle és az r-nek v-vá való vokalizálódása általában megvan; 5. a d + l < 'l (rā 'l, Radel), az n + d < 'n (fō'n, Faden) és a g + l < 'gl (štāikl, Steigel) lett. A déli bajor (v. hochbayerisch) ismertetőjele szerinte: 1. hogy germ. kk és gg ky, ill. k-vá változott; 2. hogy nyug. germ. d-ből t, nyug. p-ből d lett; 3. hogy kfn. ē és ō rendszeren eo (ee) és ou (oe) lett; 4. hogy l és r vokalizálódása a nyj.-terület csak egy részében van meg. Kár, hogy Pfalz az északi bajor nyj.-t majdnem tisztán a vokalizmus alapján osztja fel. Ép ezért még mindig nem elég világos a szóbanforgó nyj.-területek nagysága. A mit a középbajorról mond, azt Lessiak kb. az északi bajorra mondja érvényesnek; a déli-bajor nyj. kriteriumait illetőleg azonban találkoznak. Bármily tetszetős Pfalz felosztása, az ember mégis huzódzik tőle s azt tartja, hogy ki kell tartani a Lessiak-féle régi felosztás mellett mindaddig, míg egészen világosan meg nem határozza valaki az északi bajor dialektus sajátosságait.

Pfalz cikkében még tovább is megy: meghúzza a nyj.-terület határait is. E szerint az északi bajor dialektust a Böhmerwaldban vom Quellgebiet der Berau bis um Eger, a középbajort Alsó- és Felsőausztriában, Salzburchban és Tirol északkeleti részében, a déli bajort pedig Stájerországban, Karinthiában, Tirolban és a krajna-friauli nyelvszigeteken beszélik. Ugy tudom azonban hogy e területbeosztásnál, Pfalz túlságosan általánosít. Ez egészen világosan áll előttem Stájerországra vonatkozólag, melynek középső részére eső nyelvjárásokról Liebenfelsz Móríc, a stájer nyj. legjobb ismerője azt írja nekem, hogy háromfélék. Minthogy Liebenfelsz e téren még semmit sem publikált s azért is, mert a nyugatmagyarországi határon folyó újabb kutatások mindinkább azt mutatják, hogy az itt lakók valószínűleg a szomszédos stájer, illetőleg osztrák provinciákból rekrutálódtak, röviden ismertetem — a magam észleleteivel kiegészítve — Liebenfelsz úrnak hosszú levelét.

Középstájerországban (ide tartozik: a gráci, voitsbergi, deutschlandsbergi, leibnitz, radkersburgi, feldbach, weizi és hartbergi járás) egy muráninenni (a Murától keletre), murántúli és rábavidéki nyj.-t lehet megkülönböztetni. Az elsőnek ismertetőjele: hogy kfn. ē és ō mint eo és ou, nasalisoknál mint ēe, ōe, ēe és ue jelenik meg; 2. hogy szóvégi b, w és g általában nem ejtetnek, míg ellenben d megmarad; 3. intervokális zöngés d helyébe (St. Peter am Ollersbach vidékén) r lép; 4. a k rendszeren aspirált, még suffixumok előtt is; 5. az inf. n-je olyan egyszótagú igéknel, melyek töve magánhangzóra végződik, nasalizálásba megy át (pl. ma, mähen), egyébként n megmarad; 6. postvokális r rendszeren vokalizálódik. A murántúli dialektusról megjegyzendő, hogy ennél 1. a kfn. ē és ō-ról, valamint a k fejlődéséről ugyanaz áll, mit az előbbi nyj.-ról mondtunk; 2. szóvégi d eltűnik, míg b, w és g rendszeren megmaradnak; 3. r részben eltűnik hangsúlyos magánhangzó után (Sulm völgye), részben (Grác felé) megmarad magán- és mássalhangzó közt, másutt meg dentális előtt š, šš-sé lesz; 4. szókezdő kfn. d, g és s-nek nagy területen ugyanilyen zöngés hang felel meg; 5. azon igék, melyeknek töve az inf.-ban és erős part. perf.-ban nasalisra végződik, az -en-net nem veszi fel (bām, bāumen, khāmm, gekommen); más igéknel az áll, mit az első csoportnál az 5. alatt mondtunk. — A rábamenti nyj.-ről ezeket mondhatjuk: 1. kfn. a és ō-nak nyj.-beli o, kfn. ā és o-nak pedig ou a megfelelője; 2. kfn. ē-nek is monophthongus felel meg; 3. kfn. ch és szóközépi h sokszor eltűnnek (khira, Kirche, ōue, Ahorn); 4. k aspirálva

csak magánhangzó előtt jelenik meg; 5. r postvokális helyzetben rendszeren vokalizálódik; 6. az inf. -en-je ck, ch, h, m, mm, n, nn, ng, néha ff után is -e-vé lesz. Az r vokalizálása itt is megvan.

E felosztásból kiviláglik, hogy Pfalz Stájerországra nézve túlságosan általánosít. Legjobb, ha a hazai bajor nyj.-nál egyelőre kitartunk a Lessiak kettős felosztása mellett s csak akkor térünk majd át a hármass felosztásra, ha azt hangtani alapon pontosan körülhatárolják.

(Budapest.)

SCHWARTZ ELEMÉR.

— A francia irodalmi exotizmus történetéhez. Gresset *Ver-Vert*-ének megjelenése a XVIII. század egyik legnagyobb irodalmi sikere volt (1734). Ennek a páratlan könnyedséggel megírt, humoros hangú költeménynek a hőse egy papagály, a zárda egyetlen öröme, a melyre az apácák minden tárgy nélkül maradt szeretetüket és kedvességüket rápazarolják. Még Fleury bíboros-miniszter sem tagadhatja meg elismerését a «papagály odyssea» szerzőjétől.¹⁾ Gresset sikerét a feldolgozásmódon kívül részben magának a tárgynak is köszönhetette, mely a kolostori viszonyok alapos ismeretét árulta el.²⁾ De irodalmi mintában sem volt hiány.

A *The Tatler* XXVII. czikke egy fiatal emberről szól, a kinek egy papagály a «vetélytársa»: ³⁾ «Vous saurez donc que la Belle a chez elle un Perroquet, qu'elle caresse, qu'elle baise, qu'elle écoute, qu'elle admire, en un mot qui étoit son favori avant que l'Amant le fût.» Az udvarló verset ír a kedvelt papagály dicsőítésére s ezzel sikerül is megnyernie a hölgy szívét. A vers címe: *A une Dame sur son Perroquet* s egyes sorai nagyon emlékeztetnek a *Ver-Vert*-re:

«Que ce beau Perroquet est fier de vos faveurs !

On diroit qu'il en sent le prix & les douceurs.

Quels regards amoureux ! Quels transports de tendresse !»...

E vershez a szerkesztő azt a megjegyzést fűzi, hogy a Venus kocsiját húzó két galamb elé ezentúl egy papagályt kellene befogni annak jeléül, hogy a hölgyeket beszéddel kell megnyerni és diszkrét hallgatással megtartani. A *Tatler* Armand de La Chapelle fordításában 1723—25. jelent meg⁴⁾ s így Gresset is olvashatta. A papagályért való rajongás motivuma különben is valószínűvé teszi, hogy eredetét a különös ötletek hazájában, Angliában kell keresnünk.

A papagály sűrűbb szereplése a francia irodalomban a XVIII. századdal kezdődik s az exotizmus⁵⁾ áramlatából magyarázható, melyet viszont a tengerentúli utazások és az angolokkal való érintkezés indított meg. Az exotikus állatok közül a majom után a papagály ragadta meg legjobban a figyelmet, a mi beszélő-képessége mellett főképp arra a tulajdonságára vezethető vissza, hogy evés közben lábát mintegy kéz gyanánt használja. Ez tette a papagályt rejtelmesebbé, ez hozta közelebb az emberhez nemcsak a nép képzeletében, hanem a természettudósok véleményé-

¹⁾ Levele Hérault-hoz, idézve Sainte-Beuve-nél: *Portraits contemporains*, V. k.

²⁾ Gresset maga jezsuita volt, két nővére ágostonrendi apáca.

³⁾ Destouches szerint is az igazi szerelmes féltékeny még a papagályra is, a ki azt magolja, hogy: «baisez, baisez». *Le Curieux impertinent* III. f. 4. jel.

⁴⁾ Le Babillard, ou le Nouvelliste philosophe. Traduit de l'Anglois Par A. D. L. C. A. Amsterdam, Chez François Changuion. M. DCC. XXIV., I. kötet 361—64. l.

⁵⁾ Az elnevezésre nézve v. ö.: L. Cario et Ch. Régismanset: *L'Exo-La littérature coloniale*. Paris, 1911.

ben is, a kik közül többen (Isid. Geoffroy Saint-Hilaire, Ch. Bonaparte) a madarak élére akarták helyezni, a hol mintegy az emlősök Primates-osztályának felelne meg.¹⁾ — Innen magyarázható szerepeltetése nemcsak a XVIII. század irodalmában (Voltaire *Zadig*-ja), hanem még Flaubertnél is (*Un cœur simple*), a hol sajátságos véletlen folytán ismét a galambtól veszi el hagyományos jelképi szerepét. Az öreg cselédnek, ép úgy, mint Gresset apáczáinak, egyetlen kincse egy papagály, s mikor meghal, úgy érzi, hogy megnyílik fölötte az ég, de nem a Szentlélek galambját látja, hanem nagy, óriási nagy papagályszárnyakat. Gresset és Flaubert ugyanazt a jelenséget figyelték meg és írták le (magányos nők ragaszkodását egy — magasabbrendű — állathoz), habár más-más célzattal és különböző művészi eszközökkel.

Gresset *Ver-Vert*-je más irányban minden valószínűség szerint hatott Diderotnak egy 1748 körül²⁾ készült allegorikus elbeszélésére (*L'Oiseau blanc, conte bleu*), a melyben többek között az apácák és a fehér madár szerelmének történetét is elmondja. Természetes, hogy Diderot a maga módja szerint alakította át ezt a történetet: nem a kolostori élet rokonszenves rajzát akarja adni, mint Gresset, hanem az apácák szemérmertlenségét állítja pellengérre; *Ver-Vert* humoros genrekép, a *L'Oiseau blanc* satirikus célzatú allegória.

(Debreczen.)

HANKISS JÁNOS.

— Az *Ígyvén*i méltatásához akar hozzájárulni az alábbi pár sor, csak a darab minden oldalról való megvilágításának teljessége kedvéért, a nélkül, hogy a benne foglalt gondolatok a tudományos hypothésisek rangjára igényt tartanának. De legalább ismét felhívják a figyelmet arra az indogermán ősréngetegre, a melybe a görög mythos-, cultus- és műfaj-præhistoria már-már felfedezettnek hitt ősvényei a legtöbbször menthetlenül belevesznek — ebben az esetben pl. a satírdráma eredetének kideríthetése fog igen kétségesnek mutatkozni. Együttal pedig *Ígyvéda* 10, 108 (Saramā és a Panik-k) tárgyátörténete is kiegészítést nyer egy pár friss adattal.

Mikor L. v. Schroeder ezt a hymnust mint mysterium-drámát tárgyalta (*Mysterium und Mimus im Rigveda*, 1908. 73 kk.) csak azt a Wilamowitz (*Euripides Herakles*² I, VIII kk. és 31 k.) és Hillebrandt (*Vedische Mythologie* I, 83 kk.) után meglehetősen váratlan feltevést merte megkockáztatni, hogy a Saramā és a Panik történetével közeli rokonságban lehetett valamelyik elveszett görög mythos-variáns, a mely Herakles mellé a «trójai kalmárlelkek» ellen is kísérőnek adta Hermest. Az Oxyrhynchos-papyrusokkal azonban olyan párhuzamos darab került napvilágra, a melyről Schroeder nem is álmodhatott: görög satírdráma az ő ő-ind mysteriumához. Igaz ugyan, hogy nem a Herakles-, hanem az Apollon-Hermes-mythosból, de gondoltak már — tudtommal először Benfey (Welcker, *Götterlehre* I. 338 k.) — erre az összefüggésre is, a melynek, Gruppe adatait figyelembe véve (*Griechische Mythologie*, 1319 l.), nem áll tovább az útjába a téhen-kutató Saramā és az A. Kuhnék szerint vele azonos téhen-tolvaj Hermes szerepváltoztatása sem. Az sem ad aggodalom okot, hogy Saramā nem lopott teheneket követel a Paniktól: a védikus mythos s avestabeli változata (Oldenbergnél, *Die Religion des Veda*² 142 l.) nem enged kételkedni abban, hogy magva a téhen-szabadítás. «A vizek bezárva (fogságban) állottak, — olvassuk egy Indra-hymnusban (Rgv. I, 32, 11) — mint a tehenek a Paninál, *atiśihan niruddhā āpaḥ, paṇinā iva gāvaḥ*». Az új és megvitatni való nem itt van. A meglepő

¹⁾ L. La grande Encyclopédie, XXVI. kötet, 436. l.

²⁾ A *Ver-Vert* 3. kiadása 1744-ben jelent meg.

műfaj-egyezésnél való hosszabb időzésre sem ad elég okot a Schröder-féle bizonytalan mysterium és mimus-elmélet. Két oly alkotással állunk szemben, a mely már jókora távolságot jelent az ind és görög költészet és gondolkodás sajátos külön fejlődésében. Mind a kettő páratlanul alkalmas költője nationális jellemvonásainak megfigyelésére, úgy hogy már e szempontból is megérné a fáradságot az összehasonlítás. Az én feladatom természetesen ép ezeknek a lefejtésével a rokon elemek megállapítása.

A tehen-szabadítás mythosának, úgy látszik, históriai háttérbe vetítése a Saramā s a Panik története. Hillebrandt (i. h.) igen valószínűvé tette, hogy a Panik az Oxus mellett lakó Παρνολ (Strabo 11, 508. 515; Ptol. 6, 102.) idegen isteneket tisztelő népe voltak s ők léptek tehát a daemonok helyébe, a kik eredetileg fogságban tartották az Indrától kiszabadítandó teheneket. Hozzájuk jut el (10, 108, 1) a tehenek után kutató Saramā, Indra követe, későbbi források szerint (Macdonellnél, *Vedic Mythology* 151. l.) kutyaalakú istenség. A Panik nem titkolják el a kincseiket: «Itt van, Saramā, a sziklamélyű kincstár, tehenekkel, lovakkal, javakkal megtömve, *ayanā nidhih, Saramā, adribudhno gōbhīr asvēbhīr vasubhīr nyr̥ṣṭah*» (7). De hiába jönnek értük, a Panik meg fogják védeni. Hangot változtatnak azonban, mikor megtudják, hogy a papi énekesek legkiválóbbjai vonulnak ellenük. «Csak isteni hatalomtól űzve jöttél te, Saramā, *evā ca tvam, Saramā, ājagantha prabādhitā sahasā dāivyēna*» (9) — mondják és ígérk, hogy testvérükké teszik, részt adnak neki a tehenekből is, ha velük tart. A hű Saramāt nem lehet elcsábítani, az utolsó versből megtudjuk, hogy a jog szerint kiszabadultak a tehenek, a melyeket megtalált Brhaspati, a Soma és a szent énekesek. Ezek nem maradhatnak el soha Saramā mellől, a ki gyors lábával elől jár s először hallja meg a tehenek bőgését (3, 31, 6.). A történet morálja e szerint az ind papi igények diadalma a fősvény gazdagok felett, talán egybekötve azzal, hogy az emberek a drága tehenek birtokába is a papi ősök segítségével jutottak (Oldenberg, i. m. 145 kk.).

Mondhatni tisztán esztétikai törekvések adták meg a mythos conventionális formáját a görögöknél. De valószínűleg szintén históriai esemény, az Apollon-vallás előrenyomulása a Peloponnesuson, két pásztor-istenség-cultusának összeütközése és kibékülése terelte fejlődését abba az irányba, a melyben, összeolvadva Hermes születésének és a lant feltalálásának történetével, a homerosi hymnusból ismeretes költői mesévé alakult. Sophokles megtalált szatírdramájának, az *Ἰχθυότα*-nak ez a mese a gerince, de a hogy ma látjuk, minden irodalmi forrástól független feldolgozásban. Ez legalább Wilamowitz véleménye (Neue Jahrb. 29, 454. l.). Robert szorosabb összefüggést feltételez a homerosi hymnusszal (Hermes 47, 554 kk.). Biztos, hogy ily összefüggés azokban a pontokban nincs, a melyeket itt tárgyalni kell. Sophokles phantasiája a teheneket elrejtő barlangot egészen másnak ismeri, mint a milyen a pylosi αἰλῶν ὑψιμέλαθρον (Hymn. Hom. 2, 102 és 399). Eredeti helyéről¹⁾ Kyllene hegyeire helyezi át s Hermes születési helyével azonosnak, vagy talán szomszédosnak képzei el. Az pedig rejtélyes üreg a föld alatt (*νέρος ἐ γῆς*, 243. Robert i. h. 536 kk.), nehezen megtalálható *ἡσσυρός* (276, *nidhi*!). Innen hallatszik ki a βοῦδος, tehenbőgés helyett kithara zöngése. Tegyük félre a hellén inventiót és a hellén topographiát: előttünk a Panik kincstára a sziklák mélyén. A sceneriáját megtartotta a mythos még az indogermán időkbeli az indeknél is, a görögöknél is: a kincseket rejtő titokzatos földalatti odú tényleg nélkülözhetetlen és feledhetetlen vonását kellett hogy tegye.

¹⁾ Geryones hazáját is eredetileg a Πύλος Νηλεΐως vidékére teszi Wilamowitz (*Eur. Her.* I, 65. l.), a nélkül, hogy a Hermes-mythosra gondolna. V. ö. Welcker, i. m. I, 340.

Sophokles szatírkara *Ixvevtaí*, vizslák falkája, (Wilamowitz i. h. 466. l.), még az apjuknál, Silenosnál is okosabb, kitartó, derék állatok. Honnan vette őket Sophokles? Egészen a maga inventiójából? Talány és az marad talán akkor is, ha reámutatunk az ind téhen-nyomozó Saramá kutya szerepének érdekes azonosságára. De számolni kell majd ezentul azzal a lehetőséggel is, hogy az indogermán mythos tudott a téhen-szabadító isten segítőtársáról, a vadászkutyáról (v. ö. Hirt, *Die Indogermanen*, 282. l.), sőt a görögök is emlékeztek rája Sophokles korában, a ki szatírkarát a helyébe tette. Szívesen tudnánk meg többet²⁾ erről a theriomorphikus istenről, de a forrásaink csak egyetlen adattal tesznek okosabbá. Ez az adat kapcsolódik bele a szatírdráma eredetének a kérdésébe.

Az *Ixvevtaí* felfedezésével új képet kaptunk a görög szatírdramáról, a melyet eddig csak az Euripides Kyklopsának a hasonlatosságára tudtunk elgondolni. A Sophokles-fragmentum, melynek egyszerű, antik kecsessége még a görög irodalomban is szinte keresi a párját, derűs és szelid józanságával ki kellett hogy ábrándítson az Euripides-féle mester-séges naturalismusból. Wilamowitz szerint (i. h. 461 kk.) Sophoklesnek fiatalkori munkájával van dolgunk, tehát az *Ixvevtaí* ez idő szerint a szatírdráma kérdésében chronologice is első helyre számíthat. Lajtnak a szatírdráma eredetéről szóló értekezése (EPHk, 39, 629 kk. 725 kk.) sajnos még nagyon Euripides hatása alatt áll, fő argumentumát azonban az *Ixvevtaí*-ból veszi. Sophokles szatírkara rabszolgaságban van, a nélkül, hogy ez a helyzete a drámában bármiképp is indokolva lenne. Azt sem tudjuk, ki lehet az ura. Jutalmánul, ha megtalálja a teheneket, az arany mellett, tehát a cselekvény szempontjából főlegesen, a felszabadítása is ki van tűzve. Lajti megállapítja, hogy a kar rabsága és szabadulása a szatírdráma constructív eleme, a melynek eredetét a szatírfogás népi cultusában kell megtalálnunk. Meglepő azonban, hogy nem gondol a szatírdramát és a cultust elválasztó szakadék áthidalására. Hiszen az ő szempontját következetesen keresztülhajtva a szatírdramában a népi cultus ellentétét, kigunyolását, meghiusítását kell látnunk. A szatírfogás varázslatát végrehajtó pap csúf szörnyeteg lesz, a kit elpusztít a szatírok pártján álló népszerű hős. Az egész theoriából csak annyi látszanék elfogadhatónak, hogy a dráma szatírainak rabszolgasága és a cultus szatírainak fogsága mutat hasonlóságot, a mely talán majd több forrás ismeretével kiinduló pontja lehet új vizsgálatoknak. De ime — ez az említett adat — Saramá is isteni hatalomtól úzve, kényszerítve keresi a teheneket és a Papik felszabadítást, a magukéval egyenlő rangot ígérnek neki, hogy megnyerjék. Az istenek állatainak ez a helyzete a gazdáikkal szemben egészen természetes és bővebb fejtegetésre nem szorul. A hogy tehát a többi valamennyire ismeretes szatírdramában megmagyarázható a kar szolgaszerepe a cselekvényből és főleg a drámatechnikából, megmagyarázható itt a mythosból, minden következtetés nélkül a műfaj eredetére. Azt meg a költői igazságszolgáltatás követeli, hogy ez után a rabszolgaság után a megérdemelt s amúgy is szokásos felszabadulás el ne maradjon. A vadászkutya felszabadításáról az ősi mythosban persze szó sem lehetett, de a jutalmát a teheneket fogvatartó hatalom legyőzése után biztosan megkapta.

Ezzel körülbelül tudjuk, hogy kellene az indogermán mythost reconstituálni. Az ilyen tudásnak objectív értéke nem sok lehet, de annyival előbbre jutunk vele, hogy a képzelhető közös ősalak figyelembevételével az ind és a görög mythos minden részletében jelentősebb és világosabb lesz.

(Budapest.)

KERÉNYI KÁROLY.

²⁾ Hermes eredeti kutya-alakjára s az ebből való kiválására nézve 1. Gruppét, a font idézett helyen. Különben az *Ἑρμῆος*-nak (Heerdenmehrer, Welcker) még a nevében is tökéletesen megfelel az ind Püšan.

— **Közlönyünk idegennyelvű kivonatairól** a lipcei «Literar. Zentralblatt» (1918. 28. sz.) egyebek közt ezt írja: «Die *Auszüge* ... geben in Form genauer Berichte eine gedrängte Übersicht über den reichen Inhalt der führenden ungarischen Zeitschrift für alte und neue Philologie ... *Allerdings mag dabei das Bedauern rege werden, manche Aufsätze nicht auch im Original und vollständig lesen zu können.* Offenbar aus dem Bedürfnis hervorgegangen, die wichtigsten Ergebnisse der hier niedergelegten Forschungen auch der ungarischen Sprache nicht kundigen Leser zugänglich zu machen, erfüllen diese Blätter zugleich den Zweck, schnell und bequem über den Inhalt des ganzen Bandes zu unterrichten und damit eine Aufgabe, die auch für die deutsche Zeitschriftenliteratur durchzuführen sich lohnen würde.»

— **Új könyvek.**

Bartels, Adolf, Weltliteratur. Eine Übersicht, zugleich ein Führer durch Reclams Universal-Bibliothek. I. (Reclams Universal-Bibliothek Nr. 5997—5999) 462 l.

Használható irodalomtörténeti kalauz, Bartels Handbuchjának az Universal-Bibliothek megfelelő köteteire utaló kivonata, a német irodalom történetének napjainkig terjedő s dióhéjba sűrített vázlatával, egyúttal azonban a szerző politikai és felekezeti szempontjainak kevésbé észrevehető kielezetségével. Bevezetésül a vallalat megindításáról és nagyszerű fellendüléséről kapunk áttekinthető képet. A második kötet az idegen irodalmak kalauzának készül ugyancsak a Reclam kapcsán. t—r.

Böckel, Otto, Das deutsche Volkslied. (Deutschkundliche Bücherei) Leipzig, Quelle und Meyer, 1917. K. 8-r., 103 l. 0.80 M.

A Psychologie der Volksdichtung (Leipzig, 1913.^a) és a Handbuch des deutschen Volksliedes (Marburg, 1908.) szerzője fenti füzetben áttekinthetően és világosan nyilvánosságra hozta mindazt, a mit a művelt embernek a német népdalról tudnia kell. Szó van benne a népdal fogalmáról, magáról a dalról és dallamról, a népdalok nyelvéről és szerzőiről. Ehhez kapcsolódik a meglevő német népdalanyag tartalmi ismertetése. E részben kiváló hely jutott a háborus, főleg a mostani világháború költszetének. A füzetke mindenkinek, de különösen minden német tanárnak melegen ajánlható. sch. e.

Borzovai Nagy Ottó: Zsupra aggnó. Egy XVI-ik századbeli nótárius tréfája. Pólya Tibor rajzaival. Budapest, 1918.

Tudvalévő dolog, hogy Kőrmöczbánya levéltárában van egy számadási könyv, a melynek címlapján egy 1505-ből való magyar virágének van. A virágének kezdete: «Supra agnó söck fel kabla». (A virágéneket 1876-ban *Kriško* Pál, a város akkori levéltárnoka fedezte fel s közölte a Századok azon évi 328—29 lapján.) *Kriško* megállapítja, hogy a virágének *Kreusl* János kőrmöczbányai jegyző saját kézírásával van írva. Borzovai Nagy ezt a körülményt ragadja meg, s jóízű magyarsággal, sok szellemességgel azt bizonyítja, hogy a virágének *Kreusl* János kikapós középkori nótárius durva, trágár tréfája. Ugy gondoljuk, mi a legjobban akkor jellemezzük Borzovai Nagy ezen magyarázatát, ha — tréfának fogjuk fel. Igy felfogva azonban a könyv igen ügyesen van megírva. m. j.

Grapengeter, Carl: Die nordfranzösischen Elemente in Mistrals Werken. In.-Diss. Kiel-Berlin, 1916. 8-r. 75 l.

Karch (1901) tanulmányozta az ó-provençalban található francia jövevényszavakat. A Feliber költőtársaság vezére szótárával (*Lou Trésor* 1878, 1886) és versei (*Eirèio* 1859), prózája (*Memori e raconte* 1906) nyelvével honosított meg vagy újított fel franczia szavakat, azokat a Rhönemelléki nyelvjárásba oltva megteremtette az új-provençalt. Ó- és új-provençal szavak gyakran egymással vetélkednek (*champ-camp*, *ehin-can*) és hangtani kriteriumok nem döntik el Limoges, Poitou tájszólásaiból vagy

a francia irodalmi nyelvből valók-e. Az *Atlas linguistique de la France* (Gilliéron és Edmont-tól) gyakran a déli nyelvjárásokban meghonosodott francziás alakokat tüntet fel (*sesoun, resoun, maigre*), azoknak fokozatos behatolását vagy a latin alakból való származását térképvázlat szemléltethette volna. Technikai okokból elmaradt. A szerző anyagát jelentés szerint csoportosította. Az időrend jobban rávilágított volna Mistral nyelvtérítő munkásságára. k. l.

Heidenstam, Verner von, Endymion. Regény Damaszkusról. Svéd eredetiből fordította Leffler Béla. 1918. Kner Izidor kiadása, Gyoma. 8-r. 205 l. 9 K.

A latmos-hegyi antik öröklő ez alkalommal a jelenkori (muhammedán) Keletet jelképezi. Az 1916-ban Nobel-díjat nyert szerző ebben az 1890-ben megjelent regényében azt a kétes értékű vállalkozást kockáztatta meg, hogy «egy várost, egy szent földet» tett meg a hősenek. Az igaz, emberi költészet már ezel talajt veszített nála s tényleg az utolsó lapig sehol sem tudott gyökeret verni. Életerős realizmust úgy látszik Heidenstam intentiói szerint sem szabad keresni a művében, ellenben fantáziájának az esztéta-ideáлизмus büszkén elfoglalt álláspontjáról való folytonos kilengései lépten-nyomon szomorú trivialitásokba sodorják. A könyv hatása kellemetlenül disszonans s e disszonantiában valamiféle erőteljes új művészet szárnybontogatását sem érezhetjük, legfeljebb idegesítő kapkodást az újszerű után. A fordító igazán nagy csalódást szenved az olvasónak, a kit előszavában oly hatalmas várakozásokkal tölt el. k. k.

Holthausen, F.: Etymologisches Wörterbuch der englischen Sprache Leipzig, Tauchnitz, 1917. VIII + 192 l.

A könyv velejében a mai irodalmi angol nyelv szókincsét öleli fel, a mennyiben ennek eredete meg van világítva. Elmaradtak tehát a homályos eredetű szók, azonkívül a ritka és elavult, a dialektikus és technikai etc. kifejezések, s a tulajdonnevek és földrajzi nevek is csak korlátozott számban vannak fölvéve. A czímszók száma azonban így is igen tekintélyes — nagyobb mint pl. a háromszor akkora *Skeat*-féle szótárban. [A consite etymolog. dict. New ed. Oxford, 1901]. Ennek fejében az egyes cikkek igen rövidék, jóformán kivétel nélkül egy vagy két sorosak, a mennyiben csak a közvetlen forrás [tehát enchorius szavaknál csak az ó- vagy közép-angol] van tekintetbe véve, míg a germán vagy indogermán megfelelések egészen mellőzve vannak, v. ö. pl. *am* 'bin' [ae. ~ *ēam*], *go* 'gehen' [ae. *gān*] etc. Az ökonómia elve egyébként is néha tulságosan érvényesül, a mennyiben az etymonok jelentése nem egyszer nincsen közölve, v. ö. pl. gör. *lobós, kóbálos, kóbós*, kelta *vettonica* [s. v. *lobe, goblin, goby, betony*] etc. A quantitas megjelölése itt-ott nem pontos, v. ö. pl. lat. *hūmānus* (*human*), *família*, (*family*), *postea* (*puisne*), *nūntius* (*nunci*), óisl. *hāls* (*hawse*) etc. Az interpretatio azonban egyébként minden tekintetben a tudomány színvonalán áll. A könyv egészben véve — felsorolt apró fogyatkozásai ellenére — kezdőknek jó szolgálatot tehet — annyal inkább, mert benne a szóaccentus és az accentuált vokálisok kifejtése is meg van jelölve, v. ö. pl. *sugar* [šúga], *recourse* [Q] etc. sch. j.

Leyen, Fr. von der: Das deutsche Märchen. (Deutschkundliche Bücherei.) Leipzig, Quelle und Meyer, 1917. k. 8-r., 40 l. 0.60 M.

V. der Leyen neve a meseirodalomban fogalom lett. Nélküle e kérdéshez nem szólhatunk hozzá. Háttérbe szorította Spiesst és Bolte-Polivka «Anmerkungen»-jai mellett a Leyen-féle Grimm-kiadást is használnunk kell. A most megjelent kis füzet csupán a német mesével foglalkozik s ennek a történetét adja a legrégibb időkől kezdve a mai napig. Mielőtt azonban történetének megírásába fogna, megjelöli a mese határait, rámutat a testvér-műtajokra s erősen hangsúlyozza, hogy a mese fogalmát nem szabad összetévesztenünk a mesemotívummal. Ezek után tárgyalja a mese történetét s különösen azt mutatja ki, hogy a német mese mily idegen befolyások (zsidó, kelta, ind stb.) alatt jutott el mai formájához.

Közben megemlíti, hogy bénítólag hatott rá a humanizmus s felvilágosodottság kora s hogy ha a romantika nem jött volna s a Grimm-testvérek nem veszik pártfogásukba, először a gyermekszobába szorult volna, később azonban innen is kipusztult volna ez a német lélekkel annyira összenőtt költői műfaj. — A füzet a v. d. Leyentől megszokott rendszerességgel, módszerességgel s világossággal van megírva. Semmi fölösleges és semmi hézag nincs benne. Csak a végén ragadtatja el magát, mikor sem a katolicizmusmal, sem a protestantizmussal nincs megelégedve, hanem egy „deutsche Religion“-t óhajt és vár. Ezt a német mese aligha fogja meghozni. *sch. e.*

Mühlbrecht, Kurt: Die Dramatisierungen der Daudetschen Romane. Inaug.-Diss., Königsberg, 1916. 8-r. 180 l.

Daudet dramatizált regényei valóban megérdemelnék egy külön tanulmányt; először, mert szerzőjük behatóan foglalkozott a színpad elméletével s realistiens reformokat akart ott megvalósítani, másodsor, mert regényeiben sok mutat valami titkolt drámaírói érzékre. Bár Daudet rendesen munkatárssal dolgozott, legjobban azok a darabjai sikerültek, a melyeket aránylag minden segítségtől függetlenül készített. A színpad varázsán kívül erősen vonzotta az anyagi siker is, de ezért nagy árat kellett fizetnie: látnia kellett, hogy halványulnak el regényeinek színei a színpadi világításban. Mühlbrecht részletesen kimutatja az eltéréseket regény és dráma közt, de elfelejti összegezni a tanulságokat, a melyek munkája közben leszűrődtek. A színpad mind a jellemekben, mind a cselekvényben nagyvonalúságot, általánosságot kíván; a finom nuanceokat ép úgy eltünteti mint a végleteket; a túlságosan gonosz jellemek, Fanny, Dargenton, Sidonie jelentékenyen megszélesednek. A melancholia és a sentimentalismus helyébe rendesen a komikum és a humor lép (Risler, Jansoulet) s a szerelem szerepe nagyobbodik. Daudetban magában is sok van abból a sokat gunyolt déli képzelőtehetségből, mely a rendkívülit szereti jellemben, gondolatban, érzelemben; a dráma ezzel szemben mindig az örök nivelláló marad: a tömeghez szól s így annak az érdekkörén belül kell mozognia. Ezért nem vált Daudet, a drámaíró regényíró, igazi színpadi íróvá. *h. j.*

Schubart, Wilhelm: Einführung in die Papyruskunde. Berlin, Weidmann, 1918. 8-r. VIII + 508 l. 7 tábla. 18 M.

Encyklopædikus bevezetés a papyrológiába és a papyrusok világába: pontosan meghatározza a papyrologia tudománytani elhelyezkedését (I), könnyen áttekinthető, repertoriummal, forrásokkal és mintákkal minden igénynek megfelelően kiegészített fejezetekben tárgyalja a papyrus-palæographiát (II—III), az irodalmi szövegeket az ismeretesen kezdve s az újakat chronologiai és tartalmi sorrendben lehetőleg kimerítően ismertetve (IV—X), a papyrusok nyelvét rendkívül tanulságos összefoglalásban (itacismus, a tenuisok eltolódása a mediák felé, de még mindig *p+h*, általános uniformizálódás), sőt a stílusát is a különböző korokat jellemző próbák kíséretében (XI); vázlatosan adja a papyrusok korának (Nagy Sándortól a muhammedán hódításig) történetét (XII), közli a papyrus-kutatás alkotmány és jogtörténeti eredményeit (XIII—XIV) s mindazt, a mit megtudtunk belőle a hellenistikum Egyiptom népességéről (XV), vallásáról (XVI), műveltségéről (XVII), gazdasági viszonyairól (XVIII) és ú. n. magánrégiségiből (XIX); végül hozza valamennyi kiadott s a berlini múzeum anyagából pár még kiadatlan irodalmi szövegnek a teljes jegyzékét (XX). Új megállapításaiból e helyütt is megjegyzendő, hogy Gch. a ma rendelkezésünkre álló anyagra támaszkodva egészen alaptalannak látja azt a nézetet, a melyet, a mérsékeltbb formájában, 1907-ben még maga is vallott, t. i. hogy az antik könyvbeosztás a tekercsek hosszától függött és ennek felelt volna meg. Az okmány-szövegek feldolgozásában elődje és versenytársa Gch.-nak Mitteis és Wilcken: az irodalmi szövegekben azonban még senki. Nagyszerű összefoglaló munkája nélkülözhetetlen kézikönyveink sorába való. *k. k.*

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

A *Dugonics-Társaság jelentései*. I. Főtitkári jelentés 1914—1916-ról, írta Tömörkény István †. II. Titkári jelentés 1917-ről, írta Móra Ferencz. Szeged, a Dugonics-Társ. kiad. 1918. 8-r: 52 l.

A *Dugonics-Társaság Tömörkény-emlékünnepe* néhai főtitkára halálának első évfordulója alkalmából 1918. ápr. 28-án. Szeged, a Dugonics-Társ. kiad. 1918. 8-r. 45 l.

A füzet Tömörkényre vonatkozó szubjektív emlékezéseket tartalmaz, Balassa Ármin és Móra Ferencz tollából.

Enyvvári Jenő: Philosophiai szótár. (Kultúra és Tudomány.) Budapest, Franklin-Társulat, 1918. 16-r., 173 l. 3-20 K.

A szerző céljával azt jelöli meg, hogy »egy régóta érzett hiányt« pótoljon irodalmunkban. Az Akadémia által 1834-ben kiadott »Philosophiai Műszótáron« kívül (mely azonban csak a magyar bölcsészeti műszavak gyűjteménye) eddig hasonló mű nálunk nem jelent meg. Enyvvári szótárát szigorú egységessé, éles, pregnáns meghatározásokra való törekvés tesz ki tudományos szempontból is értékessé. Meghatározásaiban a legújabb philosophiai iránynak, a Husserl-féle phenomenológiának a módszerét gyümölcsözteti. A népszerűség és általános érthetőség szempontjából azonban kifogásolni való is akad benne. A szerző gyakran elfelejti, hogy philosophiai kultúránk milyen kezdetleges még. Külön dicséretet érdemel a bibliographia: minden fontosabb philosophiai fogalomhoz kimerítő irodalmi utmutatás járul, a magyar philosophiai irodalom különös tekintetbevételével. Egyetemi hallgatók számára ez az irodalmi rész valósággal nélkülözhetetlen lesz.

Erdélyi Lajos: Új térképeket a magyar nyelvjárásokról. (Kny. a Pæd. Ért. 1917. évi 10/12. számából.) Budapest, 1918., K. 8-r., 12 l.

Bárcsak megvalósulna szerző kívánsága az új magyar nyelvjárási térképeket illetőleg! De készítésük feltétlenül szakemberekre tartozik, kik a phonetika teljes birtokában vannak. A tanítványok — mint szerző is gondolja — legfeljebb mint mediumok és segítőtársak vonhatók bele a munkába. Véleményem szerint a nyelvjárások tanulmányozását (a magyar mellett a hazai többi nemzetiségekéit is!) egyetemesen kellene intézni s a tájshírlékokat phonogramokban megörökíteni. Így aztán tudományos színvonalon álló térképeket kaphatnának.

A *Gyöngyösi Irodalmi Társaság Évkönyve*. IV. köt. 1915—1918. Ungvár, Földesi Gy. könyvny. 1918. 8-r. 144 l.

Alkalmi czikkek az Arany-jubileumhoz; írói méltatások Szabó Albertről, Fincicky Mihályról, Somló Sándorról; Gyöngyösi László tanulmánya Gyöngyösi István ifjúságáról.

Huss Richárd: A gótok háborús költészete. (A debreczeni tud.-egyetem népszerű főisk. tanfolyamán tartott előadások. 20. sz.). Debreczen, Csáthy Ferencz, 1918. 8-r., 451 l. 22 K.

Könyvtár, Olcsó. Szerk. Heinrich Gusztáv. Budapest, Franklin-Társ. 16-r. Számonként 40 fill.

1894—1902. *Ilk Albert*, Nemzetközi jog. 179 l.

Örökségünk, A mi. A sárospataki ref. főiskolában a reformatio négy-százados évfordulója alkalmából tartott egyházi beszédek és felolvasások. Sárospatak, Ref. Főisk. könyvnyomda, 1918. N. 8-r., 188 l. 10 K.

**Pukánszky Béla*: Herder hazánkban. I. Herder és a népies irány. (Német Philol. Dolgozatok. XXIII. k.) Budapest, Pfeifer Ferdinánd (Zeidler Testvérek), 1918. N. 8-r., 120 l. 5 K 50 fill.

Weber, Arthur: Josef Rauch. Erinnerung eines Offiziers aus Alt-österreich. Herausg. von —. München, Georg Müller, 1918. L + 531 l. (A *Bevezetésre* nézve l.: EPhK. 1917. évf., 191. l.)

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADEMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

BLEYER JAKAB

ÉS

FÖRSTER AURÉL.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDAJA.

1919.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt class. philologiai dolgozatok kéziratát **dr. Förster Aurél** (IV., Eskü-tér 8.), a modern philologiai dolgozatokéi **dr. Bleyer Jakab** czímére (VIII., Mikszáth Kálmán-tér 4.) küldendők. Fölölvások **dr. Papp Ferencz**, I. titkárnál (II., Vérmező-út 12.) jelentendők be.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

ZAMBRA ALAJOS: Metastasio «Poeta Cesareo» és a magyarországi iskola-dráma a XVIII. század második felében.....	1
HELLE F. HUGÓ: Priscianus grammatikája (I.).....	74
THIENEMANN TIVADAR: Szeenci Molnár Albert német fordításai.....	87
HUSZTI JÓZSEF: Aeneas Sylvius humanista törekvései III. Frigyes udvarában (I.).....	96
PAIS DEZSŐ: Madách és Lamartine.....	107
STAMBERGER ERZSÉBET: A classicus költészet főbb bukolikus és georgikus közhelyeiről (I.).....	120
KIRÁLY GYÖRGY: A Tell-monda és Hatto-monda legrégibb nyomai irodalmunkban.....	128

HAZAI IRODALOM.

Geyza Némethy: Coniectura ad emendandum Firmicum Maternum astrologum. RÉVAY JÓZSEF.....	130
Pollák Dezső: Ivain és Owein. ECKHARDT SÁNDOR.....	135
Harsányi István: Malakiás próféta könyve. BLAU LAJOS.....	138
Pausz Gabriella: Nemes Artner Mária Terézia (1772—1829) és írói köre. BERDE MÁRIA.....	139
Ungarische Lieder. Übertragen von Karl Somló. Vorwort von Leo Heller. TROSTLER JÓZSEF.....	141
Maria Moormann: Die Bühnentechnik Heinrich Laubes. — Gatman Erzsébet: Heinrich Laube tragédiáinak technikája. KÁDÁR JOLÁN.....	142
Várady Imre: Gellert hazánkban. PUKÁNSZKY BÉLA.....	144
Horváth József: Bölcsészettörténet. FÖRSTER AURÉL.....	146

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Les Classiques français du moyen âge publiés sous la direction de Mario Roques. 15. Les Chansons de Jaufré Rudel éditées par Alfred Jeanroy. 16. Bibliographie sommaire des Chansonniers provençaux (Manuscripts et éditions) par Alfred Jeanroy. KARL LAJOS.....	148
Quinti Sereni liber medicinalis. Edidit Fridericus Vollmer. RÉVAY JÓZSEF.....	149
Goethes Briefwechsel mit Heinrich Meyer, herausgegeben von Max Hecker. HUSZTINÉ RÉVHEGYI RÓZSI.....	151
Reitzenstein, R.: Die Göttin Psyche in der hellenistischen und frühchristlichen Literatur. BRAUN SOMA.....	152
Dibelius, M.: Die Isisweihe bei Apuleius und verwandte Initiationsriten. BRAUN SOMA.....	153
Walther Brecht: Conrad Ferdinand Meyer und das Kunstwerk seiner Gedichtsammlung. KERÉNYI KÁROLY.....	155
Clemens Baeumker: Der Platonismus im Mittelalter. KERÉNYI KÁROLY.....	157
Richard Volpers: Friedrich Schlegel als politischer Denker und deutscher Patriot. ENGEL MÁRIA.....	158

DOKTORI ÉRTEKEZÉSEK.

Détsy Erzsébet: Baksay Sándor mint elbeszélő. ZSIGMOND FERENCZ.....	160
Schwarz Hajnalka: Abonyi Lajos (1833—1898) élete és irodalmi munkássága. ZSIGMOND FERENCZ.....	161
Haitsch Ilona: Drámaelméleti polemiák története Bajzától Gyulaiig. ZSIGMOND FERENCZ.....	161
Volenszky Béla: Csiky Gergely társadalmi drámái. ZSIGMOND FERENCZ.....	162
Bakonyi Hugó: Az ember tragédiája és egyik német rokonműve, Schack gr. «Világ korszakai». BRISITS FRIGYES.....	162

A tartalom folytatását lásd a III. oldalon.

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

Arany Jánosról szóló program-értekezések. GÁLOS REZSŐ	163
Koszó János: A költői alkotás lélektana. BRUSITS FRIGYES	164

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XLIV. KÖZGYŰLESE.

I. Titkári jelentés. PAPP FERENCZ	165
II. A pénztárvizsgáló-bizottság jelentése	169
III. Az 1919. márcz. 29-iki választmányi ülés jegyzőkönyve	173
IV. A közgyűlés jegyzőkönyve	173

VEGYESEK.

Az 1918. nov. 18-iki ülés	174
Fodor Gyula	175
Adalék a Toldi-mondához. h.	176
Budapestinum. HÓMAN BALINT	177
Jókai forrásaihoz. TOLNAI VILMOS	178
A «Karthausi» hatása korában. SZINNYEI FERENCZ	179
Ki volt Janko Szibinyáni? LAJTI ISTVÁN	181
Kritikai megjegyzések a bajor nyelvjárások felosztására. SCHWARTZ ELEMÉR	183
A francia irodalmi exotizmus történetéhez. HANKISS JÁNOS	185
Az 'Ilyen' elnevezéséhez. KERÉNYI KÁROLY	186
Közlönyünk idegennyelvű kivonatairól	189
Új könyvek	189
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke	192

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben, minden hónap elején (augusztus és szeptember kivételével) jelenik meg.

Előfizetési ára: **30 korona**. Egy füzet ára **3 korona**.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, dr. Császár Ernőhöz (Budapest, VI., Felső erdősr. 1.) intézendők.

A reklamált füzeteket csak akkor küldjük meg ingyen, ha a reklamáció a füzet megjelenésétől három hónapon belül történik.

Hivatalos nyugtázás

1918 okt. 1—okt. 30.

Rendes tagdíjak 1914-re: dr. Kubicsek A. — **1915-re:** Bartos F. 5 K., dr. Kubicsek A., dr. Popovici J. 5 K. — **1916-ra:** Bartos F., dr. Kubicsek A., dr. Popovici J., Vajda K., dr. Zombory J. — **1917-re:** Barcza L., Bartos F., Boros J., Gyimóthy J., dr. Kubicsek A., dr. Négyesy L., Obendorf K., dr. Pitroff P., dr. Popovici J., dr. Schröder J. 5 K., Szuchy E., Tell A., dr. Vietórisz J., dr. Zombory J. — **1918-ra:** Barcza L., Bartos F., Boros J., Erczbrucker A., Faragó J., Friedreich E., Gerecs Sz., Glück P., Gyimóthy J., Hollós J., dr. Hollós B., Keller R., dr. Kubicsek A. 8 K., Ludwig K.-né, Moravcsik K., dr. Négyesy L., Obendorf K., dr. Pásztor J., dr. Pitroff P., dr. Popovici J., dr. Schröder J., Székely S., Sziklay Gy. Sz., Szuchy E., Tell A., dr. Vietórisz J., dr. Zombory J. — **1919-re:** Bartos F. 5 K., Hollós J. — Összesen 498 K.

Rendkívüli tagdíjak 1915-re: dr. Gajdos J. 3 K. — **1916-ra:** dr. Gajdos J. — **1917-re:** dr. Gajdos J. 1 K. — Összesen 10 K.

1918 nov. 1—nov. 30.

Rendes tagdíj 1913-ra: Schäfer J. — **1914-re:** Lippay Gy. 32 f., Mahler E., Schäfer J. — **1915-re:** Mahler E., Schäfer J. — **1916-ra:** Mahler E., Molnár E., Schäfer J. — **1917-re:** Lippay Gy., Mahler E., Molnár E., Otrok M., Pongrácz K., Schäfer J. — **1918-ra:** Binder J., Kornis F., Lippay Gy., Mahler E., Molnár E., Otrok M., Pongrácz K., Schack B., Schäfer J., Szekunzevics K. — **1919-re:** Binder J., Lippay Gy. — **1920-ra:** Lippay Gy. — Összesen 270 K 32 f.

Görög és Latin Remekírók

magyar fordításban, bevezetéssel és jegyzetekkel.
Kiadja a M. Tud. Akadémia klasszika-filológiai bizottsága.

Anakreon. (Ponori Thewrewk Emil.) 3 kor. 20 f. Görögül és magyarul	4.—
Bacchylides költeményei. (Hegedüs István.) 4 kor. 80 fillér. Görögül és magyarul	2.60
Catobölesmondásai. (Némethy Géza dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	1.20
Catullus versei. (Csengeri János.) 2 kor. 60 f. Latinul és magyarul	4.—
Cicero a kötelességekről. (Csengeri János.)	2.—
— A legfőbb jóról és rosszról. (Némethy Géza dr.) 3 kor. Latinul és magyarul	5.—
— Brutusa. (Posch Árpád.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Demosthenes beszédei. (Gyomlay Gyula dr.) II. rész. Két kötet. 4 kor. Görögül és magyarul	6.—
Enriyides. Herakles. — Hippolytos. (Latkóczy Mihály és Csengeri János.) Görögül és magyarul	7.20
— Phoinikiai nők. Medeia. (Csengeri János.) Görögül és magyarul	6.50
Gaius római jogi institutói. (Bozóky Alajos dr.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Gellius A. «Attikai éjszakák». (Barcza József és Sós József.) Két kötet. 7 kor. Latinul és magyarul	16.—
Görög anthologiabeli epigrammák. (Ponori Thewrewk Emil.) 2 kor. Görögül és magyarul	4.—
Herodotos történeti könyvei. (Geréb József.) Három kötet. 8 kor. Görögül és magyarul	16.—
Homeros Iliasa. (Ponori Thewrewk Emil.) I. kötet. 3 kor. Görögül és magyarul	6.—

Lykurgos beszéde Leokrates ellen. (Fináczy Ernő.) 1 korona. Görögül és magyarul	1.40
Paterculus C. Velleius. Róma történetéről írt két könyve. (Szölgyény Ferenc.) 1 kor. 60 f. Latinul és magyarul	3.—
Platon állama. (Simon József Sándor)	5.—
Görögül és magyarul	10.—
Platon. Euthyphronja, Sokrates védőbeszéde, Kritonja és Phaidonja. (Simon József Sándor.) 2 kor. 40 fillér. Görögül és magyarul	4.—
— Theaitetos. (Simon József Sándor.) 1 kor. 20 f. Görögül és magyarul	2.40
Propertius elégiái. (Csengeri János.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Quintillianus M. Fabius szónoklattana 12 könyvben. I. kötet: I—VI. könyv. (Prácsér Albert.)	6.—
Sallustius Caius Crispus összes munkái. (Cserép J. dr.) Latinul és magyarul	8.—
Seneca Lucius Annaeus. Erkölcsei levelek. (Barcza József.) Két kötet 9 kor. Latinul és magyarul	20.—
Suetonius császárok életrajzai. (Székely István dr.) 4 kor. 80 f. Latinul és magyarul	8.—
Thukydides. (Zsoldos Benő.) Három kötet. 6 kor. 40 f. Görögül és magyarul	11.60
Vergilius Publius Maro Aeneise. (Barna Ignác dr.) Bevezetéssel ellátta Némethy Géza dr.	4.—
— Eclogái. (Viétórisz József dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	1.20

Kaphatók :

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) r.-t.
Budapest, VI., Andrásy-út 21
és minden könyvkereskedésben.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

BLEYER JAKAB
ÉS
FÖRSTER AURÉL.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1919.

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny**be szánt class. philologiai dolgozatok kéziratát **dr. Förster Aurél** (IV., Eskü-tér 8.), a modern philologiai dolgozatokéi **dr. Bleyer Jakab** címére (VIII., Mikszáth Kálmán-tér 4.) küldendők. Fölolvasások **dr. Papp Ferencz**, I. titkárnál (II., Vérmező-út 12.) jelentendők be.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

ECKHARDT SÁNDOR: Bessenyei és a francia gondolat	193
HUSZTI JÓZSEF: Aeneas Sylvius humanista törekvései III. Frigyes udvarában (II.)	220
HELLE F. HUGÓ: Priscianus grammatikája (II.)	239
STAMBERGER ERZSÉBET: A classicus költészet főbb bukolikus és georgikus közhelyeiről (II.)	251

HAZAI IRODALOM.

Császár Elemér: A magyar irodalom fejlődése. PAPP FERENCZ	258
Apuleius: Az Aranyznamár. Ford. Brann Soma. HUSZTI JÓZSEF	259
Harsányi István: A sárospataki Rákóczi-könyvtár és katalogusa RÁCZ LAJOS	260
Gulyás Pál: A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke. IV. HANKISS JÁNOS	261

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Goethes Briefwechsel mit seiner Frau. Herausgegeben von Hans Gerhard Gräf. BERDE MÁRIA	262
Res Gestæ Divi Augusti. Herausgeg. von Ernst Diehl. FINÁLY GÁBOR	263
Victor Klemperer. Montesquieu. ECKHARDT SÁNDOR	263
Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf: Die Ilias und Homer. KERÉNYI KÁROLY	265
Anselm Schätzle: Balzac als Naturalist in seiner Darstellung der Frauenliebe. HANKISS JÁNOS	268
Elfriede Jacoby: Zur Geschichte des Wandels von lat. ū zu y im Gallo-romanischen. HANKISS JÁNOS	269

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG

XLIV. KÖZGYŰLÉSE.

Elnöki megnyitó beszéd	270
------------------------------	-----

VEGYESEK.

Az 1919. szept. 17., okt. 25. és decz. 13-iki ülés	272
Bayer József +. CSÁSZÁR ELEMÉR	274
Vahlen János köszönő levele	275
Pardon, pardonner, pardonare. VÁRI REZSŐ	276
Tompa «A jós festő»-jének forrása. KEMÉNY LAJOS	276
Magyar vonatkozások XVIII. századi angol regényekben. KILÉNYI MÁRIA	277
Schopenhauer a magyarokról. RÁCZ LAJOS	279
A proletár-diktatura cenzora	280
Új könyvek	281
A szerkesztőkhöz béküldött könyvek és füzetek jegyzéke	281
Doktori disszertációk az 1918-ik évben	283
A magyar philologiai irodalom 1918-ban. HELLEBRANT ÁRPÁD	285
Név- és tárgymutató	362

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben, minden hónap elején (augusztus és szeptember kivételével) jelenik meg.

Előfizetési ára: **30 korona**. Egy füzet ára **3 korona**.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **dr. Császár Ernő**hoz (Budapest, VI., Felső erdősor 1.) intézendők.

A reklamált füzeteket csak akkor küldjük meg ingyen, ha a reklamáció a füzet megjelenésétől három hónapon belül történik.

BESSENYEI ÉS A FRANCZIA GONDOLAT.

Bessenyeiről csupán Beöthy Zsolt adott eddig egységes és részletes képet. E kép különösen a nagy magyar író jellemét állította élénk mély megértéssel. De irodalomtörténeti szempontból is fontos eredményekre jutott a magyar széppróza monographusa; többek közt először mutatott rá arra, milyen erős benyomást hagytak Bessenyei lelkében Voltaire művei és egész működése. Azonban Beöthynek az a törekvése, hogy bizonyos egyéni vonásokon kívül Bessenyei egész gondolatvilágát tisztán és csupán Voltaire műveiből vezesse le, téves feltevésből indult ki és a kutatásnak félúton való megállapodását jelentette. Bessenyei művei, de különösen Bessenyei philosophiája nem magyarázhatók meg kizárólag Voltaire olvasásával.

Beöthynek még így is megmarad az az érdeme, hogy harmincz év óta az egyetlen, a ki Bessenyei gondolatvilágát részletesen bonczolgatta s e célból kéziratok műveit is tanulmányozta. Azóta csak egyes részlettanulmányok jelentek meg Bessenyeiről, az Agis-kérdéssel előtérben. Általában az irodalomtörténet csak a szépíró látta benne, ki a magyar szépirodalmat francia műformákban megteremtette. Ennek oka pedig főleg az, hogy nyomtatott művei közt, melyek mind ifjúkorában jelentek meg, csak kevés a philosophiai tartalmú. Ebben a korban még mindenféle irodalmi kísérletezések foglalkoztatták. Később azonban otthagyta a drámát és már a hetvenes évek végén bölcselkedésre adta fejét. Ettől fogva jóformán csak philosophiai tartalmú munkákat ír. Munkásságának ez a része csaknem teljesen ismeretlen, mert e munkákat, melyek csaknem mind kéziratban maradtak ránk, a kutatók elhanyagolták. Pedig ifjúkori kísérleteit, Agist beleértve, maga Bessenyei sem tartotta olyan fontosaknak, mint későbbi elmélkedő műveit. Kitűnik ez világosan egyik nyilatkozatából: „Eléggé próbáltam én is ifúságomban meg érésre, tellyes ítéllet tételre jönni, Poémákat Tragédiákat irtam, mellyeket most oly tüzzel rajzolni nem tudnék, de még is életemnek minden eseteit, tetteit öszve vévén, most innen oda tekintve, tsak úgy látom, hogy vak és eszetlen gyermek voltam. Te akkori munkáimból ki nem nézheted, de tudom én magam (Beszéd az országnak tárgyáról.) Ezzel szemben a *Bihari Remete* végén hangsúlyozza, hogy egész élettapasztalatát bele-tette ebbe a művébe. Ő magát nem annyira költőnek, mint inkább philosophusnak érezte. Ha igaz is, hogy a *Philosophus Destouches* valamelyik vigjátékának hatása alatt készült, előttem az is kétségtelen, hogy Bessenyei Parmenioban önmagát vitte színre, összes kétségeivel és melancholiájával. Másutt is számtalanszor rajzolja és elemzi magát

mint philosophust. Azonban míg szépirodalmi próbálkozásai, melyek megjelenésükkel a magyar irodalom új, modern feladatait jelezték történelmi nevezetességre tettek szert, addig bölcseletkései a cenzúra jóvoltából fókjában heverték, holott bizonyosan egy eleven magyar nyelvű philosophiai és politikai irodalom indult volna meg nyomukban. De még ilyen körülmények közt is megérdemli Bessenyei, a magyar irodalom újjáteremtője, hogy mint philosophust is megismerjük: hiszen ő a felvilágosodás nagy magyar gondolkodója; az egyetlen, a ki nálunk a XVIII. századi angol-francia racionalizmust és sensualizmust terjedelmes művekben népszerűsíteni, sőt némileg a magyar viszonyokra alkalmazni igyekezett. Ő maga is érezte, munkássága mennyire egyedül áll a maga nemében és a *Bihari Remetét* ezekkel az önérzetes szavakkal fejezi be: «Soha magyarul ily formában nem irtak».

Ha egész irodalmi munkásságát tekintjük, a szépiró Bessenyei eltörpül a gondolkodó mellett. Mennyiségben és minőségben egyaránt jelentékenyebb ez az eddig körülbelül ismeretlen Bessenyei az *Agis* szerzőjénél. Viszont hatására nézve Bessenyei philosophiája teljesen mellőzhető elszigetelt jelenség, bár francia levelei tanúsága szerint többen olvasták kéziratos bölcseletkéző műveit is. Én vele, mint a XVIII. századi felvilágosodás productumával óhajtok foglalkozni és kimutatni, milyen formában jelentkezik egy alapjában véve műveletlen, de becsületes, tanulni és tudni vágyó józan alföldi magyarban a francia gondolat.

* * *

Mert francia volt Bessenyei egész műveltsége, francziák voltak olvasmányai. Egész opusában csupán Wieland, Cronegk és Gellert neveit említi a német írók közül, hatásuknak azonban nyoma sincs. Wolffot, Puffendorft, mint az angolokat, kétségtelenül francziául olvasta. Ha forrásaira hivatkozik — s ez többször előfordul, — mindig francia írókra utal. *Agis* első és egyetlen műve, a melyen német író, Gottsched, befolyása érzik, még ha be is igazolódna az a sejtés, hogy a közvetlen minta itt is valamely francia vagy olasz operafeldolgozás.¹⁾ De még Gottscheden keresztül is Voltaire és a francia tragédia hagyományai uralkodnak *Agis*-ban és *Budá*-ban. Tisztán francia mintákra vallanak típus-vígjátékai, a *Philosophus*, *Laïs* és az elveszett *Kedvetlen okos*. De egyebütt is francia formákba öltöznek Bessenyei művei. Így jelennek meg a *Holmi* és a *Futó darabok* az általánosan elterjedt *Mélanges* és a *Pièces fugitives* címeknek megfelelően; e két munka az akkori francia irodalomban kedvelt egyveleg-műfaj terméke. Ugyanide tartozik a *Geschäfte der Einsamkeit* is, mely cím hű fordítása Verdalles *Loisirs de ma solitude*.

¹⁾ Zolnai Béla: *Az Agis-kérdéshez*. EPhK. 1918. 168. l. A párhuzamot Destouches *L'homme singulier*-je és Bessenyei *Philosophus*-a közt (EPhK. 1884) még ki kellene terjeszteni a «szérelmes filozófus» alakjának különféle feldolgozásaira. Érdekes, hogy Pohl Haydn-monographiájában (II, 376) említ egy *Il filosofo innamorato* cz. operát (Gassmann zenéjével), melyet 1771-ben adtak elő a Burgtheaterben. Az *Agis* és a *Philosophus* forrásainak kérdésében az utolsó szót egy bécsi kutató fogja kimondani.

jének. *A magyar néző*-ben ki ne ismerné fel a különféle nemzetiségű *Spectateur*-t? A *Galant levelek* címen írt kis levélregény a számos *Lettres galantes* címét viseli és a rendkívül népszerű levélregény-irodalom terméke. Mindezt bajos csupán Voltaireből magyarázni.

Van azonban egy kis munkája Bessenyeinek, melynek francia mintáját még pontosabban megjelölhetjük. Az *Anyai oktatás* (1777) már első pillantásra emlékeztet arra a sok jó tanácsra, melylyel a XVIII. századi francia irodalomban a szülők gyermekeiket elhalmozták. Se vége, se hossza a sok *Avis*-nak és *Conseils*-nek, a melyek hol *d'un père à son fils*, hol *d'une mère à sa fille*, vagy a családi viszony más kombinációjában adódnak. Bessenyei *Anyai oktatása* valóban egy ilyen műnek utánzása, melynek címe: *Avis d'un père à sa fille par Mr. le Marquis d'Hallifax traduit de l'Anglois.*¹⁾ E művecskének két fejezete (II. és VII.), melyben a vallásról és a rosszakaratú kritikáról van szó, szószerint átkerült Bessenyei *Anyai oktatásába*. Úgy látszik, a felvilágosodott angol írónak különösen a babona ellen írt sorai tetszettek a légyjában Bessenyeinek. E két fejezetben Bessenyei Hallifax művének csupán a tervét követi. A házassággal kapcsolatban (III.) más férjtipusokat említ, mint forrása. A házirendről szólva (IV.) szintén csak a témát tartotta meg Hallifaxból, egyébiránt az egyszerű nemes magyar asszony ideálját rajzolja. A társas élet fejezetében (V.) a francia-angol eredeti figyelmeztető óvái helyett női arcképeket kapunk, amolyan La Bruyère-szerű karakterrajzokat. A barátságról szólva (VI.) Hallifax arról tanít, miként kell egy jól nevelt leánynak az ártatlanságukat elvesztett nőkkel szemben viselkedni, Bessenyei pedig a baráti hűségről beszél. Végül a francia eredeti három elmaradt fejezete helyébe jött egy nagy szónoki lendülettel és anyai melegséggel írt zárószó.

Francia műfaji hatást mutatnak Bessenyei regényei is, mint ezt már Beöthy kifejtette. Itt azonban volt már magyar mintája is: Bessenyei maga említi, (*B. Gy. társasága* 18.) hogy látta Orczy Lőrincznél a «fejér Tatárok országát törvényével, szokásával megírva... melyben az országlásnak módja és az emberi társaságunk minémüisége magyaráztatik». A *Tarimenes utazása*, az *Amerikaner* és bizonyosan az elveszett *Podkorotz krónikája* tehát csak másodhajtásai annak a szatirikus regényműfajnak, mely a *Lettres Persanes*-nal kezdődik és Voltaire *Candide*-jában éri el tetőpontját. Mindegyikben valami exotikus külső alatt a kor társadalmi és politikai szatirája rejlik.

Itt említem meg Bessenyei feltűnő hajlamát az irodalmi portraifestés iránt. Igen sok művében találunk ilyen arcképeket, melyek kétségtelenül a XVIII. században még mindig divatos La Bruyère-i műfajhoz tartoznak; felismerhető a műfaj a jellegzetes álnévről, az egy szög alól vett jellemzésről és bizonyos sűrített mondatszerkesztésről.²⁾

¹⁾ Több kiadása van. Én az 1757-ben nyomott londonit láttam [Aradi Kulturpalota 9339].

²⁾ V. ö. *Anyai oktatás* V. (Dória, Duza, Licia); *Holmi XIX. Tarimenes utazása* (passim); *Értelmem ker.* (utolsó fej.); *Természet világa* 358—363. lap.

Még az antik klasszikusokat is francia fordításban olvassa Bessenyei: Lucanust¹⁾ francziából fordítja magyarra, Homerost szintén.²⁾ Az angol írókat hasonlóképen francia fordításokon át ismerte meg.³⁾ S míg német írókat alig említ, addig a francia írók nevei szüntelen a tollán vannak. Az idézetek közt van Molière, kinek, úgy látszik, a *Médecin malgré lui*-jét fordígtatta; legalább egy elveszett munkájának címe, *Dudásból lett doctor* erre vall. Corneille, Racine, Boileau (Deszpreo néven idézi a *Magyarság*), Rollin, Fleury, Diderot, Maupertuis, D'Alembert kerülnek szóba több ízben mint a francia irodalom remekei. Végül akadémiai terveiben is a francziák lebegnek Bessenyei szeme előtt.⁴⁾

Mindez, mint már többször kifejtették, Bécs kulturhatásával magyarázható.⁵⁾ A XVIII. század hetvenes éveiben Franciaország erős szövetségi politikát csinált Ausztriában s ennek megfelelően a már korábban is erős francia kulturhatások tetőpontjukat érték el. Bessenyei, ki a hetvenes éveket töltötte Bécsben, látta a francia színházat teljes fényében, eljárt Noverre, a kiváló francia balletmester alkotásait megbámulni és annyi elragadtatással távozott a színházból, hogy költeményt írt *Delphin*-ről, a francia tánczfenomén-ről. «Nóver, egy tudálatos tehetségű tántz-mester, ki a' régiségeket Bétsnek elő-hordja. Páris' ítéletéből tsinált egy tántzot; hol Párist, Júnó, Pallás, Vénus, a' közzéjek vetett arany almának el-ajándékozására, magok közt kénszerítették. E tántzban Delfén, Venus Isten-Aszszonyinak személyét jádította Így írja le Bessenyei a *Delfén* egyik lapján a kiváló francia balletmester *Jugement de Páris* című művét.⁶⁾ A *Delfén* is igazolja azt a fentebb említett gyanítást, hogy az operáknak is van talán valami közük Bessenyei ifjúkori kísérleteihez; a balleteket többnyire az operák előtt és után játszották s így Bessenyei bizonyosan látott operaelőadásokat is. Noverre természetes stílusa és Delphin bámulatos táncza különben mindenkit elragadott ebben az időben. Zinsendorf írja 1770-ben: «J'admire la danse de la Delfine. Quelle force, quelle précision, combien elle est supérieure à toutes les autres . . .».

Bessenyei elment Eszterházára is, a hol a herczeg nagyszerű ünnepségeket rendezett az újonnan érkezett francia követ, Rohan herczeg tiszteletére (1772). Ezek az ünnepségek, melyek emlékét Bessenyei az *Eszterházi Vigasságokban* verselte meg, szintiszta francia stílusban és pompában folytak le. A herczeg annyira elő tudta varázsolni a francia életet, hogy Rohan herczeg állítólag így szólt elragadtatásában: ⁶⁾ «J'ai retrouvé Versailles». Volt is itt a versailles-i park mintájára templom emelve a Napnak, Venusnak, Dianának, Fortunának, volt Ermitage, volt kínai stílusú kéjlak, a Bagatelle;

¹⁾ Laczka János Bessenyei-életr. (Nemz. Muz.)

²⁾ Fest Sándor: *Angol irodalmi hatások* 1917.

³⁾ Császár Elemér: *Bessenyei akadémiai törekvései*.

⁴⁾ Bleyer Jakab: *Gottsched hazánkban*; Petz Gedeon: *Bessenyei és Destouches* EPhK. 1884.

⁵⁾ *Delfén* az *Eszterházi vigasságok* (1772) függelékeképpen jelent meg. Noverre-ről v. ö.: Nagel-Zeidler: *Österr. Literaturgesch.* I, 701.

⁶⁾ Pohl, *Haydn* II, 4.

vadászslak, a Monbijou és volt egy négyszáz személyt befogadó színház, a hol

Negyedik Henriket, vadászva Jázdották,
Frantzia király volt; 's most azért mutatták.
Az Asszonyi nemből Diána' serege,
'S Vénusnak ragadó aranyos fellege;
Mezei játékra le-mentek volt Bétsbül ...

Nyilván Collé *Partie de chasse du roi Henri IV.* című népszerű darabjáról van itt szó s nem Shakespeare *VI. Henrikéről*, mint Haydn monographusa gondolja. Látjuk Bessenyei verséből azt is, hogy volt pásztorjáték is versailles-i módra, francia tragédiát is játszottak éneketétekkel, és végül német vígjáték után gyermekek némajátékot adtak elő. Ha az 1775-iki ünnepségekre is elment Bessenyei, akkor láthatta a párizsi utcai életet Eszterházán: bábszínházat, vásári kikiáltóbódékat, foghúzó doktort, ki magát francia dalban ajánlta, farce-előadást, olasz komédiát és Regnard *Szórakozott-ját* németül.¹⁾ Bessenyeinek volt alkalmuk megismerkedni Bécsben a francia technika haladásával is, látta Blanchard léghajóst az ég felé emelkedni.

Blanchárral repdestél a fellegek táján,
Semmivel szállván le végre szél hajóján.²⁾

Huszonhárom éves volt már Bessenyei saját bevallása szerint mikor a francia nyelv tanulásába fogott.³⁾ Francia leveleiből megállapíthatjuk, mennyire terjedt nyelvtudása. Bessenyei nem bírta kifogástalanul a francia nyelvet és stílusában néhány grammatikai hiba is akad:

Je vous prie Msr. de ne vous pas facher de ce que je *veuille* être aussi en même tems homme spirituel (VIII.) (értsd: *szellemi*, nem *szellemes*). Le bien *publique* (VIII.) Recompenses *eternel* (VIII.) J'étois obligé d'employer mon tems presque entierement *pour me faire connoître* un peu cette langue, si *vaste* et si difficile à *aprendre* ... (II.). Ce n'est rien encore que je viens de vous dire (VIII.) C'est de cet abime d'où le beau tems et les tempêtes de la vie humaine sortent successivement (IV. Réponse).

Van számos nehézkes és nem francia tollra valló szerkesztése is:

Vous étant françois, vous prétendez toujours, que je vous *ecrive* en françois (II.). Le gouvernement est un abime d'où personne ne peut sortir, *y étant une fois tombé* (IV. Réponse). Comme l'immortel Young le fait par ses nuits, dont *l'enorme élévation à sa première vue* nous saisit d'épouvante stb.

¹⁾ Pressburger Zeitung 1775, Nr. 3. Sajnálom, hogy nem láthattam egy francia szemtanú leírását az eszterházi ünnepekről, melyet Kont idéz Zorn de Bulach: *L'Ambassade du Prince Louis de Rohan à la Cour de Vienne. 1771—1774.* Strasbourg 1901.

²⁾ *Természet világa* 52. l. Ennek a XVIII. századi Blériotnak francia-német nyelvű reklámját megőrizte a B. Eötvös Collegium egyik colligatum.

³⁾ *Gesch. der Einsamkeit* francia levelei II. Első levelében, mely 1775. szept. 12-én kelt, 28 évesnek mondja magát.

Nagyjából mégis meglehetősen ír Bessenyei francziánul és kortársai közül határozottan kiválik. Nagy szorgalomra vall, hogy hét év alatt annyira vitte, mint a levelei mutatják. Később már ő tanítja Laczka Jánost francziánul (l. ennek Zaïre-ját).

Bessenyei a *Philosophus*-ban is használja a francia nyelvet. A finom, művelt ifjak társasága azzal kergeti el Pontyit, a durva, műveletlen magyart, hogy a Franciaországból elterjedt l'hombre-t játszva francziánul beszélnek (II, 5). A társalgási nyelv és a kártya-kifejezések mintha simábban folynának Bessenyei tolláról.

Ilyen környezetben, ilyen francziás levegőben ismerkedett meg Bessenyei a francia gondolkozókkal és a francia fordítások révén az angolokkal. Nincs elég adatom annak részletes kimutatásához, milyen mértékben voltak e philosophusok Bécsben ismeretesek.¹⁾ Annyi bizonyos, Bessenyei ezeket az írókat, mint majd meglátjuk, francia eredetiben olvasta és így közvetlenül érintkezett a francia gondolattal. Én tehát itt csupán annak megállapítására szorítkozom, hogyan alakult ki Bessenyei philosophiája az angol-francia gondolat hatása alatt.

1. Történelem, földrajz.

Első feladatunk megvizsgálni, honnan merítette Bessenyei történeti és földrajzi ismereteit, melyekre politikai és philosophiai elmélkedéseit építette? Rámutattak már előttem arra, mily mértékben befolyásolta Voltaire Bessenyeit történelmi nézeteiben. Az ő hatása alatt itéli el az Árpád-kort, mint a sötét fanatizmus és butaság korszakát és tartja Nagy Lajost nagyra, mert eltörölte a tüzesvaspróbát, Mária Teréziát pedig, mert nem tűrte a boszorkánypöröket (*Holmi* XXI). Voltaire utilitarizmusa tükröződik abban a gondolatában is, hogy ha hazánk történelmét vizsgáljuk, ne a «pereken» törjük a fejünket, hanem azon, hogy mi módon legyen az ország böcs és gazdag, mi módon lehet a kézi mesterség és kereskedelem útján a nemzeti vagyont szaporítani (*Holmi* XXIX). Ugyanily okokból írhatta Bessenyei elveszett Sully-életrajzát, ki Voltaire miniszter-ideálja volt.

Ettől az általános gondolati hatástól eltekintve meg kell jegyeznünk, hogy Bessenyei jóformán csak közép- és újkori ismereteit merítette Voltaire műveiből. *Egész Europa formája a XI-dik százban* című rövid munkája kivonat az *Essai sur les mœurs*-ból (XLIII. és kk.), mely munka általában főforrása maradt mindvégig.²⁾

Azonban Bessenyei saját tanúsága szerint Voltaire műveit kölcsönként példányban olvasta. Nem Voltaire feküdt hát asztalán, mikor Kovácsiban irogatott. Sikertült ugyanis megállapítanom, hogy Bessenyei az ókorra vonatkozó minden tudását Millot apát világtörténetéből merítette. Bessenyei különben maga jelöli meg történelmi és geographiai forrásmunkáit a *Magyar Néző*-ben (46. l.): *Geographie Historique Ecclesiastique et Civile par Vaisete a Paris avec Approbation*

¹⁾ Hogy műveik a XVIII. sz.-i főúri könyvtárainkban többnyire megvannak, l. alább.

²⁾ Pl. a legelső keresztteshad «Kuku Péter» (Coucoupêtre) vezetése alatt v. ö. *Essai* LIV., *Hunyadi János* 27. l. és *Term. vil.* 283. l.; Lothar király neje Teuberg istenitélete *Essai* XXX. és *Törvények útja* IV. stb.

Histoire Generale, et Ancienne par Millot, Geographie par Jaquet Essai sur les Moeurs par Voltair. Bessenyei idézési módjából kitűnik, hogy ő Millot 1772-iki négykötetes első kiadását használta, melynek címe valóban *Éléments de l'histoire générale ancienne* s a mely csak az ókori részt tartalmazza. Az újkor csak 1773-ban jelent meg és mikor a két részt egyesítve bocsátják ki, már *Éléments d'histoire générale* címet visel.

Millot szerfőlött olvasott író volt Bessenyei idejében. XVIII. századi főúri könyvtárainkban sehol sem hiányzik; Verseggy magyarra is lefordította. Népszerű olvasmány volt, mert Voltaire fellépése óta Millot az első egyetemes történet, mely kompilativ kézikönyv jellegét megőrizte, és mégis Voltaire szellemében és kritikája alapján adta az egész világtörténetet. Praktikus és modern mű volt a kortársak szemében, ma természetesen teljesen értéktelen. Míg egyrészt a régebbi történetíróktól megtartotta az anekdotaszerű adatok idézését, másrészt már Voltaire csípős kritikája vonzotta az olvasókat Millot-n keresztül. Ő is a babonáság terjesztésével vádolja a papokat, nem ugyan a keresztényeket, de ... à bon entendeur salut. «Ces prêtres qui pouvaient rendre de si grands services par la culture des mœurs, enchaînaient et gouvernaient le peuple par la superstition. Seuls dépositaires de la science, ils faisaient croire tout ce qu'ils voulaient» (I. chap. 3). Bossuet providentialis történeti felfogását Millot szüntelen czáfolja, a miben szintén Voltaire-rel egyezik. Másrészt Voltaire kriticismusa csillan át Millot sorain, mikor Suetonius szörnyű korkepeinek hitelességében kételkedik (III, 214). Voltaire Tacitusnak nem hitt és Bessenyei is emlékezik francia auctorai bizalmatlanságára, mikor Nero és Caligula szörnyű tetteiről olvas (*Társ. ered. Despota*). Átvieszi Millot Voltaire lelkesedését a kereskedő és iparosállamért és ép oly megvetéssel nyilatkozik a zsidókról, mint szokta volt a felvilágosodás apostola: «objets du mépris et de l'aversion de leurs voisins; nation grossière, barbare, superstitieuse, infidelle au vrai Dieu qui la combat de ses grâces; les Juifs, avec des lumières et des loix venues du ciel, méritaient cependant à peine d'être mis au nombre des nations policées» (I. p. 129).

Mindez, mint látni fogjuk, csak erősítette Bessenyeiben azokat az itéleteket és gondolatokat, melyek Voltaire olvasása közben keletkeztek lelkében. Másutt a compiler Millot Locke ideáit másolja. Így a társadalom eredete kérdésében ő is tanítja, hogy a családfe tekintélyéből nőtt ki a királyság eszméje. Bessenyei a *Társaság eredetében* Locke alapján szintén kifejti ezt a theóriát; Millot olvasása bizonyára csak megszilárdította véleményét e kérdésben.

Mert sokat olvashatta a lelkes magyar autodidakta Millot történetét. Már 1772 óta folyton idéz belőle (*Ember próbája* 93. és 98. l.) s ha kedvencz szokása szerint átfut a világtörténet «viszontagságain» az ősidőktől a legújabb korig, hogy a dolgok forgandóságából valamilyen szkeptikus «lám-lám»-ra jusson, mindig Millot sorrendjét tartja meg és az ő adataival hozakodik elő. Pontyit is Millot-val hozza zavarba Titius és Parmenio, *Magyar Néző* Millot szerint megy végig az «emberi emlékezeten». Egyiptom, Perzsia, Sziria, India, China, Görögország, Róma a rendes állomások e történeti elmefuttásokban. S mikor a *Holmi*-ban (XI.) saját tudását állítja szembe a

kálvinista theologus professzorával, ki őt tudatlansága miatt lenézi, ugyancsak Millot okori történetéből examinálja ellenfelét.¹⁾

Millot volt Bessenyei számára a történelmi adatok tárháza. A *Természet világa* szüntelen Millot-ra támaszkodik. Onnan vette az egyiptomiak állatimádására vonatkozó adatait (58), pedig ezek hitelességét Voltaire erősen tagadta (*Le pyrrhonisme de l'histoire* V.). Millot sugalta azokat a reflexiókat is, melyeket Bessenyei ennek kapcsán a babonaságról és az emberi esztelenségről kifejt. Ugyanitt olvasott a kinalak történelméről és Lykurgos törvényeiről, a heloták szomorú sorsáról (*Term. vil.* 218—219), Periklesről (161), Aristotelesről (169) stb. A *Társaság eredetében* (III.) Bessenyei kutatja, mit tudunk a társadalom kezdetéről és Millot-val együtt megállapítja, hogy az asszirok és egyiptomiak hihetetlen és ellentmondó adatokat közölnek az emberiség koráról. Ugyancsak Millotból idézi az asszirok és feníciaiak zavaros kozmogóniáit, mire csüggedten fejezi be: «Mond meg hát hogy áll a világ teste és mennyi? Hadd el! bajos dolog egy egérnek a Tokalyi hegy tövébe fúrt jukából megmondani, hogy hány szem szőlő terem felette». Ez a pittoreszk stílus már aztán nem francia eredetre vall.

Számos más hely, különösen a görög és római történettel kapcsolatban, tanuskodik arról, hogy Millot Bessenyeinek körülbelül az volt, a mi Montaignenek Plutarchos. Mindezeket mellőzhetem, hiszen könnyű a megfelelő helyeket a francia írónál megtalálni. Csupán két hasonlóságot említek még fel, mert ezek különösebb figyelmet érdemelnek.

Bessenyei módfelett gyűlöli Nagy Sándort, a «nemes tolvajt, boldog haramiát». A *Természet Világá*-ban egy egész fejezetet szentel gyűlöletének (102). Nagy Sándor képviseli szemében a gógos vágyat mások felett és mások kárán uralkodni, a háborút, az öldöklést, az önmagáért való pusztítást. Sőt Voltaire-rel is pörbe száll, a ki Alexandria felépítése miatt védni merte őt a *Dictionnaire philosophique*-ban és Montesquieu-vel, a ki csak két jelentéktlenebb ócsárolni való tettet talál a világhódító életében.

Ezt a nagy ellenszenvet Millot oltotta belé Bessenyeibe. Millot írja Nagy Sándorról: «Alexandre est une grande leçon pour les hommes et pour les rois. Ils y voient tout ce que peut l'ivresse de la fortune sur une âme généreuse, magnanime, qui aurait servi de modèle aux héros, si le vice ne l'avait pas infectée. Ce passage rapide du bien au mal, de la sagesse à la folie, de la modération à la fureur, de la gloire à l'opprobre, fera trembler l'homme raisonnable, au bord de l'abîme que creusent les passions». Bessenyei minden adatát Nagy Sándor életéről Millotból vette, még Montesquieu-vel is azért jut eszébe polemizálni, mert Millot is így tesz. Ez a nagy zsarnokgyűlölet és pacifizmus pedig végeredményben Voltaire-re megy vissza, a kit most saját érveivel czáfol meg.

A másik említésre méltó hely Millot-ban Agis története. Azt lehetne hinni, hogy végre megkerült az Agis tragédia sokat keresett

¹⁾ Egy ízben, a *Bessenyei György társaságá*-ban (44. l.), mégis az *Essai sur les mœurs* (XI., XIII. és XVII.) a kiinduló pont történelmi szemléjében.

forrása, azonban Millot elbeszélése sokkal rövidebb s egyes részeiben eltér a tragédia menetétől. Millot csupán Plutarchost kivonatolja.

Hogy azonban Bessenyei Millot elbeszélését jól ismerte, arról tanúskodik a *Társaság Eredete* (1802), melyben Millot szerint adja elő Agis történetét (50. l.): «Spárta Archontokat tett, kik a nép és király közt a szabadságot hatalmat fontoltyák, nem engedvén az uralkodókat a törvények felibe menni; és végre a dolgok sorába úgy ütött ki, hogy a mértékletes birák nyomták el mindenik részt. A királyok Agist megölték. Édes Anyja a tömlőztbe el vesztett fiának testére horúlt halálát zokogva, és gyermekének hideg tetemein szegtetett által, midőn a természetnek utolsó adóját fizetné a maga vérének. Cleomenes osztán ezen mértékletes birákat el törölte, élvén királyi hatalmával». Ez az előadás különösen Agis anyja sorsának elbeszélésében egyezik Millot-val, s e részlet hiányzik Plutarchosból: «Sa mère, son aïeule étaient venues pour le voir dans la prison. Les barbares les font entrer, et on les étrangle sur le cadavre d'Agis».

Bessenyeinek van egy igen terjedelmes történeti műve, a *Rómának viselt dolgai* (1801). Ez a vaskos kötet úgy keletkezett, hogy maga mellé tette Millot római történetét és kiírta fejezetről fejezetre, az elbeszélést mindenütt saját eredeti kommentárjaival kísérvé.

Ő maga tisztában volt azzal, mi egy történetíró feladata, Voltaire olvasása tisztázta nézeteit ez irányban: «Ved eszedben, — írja az olvasóhoz fordulva műve első lapjain, — hogy Rómának és az emberi nemzetnek viselt dolgait nem mesélni akarom előtted, hanem okokkal kívánom fel fedezni, mellyeknél fogva az embernek erköltseit, ösztöneit eszes és esetlen állapottyában ujjal mutogattuk ki. Tudod hogy a historiának a filozofia, statistica, politica és maga a természet törvénye mind testvér attyafia. Hogy is írjad az emberi tselekedetet, hogy értelmekben mind ezekre ne nehézkedgy? Minek irsz históriát ha csak mesélled? Úgy kel irni az eseteket, hogy olvasások által az embernek és világának isméréstiben bőltselkedhess is: hogy okosságunk sorsunkat a régiek hibáinál fogva megjavíthass». Bessenyeinek tehát tisztult felfogása volt a történetírás feladatáról és módszereiről. Azonban tudatában volt annak is, hogy szerény pusztai könyvtára, melyben csak «egy-két író és ócska kalendáriumok» vannak, elégtelen a történetírás ilyen nagy arányú művelésére. Marad a «természet» vagyis a józan ész mint kritérium. A *Rómának viselt dolgai*-ban tehát a szerző különféle politikai és morális elmélkedésekkel fűszerezi Millot szövegét. Így jegyzi meg pl. egy helyen, hogy a törvényes szabadság lényege az, hogy kit a hová a törvény rendelt, el ne nyomja a másikat (12. l.). Vagy másutt: «Úgy tetszik minden új, mindent mi csináltunk, pedig szokásaink messziről jönnek s törvényeinkben is sok van, a mi máshonnan került oda» (31). Millot szerint Romulus megengedte, hogy az atyák gyermekeiket megöljék. Mire Bessenyei felháborodva megjegyzi: «Akármit mondanak a mi erkölcsünk manéros romlása ellen, de hozzánk képest ezek fenevadak voltak». Ezek a glosszák, melyek feltűnően éles és önálló judiciumról tesznek tanuságot, megérdemelnének egy külön tanulmányt.

Hébe-hóba Bessenyei politikai theóriáiba is be tudta illeszteni Millot adatait és gondolatait. Így a demokráciát, a «paraszturakodást» Bessenyei, a monarchista, képtelen dolognak tartja s Millot

nyomán Athén történetével igazolja (*Társaság ered.*, Athenas), mely szörnyű igazságtalanságok történtek a köztársaság idején. Millot is felháborodik ezen: «une multitude effrénée disposant de tout, n'a plus d'oreilles pour les sages, lorsque la passion l'emporte et la précipite». Ugyanily gúnynyal ír Bessenyei a demokráciáról a *Természet világában* (213), és mikor a monarchiáról kimutatja, hogy az emberi társadalom legósibb formája, megint Millot-ra támaszkodik (*Társ. ered.* III. és Millot I, 1).

Millot műve, mint látjuk, Bessenyei állandó olvasmánya volt, míg Voltaire történeti munkáinak inkább a tendenciáit sajátította el. Bessenyeinek meglehetősen tiszta és modern felfogása volt a történetírásról, de képzettsége és eszközei a morális, politikai kommentátor szerepére szorították.

Forrásai közt Bessenyei első helyen említi «Vaisete» geográfiáját. E mű teljes címe: Don Joseph Vaissete: *Géographie historique, ecclesiastique et civile*. Paris 1755, 3 köt. in 4°. ¹⁾ Úgy látszik, ez a könyv is megvolt Bessenyei könyvtárában, mert ép oly kifogyhatatlan forrása elmékedésai közepette, akárcsak Millot. Innen merítette Bessenyei ismereteit az Európán kívül eső országokról. A *Természet világában* minduntalan lehet olvasni mindenféle vad népekről, jagasokról, cimbabasokról, kafferekről, de különösen hottentottákról, mint a természet igénytelen, vad gyermekeiről, a kiknek élete igen közel áll az állatok sorsához. Bessenyei ezt a nem épen rousseau-i felfogást Vaissete ethnographiáján elmélkedve nyerte.

Igen terjedelmesen írja át Vaissete-et, mikor a *Társaság Eredetében* azt a Voltaire-i gondolatot fejtegeti hosszasan, hogy absolut despotizmus nincs és nem is lehet. A *Mogol, Khina, Sziam, Japponia, Persia* cz. fejezetek ezen országok kormányzásának ismertetése Vaissete alapján.

Nincs minden érdek nélkül, hogy Bessenyei egy ízben forrása pontos megjelölésével idézi Vaissete véleményét a magyarokról. «A tulajdon értelemben vétetett tiszta magyarok elég szép természetűek. derék férfiak és erős hadakozó nép: törvényes szabadságokat felettéb féltik. A fő Rendek fényesek és méltóságosak, halálban szeretik a vadászatot, szép lovakat és gazdag asztalt. De azt vetik szemekre, hogy a zenebonára támadásra hajlandók, hivalkodók, és bosszuállók. Még is hozzáteszik, hogy királyok iránt buzgó hívégeknek a hadakban nagy próbáit atták. On leurs (!) reproche d'être remuans, vains et vindicatifs» (*Magyarország törv. állása*, Tiszta magyar című fejezet.) Bessenyei úgy látszik elfogadja Vaissete ítéletét, mert nem fűz hozzá kommentárt.

Jacquet geográfiája, melyre Bessenyei szintén utal, a Theresianum növendékei számára írt kis kézikönyv, mely Bécsben jelent meg. ²⁾ E mű fontossága igen csekély a Vaissete-é mellett. Rövid kis

¹⁾ Megvan az Akadémia könyvtárában, de hiányosan: Földr. Q. 3 A Hofbibliothek példányát is használtam.

²⁾ A múzeumi példány címe: *Éléments géographiques ou description abrégée de la surface du globe terrestre*. Imprimés à Vienne en 1755 à l'usage des jeunes cavaliers de l'Académie Militaire, établie par sa Majesté Impériale et Royale dans sa ville et résidence de Vienne; — Réimprimés

tankönyv, Bessenyei csak itt-ott használja fel egy adatát, mint pl. a kézirat *Holmi*-ban¹⁾ (IV.), mikor az «erősebb igazságáról» szólva megemlíti, hogy Guineában és Braziliában «a hatalmasabb emberek hizlalják a rab embereket s eszik mint mi a marhát». Ez Jacquet információja: «lorsqu'ils font un prisonnier qui est maigre, ils ont soin de l'engraisser» s aztán egy ünnepélyes lakomán megeszik (Du Brésil 299. l.). Egyébként Jacquet adatai körülbelül megegyeznek a Vaissette-ével s így Bessenyei nem sok újat talált e nagyon is rövid és vázlatos iskolakönyvben.

Voltaire *Essai*-je, Millot ókori története és Vaissette geografiája voltak Bessenyei történelmi és földrajzi tanácsadói. Philosophiai elmékedései közben sokszor nyúl hozzájuk, idézi őket s így érdemes volt velük megismerkednünk.

2. Vallás, metaphysika.

Bessenyeinek nincs philosophiai rendszere. Mint autodidakta, sok mindent vett át szeretett és sokat tanulmányozott philosophusaitól, de nem törekedett arra, hogy egy egységes philosophiai rendszert építsen ki. Ez a becsületes parasztnemes igen kicsinek érezte magát ahhoz, hogy ilyen merész vállalkozásba fogjon, viszont túlságosan józannak ahhoz, hogy bármely logikai konstrukciót a maga teljes egészében elfogadjon.

Philosophiai elmékedéseinek alaphangja a skepticizmus: az emberi ész nem tartja képesnek arra, hogy a lét nagy problémáit megoldja. A történelemből csak azt olvassa ki, hogy egyrészt nagy népek keletkeztek és elmúltak nyom nélkül, tehát az emberi lét igen relativ érték; másrészt a hány nép, annyi vallás, szokás, törvény és philosophia, bizonyosságot, az emberi ész megállapodását sehol se találjuk (*Bessenyei György társasága*). Ugyanerre az eredményre jut, ha a különféle philosophusok elméleteit összehasonlítja, akár az ókori bölceket nézi, akár az újakat vizsgálja. Mind ellent mondanak egymásnak és egy sem oldja meg a nagy talányt.

Nézed, hányod, veted a régi böltseket,
És a vallásban ki hirelt nagy szenteket.
Szólnak e világrul, de meg nem érthetik:
Egy se tudván, mit mond, ha reá kérdetik
Az ugyan jól tudom, hogy semmit sem tudok:
Ezt vallyá Socrates; én is annyit mondok!²⁾

De erre az álláspontra jutott Bessenyei főleg azért, mert a természet nagy problémáit teljesen megoldhatatlannak érezte. Akárhová néz, kérdéseire nem kap feleletet:

a Tyrnau, à l'Imprimerie du College Académique de la Compagnie de Jesus, l'an 1769. [Geo. 358.] Bár a szerző e kiadáson nincs megnevezve, kétségtől ez a Jacquet műve; bevezetésében a szerző erősen hangsúlyozza Németország tanulmányozásának nagy fontosságát, már pedig éppen Jacquet adott ki Bécsben hat más francia nyelvű tankönyvön kívül egy *Éléments de l'histoire d'Allemagne* cz. munkát.

¹⁾ Megjelent a *Bihari Remete* függelékeképen Debreczenben.

²⁾ *Term. vil.* 329.

A teremtés mivét voltodon vizsgálod,
 Hogy sehogy sem érted, szépen fel tanálad.
 Nem tudod, ujjodból körmöd mért nő mindég,
 Eszed, véred, epéd gondolatban hogy ég?
 Erőlködni kezdesz, hogy azt, ezt meg érthesd,
 A mi elmédre jöt, soha ne felejthesd;
 Azonban előtted minden titokká lesz,
 És a teremtésbe életed belé vesz.
 Küszködéseidre a természet nevet,
 Mikor titkát nézed, ezt mongya: *Nem lehet!*¹⁾

Írt néha oldalokat tele csupa kérdésekkel s ilyenkor a legcélszerűbb természeti jelenség is megfejthetetlen titoknak tetszik előtte (*Term. vil.* 336.).

Parmenio, a „filozófus”, a kibén Bessenyei önmagát vitte színre, ép ily súlyos problémákkal küzdöklik (II. 1.). Örökké tépelődik: a nagy természet egy nagy kérdőjelle lett számára. Csupán azt foghatja meg, hogy megfoghatatlan isteni valóság van, mely örökké él. És újra halljuk a szomorú „skepsis” szavát: „Mentül tovább tanulok olvasok, annál inkább látom, hogy semmit se tudok, és semmit a csupa természetben meg nem foghatok” (III, 5).

Egyik francia levelében Bessenyei ugyancsak elmondja, hogy kutatásai, elmélkedései annak felismerésével végződtek, hogy minden fáradsága hiábavaló: „J'avois aussi la sottise curieuse de vouloir deviner la cause de tant d'évenemens dans notre monde, faisant mes recherches continuelles pour ce but; à la fin j'ouvre mes yeux pour voir, si je suis devenu plus heureux, ou non. Hé bien, mon ami, le résultat de mes recherches se borne à me procurer la certitude de ce, que, par ma propre force, je ne conçois, ni ne comprends pas les choses dans notre univers.”²⁾

Kétségtelen, hogy e „skepsis” kialakulásában nagy része van Bessenyei tapasztalatlanságának, melylyel a philosophia tanulmányozásába belefogott. A rendszerek ellenmondásai elszédítették a nem túlságosan erős logikájú főt. Igen sokszor hasonlítja lelkét a czél nélkül háborgó átláthatatlan tengerhez s e romantikus költői képéből, mely nála majdnem kényszerképpé válik, világosan kitűnik átfogó, konstruktív képességeinek gyöngesége. A természeti problémákat legkevésbé sem érthette meg, mert fizikai és matematikai ismeretei sem voltak, bár Malebranche, ki jeles matematikus is volt és Volttaire, a ki a természettudományi ismeretek népszerűsítését egyik főfeladatává tette, legkedvesebb olvasmányai közé tartoztak. Malebranchéből legfőlebb azt az ő korában már elavult aristotelesi tételt tartotta meg, hogy négy elem van: tűz, víz, levegő és föld.³⁾ De ezt tán még Patakon hallhatta. Másutt meg azt látjuk, hogy az égitestek mozgásáról van valamelyes fogalma.⁴⁾ De ezzel aztán le is zártuk természet-

¹⁾ *Term. vil.* 52.

²⁾ Lettre à Msr. D... le 12 sept. 1775 a *Geschäfte der Einsamkeit* függelékében.

³⁾ *Recherches de la vérité* VI, 2e partie, chap. V. és *Értelem keresése* eleje.

⁴⁾ *Geschäfte der Einsamkeit* VI.

tudományi ismereteit. Nagy hiány pedig ez abban a korban, midőn minden philosophus és szépirodalom rajong a természettudományért és tudományos czikkeket ír.

Voltak azonban Bessenyei rezignált skepticizmusának irodalmi forrásai is. Elsősorban Voltaire jön itt számba, a metaphysikai módszerek örök ellensége és gúnyolója. Az ő álláspontja körülbelül azonos a Bessenyeiével: Isten létezését fel kell tennünk, de egyébként semmit sem tudhatunk. Csak a természettudományi kérdésekben lát világosabban mint a pusztakovácsii bölcs. De azért a *Dictionnaire philosophique*-ben (*Ignorance*) találunk oly skeptikus hangokat, melyek mintha a *Természet világa* kérdéseit inspirálták volna:

«J'ignore comment j'ai été formé et comment je suis né. J'ai ignoré absolument pendant le quart de ma vie les raisons de tout ce que j'ai vu, entendu et senti; et je n'ai été qu'un perroquet sifflé par d'autres perroquets.

Quand j'ai regardé autour de moi, j'ai conçu que quelque chose existe de toute éternité; puisqu'il y a des êtres qui sont actuellement, j'ai conclu qu'il y a un être nécessaire et nécessairement éternel....

Mais quand j'ai voulu marcher dans cette carrière infinie ouverte devant moi, je n'ai pu trouver un seul sentier, ni découvrir pleinement un seul objet; et du saut que j'ai fait pour contempler l'éternité, je suis retombé dans l'abîme de l'ignorance....

Pourquoi sommes-nous? pourquoi y a-t-il des êtres?

Qu'est-ce que le sentiment? comment l'ai-je reçu? quel rapport y a-t-il entre l'air qui frappe mon oreille et le sentiment du son?¹⁾ entre ce corps et le sentiment des couleurs? Je l'ignore profondément, et je l'ignorerai toujours.

Qu'est-ce que la pensée? où réside-t-elle? comment se forme-t-elle? qui me donne des pensées pendant mon sommeil? est-ce en vertu de ma volonté que je pense? Mais toujours pendant le sommeil, et souvent pendant la veille, j'ai des idées malgré moi. Ces idées, longtemps oubliées, longtemps reléguées dans l'arrière-magasin de mon cerveau, en sortent sans que je m'en mêle, et se présentent d'elles-mêmes à ma mémoire, qui faisait de vains efforts pour les rappeler».

Érdekes, hogy az *Értelem keresése* közben Bessenyei a kétségbeesítő problémák közepette szintén megállapodik az emlékezet csodájánál, melyről mint a legfelségesebb titokról beszél.

Voltairenél talán még erősebben befolyásolta Bessenyeit rezignált philosophiája kialakulásában a *Savoyai vikárius hitvallása*. Rousseau, ki itt az Istenben való hit szükségességét akarja kimutatni, ugyanolyan skepticizmussal szól a philosophusok rendszereiről és az emberi elme képességeiről, mint Bessenyei. Bessenyei jól ismerte és szerette az *Émile*-nek ezt a híres fejezetét, belőle vette, mint látni fogjuk, a *Bihari Remete* alapgondolatát, és nyíltan utal rá, mikor az emberi tudatlanságról elmélkedik:

Mennél jobban reá gondol elméjében,
Annál kevesebbé látta a fejében.
Igy tész vallást Rousseau a nagy Istenségrül,
Tudatlanságunkról és a gyöngeségrül.

¹⁾ Ugyanezt említi Bessenyei: *Holmi* VII.

Bessenyei tehát nem szereti a philosophiai rendszereket, akár csak Voltaire vagy Rousseau. Az emberi logika mindennemű merevségét kerülte. Wolff Keresztélyről, ki az egész philosophiát rationalizálta és matematikai formulákba öntötte, elítélő véleménynyel van abban a korban, mikor még Németországban dogma volt Wolff minden tétele. «A' szélesen ki terjeszkedett okoskodású Vólfius, — írja, — kik *Lokkal* az egész emberi értelmén láttatnak meg osztozni, és az magának egyik *hemisfériumot*, másik másikat részbe venni, úgy tanít, *Logikájának* elején. mintha valóságos tsalhatatlan és meg-határozott igazságokat tsak *Mathessissel* lehetne ismérni, tanulni. De azért nem megyen világunk mindenkor *Mathesis* szerint — ha valamit meg-akar határozni; és mivel az igazságra nagy szüksége van, annak tanulása, és kiszolgáltatása módját is könnyűnek, közönségesnek teszi; és haszontalan tzirkalmazzuk az igazságot, mert az idő, szokás, kár, haszon, és hatalom mindenkor szabadon fognak mindenben parantsolni; azért a' *Mathesist* is oskolában tanulják, de vallásban 's törvényben el-felejtik» (*Bessenyei Gy. társasága*).

Van azonban egy francia philosophus, a ki mélyebb nyomot hagyott Bessenyei philosophiai gondolkozásában s ez az egyetlen, a kinek rendszerét elfogadta a mikro- és makrokosmos értelmezése gyanánt. Pedig a kiről szó van, egy kevésbé ismert philosophus: Robinet, a *De la nature* cz. könyv szerzője. Parmenio, a ki, mint láttuk, elsúlyed kételyei tengerében, Robinet-ben találja a legtöbb pozitivumot. Csupán azt veti szemére, hogy philosophiája csak a természetet magyarázza meg: «Ez a Locke is csak a sok kétséget csinálja; nagy philosophus, de sokkal nyilvánban beszél nála Robinet, ki annyi idővel utána ír; hanem mi haszna? Robinet is azzal a mély észszel csak természetben okoskodik».¹⁾

Robinet műve 1761-ben jelent meg és nagy feltűnést keltett. Magyarországon is népszerű lehetett; az aradi könyvtárban például három példányban van meg s az előttem ismert XVIII. századi főúri könyvtárakban sehol se hiányzik.

Robinet főgondolata, mely oly erősen hatott Bessenyeire, az antik herakleitosi gondolat felújításának látszik: a természet harmóniája a két principium: a jó és rossz egyensúlyában rejlik. A hol sok a jó, ott sok a rossz is. Fájdalom jelentkezik a gyönyör nyomán, igazság a hazugság mellett. Az emberben van a legtöbb jó, de egyúttal a legtöbb rossz is; az ásványban a legkevesebb jó, de egyúttal a legkevesebb rossz is. Az élet nyomán jár a halál, s a rothadásból új élet keletkezik. «Le bien est nécessairement allié à un mal qui l'écale en nombre et qualité.»

Ez a paradoxon módfelett megtetszett Bessenyeinek, talán azért mert a merész általánosítás ellenére is megfért skeptikus hajlandóságával. Robinet tana ugyanis megmagyarázza a rossz létezését, s hirdetője hideg objectivitással nem azt fogja mondani: úgy van jól a világ a hogy van. hanem úgy van a világ, a hogy van. Bessenyeit a szkeptikus és pesszimista morálphilosophust jobban kielégített egy ilyen a helyzetbe beletörődő megoldás, mint Leibniz derűs vagy

¹⁾ Philosophus, III, 5. Említi még Robinet nevét: *Gesch. der Einsamkeit* VII. és *Természet világa* 346. l.

Rousseau társadalomellenes és csupán az egyént átkaroló optimiz-musa. S valóban politikai műveit nem tekintve nincs munkája, melyben Robinet teóriájának nyomaival ne találkozánk. Nem lesz érdeketlen, időbeli sorrendben haladnunk. Már 1772-ben, mikor Pope-ot magyar versekben átírja (*Embernek próbája*) egyes helyeken világosan kifejti, hogy minden létezés ellentétes elemek küzdelméből fejlődik (36., 38. és 59. l.). Popenál e theoriának csak halvány nyomát találjuk. A *Bessenyei György társaságában* (1777) kimaradt Robinet a philosophusok sorából, talán mert itt épen a philosophusok ellentmondásaival akarta bebizonyítani skeptikus álláspontját, Robinet theoriáját pedig elfogadhatónak tartotta. A *Philosophusból* (1777) már idézték Parmenio elismerő szavait. A *Geschäfte der Einsamkeit*-ben (1777) több helyen (13., 34. és 49. l.) kifejti, hogy valamint a bolygókat pályájukban két ellentétes erő tartja fenn, úgy az ember is a sympathia és az anthipathia keveréke és hogy az élőlényekben a fájdalom és gyönyörűségérzet egyenlő arányban vannak meg, mert minden két egymást ellensúlyozó végtelből áll. A *Holmiban* (1779) két fejezet tartalmazza Robinet eszméit. A *Mozgás* (VI.) címűben a szerző elmondja, hogy a természetben tulajdonképen minden él és meghal. Még a könyvben is, melyet holt tárgynak nézünk, van valami oly erő, mely belső részeit rágja. «Oly rendbe vannak a dolgok, hogy eléb meg kel valaminek oszlatni, hogy új vidámságra jöhessen, mihent már az igaz, hogy rothadás nélkül, semmi féle mag nem virágozhatik, mindjárt el hiheted, hogy a Természet mikor rothaszt, akkor kezd éleszteti is.» A csikó a mén magyából támad, az meg rothadó szénából és zabból. A ganéjból is kövér búzamag lesz. Minden dolog szüntelen szül, él és születik, azaz más formákba öltözik. Ha Bessenyei György elrothad, egy káposztafőt fog táplálni tetemével. Másutt meg a legjobb államformáról értekezve (XXIV.) kifejti azt a rezignált robinet-i tételt, hogy legboldogabb sorsunk, ha több rosszat nem szenvedünk, mint a mennyi jóval élni szoktunk. Van-e oly nagy jó a Természetben, egy részről, mely másfelől nagy rossz nem lehet? Megkívánsz valamit, eszel, megcsömörlesz és kilel a hideg. A szerelem boldogság és kín, a gyermek állapota gyötrellem és boldogság, az egészség fönntartartására betegség szükséges, és minden édesség keserűséggel van keverve. Énnélfogva olyan törvények nincsenek, a melyek az emberiséget a szenvedésektől megóvják, mert a jó és rossz mindenféle kormányzásban egyenlően van elosztva. Későbbi munkáiból, a *Debreczennek siralmából* (1802), sőt a *Tarimenes utazásából* (1804) sem hiányzik Robinet elmélete. (*Debr. sir.* 47. l.; *Tar. ut.* IV, 3.) De főleg nagy összefoglaló művei, a *Természet világa* (1801) és a *Bihari remete* mutatják meg, mit jelentett tulajdonképen Bessenyeinek e gondolat. Már az ember születéséről szólva megjegyzi Robinet nyomán, hogy a természetben nincs gyönyörűség kín nélkül (*Term. vil.* 45. l.):

Nézzed a természet magát mint rikattya,
Mikor ágyékait életre fajzattya.
Gyönyörűségi közt kinokbul tenyészik,
S midőn újra éled tsaknem el enyészik...
Nem ad a természet kin nélkül örömet:
Mindenbe mérget vet és keserű ürmöt.

Másutt hosszasan kifejti, hogy a természet maga is ellentétekből áll fenn. A halálban virul az élet (332. l.):

Talán a halál csak vetkezés, öltözés.
És egyik formából másba lett költözés.

Hideg kovából és éreből üt ki a tüzet. Az állati élethez hideg meleg egyaránt szükséges. A tűz és a víz egymás ellenségének látszanak, de ha elválnak egymástól, az egész természet elpusztul:

Igy e két nagy állat egy mással hartzolva,
Lettek örökösen magokhoz lántzolva.

Végül is valószínűnek tartja, hogy a hidegség és melegség egyenlő mértékben van jelen a világ testében, mely csak így tud fennmaradni.

De a legbecsesebb tanulság Robinet elméletéből számára a morális problémának: a rossznak, az emberi gyöngeség létezésének megoldása. Rossznak, hibának *kell* lenni, mert azt a természet rendje megkívánja és ennek a tételnek a megértése megnyugtatta Bessenyeit, a ki evvel a formulával igyekszik az embereket megnyugtadni: «a világ így megyen». A *Természet világa* morális problémáinak az utolsó szava ez (382. l.):

Ellenkezésnek kel lenni mindenekben,
Ez örökös törvény, tud meg, az életben.
Van préda, van fukar, van jó, van gonosz is;
Van édes, keserű; van okos, bolond is.
És ha ellenkezést köztök nem lenél,
Külömbőségek nélkül semmit sem esmérnél...
Ember, angyal, barom, balha, tetű, legyen,
Mind meg áll a sorján. *A világ így megyen.*
Az első gazdagit: a menykő fel éget,
S még is együtt lakják látod a felleget.
Egybe van keverve ez az örök Minden
S ellenkezésekkel állhat meg a rendben.

Tudjuk, hogy a *Bihari remete* (1804) második címe épen ez a tétel: *A világ így megyen*. Címbe tette Bessenyei az ő megnyugvásának tételét, mert az emberre vonatkozó vizsgálatai ezzel a tanulsággal zárulnak. Nyíltan szembe száll Rousseau és mások naiv optimizmusával, kik hisznek az aranykorban, hiszik hogy az emberek a társadalmi élet kialakulása előtt boldogok voltak. Inkább rozsdakornak hívná ő ezt a kort, mert hiszen az emberek barmokként éltek, akár a hottentották. Rossz mindig volt s az emberek közt is egyik jó, másik rossz. De épen ez a különbség a természetben nagyobb tökéletességre mutat, mint az egyenlőség. «Miért egyik ember forró véru. dühös?, a másik hideg természetű, engedelmes? Miért van víz és tűz? Az ólt, ez éget. Ellenkezést mutatnak egymás közt és a Természet tökéletességére tartoznak. Kitsinyben nagyban a Természetet szüntelen való ellenkezés tartja fel... Ellenkezés és különbség nélkül jobb sem szebb sem volna a Természet, sőt hibás lenne... Nap, hold, csillag és tűz nélkül nem látnál árnyékot. Az okosságnak bolondság a tükre, melyben érdeme kitetszik. Hasonlóul jó cselekedet rossz nélkül nem lehet, mint az egészség betegség nélkül és az élet halál nélkül, —

mert a' Világ így megyen ; hol az embernek úgy kell lenni, a' hogy van !»¹⁾ A *Vátozás és Újjulás* cz. fejezet ugyanennek a sajátságos paradoxonnak további kifejtése. A természet mindent megújít. «Mihelyt a Világnak nagy teste ellenkezésben áll fenn ; lehetetlen az ember kis világában is az érzékenységnak ellenkezés nélkül formáltatni». Ha az ember kívánsága nem teljesül, emésztődik, ha kielégül, unalomba esik. Maga az élet veszendő, hogy legyen tulajdonsága állandóság és valóság? Az ember erősnek mutatkozik, de belül gyenge. «Embernek hát azok kik változhatnak, és Természetek szerint cselekesznek, — *mert a Világ így megyen!*»

Látjuk, mily mélyen hatott Bessenyei gondolkodására Robinet elmélete. Elfogadva e rendszert skeptikus hajlamai ellenére nemcsak kozmogóniai, hanem morálphilosophiai megoldásképen sőt egyik főmesterével Rousseauval is szembe állítja. Pessimista élettapasztalatának és rezignált hangulatának felelt meg ez az elmélet, a mely kiegyenlíti, sőt szükségesnek tartja az ellentéteket, s így a jóval szemben a rossznak is egyenlő részt biztosít a természet és az ember constitutiójában.

De ennél az alaptételnél tovább már nem megy az alföldi bölcs. Robinet nem tudja megoldani a nagy problémát, mely Bessenyeit is izgatta: a dualizmust, a test és lélek viszonyát, nem tudta az emlékezőtehetségnek kielégítő magyarázatát sem adni, pedig Bessenyei ezt tartja a lélek csodájának. Ez utóbbi kérdésben Bessenyei ugyanis idegenkedik a hétköznapi, durva materialista felfogástól; Robinet pedig holmi hajlékony rostok játékával magyarázza a «lélek csodáját».

Maradtak tehát a nagy metaphysikai problémák, melyeknek megoldását másutt kellett keresnie. Ezek közül főleg azok foglalkoztatták Bessenyeit, a melyek egyúttal a theologia nagy problémái is, s a melyek egy autodidakta philosophust is elsősorban érdekelnek.

Első helyen áll az Istenség, a causalitas problémája. Bessenyei deista. Istenben való hitének több forrása van. Elsősorban bizonyára vallásos nevelését kell említenünk. Azonban mikor Bécsben megismerkedik a XVIII. századi philosophiai irodalommal, megtalálja Istenhitének bölcseleti indokolását is.

S itt Bessenyei olvasmányai legnagyobbbrészt megegyeztek: Voltaire és Rousseau ép oly hévvel védték az Isten létezését, mint a philosophusok ellenfelei, Clarke és Formey, kiket Bessenyei igen jól ismert és tanulmányozott.

Voltairenek éppen azért száll védelmére a *Holmiban* (XXXVIII.), mert sokan atheistának mondják, pedig ő munkáit olvasva sehol se talált olyat, a mi ezt bizonyítaná. Olyanok állítják ezt, mondja, a kik három sorát se olvasták. Hogy megismerjük, francziául kell tanulunk, mert csak néhány apró darabja van németre fordítva. Voltaire sehol a szentírás czáfolatát célul nem veszi, gyalázzal sem Krisztusról, sem apostolairól nem szól. Csak azt mondhatjuk, hogy a szentírást másképp magyarázta mint mi. Azt látni Voltaireben, hogy sem katolikus, sem protestáns vagy óhitű quaker. Ellenben ő maga panaszkodik sok helyen, hogy őt atheistának tartják «megmutatva

¹⁾ *A' világ így megyen* cz. fejezet.

erős okokkal, hogy Atheusság eszetlen embert illet, nyilván valija, hogy Istent ismer, imád és tisztel.

Még a lélek halhatatlanságát is védi Voltaire. Az ellene támadt gyűlölet okát Bessenyei abban látja, hogy az egyházi hatalmat a világi alá akarta helyeztetni és hogy az egyházi rendet sok mocskokkal, szidalommal illette.

Voltaire az ő deista felfogásával erősen befolyásolta Bessenyei Isten-fogalmát. Ő sem tartja lényegesnek a kultuszt és lelkes prédikátora a tolerantiának. Egy ízben mintha pontról-pontra követné Voltairet Isten létének bizonyításában. A *Természet világának* egy fejezete az *Ellenvetések a naturalistáknak a különös isteni igazgatásra nézve Pálnak, Péternek állapottyában* (169. l.) Voltaire *Éléments de la philosophie de Newton* cz. műve egyik fejezetének (*Raisons des matérialistes*) visszhangja. A materialisták a rossz létezését nem tartják összeférőnek Isten létezésével. Érveik kifejtése Bessenyeinél és Voltairénél teljesen azonos, csak a felelet különböző. Míg Voltaire a leibnizi harmónia optimizmusával, addig Bessenyei theologiai érvekkel és lemondó megnyugvással felel.

Másrészt Rousseau savoyai vikáriusa is deista és teleológiával, a világ bámulatos rendjével bizonyítja egy nagy teremtető ész létezését. Ezek Bessenyei főérvei is.

De Bessenyei Isten-hitének támaszait még inkább kell a philosophusok ellenfeleinek táborában keresnünk. Bessenyei több ízben utal Fénelon, Clarke és Formey műveire.¹⁾

Fénelonnak az *Isten létezéséről* írott könyvét ismerte és forgatta Bessenyei. A mikor műveiben teleologikus argumentumokkal támogatja Isten létét,²⁾ akkor bizonyosan Fénelonra emlékszik, a ki úgy mint ő, főleg az állatok czélszerű alkatát emeli ki. Ha Homeros összes betűt földre szórnök, a véletlen sohase hozná ki az Iliast, mondja Fénelon.³⁾ És Bessenyei:

Legyen! ha zűrzavar volt is a természet,
De álló rend s törvény kavargással hogy lett,
Földet, rezet, meszet, téglát rendetlenül,
Kristályt, vasat, ónat, deszkát eszetlenül
Hijában kavargat világ végéig is,
Mert nem lesz belőlök szép kastélyod még is.
A zűr zavar egyet, mást úgy hogy módollyon,
Hogy vak eset által orgonát tsinálljon?
A kézi mesterség mind emberre mutat
S a világ Istenhez vezeti az utat.

Ugyanilyen érveket használ az epikureisták véletlenével szemben Clarke is, a ki különösen mély nyomot hagyott Bessenyei metafizikai gondolatain. Clarke olvasására Bessenyeit bizonyosan a savoyai vikárius magasztaló szavai indították, a ki annyi haszontalan és ellentmondó theoria után Clarke könyvében találta meg mindazt,

¹⁾ Bessenyei Gy. *Társadgában* háromszor, a *Geschichte der Einsamkeit*ben (VII.), a *Társ. ered.*-ben (*Tudomány Bölcsesség a Társadgra nézve*).

²⁾ *Értelem ker.*: Az értelemnek végső határa és *Term. vil.* 163. l.

³⁾ Ugyanígy érvel különben Rousseau is a *Savoyai Vikáriusban*.

a mit keresett. Clarke angol theologus nevezetessége és népszerűsége a XVII. században abban rejlett, hogy ő a rationalista dialektikát, Descartes és Newton szigorú logikáját a theológiára alkalmazta és ezzel a rationalis supranaturalizmus megteremtője lett. Ez a század, mely mindent a józan észszel akart megindokolni, kapva-kapott egy ilyen kísérleten, mely éppen a józan ész nevében emelt kritikát akarta eloszlatni. Az a műve, melyet Bessenyei francia fordításban olvasott, első részében Spinozát, a másodikban Hobbést támadja és czáfolja.¹⁾

Ebből a polemizáló hangból ment át valami a *Geschäfte der Einsamkeit* rendszertelen theologiai elmékedéseibe, melyek Clarke olvasása nyomán keletkeztek s melyekről egy ismerőse joggal mondott elítélő véleményt.²⁾ Az ész, a «vernünftiges Daseyn» forrása csakis egy hasonló intelligentia lehet (I.). Ugyanigy érvel Clarke is (I, 9.): «puisque l'Homme en particulier est revêtu incontestablement d'une faculté, que nous appelons pensée, intelligence, perception ou connaissance; il faut de toute nécessité que cette faculté lui soit venue par l'une ou par l'autre de ces trois voies... Ou bien il faudra supposer, que ces êtres doués de connaissance et de réflexion, sont sortis du sein d'une matière, en qui aucune de ces qualités ne se trouve, c'est-à-dire qui n'est pas capable de connaissance, ni de réflexion. Ou il faudra reconnaître enfin, qu'ils sont la production d'un Être supérieur et intelligent...» Ilyen præmissák után természetesen csak a legutóbbi feltevés lehetséges, t. i. hogy az embert egy végtelenül tökéletes lény teremtette.

Ugyane fejezetben bizonyítja Clarke a Fénelonéhoz hasonló teleológiával Isten létezését.

Ugyancsak Clarke nyomán (chap. XI, p. 162.) írja Bessenyei német egyvelegében (IV.), hogy a rossz a szabad akaratból ered. Isten azért adott az embernek szabad akaratot, mert magához hasonlóvá akarta tenni. Az ember pedig evvel az ajándékkal visszaélt.

Locke is a Clarkéhoz hasonló érveléssel él, mikor azt bizonyítja, hogy szellem csak szellemtől származhatik. Hogy Bessenyei Lockera is emlékezett, mikor a *Geschäfte der Einsamkeit*ben (I.) Isten létezését észbeli okokkal akarta kimutatni, bizonyítja egy megjegyzése, a mely Locke *Essaijének* ugyanezen fejezetéből (IV, 10) való. T. i. Bessenyei azt mondja, hogy az Isten létében kételkedők

¹⁾ *De l'existence de Dieu et des attributs de Dieu: des devoirs de la religion naturelle, et de la vérité de la religion chrétienne*, Trad. p. M. Ricotier, Amsterdam 1717. 2 vol. [Ráday ktár. Apol. 886.]

²⁾ A *Gesch. der Eins.* L-lel szignált francia levele (VII.): «J'ai lu avec plaisir votre ouvrage intitulé: la solitude. Hélas! que vous êtes aimable quand vous n'écrivez dans votre langue qu'en Poète, ou purement philosophe; mais vous avez le malheur de vouloir aussi passer pour bon Theologien. Je m'aperçois, que quand des vérités philosophiques se présentent en foules à votre imagination, votre plume s'en écarte et cherche à dogmatiser au lieu de les écrire; alors vous mortifiez la Theologie, car vous ne la savez pas. Ce ne sont que des galimathias ennuyans, que vous faites dans ce genre de science: puisque vous y confondez vos raisonnemens philosophiques par la foiblesse, que vous montrez dans la sublime Theologie. Soyez plus juste, croyez moi, et restez toujours ce que vous êtes...»

hasonlítanak azokhoz, a kik saját létükben is kételkednek. Locke említett tétele pedig éppen a pyrrhonisták ilyenmű kételyeivel száll szembe, ezekből indul ki.

Fénelon és Clarke, az orthodoxok, Locke, Voltaire és Rousseau a modernek, az Egyház kitagadottjai, egyaránt hitték és bizonyították Isten létezését az ész okaival. Bessenyei tehát szintén megmaradt Isten-hívőnek, de tisztán deistának, mert tovább már nem követte Clarkeot demonstratiojában.

Van azonban még egy pont, melyben mindnyájan egyeznek s ez a lélek halhatatlansága. E kérdésben Bessenyei maga hivatkozik olvasmányaira. «Szalinyak de Fénelon, Clárk, Jung, több ezerekkel, kik a lélek halhatatlanságát hiszik, úgy felelnek, hogy a materialis dolog gondolhat, okoskodhatik is, ha okoskodhatik, lélek lehet, mivel pedig a' materia elmulik, tehát a' lelket is halhatatlanságátul megfosztyuk.» (*Bessenyei Gy. társasága.* 75. l.)

Másutt kifejti, hogy miután az emlékezet végtelennek mutatja az emberi lelket, ennek halhatatlanságában mindenki megnyugodhatik. Nagyobb okosság és dicsőség hinni, hogy jószágom jutalmát veszi. Isten nem hagyhatta magára a természetet és sok igazságtalanságot büntetlenül. Köteles vagyok hát lelkem halhatatlanságát hinni. (*Ért. ker.* VI.) A *Természet világa* töprengéseinek is végső szava a halhatatlanságba vetett hit. Azzal kezdi, hogy bár az emberi ész itt megáll, de azért már a legtöbb antik gondolkodó ezzel a tannal vigasztalta magát: Plato, Sokrates, Cicero és Seneca egyaránt tanítják a lélek halhatatlanságát. Még ha álom volna is e hit, boldog érzés benne hinni. Aztán megpróbálja észkokokkal bizonyítani ugyanúgy, a hogy az *Értelem keresésében*: a gondolatnak nincs határa, véghetetlen, s ezenfelül nem test, tehát nem lehet mulandó. Hosszasan töpreng még a test és lélek egymásra gyakorolt hatásáról és végre is az emlékezet véghetetlenségében találja meg a lélek halhatatlanságának legmeggyőzőbb bizonyítékát.

Mindezek az okoskodások, érvek és bizonyítások megelmlhetők Bessenyei olvasmányaiiban. A halhatatlanság mint morális postulatum a Savoyai Vikárius gondolata; az ókori írók, Plato, Sokrates és Cicero hitére hivatkozott Clarke (II, 187.) és Voltaire (*Homéliek*) egyaránt. Voltaire különben a valóságos hitvallást tesz a lélek halhatatlanságáról (Ame, *Dict. phil.*). És végül az értelem és memória véghetetlensége Clarkenál (II, 191.) és Fénelonnál (I.) egyenlően a lélek végnélkülségének és halhatatlanságának bizonyítéka. Bessenyei még azt is megjegyzi Clarke (II, 348.) nyomán (*Ért. ker.*, A léleknek tsudája), hogy a túlvilági bűnhódés nem lehet csupán negatív, azaz az Isten boldogságának megtagadása.

Van Isten és a lélek halhatatlan: ezt a két tételt fogadta el Bessenyei a metaphysikából és a theologiából és ez a két tétel ad alapjában skeptikus gondolkodásának határozottan deista jellemet. A lélekkel foglalkoztatja őt még egy nagy probléma, de itt már nem bír határozott álláspontra jutni. Ez pedig a dualizmus problémája, minden idők óta a philosophusok rendszereinek sarkpontja.

Bessenyei nem materialista. A ki a lélek halhatatlanságában hisz, az nem tarthatja a lelket testnek. És mégis Lockenak egyik gondolata nagyon megkapja és ettől fogva a test és lélek viszonyá

nak kérdésében nem tud se erre, se amarra dönteni. Locke az *Essai sur l'entendement humain* egyik fejezetében (IV, 3.) megállapítja az emberi ész határait. Példaképen említi, hogy, bár ő másutt megczáfolt a materialisták álláspontját, mégsem tudja belátni, hogy a mindenható Isten miért ne adhatott volna gondolkozó lelket a testnek. «Innen vette Lock is magának, ezen nagy Anglus Philosophus azt a szabadságot, mely szerint kérdésbe vészi, hogy ha az Isten örök testnek adhaté gondolkodásra való erőt, vagy nem. Mondani nem lehet, hogy nem adhat. Az Isten hatalmának határt nem szabhatunk, de ki próbállya meg ellenbe, hogy adott bizonyosan?» (*Holmi* IV.) Ez a paradoxon, melyet különben Voltaire is számtalanszor megemlítt Locke-kal kapcsolatban, nagyon megakadt Bessenyei fejében és számos töprengésnek lett kútfeje. «Ez a Locke is csak a sok kétséget csinálja», mondja a szkeptikus Parmenio (III, 5.). És Bessenyei hol balra, hol jobbra hajlik. Az anyagot Zenonnal *materia universalis*nak nevezi (*Ért. ker.* III.) és míg egy ízben Locke érvét épen a materialisták ellen fordítja, mondván, hogy az Istennek meg van a hatalma ahhoz is, hogy a lelket halhatatlanná tegye, addig másfelől sokszor elmondja, hogy ismernünk kellene ennek a *materia universalis*nak valamennyi lehetséges módosulását ahhoz, hogy tagadólág válaszoljunk Locke kételyére.

Az anyag módosulásának különféle fokaira utal Bessenyei s ez a valószínűleg eredeti gondolata igen közeljár az evolúciós elmélet-hez.¹⁾ «Kellene tudni, hogy az örök test hányféle egymástól megkülönböztetett és egymással ellenkező dolgokat mennyi messzeségbe szülhet pl. az oktan állatok Test lelke. Kutjának micsoda eszmélkedése lehet, melynek mondod: «eredj vissza a mezőre keszkenőmet pipámat, it vagy amot el felejtettem hozd haza» (*Holmi* IV.). Az *Értelem keresésének* egyik főproblémája ugyanez a tétel. Akart-e a *Teremtő*, kérdi Bessenyei, a természetnek eszmélkedő erőt adni? A valóság egy, de a természet módosulása által két egymással ellenkező dolognak látszik. A ki bizonyítani akarná, hogy a természetben semmiféle módosulással elmélkedés nem lehet, annak a természet művét minden lehető grádusában látni és tudnia kellene. Test nélkül nincs lélek s a lélek a test fenntartására látszik rendelve lenni. Ez az állatoknál tagadhatatlan. Tűz, víz, sár, gally, rózsza, róka, kutya, ember a természet különféle fokú módosulásai. Meri állítani, hogy látott már olyan embert, a ki ostobább volt a vizslánál. «Soha se hitet el arul semmi és senki, hogy *Berbete Iszterátyi* elméjében Cicerotúl nagyobb messzeségre nem állana, mint ő tőle a pudli». Ez az oláh paraszt t. i. panaszra jött hozzá és nem tudta megmondani mi baja. Semmiféle értelem nyoma nem találtatott benne. Ilyen vad ember volt például még Bokse Zaharie, ki oktanabb a hotten-tottánál (*Gondolkozó Ért.*). Ugyane könyvében még bővebben szól a *materia universalis* lehetséges módosulásairól. (IV. *Az értelem mint álom és tapasztalás.*) Azt mondják, a *Materiának* értelme nem lehet. De, mondja újra Bessenyei Locke szerint, ismerni kellene ezt min-

¹⁾ Viszont Bessenyei a fajokat Voltaire hatása alatt változatlanoknak tartja. (*Term. vil.* 583. jegyzet és *Éléments de la phil. de Newton.* V. ö. Beöthy, *Széppróza* II, 288.)

den tulajdonságában, hogy tehetségének határt szabhassunk. Lehetetlen nevetve nem fakadnunk, mikor látjuk, hogy a tudósok milyen határozottsággal szabják meg a természet módosulásának határait. Pedig csak ha saját testünket nézzük, látjuk, hogy vannak értelmes részei pl. a fül dobja. Ellenben könyökünk vagy térdkalácsunk értelmetlen. Ha pedig a vizsla parancsszóra a szomszéd szoba asztaláról elhozza az ott hagyott pipát, tagadhatatlan, hogy értelme van.

Ez a felfogás inkább arra a különös megállapításra vezet, hogy Bessenyei, a halhatatlanság híve, hajlandó volt a materialistáknak hitelt adni. Ebben megerősítette őt az a tapasztalati tény, melyre úgy látszik Lucretius (IV.) és Locke olvasása tette figyelmessé, hogy igen szoros összefüggés van a test és a lélek működése között. A *Holmiban* (III.) még kétféle lelket tesz fel: egy testlelket és egy halhatatlan lelket. Hogy Bessenyei kitől vette ezt a gondolatot, melyet ő maga másokénak mond, nem sikerült megállapítanom. De hogy a test és lélek szoros kapcsolatára Lucretius utalta, az e szávaiból lehet megállapítani: «Egy tudóstól hallottam, hogy a lélek úgy van benne [a testben t. i.], mint az ember a Házba, kinek annak ablakán kel ki nézni. Ha az ablakot betapasztjuk világos szemmel vak vagy». Könnyű e hasonlatban Lucretius egyik helyét felismerni:

S azt állítani, szemeink nem láthatnak, csak a lélek
Néz azokon, mint ablakokon, olymódra keresztül,
Nem könnyű...¹⁾

Lucretius itt tagadja e hasonlat helyességét, de Bessenyei mégis felhasználja, sőt polemizál Epikurosszal, a ki a lélek testségét állítja és másféle lélekben nem hisz. A világ nagy teste szerinte nem egyféle goromba mértékre van szabva s az ember testlelke annival nemesebb a majoménál, mint a majomé a csigáénál. Viszont elismeri Lucretiusszal hogy sokszor a testi változás a lelket minden józan okoskodásától megfosztja. Hogy azonban - a test és lélek mi módon hatnak egymásra, az Bessenyei szerint örök titok marad. Robinetnél is olvashatta: «Il ne paraît pas que nous puissions jamais pénétrer le mystère de cette union».²⁾ Másrészt nagy angol mintájánál, Lockenál ugyancsak rezignált választ kapott a nagy kérdésre: «il nous est... impossible de comprendre comment nos esprits agissent sur nos corps. Il nous est, dis-je, aussi difficile de concevoir qu'une pensée produise un mouvement dans le corps, que de concevoir qu'un corps puisse produire aucune pensée dans l'esprit» (*Essai* IV, 3., 28.).

A kettős lélek-elméletét Bessenyei többé nem említi; a test és a lélek szoros és könnyen tapasztalható kapcsolata azonban mindig foglalkoztatja és hol a spiritualista, hol a materialista megoldás felé hajolva. Ott szerepel ez a nagy titok az *Értelem keresésében* és a *Természet világa* záró töprengéseiben (395.). Amott (VI.) még vitatkozik Lucretiusszal: «Ot a lelket mint Epikurus, Lucretius vértűznek, gőznek gondoljuk, benne örök állandóságot nem látunk. De

¹⁾ Fábíán Gábor ford. III, 360.

²⁾ *De la Nature* IV, 3., p. 380.

ebben a zűrzavarban hogy állapodjon meg az emlékezete? Nincs emberi értelem, mely velem elhitesse, hogy annyi testben mint a fejem megfér». A *Természet világában* meg ellenkezőleg, mintha egy pillanatra elfogadná Epikuros tanát vagy legalább is hasonlatát (396. l.):

Talán, mint a gyertya lángja a viaszbul,
Vérünkön az elme fel oly formában gyul.
Nem viasz, sem kanótz a láng világával,
Ezek nélkül még se marad meg magával.

Viszont e sorokat közvetlenül egy heterogén dualista gondolat előzi meg:

Halhatatlanság él így halandóságban
S halandóság lakik halhatatlanságban.

Ennyi kétség és ingadozás végeredményben annak beismerésére vezet, hogy az emberi észnek a valóság megértésében szűkre szabott korlátai vannak. Jellemző Bessenyei skeptikus hajlandóságára, hogy a «sok kétséget csináló» Locke ismeretánából főleg a negatív rész, a «sok kétség» kapta meg Bessenyeit. Az *Értelemnek keresése e világ-nak testében és határa annak ismeretiben* cz. művében a határkérdések megállapítása Locke könyvének azon fejezetére megy vissza, mely «az emberi ismeret terjedelmé»-ről szól (IV.). Ezek a problémák kétfélék: egyrészt természetiek, mert a természet úgyszólván egy kérdőjel. «Tudhatod-e hogy lesz a fűből a bikában vér faggyú? A tapasztalat csak ott mehet valamire, a mely dolognak kiterjedését elláthatom, kezemmel illethetem». És Locke hasonló kérdéseket tesz: miért oldódik az ezüst a salétromsavban és nem a királyvízben? mi módon hat a rebarbara az ember beleire? Ignoramus et ignorabimus. Ismereteink csak érzékeink útján gyarapodhatnak, ezek pedig érzékeink alá nem eső dolgok. (IV, 3., 23.)

Másrészt Bessenyei szerint, az értelem ugyanezen okból képtelen minden metaphysikai kérdés megoldására. «Innen származik a mennyei dolgokon, lelki állapoton való örökös ellenkezés.»

Mindez pedig Locke sensualista tanának a kifejtése. Nincs az emberi lélekben semmi, a mi előbb az érzésekben ne lett volna. (IV, 18.) «Az okoskodás csak egyeztetés, mikor két dolgot, hármat s többet nézel együtt. De a hol semmit nem látz, mit egyeztetel? Az értelem olyan mester legény, kit érzékenysége, az az, a test tanított meg munkájára; ha dolgot nem attz néki, nem dolgozik; ugy mint a szabó, ki nem varhat, ha nints matéria sem posztó: tű, se czérna. Bizonyítsd meg természettel, hogy az angyalok milyeknek. Az értelem megszorult: gyermekfejet farag, két szárnyat üt nyaka tövéhez, azt mondván: Légy angyal!... Nem tud az értelem túl menni a testen.»¹⁾

Ezért van szükség Locke és Bessenyei szerint vallásra és ki-

¹⁾ A példa különben Voltairétól ered, a ki híve a Locke-féle sensualismusnak: «Nous les peignons aujourd'hui sous l'image d'une tête volante, ayant deux petites ailes au-dessous des oreilles. Nous peignons les anges et les archanges sous la figure de jeunes gens, ayant deux ailes au dos.» (*Dictionnaire philosophique: Ange.*)

nyilatkoztatásra. «Az értelemnek test nélkül meg maradandó valósága megismerésére mennyei kinyilatkoztatás kellett. Lelked menybenetetét hiába állítod a Szentírás nélkül.» A vallás szükséges, mert az emberi értelem véges, korlátolt. Bessenyei skepsise ebben a postulatumban végződik. Ide vezeti a Biblia vizsgálata, melyben az emberek elkövették azt a hallatlan lehetetlenséget, hogy Istent a legkegyetlenebb természettel ruházták fel. Az ember a mennyei dolgok felfogására képtelen (*Ért. ker.*, Gondolkozó. Éró). Vallásra vezeti a lélek halhatatlanságának vizsgálata is, mert emberi észszel megfogni lehetetlen, mi módon marad meg e lélek testi érzékenység nélkül (*Ért. ker.* VI.). Vallás nélkül az ész olyan tévelygésekbe esik, mint az epikureisták materializmusa (*Holmi* III.).

A vallás szükségességének tételét Bessenyei egy külön munkában igazolja. A *Tudós társaság* cz. dialogusban szembeállít egy politikust (államtudománnyal foglalkozó tudóst), egy statisztikust, egy historikust és főleg egy skeptikus philosophust, a ki Newtont, Lockeot, Descartesot, Leibnizet és Malebranchet hordja magával, egy istenfélő theologussal. Kodor a philosophus előadja Bessenyei örökös kétségeit: «Nem tudom mi okozza, de én valami baját látom az emberi nemzetnek, melyből ki nem szabadulhat, sem magát benne el nem igazíthatja. Nincsen nála olyan igazság, mellyel fiai itt ott, idő alkalmatosság szerint ne ellenkeznének. Minden vádol s minden vádoltatik, jó, rossz, haszon, kár, fájdalom úgy keveregnek egymás közt, hogy ámbár a világ örökké veszekedjék is magával felettek sem egyiket, sem másikat közülök magából ki nem tilthatja. Hagyjátok el a világot, maradjon úgy mint van, és ne tanuljatok, mert majd ha sokat láttok, semmi e földön nem fogja örömtöket szülhetni, csak ülni, nézni és búsulni fogtok».

Sondi a theologus nem hagyja, hogy a skeptikus Kodoré legyen az utolsó szó. Isteni törvény nélkül szerinte a természet semmi ellene elkövetett gonosztságot meg nem büntethet. A természet tűri a rablást, gyilkosságot. Kell tehát a természet felett egy törvénynek lenni. Szükség van az örökké igaz szent keresztény hitre, mely az örök életet tanítja. Isten az embereket felső tulajdonságainak eszközévé tette és kimutatta magát nekik a világ alkotásában. Minek adott értelmet, minek öntötte szívünkbe a jó és rossz közti különbségtételt, ha nem akarja, hogy jó cselekedetek által tessünk neki? Az Istent természetétől fosztják meg, kik igazságában kételkednek. A skeptikus Kodor meghatva ad igazat Sondinak: a skeptikus Bessenyeit megnyugtatta a deista Bessenyei.

Sondi beszélgetés közben elmondja, hogy Formeyt olvassa, «ki Voltérnak tudományát czáfolja, 's az igaz kereszténységet védelmezi». S valóban a *Tudós Társaság* alapgondolata Formeynek, az encziklopedisták leghatalmasabb protestáns ellenfelének *Triomphe de l'Évidence* cz. művéből származik.¹⁾ Formey e könyvét a pyrrhonismus ellen érte. Innen meríthette Bessenyei dialogusa számára azt a gondolatot, hogy a skeptikus álláspontot szembeállítsa az Isten akaratában megnyugvó hívőével. Formeyt Bessenyei több ízben említi,

¹⁾ *Le triomphe de l'Évidence* par Mr. Formey, Berlin 1756. 2° köt. Megvan az Akadémia könyvtárában: Philos. O. 584.

az Isten létezésének és a lélek halhatatlanságának hitében e termékeny és lelkes író érvei is bizonyára megerősítették.¹⁾ De Bessenyei Formeynek csupán apologetikus munkásságát méltányolta. A svájci theologus ugyanis Wolff philosophiájának leglelkesebb apostola volt a francia irodalomban. Tevékenységének ez a része Bessenyeit már kevésbé érdekelte, mert mint tudjuk, nem volt a logikusan felépített metafizikai rendszerek híve.

Ily módon Bessenyei a vallást a józan ész szükségletének tünteti fel. Melyik vallás lesz hát az, mely megnyugtatta a hánykódó lelket?

Ismerjük Bessenyei felekezeti ingadozásait, hogyan tér át Mária Terézia személyes hatása alatt a katolikus vallásra, miután hosszabb ideig a kálvinisták fizetett bécsi bizalmi embere volt. Ír és fordít is néhány pietista iratot, de ezek, mint megbízásra készített művek, nem jöhetnek számba philosophiai és vallási meggyőződésnek vizsgálatában.

Ha philosophiai műveit nézzük, kitűnik, hogy Bessenyei nem volt sem kálvinista, sem katolikus, hanem felvilágosult deista Voltaire és Rousseau értelmében. Igaz ugyan, hogy szórványosan foglalkozik tisztán theologiai kérdésekkel is s ilyenkor mintha a kálvinista dogmát itélné el. Így abszurdumnak, emberietlennek tartja a praedestinációt (*Bihari remete, Megigazulás*) és nem tartja elegendőnek a hitet az üdvözüléshez (u. o. *Jó cselekedet*), viszont lehetetlennek az isteni gondviselés alkalmi beavatkozását sorsunkba (*Debreczennek siralma*). Mindez azonban csekély bizonyítéka Bessenyei vallásos érzületének. Az ő igazi hite a türelmesség és Voltaire iratainak legmélyebb hatását e téren lehet nála konstatálni. Ép oly hévvel hirdeti a vallási toleranciát és küzd a fanatizmus ellen, mint Voltaire, kinek majdnem egész életét a fanatizmus elleni küzdelem tölti be. E tekintetben Bessenyei teljesen korának embere, a jozefinisták, az encyclopédisták, a felvilágosultak táborának egyik távoli őrszeme, ki kitartó következetességgel harczol a vallási türelmetlenség ellen.

Rousseau híres formuláját, melyben a tulajdonjog keletkezését rajzolta frappáns egyszerűséggel, Bessenyei kisajátítja a fanatizmus ellen (*Term. vil.* 192): «A mely nemzet legelőször fel állot a többi közt és ezt kiáltotta: *tsak nekünk van vallásunk, Istenünk, néktek nints*, legnagyobb gyilkos és hitető volt e világon».

Öldöklő hatásánál fogva, írja másutt (*Ért. Ker. Gondolkozó Erő*) a keresztény vallás volt a legveszedelmesebb. A «józan okosság elájul», ha olvassa azokat a szörnyűségeket, melyeket a vallás nevében elkövettek. Mintha Voltairet hallanók: «avant que ce monstre naquit, jamais il n'y avait eu de guerres religieuses sur la terre; jamais aucune querelle sur le culte» (*De la paix perpétuelle*). A középkor számára is a legsötétebb korszak volt: «Szeretnél vissza

¹⁾ Említi: *Gesch. der Einsamkeit* VII. és Bessenyei Gy. társ. két ízben. Formey művei közül láttam: *La belle Wolffcune, Traité d'éducation morale, L'Anti-Sans-Soucy, Mélanges philosophiques*. Erdemes volna megvizsgálni Bessenyei szempontjából a: *Preuves de l'existence de Dieu* cz. művet, melyet nem tudtam megszerezni.

menni a régi okos buzgó, kegyes életű és igazán hívő időkre, mikor Európa ezen a világon a maga vérében ragadozot azért, hogy hol legyen heje a más világon?» (*Magyarország törvényes állása* III.) Ilyenkor még mintha Voltaire iróniájából is éreznénk valamit. A czeplédi plébánoshoz írt levelében szintén van valami Voltaire színlelt álmélkodásából: «Ah pürpüreo bibimus ore nectar, mint a francziák mondják deákul» írja, s ugyanitt így mutatja ki a fanatikus térítő abszurd gondolkozását: «Imádkozz és hídj úgy mint én, mond az atya. Nem imádkozom úgy, mert nem is úgy tanultam, nem is úgy hiszek, felel a református. No ha nem imádkozol, hát fizess, vagy ha nem fizethetsz, vetkezz le, add ide a ruhádat». ¹⁾ Ez teljesen a Voltaire dialogusainak hangja. «Crois, ou je t'abhorre; crois ou je te ferai tout le mal que je pourrai; monstre, tu n'as pas ma religion», írja Voltaire a *Traité sur la tolérance*-ban. Bessenyei nyomtatásban is megjelent francia leveleinek egyikében is a fanatizmus elleni harcot hirdet (II.) és a *Holm*-ban több dialogust szentel e kérdésnek Voltaire mintájára. Ravaillacot említi ő is mint Voltaire a fanatizmus példájaképpen (*Társaság eredete, Vallás*). Másrészt Locke is tolerantiára tanította Bessenyeit. Locke szerint sem kívánhatjuk senkitől, hogy nézeteinket egyszerre elfogadja, hiszen vallási kérdésekben oly nehéz helyes ítéletet alkotni még egyszerűbb dolgokról is (*Essai* IV, 16). Bessenyei is azt tanítja, hogy nevelésünk által belénk oltott meggyőződésünket igen nehéz egykönnyen levetni. Könnyen szaporíthatnám az idézeteket, mert Bessenyei ritkán oly következetes és határozott, mint ép a tolerancia és a fanatizmus kérdésében. ²⁾

A fanatizmus gyűlöletével függ össze Bessenyei zsidógyűlölete is. Ez is voltaire-i eredetű. Voltaire megvetette és minden művében ostorozta a zsidókat fanatizmusukért. Az ószövetségben elmesélt zsidó atrocitások, a más népekkel szemben tanúsított türelmetlenségük bő anyagot szolgáltatottak Voltaire szatirájának.

Bessenyei a fanatizmus példájaképpen szintén a zsidó népet említi (*Ert. ker. Gondolkozó Erő*). A zsidókat minden nemzetet átok alá vettek és maguknak tartották az igazságot. Hadat viseltek mindenki ellen, de a babiloni uralkodó szétverte őket, — lettek világ csúfjává. Mindennek oka pedig a Biblia. A teremtés könyvének kívül nem lett volna szabad az embereknek mást olvasniok. Oly könyv ez, melyben az Isten kegyelmét egyedül élvező nép Istent megtagadja, közbenjáróját megfeszíti. E munka szerint Isten csak a zsidót szereti s mégis a zsidót teszi a világ csúfjává a czigánynyal együtt. A csoda természetesnek van véve benne. Isten ezt a népet minden nép ellen fellázítja, öldöklésre, kegyetlenségre ingerli. Minden nemzetség a zsidók hatalma alá kerül. Angyalok szállnak alá öldökölni. Végül Bessenyei idézi is a Bibliának egy versét, melyben az Úr kijelenti, hogy a zsidó népnek adja ellensége kapuját, a mi egyenlő az egész világ birtoklásával.

¹⁾ E levelet közölte Ballagi Aladár a magyar testőrségről írt művében.

²⁾ V. ö. *Holmi* (kézirat) II—IV; *Term. vil.* 152, 189, 247; *Bih. remete.* (*Születés, nevelés.*) *Geschäfte der Eins.* 66. l.

A *Természet világa*-ban is nagy ékesszólással és szokása szerint rossz rigmusokban korbácsolja a zsidó fanatizmust (191):

Sidóság! keresztyén vallásunk eleje,
Emberi nemzetünk állandó sepreje!
Mit tett; hogy magadon kívül e világot
Utáltad s ma sem hatz másnak igasságot,
Egész világ meg vet; s dög bőrben vontzoló
Hirelt boldogságod és galandal szabad,
Soha sem nyitván, rongyollot törvényed,
Sábesben éleszted el fáratt reményed.

S még alább újra megemlíti, milyen fanatikusan önhitt volt ez a faj (220):

Isten, király, tanács, vezette Izraelt,
Ez magában minden uralkodást fel lelt.
Monarchia, hol az Ur maga volt tsászár,
Uralkodásában még is vagyon határ.
Törvényeket rendel, meg igéri magát,
És addig terjeszti ki véleek hatalmát.
Hirelik, hogy Sidók birják majd világát,
Kiket meg sokasít, mint az ég tsillagát;
Azonban a sidót bírja a többi nép
S utálatban vagyon ez a szakállas kép.
Hirelt boldogsága fenékkal fel fordult
S nagy neve pályinka moslékos kádba fult.
Itt örökké tsoda minden e nemzetnél,
Isten, angyal forog hát minden esetenél.
A természet rendin itt semmi sem eset;
Ez a nép szükségben mindég mannát lesét.

A ki olvasta Voltaire munkáit, az tudja, hogy az egyházi szervezet mellett a zsidóság kapta a legtöbb mérgezett nyilat a nagy szatirikus tarsolyából. Így olvashatjuk az *Essai sur les mœurs*-ben és számos más helyen: «Chaque peuple a ses prodiges, mais tout est prodige chez le peuple juif; et on peut dire que cela devait être ainsi, puisqu'il était conduit par Dieu même. Il est clair que l'histoire de Dieu ne doit point ressembler à celle des hommes» (*Essai XXXIX*). Másutt így ír Voltaire a zsidókról: «Elle ose étaler une haine irréconciliable contre toutes les nations; elle se révolte contre tous ses maîtres» (*Essai XLII*). A *Dictionnaire philosophique*-ban is kiemeli, hogy a zsidó történelemben minden csoda (*Miracles*).

Voltaire-rel együtt bámulja Bessenyei Confuciust is mint az egyetlen vallásalapítót, a ki nem hivatkozott képzelt csodákra, hanem tisztán erkölctanának tisztaságára.

Végül kétségtelenül Voltaire felvilágosító munkájának hatása alatt támadt Bessenyei a boszorkányhit, a különféle babonák, kabala és az alchimia ellen.¹⁾ Mindez hozzátartozott a racionális, felvilágosult deista gondolköréhez s Voltaire-ből tanulta Bessenyei, hogy a phi-

¹⁾ V. ö. Voltaire: *Commentaire sur les livres des délits et des peines: Des sorciers* cz. fejt. és *Prix de la justice et de l'humanité* IX. *Des sorciers*. Bessenyei: *Holmi* VIII., X., XXIII. és XXV.

losophus legszentebb kötelessége az intolerantia és a babona elleni küzdelem.

Érdekes az a kör, a melyet Bessenyei philosophiai gondolata leírt. Egyszerű protestáns vallásos nevelést hoz magával Bécsbe. Itt megismerkedik a philosophiai irodalommal, olvas históriát s az eredmény az, hogy lelke a gyötrő kétségek, töprengések martaléka lesz. Ignoramus-szal felel a természet nagy problémáira, de különösen a test és a lélek kapcsolatának kérdésére. Alig talál némi megnyugvást Robinet paradoxonában, a ki a világegyetem fizikai és erkölcsi ellentmondásait a természet lényegének jelenti ki. Végre, miután Locke nyomán megállapította az emberi ész megismerő képességének határait, Voltaire és Rousseau deizmusán keresztül visszatér a theológusokhoz, Fénelonhoz, Clarkehoz és Formeyhoz, kik halhatatlansághitükkel megvigasztalják és józan észokokkal megvilágítják a vallás szükségességét.

Ez Bessenyei gondolatmenete. Egy skeptikus hajlamú deista. kinek világnézete sötét színezetű s a kinek nem jutott ki életében sem Voltairenek egy életet betöltő és derűsítő sikeres tevékenysége, sem Rousseau erkölcsi optimizmusa. A metaphysikai rendszerekből főleg azt sajátítja el, a mi szkepszisét táplálja s e tekintetben ez az alföldi bölcs lényegesen eltér a XVIII. századi francia gondolkozóktól, kik naiv hittel tudtak dogmatikusak lenni. Bessenyei szintén rationalista, de nála a józan ész saját zátonyán megfeneklett és a vallásra bízta sorsát. Ahhoz azonban, hogy a vallásos érzés vezesse, viszont a bensőséges hit hiányzott. Voltaire felvilágosult deizmusa, dogmaellenes skepsise és türelmi tana, melylyel minden vallást egyenlő értékűnek nyilvánított, minden aktív és expanzív hitet a fanatizmus gyanújával illetett, túlságos erővel befolyásolta Bessenyei vallásos érzését, ahhoz hogy igazán hívó legyen. Innen az a deistákat jellemző sivárság, mely Bessenyei metaphysikai elmélkedéseiben uralkodik s melyet csupán a XVIII. századi sentimentalitás ember pathetikussá fellendülései tesznek itt-ott egyénivé, lírikussá, emelkedetté.

(Budapest.)

ECKHARDT SÁNDOR.

AENEAS SYLVIUS HUMANISTA TÖREKVÉSEI III. FRIGYES UDVARÁBAN.

(Második közlemény.)

Sokkal értékesebbek a mi szempontunkból Aeneas modern példái. Ezekből megtudjuk, kik lebegtek humanistánk előtt az eszményi fejedelem példáiként. Leonello, az Este házból, olyan elegánsan ír latinul, hogy az ő és Cicero írásai között alig van különbség. Ott van Humphry, Gloucester hercege Angliában, ki a költők és szónokok értelmezésére Itáliából hozatott mestereket. A legfontosabb azonban aragoniai Alfonso példája, ki Sziczián és a régi Magna Græcián uralkodik, ki annyiszor legyőzve végre is a csapodár szerencsét magához ragadta és győztes maradt. Ez az igazi fejedelem!

Még a táborban sincs könyvek nélkül. Bárhová megy, könyvtára követi. Akár fedél alatt, akár csak sátorban van, minden nap vagy olvas, vagy meghallgat valamit. Nem csodálhatjuk, ha Aeneas egy ez időtájt kelt másik levelében Alfonsót egész Itália urának óhajtja.¹⁾ Jegyezzük meg jól ezt a példát: már találkoztunk vele s még sokszor szemünk elé kerülhet, ha Aeneas további sorsa iránt érdeklődünk. Aeneas szeretett volna minden áron egy Alfonsóhoz hasonló német fejedelmet találni. Tudatosan, tervszerűen dolgozott e cél megvalósítása érdekében. Német földön nem ért el eredményt. Vajjon a véletlen művének tekinthetjük-e, hogy a várva-várt renaissance fejedelmet nem Ausztria szülte, hanem Magyarország Mátyás király személyében? Vajjon nem Magyarországra hullott-e esetleg az a mag, melynek terebélyes fáva növekedését Aeneas német földön remélte? Hogy ebben a kérdésben a jövő világosabban láthasson, magyar szempontból is érdemes egyelőre Aeneas humanista eszméit, később az eszméknek hazánk felé is irányuló vándorutját — a mennyire ez lehetséges, figyelemmel kísérnünk.²⁾

Valószínűnek látszik, hogy Aeneas hajlandó lett volna Frigyes szolgálatából kilépni és jövőjét Zsigmond hercegnél megalapozni. Legalább is nagyon átlátszó módon ajánlja Zsigmondnak, hogy egy tudós, okos férfit vegyen maga mellé mesterül. De nem az a tudósabb — fűzi hozzá — a ki valamelyik híres város iskoláján nyerte el a «magister» címet, hanem a ki sokat tanult, sokat látott s mindebből sokat megtartott, a ki nemcsak az egyházi, hanem a világi tudományokban is jártas. «Ezek közül szeretném, ha egy nálad élne, a kivel kényed-kedved szerint elbeszélgetnél, ki a tanítás idejét nem a saját kényelme, hanem a te akaratod szerint választaná meg, a ki, ha kívánod, felolvas, ha ezt nem akarod, hallgat. De a te dolgod lesz, hogy hány napon akarj valamit. Mert ha két évig ezt a módszert betartottad, az lesz a véleményed, hogy az olvasásból több haszonra tettél szert, mintha valami új tartományt kaptál volna.»³⁾

Legérdekesebb része Aeneas levelének az, mikor a humanista tanulmányok *hasznáról* beszél. Az egész humanista világ benne van ebben a pár mondatban. Aeneas ösztönszerűleg megérezte, mi a főkülömbőség a humanista műveltségű olasz föld s a theologiai és jogi tudást első helyre tevő új hazája közt. Az olaszok a latinokban megtalálták őseiket. Nemzeti önrzetük fokozására szívesen nevezték ön-

¹⁾ U. o. 239. l. Aeneas levele Mariano de'Sozzinihez 1443. decz. 8. «de rege Aragonum quæ scripsisti, ex aliis quoque audiui. deus illi iter faciat ad suum desiderium, quia vir est victoria dignus, nec qui dominetur par est in orbe sibi. ego illi afficior propter suas virtutes, nunquam tamen vidi. si posset Italia suo pacari sub dominio, magis probarem, quam sub communitatibus, quia cor nobile regium virtutes præmiat.»

²⁾ Mindezzel természetesen nem akarom azt állítani, hogy a Mátyás-kori törekvéseket egész terjedelmükben, vagy akár nagyobb részben Aeneas befolyására lehetne visszavezetni. Pl. a Hunyadi és aragoniai család kapcsolatai sokkal kézzelfoghatóbbak, semhogy első pillantásra szembe ne ötlének. De egy egész korszak világnézete több, sokszor alig követhető erőnek az eredője. S ha e korszak magyar művelődési viszonyait valaki igazán meg akarja világítani, akkor Aeneas előkészítő működése mellett sem mehet el közömbösen.

³⁾ Wolkan, 61., 228. l.

magukat latinoknak. A milyen buzgósággal vonultak a középkorban a keresztény csapatok a Szentföld felszabadítására, olyan lázasan sürgölődtek az olaszok a középkori műveltségtől eltakart régi latin kultúra új életre támasztásában. A régi nagyságra való visszaemlékezés náluk kovásza minden törekvésnek. Az antik népek tanulmányozása megélesítette szemüket a reális világ meglátására: az összehasonlításból fakadt először a kritikai szellem, majd később az önálló ítélet. Azt a kapcsolatot, melyet a középkor a maga többé-kevésbé eredeti kultúrájával jelentékenyen meglazított, a renaissance humanistái mohón, néha erőszakosan igyekeztek újra összeforrasztani. A XV. század olaszait valósággal elkápráztatta a régi világ dicső emléke. Az uralkodók utánózták Caesart, a köztársaságiak Brutust, a hadvezérek Scipiót és Hannibált. Jellemző, hogy Porcellio, mikor leírja Velence és Milanó háborúját, a velenzei hadvezért, Piccininót, egyszerűen Scipiónak, ellenfelét Francesco Sforzát pedig Hannibálnak nevezi. A bölcsélet mesterei Platon és Aristoteles, a költészetéi Vergilius, Horatius és Martialis, az ékesszólásé Cicero. Még az összekülvők is tanulmányozták a maguk sajátlagos szempontjából Sallustius Catilináját. Burckhardt ¹⁾ kifejti, mennyire az ó-kor lett minden műveltségnek elsősorban a tartalma. A humanisták sokoldalúságának éppen ez az egyik magyarázata. Ezek az úttörők Plinius tanulmányozása közben természetrajzi muzeumot gyűjtöttek, a régiek geographiájából kiindulva megteremtették a modern földrajzot, átvették a régi történetírás formáit, szindarabokat rendeztek, kísérleteztek minden irodalmi műfajban, szónokoltak, politizáltak. Számukra nem hogy a latin műveltség holt lett volna, de még a latin nyelv sem volt az. A korai humanisták — Petrarca, Coluccio Salutato, Poggio s velük együtt Aeneas is — nem riadtak vissza új szavak képzésétől sem, hogy a nyelvet hajlékonyabbá, gazdagabbá tegyék. A nyelv kezelése szempontjából szinte a középkori elvet vallották, de többet és gyakrabban merítettek a tiszta ó-kori forrásokból. Egy Poggio felháborodással utasította volna vissza a holt latinság igáját. Aeneas ezt a világnézetet hozta magával az Alpokon túlra. De a humanista tanulmányok, az ó öröme és büszkesége, német földön komolytalan játék számba mentek: itt a theologia és a jogtudomány voltak a férfúhoz méltó tudományok. Homlokegyenest ellenkező nézetet vallott a mi Aeneasunk: a római költők és bölcselők tanulmányozása számára lelkesedéssel és szeretettel űzött élethivatás volt, míg a theológiát és jogot csak fél-érdeklődéssel, inkább a kenyér kedvéért művelte. Előtte nem volt kétséges, hogy a humanista tanulmányoknak hasznuk van. Új honfitársainak ezt a vaskos, éppen azért kézzelfogható szempontot nem győzte elégszer figyelmükbe ajánlani. A Zsigmond herczeghez írt parainesisben is ezt emeli ki legjobban.

A humanista műveltség átfogja az élet egész területét. «Ha a néphez akarsz szólni, az irodalmi tanulmányok igazítanak útba, hogyan kell beszélned; ha akár dicsérni, akár ócsárolni akarsz valakit, Quintilianus és Cicero lesznek mestereid; ha háborút kell viselned és fegyverekkel kell törődnöd, megmutatja a módot Vegetius, továbbá Lívius, Quintus Curtius, Justinus, Lucius Florus, Suetonius,

¹⁾ Id. m. I. 186. l.

Sallustius Crispus és a történetírók csoportja, kiknél meglátod Nagy Sándor vitézségét, Hannibál ravaszságát, Fabius cselvetéseit, Scipio okosságát, Julius Caesar katonai fegyelmét, Sertorius és Marcellus merességét, Jugurtha okosságát és mindazoknak művészetét, kik hadat viseltek. Soha annyit tapasztalati úton nem látsz, a mennyit olvasással tanulsz. Ha azt akarod tudni, hogyan kormányozd az államot, olvasd Aristoteles könyvét a politikáról...¹⁾ Családod és önmagad kormányzására haszonnal forgatod Aristoteles *Economicáját* és *Ethicáját*, továbbá Cicero *De officiis*-ét, Seneca leveleit és összes könyveit. A feleség irányításának módját megírta a velencei Francesco Barbaro, a gyermekek nevelésének módját Plutarchos. A barátokkal szemben és az öregségben tanusítandó viselkedést megírta az arpinumi Cicero. Ugyancsak ő értekezett a halálnak és más szenvedéseknek megvetéséről a *tusculumi* beszélgetésekben... Ha meg akarod ismerni a mezőgazdaságot, Vergilius Georgicái adhatnak útbaigazítást; ha át akarod tekinteni lelki szemeiddel a világ helyzetét, a különböző tartományok fekvését és erkölceit s hogy az egyes tájakon mi terem, mi nem terem, vedd Ptolomæust, Solinust, a hispaniai Isidorust. Meg akarod ismerni az ég csillagait, a bolygók járását, a jégeső, a zápor, a villám okait: fordulj Aristoteleshez, Senecához, Vergiliushoz. Kutatni akarod a királyok erkölceit és az uralkodók gőgjét: olvasd Seneca tragédiáit. Meg akarod ismerni a köznapi embereket, a henczegő katonákat, a kerítők alattomoságát, a szolgák csalafintaságait, hogy ezeket elkerülhesd: vedd Plautust és Terentium. Meg akarod tanulni, hogyan ostromozandók a bűnök: kéznél vannak Horatius, Juvenalis és Persius; szemlélni akarod a pásztoremberek szokásait: vedd a Vergiliustól *irt* bukolikákat; meg akarod ismerni a népek regéit, az ünnepeket, a szenvedések nyomorúságát, a szerelmesek leveleit, Naso verseivel milderre megtanít. Statius, a Thebais és Achilleis írója sem lesz haszontalan, hiszen tele van súlyos gondolatokkal...²⁾

Jellemző azonban, hogy a humanista Aeneas a tisztán világi jellegű műveltséget nem tartja elegendőnek. A humanisták általában nem ellenségei a vallásnak, akármilyen hevesen hadakoztak alkalmilag pl. a barátok ellen. Csak kevesen közülük támadták egyenesen a vallást, noha az egyház nem jelentette már számukra azt a merev, szigorú uralmat, a mi a középkori ember számára volt. Egyik fő érdemük éppen az volt, hogy a kereszténység tanításait összeegyeztették a régi művelődés emlékeivel. A mint Petrarcanak Cicero mellett legkedvesebb szerzője volt Augustinus, úgy a Petrarca nyomain járó humanismus a pogány írók mellett — csálhatatlan ösztönnel — nagyrabecsülte azokat az írókat, kik a kereszténység kezdetén a régi és új világnézet harcában az új eszmét avval segítették győzelemre, hogy a régít a tőle kölcsönzött irodalmi fegyverekkel verték le...³⁾

¹⁾ Ez alkalommal még azt is hozzáfűzi Aeneas, hogy Aristoteles szóbanforgó munkája Leonardo Bruni fordításában tanulmányozandó mert a régi fordítás sem nem elég jó latin, sem nem eléggé érthető.

²⁾ Wolkan, 61., 229—30. lk.

³⁾ V. ö. e kérdésre vonatkozólag W. H. Woodward, Vittorino da Feltré and other humanist educators, Cambridge, 1905, 188. s köv. lk.

Aeneas csupa olyan egyházi íróat ajánl, kik - Hieronymus kifejezésével — nem ittak a Lethe vizéből, kiknek munkáiban az antik művelődés összeolvad a keresztény szellemmel: magát Hieronymust, Augustinust, Ambrosiust, Gregoriust, Lactantiust, Cyprianust, Leót, szinte egytől-egyig Cicero tisztelőit. Ezekkel szemben egyenesen elutasítja a középkori theologia nagyságait, köztük aquinói szt. Tamást, Albertus Magnust, Nicolaus de Lyrát — «et hanc novorum turbam». Aeneas sejtette, hogy Itálián kívül ez a vélemény megütközést kelt. Itáliának összes tudós férfait azonban maga mellett érezte. A középkori theologia nagyjai «tudósok ugyan, de másokat tanítani nem tudnak».

Aeneas, a könyvek mellett is a gyakorlati élet embere, akár-mennyire szereti a tudományokat, a szobatudóstól talán jobban irtózik, mint a tudatlantól. «Nem akarom, — írja Zsigmondnak — hogy emberkerülő légy, legfeljebb ha valamin tünődöl s rövid időre saját elmédben elrejtőzöl. Sőt azt tanácsolom: légy nyájas, forgolódjál az emberek között, láttasd magadat, szólítsd meg egyszer ezt, más-szor azt, járj el tanácskozásokba, gyűlésekbe, mutasd magad a nép-nek, beszélj.»¹⁾ Humanistánk szemében nem az a nagy ember, a ki irodalmi foglalatosságai között csak magának él. Azok méltók minden dicséretre, a kik, mint Platon, Aristoteles, Demosthenes, Julius Cæsar, Cicero, Plinius, Mæcenas és Augustus, nemcsak az irodalmat tanulmányozták és művelték, hanem ismereteiket egyúttal az állami életben a köz javára értékesítették. «Ha derék férfiú és fejedelem akarsz lenni, te ugyanezt tessed: megadod a maga idejét az irodalomnak és megadod a magáét az államnak.»²⁾ Általában minden gyakorlati eljárás alkalmával hasznosítani kell az irodalmi tanulmányokból merített ismereteket.

E hosszadalmas, de feladatunk szempontjából nem érdektelen részletekből világos Aeneas szellemi iránya és a humanismus külön-féle áramlataival szemben elfoglalt álláspontja. Aeneas nem volt igazi tudós temperamentum, noha korának műveltségét ritka teljességben összpontosította önmagában.³⁾ Sokkal inkább érdeklődött minden iránt, semhogy csak tudós lehetett volna. Már ez a körülmény eleve meghatározza, hogy a humanisták melyik csoportjához áll közelebb. Voigt⁴⁾ kifejti, hogy az olasz humanisták között két irány küzdött egymással: az egyik az iskolás, pedáns, világtól elvonult, a humanismust önmagáért művelő tudósok csoportja, a másik részhez viszont azokat lehet számítani, kik tanulmányaikat szabadabban, ötletesebben, pedanteriától mentesen művelték s az élettel, a politikai és társadalmi áramlatokkal a legszorosabb kapcsolatot tartották fenn. A mi gyümölcsöt a humanismus az akkori és a későbbi művelődés számára általában termelt, azt elsősorban ennek az utóbbi csoportnak köszönhetjük. Ennek szemében az antik tanulmányoknak valóban az életre kellett előkészíteni mindenkit. Woodward említi,⁵⁾ hogy

¹⁾ Wolkan, 61., 230. l.

²⁾ U. o. 231. l.

³⁾ Aeneas műveltségéről l. Voigt, Enea S. II. 248—264. lk.

⁴⁾ U. o. II. 256. l.

⁵⁾ Id. m. 184. l.

Firenzében pl. még a kereskedői és bankári pályák legjobb előkészítőjének is a humanismust tartották. A kor paedagógiájának egyik alapvető tétele volt, hogy a tanulmányokat nem lehet és nem szabad takaréul használni arra, hogy valaki a világtól és a tevékenységtől visszavonuljon.¹⁾ Ennek a tevékeny typusnak ideálja volt Poggio, ki talán az összes humanisták közül a legfrissebben, legsokoldalúbban fogta fel az életet s a ki a humanismus hivatását távolról sem a pedans utánzásban, hanem a szabad újateremtésben látta. Szerette ugyan az antik világot, de még jobban szívéhez nőtt a jelen élet.²⁾ Aeneas szellemi vezére Poggio volt, kinek leveleit nemcsak szorgalmasan olvasta, hanem ismerősei között is terjesztette. Aeneas, akár csak példaképe, nyitott szemmel nézi az életet s a helyett, hogy «*procul negotiis*» a régiak tanulmányozását tekintené egyetlen feladatának, minden iránt érdeklődik, sőt hivatottnak érzi magát arra, hogy az államot és az egyházat, mint a közvélemény kifejezője, irányítsa.

Noha Aeneas minden tőle telhetőt megtett, még sem járt sikerrel apostolkodása Zsigmond hercegnél. Az ifjunak, ki később egyáltalán nem mutatkozott érzéktelennek hasonló törekvésekkel szemben, ez időtájt egészen más dolgok kötötték le érdeklődését. Egy tekintetben megis figyelembe vette Aeneas ajánlkozását: ha már olyan ékesszóló s ha csakugyan annyi minden az életben is hasznos dolgot tanult a régi latinoktól, fogalmazzon számára — szerelmes levelet. Aeneas elküldi Zsigmondnak a kért levelet, mely, hogy legalább a látszatot megmentse, antik fictio, a mennyiben nem Zsigmond küldi szerelme tárgyának, hanem Hannibál, Numidia hercege, Lucetianak, az epiróták király-lányának. Külömben a fogalmazás kisebb változtatásokkal Zsigmond céljait is szolgálhatta. Ha a kísérő levél sorai között olvasunk, nyilvánvaló humanistánk családottsága: kicsit túl-

¹⁾ Jellemző részletek találhatók Woodwardnál id. m. 82. l. Vittorino da Feltre levele Ambrogio Traversarihoz: «*Doleo ... te tantis nunc negotiis premi ut ad ea obeunda honestissima studia nihil quidquam temporis supersit. Sed est quod me consoler, teque pariter tua prudentia consoleris, quod egregie præter cæteros magnos et excellentes viros gerendis in rebus plurimum de virtute mereris, cum et Rhetoris nostri nunc quidem sententia virtutis laus omnis in actione consistat*». Hasonló nézeten volt többek között Vergerius. Tőle két jellemző részt találunk Woodward 182. l. 2. és 3. jz. «*Nam qui totus speculationi et literarum illecebris deditus est, is est forsitan sibi ipsi carus, ac parum certe utilis urbi aut princeps est, aut privatus*». — «*Ea mihi præstans philosophia visa est quæ in urbibus habitat et solitudinem fugit, quæ cum sibi tum communibus studet commodis, et prodesse quam plurimis cupit*».

²⁾ Kitűnően jellemzi Poggiót legújabb életrajzírója, Walser, Poggius Florentinus 323 l. «*Auch Poggios Stellung zum Altertum ist anders als man bisher geglaubt. Sein Ziel war nicht dasjenige der pedantischen Ciceronianer und Antiquare. Die Art, wie er die Kämpfe des aktuellen Lebens mit der Weisheit der Kirchenväter und der Alten durchgeistigt, zeigt, dass er in den Altertumsstudien nicht bloss einen stillen ästhetischen Genuss, einen Winkel sah, in dessen weltabgeschiedene Ruhe man sich aus den Stürmen des Lebens zurückzog; er wollte aus dem Studium der Antike kluge Lehren für die Gegenwart und damit neue Lebenskraft für die Probleme seiner Zeit gewinnen*».

ságos hosszasan okolja meg, miért tett eleget Zsigmond kérésének, a mit más talán visszautasított volna. Az okok között felhozza azt is, hogy az ifjú szerelmét előmozdítja, mert a szerelem felkelti a becsvágyat s a becsvágy az egyik embert harczy dicsőségre, a másikat irodalmi tanulmányokra buzdítja.¹⁾ De épen a sok okoskodás árulja el, hogy Aeneas ez alkalommal jobb meggyőződése ellenére cselekszik: a kért levelet csak azért fogalmazta, hogy az amúgy is elég rosszul induló apostoli szerepet az ifjú herczeggel végleg el ne rontsa. A herczeg sem sejthette, hogy nem túlságosan a távol jövőben a szerelmes levél fogalmazója, a ki most 60 dukát évi jövedelem birtokában a jobb jövő reményében kénytelen ott kopogtatni, a honnan több csurranhat, mint pápa majd egyházi átokkal sújtja őt.²⁾ De maga Aeneas is aligha álmódhatott erről. Vágyainak netovábbja az volt, hogy valami bőkezű fejedelem mellett udvari humanista lehessen. Ezt a vágyát sohasem érte el.

A nagy urak mellett kisebb urakkal is szerencsét próbált. Legelőször természetesen a kancellárnál, közvetlen hivatali előjárójánál igyekezett önmagát beajánlani. Itt már előkészített talajra lélt: Schlick Gáspár anyai részről olasz volt s maga is félig-meddig humanista. Mikor Aeneas, mint megkoronázott költő, elhagyta Bázelt, hogy Innsbruckban Frigyes udvarához csatlakozzék, 1442 decz. 23-án Schlick Gáspárhoz, a ki épen Firenzéből visszatérőben volt, egy klasszikus vonatkozástól homzező és a dicsérettel sem fukarkodó költeményt és levelet küldött. Előjáróban mentegetőzik, hogy csak ilyen ajánlékkal lepi meg őt, de a folytatásból kiderül, hogy a költő sokkal önérzetesebb, mint a bevezető sorok sejtetni engedik. «Te úgy éltél, hogy csak a jó hírnév keresésével látszottál törődni, erre nézve legtöbbet ér a költők tanulmányozása. Ha valaki ezt szereti, haló porában sem halhat meg. Olvasd tehát, tudós férfiú, szívesen tanulmányaim eme zsengeit s jóindulattal nem társadnak, vagy barátodnak — mert ezt nem kérem s nem is igénylem — hanem mindig hű és buzgó szolgáltnak tartis mindig engem, kinek könyvei néha élvezetet, sőt örök dicsőséget szerezhetnek neked».³⁾ A szerénység köntösében Aeneas, mint az «örök dicsőség» letéteményese és osztogatója lép fel. Nem sokkal később, — talán még 1442 végén⁴⁾ — újabb levéllel fordul Schlickhez. Ez a levél Horatius I. 1. ódájának ügyes körülírása. Aeneas ugyanazon szavakkal fordul benne Schlickhez, mint Horatius annak idején Mäcenáshoz, valószínűleg ugyanazon ellenszolgáltatások reményében, a miket Horatius élvezett Mäcenas jóvoltából. Körülbelül egy év múlva — 1443 decz. 11-én⁵⁾ — mikor Schlicknek fia született, Aeneas hamar készen van tanácsaival az újszülött nevelésére vonatkozólag. «A te dolgod lesz gondoskodni arról, hogy felserdülte után kitünő nevelést kapjon: ne legyen ama nemesek sorából való, kik lenézik az irodalmat s a kiket mindenki lenéz... Hogy a nevelőt milyen gonddal kell megválasztani, kifejti

¹⁾ Wolkan, 61., 245. l.

²⁾ V. ö. Voigt, Enea S. I. 213. l.

³⁾ Wolkan, 61., 121. l.

⁴⁾ Az időpontra vonatk. l. u. o. 124. l. a) jz.

⁵⁾ U. o. 240. l.

Plutarchos, de kifejti Quintilianus is... Ez az utolsó ilyen hangú ránk maradt levél. Már ennek nagy részét politikai dolgok foglalják le, a következők tekintélyes sora szinte kizárólag konkrét ügyekről tárgyal. Schlick jó barátja volt az olaszországi humanistáknak, Aeneasban mégsem a költőt és szépelmet értékelte, hanem az ügyes, intrikus diplomatát. A kancellár ennek a kornak egyik legérdekesebb embere.¹⁾ Három ország vallhatta őt a magáénak: Olaszországhoz húzta származása és életkedve, Magyarországon érdekelve volt terjedelmes birtokai révén, Németországban, mint kancellár, magas állást töltött be. Senki sem ismerte nálánál jobban a szerződéseket és az egyes udvarok legbelsőbb ügyeit: Levelezésben állt úgyszólván egész Európa fejedelmeivel és ezek tanácsadóival. Magyarországon és Csehországban a főurakat jórészt személyesen ismerte, sőt önmagát magyar főurnak vallotta. Az egyházi méltóságok körében is otthon volt. Ez a gyakorlati irányú, alkalomadtán törvénytelen eszközök alkalmazásától sem visszariadó férfiú hamar felismerte Aeneasban azt a segítőtársat, kit legalább ügyeinek egy részébe beavathatott. Aeneasnak sem volt kedve ellenére a Schlicktől neki juttatott szerep, mert így már korán aprónak látszó, de alapjában véve nem csekély fontosságú kedvezményekhez jutott. Ezek egyike volt, hogy Schlick a kényes olaszt a kisebb kancelláriai hivatalnokok közös életrendjével járó kellemetlenségektől megszabadította és a saját asztalához ültette. Hogy Aeneas ezzel milyen kényelmetlenségektől szabadult meg, azt élénken leírja Eich Jánoshoz 1444 nov. 30-áról keltezett világhírű levelében.²⁾ Külömben az ottani életmód feletti elkeseredettséget nem titkolja Zsigmond herceghez írt levelében sem, mikor mentegetőzik, hogy stílusának csiszolatlansága nemcsak az ő rovására írandó, hanem a környezetére is. Levelét azért kell befejeznie, mert körülötte a lárma, kiabálás és zaj elviselhetetlen. A kancellária zaja «felriasztaná álmából Drusust és a tengeri főkakat».³⁾ Az összes alacsonyabb hivatalnokok egyetlen helyiségben esznek, isznak zsufoltabban a hangyáknál. A méheknek vannak külön czelláskáik, «mi, mint a juhok az akolban, egyetlen helyiségben lökdösődünk s még köpni sem köp-het az egyik, hogy a másiknak a ruháját be ne piszkítsa...» Noha Schlick rendelkezése hozzájárult Aeneas ellenségeinek szaporításához, Eich Jánoshoz írt levelében halálával emlékezik meg arról, «hogy a tisztátalanság kloakájából» kiszabadult és megjegyzi, hogy, ha Schlick nem így rendelkezik, talán ott hagyta volna hivatalát.⁴⁾ Halála nem volt pusztán szó: mialatt ő magasra emelkedett, Schlick kegyvesztetten zuhant alá. Halálakor Aeneas nem törődve esetleges kellemetlenségekkel, Niccolo degli Arcimboldi útján 1449 nov. 26-án

¹⁾ Jellemzésére vonatk. v. ö. Voigt, *Enea S. I.* 272. l. Ez a jellemzés lényegében a Pentaloguson alapul (660 col.). «Hic omnem Italiam et omnem christianitatem peragravit... Non est inter Christianos Princeps aut vir ponderis, quem hic non novit, quem non palpaverit et sciverit, quo claudicet. Sigismundo atque Alberto antecessoribus tuis Cancellarius fuit et nunc iam tibi: quoniam sic eum virtutes suæ prorexerunt. Quis illo aut plura vidit, aut cognovit melius?»

²⁾ Wolkan 61., 453. s. köv. lk.

³⁾ U. o. 236. l.

⁴⁾ U. o. 470. l.

kelt levelében megkéri Filelfót, írjon Schlick számára epitaphiumot, «mely a sír márványába vésvé ennek a nagy embernek emlékét az utókornak ajánlja.»¹⁾

Amint látjuk, Aeneas törekvései a német fejedelmeknél és közvetlen uránál a kancellárnál nem jártak a kívánt sikerrel. Frigyesnek érzéketlen zsugorisága visszariadt minden mæcenási kiadástól, Zsigmond túlságosan fiatal volt; legtöbbet ért el még Schlicknél, kinek kegye hozzájuttatta, hogy nyugodtabban élhetett tanulmányainak. Ezek mind világi előkelőségek voltak. A XV. századi német műveltségi állapotok megmagyarázzák ezt a közönyt.²⁾ Annál feltűnőbb, hogy Aeneas buzgólkodása a német főpapoknál sem talált megértésre. A passauai püspökkel összeköttetésben állt, jutalmat is kapott tőle — az aspachi Mária-egyház plébánosságát — de a humanismus iránt rokonszenvet nem ébresztett benne. Schaumburg Péter, Augsburg bitoros püspöke, később a német humanismusnak egyik pártfogója, sokszor találkozhatott Aeneas-szal, de olyan viszonyról köztük, melynek az új tudomány hasznát látta volna, nem tudunk. Egészen különös esete volt Aenasnak már említtet pártfogójával, Szilveszter chimseei püspökkel. Ennek humanista szokás szerint elküldte leveleit avval a kéréssel, hogy nézze azokat át. Természetesen az volt evvel a célja, hogy a püspököt humanista stílusával gyönyörködtesse és figyelmével lekötöztesse. Lehet, hogy akkori szokás szerint megkérte, javítson a levelek stílusán. Mégis elcsodálkozott, mikor leveleit «inkább eltorzítva, mint kijavítva»³⁾ kapta vissza. Mikor ennek okát tudakolta, a következő feleletet kapta: «Ha semmi változtatást nem találál volna, esetleg gyanakodhattál volna, hogy nem is láttam írásaidat».⁴⁾ Ezen a számára legfontosabbnak látszó ponton tehát határozottan kudarcot vallott Aeneas. Ő avval a szándékkal lépett német földre, hogy az ottani fejedelmi és főpapi udvarokban meleg fészket teremtsen a humanismusnak. Hamarosan be kellett látnia, hogy német földön nincs Alfonso király, nincsenek Malatesták, Mediciek, Strozszak, Viscontik, Sforzak, Esték. Tünetnyes pályafutását egészen más képességeknek köszönhette. A humanismus érdekében a földi hatalom birtokosainál kifejtett törekvései azonban csak látszólag veztek kárba, hiszen Aeneas munkái rövid idő alatt egész Közép-Európában elterjedtek s az új műveltség iránt fogékony lelkeket meghódították. A humanismus itt, az olaszoktól annyira lenézett barbár földön is meghozta a maga gyümölcsseit. A művész megtanult látni, a költő figyelni, a bölcselő és theologus kérdezni és gondolkodni. Sőt itt érett meg először a humanismus hatása alatt legteljesebben az a szabad szellem, mely a középkori

¹⁾ Wolkan 67., 95. l.

²⁾ V. ö. Voigt, Enea S. II. 344. l.

³⁾ «plerumque maculatas magis quam emendatas».

⁴⁾ V. ö. In libros Antonii Pan. p. De dictis et factis Alphonsi regis memorabilibus commentarius bevezetését bázeli k. 472. l. Voigt Enea S. II. 345. említi, hogy Aeneas Jakab trieri érseknek egy rhetorikát ajánlott (bázeli k. 992. s. köv. lk.). Max Herrmann kutatásai után azonban kétségtelennek látszik, hogy ez a rhetorika nem Aeneas Sylvius, hanem Albrecht von Eyb munkája. V. ö. M. Herrmann: Albrecht von Eyb und die Frühzeit des deutschen Humanismus, Berlin, 1893, 179. s. köv. lk.

világnézet keretein egész népeket átfogva túlragott és azt alapjában megrendítette.

Nem vesztette-e el Aeneas a kedvét? Csüggedt pillanatai, mint látni fogjuk, gyakran voltak. De ha észrevette, hogy valaki humanista tanulmányokkal foglalkozik, felszólítás nélkül azonnal segítségére siet s további tanulmányokra buzdítja. Midőn egy alkalommal Heimbürg Györgyöt, a kemény jellemű, kiváló képzettségű német jogászt III. Frigyes udvaránál a humanista tanulmányokról beszélni hallja, rögtön aznap lelkes levelet ír hozzá s igyekszik őt az ügy apostolául megnyerni.¹⁾ Aeneas ekkor már a hetedik évét töltötte Frigyes szolgálatában, az első évek illúzióin túl volt s hogy mégis ilyen hangon írt, abból világos bizalma a német humanizmus jövőjében. Fejtegetéseit igen ügyesen vezeti be. Cicero fiatal korában a görögöknél csodálatos beszédet tartott. Az összes jelenlevők bámultak és dicsőítették az ifjú szónokot, csak egy öreg haligató sirdogált magában. Mikor ennek okát tudakolták, így válaszolt: A görögöknek összes művészetei latin köntöst váltottak, csak az egyetlen ékesszólás maradt meg számukra; most még ezt is elveszi Cicero, hogy magával vigye Itáliába. — Aeneas szerint az öreg görögnek nem volt igaza: a min az szomorkodott, ő azon csak örülni tudna a maga részéről. Vajha mentől többet vinne el Németország Itáliától, azért Itáliának nem maradna kevesebb. «Mert a tudomány olyan, mint a világosság: ha valaki a saját világosságával világot gyújt, maga is fényben van s az elfogadónak sötétségét is eloszlatja.» Meggyőzően fejtegeti Aeneas, hogy Németországot multja is a tudományok ápolására utalja. S. Gallenben a kolostori régi könyvtár gyönyörű — német kezektől írt — kódexeit forgatva sokszor gondolt rá, miért nem művelik ilyen dicső mult után a németek a jelenben is a tudományokat. Ezen könnyen lehet segíteni. Itáliában száz évvel ezelőtt alig lehetett elegáns stilisztát találni, a festészet és a szobrászat gyermekkorát élte. «De ime már újra éledt a vésés, meg a festés tudománya, új életre kelt az ékesszólás is, mely a mi századunkban legjobban Itáliában virul. Remélem, hogy ugyanez történik Németországban, ha te és hozzád hasonlók elhatározátok, hogy folytatjátok és teljes erővel felkaroljátok a szónoklás művészetét.» Ez időtájt Leubing Henrik nürnbergi plébános Heimbürg buzdítására történelmi és rhetorikai tanulmányokkal foglalkozott. Aeneas mindkettőjüket biztosítja szeretetéről. Azonban a klasszikusokban jártas Heimbürg sem vállalta az Aeneastól neki szánt szerepet. Sokkal inkább német jogász és politikus volt, semhogy az olasz értelemben vett humanizmus szívéhez nőhetett volna. Aeneastól különben a jellembeli távolság mérföldkövei választották el. Soha egymással barátságban nem voltak s mikor Aeneas már a pápai széken ült, a hajthatatlan német akkor mondogatta oda egy világhírű audiencián a *πολύτροπος* olasznak a legkellemetlenebb igazságokat.

Heimbürg esetével kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy Aeneas itt már nem fejedelemsnél, vagy magas társadalmi állású személynél, hanem körülbelül egyenrangúnál próbálkozott eszméivel. A fejedelmekből annyira kiábrándult, hogy előzőleg vallott meggyőződésében

¹⁾ A levél kelte 1449 jan. 31, Wolkan 67., 79. s köv. lk.

ingadozni kezdett, sőt általában az udvari levegőt fojtónak találja az irodalomra nézve. Eich Jánoshoz írt — már idézett — híres levelében nézetét bővebben megokolja.¹⁾ Ha szónokok, vagy bölcselők a fejedelem előtt beszélnek, nem öröm őket hallgatni, mert félnek a teljes igazságtól. Innen van, hogy Athénben, míg szabad állam volt és Rómában, míg a consulok kormányozták a köztársaságot, az irodalmi tanulmányok nagy mértékben virultak. Az udvari élet körében azonban a hizelgés a beszéd célja, semmit őszintén nem mondanak, a rosszakat ajánlják, a jókat ócsárolják. Vannak, kik régi történeteket beszélnek el, de hibásan és fonákul. Inkább hisznek Guido de Columnának, ki a trójai háborút költőileg s nem történetileg leírta, vagy a páduai Marsiliusnak, ki a birodalom sorsának soha meg nem történt változásait megállapította, vagy Vincentius szerzetesnek, mint Liviusnak, Sallustiusnak, Justinusnak, Quintus Curtiusnak, Plutarchosnak, vagy Suetoniusnak, kik a legkiválóbb szerzők. Keserűséggel állapítja meg, hogy a zenészeknek nagyobb a becsületük az udvarokban, mint a bölcselőknek és a költőknek.

Mégis itt vertek először gyökeret törekvései, nem ugyan a fejelmek, hanem az alacsonyabb kancelláriai hivatalnokok között. Aeneas társai nem szerették, sőt Schlick kitüntető pártfogása miatt haragudtak rá, betolakodónak tekintették s a hol csak lehetett, idegenszerű szokásai miatt gonyolták. Mégis a két kancellária, a birodalmi és az osztrák lett Németországban az új irodalmi élet kiinduló pontja s az irigykedő, ellenségeskedő alantas hivatalnokok az elsők között voltak, kik az új tanulmányok iránt érdeklődtek.

A humanismus történetében külön fejezet illeti meg a kancelláriákat: ezek igazán a humanismus melegágyai. A szép formának akkora volt a tisztelete, hogy az olaszországi udvarok és köztársaságok legszívesebben csak elsőrangú stilsztára bízták ügyeik vezetését. Az elegáns latinság hivatalos követelmény volt. Ennek a körülménynek köszönhető, hogy a legtöbb humanistát valami kancelláriai hivatalban találjuk. Míg az orvost, jogászt, pædagogust először a hosszabb időt igénylő tanulmányi idő, majd a nem jelentéktelen elfoglaltság köti le, addig ezek a hivatalnokok előbb állhatnak lábukra és könnyebben időt szakíthatnak egyéni tanulmányaik számára. Különösen két kancelláriának jutott a XV. századi humanismus történetében fontos szerep: a pápáinak és a firenzeinek.²⁾ Az első humanista, ki a pápai kancelláriába lépett, Zanobi da Strada volt 1358 végén, vagy 1359 elején. Őt azután a humanisták hosszú sora követte, noha eszményük, Petrarca, kit a pápák ötször is megkínáltak hasonló állással, ezt a szolgálatot félig-meddig rabszolgaságnak tartotta. Az élet azonban rászorította a humanistákat arra, hogy a Mæcenások szeszélyeitől függetlenül akármilyen szerény állandó foglalkozást keressenek maguknak. Rendszerint életük végéig megmaradnak a kancelláriában. Kisebb jövedelmet értek el az egyszerű formulákkal dolgozók, nagyobb az önállóan fogalmazók. Hivataluknál fogva sokat érintkeztek előkelő egyházi méltóságokkal, sőt magával a pápával, a mi sorsukra nem ritkán kitűnő hatással volt. Általában tollu-

¹⁾ Wolkan 61., 466. l.

²⁾ V. ö. Voigt, Wiederbelebung II. 1. s. köv. lk.

kat a kancellária szolgálatába állították, de szívüket nem. Legjobb dolguk volt V. Miklós, a humanista pápa uralma alatt, ki a legkiválóbb erőket vonzotta udvarába. A pápai udvarban ott találjuk Francesco Brunit, egy ideig Salutatot, több ízben Poggiót. A firenzei kancellária vezetői voltak Salutato, majd Leonardo Bruni, utóbb Poggio, még később Benedetto Accolti és Cristoforo Landino. Fontos körülmény, hogy a tudós férfiakat összpontosító kancelláriák a XV. században a lényegben pótolták a később annyira felburjánzó akadémákat.

Aeneasnak tehát szinte természetesen kínálkozott propagandája számára a kancellária. A humanista számára egyéni szükséglet, hogy megértői, bámulói legyenek. Ezek talán még fontosabbak, mint a pártfogók. A milyen jól érezte magát Bázelen a tudós férfiak között, olyan üresség veszi körül az első csalódások után Ausztriában. Mivel az olasz humanistákkal csak gyér összeköttetései voltak, elhagyatottnak érezte magát. Ifjkorában nem volt alkalma a vezetőkkel olyan baráti viszonylatot kötni, hogy az kiállja az idő és távolság tűzpróbáját. Míg biboros nem lett, addig jóformán csak másodrangú humanistákkal levelezett. Mikor magas állásokba jutott, a még élő vezetők egyszerre ráeszméltek az ő humanista voltára, de Aeneas — vér az ő verükből — hízélgéseiket fölényesen le tudta szállítani igazi értékükre. Akkor vettek volna róla tudomást, mikor elhagyatva élt Ausztriában, hol „csak esztelen ember keresi Rómát!” Akkor enyhítették volna honvágyát, mikor elszakadtnak érezte magát a műveltség forrásától! Az olasz föld utáni epedés leveleinek alaphangja s noha még akkor is maradt, mikor magas méltóságban már visszatérhetett volna, még sincs okunk kijelentéseinek őszinteségében kételkednünk. Már 1444 januárjában halljuk a honvágy hangját Piero da Nocetóhoz írt levelében.¹⁾ Cesarininek ugyanezen év május 28-án az okot is megírja: «Noha mindenütt lehet barátokat szerezni, semmiféle összeköttetés nem olyan kellemes és állandó, mint az, a mit a hazában szereztünk». ²⁾ Idő multával vágyakozása a fájdalomig fokozódik. 1445-ben Frigyes megbízásából fontos diplomáciai ügyeket intézett el Olaszországban. A régi ismerősök között különösen Rómában olyan jól érezte magát, hogy Németországba visszatérve valósággal kétségbeesetten hangoz ír jó barátjához, Campisióhoz.³⁾ «Azután elmentem és hová mentem el? Németországba és melyik Németországba? Természetesen oda, a hol Magyarországgal határos. Itt telepedtem le, itt kell maradnom, itt kell élnem-halnom rokonok, barátok, ismerősök nélkül, a te és más barátaim társalgása nélkül. Csak soha Bázelt ne láttam volna! Hazámban haltam volna meg, szüleim keblén feküdtem volna. Jobban ízlett volna ott a kenyérmorzsa, mint a gazdag ételek, a miket most falok. Ha a sors nem vezetett volna Bázelyba, talán a római curiába húzódtam volna, ott tisztes helyre tettem volna szert s veled és más barátaimmal éltem volna. Sok okom van arra, hogy Bázelyt gyűlöljem, a hol olyan nagy időt hiába vesztegettem el... Elmondhatom magamról, hogy meg-

¹⁾ Wolkan, 61., 287. l.

²⁾ U. o. 324. l.

³⁾ A levél 1445 szept. második felében kelt; u. o. 542—3. lk.

haltam s nem más az én életem, mint Nasóé, mikor Tomi földjén számkivetésben élt. Bevallom, hogy itt érdememen és tehetségeimen felül szeretnek. *De mit ér mindez társak nélkül?* De hát nincsenek — mondod — társaid? Vannak, vannak, jó, hűséges emberek. *de nem kedvelik az én szokásom szerint az irodalmi tanulmányokat s nem gyönyörködnek ugyanazon dolgokban, a mikben én.* Ezenkívül az ételben is nagy a különbség, noha könnyebb egy olasznak német módra falni, mint egy németnek olasz módra csipegetni.»

Elhhez nem kell magyarázat. Aeneas elhagyatva érezte magát, mert hiányoztak körülötte — legalább 1445-ben — a hasonló törekvésű emberek. Olaszországban minden jelentékenyebb város egyúttal irodalmi központ. A törekvéseket felvillanyozza a társasélet és a vitatkozás. Az egyes társaságok már-már akadémiaivá szervezkednek. Új hazájában szó sincs hasonló dolgokról. Önkéntelenül felvetődhetett Aeneasban a gondolat: nem lehetne-e ezen változtatni. S hogy csakugyan változtatott rajta, az kitűnik egy három évvel később, 1448 tavaszán írt leveléből, melyet már püspök korában Triesztből küldött János királyi titkárhoz.¹⁾ Aeneas visszakívánczik a kancelláriába, jó barátainak nyájás körébe: «*vita enim est diis simillima, cum studiosi conveniunt*». Noha ekkor is, később is vágyakozik haza Olaszországba, honvágyának oka már nem a hasonló törekvésű barátok hiánya. Voigt és Weiss megállapítják, kik voltak Aeneas barátai, kikre volt hatással, miben nyilvánult ez a hatás. Magyar szempontból kutatásainkat a jövőben ki kell egészítenünk, mert Aeneas körének tagjai között csak kevesen voltak olyanok, kiknek Magyarországgal több-kevesebb érintkezésük ne lett volna. Jelenleg azonban inkább azok az eszmék érdekelnek bennünket, a miket Aeneas ebben a körben terjesztett.

Akadályokkal itt is kellett küzdenie. A legfőbb akadályok egyike mindenestre az a középkori szellem volt, melyet már Eich Jánoshoz írt — fentebb idézett — levelében ismertetett. Ennek a világfelfogásnak elsőrangú támasza volt a bécsi egyetem scholastikus theológiája. Még mielőtt Frigyes szolgálatába lépett volna, 1438-ban Bartolommeo Visconti kíséretében Bécsben járt s valószínűleg egyik bázeli barátjához írta sokat idézett levelét: Bécs leírását. Félreismerhetetlen gúnynyal beszél ebben a bécsi egyetem theologusairól. E futólagos látogatás alkalmával kialakult véleményét később sem volt oka megváltoztatni, mert már biboros korában, tehát a helyi viszonyok alapos megismerése után befejezett történeti munkájába (*Historia Rerum Friderici III. Imperatoris*) szinte változtatás nélkül felvette a bécsi műveltségi állapotokról szóló részt.²⁾ S ha az itt kifejtett gondolatok Aeneas világnézetének ennyire állandó alkatelemei, joggal feltehetjük, hogy ezeket új barátai körében energikusan terjesztette. Elismeri, hogy népes egyetem a bécsi, sok hallgató ösztönlik oda Németországból és Magyarországból. Tudomása szerint két kiváló theologus tanított ez időben az egyetemen. Az egyik Henricus de Hassia, ki Párisban tanult és több kötet említésre méltó munkát írt. A másik a

¹⁾ V. ö. Wolkan 67., 67. l.

²⁾ V. ö. Wolkan, 61., 81—82. lk. — *Hist. Rer. Frid. III. Helmstadii* 1700., 8—9. lk.

svájcei származású Nicolaus de Dinkelspühel, szent életű, kiváló tudományú férfiú, kinek beszédeit a tudósok mohón olvassák. E kettő mellett fenntartással megdicséri harmadiknak Hasselbachot, «kiről azt mondják, hogy hasznavehető történeti munkákat írt. Ennek tudományát én is dicsérném, ha huszonkét évig folyton nem Isaias első fejezetéről olvasott volna, a nélkül, hogy a végére ért volna». De legjobban fáj neki a maga humanista álláspontjáról az egész iskola szelleme. «Legnagyobb hibája ennek az iskolának, hogy túlságosan nagy gondot fordítanak benne a dialecticára és nagyon sok időt pazarolnak kis eredménnyel járó dolgokra. A kik a magister czímmel ékeskednek, főleg ebből az egyetlen tárgyból tesznek vizsgálatot. Külömben sem a zenével, sem a rhetorikával, sem az arithmetikával nem törődnek, noha azt már magistérnek szólítják, a ki néhány mértékről, vagy másoktól kiadott levelekről ügyefogyottan előadni tud. A szónoklat és költészet teljesen ismeretlen náluk: összes tudományuk kimerül az elenchusokban, a meddő szórszálhasogatásban s még ebben sem alaposak. Kevés olyant találhat az ember, kinek Aristoteles és más bölcselek könyvei meglennének: legtöbbben csak a magyarázatokat forgatják.» Aeneas eszméi a felsőbb oktatásról egyelőre csak Itáliában valósultak meg. A bécsi egyetem sokkal később fogadta be a humanismust, melynek útját Aeneas a maga körében legalább is egyengette.

Érdekes törekvése volt Aeneasnak, hogy a kancelláriai stílusban szerette volna meghonosítani a megszólításban az egyes második személyt. Schlicket első két levelében tegezi, a többiben már rendszerint többes második személyben szólítja meg.¹⁾ Mi ennek az oka? Aeneas feltételezte, hogy Schlick, a klasszikusok ismerője, nem sértődik meg ezen a klasszikus formán. Azonban hamarjában akár a kancelláriában divatozó szokások, akár maga a kancellár felvilágosították, hogy ez a megszólítás nem helyénvaló. Aeneas engedelmessékedett. Hogy azonban jobb meggyőződése ellenére engedett, azt különösen két megfigyeléssel bizonyíthatjuk. Először Aeneas, ha igazán klasszikus stílusban akart írni, a tegező formát használta és pedig megjegyzés nélkül, ha a czímzett klasszikai műveltsége felől biztos volt, magyarázattal, ha ennek az ellenkezője volt előtte valószínű. Másodszor álláspontját, a hol csak tehette, szinte aránytalannak látszó buzgósággal több ízben megvédelmezte. Noha írásban maradt védelmével nem a kancellária alkalmazottjaihoz fordult, feltehető, hogy a mindennapi beszélgetés közben gyakran esett szó erről a számára fontosnak látszó kérdésről.²⁾ Zsigmondhoz írt levelének bevezetésé-

¹⁾ V. ö. Wolkan 61., 125. l. jz.

²⁾ Aeneas buzgalmára nézve jellemző adat Długosch levele Oleśnickihez (idézi Wolkan 67., 160. l.). Długosch szép latinsággal írt levelet és ajándékokat hozott Oleśnickitől Aeneasnak, akkor már trieszti püspöknek. Aeneas annyira örült a levél nyelvének, hogy körülhordozta a kancelláriában s megróttá az ilyesmire iránt érzéketlen németeket. «Sed si munera a Cardinali Ecclesiae tum ob nobilitatem eorum missa magnipenderet, maior tamen alacritas, maior voluptas ex epistolae verbis animo viri insedit nec continere se quin eructaret potuit. *Circumtulit enim et per caesaream cancellariam et per regios consiliarios, de qua loquor, Cardinalis nostri epistolam, et illam coram legens magna extulit laude simulque admirans, quod ex nostra barbarie ita disertum atque lotum sermonem*

ben¹⁾ megengedi, hogy a többes szám használata Németországban általánosságban el van terjedve. Így volt ez Itáliában is, míg Petrarca a régi ékesszólást utánozni nem kezdte. Petrarca és Chrysoloras törekvéseinek köszönhető, «hogy a mostani olaszok ékesszólása hasonlónak látszik ahhoz, mely Octavianus idejében virult, ha valaki Leonardo Aretinót, Guarino Veroneset, a firenzei Poggiót, a szicíliai Aurispát, a vicenzai Antonio de' Loschit stb. olvassa, kik most az olaszoknál virágoznak, kiknél felcsillan a Tullius-féle ékesszólás folyója és a páduai Titus Livius tejpatákja». Mindezek a férfiak az egyes számot használják, mert tudják, hogy a régiek — mint Sokrates, Demosthenes, Cícero és Mæcenas levelei bizonyítják — szintén így írtak. De így írtak az egyházatyák is, Hieronymus, Augustinus, Ambrosius, Gregorius, kik nemcsak az embereket, hanem az Istent is tegezték: *præsta, da, fac, concede, miserere*. Aeneas csak ezeknek példáját követi az egyes szám használatában. Sőt nem átalja kijelenteni, hogy éppen a többes számú megszólítás a tiszteletlenség. Ugyanezt fejtegeti Lupfen János grófhhoz 1444 ápr. 9-én írt levelében.²⁾ Irhatna többes számot de elvből nem teszi, mert ha már a régieket más téren utól nem érheti, legalább ebben utánozza. Ugyanott síkra száll annak érdekében, hogy a levélbeli megszólításnál a levélíró neve álljon elől. «Valamint Cícero, mikor Julius Cæsarnak írt, önmagát előrehelyezte, úgy te se vedd rossz néven, ha a levél balsarkában Aeneasod nevét pillantod meg, mert nem pöffeszkedésből történik ez, hanem a régiek utánzásából, kiknek tudatlanságát a modernnek tudakosságánál többre becsülöm.» Ilyen aprólékos elvek magyarázatására sem sajnálta Aeneas az időt.³⁾ Ne felejtjük el, hogy a humanizmus a kezdet kezdetén nemcsak világnézet, hanem egyuttal tapadás az antik formákhoz s hogy az emberi elme útja a lényeghez mindig külsőségeken keresztül vezet.

Sokkal inkább a lényegbe vágott, a mit Aeneas a könyvgyűjtés és a könyvkölcsönzés elveiről hirdetett. Hogy németországi tartózkodását számüzetésnek érezte, abban nagy része volt a tanulmányokhoz szükséges segédeszközök hiányának. Milyen nehezen tudta megszerezni Aristoteles politikájának fordítását! Amint azonban a viszonyokkal jobban megismerkedett, rájött, hogy Németországban is vannak könyvek. Legérdekesebb documentum e szempontból Lupfen János grófhhoz 1444 ápr. 9-én kelt levele. Pfullendorf Mihály, egyik hivatalnok-társa említette Aeneasnak, hogy a gróf könyvtárában sok könyv

excepisset, Alemanos huiusce verbis carpebat: Ingerit vobis, domini Almani, a quibus nunc Romanum gubernatur imperium, non mediocrem hæc, quam gesto, turpitudinem epistola, adeo et ornata et graviter composita, ut satis reformidem, si ei debitum quam reddere responsum: declarat insuper, Polonos habere nobilia ingenia et ea in rebus et præceptis arduis versari, vestra vero ita nunc constat esse aut tarda aut neglecta. ut nemo ex omni dari possit Almania, qui pari lepore verba exornet.

¹⁾ Wolkan 61., 223. l.

²⁾ Wolkan, 61., 310. l.

³⁾ Jellemző e Pentalogusban 642. col. «Illud quoque servatum est, ut, licet personæ loquentes introducuntur plures, *inquam* tamen et *inquit* sicut et Cícero in Lælio fecit, minime interponantur, sed nomina ipsa loquentium suis locis disponantur, ut ille loqui intelligatur, cuius inscriptum appaernerit nomen».

van; a fontosabbaknak czímeit is tudta. Noha Aeneasnak addig a gróffal semmi összeköttetése nem volt, mégis kölcsön kért tőle néhány már azelőtt olvasott, de azóta sokáig nélkülözött könyvet; Ovidiusnak egyik-másik munkáját, Terentiust, Hieronymus leveleit. Ez alkalomból nem mulasztja el, hogy a könyvgyűjtésről általánosságban véleményyt ne mondjon. Az olasz humanisták között ezek a tanulmányok szempontjából annyira fontos eszmék már tisztázva és gyakorlatilag értékesítve voltak. A nyilvános könyvtár eszméjét már Petrarca felvetette, Coluccio Salutato melengette és a fáradhatatlan Niccolo Niccoli megvalósította. Niccoli nevét a humanizmus történetében kb. 800 kötetes könyvtára alapította meg, melyből halála után Cosimo Medici jóvoltából a San Marco-kolostor híres nyilvános könyvtára lett. Az első lépést Itáliában hamarosan követte a többi: de hol volt még ettől a foktól Németország? Aeneas itt is úttörő, mikor kifejti,¹⁾ hogy az igazi könyvgyűjtő nem zárja el irigyen mások elől kincseit. «Mindazok, kik könyveket gyűjtenek, vagy gyönyörködni akarnak azokban és olvasgatásukkal tudóssá válni, vagy a bölcsesség kedvelőinek akarnak látszani, hogy az úton ujjal mutassanak rájuk. Ez utóbbiaknak nagy, értékes könyvtáruk van, a polczokon Aristoteles, Platon, Cicero, Seneca, Vergilius, Lívius és Plinius sorakoznak s mindannyiukat az enyészet pora takarja. Az előbbieknél csak akkor teljes örömük, ha könyveket adnak kölcsön, használatukat megkönnyítik, maguk is kölcsön vesznek, a másolást megengedik s annál jobban örülnek, mennél elterjedtebbeknek látják a bölcs férfiak köteteit. Mások a könyveket, akár a kincset, elrejtik s inkább rágatják a férgekkel és egerekkel, mint hogy a nyilvánosság számára hozzáférhetővé tegyék. Nem őrzi olyan szorgosan a sárkány az arany gyapjút és Cerberus az Orcus bejáratát, mint azok a könyveket, melyeknek csak gyöngyei és arany díszei gyönyörködtetik őket, de soha beléjük nem néztek, hogy olvassanak.» Ugyanezt a hangot nagyon sokszor találjuk a humanista-irodalomban a *βιβλιοθήκη* ellen. Aeneas végül ama meggyőződését fejezi ki, hogy János gróf nem ebből a fajtából való, különben nem is fordult volna hozzá ebben az ügyben.

A humanista propaganda szempontjából legfontosabb mozzanat ebben a körben a költészet védelme a jogtudománnyal szemben. A jog, mint kenyérszerző tudomány a gyakorlati gondolkodásuk szemében természetszerűleg magasabban állt a költészetnél. Viszont a humanisták, a költészet pártfogói legnagyobb kedvteléssel épen a jogászok ellen harcoltak, mert csak a saját elbizakodottságukat tartották megokoltnak. Az antik forma bámulói és utánzóí csak gáncsolni tudták a sokszor barbár jogi nyelvet. Viszont a jogászok szívesen hangsúlyozták nélkülözhetetlenségüket a gyakorlati életben. Fokozta a két rend közti ellentétet az a gyakran előforduló eset, hogy a későbbi humanista fiatal korában kénytelen volt jogtudománnyal foglalkozni. Az ilyen iskolán átment humanista azután kétszeres keserőséggel támadta a hűtlenül elhagyott jogot. Valóban, alig volt a humanizmus történetében még egy olyan sokat vitatott pont, mint az a kérdés: a jogtudomány előbbre való-e, vagy a költészet. A harcosok sorában Petrarca, Boccaccio, Leonardo Bruni, Poggio és Valla mellett ott

¹⁾ Wolkan, 61., 311. l.

találjuk a jogtudomány egyik hitehagyottját, Aeneas is. Stein Vilmoshoz írt, 1444 jun. 1-ről kelt levele¹⁾ önmagában véve is igen értékes adalék a két rend harczára vonatkozólag. A benne fejtegetett eszmék Itáliában elcsépeltek voltak már, német földön azonban felvilágosíthatták a jogtudomány feltétlen híveit s elégtétellel tölthették el mindazokat, kiket az Aeneastól terjesztett humanismus jövője közelebbről érdekelt. Érdekes eltolódása a szempontnak, hogy Aeneas a vita anyagához alkalmazkodva itt a költészetnek nem ethikai, hanem gazdasági hasznát hangsúlyozza.

A levél szerint Pfullendorf Mihály, Aeneas egyik barátja — a kitől azonban később elhidegült — találkozott egy jogászszal, a ki nemcsak az összes jogások fölé helyezte önmagát, hanem a költészetéről is nagy lenézéssel nyilatkozott. Örült, hogy benne nincs költői adomány; nem is tudna vele mihez fogni, mert a jogon kívül mást semmire nem becsül. «Azon vitatkozott, hogy a költészet majdnem teljesen haszontalan, mert sem kenyeret, sem ruhát nem ad.» Elhiszszük Aeneasnak, hogy az ilyen beszéd — akár megtörtént. akár csak elképzelt, hogy felelni lehessen rája — felforralta epéjét. A vitatkozásban azonban nem követte a szeget-szeggel módszert. Ha a jogász nem ismeri el a költészet jogosultságát, a költészetnek humanista védője — nil humani a se alienum putans — egy pillanatig sem gondol arra, hogy a jogtudomány létjogosultságát vitassa. Jogra szükség van. Nem lehet mindenki bölcselő, hogy maga állapítsa meg: mit lehet, mit nem. mit kell tenni, mit nem. Épen ezért a törvények megszabják mindenki számára a határt, melyen túl nem léphet. Azonban a törvények sem ölhetnek fel minden esetet. Tehát a jogásznak bölcseségre képzettnek kell lennie, hogy a törvények általános elvi alapjaival tisztába jöhessen. Kétlábú számár az, a ki az anyát, a bölcseséget annyira lebecsüli, hogy a leányt, a jogtudományt, annak fölébe helyezi. Az igazi nagy jogások mindig a forrásból, a bölcseségből indulnak ki, írásműveik szónoki csinnal és elméleti tudással készülnek. A ki a jogot, mint pénzharácsoló mesterséget úzi, az csak a betűhöz ragaszkodik.

Ez után a fényes fejtegetés után áttér Aeneas a költészet védelmezésére. A védelmet azonban éleshangú támadással kezdi. Természetesnek találja, hogy a jogásznak nem tetszik a költészet: a disznók sem törődnek az eléjük vetett gyöngyökkel. «Lenézed. számár, a költészetet, megveted, ökor, az okokat, kerülöd, kecske, a humanista tanulmányokat. De a költészet is megvet téged s nem enged karába belépni. Noha minden tekintetben ostoba vagy, ebben az egyben csodálom bölcseségedet: látod, hogy a költészet előled zárva-rejtve van és kijelented, hogy semmi kapcsolatot nem akarsz vele. Bölcs dolog ez. Most látom, hogy philosophus vagy, mert nem kívánod az elérhetetlent.»

Legnagyobb energiával Aeneas azt a gondolatot elemzi, hogy a költészet hasznos: művelőinek és támogatóinak egyaránt hasznát hoz. Számára ez a lényeges pont, mert Németországban az új tanulmányok elterjedésének egyik akadálya az volt, hogy semmit nem hoznak a konyhára. Aeneas elismeri, hogy a nehéz és ködös elmék számára a költészet nem. gyümölcsöző, de az igazán kiválóknak

¹⁾ Wolkan 61., 326. s köv. lk.

Vergiliusnak, Horatiusnak, Oppianusnak a költészet segítségével sikerült jólétben élniök. A németek számára valószínűleg meggyőzőbbek voltak Aeneas modern példái: Leonardo Bruni, Guarino, Aurispa, Beccadelli, Antonio de' Loschi és mások nemcsak megtartották, hanem még növelték ősi vagyonukat a szónoklat és költészet segítségével. Soha jogásznak pör annyi pénzt nem hozott, mint Quintilianus Leonardo Bruninak. Nem a költészet hibás abban, hogy a németek haszontalanságnak tartják, hanem a németországi állapotok. «Hogy a te Németországodban nem becsülik meg a költőket, azért ne a költészetet, hanem inkább az előkelő embereket vádold, kik a legcsekélyebb dolgokkal is többet törődnek, mint az irodalommal. Az olaszoknál azonban az ilyesféle képességek érvényesülnek s a fejedelmek nem szégyenlik meghallani és ismerni a költészetet. Eljön valamikor Németországban is ennek az ideje, mert ez a föld hajdanta kiváló tudósokat szült s már most is van több az új ékesesszólásban jártas férfiú, kik akaratom ellenére, még ha megrepedsz is, az ékesesszólás magyát a németeknél el fogják vetni.» E reményteljes megjegyzés után, mely éles ellentétben van Aeneasnak több ebbe az időbe eső kijelentésével, a humanista fegyvertárnak Olaszországban már elkoptatott, de német földön még elég hatásosnak ígérkező harci eszközeit szedi elő. Hogyan lehetne békét kötni, barátságot ápolni, ha nem lenne az ékesesszólás, melynek viszont a költészet a táplálója? Milyen nagy haszna van a levélírásnak, a történetírásnak, a szónoklatoknak! Király a királylyal levél útján érintkezik, az államok ez úton kötnek szövetséget, távollevők ennek a segítségével beszélgethetnek. Megtudjuk Aeneastól, hogy a történelem az idők tanuja, az igazság világossága, az élet mestere. A gyűlekezeteket beszédekkel lehet irányítani. Aeneas a XV. század tipikus embere komolyan hitte és hirdette, hogy a népek sorsát beszédek döntenek el. De hogyan beszélhetne jól az, a ki nem foglalkozott költészettel és szónoklattal? Tételének bizonyítására kápráztató sorban vonultatja fel — nem először és nem utoljára — azokat az ó-kori kiválóságokat, kik a költészetet pártfogolták. Nagy Sándortól kezdve Augustusig elének önti a ragyogó példák egész tömegét, hogy mellettük annál szürkébbeknek tűnjenek fel a német fejedelmek. Azok a dicső férfiak haló porukban is élnek s nem lesz korszak, mely róluk meg ne emlékezzék. «Ha azonban egyes fejedelmek inkább lovakat és kutyákat etetnek, mint költőket s a sok hússal oroszlánokat és medvéket táplálnak, míg a belső poétáknak mit sem adnak, olyan is lesz elmúlásuk, mint a lovaké és kutyáké, nem lesz nagyobb nevük holtuk után, mint a medvének és az oroszlánnak.»

Ismét eljutottunk az örök dicsőség eszméjéhez, melyet Aeneas Frigyesben olyan buzgón igyekezett meggyökereztetni. Humanistánk gondolatai nem számósak, hamarosan újra kezdik körforgásukat,¹⁾ de fűti őket a meggyőződés, továbbá a nem is palástolt érvényesülési vágy. Itt újra kifejti Aeneas, hogy a költő a hírnév birtokosa, ebből juttathat azoknak, a kiket megénekel s evvel egyuttal önmagának is

¹⁾ Épen az ismételések elkerülése céljából mellőzhetőnek tartom a bécsi egyetem aulájában 1445-ben tartott beszédnek ismertetését (Bázeli kiadás, epist. 104).

megnyitja az égbe az utat. Nem felejtí azonban el, hogy tulajdonképen a jogtudomány ellen ír, épen azért a gondolat élet ennek megfelelően irányítja. Cicero tekintélyére támaszkodva a költői tehetséget ritkán előforduló isteni adománynak minősíti, melyet nem lehet szorgalommal, bizonyos szabályok elsajátításával pótolni. Jogász mindenki lehet, költő azonban nem! A mint látjuk, Aeneas alkalomadtán megtalálta a rideg környezetben már-már elvesztett önérzetét, különösen, ha olyan emberhez írt, a ki az új tanulmányoknak híve volt. Stein Vilmos ezek közé tartozott, mert Aeneas nemcsak az eszméket ajánlja figyelmébe, hanem egyuttal buzdítja, hogy hasonló szellemben munkálkodjék. «Te, Vilmosom, a tudományok kedvelője, ha valahol ezeket az embereket hallod, vállald a költészet védelmét s mutasd magad az isteni ajándék tisztelőjének. Látod, milyen könnyű ezeket a szarkákat legyőzni, ezeket a balhákat a körmök között szétnyomni. Ne engedd, hogy piszkos ajakkal vádolják az isteni költészetet, melyet Cicero szerint az összes tudományok közül elsőnek találtak fel. Védelmezd ezt a dicső úrnőt s ha megvéded, örök neved lesz nemcsak az én leveleimben, — noha ezek sem merülnek egyhamar feledésbe — hanem a kiválóbb költők munkái között olvasnak téged. Élj boldogul s a dicső fejedelemmek, Albert herczegnek ajánlj engem s mivel tanácsosa vagy, buzdítsd, hogy az rodalom tanulmányozását ne vesse meg.»

Ezeket az eszméket mindenkinek figyelembe kell vennie, a ki a német, magyar, cseh és lengyel humanismus történetével foglalkozik. Aeneas Közép-Európa humanistája. Frigyes udvarában írt munkái ritkán jutottak át a hegyeken, annál jobban elterjedtek nálunk. Levelei, a milyen fontos történelmi források a XV. századi német és magyar történelemre nézve, a mennyire érdekelték itt a kortársakat, épen olyan kevésbé kötötték le az olasz olvasók figyelmét. A mi az olaszoknak volt Guarino, Poggio és Filelfo, az volt nekünk Aeneas Sylvius. Történelmi munkái, politikai beszédei jórészt Közép-Európa sorsának ismertetésén és tovább építésén fáradoznak; Euryalus és Lucretiáját itt olvasták és utánozták legtöbbet. Eszméi ránk, magyarokra nézve még külön is fontosak, mert azokat az V. László számára írt pædagogiai értekezésben még egyszer összefoglalta és rendszerezte. Ezenkívül éveken át agitált, írt, szónokolt V. László trónrajutása érdekében. E szempontból különösen érdekesek Széchy Dénes esztergomi primáshoz írt levelei. Konstantinápoly eleste után a fenyegető török veszedelem újra Magyarország érdekeinek védelmére hívta. A török ellen tartott értekezletek tették barátjává eddigi politikai ellenfelét, Vitéz Jánost. A nagy műveltségű varadi püspökön keresztül megnyílt a kapu Magyarország felé Aeneas humanista eszméi számára. Biztos adataink vannak arra nézve, hogy Aeneasnak nagy szerepe volt a Vitéz körül csoportosuló humanista kör kialakításában. Vitéz révén ismerte meg jobban Janus Pannoniust, kit pápa korában ő erősített meg a pécsi püspökségben. Aeneas gondolatai tehát, noha egy velünk ellenséges udvarnál terjedtek először el, hamarosan megtalálhatták és meg is találták az utat hazánk felé.

(Budapest.)

HUSZTI JÓZSEF.

PRISCIANUS GRAMMATIKÁJA.

(Második közlemény.)

A hatodik könyv.

Az *alany- és birtokos esetekről* (*De nominativo et genetivo casu*).
Néhány semmitmondó szóval ismét «Julianus consulhoz és patricius-hoz» fordul, majd kijelenti, hogy ösztönzésére folytatja művét a N. és G.-ról, sőt ha Isten élteti, az egyes Abl. és Acc.-ról, a harmadik ragozású többes G.-ról, a többi függő esetről és az ige præt. perf.-ről is szólni fog majd (tehát ezeket ismét egyhuzamban készítette), mert ez utóbbira nézve még a legjobb íróknál is kétségek merültek fel. Nyilvánvaló, hogy a VI. könyvet csak nagyobb szünet után kezdte meg s úgy látszik, közben nemcsak jóakarásban («amicorum monitu»), hanem gáncsoskodásokban («invidiorum vituperatione») is volt része. De rendületlenül tovább dolgozik és bizalommal követi a Herodianustól és Apolloniosztól tapasztalt utat.

Rövid *-ā* végű latin (és görög) m. f. és közönszemű névszók a G.-ban *e* hozzájárulásával *ae* kettőshangzóra végződnek. 8 nőnemű *-a* G.-a *-ius* (unius és társai). Előfordul a régieknél *-as* is görög mintára (?): paterfamilias, escas, Monetas, terras, fortunas, vias. *-a* végű görög n.-ok G.-a *-tis* végű: poema-tis. De a régiek ily szavakat is az első ragozás szerint képeztek: Plaut.-nál: schemā, Pomponius-nál: diademam; mások ismét második ragozás szerint: Celsusnál: emblematum, -i, Cicerónál (in Verr.): toreumatis. A G. a nevek végzete szerint eltérő: Turia, -am = masc.!, mare, -is, Soracte, -is. Egyes számban ragozhatatlan: cēpē (hagyma). Libyē, G.: Libyes, piper G.-a nem: piperi, hanem: piperis. *-o* végűek: Carthaginis, Ciceronis, ordinis, carnis. Manto görögös G.-a: Mantūs, -u végűek semlegesek is aptotumok az egyes számban: genu (Cicerónál genus is), cornu. Két semleges *-c* végű: lac-tis, allec allecis. De Varius Flaccus allex (-em, -is)-t mondott. Így még *-t*, *-al*, *-el*, *-am* (nequam), *-im* (Cim, Celsus szerint ragozhatatlan falunév), *-um* végűek; *-an*, *-in*, *-on*, *-yn* görög szavak G.-a *-os* helyett *-is*: Titanis, delphinis (és delphini). A görögtől eltérőleg: elephantus, -i. *-is* végűek *-in*-re is végződhetnek (delphin). *-ēn* végűek: numinis, lienis, r(i)enis, splēnis, Hymēnia. Sirenis. *-ar* végűek: nectaris, farris, lupa > lupanar, -is, par — pāris, Lur — Lāris. *-er* végűek: Austēr, -tri, de: sequester, -tris (néha: sequestra és -o). Görög *-pos* végű szavak, ha előttük még egy mássalhangzó van, a latinban *-er*-re végződnek (Menander. Oktá persze nem ismeri). asper — asperi, liber — liberi, pater, -tris, Juppiter új töből: Jovis; iter — itineris, Næviusnál: iter — iteris, Plautusnál: itiner — itineris. Diespiter-nek: Diespit(e)ris, sőt Cæselius Vindex szerint: Juppiter — Juppit(e)ris is. Volt azonkívül puerus és puer, utóbbi f.-ként is. culter, -tri, cancer — cancri (canceris helyett), socer f.-a nem: socera, hanem: socrus, sőt utóbbi m. is! *-ir* végűek: levir, -i. Sallust. Hist. II. 5, 18-ban: Gaddir nem f., hanem n. és ragozhatatlan, noha Charisius ragozza (Gaddiris). abaddir-t nem találta sehol ragozva (= *ó βαττωλος*). Waldsében nincs meg. Prellwitz² p. 72 csak βαττω = Hirtenrock von Ziegenfellen. Boisacqnál p. 113.

«casaque de pâtre, mot thrace»). -or végűekhez: algar — algōris, de N. G. algar is! A régieknél: decor, -ōris és mellette: decus, -ōris. Ennek fordítottja: bicorpor, -oris a corpus-hoz. arbor-ról azt hiszi, hogy «a robore derivatum». Publipōris, Marcipōris. ador, -ōrisről meg úgy véli, hogy az adōro igéből ered (? cf. ἀδῶρο) és hogy azért van hosszú o-ja a G.-ban. cor-dis a G.-ban felveszi (?) a d-t. -ur végűek: m. és f. pl. fur-ris, de: satur-i; robur, -ōris, ebōris, femōris és mellé: femēn, -inis; iecur — iecoris és iocineris, mely szerinte egy *iocin-us-ra mutat (NB. Nyilvánvaló a iecor^o és iecin^o tövek contaminálása. Várnánk egy *iecinis G.-t, de nincs meg, cf. feminis!). -as végűek: vas-dis és vas-sis, mas-ris. Ragozhatatlanok: fas, nefas, nugas (utóbbi m. f. és n.). Calchas. -ntis, bár a régieknél: Calchæ. -es végűek: divitis, teretis, impēs-tis = impetus; quies (NB. Probus szerint és szerinte is rövid ē-vel, a mi tévedés. cf. Walde p. 634), -ētis, seges, -ētis, obsidis, apēs, -is («a pede compositum»! Etymológiája különben ma is ismeretlen). Ceres, -ēris, merces, -ēdis, fides, -ēi, sőt a régieknél: famēs, -ēi is, Lachēs, -ētis és: Lachis. (Hasonlóak a görögben: Γύρρς — Γύρρς és Γύρρς, Μέγρς — Μέγρς és Μέγρς stb.) -is és er: pulvis és pulver, -ēris, cucumis és cucumber, -ēris, cinis és ciner, -ēris, vomis és vomer, -ēris, pubis és pubes meg puber, -ēris, sanguen és sanguis, -inis, pollen és pollis, -inis, semis, -issis, cassis, -idis és cassida, -æ (Verg. Aen. XI. 774), exsanguis = N. és G. Az -os végűekhez: roris, nepotis, bovis, utóbbi digammával mint az æoloknál. és «correptum» (NB. tehát nem ōs, mint Walde gondolja, cf. p. 548). -ossis, de ossu és ossum N.-okat is ismertek a régiek. -ūs végűek: sitūs, -us. fastūs, -ūs, de van fasti-orum is (sic!): lectus, -ūs és -i, mustus, -ūs és -i, ornatūs és -i, tumultūs és -i, questūs és -i, adventūs és -i, senatūs és -i, versūs és -i, victūs és i. gemitūs és -i, cibūs és -i, arcūs és -i a régieknél. specus-t leghelyesebb egyesszamban n.-ban, többesben m.-ban használni; de előfordul f.-ban is (Gellius, Ennius, Cato. Liviusnál és Ovid.-nál egyesben is m.). Éppígy penus, -ōris is mindhárom nemből használtatott. voltus-ról azt hiszi, hogy < volo, mint cultus < colo és itt még Aristotelest (!) is bizonyosággal hívja. Azután: «acus ab acutu, portus a portatu. lacus a laqueatu, sinus a sinuatu, currus a cursu, gradus a gressu nata». Majd meg akarja magyarázni, miért tartoznak a negyedik ragozáshoz, ha partic.-okból lettek és hasonló eseteket hoz fel potus < potatus, truncus < truncatus stb. «synkopált» példákkal. veter és vetus. -ēris, mūs (szerinte rövid!?) — mūris, azért vesz fel az u után még egy r-et (sic!), mert u az i előtt nem lehetne hosszú! grūs és sūs m. és f., a függő esetekben rövid u-val. Két G.-szal a régieknél: uniūs és uni, ullius és ulli, aliūs és alii; servitātis, tellūris, palūs, -ūdis (Horat.-nál: palūs), humus és humum, -i; domus — domūs és -i. colūs és -i, Veneris, pecūdis, pecōris, iūris, vellēris, fenōris és fenēris, pignoris és -ēris, felicius, -ōris; virus ragozhatatlan, de Lucret.-nál: virus, -i; vulgus = m. és n.; pus-ról azt mondja, hogy nincs G.-a. pūris-t helyteleníti. -aes végűek: præs, -dis, æris; -aus(!) végűek: laudis, fraudis. -eus végűek csak görög szókban. -x végűek G.-át (pl. grex) úgy véli megkapni, hogy a megfelelő ige (grego) -go-ját elhagyja és helyébe -gis-t tesz! Idézi Ennius-t (Ann. IX. 8): Sed quid ego hæc numero? dictum factumque facit frux — a hol frux =

frugi homo. Másutt *-x* végűek *G.-a -cis* végű: *fellacis, necis. remigis, calicis, nivis.* — *supellex* mellett a régiek *supellectilis* *N.-t* is használtak. *senex* — *senis*, de *Plaut.-nál*: *senecis. -bs, ms és ps* közbeszúrt *i*-vel képezik a *G.-t*: *hiemis, urbis, inopis.*¹⁾ *e > i*: *princeps. -ipis; anceps, -cipitis, praeceps, -cipitis és praecipis* is a régieknél (*Lævius, Ennius*). *montis, cohortis, frondis, frontis, lens* — *lendis és lentis, glandis, vecordis, concors, -dis, de van N. concordis. -dis is.* Ugyanígy: *discordis is* (*Cæcilius, Pomponius*).

A hetedik könyv.

A többi esetről (*De ceteris casibus*). Az ismert hangfelosztásokat ismétli, majd *Probusra* hivatkozva aliud-ot «nomen»-nek tartja. Hímnemű szavak szerint *a, o, l, n, r, s, x* betűkre végződhetnek, de persze ugyanezen végeket látjuk nőneműeknél és (*o, x-en kívül*) semlegeseknél is (tehát maga teszi értéktelenné a saját szabályát).

Az I. ragozás *N.-ának* végzetei: *a, as, es, a G.-ban ae*-vel és a «költői» *ai*-val. Az *Acc.-ban* *Aenean* és *Aeneam*. Görög *f.-ok* végső *a*-ja többnyire megrövidül: *Phrygiā, Troiā*. A *V. rövid a*-ra végződik. görög szavakban *ā* is (*Aeneā, Verg. Aen. X. 229*), *-es* végűeknél *-ē* (*Anchisē*), sőt *III. ragozású -es* végűeknél is *-ē* (*Achillē, Chremē*). *Abl.*: *a*, mely helyett a görög *zē* mintájára gyakran *e* áll (*Achate pro Achatei, Verg. Aen. I. 312*) de az *i*-t latin szokás szerint nem írták utána, mivel a görögök sem ejtették. Görög *sz:* kettőshangzót is csak *i*-nek írták. Érthetetlennek tartja, hogy *Juvenalis* (*Sat. V. 14, 279*) *Calpē*-t ír az *Abl.-ban* rövid *e*-vel. — Többes *N. V.* ugyanolyan, mint az egyes *G. D.* — Többes *G.-t* «megkapjuk», ha hozzáadjuk az egyes *Abl.-hoz a -rum* végzetet. Valamennyi esetben egyenlő a szótagszám, csak itt lesz egygyel több. Sőt összevonással még itt is: *cælicolum = cælicolarum* stb. — A többes *D. Abl.* az egyes *a*-ja helyébe *-is*-t tesz. Néhány *m.-ban* is előfordul *f.-nál -bus* a végzet (*equabus, asinabus* stb., sőt: *eabus = eis: Cass. Hemina, Ann. IV. p. 163*). Egyéb «szabályellenes» és «hibás» alakot is láthatunk főleg a régieknél, kiket nem kívánatos követni. *G. ambarum, duarum* mellett *D. ambabus, duabus*, noha a fennebbi megkülönböztető ok itt nem áll. — A többes *Acc.* végzete = egyes *Acc. + s*.

A II. ragozás *N.-ának* végzetei: *-er, -ir, -ur, -us. -eus, -um. G.* hosszú *i*-vel. A régiek az *i*-t gyakran összevonták: *peculi, tuguri. -er* végűeknél: *tener — teneri, de: sacer — sacri*. A *D. és Abl.* a *G.-ból* lesz (!) az *i*-nek *ō*-vá változtatásával. Az egyes *G. szótagszáma* csak a többes *G. esetében* változik meg. Az *Acc.* úgy «keletkezik», hogy a *G. -i*-je *-um*-má «változik». Az egyes *V.* az *-r és -m* végűeknél olyan mint a *N.* De *Plaut.-nál* *puere* is, melynek tehát egy *puerus*.

¹⁾ Az esetkeletkezések ilyen hibás elképzelése már magában czáfolja azt a nézetet, mintha a nyelvfejlődés kezdőfokán a szókinés *N.-okból* állott volna és ahhoz képezték a szükségesnek mutatkozó eseteket. A fogalomhordozók egyszerűen a gyökök lévén, azoknak esetes továbbképzéseinél az ember nem alkot szükségképen egy *N.-t* a többi eset előtt. Lehetetlen tehát a *N.-t* valamiféle alapszónak tekinteni és egyenesen kizárni az esetek közül, mint azt *Priscianus* teszi.

N.-hoz kell tartoznia. *-eus*-nál görög *-eu* a V. *-ius*-ok V.-a *-i*, de a régiek itt *e*-t használták: Vergilie, Laertie: Liv. Andr.-nál és Lævius-nál. Pompei, Gai-ban az *i* félhangzó *j*-nek ejtendő, a mi szótag végén is lehetséges, mint a régiek írása mutatja: *ei|ius*, Pompei|ius, Gai|ius, sőt *cui*, *huic* is gyakran egytagúakként szerepelnek. Miután a G. «egy szótaggal akar több lenni a D.-nál» (pl. *illius* — *illi*), ezért alii-hoz egy alius G. volna a helyes, vagy egy ali D.; de utóbbi összevetészhető lett volna a hasonló igével és ezért többen elleneztek az ali írást. Így aztán a G.-t bár egy *i*-vel írták, de másodhajtottan hangsúlyozták. *filius* V.-a: *fili* és *filie* is (Liv. Andr. Odyss. I. cf. Hom. Odyss. I. 45). Gyakran metrikai vagy jóhangzási okokból a V.-ban megmarad az *-us* végzet: *fluvius* (Verg. Aen. VIII. 77), o *populus* (Luc. Phars. II. 116). A többes N. V. m. és f.-oknál *i*, n.-oknál *a*. — Többes G. az egyes Abl.-hoz *-um* végzetet csatol. Költők-nél és ritkán prózában: *virum*, *deum* stb. (Cicero: *liberum*, *senum*, *septenum*, *medimnum*, *iugerum*, *modium*, *deum*, *nummum*, *tricenum*). — Többes D. Abl. az egyes Abl. o-ja helyébe *-is*-nek behelyettesítésével keletkezik. Néhány ünnepnév (Saturnalia, Floralia stb.) és *domus* D. Abl.-a *-bus*-szal. Többes G. D. több szónál hiányzik (*maria*, *aera*, *vina*, *mella*, *hordea*). Hogy néha előfordulnak a régieknél, mellékes, mert náluk sok más hibát is találhatunk (!). Eljárásukon az analógia minden észszerűsége mellett is csodálkozni kell (!). *duo* (melynek n.-ául *duum*-ot szoktak mondani) és *ambo*: *du|bus*, *amb|bus*. — A többes Acc. végzete = egyes Abl. + s.

A III. ragozásnak 78 végzete van. El is sorolja őket, hozzátéve, hogy milyen nemű szavak tartozhatnak a megfelelő végzetekbe. Példáit a latinon kívül a görögből, sőt héber tulajdonnevekből is veszi. Megjegyzi, hogy olyan egyvégződésű melléknévek, melyek a többes N.-ban semleges *a*-t fel nem vehetnek (pl. *custos*, *memor*, *auctor*, *pauper*, s ha mégis használnák azokat, helytelen!), az egyesben és többesben is csak m. és f.-ok lehetnek. Ritka költői kivételek: *memori aeo* (Verg. Aen. IX. 447), *saxis custodibus* (Juven. Sat. IV. 10). plus-nak többes semleges N.-a: *plura* és *pluria*, de mindig csak: *compluria*. Abl.-a: *plur|us*, többes Acc.-a *plures* és *pluris* (Verg. Georg. I. 89, Horat. Epist. I. 15, 22). *x* előtt a görögök a N.-ban az *i*- és *y*-t rövidnek vették, még ha függő esetekben hosszú volt is (*Ποιῖς*, *-izos*), a terjedelme pedig a G. és N.-ban egyforma volt (*χόλῳς*, *-āxos*, *φαῖῳς*, *-āxos*). A latinban az *x* előtti magánhangzó a G.-ban mutatott hosszúságát vagy rövidségét megtartja. — Az egyes G. végzete *-is*, tehát röviden, noha minden más ragozás G.-a hosszú. Itt csak egy kivétel van: N. *vis*, G. *vis* (erről bővebben cf. Sommer² p. 372, Anm. 1, Stolz-Schmalz: *Lat. Gr.*⁴ p. 200, Giles: *Vergl. Gr.* p. 193). Megjegyzi, hogy a *ps* végűeknek két szótaggal hosszabb (!) a G.-uk a N.-nál. Pl. *ancipitis* < *anceps*, melyet a régiek *ancipes*-nek mondtak, a *hospes* — *hospitis* mintájára (cf. Sommer² p. 364 és Walde p. 39). Ilyféle rövidítés szerinte *dic* < *dice* és V. *Vergili* < *Vergilie*. Az utolsó-előtti szótag hosszú, ha a N.-ban is hosszú volt (*ōris*, *laūdis*). Röviddek az *-ms*, *-bs*, *-ps* és *-x* végűek G.-ának *pauultimái* (*cēlibis* etc.). Éppígy szótagnövekedésnél: *pār* — *pāris*, *Cerēs* — *Cērēris*, *bōs* — *bōvis* stb. Ennek fordítottja az *-al*, *-el*, *-ar* végű n.-oknál: *calcār*, *-āris*, *mēl* — *mēllis* (?) stb. Az *-or* végűek vagy *-ōris* (*arbōris*) vagy *-ōris* (*auctōris*)

G.-al. Erről már szólt a N.-nál — jegyzi meg nála szokatlan figyelmességgel. Minden más szó megtartja a N. rövidségét a G.-ban is (Hannibális, capitis stb.). Kivétel: iniquis, -ētis, mert az egyszerű alakot követi az összetételben is! (NB. Walde-nál azonban csak: quies, p. 634, Sommernál² p. 406: «gewöhnlich» quies.) — A D. a G.-ból «születik az s elvetésével s az i megnyújtásával, de költőknél néha röviden is: Palladī (Stat. Ach. I. 285). — Az Acc. a G. -is végzetének -em vagy -im-re való változásával áll elő. Néhány -is végű parisyllaba -im végű Acc.-t mutat, legnagyobbbrészt görög szavaknál, melyekre nem rest rengeteg példát felhozni. Pupp^[i]m, rest^[i]m kétféleképen. Plautusnál *hanc* lampadem-et talált (Casina IV. 4, 16). A V. egyenlő a N.-al, de görög szavak gyakran saját V.-ukkal: Tibri, Palla, Thebai. — Az Abl. végzete vagy ē, vagy i, vagy mindkettő. Rövid -e végű n.-oknál -i, de a legrégebb nyelvben itt is e-t mondtak (cf. bővebben Sommer igen értékes összefoglalását *Hb.*² p. 375—378). Példákat hoz fel, hogy a *gausapa-t* (γαυσάπης) mennyire agyonragozták. -al, -ar n.-ok Abl.-a: i, ugyancsak -er és -is végű m. és k. neműké is, ha -e végű n.-uk is van: pedestri, salubri, celeri. Katius, Ennius és Liv. Andr. «ezért» (!) celerissimus-t mondanak celerrimus helyett (cf. Stolz-Schmalz⁴ p. 236, Sommer² p. 460). Előbbi nagyon helyesen analogikus hatást lát, Sommer azonban merészen barbarismusnak mondja). -is végű tulajdonnevek -e-vel: Juvenale, Laterense (Cic. pro Plancio or. 26, 63). -im végű Acc.-ok i-vel: Tigri, Tiberi. -[i]m végű Acc.-ok [i] Abl.-al. Nemzetségnevek -as véggel az Abl.-ban -i-t mutatnak: Arpinati, mert régi N.-a nem Arpinas, hanem: Arpinatis. Am itt ritkán -e Abl. is előfordul. -is, -er végű hónapnevek és: imber -i-vel, közösneműek e-vel és i-vel: par^[i], veter^[i], audac^[i]. concorde, amente főnevük szerint. -er végű közösneműek, melyeknek -is alakjuk nincs, csak -e-vel: paupere, degenerare. [i]-vel pedig a -uis, -guis, -ctis, -mnis, -gnis s általában mindazon főnevek, melyeknél az -is előtt két mássalhangzó áll: nav^[i], civ^[i], ign^[i] stb. Ugyanígy a középfokúak Abl.-a: levior^[i]. Oka szerinte az, hogy a régiek a n.-ban is csak -or végű alakot ismertek és így közösneműeknek tekintetvén, kétféle Abl.-ra váltak alkalmasokká. Példákat is hoz fel Valerius Antiasból, Cass. Eminából és Claudius Ann.-éből (cf. Sommer² p. 380, Stolz-Schmalz⁴ p. 180). Lehetnek ugyan «tekintélyi eltérések» (Verg. Aen. VIII. 11: classi), de ilyenkor megfontolandó, vajjon nem helle-nismusok-e, avagy D. G. használatok-e Abl. helyett? A régiek -es végű parisyllabákat az V. ragozás Abl.-ának mintájára (!) ē-vel képezték: molē, tabē, famē. — Többes N. az egyes G. -is végzete helyébe -ēs-t tesz mind a három nemből. A n.-ok az egyes Abl.-ból képezik oly módon, -ī és -e végűek rövid ī + ā-t mutatnak: mariā, feliciā stb. Kivételek: vetera, ludicra (Verg. Aen. XII. 764) valamint középfokok: minora, plura, bár a régieknél: pluria (cf. bővebben Sommer² p. 387) s ezért majdnem mindig (Cic.-nál is): compluria (cf. ehhez Stolz-Schmalz⁴ p. 195). Kétféleképen: aplustr(i)a. Minden más -e végű Abl. a többes N.-ban az e-t a-ra változtatja: tempora, capita stb. — Többes G. úgy «áll elő», hogy az -ī, -e végű Abl.-ok -um véget kapnak: sapienti-um. Synkopé-val: sapientum, sontum, caelestum, marum (Nævius bell. Pun. I. 9). Középfok i nélkül képz: maiorum. -ms és -ps végűek is: hiemum, principum, de triceps: tricipitum, csak ritkán

synkopálva. Inkább *cadium*, mint *cædum*, inkább: *vatium*, *mensium*, *iuenum*, *canum*, mint ellentettjeik. -*as* végűek kétféleképen: *civita(i)um*. Csupán -*um*-mal: az -*us*, -*il*, -*or*, -*ex* végűek: *veterum*, *vigilum*, *memorum*, *artificum*. *Parent(i)um* kétféleképp. Fő szabálynak mondja, hogy általán minden -*es* többes N.-hoz tartozó G. -*ium* végzetű. Hosszú -*is* végűek -*ium*-mal: *litium*. *nox*: *noctium*. (Csupán -*e* végű Abl.-ok pedig -*um*-mal: *ducum*, *consulum*, *alitim* (és Verg. Aen. VIII. 27: *alituum*). *bovum* és *bovibus* helyett inkább: *boum*, *bobus* de többes N. A. V. mindig *u*-val: *boves*. Többes D. Abl. az egyes G. végzetében az *i* és *s* közé -*bu*-t szúr (!). Néha »szabályellenesen» -*is* véget látunk, pl. Cic.-nál: *toreumatis*, *poematis*. — A többes Acc.-ról megjegyzi, hogy -*es* helyett gyakran -*is*-t mutat, a mi görögös kiejtésre (-*εις*) megy vissza: *Sardis*, *Alpis*, *Syrts* stb. Gyakran használnak -*is*-t: *Sallustius*, *Terentius*, *Vergilius*, *Horatius* és *Cicero* (*compluris*, *pro Corn. I. 33*, *litis*, *in Verr. II. 3, 57*).

A IV. ragozás N.-a -*us* és -*u* végű; utóbbi az egyesben ragozhatatlan. Sokan tévesen rövidnek veszik ezt az *u*-t, pedig *Ovid. Metam. IX. 298* és *Verg. Aen. I. 320* szerint is hosszú (cf. bővebben *Sommer*² p. 391, *Stolz-Schmalz*⁴ p. 173 *Anm. 2.* és p. 191 *Anm. 1.*). — Az Acc. V. Abl.-ról, többes N.-ról nincs különösebb megjegyzése. — A többes G.-ban az -*uum*-ot néha synkopálták: *currum* (*Verg. Aen. VI. 653*). — Többes D. Abl.-ban a régiek gyakran használtak -*ubus*-t «ok nélkül is» («ok»: értsd pl. a jelentéskülönbőséget *partibus* és *partubus* közt!).

Az V. ragozás N.-ának végzete -*es* és *f*., tisztán latin szavak tartoznak ide. Kivétel: *dies*, mely az egyesben *m.* és *f*., de többesben csak *m.* Összetettje (*meridies*) mindenütt *m.* G. D.-ban az -*ei* végzet *e*-je hosszú, ha még egy *i* előzi meg: *aciēi*, különben rövid: *fidēi*, *rēi*. A régieknél a G. D. Abl.-t egyaránt -*e*-vel képezve látjuk, így *Sallustius*-nál, *Vergilius*-nál és *Ovidius*-nál (*aciē*, *diē*, *fidē*). A többi esetről csak az ismert végzeteket jegyzi meg.

A nyolczadik könyv.

1. Az *igéről* (*De verbo*). Az ige oly cselekvő vagy szenvedő jelentésű beszédrész, melynek csak ideje és módja van, esete nincs. A «*verbum*» szó pedig a levegőverdesésből («*a verberatu aeris*») ered, mely ugyan minden beszédrésznek, de elsősorban az igenek jellegzetes járuléka — teszi hozzá meggyőződéssel.¹⁾ Nyolcz járuléka van az ige-
nek: jelentés (*significatio seu genus*), idő, mód, igefaj (*species*), igealak (*figura*), ragozottság (*coniugatio*), személy és szám. Némely ige-ből egyik-másik jelleg már természeténél fogva hiányzik. Így pl. a visszaható névmásnál is (!) nincs N., mert ha ugyanegy személy a cselekvő és szenvedő, akkor csak függő esetekre van szükség (NB. itt t. i. baj van azzal a fentebbi állítással, hogy minden eset a N.-ból származik). Sokszor az alkalmatlan kiejtés is akadályokat gördít,

¹⁾ *verbum* < idg. **uer-dh^o*, a mely ismét **uere^o*, **uerē(i)*-nek továbbképzése. ~ g. ἐπέφω, ἐφῆμι ~ ói. vratām (= Gebot cf. Walde p. 820 és Boisacq: *Dict. Etym. Gr.* p. 278) ~ f. rûnô ~ gót rûna (= geheime Beraturung cf. Fick, *Vergl. Wb.*⁴ III. p. 348). Esetleg cf. még Fick⁴ II. p. 260: *Urkeltscher Sprachschatz*: **vakô*, és **veq*., I. pag. 545.

mint pl. egy cursor megfelelő f. alakjának képzése. Cicero az expul-sor-ból expultrix-ot csinált úgy, hogy az s-et t-re változtatta (Tusc. V. 20, 58). Vannak helyesen alkotott, de használatban nem levő alakok is: faux, prex, dicio; igék: for, dor. Vagy rosszhangzás miatt használatlanok: metuiturus, nutritrix, cum vobis (vobiscum helyett). Néha a jelentés kétértelműsége az akadály. Pl. fas-nak nincs G.-a, mert akár fatis, akár faris, akár fassis volna, mind mást jelentene. coniunx-nál egy coniungis G.-t várnánk, de n nélkül van, mert (?) igéhez hasonlítana. Jelentési okokból hangsúlyozzuk a végén poné (előjáró), ergó szavakat. Így még: Venus, -eris, és nem: Veni (?), far — farris, és nem faris (?), így maradt «ador» ragozhatatlan, mert nem tudták, vajjon adōris (cf. marmōris), vagy adōris (cf. adōro, adōrea) legyen-e a G.-a.¹⁾ Így maneo: mansi, és nem: manui (cf. monui, tonui), mert manus D.-a is így képeztetik.²⁾ neo — nēvi, és nem: nui, mert egy nuo ige már van. audeo — ausus sum, mert egy hausi már van — noha, teszi hozzá aggodalmasan, ennek hehe-zete is van.

2. A jelentésről (*De significatione*). Kétféle: cselekvő és szenvedő, -o vagy -or végzettel, bár az activ alakokban is van bizonyos passivitás és fordítva. Oly -o végűek, melyeknek szenvedő alakja nem képezhető, *semlegeseknek* nevezetnek. Az -or végűek ismét lehetnek vagy szenvedők, vagy közösek³⁾ azaz éppannyira cselekvők, mint szenvedők) és deponensek. A semlegesek és deponensek jelentése különféle, a többieké biztos és határozott. Az egyenes vagy cselekvő igék G. D. vagy Acc.-szal kapcsoltnak (invideo tibi stb.). Szenvedő alakjukban a(b) előjárós Abl.-szal kapcsoltnak, de néha D.-szal is (servor tibi). Itt jónak látja azon elmélkedni, hogy hát a cselekvők miért nem kapcsoltnak Abl.-szal? Semleges, szabad (= absolut) igék: vivo, ferveo, sedeo stb. Hasonlók ezekhez oly igék, melyek csak harmadik személyben tűnnek szenvedő alakot: aratur, inseritur, curritur, bibitur. A jelentés gyakran ütközik az alakkal, mint a főneveknél is voltak egyesszámúak többes jelentéssel (plebs) vagy fordítva (Athenæ), semleges f. jelentéssel (Glycerium) stb. A semlegesekből: facio megfelelő passiv alakja: fio, bár Varrónál és Titiniusnál (satis)facitur is van. Nem előjárós összetételekben a passivum helyét tölti be: calefacio, tepefio. Előfordul a régieknél fit helyett fitur is (Cato Cens., L. Veturius). Cselekvő formában szenvedő jelentésűek: vapulo, fio, exulo, veneo (a te), nubo tibi (a régieknél nubo te is, cselekvő jelentéssel). Semlegesek, melyek esetekkel nem kapcsoltnak:

¹⁾ Sommer² p. 380 elég kétértelműen nyilatkozik: «... ador, zu dem Prisc. sowohl adōris, als adōris belegt». Prisc. ugyanis *mindkét alakot elveti*, mint egymással ellenkező képtelenséget: «genetivus in usu frequenti non invenitur, quia duæ contrariæ pugnant in eo regulæ». Külömben is úgyszólván bizonyos, hogy ador és adōrea nem tartoznak össze (cf. bővebben Walde³ pag. 13) és a hozzávélt g. ἀδάρη is valószínűleg egyiptomi kölcsönzó (cf. Mayser: *Gramm. der ägypt. Papyri*, p. 35).

²⁾ Naiv felfogása az analogiának. Külömben téves állítás, mert az s præf. perf.-ok az idg. szigmatikus aoristosok egyenes folytatásai, tehát régebbiek a -si latin újképzéseknél.

³⁾ A későbbiekből kitűnik, hogy a görög mediális igék osztályát is ideérti.

spiro, ambulo, pergo stb. Cselekvő igék visszaható jelentéssel (*ἀντοπάθεια*): ægroto, caleo, titubo stb. Tehát szintén esettelenek, kivéve átvitt értelemben: ardebat = amabat Alexin (Verg. Ecl. 2, 1). Szenvedő alakú igék, a melyek nem eredtek a cselekvő alakból, mindkét alakot jelenthetik: criminor, osculor (ā tē, és: te). Ezeket közöseknek neveztük. Mások csak az egyiket tartják meg a két jelentésből. a másikat «leteszik», ezért nevük: letevő (deponens) igék: conspicor te, præstolor te (és tibi, tehát cselekvően is). Többet közülük a régiek majd activ, majd passiv jelentésben használták: auxilior te, és: ā tē, adhortor, reor, calumniar, frustror, adulor stb. stb., melyek így a közösekhez is sorolhatók. Ezt aztán tömérdek idézettel és görög jelentések párhuzamaival igazolja. Deponens igék csak szenvedő jelentéssel: nascor, orior, patior, mereor a te stb. Esettelenek: morior, lætor, vaticinor stb. Mások Abl.-szal kapcsolatban szenvedők vagy közösek: videor a te, esettelenül pedig szabadok (absoluta): videor esse bonus cf. g. ró «δοξά». Közös és szabad: moror (moror te), szenvedő és szabad: moror (a te). Esettelen szenvedő igék: perturbor, findor, rumpor.¹⁾ Cselekvő alakjukban szenvedő helyett is használható igék: lavo(r), tondeo(r), duro(r), calceo(r), így Verg.-nál, Lucanusnál. Terent.-nál és Cic.-nál. Sok ige ugyanazon jelentéssel mindkét alakban előfordul: testo(r), opino(r), cuncto(r), auguro(r) stb. stb. Cselekvő formájában szabad és szenvedő jelentésű: ruo. Szabad formájában is visszaható szenvedést (reciproca passio, *ἰδιονάθεια*) jelent, mert a szenvedő személy is sajátmaga: Urbs antiqua ruit (= cadit, Verg. Aen. II. 363). Így még: inundo, vergo, gyakran: assuesco, propinquo, simulo stb. is. Első ragozású cselekvő-szenvedő igék felbukkannak a II. igeragozásban mint semleges szabad vagy visszaható igék. Pl. sordido — sordeo, alb(e)o, dur(e)o (duresco), lento(r) és lento(sc)o, umecto(r) és ume(sc)o, noto(r) és note(sc)o, liquo és lique(sc)o, nigro és nigre(sc)o. Más ragozásokból: pendo(r) és pendeo, iacio(r) és iaceo, acuo(r) és ace(sc)o. Összetett igék gyakran jelentést változtatnak: adeo(r), subeo(r), in eo(r) cselekvő jelentéssel szenvedő helyett; ugyanígy facio összetételei is; venio és sedeo összetételeinél szenvedő: invenio(r) stb., obsideo(r) stb. A semleges sentio: assentio(r), dissentio(r), ugyanegy jelentéssel a szenvedőben is. Plecto összetettjei deponensek vagy közösek. A dp. orior, partior összetettjei lehetnek semlegesek és deponensek. Spicio (sic!) összetételben dp. lesz és más ragozási osztályba lép: conspicor.²⁾ «Némelyek szerint» (tehát itt főlegesen óvatos) aperio-ból «ered» a közös: experior, és a dp.: opperior. Ő inkább egy IV. ragozású pario, -ire összetételeül tekinti, a melyet a régiek valóban használtak (cf. Ennius Ann. fr. I. 12, p. 5).³⁾ Gratificor 1 és ludificor 1 kilépnek facio 3 ragozásából.

¹⁾ Csakhogy effélékről az elébb jegyezte meg, hogy nem használatosak.

²⁾ Az impf. actio ilyen osztályugrásaira nézve cf. Stolz-Schmalz* p. 271 Ann. 4. Walde csodálatosképen nem említi (specio, p. 729). Bővebben: Sommer² p. 507, 1 b) (suspiciari — specere).

³⁾ Cf. Sommer² p. 505. A szó eredetére nézve: Walde p. 50: aperio = *ap + *erio. A valóban létező parire (= parēre) ólatin alakot legalább is megemlíthetné Walde (lásd pario-nál p. 562) A mi Prisc. etymonját illeti, pario 4 igének az experior-hoz semmi köze.

Facio és fio összetételeikben megőrzik az egyszerű alak hangsúlyát (!). Tehát: calefácis, tepefácit, calefís, tepefít. Más igék alakjukat és ragozásukat változtatják, de jelentésüket nem. Pl. a semleges: labo 1 = *ἰοισθαίω* és a dp.: labor 3. Így még lavo 1 és 3, utóbbi «umecto» jelentéssel. Mások ismét a ragozással a jelentést is változtatják: mando 1 és 3 (!), fundo 1 és 3 (!), obbero 1 és 3 (NB. valószínűleg igen. Walde nem említi), appello 1 és 3 (Walde ellenzi cf. apello p. 52), volo 1 és velle (!), consternor 1 és 3 (! cf. Walde p. 188), lego 1 és 3 (! lego és lēgo !), dico 1 és 3 (! dico 1 és dico !). Végül mások ugyanegy alakkal és ragozással különböző jelentést mutatnak: torreo = uro, verto, volvo; colo = diligo, habito, aro; committo = credo, pecco; admitto = assumo, pecco; deficio = desisto, vincor; condo = aedifico, celo; gratulor = gaudeo, gratias ago. Mindezeknél auctorokra hivatkozik.

3. Az igeidőkről (*De temporibus verborum*). Míg a személyt és számot a szó végső betűi jelzik, addig az időt a kezdő vagy az utolsó-előtti szótag. Ezért az igetest belsejében, kezdetén és végén egyaránt láthatunk változást. Háromféle idő van: praesens, praeteritum, futurum. A múlt idő ismét lehet bevégzett (perf.), be nem végzett (impf.) és rég-múlt (praet. plusqpf.). Noha a görögök a jövő időt is felosztották «infinitum»-ra (*τὸ φεῖναι*) és «paulo post» futurumra, melyet attikainak is hívnak (*τερόφουαι*), mégis a rómaiak helyesebben fogták fel (!) a futurum természetét, mely mindenkor bizonytalan («incertum») jellegű. A múlt idő impf.-i jellegét joggal nevezik *instans*-nak is, mert: «individuum est, quod vix stare potest». Itt mindjárt a módokra is kitér, noha azt később még egyszer megteszi. A jelentő mód minden időt, a mi volt, van, vagy lesz, jelenthet. A parancsoló módban természetszerűleg jelen vagy jövő idő lehet. A görögnek van külön múlt parancsolója is (*ἡνεῖχθω ἢ πύλῃ* = aperta sit porta) azzal a célzattal, hogy azt a jövőben, mint következményeiben tartós múltat tekintsék (aperi nunc portam, ut crastino sit aperta). A latin tehát körülírva fejezi ki: *πεφιλῆσθω* = amatus sit, *δεδοιδῆσθω* = doctus sit. Az óhajtó mód (optativus), noha természetszerűleg a jövő időhöz tartozik, mégis a múltra is alkalmazható, mert ismeretlen vagy távollevő dolgokat is óhajtunk, melyeket szeretnénk megtörténneknek tudni. Pl. «Utinam adforet Aeneas» (Aen. I. 575—576). Határozatlanságuknál fogva kötjük össze az óhajtó módban a jelent a bevégetlen múlttal vagy a befejezett múltat a régmúlttal görög mintára és nem is szükséges különválasztani őket, mint a hogy egyesek akarják. Mert akár azt mondom: utinam legerem nunc, akár: utinam legerem heri, a bevégetlenségnél fogva feltűnő az időrokonság. Az óhajtás vonatkozhatik megkezdett dologra éppúgy mint meg nem kezdettre. A kötőmódnak (subiunctivus, coniunctivus) a jelentő móddal azonos idői vannak. Később óhajt róluk szólni a mondat szerkesztésnél (de constructione orationis). Az igeelvek közül a *határozatlan módnak* («modus infinitus» = a mi infinitivusunk) szintén megvan mindhárom ideje; névszói jelentése miatt nevezték el igenévnak. Még inkább ilyenek a gerund.-ok, partic.-umok és sup.-ok, a maguk függő eseteivel. Előbbi Acc.-hoz *ad* előljáró kerül s ez a névszói jelleget még inkább kiemeli. A gerundiumok sem nemet, sem számot meg nem határoznak. Cselekvő vagy közös igék ger.-ainak lehet egyaránt

cselekvő és szenvedő értelme, az -ndus 3 végű «nomen mobile»-knek azonban csak egy, és pedig többnyire szenvedő a jelentésük, éppen ezért semleges szabad igéknek mint: *sedeo, sto, surgo* stb ritkán van ily alakjuk (senki sem mondja pl.: *standus, sedendus, surgendus*). Semleges és dp. igék a ger.-ban is megtartják jelentésüket, míg «nomen mobile»-juk inkább szenvedő jelentésű: *faciendus* = *qui debet fieri, sequendus* = *quem debent sequi*. Az -um végű supinum jelentése kb. azonos a ger. Acc.-val: *venatum* = *ad venandum, quæsitum* = *ad quærendum*; mintegy szorosan magának a dolognak Acc.-a, a meghatározásokhoz hasonlóan előjáró nélkül áll. Ugyanígy dologi Abl.-nak látszik az -u végű supinum, mely szintén előjárótlan. *Mirabile visu* = *visione*, tehát a látás felfogható cselekvő és szenvedő jelentéssel. A következőkben a jelentés annyira cselekvő mint közös: *oratum* = *πρὸς τὸ παρακαλεῖν* és: *παρακαλεῖσθαι*, *oratu* = *τῇ παρακαλεῖν* és: *παρακαλεῖσθαι* vagy: *τῇ παρακλήσει*. Az idők közt rokonsági viszony is van, mely legszembetűnőbb a jelen és bevégzetlen (fél) múlt meg jövő, valamint a bevégzett múlt és régmúlt között. A jelennek ugyanis egyik része elmúlt, másika meg következik. A tovarohanó folyónak sem található meg az *instans* pontja. Joggal nevezték el tehát a stoikusok ezt az időt *præsens imperfectum*-nak. Kivételt tesz a *sum* ige, mely substantív (*ὀπαρχικόν*) jellegű s így jelenthet bevégzett múltat is,¹⁾ a mi különösen kitűnik múlt *partic.*-okkal egybekapcsolt használatából. Hasonló jellegűek szerinte a vocatív igék is (*vocor, nominor, appellor* stb.). Ha a múltban elkezdtem írni vmit és befejezetlenül hagyom abba, előáll a *præt. impf.*: *scribebam* *versum*. Ha a megkezdett jelen befejezést nyer, előáll a *præt. perf.*: *scripsi* *versum*, tehát egyfolytában írtam és kész is vagyok vele. Megjegyzi ezután nagybölcsen, hogy a múlt alakok szótagzáma vagy egyenlő, vagy több, vagy pedig kevesebb a jelenénél. A régmúlt idő akkor támad, ha a tőlünk bevégzett dolog megévül («*inveteraverit*»), tehát: *scripseram*. A *præt. perf.* vehető egyúttal *aoristos*nak is a latinban, mert a bevégzettség lehet vagy iménti, vagy régebbi. *Pi. cecinit* (Verg. *Aen. VIII. 340*) = *cecinerat*. A múlt és régmúlt közt az a különbség, hogy előbbinek szüksége van egy «*modo*», «*nuper*» értelmű szóra, utóbbi pedig ezt magában hordozza. A jövő is a jelenből születik, mert a jelen csak átmenet a befejezett múltból a jövőre; ezért a jelen és múlt végső mássalhangzói a félmúltban és régmúltban megmaradnak. A jövő (*scribam, scripsero, scripturus, scribendus*) terjedelme bizonytalan. Hisz a középfoknál is (!) nem tudni, vajjon *fortior* sokkal, vagy csak alig erősebb-e? Egy hasonlattal kapcsolatban megjegyzí, hogy a nőnemű tulajdonnevek (*Tullia*) nem a hozzájuk tartozó hímneműből keletkeztek, hanem önállóan, jöllehet azoknak elváltoztatott alakját mutatják.²⁾ Az időrokonságot mutatja a múlt *inf.*-nak egyúttal jövői értelme (*dixisse, dictum ire* stb.). *Infinitivus* azért, mert nincs meghatározva benne a személy és szám, vala-

¹⁾ Kitűnő megfigyelésre mutat — ha ugyan az övé. A *fui* alak tudvalevőleg eredetére és jelentésére nézve is *aoristos*.

²⁾ Tanulságosak Wundt észrevételei a párhuzamos szóformák egy-szerre való keletkezéséről (Verdoppelungserscheinungen, *Völkerpsych.*³, *Die Sprache* I. 1, p. 643 sqq.), melyek mindjárt ezt a kérdést is eldöntik.

mint (!) semleges szavak is azért hivatnak így, mert mindkét nemnek híjával vannak. Hiányos idejűek a -sco végű igék. Sok igeidő használatban soha elő nem fordul, noha értelme miatt képezhető volna: *ferio* — *percussi*, *sisto* — *steti* (?). *Mando* múltja sokak szerint: *mandui* és *mandidi* is.¹⁾ *Mareo* múltja (*merui*) nem használatos; *strido*: *stridui* és *stridi*. Szenvedő és dp. igék múlt idői csak körülírva képezhetők, a mit a görög igéknél is látni. *gaudeo* — *gavisus* és társait a régi elnevezés után «neutropassiva»-nak nevezi és hozzáteszi, hogy a régi latinoknál használatban voltak a: *gavisi*, *ausi*, *solui*, *fisi* és *fio*: fii alakok (NB. Sommer² nem említi). Személytelen igék inf. fut.-a hiányzik. Plaut.-nál azonban *puduisse* mellett van *pudutum ire* és *puditus* is. Alakjukban a kezdő igékhez hasonló igéknek (*posco*, *disco*, *compesco* stb.) szintén nincs inf. fut.-uk.

4. A módokról (*De modis*). A beszélés közlése szerint ötfélék: *indicativus* vagy *definitivus*, *imperativus*, *optativus*, *subiunctivus* és *infinitus*.²⁾ Csakis az ind. jelöli a dolognak, a cselekvésnek, vagy a szenvedésnek mibenlétét. A többi csupán lelkiállapotot fejez ki. Sokan kétségbevonták az infin. igei jellegét, bár helytelenül. A *subiunct.*-t többen *dubitativus*-nak is nevezték. Azután sorrendi kérdésekkel bajlódik és megállapítja, hogy mindig a cselekvő ragozása, a kijelentő módé és a beszélő személyé (én) az elsőség. Cselekvő semleges vagy szabad (absolut) igék szenvedő formájú személytelen jelentést vehetnek föl: *curritur*, *vivitur* stb. Szenvedő igék ezt nem tehetik, kivéve *misereor*: *miseret*, bár ez is a régiek *misereo* igéjéből van (NB. Sommer² nem említi). A *sup.*-ok és *partic.*-ok kétségtelenül névszók.

5. Igefajok (*De specie verborum*). Lehetnek eredetiek és leszármaztatottak. Utóbbiakhoz tartoznak: 1. a kezdő igék, *rendesen* visszaható (*ἀντιπαθεῖα*) jelentéssel; kivétel alig van (*cupisco*, *præscisco*, *labasco* etc.). 2. a meditatív igék -*urio* végzettel (*parturio*, *nupturio*). 3. gyakorítók -*to*, -*so*, -*xo* végzettel (*scripto*, *curso*, *nexo*). 4. egyéb leszármazások végződés- és jelentésbeli különbségekkel: *viso* = *cupio videre* (cf. bővebben Krebs-Schmalz, *Antibarbarus*³ II. p. 745: *visere*); kicsinyítők -*lo* véggel (*sorbillo*, *garrulo*); eredeztetők (*patrisso*, *poetor*); -*co* végűek: *nutrico*(r). Igei névszók gyakran továbbképeztetnek újabb igékké: *rego* > *rex* > *regno*. A görögök a *dignitarius* igéket névszók-ból képezik (*πρωταγεώω*), a latinok fordítva: *consul* a: *consulendo*-ból. Foglalkozásnevek a görögöknél és latinoknál egyaránt többnyire igei eredetűek: *doctor*, *professor*. A «*verba agentia*» régebbiek, mint névszók: *moneo* > *monitor*, *lego* > *lector*. Határozói és előljárói leszármaztatások: *procrastino*, *intro*, *supero*.

6. Az igealak (*De figura*). Lehet egyszerű, összetett (*concupio*) vagy leszármaztatott (*concupisco*). Az összetétel lehet hármas is (*perterritacio*) és gyakran jár ragozástváltozással (do 1, reddo 3), sőt nem- és jelentésváltozással is (semleges *sento* mellett dp. *assentior*, eo és

¹⁾ Sommer² p. 533-ban: *mandi* a hozzáfűzött megjegyzéssel kifogásolandó. Előfordul ugyan egy Liv. Andr.-i «*mandisset*», a melyből egy *mandi*-ra következtetni lehetne; ezt azonban Prisc. nem említi. A fentebbi két alak meg viszont Sommer és Walde előtt ismeretlen.

²⁾ Nem mondja soha: *infinitivus*. A *subiunctivus* pedig összeesik a mai *coniunctivussal*.

subeor, fero és vociferor). A görögöknél van belső ragozás (*χατήρα-φον*), a latinban csak külső. A kezdőbetű (l) minden igealakban változatlan, kivéve: egi, ivi (NB. a latin elhangzásra (ablaut) nézve cf. Sommer² p. 550—551). Hogy lehet az — kérdi — hogy egyes igék a múltban a jelennel szemben teljesebb alakot mutatnak? (pergo — perrexī; azután: habeo, inhabeo, másutt ellenben: mano, permano; továbbá: cogens, de: coactus). Véleménye szerint úgy, hogy az összetétel minden egyes igealakra nézve külön-külön történt; hangsúly-változásra természetesen nem gondol. Hosszabb ismétlésekbe bocsát-kozik a névszói összetételek ragozásáról. Az összetétel lehet aztán névszói (significo), igei (calefacio), határozói (satisfacio) és előljárós (perduco). Utóbbi ragozásánál az előljáró nem válik el az igétől. Minden partic.-hoz ige is tartozik; ha nem, akkor csakis időnélküli névszónak tekintendő (togatus, palliatus). Lehetnek ugyanis névszók és partic.-ok: armatus, capillatus stb. Nézete szerint jogos és a latin szókincset növelni, ha minden egyes hasonló névszóhoz a megfelelő igéket is hozzáképeznék. Ilyen nyelvi aggályoskodások már rég lehetetlen bilincsekbe szorították volna a latin nyelvet.

7. Az igeosztályokról (*De coniugationibus*).¹⁾ A latin négy, a görög tíz ragozási osztályt ismer. A szójelentést vagy a rokon mássalhangzók szabályszerű kapcsolódásából («coniugatas... hoc est cognatas»), vagy több igének egy bizonyos igeminta szerint való alakulásaiból magyarázza. Mind a négyre hoz fel ezután példákat. Ugyanazon igealak a jelentések különbözősége szerint csatlakozik más-más igeosztályhoz: fundo 1 és 3 stb., sőt többen ugyanegy jelentéssel is: dens(e)o, sono 1 és 3 (Ennius) stb. Az általános szabályokat a következő könyvben óhajtja tárgyalni, itt csak Didymus beosztását mutatja be, a ki görög mintára a baryton igék múlt idejű változásai szerint állapított meg hat igeosztályt: 1. π, β, φ: λείπω, nubo. 2. γ, ζ, χ: λέγω, duco. 3. δ, τ, θ: πλέθω, ludo. 4. σ, σσ: φράζω, patrisso. 5. λ, μ, ν, ρ: σπείρω, cano. 6. ω «pura»: βασιλεύω, traho, facio. — Az igékhez mindig személy is tartozik, valamint névszókhoz és partic.-okhoz is, de — a V.-t kivéve — mindig csak harmadik személy.

8. A személyjelzés (*De personis*). Az első két személy az igében bennfoglaltatik és határozott, a harmadik bizonytalan és többnyire névmással jelölendő. Az 1. személy a 2.-kal és 3.-kal is összeköthető: ego et tu (ille) facimus, a 2. csak a 3.-kal, a 3. csupán egy másik 3. kal. Az 1. személy a többi nélkül is beszélhet: sajátmagához, mint ezt gyakran látjuk a komikusoknál, a 2. és 3. azonban csak az 1. személyhez. Előfordulhat 1. és 2. személy 3. nélkül s 1. és 3. második nélkül. Az imperativusban természetesen nem lehet 1. személy, mert a parancsoló s az engedelmeskedő két külön egység. A többes számú 1. személyű (hortativ) parancsolások (ὀποδευτικά) udvariasan a felszólítót is magukban foglalják: pugnemus! Gyakran alkalmazzák az imperativust optativusként vagy deprecativ jelleggel. Határozatlan és személytelen igékben, gerund-okban és sup.-okban

¹⁾ Az egyenkint ragozott igealakokat csak «declinatio»-val nevezi, coniugatio-n pedig egyes osztályok szerint való összefüggéses ragozást ért. Ennélfogva nem pontosak a Krebs-Schmalz: Antibarbarus⁷ I. p. 331 «coniugatio» alatt tett megjegyzések.

természetszerűleg nem kereshetünk személyeket, sem pedig a hangutánzóknban valamennyi igealakot. Vannak általános alanyú igék is különböző személyekkel jelezve (cedo, sodes, foret).

9. *A számról (De numero)*. Szintén lényeges járuléka az ige-nek. Míg a névszóknál ugyanazon szóalak szerepelhet egyes- és többes számban (dies, viri), addig a latin igeéknél ilyesmik nem lehetséges. A görögben azonban igen (1. és 3. sz. *ἔχειρον, ἐποίουν*).

(Rozsnyó.)

(Folytatása következik.)

HELLE F. HUGÓ.

A CLASSICUS KÖLTÉSZET FŐBB BUKOLIKUS ÉS GEORGIKUS KÖZHELYEIRŐL.

A tavasz. — A tavasz talán az összes természeti közhelyek közül a legszebb és legközösebb, mindenesetre a legalkalmasabb a stiluskülömbőségek megfigyelésére. Nagy különbségek vannak ugyanis az epikus, lyrai, az epigrammatikus beállítások között. Ezenkívül pedig figyelemmel lehet kísérni az egész fejlődést Homerosztól kezdve a római költészetig.

Homeros még nem lát meg semmit a tavasz szépségeiből, mint igazi görög, mindig a hasznosat tartja szembe előtt. Kevés szó esik nála a tavaszról; pl. Od. XXIII 300 *ὦρῃ ἐν εἰαρινῇ ὅτε τῆματα μακρὰ πέλονται*. Ekkor énekel a fülemüle: Od. XIX 519 *καλὸν αἰεῖδῃσιν ἔαρὸς νέον ἱσταμένοιο*, harmat is ekkor esik: Il. VIII. 307 *νοτίησιν εἰαρίνησιν*. Wilamowitz rámutat arra a különös jelenségre,¹⁾ hogy Homeros virágokat alig említ. Ez is talán azzal az utilitarius szellemmel függ össze, mely benne végig megnyilvánul. Még a *Διὸς ἀπάτη* adja a legtöbb virágot. Viszont a Kypria már nagy virágszeretetet árul el.

3. fr. *Εἴματα μὲν χρὸι ἔστο, τὰ οἱ Χάριτες τε καὶ ὦραι*
ποίησαν καὶ ἔβαψαν ἐν ἄνθεσιν εἰαρινόσιν
οἷα φέρουσ' ὦραι, ἐν τε κρόκῳ ἐν θ' ὕακινθῳ
ἐν τε ἰῷ θαλέθοντι ῥόδῳ τ' ἐν ἄνθει καλῷ
ἡδὲ νεκταρέῳ, ἐν τ' ἀμβροσίαις καλύκεσαι
ναρκίσσου <θαλεροῦ> καὶ λειρίου, <οἷά τε γαῖα
ὦραις εἰαριναῖς φύει ἄνθεα> τοῖ' Ἀφροδίτῃ
ἄνθεσι παντοίοις τεθυμμένα εἴματα ἔστο

A tavasznak a virágok és Aphrodite a kísérői:

4. fr. *Ἢ δὲ σὺν ἀμφιπόλοισι φιλομμείδης Ἀφροδίτῃ*
πλεξάμενι στεφάνους εὐωδέας ἄνθεα γαίης...

A tavasz és Aphrodite egybekapcsolásától már csak egy lépés kell a tavasz materialisztikus felfogásához, a mely már Theognisnál megvan. (1275. kk.)

¹⁾ Wilamowitz: *Die griechische Literatur* 12. l. (Kultur der Gegenwart I.) Es ist ein höchst merkwürdiger Mangel der homerischen Welt, dass sie zu diesen (den Blumen) gar kein Verhältnis hat.

Ἄρατος καὶ Ἑρως ἐπιτέλλεται, ἡνίκα περ γῆ
 ἀνδρῶν εἰαρινοῖς θάλλει ἀέθρομένη
 τῆμος Ἑρως προλιπὼν Κύπρον, περρικαλλέα νῆσον,
 εἶσιν ἐπ' ἀνδρώπους σπέρμα φέρον κατὰ γῆς.

Ez a motivum csak a tragikusoknál tér vissza, már gyönyörűen kifejtve. Aischylosnál a 44. fr.-ban :

ἔρᾳ μὲν ἄγνός οὐρανὸς χρῶσα· χθόνα,
 ἔρως δὲ γαῖαν λαμβάνει γάμου τυχεῖν
 ὄμβρος δ' ἅπ' εὐνατῆρος οὐρανοῦ πεσὼν
 ἔκυσσε γαῖαν· ἥ δὲ τίκτεται βροτοῖς
 μήλων τε βοσκὰς καὶ βίον Δημήτριον·
 δεινδρωτὶς ὦρα δ' ἔκ νοτίζοντος γάνους
 τελεῖός ἐστι· τῶνδ' ἐγὼ παραίτιος.

továbbá Euripides fr. 898, mely valószínűleg ennek utánzása :

τὴν Ἀφροδίτην οὐχ ὄρεῖς ὕψη θεός ;
 ἔρᾳ μὲν ὄμβρου γαῖ' ὅταν ξηρὸν πέδον
 ἀκαρπὸν αὐχμηρὸν νοτίδος ἐνδεῶς ἔχη·
 ἔρᾳ δ' ὁ σεμνὸς οὐρανὸς πληρούμενος
 ὄμβρου πεσεῖν ἐς γαῖαν Ἀφροδίτης ὕπο·
 ὅταν δὲ συμμειχθῇ· τὸν ἐς ταῦτόν οὐο
 σούουσιν ἡμῖν πάντα καὶ τρέφουσ' ἅμα,
 οἳ ὦν βρότειον ζῆ τε καὶ θάλλει γένος.

Ezután a gyönyörű symbolistikus, materialisztikus tavaszleírás után egyenesen a Lucretiusé következik, a ki szintén Venus szolgálatába állítja az egész évszakot. Neki ad a föld virágot és mihelyt megkezdődik a tavasz, minden élőlény az ő akaratának enged :

Lucr. I. 27. denique per maria ac montis fluviosque rapacis
 frondiferasque domos avium camposque virentis
 omnibus ineutiens blandum per pectora amorem
 efficit ut cupide generatim saecula propagent.

Vergilius tavaszleírásában teljesen a görög tragikusoktól és Lucretius-tól függ.

Georg. II. 323 : ver adeo frondi nemorum, ver utile silvis ;
 vere tument terræ et genitalia semina poscunt.
 tum pater omnipotens fecundis imbribus æther
 coniugis in gremium lætæ descendit et omnis
 magnus alit magno commixtus corpore fetus.
 avia tum resonant avibus virgulta canoris
 et Venerem certis repetunt armenta diebus ;
 parturit almus ager etc.

— — — — — ver illud erat, ver magnus agebat
 orbis et hibernis parcebant flatibus euri,
 cum primæ lucem pecudes hausere virumque
 terrea progenies duris caput extulit arvis etc.

Mindezek a közhelyek, a melyeket az epikus stílusú tavasz-közhelyek csoportjában foglaltam össze, bár Theognis- és tragikus hely is előfordult közöttük, azzal a jellegzetes sajátsággal tűnnek ki, hogy a költők tárgyuknak szemléletébe a naturalizmus intenciójával merülnek el, vagyis a lehető legnagyobb realitásra törekszenek. A tárgy maga egy

helyütt a szerelem és termékenység istensége, másutt a szerelmet és termékenységet hordozó tavasz. Érdekes, hogy e két különböző tárgy költői kifejezése szinte vonásról-vonásra egyezik. Ennek oka, hogy a költő annyira elmerült a tavasz átérzésébe, hogy az egész kikeletnek, a fakadó természet minden obiectumának lelket ad és szinte teljesen a maga erejéből mythosalkotóvá lesz. Az eredmény azután természetesen egybeesik az őstermékenység mythosának költői feldolgozásával, az Aphrodite- vagy Venus-megjelenésekkel. A jelenség mégis teljesen irodalmi. Jellegzetes vonása ép az egész közhely alapját tevő materializmus, a mely nem is annyira a külső szépséget veszi fődolognak, a «Gratiá»-kat, hanem a mozgó természet elvnek, a termékenységnek poetikus fenségét. Ebben közös Theognis, Aischylos és Euripides az epikus részletekkel, a melyeknek kettős tárgya mellé csudálatosan illik a lucretiusi és vergiliusi hely egymás mellé állítása: Venus és Ver.

A lyrában a tavasz eleinte dekoráció, hangulatfestés. Sappho töredékeiben sajnos nem maradt meg a tavaszról egy darab sem, de abból, hogy a fülmülről szól (39. fr. B.) « *Ηρος ἀγγελος ἡμερόφωνος ἀήδων* » és más hasonló helyekből következtethetjük, hogy nála a tavasz talán az összes többi lyrikusénál szebben lehetett meg.

Alkaiosnál jelenik meg először a symposion a tavasz keretében (45. fr. B.)

**Ηρος ἀνθεμάντος ἐπαῖον ἐρχομένου*

*ἐν δὲ κίρναι τῷ μελιάδεος ὅτι τάχιστα
κράτηρα*

A tavaszt mythikus alakokkal feldíszítve először a Pan-hymnusbán találjuk meg, itt tisztán a fantázia működik:

61. οὐκ ἂν τόνγε (τὸν Πᾶνα) παραδράμοι ἐν μελίεσσιν.
ὄρνις, ἥ τ' ἔαρὸς πολυανθέος ἐν πετάλοισιν
ἔρῃον ἐπιπροχέουσ' ἤχῃ: μελίγηρον αἰοδῇ.
σὺν δὲ σφιν τότε νύμφαι ὄρεστιάδης λιγύμολοι,
φοιτῶσαι πύκα ποσσὶν ἐπὶ κρήνῃ μελανόδρῳ
μέλπονται.

A tánczó Múzsákat már Hesiodos Theogoniájában is láthattuk, a mint hogy az itt leírt kép a képzőművészetnek is kedves tárgya volt. Annyi bizonyos, hogy Horatius innen kapta azokat a kedves képeket, melyeket a tavasz leírásánál mindig alkalmaz:

Carm. I 4, 5. iam Cytherea chorus ducit Venus imminente luna,
iunctaeque Nymphis Gratiae decentes
alternò terram quatiant pede,

vagy C. IV 7, 5. Gratia cum Nymphis geminisque sororibus audet
ducere nuda chorus.

Ibykos tavaszleírása bombasztikus (l. Wilamowitz: *Sappho u. Sim.* 123. l.). Erővel teljes a Pindarosé 75. fr. B.:

*φαινομένην ὁπότε οἰχθέντος Ἑρᾶν θαλάμου
εὐδομον ἐπάγων ἔαρ φῦτ' ἀντάρα
τότ' ἐπ' ἀμβρότιον χθόν' ἔραται
ἴων φέβει βόδα τε κόμαισι μέγνυται.*

Az alexandriai költészet is kedveli a tavaszt, Apollonios Rhodiosnál nevet a föld tavasszal I. 880*

ἀμφὶ δὲ λειμῶν
ἑρσῆεις γάνυται

Bionnál szinte materialisztikus a felfogás XVII 15:

• εἶαρ ἔμοι τριπόδατον ἔλω λυκάβαντι παρείη,
ἀντίκα μήτε κρύουσ μήθ' ἄλλιος ἄμμε βαρύνει
εἶαρι πάντα κύει, πάντ' εἶαρος ἀδεία βλαστῇ
χά' νύξ ἀνθρώποισιν ἴσα καὶ ὁμοίος αὔω.

Rendkívül fontos Meleagros tavasza, főleg Horatiusra tett hatása miatt, melyet a Horatius-magyarázók mindeddig nem vettek észre. Érdekes azonban az is, hogy Meleagros úgy látszik, a classicus lyrát is felhasználta. Egy a Wilamowitz Timotheusában közzétett dithyrambus-fragmentummal látok ugyanis közös vonásokat benne: ¹⁾

fr. ζουθὰ δὲ λιγύφων' ὄρνεα δι' ἐφετᾶν ἔρημον
ὀρίους ἄκρως ἐπὶ κλωσὶ πίτυος ἤμεν' ἐμινύριζ' ἐπιτύβιζεν
κέλαδον παντομυγῇ, καὶ τὰ μὲν ἀρχετο, τῆα δ' ἐμ]ελλεν, τὰ δ' εἰσίγ.

Meleagr. πάντη δ' ὀρνίστων γενεῇ λιγύφωνον ἀεῖδει,
ἀλκυόνες περὶ κύμα, χελιδόνες ἀμφὶ μέλαθρα
κύκνος ἐπ' ὄχθαισιν ποταμοῦ καὶ ὑπ' ἄλσος ἀηδών.

fr. πιθαναὶ δ' ἐργατίδες σιμοπρόσωποι,
ζουθόπτεροι μέλισσαι,
σαμιναὶ θέρους ἔριδοι
λιπόκεντροι βαρυαχεῖς
πηλουργοὶ δυσέρωτες,
ἀσκεπεῖς τὸ γλυκὺ νέκταρ
μελιττόρρυτον ἀρύουσιν

Meleagr. ἔργα δὲ τεχνήεντα βοηγενέεσσι μέλισσαις
καλὰ μέλει, καὶ σίμβλω ἐφημέναι ἐργάζοντο
λευκὰ πολυτρήτοιο νεόροτα κάλλεα κηροῦ

• Horatiusra az epigramma-költészet is nagyban hatott és ezt talán a legszebben épen tavaszi dalai mutatják. Ezekre, mint már fentebb megjegyeztem, hatott a régebbi görög költészet mythologiai apparatusa is, főleg azonban Meleagros. Így:

Mel. A. P. IX. §363. 1. Χείματος ἡνεμόντος ἀπ' αἰθέρος οἰγομένοιο,
πορφυρέη, μείδῃσιν φεράνθεος εἶαρος ὥση.
γαῖα δὲ κυανὴν χλοερὴν ἐστέφαστο ποίην,
καὶ οὐτὰ ἀηλῆσαντα νέοις ἐκόμησε πετῆλοις.

Hor. C. I. 4, 1. Solvitur acris hiems grata vice veris et Favoni

C. IV. 7, 1. Diffugere nives, redeunt iam gramina campis
Arboribusque comæ,
Mutat terra vices et decrescentia ripas
Flumina prætereunt.

Mel. 7. χαίρει καὶ σύριγγι νομεὺς ἐν ὄρεσσι λιγαίνων,
καὶ πολισίς ἐρίφοις ἐπιτέρπεται αἰπόλος αἰγῶν.

¹⁾ Wilamowitz: *Timotheus* 83. 1.

- Hor. Carm. IV. 9. Dicunt in tenero gramine pinguum
Custodes ovium carmina fistula
- Mel. 9. ἦδ' ὃς πλώουσιν ἐπ' εὐρέα κύματα ναῦται
πνοίῃ ἀπρημένῳ Ζεφύρου λίνα κοιλώσαντες.
- C. I. 4, 2. Trahuntque siccas machinae carinas
- C. IV. 12, 1. Jam veris comites, quæ mare temperant
Impellunt animæ lintea Thraciæ
- Mel. 11. ἦδ' ὃ' εὐάζουσι περισταφύλῳ Διονύσῳ
ἀνθεῖ βοτρυέντος ἐρεψάμενοι τρίχα κισσοῦ
- Hor. C. I. 4, 9. Nunc decet et viridi nitidum caput impedire myrto,
Aut flore terræ quem ferunt solutæ.

A Meleagros sok madarát Horatius jó ízléssel mellőzi, meg-
elégszik egygyel: IV. 12, 5. Nidum ponit Ityn flebiliter gemens.

A tavaszi hajózást Catullus is megénekli XLVI.

Jam ver egelidos refert tepores
iam cæli furor æquinoctialis
iocundis Zephyri silescit aureis.

Még Lucretiusra is emlékeztet néhány sora:

- Lucr. V. 1395 tum ioca, tum sermo, tum dulces esse cachinni
consuerant; agrestis enim tum musa vigebat:
tum caput atque umeros plenis redimire coronis
floribus et foliis lascivia læta monebat,
atque extra numerum procedere membra moventes
duriter et duro terram pede pellere matrem
- Hor. I. 4, 9. nunc decet et viridi nitidum caput impedire myrto
aut flore terræ quem ferunt solutæ.
- Hor. III. 18, 15. gaudet invisam populisse fossor
ter pede terram.

A lyra és epigramma tavaszközhelye stílus tekintetében teljes-
séggel különbözik attól, a mit epikusnak nevezünk. Itt épp a
Gratiák a fontosak, a tavasz hangulati szépségei, de inkább a kül-
sőlegések, a természetet élvező városi művelt embernek kellemes jelen-
ségek. Nem a hatalmas tavaszi eső; hanem a lange, tavaszi szellő.
A Zephyrus tehát elmaradhatatlan. Elmaradhatatlanok a classikus
ember szeretett tájtypusának a kellékei is, a zöld fű a halmokon, az
enyhe ég, az újra kellemesen csörgedező patak. A mythologiai diszi-
tései ennek a tájképnek festészetben és költészetben egyformán a
tánczó és libegő isteni leánycsoport, a nymphák és Charisok, a
virágot szedő Persephone és a nympa-sereg élén Venus, de csak
mint a báj megtestesítője. Szóval a kissé sentimentalis örök tavaszi
kép. Ez a tavaszközhely lyrai stílusa, az a stílus, a melynél jobban
semmi sem illt az epigrammatikához és Horatius irodalmi dalaihoz.

Ennek a két stílusnak részben összeolvasztása, részben tovább-
fejlesztése van meg az ezüstkori latin költészetben. Magvát a stílus-
nak, a melyet a benne mindinkább hatalomra jutó rhetorikus művész-
kedés miatt talán rhetorikusnak nevezhetnék, a már említett Mele-
agros epigrammában kereshetjük. A görög költő ugyanis ebben, mint

egy adott iskolai themára, mindent el akar mondani, a mit a tavaszról tud. Ovidius hasonlóképen jár el és ha előfordul nála valahol a tavasz gondolata, meglepik a reminiscenciái és személyes benyomásai is és ezekből, akárhonnán szedte őket, szép bokkrétát köt, lehetőleg ízlésesen rendezve el az eredetileg lyrikus és epikus stílusú elemeket. Pl. Fasti I. 149. kk.:

Die age, frigoribus quare novus incipit annus,
Qui melius per ver incipiendus erat?
Omnia tunc florent, tunc est nova temporis aetas:
Et nova de gravida palmitum gemma tumet,
Et modo formatis operitur frondibus arbor,
Prodit et in summum seminis herba solum:
Et tepidum volucres concentibus aëra mulcent,
Ludit et in pratis luxuriatque pecus,
Tum blandi soles, ignotaque prodit hirundo
Et luteum celsa sub trabe figit opus,
Tum patitur cultus ager et renovatur aratro
Hæc anni novitas iure vocanda fuit.

A másik két leírás Fasti III. 235. kk. és Trist. III. 12, 5. kk. úgy szólván ugyanaz. Nem akarom követni a közhely további fejlődését a rhetorikus stílusban, csak mintegy ennek legjellegzetesebb kibontakozását említem meg a Florus nevével is emlegetett „Pervigilium Veneris”-t. Azt hinné az ember az első sorok után, hogy méltó folytatása lesz a Georgika tavasz költeményének. A tavaszi eső termékenyítő hatása helyett azonban, ha szabad a kifejezéssel élni, a rhetorikus bombaszt dagasztja fel ezt a tartalmilag szegény költeményt. A rhetorikus mesterkedés ünnepelel ebben minden pompáját kifejtve a tavasz nympháival együtt. Hogy a költemény a maga egészében mégsem tesz visszataszító hatást, sőt hangulata is van, az annak a bizonyítéka, hogy mindaddig, a míg egy költő közhelynek az alapképelete el nem homályosul, addig jogot tarthat arra, hogy költészetet megillető kritikával és méltatással tárgyaljuk.

A falusi élet dicsérete és az aranykor. A georgikus közhelyek közül a legfontosabb és legelterjedtebb a falusi élet dicséretével párosuló aranykor. A görög és latin falusi élet nagyon különbözőt egy mástól, mint Sellar *Vergil*-jában szépen kifejti (159. l.), Görögország inkább az állattenyésztésre alkalmas, viszont Itália földje igen termékeny és így lehetséges az, hogy míg Görögországban a képzelhető legnagyobb boldogság az, hogy a föld munka nélkül megteremjen mindent, addig Itáliában ez az utópia valósággá válik, ez az a bizonyos ígért földje, ez a Saturnus birodalma.

Már Homerosnál megvan az aranykor-közhely magva. A költő dicséri a Kyklopsok jó életét. Od. IX. 105.

Κυκλώπων δ' ἐς γαῖαν ὑπερφιάλων ἀθροίστων
ἰχθύες, οἳ ῥα θεοῖσι πεποισότες ἀθανάτοισιν
οὔτε φυτεύουσιν χερσὶν οὔτ' ἀρούσιν,
ἀλλὰ τὰ γ' ἄσπερτα καὶ ἀνίροτα πάντα φύονται,
πυροὶ καὶ κριθαὶ ἡδ' ἄμπελοι, αἳ τε σέβουσιν
οἶνον ἐρισταφυλόν, καὶ σπιν Διὸς ὄμβρος ἄζει,
τοῖσιν δ' οὔτ' ἀγοραὶ βουλήφοροι οὔτε δέμιατες κτλ.

Szóval már itt látszik, hogy a nehéz munka árán megélő görög embernek mi lehet a legnagyobb vágya. Hesiodosznál, a paraszt-költőnél jelenik meg legközelebb, már expressis verbis az aranykor. Ő legalább is megelégedést talál életmódjában és ezért buzdítja honfitársait is a hasonló becsületes munkára.

Az aranykor Hesiodosznál mindjárt kettős formában jelenik meg, t. i. a Saturnus kora és a boldog szigetek. Nála is (u. o. 117. kk.):

καρπὸν δ' ἔφερον ζείδωρος ἄρουρα
αὐτομάτη πολλὸν τε καὶ ἄφθονον· οἱ δ' ἐσελημοῖ
ἥσυχαι ἔργ' ἐνέμυντο σὺν ἐσθλοῖσι πολέεσσιν

a legfontosabb, különben is görög ember létére a praktikus dolgok iránt van a szép rovására is érzéke. A herosoknak is ez a nagy boldogság jut osztályrészül (u. o. 172. k.):

ὄλβιοι ἦρωες, τοῖσιν μελιηδέα καρπὸν
τρίς ἔτεος θάλλοντα φέρει ζείδωρος ἄρουρα

Ez utóbbi szerepel Pindarosnál is, Ol. II 78. kk.:

ἔνθα μακάρων νάσος ὠκεανίδες
αὔραι περιπνέουσιν, ἀνθεμα δὲ χρυσοῦ φλέγει,
τὰ μὲν χερσὸς ἐκ' ἀπ' ἀγλαῶν δένδρεων,
ὕδωρ δ' ἄλλα φέρβει κτλ.

Ebből a toposból lesz később a rómaiaknál az «Elysii campi» képzete. Theokritos, midőn Ptolemæus gazdagságát írja le, szintén majdnem aranykori képet fest, csak éppen valószínűen, Id. XVI. 90. kk.

ἀγροὺς δ' ἐργάζονται τεθαλότας· αἱ δ' ἀνδρίσμοι
μήλων χιλιάδες βοτάνᾳ διαπανθεῖσαι
ἀμ πεδῖον βληχῶντο, βόες δ' ἀγελαδὸν ἐς αὐλιν
ἐρχόμεναι σκνιφαῖον ἐπισπύδοιεν ὀδίταν.
νεοὶ δ' ἐκπονέουσιντο ποτὶ σπῆρον, ἀνίκα τέττιξ
ποιμένας ἐνδίοις πεφυλαγμένους ὕψος δένδρων
ἀχέει ἐν ἀκρεμόνεσσιν.

Úgy hiszem, a római Vergilius, Horatius, Ovidius-féle aranykorokról nem kell bővebben szólnom, csupán néhány érdekesebb dolgot akarok még megjegyezni. A nagy római költők úgyszólván mind megcsömörlöttek a főváros romlott életétől, valami mást, megnyugtatót kerestek és vágyaik netovábbját, a nyugodt falusi életet egészen az aranykor sajátásaival ruházták fel. Így Horatius a híres «Beatus ille»-ben, és Tibullus kedves Delia-elegiáiban szinte egyformán írják le a falu örömeit. Maga az aranykor is szerepel itt, a legszébb azonban az Elysium leírása, a hová a szerelmesek kerülnek I. 3, 62. kk.

hic choreæ cantusque vigent, passimque vagantes
dulce sonant tenui gutture carmen aves
fert casiam non culta seges, totosque per agros
flore odoratis terra benigna rosis:
et iuvenum series teneris inmixta puellis
ludit et adsidue proelia miscet Amor.

Legszebben egyesül végül a falusi élet, Italia dicsérete és az aranykor Vergilius Georgicájában (II. 149).

hic ver adsiduum atque alienis mensibus ætas;
bis gravidæ pecudes, bis pomis utilis arbos,
et rabidæ tigres absunt et sæva leonum
semina nec miseros fallunt aconita legentis,
nec rapit immensos orbis per humum neque tanto
squameus in spiram tractu se colligit anguis.

Végül pedig köszönti Itáliát:

salve magna parens frugum, *Saturnia* tellus
magna virum...

Fent röviden összefoglalt tanulmányom eredményei tehát a következők: miután sikerült új szempontból átvizsgálnom a classicus költészetet, megpróbáltam a bukolikus költészet keletkezésének egy új lehetőségét megmutatni, továbbá több eddig még észre nem vett egymással összefüggő párhuzamos helyet találtam, igyekeztem az Arkadia-közhely történetét világossá tenni, bemutattam a tavasz közhely alkalmazásának stíluskülömbégeit, végül pedig rámutattam ezzel kapcsolatban arra, hogy az antik természetfelfogás mennél mélyebb annál mythikusabb.

(Budapest.)

STAMBERGER ERZSÉBET.

HAZAI IRODALOM.

Császár Elemér: A magyar irodalom fejlődése. Magyar Könyvtár 923—925. sz. Budapest, 1919. 8-r., 74 l. Ára 3-30 K.

Irodalomtörténeti kutatóink az utolsó évtizedekben oly mélyreható munkát végeztek, hogy mind inkább szükségessé vált a felhalmozott anyag rendezése és összefoglalása. Másrészt a magyar irodalom értékeinek feltárása a legjobb felelet volt azokra a támadásokra, melyek, nemzeti hagyományainkat megvetve, a magyar műveltséget alapjaiban akarták felforgatni. Ily szempontok ösztönözhatték Császár Elemért a magyar irodalom fejlődésének megrajzolására. A feladat szinte önként kínálkozott neki, egyik legfáradhatatlanabb kutatóknak, kit erős meggyőződése napjaink irodalmi küzdelmeibe sodort.

Császár Elemér nem annyira az európai hatásokat keresi, mint Riedl Frigyes *A magyar irodalom főirányaiban* (1896.); eltér Beöthy Zsolt művészi vázlatától: *A magyar irodalom kis-tükretől* is, a menyiben a magyar irodalmi mozgalmakat élesen elhatárolt korok keretében mutatja be. Kevesebbet foglalkozik a pogánykor s a középkor irodalmi emlékeivel, annál behatóbban tárgyalja azt a magyar irodalmat, mely a szó teljes értelmében megérdemli az «irodalom» nevet. Szerencsés gondolata volt, hogy a protestáns kort és a katolikus visszahatás századát, melyek irodalmunknak egységes hullámhegyét foglalják magukban, egybekötötte. Így könnyebben áttekinthette a két

század prózájának, valamint epikai és lírai költészetének fejlődését. A XIX. századi magyar irodalom elrendezéséhez a politikai történet szolgált alapul, úgy, hogy a reformkor (1825—1848) elkülönült az abszolutizmus korától (1848—1867), valamint ez a kiegyezés és a millennium közé eső időszakról (1867—1896). Bármily természetes is ez a felosztás, mégis áldozatot követelt. Katona József ugyanis 1821-ben megjelent *Bánk bán*jával még a felújulás korába (1772—1825) került, holott tragédiáját ugyanaz a romantikus ízlés hatja át, mint Kisfaludy Károly drámáit, melyek már a reformkorba tartoznak.

A tanulmány anyagát a legutolsó kutatások eredményei alkotják, de a különböző korok háttéréből csak a legjellemzőbb írói egyéniségek emelkednek ki. A XVI. és XVII. századi vallásos irodalom csúcsát versenytárs nélkül Pázmány Péter írói munkássága foglalja el, a két század költői közül pedig Balassira és Zrinyire esett több fény-sugár. A reformkorig legfeljebb Berzsenyi, Csokonai, Kármán, Kölcsey s Katona költészetében akadt maradandó érték, egyebütt inkább a fejlődés alapjai tűntek elő. Kazinczy is csak, mint a német klasszicizmus híve s az egyoldalú formakultusz ápolója szerepel, ki választékosabb, gondosabb, mint társai, de nem tehetségesebb, s kinek érdeme nem annyira írásaiban, mint tetteiben határozódik. A következő kornak kimagaslóbb alakjai: Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Szigligeti, Jósika, Eötvös és Petőfi. A fejlődés Arany költészetében, «a realizmusnak legszebb kivirágzása»-ban éri el tetőpontját; hozzá, legnemzetibb és legművészebb költőnkhez, vezet minden út. Mellette még Tompa, Kemény, Jókai, Madách és Mikszáth jellemzése szélesül kidolgozottabb írói arcképpé.

Az irodalmi értékek megállapításában Császár Elemér főképp valóságra törekszik s ezt semmiféle művészi hatás kedvéért nem áldozza fel. Nincsenek tudós előítéletei, melyeket minden áron bizonyítani akarna; tartózkodik a stilizálástól, még az irodalmi irányok közt levő ellentétet sem zsákmányolja ki szellemes túlzásokra. Nem kicsinyel, nem gúnyol, nem torzít azért, hogy újat mondjon, de nem esik az ünnepi emlékbeszédeknek megszokott hibájába, a fellengző magasztalásba sem. Ítélezése, ha nem is jelent felforgatást, mégis jelentős nyomot hagy irodalomtörténeti felfogásunkon. Jellemzését igazságszeretete plasztikussá, könnyed, fordulatos előadásmódja vonzóvá teszi.

Az az elemző és összefoglaló munka, mellyel Császár Elemér irodalmunk fejlődését megvilágította, teljesen beleillik korunk komoly feladatai közé. A becses füzet nem csak a tudós kutatónak ad új szempontokat, hanem reménnyel kecsegtetheti a hazaért aggódó szíveket, s érveivel megállíthatja a nemzeti műveltség ellenségeit, sőt — jó fordításban — még határainkon túl is szerezhetne rokonérzést és tiszteletet nemzeti küzdelmeink iránt.

(Budapest.)

PAPP FERENCZ.

Apuleius: Az Aranyszámár. Regény. A latin eredetiből fordította dr. Braun Soma. Budapest, 1919. Herczka Árpád kiadása. (Kék Könyvek.) 16-r. 180 l. Ára 9 K.

Apuleius regényének fordítása még a diktatura előtt jelent meg, mikor a közönség betűfélsége minden nyomtatványnak jó ke-

lendőséget biztosított. Sok jel szerint Braun, kit az EPhK. 1911—15. évfolyamaiból komoly Apuleius-kutatónak ismerünk, beleszédült a coniuncturába és sebtében olyan munkával állt ki a porondra, a mely még sok simításra szorult volna. Már a kurta-furcsa előszó, mely szerint Apuleius regénye a maga idejében «irodalmi szenzáció» volt, komolytalan ingerlése a közönség vásárló kedvének. Ugyanezt a célt szolgálja az a nem épen kifogástalan elhallgatás, hogy sem a cím-lap, sem az előszó nem jelzi a mű bevégzetlenségét (csak az I—VI. könyv fordítását kapjuk!), hanem a füzethez csatolt reklámczédula értesíti azt, a ki véletlenül belepillant, hogy «az Aranyszámár teljesen önálló (!) második kötete az 1919. év folyamán jelenik meg». Az ilyen kiadói ügyeskedés ellen komoly fordítónak idejében és eredményesen tiltakoznia kell. A kiállítás gondjára jellemző, hogy több példányban a 97—128. lk. kétszer található, míg a 129—162. lk. teljesen hiányzanak.

Ezek után csak a fordítónak eddigi tudományos munkássága teszi érthetővé, hogy munkájával szakfolyóiratban foglalkozunk. Mivel az alapul vett szöveg sehol nincs említve, a Teubner-collectióban megjelent Helm-kiadással vetettem össze nagyobb részleteket. Az összevetés eredménye lesújtó a fordító latin tudására és stilizáló képességére. A sok hiányt, tekintve a szerzőnek érdemes munkásságát Apuleius körül, csak avval a feltevéssel tudom megérteni, hogy a fordítás jó része kellő segédeszközök nélkül, talán a harczytéren ké-szült. Ebben az esetben azonban nem lett volna szabad megfelelő átdolgozás nélkül piacra vetni.

(Budapest.)

HUSZTI JÓZSEF.

Harsányi István: A sárospataki Rákóczi-könyvtár és katalo-gusa. (Különnyomat a Magyar Könyvszemle XXI—XXIV. kötetéből.)

Budapest 1917, a sárospataki főiskolai könyvtár kiadása. 8. r., 70 l. Ára 3 K.

A sárospataki főiskolai könyvtár buzgó könyvtárnokának e dolgozata a vallásos és német-török háborúk századában sokféle szagga-tott, sokféle bajtól, csapástól gyötört hazánk művelődéstörténetének egy verőfényes lapját tárja elő: azt, mint szerette öreg Rákóczi György fejedelem a könyveket, mily sokat áldozott érettek, mennyire buzgólkodott azok gyűjtésén és kiadásán s mily gazdag könyvtárt gyűjtött pataki várában össze. Könyvtárát halála után kisebbik fia, Zsigmond örökölte, a ki hasonlóképen nagy mértékben gazdagította mind a családi, mind a kollégiumi könyvtárt. Midőn 1652-ben meg-halt, nagy és értékes könyvtárát a kollégiumnak hagyományozta; e könyvtárt az 1658—1660. években szállították át a kollégiumba s az átszállítás alkalmával a könyveket katalogusba írták, a melynek 44 lapnyi töredéke ma is megvan a főiskolai könyvtárban. E katalo-gus 821, nagyobbrészben a theologia és bölcselet, földrajz és törté-nelem körébe tartozó könyvet sorol fel, köztük 273 a *Régi Magyar Könyvtárhoz* tartozó művet s ezek közt 10 olyan magyar, illetőleg magyarországi munkát, a melyek ma egy példányban sem ismerete-sek s a melyekről egyedül és kizárólag e katalogusból szereztünk tudomást. E díszes könyvtár a kollégiumnak a jezsuiták által való

elfoglalása után nagyobbreszt azok birtokába került, a menekülő tanárok és diákok csak keveset tudtak belőle megmenteni és magokkal vinni (ezek közé tartozott a főiskolai könyvtár legnagyobb kincse: a lengyel biblia, a mely I. Rákóczi György fejedelem ajándékából került a könyvtár tulajdonába); töredékei ma Sátoraljaújhelyen, Marosvásárhelyen, Aradon, Budapesten s itt Patakon találhatók. A dolgozat írója a katalógus közlése során minden egyes könyvet gondosan körülír bibliographiai szempontból, vagyis felsorolja: ki volt a szerzője, hol s mikor jelent meg, már a mennyire ez a mai adatok alapján megállapítható. Az utolsó fejezet a katalógusban elő nem forduló, de kétségtelenül a Rákóczi-könyvtárhoz tartozó 23 munkát ismerteti.

A derék dolgozatért nemcsak a pataki főiskola tartozik elismeréssel a szerzőnek, hanem azzal ő a magyar oktatásügy, irodalom és művelődés történetének is jelentékeny szolgálatot tett.

(Sárospatak.)

RÁCZ LAJOS.

A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke. IV.

Magyar szépirodalom idegen nyelven. Leírta *Dr. Gulyás Pál*. Budapest, 1917. 8-r. 346 l.

A magyar szépirodalmi munkák idegen nyelvekre való fordításai közül a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában található példányokas foglalta gondos s hasznos tárgymutatókkal ellátott jegyzékbe Gulyás Pál. Előbb az önállóan megjelent fordításokat sorolja fel, aztán a gyűjteményeket, anthológiákat tárgyalja. A fordítások sorát időrendben Zrinyi Péternek horvát Zrinyiász-átdolgozása nyitja meg; az elevenebb és rendszeresebb fordítói tevékenység 1848 körül indul meg s a XIX. század 90-es éveiben éri el tetőpontját. A fordítók többsége magyarországi, de azért olyan nevekkal is találkozunk névsorukban mint Coppée-é, Bodenstedt-é, Saint-René Taillandier-é. A legtöbb fordítással Wechssler szerepel (70-en felül). A megemlített 770 munka közül a legtöbb német (497 : 62 %); angol van 57, francia 41, cseh 34, olasz 25, tót 24; szerepelnek még a skandináv és a délszláv nyelvek, a görög, a latin és a héber, az eszperanto és a volapük. Klasszikusaink közül Arany sokkal kevesebb fordításban ismeretes a külföld előtt, mint a nemzetközibb és könnyebben fordítható Petőfi (50 : 116). Vörösmarty (55), Tompa (24), Madách (21) tartoznak még az ismertebbek közé. Nem is hinnők, hogy régebbi irodalmunk is hozzáférhető az idegen olvasóközönség számára és hogy Balassit németül, Csáti Demetert angolul olvashatják. Regényirodalmunk és lírai költészetünk általában ismeretesebb, mint epikánk vagy drámai irodalmunk, a melyet idegen nyelven főképp Csiky Gergely képvisel. Keményt érthetetlenül mellőzik a fordítók; Eötvös nagyon népszerű, de a pálma Jókaié, kinek munkássága 236 fordításra adott alkalmat. Újabb elbeszélőink közül Mikszáth (45) és Herczeg Ferencz a kedvencek, lírikusaink közül pedig Gyulai, Kiss József, Szász Károly, Abrányi Emil és Endrődi Sándor.

A statisztikai adatok egyébként csak erős kritikával lesznek használhatók, mert a — többnyire magyar — fordítók nem mindig a külföld ízlése után indultak, hanem vagy a magyar irodalomtörténeti

kritika felfogását vették irányadónak vagy a maguk személyes rokon-szenvét valamely író iránt. Gulyás munkája széles alapot szolgáltat egy még megírásra váró tanulmánynak, a mely a Múzeumon kívül található anyagot is figyelembe véve, igyekeznék megállapítani a külföld magatartásának miként-jét és miért-jét a magyar nemzeti irodalom szellemével szemben.

(Debreczen.)

HANKISS JÁNOS.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Goethes Briefwechsel mit seiner Frau. Herausgegeben von Hans Gerhard Gräf. Frankfurt a. M., Rütten und Lerning, 1916. 8-r., 2 kötet, LIV + 557 + 523. l.

E mű Goethe és felesége teljes levélváltását nyújtja, teljest oly értelemben, hogy ez emberpár írásbeli érintkezése így csak annyiban marad hiányosan előttünk, a mennyiben e levélváltás egyes részei valószínűleg örökre elvesztek. Így is hatalmas anyag várt a kiadóra: 601 levél, melyből 354 Goethétől, 247 Christianétől ered. A kiadó föladatát az a körülmény súlyosította, hogy Christiane levelei szinte «ellene szegülnek» a kinyomatásnak: teljes fonetikusan s hozzá a weimari beszéd mód szerint íródva. Gräf úgy oldotta meg a kérdést, hogy — a nagyon hibás helyesírással kiadott levelek által keltett mellékhatás elkerülésére — Christiane írásmódjának csupán nyelvjárásbeli sajátosságait tartotta meg. Ez nagyon fontos körülmény arra nézve, hogy így hátráltatva zavaró, sőt elértéktelenítő benyomás nélkül alakulhasson ki előttünk a levelezés belső tartalma; és így tiszta képet nyerjünk egyrészt a lelki kapcsolatról, mely Goethét nevéhez fűzte, másrészt főleg Christiane valódi jelleméről. Gräf előtt egyáltalán egyetemes hatás elérése lebeghetett, a mennyiben az egésznek tartalmához áttekintő bevezetést ad és a levélesoportok közti időközöket a közben történtek rövid felsorolásával tölti ki.

A huszonnégy évet (1792—1816) megfutó levelezés sértetlen napfényre juttatása Christiane halála százéves évfordulójának emlékére van szentelve, de Goethe és Christiane egyaránt nyernek az e műből rájuk derülő megvilágítással. Közvetlen, előítéletekkel vagy jószándékkal meg nem hamisított teljes képben bontakozik itt ki előttünk az a sajátos viszony, a melyet Goethe «elkiismereti házasság»-nak nevezett s a melyet csakugyan egyélnek ismerünk meg e mű nyomán, mint csak szenvedélyen épülő szerelmi vagy pusztán kötelességekben és jogokban gyökerező házassági kapcsolatnak. Két ember szövetségét látjuk, a kiket talán csak a pusztá szenvedély sodort össze, de a kik a szenvedély enyhültével magasabb erkölcsi nézőpontból tekintett kötelességből híven tartottak ki együtt; bárha e kitartás néha nagyon is sokba került nekik. E levelek keltette érzésekből ki kell emelnünk Goethe tapintatos életművészete iránti csodálatunkat, amelylyel egy tőle sokban oly messze, sőt alantálló

lénynyel oly gyöngéd hozzáférés által tud megegyezni; viszont Christiane őszinte, egyszerű, természetes és mindennekefelett önzetlen lénye ha nem is bámulatot, de vonzalmat kelt bennünk. És így, ha érezzük is, hogy Christiane szellemileg nem volt megfelelő társa Goethének; viszont az is kétségtelen, hogy ő, a ki alig felelős érte, hogy a nagy költő a saját életébe belefűzte, helyzetével vissza nem élt, hanem a legjobbat adta magából, a mit adhatott.

(Nagyenyed.)

BERDE MÁRIA.

Res Gestæ Divi Augusti. Das Monumentum Ancyranum herausgegeben und erklärt von **Dr. Ernst Diehl**. Bonn, 1918. Dritte Auflage. (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen herausg. von H. Lietzmann, 29/30.) 8-r. 47 lap. Ára 1'60 M.

A kényelmes alakú füzet első kiadása 1908-ban, a második 1910-ben jelent volt meg. Ez az új kiadás a kiadó utószava szerint már 1917-ben jutott nyomdába, de majdnem egy teljes évbe telt, a míg megjelenhetett. A mi magyar könyveknek — sajnos — dicséretes tulajdonsága szokott lenni, ha megvan, a hibátlan nyomás, német kiadványoknál a háború utolsó évében is természetes dolog; a latin és görög szöveg, beleértve az epigraphikus jelzéseket s a rövidítések és jegyzetek számjegyeit is, egészen pontos.

Szöveggkritika iránt érdeklődő philologusnak nagyon sok érdekes tanulságot nyújt Diehl kiadványa. A Rómában kőbe vésett «eredeti», persze kéziratban a kőfaragó kezébe adott szöveg, másolatát vitték el Ancyrába a valószínűleg szintén Rómában készült, helyenként kivonatos görög fordítással együtt, az előttünk levő latin szöveg tehát negyedkézből, a görög másodkézből való, azonkívül a feliratot hordozó kő természetes és erőszakos pusztulása változtatott a betűkön és okozta egyes részek kiesését hol a latin, hol a görög szövegből, úgy, hogy a helyreállított szöveg mind a két nyelven majdnem teljes. A párhuzamos szövegekhez adott jegyzetekből ennek a helyreállításnak fejtörő munkáját eléggé figyelemmel kísérhetjük. Részletes tanulmányozáshoz természetesen a Mommsen-féle nagy kiadás ma sem nélkülözhető.

(Budapest.)

FINÁLY GÁBOR.

Victor Klemperer, Montesquieu. Heidelberg, Carl Winter, 1914. 1915. 8-r., 2 köt., XIII + 213 és 293 l.

Klemperer tisztára synthetikus feladatra vállalkozott: egységbe akarja foglalni Montesquieu igen komplex munkáit, úgy, hogy az önmagával és a ténnyel küzdő embert és költőt igyekszik kihüvelyezni belőlük. A kritikusok mindeddig csak a gondolkodót, a tudóst, a jogászt és esetleg a *bel esprit*-t keresték és találták meg benne, mindez azonban nem magyarázta meg a műveiben rejlő számtalan ellenmondást. Barckhausen (*Montesquieu, ses idées et ses oeuvres*, 1907) a jogász szemével vizsgálva a zavarosnak látszó *Esprit des Lois*-t, szigorú rendet talált benne, melyre már ő előtte Lanson rámutatott (*Revue de Métaphysique*, 1895) mint a cartesianusi logika

egyik irodalmi szép megnyilvánulására. Klemperer szerint e magyarázatok elégtelenek, mert a tényleg meglevő ellenmondásokat nem magyarázzák meg. Az ő egységesítő rajzában aztán egy olyan Montesquieu ismerünk meg, a milyent aligha sejtettünk eddig: egy Faustszerű gondolkodót, a ki egész életén át a helyes világnézetet keresi és csak félig találja meg. Az ifjúkori *Lettres Persanes* még optimista költői világgép, a trogloditák országa víg egoizmussal van megfestve. De a *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*-ban a költő ideálja már összeütközött a tényekkel és teljesen megsemmisült a küzdelemben: a *Romains* a legsötétebb világnézettel megírt sors-ballada (Schicksalsballade, I. 38. l.). Az *Esprit des Lois*-ban új erővel vette fel a küzdelmet Montesquieu kettős lényé: a költő harcolt itt a világreformátorral. A költő minduntalan lerázva magáról a valóság nyűgét lelkesedéssel keresi ideálját, de a józan és lelkiismeretes tudós, jogász és törvényhozó újra visszarántja a valóságba, míg végre az ember kifáradva teszi le a tollat, nem sikerült megtalálnia a keresett egységes képet. Ez az állandó küzdelem magyarázza meg, miért van annyi következetlenség, ellenmondás és ugrásszerű Montesquieu nagy művében. Megvan benne az egység, de csak abban a költői vágyban, hogy ez az egység létrejöjjön. Szépen jelképezi ezt a hiábavaló küzdelmet a mű jelszava, egy ovidiusi verssor: *Prolem sine matre creatam*, melynek megértéséhez tudni kell, hogy a mythos szerint a Minerva iránt szerelemre gyuladt Vulcanus vágyából anya nélküli magzat jött létre. Ép ilyen magzat Klemperer szerint az *Esprit des Lois*, mely a költőnek abból a vágyából támadt, hogy a világot egy egységes képbe, rendszerbe foglalja, de a költőt a földi kötelékek megakadályozták, mint Vulcanust, hogy az istennőt elérje.

Érdemes Klemperert fejtegetéseiben kissé részletesebben is követni. Itt csak az *Esprit des Lois*-n mutatom be sajátos gondolatmenetét. A bevezetésben Montesquieu philosophiai alapokra akarja könyvét helyezni. Ez azonban Klemperer szerint nem sikerül s az első könyvet csak az egységre törekvő vágy köti össze a többivel. A II—X. könyvekben építi fel az ő ideális államgondolatát. A következő három könyvet Klemperer elődeitől eltérőleg külön veszi, mert az egyénnek, a polgárnak itt kell kiküzdenie helyét az államban. Ez nem megy fájdalommal lemondás nélkül az államalkotó számára, mert az egyén nehezen illeszkedik bele még a legideálisabb államformába is. A XIV—XVIII. könyvekben, melyekben Montesquieu a «climat», a természeti feltételek befolyásáról szól, már «kopog a végzet az ajtón», Klempererrel szólva. Montesquieu nagy fáradtsággal felépített állama összeütközik a fizikai szükségyszerűséggel, a mely minden egyéni akarást s így az ő szép államideálját is semmivé teszi. S most, mikor «a fizikai végzet vihara keresztülzáguldott államépületén», a XIX. könyvben Montesquieu rezignált szerénységgel választja el azt a keveset, a mi megmaradt a törvényhozó számára. Így lesz az *Esprit des Lois* költeménynyé Klemperer szemében, ki a gondolatok alatt rejlő érzelmet keresi, még pedig romantikus költeménynyé, mert a vágy szüntelen belső ellenmondásba ütközve nem talál kielégülést. A XIX. könyvvel aztán a költő befejezte munkáját; a mi hátra van, az már a tényekkel megalkudott tudós és

törvényhozó műve. Azt az invocatiót is, melyet itt a múzsákhoz akart intézni, elhagyta, mert Klemperer szerint belátta, hogy a művészi munkának vége.

Klemperernek valóban sikerült Montesquieu nehéz művének tömkelegében költői egységet találni. De milyen áron? A ki például az «ajtón kopogó végzet», a «climat» fejezetét olvassa, sehol sem találja azt a nyugtalanságot, melyet pedig a tragikus hősnek éreznie kellene, mikor alkotásának bukásáról van szó, hanem épen azt, a mit korábbi kritikusok is kiemeltek, hogy e könyv anyaga zilált, nincs kellően megemésztve, ellentétben az előbbiekkal. Csak bizalmatlansággal lehet nézni az olyan tragikus hősré, a ki egy igen hosszú excursusra ér rá (esclavage, XV. és XVI. k.) a kritikus pillanatban. Montesquieu inkább így lehetne meghatározni: ő a láncz a XVII. század megállapító, elemző és a XVIII. század alakítási, reformálni akaró világnézete közt. Atmeneti korszak embere, de nem romantikus hős. Az a küzdelem és resignatio, melyet Klemperer nehézkes és a világosságot kerülő stílusával Montesquieu művei alá fest, lehet hogy megvolt, de azokból a szórványos jelekből, melyekre ő épít, csak egy merész restructiót kaphatunk, mely azonban mindenestre így is szép, gondolatkeltő próbálkozás.

(Budapest.)

ECKHARDT SÁNDOR.

Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff: Die Ilias und Homer.

Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1916. 8-r. VI + 524 l. Ár 15.65 M.

Harmincz évvel az Odysseiáról szóló tanulmánya után, Wilamowitz megírta könyvét az Iliásról. Megjelent azóta Platon életét tárgyzó nagy műve is, s így, ha nem is a megillető terjedelemben és méltatással, ideje Közlönyünkben foglalkozni a homerosi kérdés azon megoldásával, a melynek ma az első philologus a szószólója. Sajnos, hogy, noha e megoldással ez az egyetlen általános műveltségi anyaggá lett philologiai probléma Wolf óta először jutott ismét olyan stádiumba, a melyben minden irodalommal foglalkozó, költészetet kedvelő ember érdeklődését fölkeltheti, Wilamowitz könyvének formátlansága minden nem philologus olvasót el kell riasszon. Az olvashatatlanság különben tulajdonsága a német nyelvű Homeros-irodalom legnagyobb részének s ennek tulajdonítható a Croiset-féle theoria sikere nálunk is, pedig az a szellemesen levegőben lógó válfaja a lachmannizmusnak, a melyet a két francia professzor hirdet, ép oly kevés históriai érzékről tesz tanúságot, mint egyéni impulzív erőről.

Wilamowitz is lachmannianus. Jellemző rá nézve, hogy erős nyomatékkal kijelentett methodikai vezető elve ugyan előre megalkotott hypothesis nélkül fogni a szövegek analysiséhez és mindent az így megállapított tényekre építeni — nem úgy, mint Lachmann, a ki csak színleg tett így, valóságban készen hozta magával dal-elméletét — tulajdonkép mégis közvetlenül hozzá csatlakozik. A legfrissebb rétegek «elhordásával» (ásatásról vett hasonlat) kezdi a munkáját. Honnan tudjuk, hogy ilyen rétegek vannak? S honnan eleve, hogy melyek a frissebbek? Ismerjük el, hogy a homerosi kérdés, a mint Mulder fogalmazza, ma már nem lehet vita tárgya: «Altes

und Junges, Vollkommenes und Unvollkommenes in Stoff und Form nebeneinander, bunt sich mengend, eine Fülle des Unausgeglichenen trotz des Strebens nach Ausgleich: das ist das homerische Problem. Fogadjuk el — bár önkényes — kiinduló pontnak a VIII. ének, mint a legfiatalabbak egyike, «elhordását», hiszen az igazság felismeréséhez nem vezette szükségképen a legrövidebb út a tudóst, de a legrövidebb úton kell, hogy vezessen ő minket. Azonban a további eljárás tagadhatatlanul Lachmann tanítványára vall. Ha egy része az eposznak előkészíti a következőt, ez legtöbbször annak a jele W. szerint, hogy utóbb készült az előkészítettnél. Nem a varratot vagy ragasztást keresi sehol két rész között, hanem az összefüggést, mintha az szorúlva bizonyításra és a hol nem talál bizonyítékot a szükség-szerű egymásutánra, fölteszi, a természetesebbik eset gyanánt, hogy ott a rés, két külön költemény tökéletlen összeillesztése. Ilyen bizonyítékok alapján állítja azt, hogy a VIII. ének, a *Kólos μάχη* költője a IX. és a X.-re való tekintettel dolgozik, «fel akarván venni őket a (már meglevő) Iliasba» (39. l.), utóbbit, t. i. a felvétel szándékát egészen *gratis*, minden előzmény nélkül. Resignatióval kell ezen a ponton megállapítanunk, hogy W. nem a ma kétségkívül az egység tendenciáját magán hordozó, hanem a Lachmann theoriáján keresztül nézett Iliast analysálja. Nem alkalmas elvesztett bizalmunk visszaadására a kölcsönzött sorok számbavétele sem, a mi a legjobb esetben minimális bizonyító erővel bír s még kevésbé az olyan értéktelét, a mely, ha gyönyörű sorokra akad az előzetesen férczmunkának minősített részben, egyszerűen átvételnek mondja a forrás megjelölése nélkül (l. VIII. 485—8. sorsát 40. l.). Csátút vesztett volna a tizedik lapon Wilamowitz, ha csak ezekkel a romantikus világból való veteránokkal hadakozna, ha nem járna ott a régi divatú hadsorok között, mint óriás Enyo, a nagy philologus divinatiója, az egyes szövegrészek egyéni stílusra valló különbségeinek intuitív felismerése és pontos definiálása. W. maga bevallja, hogy ezt tanulta meg legutoljára s ezt becsüli a legtöbbre munkájában, ebben látja a jövő tudományának útját, a mely tehát — az ő szellemében — homlokegyenest ellenkező irányba visz, mint a mechanikus-statisztikus módszerekkel exactságra törekvő német, dán, svéd philológiáé. W. könyvében új bizonyítékok lappanganak a régiek fojtó tömege alatt. Az előadásban még nem kapták meg azt a vezető szerepet, a melyet a valóságban a kulisszák mögött már viselnek. A kutatás módszere már az új, a stílusa még a régi.

Mi tehát ez az új módszer? A bizonyítékok új — talán döntő — sorozata? Miben állanak «az egyes szövegrészek egyéni stílusra valló különbségei»? W. megfigyeli, hogy a VIII. ének szerzője párhuzamos elbeszélésben ügyes, stílusa: «hastig, zuviel fortissimo, in einzelnem unfrei, immer etwas *zólon*». A III. ének költője még nem ért a cselekmény vezetéséhez egyszerre két színtéren. A IV. ének «hocharchaisch», a XX. és XXI. «manieriert» s így tovább. Ezeket az individuális különbségeket mélyíti ki aztán az értéktelét, a materialis és formai függés megállapítása, a rationalista analysis és viszont az individuális egyezések fonalán lehet követni constructiv fantáziával a művészi alkotás és művészi egybeolvasztás folyamatát. Constructiv költői fantáziájának tanujelét adta már nem egyszer Odysseia-tanul-

mányában is W., pl. a hol a XIX. ének Odysseus-Penelope jelenetét állította vissza rendkívül finoman eredeti formájába. Ott az egyéni stíluskülönbségek megfigyelése még alig hogy kezdődik. Lássuk milyen csudát tesz a kettő együtt — felelet nélkül hagyva a kérdést egyelőre: vajjon eredményes csudát?

A VIII. ének «elhordása» után hasonló szándékkal és hasonló eredménnyel nyúl W. a XXIII. második részéhez és a XXIV.-hez: szép, értékes, részben átdolgozott, kései, modern szellemű költemények. Az Ilias eredeti alakjában nem velük végződött. A XVIII. énektől kezdve egy költő egyénisége uralkodik, kezdetben el-elborítva új rétegektől, a XXII.-ben s a XXIII. első részében egyedül, tisztán elenyészően kevés toldalékkal. Hőse Achilleus, sötét fenségű tragikus hős. Az ellenség vérében gázolva vállán hordja maga-választotta halálos végzetét. Anyja megjósolta neki, hogy Hektor után rögtön el kell esnie — *αὐτίκα γάρ τοι ἔπειτα μεθ' Ἑκτορα πότμος ἐτοῖμος* (XVIII. 26). «Hát haljak meg rögtön — *αὐτίκα τεθναίην*...». Végzetének tudata állandóan a lelkén ül, úgy keresi Hektort (I. XXI. 107—13.). Hektor is ezzel a jóslattal hal meg: «Megöl Paris és Phoibos Apollón a várkapuban» (XXII. 359. 60.). Achilleus rögtön Patroklos temetése után megtámadja Trója várfalait. Behatol a kapuba és megöli Apollón. Ez az eredeti befejezés rekonstrukciója. A megrázó Achilleus-eposz tartalmazó énekek előtt a XVI—XVII. más szerző Patroklos-költeményéből készült, többszörös átdolgozással. Vége XVIII. 237—8. volt. Ennek a költeménynek az Achilleus kedves, emberi, szinte tréfás jóakarattal duzzogó. A cselekmény hullámmása, a hangulatfestő hasonlatok hatása művészi. Kitűnően ért a költő a szereplő személyek pár vonással való jellemzéséhez. Az Achilleus-eposz ép ellenkezőleg minden fényt főhőse alakjára vetít s a mellékszempélyek s a tömeg eltűnnek az árnyékban. Költője az éthosz nagy mestere. Helyenként merészen modernizál. Achilleusét valószínűleg ő csatolta a különálló Patrokleiahoz, a mely régibb és kisebb költemény volt. A XX—XXI. éneket azonban keleti költő excessiv fantáziája alakította a mai rettenetes Istenek harczává s Folyómenti harczczá: ime az Ilias egy barokk darabja. Innen valók a fiatal római epika s Tasso tüzet fúvó ördögei — és innen Alderán. A XVIII. és XIX. énekek ismét más költő olvasztotta az eposzba a paizs leírását (a fegyvercsere kedvéért átdolgozván már a XVI.-tól kezdve) s költötte a kibékülést. A Thetis látogatásának verseiből W. finom megfigyelései nyomán hallani veljük már Spenser ezüst kürtjét. Az Ilias utolsó harmada így legfőbb részében és az első összeforrasztásban egy költő művének bizonyulna, a ki után epigonok jöttek. A középső harmada XI—XVI. eredeti külön költeményeinek összefűzője a XIV. ének, a *Διὸς ἀνάστη* szerzője. A középső harmaddal azonban szorosan összefügg az első, I—VII., a melyről megállapítható, hogy bár különböző stílusú és korú részeket tartalmaz, az I. ének költője formálta egészsze. Ezt a költőt az istenek festésében a mosolygó ironia s mégsem minden hiánya a fenség iránti érzéknek, «a legteljesebb, legszabadabb praxitelési charis fénye» jellemzi, akárcsak azt, a ki a *Διὸς ἀνάστη*-t írta. *Die strahlte aus derselben Dichterseele*. A két költő egy! Még csak az Achilleus költőjével való finom egybevetése hiányzik (318—21. l.) s kiderül, hogy ugyanaz az egyéniség lappang a XXII. ének

istenjelenete mögött, mint a XIV.-ben. Zeus borzadva engedelmeskedik a végzetnek, a mikor Hektort halálra szánja. A kisázsiai költő majdnem aufklärista, a gúnyolás és a töprengés szelleme egymás mellett lakik a lelke legmélyén. Ő az, a kit a rendező, redactor, stb. kiesynylő néven annyit emlegettek a Homeros-kritikusok, pedig nagy költő a legnagyobbak között. Ő írta az első éneket bevezetésül egy nagy eposzhoz, a melyet Achilleus tragikus halálával fejezett be s a mely, a VIII. és XVIII. s hasonló énekek betoldását vagy átdolgozását nem tekintve, a mi Iliasunk. A friss részek Archilochos koráig datálhatók, maga a törzs egy századdal korább. Ettől a chronologiai megállapítástól függetlenül kutat aztán W. egy évszám után a Homeros személyére vonatkozó biographiai hagyományban. Nos, a smyrnai Homeros virágkora számára más dátum, mint Kr. e. 750, W. szerint nem található. Tehát száz évvel élt Archilochos előtt — vagyis költője, rendezője, megalkotója eposzának.

Térjünk vissza itt — lemondva annak az ismertetéséről, a mit a kisebb jelentőségű énekekről külön-külön s a monda, dal, eposz viszonyáról tanít W. könyve, s a mi értékes megfigyelést, új világosságot a hat melléklet tartalmaz — térjünk vissza felelet nélkül hagyott kérdésünkre: vajjon eredményes ez a csuda? Felemelte-e igazán szent fejét Homér az alvilágból, a hogy W. hirdeti nekünk? A hinni nem merő skepsis szavával kell recensiómat befejeznem. Az eposz különböző részeiben a különböző stílusok felismerése és meghatározása W. letagadhatatlan nagy vívmánya. De van-e közöttük igazán akkora ellentmondás és értékkülömbőség, hogy okvetlenül több egyéniség között kell szétosztogatnunk őket? Nem lehetséges-e, hogy az egy Homeros egyénisége nyert új, gazdag színeket W. lángelméjétől? Élénkbe tolul a vígjátékiró és tragikus Shakespeare százvonalú arca. Homeros korában, Homeros világában mégsem tudunk ekkora lelki bőséggel rendelkező költőt elképzelni ma még — vagy tán helyesebben ma már, mikor a Wolfok, Croiset-k és Wilamowitzok, ok-talan bontók, légvárépítők, genialis analitikusok leszoktattak arról, hogy a napba nézzünk.

(Budapest.)

KERÉNYI KÁROLY.

Anselm Schätzle: Balzac als Naturalist in seiner Darstellung der Frauenliebe. Inaug.-Diss., Heidelberg, Rössler und Herbert, 1914. 8-r. 58 l.

Régi vitás kérdés, hogy «realizmus» és «naturalizmus» fedik-e egymást, vagy élesebben elhatárolt fogalmakat jelölnek. Schätzle az utóbbi véleményt fogadja el alapul s Brunetiére nyomán már a két szó etymológiájában megtalálja a nekik megfelelő fogalmak különbözésének jelzését.¹⁾ De midőn ugyanakkor azt igyekszik kimutatni, hogy Balzacban, a kit a Flaubert- és Zola-féle naturalistákkal szemben realistának nevez, nagyon sok van már a naturalistából, az általa is elfogadott megkülönböztetésnek nem tesz jó szolgálatot.

¹⁾ Brunetiére etymológiájának mesterkélt voltára teljes joggal mutatott rá Haraszti (A naturalista regényről, Budapest, 1886. 1—2. l.).

A bizonyítás alapjául a Balzac-regények nőalakjainak szerelmi életét választja s hat fejezetben vizsgálat tárgyává teszi a leány, a tisztességes asszony, a romaneszk asszony, a «femme supérieure», a kaczér nő és a courtesane típusának rajzait, a melyek arra mutatnak, hogy Balzac részletesen tárgyalja nőalakjainál az előélet, a milieu, a temperamentum kérdését s ezekkel determináltatja szerelmük megnyilvánulási formáját. A szerelem keletkeztetésében pedig nem a tudatos választásnak juttatja a főszerepet, sem a mysticus egymásra-lelésnek, hanem az ösztönnek, a physiologiai és biologiai momentumnak.

A Balzacot és a naturalistákat összefűző egyezésekkel szemben a szerző által is kiemelt eltérések közt több a személyes okokra visszavezethető, mint az elvi jelentőségű különbség (Balzac kedveli a rendkívüli, regényes eseteket; megvan benne a «sympathie des humbles» s az idealizmus és a morális célzat maradványa); Balzac temperamentum-cultusának elejtése a naturalisták részéről pedig egyenesen visszaesést jelent a naturalizmus tudományos céljainak szempontjából. Így talán az egyetlen irány, a melyben a hivatalos naturalizmus Balzac álláspontjától határozott és nagy lépésekkel távozott el, az objectiv, személytelen előadásmód,¹⁾ a beszéd pathosának a dolgok és események pathosával való helyettesítése, bár nem bizonyos, hogy a regénynek is olyan nagy szüksége volt-e erre, mint a modern drámának.

(Debreczen.)

HANKISS JÁNOS.

Elfriede Jacoby: Zur Geschichte des Wandels von lat. *u* zu *y* im Galloromanischen. Inaug.-Diss. Berlin, 1916. 8-r. 80 l. + 4 térkép.

A német doktori értekezések megszokott színvonalán messze felülemelkedik ez a munka, mely a román nyelvészet egyik legtöbbet szerepelt problémáját akarja, — ha nem is megoldani, de legalább új, élesebb megvilágításba helyezni. Különösen használhatóvá teszik a dolgozatot az *u > y* hangváltozás eddigi irodalmának kritikai áttekintésén kívül a régi francia irodalomból nagy gonddal összegyűjtött és vidékek szerint csoportosított anyag és az «Atlas linguistique» alapján készített térképek. — A szerző természetesen elveti azt a régi elméletet, a mely szerint az *u*-hanggal állítólag nem rendelkező kelta nyelv hatása folytán vált volna *y*-vé a régi *ū*. E. Jacoby tanárját, Morfot követve Umlaut-jelenséget lát az *u > y* hangváltozásban. Szerinte az *ū* először a 2. declinatiohoz tartozó hímneműek többesében lett *y*-vé a végszótag *i*-jének hatása alatt (*duiri > dūi:r > dy:r*). Az így keletkezett *y* előbb fogalmi analogia révén az egyes számba hatolt be, majd tisztán hangzásbeli analogia folytán terjedt át más szókra is és lett általánossá. Az *y* egy, esetleg két centrumból (le-

¹⁾ A. David-Sauvageot (Le réalisme et le naturalisme dans la littérature et dans l'art. Paris, 1889. Bibliothèque contemporaine): «Le réalisme indifférent ou le naturalisme».

de-France s talán a Narbonensis) indult hódító útjára a gallorómán területeken. Az $u > y$ hangváltozásnak már a 3. században végbe kellett mennie, mert az Umlautot okozó i akkor már-már lekopott; az y elterjedése azonban csak a 9. vagy 10. században történt, a mikor Ile-de-France politikai túlsúlyra vergődött.

Sajnos, ez az elmélet még annyira sem ígérkezik hosszú életűnek, mint hajdan a kelta-theoria. A hatalmas kelta nyelv hatása alkalmasabb magyarázatát adhatta a hangváltozásnak, mint a nyelvnek egészen kis területén hatásos i -Umlaut, a mely a sokra képes analógiától is csodát követelt volna, hogy általánossá válhassék. Általában úgy látszik, hogy a szerző nem aknázza ki értékes térképeinek tanulságait; nevezetesen nem tette eléggé beható tanulmány tárgyává az u hang különböző viselkedését nasalisok, ill. oralisok előtt. A hangváltozás idejére és centrumára nézve az Umlaut-elmélettől függetlenebb adatoknak (IX—X. század, Ile de France) van jelentősége; ezek és az értékes példaanyag a dolgozatot a kérdés egyik mérföldkövévé avathatják.

(Debreczen.)

HANKISS JÁNOS.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XLIV. KÖZGYÜLÉSE.

(V. ö. I/V. füzet, 165. l.)

Elnöki megnyitó beszéd.

Tisztelt Társaság! Utolsó közgyűlésünk óta hazánk és nemzetünk olyan óriási átalakuláson ment keresztül, mely a multat teljesen eltemette, a jelent rendkívül zavarossá tette és a jövőt sűrű köddel borította. Társaságunk mindig távol állt az aktuális politikától és természetesen most sem akar a folyó politikai mozgalmakba avatkozni, még véleményt sem kockáztat a napi eseményekről, mert ez nem tartozik működési körébe. Társaságunknak két gyökere és két működési köre van: a tudomány és az iskola. A philologia tudományát akarja fejleszteni és terjeszteni, e tudománynak képzett művelőket akar nevelni. Csakis ezen kettős szempontból tartoznak a legújabb átalakulások reánk, és csakis ezen kettős szempontból vannak óhajaink, esetleg reményeink.

A tudomány csak a szabadság éltető levegőjében élhet és fejlődhetik, ha semmiféle külső, akár kedvező, akár kedvezőtlen erő nem súlyosodik rá. Tudjuk a tudomány történetéből, hogy sem az államnak, sem az egyháznak befolyása nem volt sohasem kedvező a tudomány állapotára és fejlődésére. Az egyik is, a másik is akárhányszor ferde irányba terelték, idegen eszmék szolgálatába kényszerítették. A tudomány az igazságot keresi és csakis az igazságot, minden minden melléktéktől; nem akar sem a világi, sem az egyházi hatalmasoknak kedvezni; egyedüli célja az, hogy az emberi észszel

fölismerhető és fölkuatatható igazságot kiderítse. Az állami kormányforma azért, tisztán a tudomány szempontjából, nagyon mellékes és jelentéktelen tényező. Virágzott és hanyatlott a tudomány monarchiákban és köztársaságokban, császári önkény és politikai szabadság korában. Maga az államforma a tudomány életének szempontjából egészen közömbös, azért mi is, a tudomány munkásai, teljes megnyugvással fogadhatjuk azt az óriási átalakulást, mely nálunk a világháborúnak kétségbeejtő befejezése óta végbement, ill. végbemegy. Reméljük és hisszük, hogy a kialakuló új világ nem lesz tudományellenes, nem fogja a tudomány fejlesztését és szolgálatát megnehezíteni vagy épen megakadályozni, mert erre semmi elgondolható ok vagy indok nincsen. Ily szellemben nyugodtan nézünk a jövő elébe, mely esetleg a tudomány szempontjából még kedvezőbb lesz, mint a milyen a lezajlott korszak volt.

Nem olyan egyszerű a dolog az iskola szempontjából, mert az iskola nagyon szoros, benső viszonyban van az államformával. Nekünk, mint philologiai társaságnak, közvetlen és közvetett érdekünk van úgy az egyetemmel, mint a középiskolával: Az egyetemmel, mely a philologia tudományát tanítja és terjeszti, egyúttal művelőit is képezi és neveli; a középiskolával, mely az egyetem számára az ifjú nemzedéket a szükséges előismeretekkel ellátja. Nem közömbös, hogy az egyetem milyen anyagot kap a középiskolától, és nem közömbös, hogy a középiskolában milyen tudományos készséggel készítik elő az ifjúságot.

Az egyetem jövője bizonyára (mindig csak a tudományunk szempontjából szólva) nem kétséges. Nem valószínű, hogy akár a classica, akár a modern philologia egyetemi ápolását a jövőben is bármilyen korlátozás vagy épen veszély fenyegetse. A philologia mint tudomány nem áll semmiféle kapcsolatban az aktuális politika esélyeivel vagy fordulataival. A keleti, ó-kori és modern nyelvek és irodalmak, melyekkel mi foglalkozunk, kívül esnek a napi politika körén és a velök való tudományos foglalkozás csak akkor értékes és eredményes, ha távol marad minden politikai vonatkozástól. Az igazságot keressük tudományunk minden ágában, csakis az igazságot, és nem igaz, a mit már régebben és többször állítottak, hogy ez az igazság más a monarchiában és más a köztársaságban. Lehet más a színezete különböző vele foglalkozó egyének fölfogásában, de a többféle fölfogás minden kormányformában érvényesülhet, a nélkül, hogy a tudomány lényegét megváltoztatná. Az egyetemi munkát azért, első sorban a mi tudományunk terén, mélyebb rázkódtatás vagy veszély nem fenyegeti, a meddig ápolása hivatott kezekben nyugszik.

Nem ilyen egyszerű a dolog a középiskolában, mely körül a klasszikus tanulmányok barátjainak és elleneinek harcza bizonyára legközelebb újabban, még pedig fokozott erővel fog megindulni. Legyen szabad e kérdésben tisztán egyéni véleményemet nyilvánítanom, melyért társaságunk nem felelős és melyet nem is akarok társaságunk állásfoglalása gyanánt kifejezésre juttatni. Régi meggyőződésemet kell ezúttal is kifejeznem, melyet évtizedek óta vallottam és ismételve kifejtettem is. Ez két pontban foglalható össze: először, lelkes híve vagyok a klasszikus műveltségnek, de nem azon terjedelemben, mint nálunk is eddig dívott; és másodszor nagy előnynek tartom a klasszikus előképzettséget az egyetemi tanulmányok szempontjából, de

nem kizárólagos előfeltételnek. Általános és nagyon is indokolt a panasz, hogy a klasszikus műveltség hazánkban már régen nagyon lehangyatlott és évek óta kétségtelenül folytonos rohamos hanyatlásban van. Ennek pedig legfontosabb oka, meggyőződésem szerint, a sok gymnasium és az a furcsa babona, mely jóformán minden pályára és minden szakra a gymnasiumot tekinti majdnem kizárólagos előfeltételnek. Ez észjárással a gymnasiumba kényszerítjük az ifjúság tömegeit, csöppet sem törődve azzal, van-e a fiúknak tehetsége és hajlama a klasszikus tanulmányokra. Mindenkébe akarunk klasszikus műveltséget önteni, a mi csak ezen műveltség komolyságának és értékének elcsélyesedésére vezethet. Kevesebb gymnasium, de ezekben azután komolyan vegyük a görög és latin tanulmányokat, azok számára pedig, a kik e tanulmányokra nem valók, teremtsünk megfelelő iskolákat, melyek nekik más alapokon és más forrásokból más jellegű értékes műveltséget nyújtsanak. Az egyetemet pedig tegyük szabaddá minden korláttól: a ki az egyetemen tudományos képzésre akar szert tenni, ne legyen oly előfeltételekhez kötve, melyek hajlamainak és tehetségének meg nem felelnek. E kettős szempontból kell meggyőződésem szerint, a közép- és felső oktatást természetesebb alapokra fektetni és egészségesebb irányba terelni. Sohse tartsunk attól, hogy tudományunk e kettős szempont érvényesülésével kárt szenvedhetne: a hivatott erők jövőre is kiváló szellemi munkásokká fognak edződni, a hivatatlanok pedig ma sem szolgáltak tudományunk becsületére vagy hasznára. Minél több a képzés módja és iránya, minél nagyobb az eltérő erők versenye, annál bizonyosabban számíthatunk műveltségünknek, tudományos műveltségünknek is fölvirágozására.

Ne aggódjunk tehát: a philológia tudományát nem fenyegeti semmi komoly veszély, sőt kilátásunk van arra, hogy az eddigieknél kedvezőbb viszonyok közt nagyobb lendületet fog venni. Ezen reménnyel nyitom meg társaságunknak negyvennegyedik közgyűlését.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1919. szept. 17-én választmányi ülést tartott Heinrich Gusztáv elnöklete alatt.

1. Az elnök és a titkár beszámoltak a kommunizálás történetéről: Czebe Gyula levélben arra szólította fel Hegedüs I. alelnököt, hogy a választmányt egy direktórium megválasztására hívja egybe. Erre Heinrich G. és Hegedüs I. a titkárral levélben közölték lemondásukat és felkérték a titkárt, hogy ezt az összeülő választmányynyal is tudassa. A választmány május 14-én tartotta a gyűlést, a melyet a titkár kérésére Ferenczi Zoltán vezetett. Az elnökök lemondó levelének felolvasása után a titkár bejelentette az egész tisztikar lemondását; csupán Császár Ernő tartotta meg felkérésre a pénztárt. Azután Czebe bejelentette, hogy a tanácskormány rendelkezése szerint Czebe, Kallós, Révay, Schmidt J., Trostler, Fogarasi,

Szigeti közül négyet és Schwarz Illést, a Közlöny szerkesztőjét, a választmány direktóriumul kiszemelheti. Székely Istvánnak azt a felszólalását, hogy a hetet kijelölő népbiztosság a legmegfelelőbb négyet is ki tudná szemelni, Czebe és Révay visszautasították és a következő négy tagban állapodtak meg: Czebe, Révay, Trostler, Schmidt J. Ez a Phil. Társ. direktóriumának története.

2. Förster szerkesztő jelenti, hogy még ő adta nyomdába a már kész számot (a mely cenzurázva meg is jelent).

3. Titkár jelenti, hogy Czebe az iratokat visszaküldte, és bejelenti Czebe és Czebéné Toperczer Valéria tagok kilépését. A választmány a jegyzőkönyvek ideiglenes vezetésére Alszeghy Zsoltot kéri fel.

4. A választmány purifikáló bizottságot küld ki (elnök: Székely I., tagok: Vári R., Császár E., Szegedy R., Finály G. és Pintér J.).

5. Titkár jelenti Zindl Béla és Zsámboki Gyula tagtársak halálát.

6. A szerk. kérdésére a választmány kijelenti, hogy a régi összegre szállítja le az írói honoráriumot (iv: 48 K).

7. Pénztáros jelentése szerint bevétel 13,360-36 K, kiadás eddig 8,551-52 K.

* * *

— A Budapesti Philologiai Társaság 1919. okt. 25-én *felolvasó ülést* tartott. Tárgya *Tolnai Vilmos* felolvasása volt Arany János Vojtina-leveleiről. — Utána a választmány ült össze. Jelen voltak Heinrich G. elnök, Papp F. titkár, Némethy, Gyomlay, Székely, Vári, Thienemann, Császár Elemér, Császár Ernő, Négyesy, Förster, Incze, Tolnai, Zlinszky, Hornyánszky, Alszeghy, mint jegyző. — A jegyzőkönyv felolvasása után Császár Elemér tesz jelentést a purifikáló bizottság működéséről. A választmány a teljes jelentésről a közgyűlést előkészítő választmányi ülésen fog dönteni.

* * *

— A Budapesti Philologiai Társaság 1919. decz. 13-án *felolvasó ülést* tartott. Tárgya *Hornyánszky Gyula* felolvasása volt: A polis fogalma. — Utána a választmány ült össze. Jelen voltak: Heinrich elnök, Papp titkár, Ferenczi, Gyomlay, Incze, Finály, Thienemann, Hornyánszky, Tolnai, Huszti, Förster, Zolnai, Vári, Székely, Némethy, Alszeghy.

1. A pénztáros jelentése szerint készpénzben van 356-64 K, nyomdai tartozás 1500 K, az alapítványoknak való tartozás 1290-50 K.

2. Förster jelenti, hogy államsegélyül 15,000 K-át folyósítottak a Társaságnak.

3. Papp titkár előterjeszti a V. K. M. leiratát, a mely feleletet kér a tudományos folyóiratok biztosítására irányuló tervének kérdésére. A pénztáros feleleteit a választmány elfogadja.

4. Pénztárvizsgáló bizottság tagjaiul kiküldi a választmány: Székely elnöklelte alatt Gyulai és Huszti vál. tagokat; a jelölő bizottságba Vári, Császár EL, Finály, Némethy tagokat, a szerkesztőt és az első titkárt.

5. A közgyűlést januárra tűzi ki a választmány; előkészítésére az elnökséget kéri fel.

6. A titkár jelenti Bayer József halálát.

BAYER JÓZSEF.

1851—1919.

Az 1919 ik szörnyű év egy téli délutánján sirba tettük a magyar philológiának egyik legjelesebb munkását, Társaságunk alapító tagját, Bayer Józsefet. Bayer József a mienk volt életében, a magyar tudományé, az volt halálában is; a gyász, a veszteség mienk, szinte osztatlanul. Hű nő és szerető gyermekek nem zokogtak koporsója mellett, mert társatalanul, rideg magányban élte le hatvannyolcz évét; szülővárosa, melyhez ifjúkora óta haláláig mindig vissza-visszaszállt gondolata, idegen martalóczoktól megszállva, talán nem is tudta, hogy elvesztette hű fiát: nincs más, a ki megsirassa, mint mi, társai, páratlanul kitartó, feledhetetlenül önzetlen tudományos munkásságának tanúi.

Ha volt magyar tudós, a ki egész életét a tudománynak szentelte, Bayer József volt az. A mi a többi ember szívét megdobogtatva, az ábrándok csábító képét varázsolja szemük elé: dicsőség, hatalom, anyagi javak, azt ő mint hiú, üres értékeket megvetette, és valamint idejét és erejét, akként érzéseit és gondolatait is egészen a magyar tudományosság, a magyar irodalomtörténet emelésére fordította. Szívének csak egy szerelme volt: a magyar dráma, s még tudósnál is ritka czéltudatossággal, elméjének minden rezdülését erre a tárgyra irányította. És czélt ért. Több mint egy emberöltő megfeszített munkájával, a szórakozásra, pihenésre, üdülésre szánt órákat is meglopva a tanulmány számára, három hatalmas műben, hat nagy kötetben megírta a magyar színészetnek és a magyar drámának fejlődését és Shakespeare drámáinak magyarországi történetét. Három piramis ez is, nem »egekbennyúló», mint Széchenyié, de szilárd és megingathatatlan; köveit ő maga fejtette és faragta s maga emelt belőlük hatalmas építményt. Művei a magyar drámaírást történetében útjelzők; mint nagyszabású összefoglalások és mint minden további kutatás kiindulópontjai daczolni fognak az idővel. A mit dolgozott, az tiszta philologia, a szónak legnemesebb értelmében: a letűnt nemzedékek művészi alkotásainak reconstitúciója, abban a szeretetben foganva, melyet az igazi tudós érez, ha a múlt szellemi kincseivel foglalkozik. Nem impresszionista kritikus volt, a kinek a műalkotás csak ürügy, hogy a maga eszméit és érzéseit kifejtse, hanem philologus, a ki nem magának, hanem az írónak akart emléket állítani. Jelszava az igazság volt és nem a szépség, eszközei, melyekkel dolgozott, a tények, adatok, bizonyítékok, nem pedig a csengő szólamok. Mégis — vagy éppen ezért — tudományunk sok csillogó szelleme már régen pusztta névvé fog halványodni, mikor Bayer József munkái még mindig eleven tényezői maradnak a tudományos életnek, s az a becsület és tisztelet, mely életében az embert övezte, erőben meg nem csökkenve övezi majd, holta után évtizedekkel is, *műveit*. A vérszerinti idődok helyett, mert a gyermekáldástól megfosztotta Bayer Józsefet a sors, szellemének szülőttel, könyveit, fogják kegyelettel fenntartani nevét. S a könyvek között nincsenek hálátlan Reganok és Gonerilek, azok mind szerető Cordeliák!

Olyan siker ez, mely csak a választottaknak jut osztályrészül. De vajjon a folytonos munka, az alkotásnak állandó izgalma nem rebbentette-e el attól a könyvekkel megrakott két szobától, melyben Bayer József élt és dolgozott, a derűnek, a boldogságnak aranyadarát? A ki felelni tudna rá, az már némán, hidegen nyugszik a budai hegyek poetikus lejtőjén, s az a világ, a melybe a test bilincseit szétfeszített lelke tért, nem ismeri a földi lét problémáit. Nem ismeri? Vajha úgy volna! Akkor a mi nemes

társunk szelleme már megtisztult az isteni feledés Lethe-hullámaiban s egyben megszabadult attól a honfigondtól, honfibtól, mely mint minden igaz magyar szívét, az övét is, gyötrelmes kínokkal szaggatta ebben a szörnyű évben. Vajha úgy volna! Vajha Bayer József nemes lelke most, hogy a közelmúlt s a jelen sivár borzalmaiból egy jobb világba röppent, ott megtalálná az örök pihenés boldogságát!

(Budapest.)

CSÁSZÁR ELEMÉR.

— Vahlen János köszönő levele. P. Thewrewk Emil hagyatékából Dr. Pruzsinszky János főigazgató úr útján társaságunk birtokába jutott annak a levélnek, melylyel nagynevű írója megköszöni a Budapesti Philologiai Társaság tiszteleti tagjává történt választását. A levelet 1901 márczius 9.-én adták fel Berlinben s másnap 10.-én érkezett meg a budapesti főpostára. Egész terjedelmében így hangzik:

Societati philologorum Budapestinensi
Johannes Vahlenus
S. P. D.

Necopinanti mihi sed pergratum accidit, Viri doctissimi, quod philologorum societatis Vestrae me sodalem honorarium esse voluistis. Cuius honoris in me collati testimonium cum diploma insigni arte decorum tum litteras humanitatis plenas his diebus me accepisse laetus profiteor. Voluistis autem decretum Vestrum, quo plus etiam valeretur, cum eo tempore coniunctum esse quo mihi septuagesimum aetatis annum assecuto una cum discipulis quibusdam meis aut Berolinensibus aut Vindobonensibus benignitatis Vestrae gratulationem afferre liceret.

Quarum rerum facere non possum quin cumulate gratias agam, primum ei quem haud cunctanter sententiae Vestrae auctorem agnosco, Praesidi societatis Vestrae dignissimo, Viro omni ingenii ac doctrinae laude ornatissimo, qui me singulari quadam benevolentia ab eo usque tempore quo mea qualicumque disciplina usus est prosequi non desiit, tum iis si qui etiam nunc, ut scribitis, post tot annorum intervallum inter vestros sodales sunt qui me Vindobonae iuveniliter litteras antiquas profitentem audiverunt comiterque mei memoriam retinuerunt, denique omnibus quotquot Vestrae societatis sodales consilii mihi honorificentissimi participes fuerunt.

Societati autem Vestrae, immo nostrae, iam ita cupio ut omnia bona fausta precatus spem laetissimam concipiam fore ut ea floreat perpetuo latiusque semper bonarum artium et humanitatis cultum intra fines patriae et extra promoveat et propaget.

Dabam Berolini m. Martio a. MDCCCCI.

A borítékon:

Einschreiben.

An die philologische Gesellschaft
Budapest
zu Handen ihres Praesidenten
des Herrn Dr. Emil Thewrewk v. Ponor
Professors a. d. Universität

fr.
Abs. J. Vahlen.

(Ungarn)

Budapest

— Pardon, pardonner, perdonare. A *Darmesteder-Hatzfeld-féle* szótárban ezeket olvashatni:

Pardon: étym. subst. verbal de pardonner. XII. siècle. «Mesfait l'en ai, pardon l'en prie. *Enéas* 9968.»

Pardoner: étym. composé de par et donner. XI. siècle. «Ainz priet Dieu qued il le lor pardoinst. St. Aléxis. 269.»

En azt hiszem, hogy a pardonner szónak a donner-hoz semmi köze, hanem, hogy a *pardon* szó (ol. népet. *perdono*) a románban görög jövevényszó, *pardonner* pedig a *pardon* továbbképzése, miként pl. *mentionner* a *mention* (lat. *mentio*)-nak. A vulgaris *perdonare* talán syncrētisált formája a byzáncki katonai műnyelvben használatos *παρόδον διδόναι*: valószínű fordításának, a *παρόδον* *dare*-nak, mi annyit jelent, mint *szabad elmenetelt biztosítani*. Az ú. n. «*Præcepta Nicephori*» VIII. Konstantinus (1025—1028)-korabeli kiadatlan fogalmazványában (Cod. Monacensis gr. 452, fol. 153v) u. i. ezt olvasuk: «*Ἀγχιλαὺς παρήγγελλε τοῖς φεύγουσι τῶν πολεμίων διδόναι παρόδον*. Hogy itt nem állhat a Josephus Flavius-féle «*Zutritt*» értelmében, mutatja az idézetem hely előtt álló *Λυκοῦργος προσέταξε μὴ φονεύειν φεύγοντας τοὺς πολεμίους, ἵνα νομίζωσιν ὠφελιμώτερον τὸ φεύγειν παρὰ τὸ ἵστασθαι* s még inkább Frontinus *Strat.* III, 11, 2: *Agesilaus, dux Lacedæmoniorum, cum Phocenses obsideret et intellexisset eos, qui tunc præsidio illis erant, iam grauari belli incommoda, paulum regressus tanquam ad alios actus liberam recedenēti occasione* his *dedit* stb.

(Budapest.)

VÁRI REZSŐ.

— Tompa «A jós festő»-jének forrása. 1852-ben Miskolczon adta ki Tompa «Regék, beszélők» című kötetét. A kötet 226. és következő lapjain «A jós festő» című mondában Vitéz János esztergomi érsek álomlátását írja meg, a ki megálmodja Magyarország sorsát, a mint az II. Ulászlótól kezdve a török hódításig folyik. A költemény bennünket most érdeklő három versszaka ez:

«Az elsőn látszott egy halvány király,
A ki székében mélyen szundikál;
A másikon emésztő tűz lobog,
Hamvokba dölve falvak, városok.

Utána az országczímer fölött
Két meztelen férfiú küzködött;
A legutolsón a szent korona
Sötét fátyollal fedve gyászola.

A jóslat betölt: Ulászló aludt;
Török s keresztihad szült tüzet, hamut.
Lón két király s a hon kifosztatott;
A félhold végre hosszú gyászt hozott.»

Tompa forrása Pethő Gergely «Rövid magyar króniká»-ja volt, a melynek a XVIII. században több bővített kiadása jelent meg. Itt találjuk az 1471-ik évre feljegyezve Vitéz jóvendőlését: «Az esztergami várban egy nagy szép drága palotát csináltatott vala nagy költséggel, kiben a magyarországi királyoknak képeit drága szép festékekkel kiiratta vala mind Mátyás királyig. Azután négy királyi képnek való helyet hagyta. Az első helyen, ki mindjárt Mátyás király után vala, iratá egy király képét, ki a székben ülven ott szunnyadoz vala. Evvel László királyt jóvendőlte. A másik helyen is egy királynak képét iratá. Ennek a lábai előtt tüzet, mely körül embereket sütnék vala. Evvel Lajos királyt jelentette, hogy

az ő idejében tűz emésztí meg Magyarországot, a mint úgy is lön Szulimán császár és a keresztes had miatt. A harmadik helyen két mezíten embert irata, kik Magyarorszáért küzködnek vala egymással. Ezeknek lábok alatt vala a korona. Evvel azt jelentette, hogy Ferdinánd és János király addig veszekednek a királyságért, hogy az ország mezíten marad köztök, a mint úgy is lön. A negyedik helyen iratott vala egy haragos oroszánt, ki a két első lábaival tart vala egy koronás patyolatot. Evvel nyilván azt jövendőlte, hogy a török császár Magyarországot magának foglalja el. Ezek bizonyára mind igaz jövendölések valának.

(Kassa.)

KEMÉNY LAJOS.

-- Magyar vonatkozások XVIII. századi angol regényekben. Az angol irodalomban szórványosan jelentkező magyar vonatkozásoknak három ciklusát lehet kiemelni. Az összefoglalás alapjául európai fontosságú történeti momentumokat jelölhetünk meg, melyek a keletre, különösképpen Magyarországra vonatkoznak. Az első ciklus Bethlen Gábornak a harminczéves háborúban való részvételével függ össze, a második Mária Terézia megkoronázásával, a pozsonyi országgyűléssel és az örökösödési háborúval, a harmadik pedig a krími háborúval. Bethlen Gábor s Mária Terézia felé élénk érdeklődéssel s meleg rokonszenvvel fordult az egész angol nép és természetesen, hogy írók is említést tesznek arról, a mi akkor a közbeszéd tárgya volt. A krími háború s a keleti helyzet volt közvetett oka annak, hogy a mult század közepén számos angol író utazott keresztül Magyarországon; s itteni tartózkodásuknak nyomát is találjuk műveikben. Bár csak e három ciklus tárgyalható egyes, történeti szempontból, azoknak a magyar vonatkozásoknak is, melyek kiesnek e csoportosítás köréből, meg van a maguk philologiai érdekessége.

Az első és harmadik ciklushoz Fest Sándor és Kropf Lajos kutatásai szolgáltatják a genetikus tárgyaláshoz szükséges irodalomtörténeti adatokat. Pusztán adatszolgáltatás az én czélom is, a Mária Teréziával összefüggő ciklus egy részével kapcsolatban. Ennek genetikus tárgyalását ma meg sem kísérelhetem, az csak akkor lesz lehetséges, ha a történeti források hozzáférhetőek lesznek; az angol és magyar követek levelezései, állami okiratok, rőpiratok, memoireok, országgyűlési naplók s a korabeli újságirodalom, mert a Magyarországról való közvetlen ismeretek mellett ezek voltak az angol nép s az angol írók számára Magyarországról s a magyar viszonyokról való ismeretüknek legfőbb forrásai.

A három legkiválóbb XVIII. századbéli angol regényírónál: Richardsonnál, Fieldingnél s Smollettnél, — kik mind egy-egy új lökést adtak az angol regényirodalom fejlődésének — az előforduló magyar vonatkozások szoros chronologiai s történeti egységet alkotnak. A XVIII. század közepén e három angol regényíró volt csak igazán nagy — Sterne körülbelül 10 évvel később kezdett írni — s magyar vonatkozású regényeik öt éven belül jelentek meg. Nem igen tudom vak véletlennek tulajdonítani, hogy mind a hárman megemlékeznek Magyarországról: Richardson a *Clarissa Harlowe*-ban, Fielding *Tom Yones*-ban, Smollett pedig *Frederic, Count Fathom*-ban. Kézenfekvő az a föltevés, hogy a XVIII. század negyvenes és ötvenes éveiben Angliában Magyarország s a magyar ügyek nemcsak a politikusok s diplomaták szűk körét foglalkoztatták, hanem rendkívüli érdekességgel bírtak az egész angol közönség számára is. Logikusnak tetszik az a föltevés, hogy e három regény közül legalább kettőben a magyar vonatkozások jelenléte az «Empress-Queen» uralkodásának első éveivel s különösen a pozsonyi országgyűléssel függ össze. Mindhárom regény pontosan a XVIII. század közepén keletkezett, öt évi időközön belül jelent meg; *Clarissa Harlowe* 1748-ban, *Tom Jones* 1749-ben, *Count Fathom* 1753-ban. Eppen ez idő tájban az angolok nem egyszer közvetlen össze-

kötetésbe is kerültek Magyarországgal. Mária Teréziát 1741-ben koronázták meg magyar királynővé s az angol követ, Mr Robinson jelen volt a koronázásán Pozsony városában. A dettingeni csata 1743-ban volt, a fontenoy-i ütközet 1745-ben, hol magyar katonák II. György pragmatikus serege oldalán harcoltak. 1753-ban még javában folytak az angol meghatalmazottak közvetítésével Mária Terézia s Nagy Frigyes közt a tárgyalások.

Angliának Mária Teréziával való élénk diplomáciai összeköttetése s az ifjú királynő páratlan népszerűsége Angliában csak a kiinduló pontot jelentheti e regényekben előforduló magyar vonatkozások keletkezésének magyarázatához. Érdekes lenne megtalálni azokat a szálakat, melyek ezen angol-magyar érintkezésekből a három nagy regényíró Magyarországról való egyéni ismeretéhez vezetnek, de szükséges eszközök híján csak egy-két, még meg nem említett magyar vonatkozás megállapítására kell szorítkoznom.

1. Smollett *Count Fathom*-jának magyar elemeivel Fest Sándor foglalkozott (EPHK. 38 k. 316—8. l.).

2. Henry Fieldinget a családi hagyomány Habsburg leszármazottnak mondja, a Fielding-család a Habsburg-ház laufenburgi ágára viszi vissza eredetét. Henry Fielding említést tesz művében a magyarokról; s az uralkodó házzal való kapcsolata (legyen ez a kapcsolat akár való, akár pusztán családi hagyomány) e regénye magyar vonatkozásainak kétszeres érdekességet ad.¹⁾

Fielding *Tom Jones*-ában a magyarok nevét tulajdonképpen nem említi, de egy rövid tréfás megjegyzést találunk Mária Teréziáról. A regényben szereplő Western kisasszony a politikában való jártasságára módfelett büszke s beszédjébe minduntalan belekeveri Frigyes császárt, a hannoveránusokat, a francziákat meg hollandusokat, sokszor minden apropos nélkül. Bátyjával való összeszólalkozás alkalmával azt mondja: «Bátyám, te igazi horvát vagy! De mint a hogy azoknak is megvan a maguk haszna a császárné és királynő hadseregében, úgy tebened is van valami kis jó. Még egyszer békeszerződést kötök veled; aztán láss hozzá, hogy te a magad részéről meg ne szegjed. De a milyen kitűnő politikus vagy, legalább azt remélhetem, hogy addig tartani fogod a szövetséget, a míg a francziák, míg saját érdeked nem készítet arra, hogy megszegjed» (VI. k. II. f.). E megjegyzés első része, mely Mária Teréziára vonatkozik teljesen érthető és helyes is. Angliát akkoriban nagyon foglalkoztatta az ifjú magyar királynő ügye. 1741 április 19-én Mária Terézia Angliához fordult segítségért, pénzt és csapatot kért. II. György kívánságára meg is szavazta a parlament a kért segítséget az osztrák uralkodó háznak, a brit korona régi s természetes szövetségeseinek javára. De Mária Terézia az ígért fegyveres segítségből semmit sem látott s a parlament által megszavazott pénznek is csak igen csekély részét kapta meg nagysokára. Évekig folytak tárgyalások Anglia s Mária Terézia meghatalmazottjai s Nagy Frigyes között s állandóan ébrentartották a szigetországban a Habsburg-ház s országai iránt való érdeklődést. Nem lehet tehát csodálkozni azon, hogy Fielding Trenck Ferencz báró pandurjairól is tudott (mert világos, hogy ezekre czölöz). Western kisasszony megjegyzéséből még az is kitűnik, hogy helyesen volt értesülve. Bennünket, magyarokat külö-

¹⁾ Lady Mary Wotley Montagu, a XVIII. századi angol irodalomnak népszerű alakja, szintén a Habsburg-családra viszi vissza az eredetét. Lady Mary anyja Fielding-leány, a nagy regényíró unokatestvére. Levelei sok bécsi és magyar vonatkozást tartalmaznak. E magyar vonatkozásokra leveleinek francia fordítása alapján, utal Kont *Bibliographie* 47. l. Magyar fordításukat l. Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten* (Olcso könyvtár) 445—460. l.

nősen a «császárné és királynő» («Empress-Queen») kitétel érdekel, mert Mária Terézia e címében mutatkozik először, hogy Magyarországnak az öröklött tartományoktól való alkotmányos függetlenségét nemcsak az uralkodó, de a külföld is e diplomáciai hivatalos czímzéssel teljesen elismerte. Hogy Fielding miként vélekedhetett Angliának Mária Teréziával szemben tanúsított magatartásáról, azt Western kisasszony előbb idézett megjegyzésének másik feléből s következő szavaiból vélem kiolvasni: (VI. k. II. f.) «Visszavonom erőmet a küzdelemből s ezentul a teljes semlegesség állapotában fogok maradni, akárcsak a böles porosz király.»

Western kisasszonynál a neveket nem kell mindég szigorúan venni. Igen gyakran összezavarja őket. Így ha a «francziák» helyett «angolokat» olvasunk, nem látszik lehetetlennek, hogy Fielding itt finom iróniával a II. György által kötött csúfos hannoveri szerződésre célzott, melynek ratifikálását kormánya pressziójára minden indokolás nélkül megtagadta, mikor a politikai helyzet úgy alakult, hogy Angliának pozitív előnye már nem származhatott abból, ha Mária Teréziát támogatja. S ha a «poroszok böles királya» helyett «böles angol kormány»-t olvasunk, e megjegyzés is teljesen ráillik Anglia taktikájára: miután a legvérmesebb reményeket keltette Mária Teréziában s ismételten aktiv beavatkozást ígért, egyszerre visszavonult s igen bölesen a közvetítő semleges s ocsó szerepét vállalta Mária Terézia s Frigyes között. Fieldingnél az iróniának ez a módja épen nem szokatlan.

3. Richardson *Clarissa Harlowe*-jában a következőkben történik említés Magyarországról.

Clarissa halála után Lovelace szerelmese gyámjának, Morden ezredesnek ezeket írja: «Visszafordulok utazásomról, melyet Magyarországnak szándékoztam tenni s azonnal indulok München felé s ha Önnel ott nem találkozni, tovább megyek Trentbe. Ez a város az olasz határnál levén, azt hiszem, utba esik Önnek, ha Tuszkániából vissza tér s én remélem, december harmadikán találkozni fogok ott Önnel». — Igéretét be is váltotta, a mint azt Mr. Belfordhoz írt leveléből tudjuk: «Utban vagyok Trent felé, hogy ott Morden ezreddel találkozom; utolsó levelemben mellékelt válaszában teszek evvel eleget. Voltam Pozsonyban s Magyarországnak még több várost is meg szándékoztam látogatni, de mivel megigértém, hogy előbb Bécsbe visszatérek, ott kaptam meg az ezredes levelét.»

Bármilyen elvetemedett volt is Lovelace, szívesen megbocsájtottunk volna neki vagy legalább is elhalasztottuk volna méltó bünhődését, hogy csakugyan megtehesse tervezett magyarországi utazását. Mert egész bizonyos, hogy igen terjedelmes levelekben számolt volna be róla Belford barátjának. Így csak neheztelhetünk Richardsonra, hogy megfosztott bennünket Magyarországnak egy angol ember tollából kikerült érdekes leírásától.

(Budapest.)

KILÉNYI MÁRIA.

— Schopenhauer a magyarokról. Ha Schopenhauer műveit lapozgatva, keressük azokat a szálakat, a melyek őt hazánkkal összekötik, alig számbavehető, illetőleg csak nagyon gyér, nagyon vékony szálakat találunk, a melyek őt hazánkhoz közelebb fűzik. Midőn 15—16 éves korában (1803—04.) szüleivel beutazta Európát, 1804 őszén Svájczból, Bajorországon át jöve, Bécsbe és Pozsonyba is meglátogatták. Hogy a rendkívül széles ismeretű, olvasottságú író és gondolkodó a magyar irodalom és történelem nagy alakjai, nagy eseményei (Petőfi, Kossuth, a szabadságharc) iránt érdeklődött volna, annak műveiben semmi nyoma; tekintve azt, hogy az 1848—49-iki szabadságharcnak az ő arisztokratikus gondolkodását s csend- és rendszeretét erősen bántották, nem valószínű, hogy a magyar szabadságharc hősei és eseményei kedvezően hatottak volna reá

fölkeltették volna bámulatát. Műveiben csak két helyen bukkantam magyarországi vonatkozásra, magyar emberekre való utalásra. A *Die Welt als Wille und Vorstellung* II-ik kötetében (a mely először 1844-ben, a II-ik kiadás alkalmával járult, mint kiegészítés, az I. kötethez) a 186. lapon (III. kiadás) *Körösi Csoma* Sándorról van elismerő emlékezés. «Sajnos, Körösi Csoma, ez az erős kitartású magyar, a ki, hogy a buddhizmus nyelvét és szent iratait tanulmányozhassa, sok évet töltött Tibetben s kivált a buddhista kolostorokban, épen akkor ragadtatott el a halál által, a mikor hozzáfogott, hogy kutatásainak eredményét számunkra kidolgozza. Mindamellett nem hallgathatom el azt az örömet, melylyel előzetes jelentésében egynémely, közvetlenül a Kahgyurból merített részleteket olvasok,» — s itt következik az *Asiatic researches* V. kötet 434. lapjáról 14 sornyi angol szöveg, mely a haldokló Buddha beszélgetését ismerteti az előtte hódoló Brahmával. Ugyane kötet 594. lapján a *Frankfurter Postzeitung*, majd a *Frankfurter Journal* nyomán gr. Beleznay halálra ítéléséről emlékezik (1836), a miért egyik tisztjét megölte, valamint atyja, bátyja és öccse gyilkossági tényeiről; — valamennyit a jellembeli tulajdonságok átöröklésének esetei gyanánt hozza fel.

(Sárospatak.)

RÁCZ LAJOS.

— A proletár-diktatúra cenzora az EPHK. 1919. évi I/V. füzetéből (Zambra Alajos *Metastasio*-tanulmányából) a következő helyeket törölte:

2. 1. 3. s. «jelent meg» után új bekezdéssel: «III. Károly leányának uralkodása mindenkép korszakos és áldásos volt az országra nézve. Politikai szerencsétlenségek és vallási zavarok, irodalmi elsekélyedések és művészeti meddőség két nehéz évszázada után új erőt öntött a töröktől és a vallási villongásoktól — az újkori Magyarország e két legnagyobb csapásától — megszabadított magyarságba, s udvarának messzeható fénykörébe vonta a megújult képességeket. Finom női kezének sikerült visszaállítania a magyar nemzeti életnek, politikai és műveltségi értelemben egyaránt, azt a folytonosságát, mely I. Ferdinándnak lebegett szeme előtt, midőn Mohács után az Árpádok, az Anjouk és Korvin Mátyás trónjára lépett s magát a bomlásnak induló Magyarország királyává koronáztatta meg. Mária Terézia ndvarából, mint kitárt kapun át áramlott az új műveltség a parlagon heverő, de a megtermékenyülésre annál mohóbb magyar szellemi világba. «Mátyás király óta nem volt a magyar szellemi életnek . . . olyan középpontja, mint a XVIII. század második felében az osztrák főváros, mely épen akkor kezdett ismét tevékenyen részesévé lenni a nyugati kultúrának. A legkülömbözőbb hatások érvényesültek Bécsben . . . Bécsből ezen áramlatok mind eljutottak hozzánk . . .» (Jegyzet: V. ö. Bleyer Jakab, *Gottsched hazánkban*. Irodalomtörténeti tanulmány, 6—7. l.)»

A következő idézetekből a *cursiv* szedésű szókat törölte a cenzor:

5. l. 6. s.: «s a *dicóséges* római császárnénak»

u. o. alulról 18. s.: «midőn a *kegyes* császárné»

u. o. alulról 6. s.: «A párisi kiadás előfizetői közt *fényes nevek* szerepeltek: XVI. Lajos és neje stb.»

6. l. 4. s.: «a *nagy* királynő»

u. o. alulról 5. s.: «Vallási, erkölcsi, politikai felfogásban teljesen korához simúl, a Mária Terézia *boldog* korához, melyben az emberek mosolygva . . . éltek, *mintha Saturnus idilli, ártatlan százada tért volna vissza*».

7. l. 3. s.: «Könnyed melodrámai jellem, érdekes tartalom, letom-pított szenvedélyek, *alattvalói* ragaszkodás, a fejedelmek rokonszenves beállítása, a nyelv szépsége . . . azok a tulajdonságok, melyek miatt darab-jait az udvar, a felsőbb körök, az egyház és iskola emberei egyaránt kedvelték és terjesztették».

— Új könyvek.

Büchmann, Georg: Geflügelte Worte. Der Zitatenschatz des Deutschen Volks. Auf Grund der von ihm selbst besorgten Ausgaben bis auf die jüngste Gegenwart ergänzt von Adolf Langen. Berlin [1917], Schreitersche Verlagsbuchhandlung. 8-r. 375 l.

Büchmann könyvét e huszonhetedik kiadása alkalmával nem kell újra méltatnunk. Alapvető munkásságának köszönhető Tóth Béla «Száj-ról-szájra» és a «Szálló igék lexikona» című, e könyv nyomán és szellemében készült műveinek elterjedése is. Több mint félszázados multjának átlag minden második esztendeje új kiadást jelentett. Langen a mult évben megjelent kiadást nemcsak hogy a világháborúig folytatta, hanem régi adatait illetőleg is kiegészítette. Az előszóban a «Geflügelte Worte» szó — maga is szálló ige — történetét mondja el rövidesen és Büchmannnak szentel pár sort. A könyv alapjául az 1871-iki kiadás szolgált, a szállóigék szerzőinek névsorát Kleisttel, Scheffellel, Reuterrel és Busch-sal pótolhatta. Anyagába a legújabb idők szólásaiból is sok került. Idézeteiből minket is sok érdekel, nemcsak mert a német szállóigék egy része nálunk is él, hanem, mert a magyar szállóigéink jelentékeny részének forrását találjuk meg benne.

Jessel, Marie: Strophenbau und Liedbildung in der altfranzösischen Kunstlyrik des 12. und 13. Jahrhunderts. Inaug.-Diss., Greifswald, 1917. 8-r. 147 l. — Elisabeth Heldt: Die Liedformen in den Chansons du XVe siècle (éd. G. Paris). Inaug.-Diss. Jena; Halle a S., 1916. 8-r. 51 l.

Ha a két dolgozat azonos szempontokat követne s egyforma mélyen szántana, nagyon tanulságosan egészíthetné ki egymást. Az első a XII. és XIII. századból származó anyagot vizsgál, a második a XV. századból származót; az a műköltészet, ez a népköltészet formáit teszi tanulmány tárgyává. Jessel az alaposabb munkás s statisztikai adatai néhol új fényt vetnek Dél és Észak, mű- és népköltés viszonyára, valamint az egyes műfajok legrégebb, illetőleg legtypikusabb formáira. A chanson d'amour, a műköltészetnek ez a legjellegzetesebb műfaja, provençal mintára osztható versszakokból áll, a melyek rendszeren 8, esetleg 9 egyforma szótag-számú sort foglalnak magukban. A daloknak mintegy felerésze «envoi»-ban végződik; a rimelés kielégítő, a mi nem északi specialitás, mert, mint a szerző kimutatja, a rime consonante Provençában sem volt teljesen ismeretlen. Ha a refrain népies eredetű is, az udvari költők egészen külsőlegesen kapcsolják a versszakhoz s így a chanson à refrain alig-alig emlékeztet a népies táncdalra. — A második dolgozat szerzője különösen a virelai történetével foglalkozik s arra az eredményre jut, hogy virelai, rondeau és ballete nem egymásból, hanem egymás mellett fejlődtek és egymást befolyásolták. — Kár, hogy a szerzők nem korlátozták vizsgálódásaikat egy-két rokonműfaj területére; még nagyobb kár, hogy eredményeiket nem foglalták össze s nem emelték ki a példák és adatok tömegéből.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Gulyás József: Jókai kaczer női. Alkalmi felolvasás. Sárospatak. Ref. főiskola könyvnyomdája, 1918. N. 8-r., 20 l.

Szorgalmas dolgozat, a mely azonban az összefoglaló tájékoztatáson kívül nem tarthat mélyebb tudományos jellegre igényt. A «kaczer nők» szerepe inkább a regénybonyodalom szempontjából, tulságosan epikailag van tárgyalva. Kivánatosabb lett volna a mélyebb lélektani elemzés, főképen Jókai költői igazságszolgáltatásának etikájából nézve. A kétféle csoport helyett, melyet a szerző megkülömböztet, kimerítőbb s jellemzőbb képet nyújtott volna mind az alakokról, mind Jókai jellemző erejéről típusok felállítására. Ez annyival is czélszerűbb, mert ennek kapcsán alkalom

nyilik egyrészt az irodalmi hatások feltüntetésére, másrészt annak a fontosságának a kimutatására, melyet Jókai a személyek lélektana, társadalmi etikája szempontjából a regény fejlődésében nálunk képvisel.

Kárpáti Aurél: Budai képeskönyv. Budapest, az „Élet” kiadása, é. n. 8-r., 308 l. 7 K.

Annak a hangulatnak a terméke ez a könyv, a melyben az ember először eszmél rá arra, hogy az ő gyermekségének ideje már letűnt kor, más mint a ma világa. És ebben a hangulatban a szerző szeretettel szedeget össze minden emléket, a mi még megvan abból az időből. Budának kis kovácsolt vaskosaras ablakú házaiban keresgéli össze azokat az embereket, a kiket a múlt század vége itt felejtett és a kik elszakadtak a ma rohanó életétől. A múlté házuk, szobájuk és ruhájuk; de a múlté lelkük egész világa, műveltségük gyökerei. Míg odaát Pesten *Rabindranath Tagoréról* és *Ady Endréről* beszélnek, itt a *Werther keserveiről* és a *Notre Damei toronyórról* csevegnek a Longer-kisasszonyok, *Maróti* regényei járnak és *Fuskint* szokták idézni *Bérczy Károly* gyönyörű antik zengésű nyelvén. Idegenből ideszakadt emberek lelkében *Haydn*, *Bach*, *Schumann* és *Menдельsohn* bús és német zenéje mellett a távoli rajnaparti élet kísért, a melyet apáik és nagyapáik éltek. — Ezeknek az eseménytelen kis hangulatképeknek stílusos kiegészítői *Muhits Sándor* szép rajzai a Vár ódon házairól, a Tabán és Viziváros zeg-zúgos utcáiról, a melyeket még megkímélt a rohanó kultúra csákánya.

K. j. Könyvtár. Magyar, Szerk. Radó Antal. Budapest, Lampel R. 16. r. Számonkint 50 f.

897—898. *Szini Gyula:* Elbeszélések. 80 l.

899. *Mariay Ödön:* Muzsikus történetek. 48 l.

900—901. *Kóbor Tamás:* Művész és egyéb történetek. 63 l.

902—904. *Kezes Emil:* Elektromosság, sugárzások, anyag. 94 l.

905—907. *Alexander Bernát:* A háború után. 80 l.

Solymossy Sándor: Arany János népiessége. Különlenyomat az Ethnographiából. N. 8-r. 21 l.

Máthé Elek: A logos-eszme Platónnál. Budapest, Stephaneum nyomda r. t. 1918. 8-r. 28 l.

A Néprajzi Társaság 1917 ápr. 25-én tartott Arany-ünnepére készült ez a felolvasás. Kitűnő összefoglaló képét kapjuk benne mindazoknak a vonásoknak, a melyek együttes hatásukban Arany költészetét a magyar psyché szempontjából annyira jellemzik. A felhozott vonások között van már több ismerős, főleg azok, a melyeket Riedl szinte definitive megállapított. De ezek is csak úgy, mint Solymossy elemzéséből kivilágító újabb adatok, szilárdabb gyökeret, erősebb biztonságot kapnak azáltal, hogy Solymossy mélyebb folklorisztikai talajból indukálja azokat. Ebben van a tanulmány legnagyobb értéke. Az, hogy Arany népiességét a magyar nép psychológiájából magyarázza s elemzi ki Solymossy s nem elégszik meg tisztán csak a népies költészetre való külsőleges utalással, tiszta világot vet arra az alapviszonyra s alapegységre, a mely épen Arany költészetében a *népiesség* s a *magyarság* közt van. Ebből az egységből felfogva valóban tisztán áll előttünk Arany költészetének igazán s teljesen *nemzeti* karaktere. Egy hiányát azonban legyen szabad hangoztatnunk a tanulmánynak. Feltűnő, hogy a szerző Arany nagy erkölcsi komolyságát nem említi fel, mint olyant, a mely a magyar népnek szintén ősi vonása s a mely így Aranyban nemcsak transcendentális, hanem faji örökség is. Már a költői alkotásra való befolyás szempontja is kívánta volna ennek a ténynek a kiemelését. Továbbá egy kissé szűkkörűnek s Arany formai tehetségét nem egészen kimerítő megállapításnak tartjuk azt az állítást, mintha ritmus-érzéke csak a dallamformát s nem a versmértéket is tartotta volna szem előtt. E ponton számolnunk kell kialakult történeti formákkal is, a melyek hatása alól épen az intellektualista Arany vonhatta ki magát legkevésbé. A mi pedig magát a ritmusérzékét illeti, ezt

a népdal melódiai fejleszthették, de alapjában mint Arany költői egyéniségének adott metafizikai gyökerét kell tekintenünk, a melyet nem vehett a melódiákból. Mindezek a kifogások azonban nem érintik ennek a formailag is pompás tanulmánynak az értékét. b. f.

DOKTORI DISSERTÁCIÓK AZ 1918-IK ÉVBEN.¹⁾

Budapestiek.²⁾

Ackermann Kálmán: Forgách Ferenc biboros, esztergomi érsek. Életrajzi tanulmányok az ellenreformáció korához. [Heisler és Kozol.] 60 l.

Balogh József: «Vasa lecta et pretiosa». Szent Ágoston konfessziói. Egy stílustörténeti tanulmány vázlata. [Franklin.] 52 l.

Bán Margit: Heine hatása a magyar költészetre. [Franklin.] 48 l.

Barta László: A csurgóvidéki nyelvjárás. [Pesti Lloyd.] 39 l.

Bing Ede János: Rudyard Kipling és India. [Pápai Ernő.] 27 l.

Csaba Jenő: Gróf Batthyány Alajos «Ad amicam aurem» című munkája. (Történeti Ért. 12. sz.) [Barcza József.] 1917. 78 l.

Dávid Antal: A Hammurapi codex rendszere és az ítéletek könyve [Franklin.] 1916. 24 l.

Dedk Margit: Baksay Sándor nyelve. (Nyelv. Füzet. 78.) Magyar Nyelvőr. 49 l.

Ellenbogen, Ignatius: R. Tanchumii Hierosolymii Liber Almuršid Alkafi Lexicon in Mosis Maimuni Mischne Thoram. I. pars litteræ. Textum arabicum edidit adnotationibusque illustravit —. Vác [M. Kohn] 1917. 7, XXIII l.

Ember Nándor: A magyar oktató mese története 1786-tól 1807-ig. [Athenæum.] 36 l.

Endrei, Colomannus: Quantoperé Persius ab Lucilio pendere videatur? Kaposvár [Fenyvesi és Kéthelyi.] 31 l.

Engel Mária: Dorothea Schlegel bécsi évei. [Krausz J. és társa.] 58 l.

Feltóthy Anna: Degré Alajos élete és irodalmi működése. Debrecen. [«Debreceni Ujság.»] 83 l.

Fenczik István: Szent Gellért helye a filozofia történetében. [Tudományegyetemi nyomda.] 90 l.

Gál János: Kazinczy Gábor írói és politikai működése. [Unio.] 82 l.

Göllner Mária: Az ókor szellemi művelődésének geográfiai alapjai. [Budapesti Hirlap.] 110 l.

Gyergyay Margit: Géczy Julianna élete különös tekintettel felségárulási perére. [Fratér és társa.] 42 l.

¹⁾ A Budapesten megjelenteknél a hely, az 1918-ban nyomtatottaknál az év, a 8-rétűeknél az alak megjelölését elhagytuk. A sarkos zárójelben a könyvnyomató neve vagy a könyvnyomda címe olvasható.

²⁾ A vidéki egyetemeken tartott doktori szigorlatokról nem volt módunk tudomást szerezni. A jövő évi összeállításnál majd pótoljuk a hiányt.

- Horváth Lajos*: Sámbar Mátyás élete és művei. [„Élet.”] 104 l.
- Istók József*: Mit tett Pázmány Péter a magyar kath. egyház érdekében? Igló [Szepesi Lapok]. 116 l.
- Kalvoda Ferenc*: Aeneas Katabasisának forrásai. [Franklin.] 86 l.
- Klein Ábrahám*: Jászuf al-Baszir Al-Kitáb al-Muhtavi című munkájának IV., V., VI., VII. fejezetei Tóbija ben Mózes héber fordításával. Első ízben kiadta, tárgyalta, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta — Vác [Kohn Mór]. 28, XX l.
- Komlós Aladár*: Dömötör János. [Athenæum.] 45 l.
- Konsza Samu*: Nagybacon nyelvjárása. (Nyelv. füz. 75.) 1916. 38 l. 1 K.
- Kömvés Nándor Kolos*: Nyéki Vörös Mátyás élete és munkái. Csorna [Csornai nyomda]. 88 l.
- Kövendi Dénes*: Ephesosi Herakleitos. [Franklin.] 30 l.
- Madarász Lujza*: Madách-tanulmány. [Grund V. utóda.] É. n. 93 l.
- Máthé Elek*: A logos-eszme Platonnál. [Stephaneum.] 28 l.
- Matz Friderika*: Bismarck. [May J.] 25 l.
- Nagy Sándor*: Az ókori Egyiptom papsága. (Ért. a kelet ókori népeinek tört. 2.) [Franklin.] 1917. 33 l.
- Oroszlán Zoltán*: Mitológiai és szimbolikus képtípusok a pannoniai síremlékeken. [Élet.] 57 l.
- Pausz Gabriella*: Nemes Artner Mária Terézia (1772—1829) és írói köre. (Német Phil. Dolg. 21.) Pfeifer, 1917. 143 l. 6 K.
- Stamberger Erzsébet*: A klasszikus költészet főbb bukolikus és georgikus közhelyeiről. Hely és év n. [Franklin.] 15 l.
- Szeniczey Vilma*: Tessedik Sámuel közgazdasági törekvései s a szarvasi gyakorlati gazdasági iskola. [Athenæum.] 30 l.
- Szepessy Ilona*: Grubenfeldi Gruber Károly Antal hazai német író élete és irodalmi működése. Székesfehérvár [Egyházmegyei kny.]. 121 l.
- Szilasi Klára*: Stöckel Lénárd Zsuzsanna-drámája és a bártfai német iskolai színjáték a XVI. században. Függelék: Stöckel drámájának új le nyomata. (Német Phil. Dolg. 22.) Pfeifer. 127 l. 5-50 K.
- Tamédly Mihály*: Igaz Sámuel és a Hébe. Sopron, 1917. [„Merkur.”] 39 l.
- Turkovitsch, Franciscus*: De S. Paulini Nolani Decimique Ausonii Magni pugna poetica. Gyula [Dobay J.]. 1917. 50 l.
- Trebitsch Jenő*: Pthahotep bölcs mondásai, tekintettel az ókori keleti mondásokra. [Pesti Lloyd.] 39 l.
- Várady Imre*: Gellert hazánkban. (Német Phil. Dolg. 20.) Pfeiffer Ferdinánd, 1917. 118 l. 5-50 K.
- Weitzner Leó L. L.*: Az első magyar Molière-fordítások. (Nagyenyed, 1791.) Magyar nyelv- és irodalomtörténeti tanulmány. 1917. [Fritz Ármin.] 82 l.
- Zempléni Tivadar*: A præpositiók szerepe Hesiodosznál. Pápa [Főiskolai kny.]. 50 l.

A MAGYAR PHILOLOGIAI IRODALOM 1918-BAN.

Az összegyűjtött anyag ez összeállításánál a következő rovatokba van osztva:

- I. *Általános nyelvészet, irodalomtörténet és ethnographia.*
- II. *Aesthetika és műtörténet.* 1. Aesthetika. — 2. Képzőművészetek. — 3. Zene. — 4. Színészet.
- III. *Philologiai paedagogia.* 1. Magyar nyelv. — 2. Klasszikus nyelvek. — 3. Német nyelv. — 4. Művészeti oktatás.
- IV. *Finn-ugor nyelvek.*
- V. *Indo-európai nyelvek.*
- VI. *Keleti nyelvek.*
- VII. *Magyar nyelv és irodalom.* 1. Bibliographia. — 2. Magyar irodalomtörténet. (Ebbe fölvetettek a szépirodalmi művek és a színművek bírálatai is. Ez utóbbiaknál csak az első előadás napja van megjegyezve. Ez lehetővé teszi a különböző napilapokban megjelent ismertetések fölkeresését.) — 3. Egyes írók. — 4. Magyar nyelvészet (a végén: egyes szókrról és szólásokról). — 5. Tankönyvek.
- VIII. *Klasszikus nyelvek és irodalmak:* 1. Görög történet s régiségek. — 2. Görög irodalomtörténet- s egyes görög írók. — 3. Nyelvészet. — 4. Tankönyv. — 5. Római történet s régiségek. — 6. Latin irodalomtörténet s egyes latin írók. — 7. Latin nyelvészet. — 8. Tankönyvek. — 9. Magyarországi régészet.
- IX. *Germán nyelvek és irodalmak.* 1. Német. — 2. Nyelvészet. — 3. Tankönyvek. — 4. Svéd-dán-holland. — 5. Angol.
- X. *Román nyelvek és irodalmak.* 1. Francia. — 2. Nyelvészet. — 3. Olasz-spanyol. — 4. Oláh.
- XI. *Szláv nyelvek és irodalmak.*
- XII. *Vegyes.*

I. Általános nyelvészet, irodalomtörténet és ethnographia.

a) Általános nyelvészet és ethnographia.

1. *Bakonyi Hugó.* A nyelvek és egyedek szókincse. Uránia 134—144. l.
2. *Bán Aladár.* A találós-mese összehasonlító vizsgálata. Ethnogr. 286—290. l.
3. *Csallner, Karl H.* Zur Entstehung der Sprache. Siebenb. Deutsch. Tagebl. 13630—31. sz.
4. *Gunkel, Hermann.* Das Märchen im Alten-Testament. 1917. — Ism. Heller Bernát. Ethnogr. 304—309. l.

5. *Schulte, R. W.* Abriss der Lautwissenschaft. 1917. — *Ism. sch. j.* EPhK. 272. l.
6. *Spitzer, Leo.* Anti-Chamberlain. Leipzig. — *Ism. Simonyi Zsigmond.* Nyelvőr 170—172. l.
7. *Spitzer, Leo.* Über einige Wörter der Liebessprache. Leipzig. — *Ism. Simonyi Zsigmond.* U. o. 170—172. l.
8. *Szabó, Géza.* «Az eszperantó fejedelme.» *Mult és Jövő* 424-426. l.
9. *Szentkereszthy Zsigmond.* Az internacionalis nyelvről. (Propaganda sorozat. 1. sz.) Budapest, 1918. (8-r. 35. l.) 1 kor.
10. *Turóczi-Trostler, Josef.* Eine neue Bahn der Literaturgeschichte. P. Lloyd 292. reg. sz.

b) Ethnographia.

11. *Alföldi Mihály.* Újabb közlemények a csángókról. *Nyelvőr* 90. l.
12. *Babits Mihály.* Népköltészet. P. Napló 123. sz.
13. *Bächtold, Hanns.* Deutscher Soldatenbrauch u. Soldatenglaube. 1917. — *Ism. Schwartz Elemér.* EPhK. 442. l.
14. *Bán Aladár.* Főtitkári jelentés. (Magy. Népr. Társ. 1918. márc. 20. közgyűlés.) *Ethnogr.* 181—183. l.
15. *Bárdossy László.* Jegyzetek az állam keletkezésének kérdéséhez. 1917. — *Ism. R. G. U. o.* 300—302. l.
16. *Bleyer, Jakob.* Ungar—Magyare. Ofenpest-Budapest. P. Lloyd 231. és 233. reg. sz. — *Neugeboren, Emil.* U. o. okt. 10. esti sz. — *Bleyer, J.* U. o. okt. 11. esti sz. — *Schullerus, Adolf.* Nochmals: Ungar—Magyare. U. o. 245. esti sz. — *Bleyer, J.* Schlusswort. U. o. 246. esti sz.
17. *Boll, F.—Bezold, C.* Stern Glaube u. Sterndeutung. 1918. — *Ism. Lajti István.* EPhK. 443. l.
18. *Clemen, Carl.* Die Reste der primitiven Religion im ältesten Christentum. 1916. — *Ism. R. G. Ethnogr.* 27. évf. 160—162. l.
19. *Czakó Elemér.* Népismertető múzeumok. *Uránia* 33—36., 65—67., 100—102. l. (Külön is. 8-r. 34 l. 3 kor.)
20. *Fabó Bertalan.* Magyar hadi- és katona-táncok. *Daliás Idők* muzsikája 61—64. l. [69—70. l.]
21. *Germanus, Jules.* Le nationalisme Arabe. *Revue de Hongrie.* No
22. *Glock, Th.* Stenographische Werte in der altungarischen Schrift. — *Ism. B. A. Ethnogr.* 299. l.
23. *Gombocz Zoltán.* A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. *Nyelvt. Közlem.* 45. köt. 129—194. l.
24. *Gombocz Zoltán.* Über den Volksnamen Besenyő. *Túrán* 209-216. l.
25. *Gréb, Julius.* Die Zipser Deutschen einst und jetzt. *Karpathen Post* 46. sz.
26. *Gréb, Julius.* Was bedeutet «Zepstersch» für unsere Zukunft? U. o. 51. sz.
27. *Grünwald Lipót.* A chaozidizmus története Magyarországon. *Egyenlőség* 43—47., 51., 52. sz.
28. *Grünwald, Max.* A zsidó néplélek. U. o. 39—44. sz.
29. *Györffy István.* Dél-Bihar falvai. *Virradat.* 76—78. sz.
30. *Hajnal Ignác.* Adalékok a magyar föld tótoklakta vidékeinek tavaszi népszokásaihoz. *Ethnogr.* 250—255. l.

31. *Häuser, Otto.* Die Sachsen, Einblicke und Ausblicke. Siebenb. Deutsch. Tagebl. 13446. sz.
32. *Heller Bernát.* A Brunhilda-mese magyar és perzsa változatai. Ethnogr. 146—153. l.
33. *Hermann, A.* Die Herkunft der Ungarn. Túrán 344—362. l.
34. *Hóman Bálint.* A magyar nép neve a középkori latinságban. Tört. Szemle 1—22. l. (Eleje a múlt évi foly.-ban.)
35. *Horváth Géza.* Kitaibel Pál néprajzi megfigyelései. Ethnogr. 295—297. l.
36. *Kálmány Lajos.* Rontóige és ráolvasás. U. o. 105. l.
37. *Katona-dalok. Csendes Imre.* 51-es baka-nóták. Szilágyság 30., 31. sz.
38. *Gömöri Jenő.* A nagy háború katona nótái. Budapest, 1918. Lampel R. (8-r. 184 l.) 5 kor. — Ism. c. Élet 21. sz. — Császár Elemér. A Cél 445—448. l. — s. Bud. Szemle 175. köt. 308—311. l. — Schöpflin Aladár. Esztendő. Máj. 127—132. l. — Szendrey Zsigmond. Ethnogr. 157—160. l. — Várdai Béla. M. Kultúra. XII. 244. l. — Irod. Tört. Közlem. 349. l. — M. Figyelő II. 303. l. — P. Napló 103. sz. 8. l. — Vasár. Ujs. 17. sz. — Binder Jenő. Pest. Journ. 196. sz. (11 katonanóta német fordítását is közli.)
39. *H. R.* Katonáink dalköltészete. Fogarasi Hirl. 11. sz.
40. *Kacsoh Pongrád.* A mai magyar katonanóta. (Daliás Idők muzsikája. 115—121. l.)
41. *Popovits Demeter.* Katona-dalok a Ludwig-bakáknál. Gör. Kath. Szemle 43. sz. [128—130. l.]
42. *Kemény Lajos.* Régi körözüvények néprajzi adalékai. Ethnogr.
43. *Kemény Lajos.* A cigányok történetéhez. U. o. 297. l.
44. *Kemény Lajos.* Régi körözüvények néprajzi adalékai. U. o. 298. l.
45. *Kemény Lajos.* A kassai könyvkötőcéh történetéhez 1760. Könyv-szemle 93. l.
46. *Kerekes Zoltán.* Barlanglakások Kolozsvárott. Uránia 3—7. l.
47. *Kodály Zoltán.* A népdal feltámadása. P. Napló 247. sz.
48. *Kúnos Ignác.* Tatárfoglgyaink táborában. M. Figyelő I. 140-153. l.
49. *Lamberts, M.* Die Volkspoesie der Albaner. Sarajevo, 1917. — Ism. br. Nopcsa Ferencz. Túrán 396—402. l.
50. *Lambrecht Kálmán.* Tanulmányok Ukrániában. U. o. 541—573. l.
51. *Lewy, Ernst.* Zum «Heidentum» der Tscheremissen. Keleti Szemle XVIII. 151. l.
52. Népdalok Sárközből. Közli Bocskár Ferenc. Ethnogr. 106. l.
53. Néprajzi bizottság alapítása a Magyar Tudományos Akadémiában. U. o. 317. l.
54. *Oberhummer, Eugen.* Der Name Turan. Túrán 193—208. l.
55. *Pálosi, Ervin de.* Question de la Terre dans la zone des Steppes. (L'état des propriétés terriennes chez les kirghizes.) U. o. 472—487. l.
56. *Peisker, I.* Abkunft der Rumänen. — Ism. B. Zs. U. o. 433. l.
57. *Podhraczký György.* A szerb néplélek. Uránia 104—106. l.
58. *Podhrádszky György.* Csehek-e a tótok? M. Figyelő II. 15—25. l.
59. *Podhrádszky, Georges de.* Les slovaques sont-ils de race tchèque? Revue de Hongrie. Avr. 1—24. l.

60. *R. G.* Az V. nemzetközi pszichoanalitikai kongresszusról. Ethnogr. 316. l.
61. *Richter M. István*, A pénz megtisztelése. (Németprónai céhszokás.) U. o. 256—271. l.
62. *Róheim Géza*. Nefanda carmina. U. o. 271—276. l.
63. *Róheim Géza*. Psychoanalysis és ethnologia. U. o. 49-90, 206-232. l.
64. *Róheim Géza*. A kazár és a magyar nagyfejedelem. U. o. 142-145. l.
65. *Sámuel Aladár*. Kisküküllő vármegye református népének temetkezési szokásai. U. o. 91—104. l.
66. *Schullerus. Pauline*. Pflanzen in Glaube und Brauch der Siebenbürger Sachsen. Archiv Ver. siebenb. Landesk. 40. köt. 78-188. l.
67. *Schuster Hugó*. A szász és székely parasztház. Budapest, 1918. Radó I. ny. (8-r. 46, 1 l.)
68. *Schwartz Elemér*. Csúf- és ragadványnevek. Ethnogr. 108—115. l.
69. *Schwartz Elemér*. Folklore-néptan. U. o. 291—293. l.
70. *Sebestyén Gyula* elnöki megnyitóbeszéde. (Magy. Népr. Társ. 1918. márc. 20. Közgyűlés.) U. o. 176—180. l.
71. *Sklarek Róna, Elis*. Ungarische Volksmärchen. 1901—9. — Ism. Mogk E. Illustr. Ztg. 3904. sz.
72. s. s. A kezdetleges énekszövegek előadásmódja. Ethnogr. 293-295. l.
73. *Szabó Kálmán*. Ősi halászat nyomai Kecskemét környékén. U. o. 115—128. l.
74. *Szendrey Zsigmond*, Útmutató néphagyományok és néprajzi tárgyak gyűjtésére. 1917. — Ism. B. A. U. o. 302. l.
75. *Tagányi Károly*. A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. U. o. 29. évf. 24—49., 193—206. l. (Eleje a múlt évi folyamban.)
76. *Takács, Zoltán de*. Huns et Chinois. Túrán 273—285. l.
77. *Tauern, O. D.* Patasiwa und Patalima. 1918. — Ism. R. G. Ethnogr. 303. l.
78. *Tolnai Vilmos*. A sátorhalom. U. o. 130—133. l.
79. *Torday Emil*. Középfrikai néger népmesék. Ford. Halász Gyula. Uránia 274—278. l.
80. *Träger, Paul*. Die Deutschen in der Dobrutscha. Siebenb. Deutsch. Tageblatt 13709. sz.
81. *Váry Rezső*. A kirgizek. Bud. Hirl. 182. sz.
82. *Wiklund, K. B.* Om rentskötselns uppkomst. 1918. — Ism. Bán Aladár. Ethnogr. 302. l.
83. Zbornik za národni život i običaje južnik slavena. Urednik Dr. D. Boranić. Kniga XXII. u Zagrebu, 1917. Jugosl. Akad. (8-r. 320 l.) 5 kor.
84. Zeitschrift des Vereins f. Volkskunde. 28. Bd. 1918. — Ism. R. G. Ethnogr. 304. l.

II. Aesthetika és műtörténet.

1. Aesthetika.

85. *Alexander, Bernhard*. Wissenschaftliches Leben, Literatur, Bildende Künste. — Ism. Fenyő Miksa. Nyugat I. 890—893. l.
86. *Barabás Ábel*. Az epikai lírai műfajok fejlődése. — Ism. Mindszenti János. Tanáregyl. Közl. 51. köt. 405. l.

87. c. Szociális irodalom. Élet 48. sz.
88. *Croce Benedetto*. Esztétika alapelemei. 1917. — Ism. Morvay Győző. M. Középisk. 108. l.
89. *Dóczi Jenő*. Irodalmunk és a nemzeti szempontú kritika. Nyugat II. 379—392., 466—476., 535—549., 629—646. l.
90. *él.* A mai magyar dráma. Hét 20. sz.
91. *Fábián Dénes*. Művészeti elemek a kálvinista kultuszban. Lelkész-egyl. 4—9. sz.
92. *Fontana, Oskar Maurus*. Vom neuen Drama. P. Lloyd 62. reg. sz.
93. *Geller, Oskar*. Der Roman des XIX. Jahrhunderts. (Ein Vortrag von Fr. F. Baumgarten.) U. o. 37. reg. sz.
94. *Haitsch Ilona*. Drámaelméleti polemikák története Bajzától Gyulaiig. 1917. — Ism. Zolnai Béla. Irod. Tört. Közlem. 235. l.
95. *Harsányi György Lajos*. A kritika viszonylagossága. Közművelődés. (S. A. Ujh.) 5. sz.
96. *Hauser Arnold*. Az esztétikai rendszerezés problémája. Athenæum 331—357. l. (Külön is. 8-r. 29 l. 3 kor.)
97. *Horváth János*. Könnyű ötletek. Irod. Tört. 361. l.
98. *Karafiáth Marius*. Az irodalom és magyarság. Új Nemzedék 24. sz. — Biró Lajos. U. o. 26. sz. — Milotay. Válasz Biró Lajosnak. U. o. 26. sz.
99. *Kerényi Károly*. A klasszikus vers fordításának és a formák viszonyának kérdése. EPhK. 267. l.
100. *Kirdy György*. Az ősi nyolczas kérdéséhez. M. Nyelv 126-129. l.
101. *Kiss Menyhért*. Magyarság a szinpadí művekben. Alkotmány 217. sz.
102. *Kis-Erős Ferenc*. A prózai és költői írásművek szerkesztés- és stilustanának elmélete. A tárgyratartozó pszichológiai és esztétikai szempontok figyelembevételével. Budapest, 1918. Szt. István-t. (8-r. 68 l.) 3 kor.
103. *Kováts Alajos*. Az irodalom erkölcsi hatása. Népművelés 66-76. l.
104. *H. László Ary*. Asszony lyra. «Éva» 46. l.
105. *Lesznai Anna*. Babonás észrevételek a mese és tragédia lélektanához. Nyugat II. 55—68. l. — Ferenczi Sándor megjegyzése. U. o. 376. l.
106. *Lucka, Emil*. Grenzen der Seele. 1916. — Szentirmay Gizella. EPhK. 64—66. l.
107. *Lukács György*. Az alany és a tárgy viszonya az esztétikában. Athenæum 45—64., 79—105. l.
108. *Mados György*. Az első magyar színházi tudósítások és kritikák. Virradat 51. sz.
109. *Margitay Ernő*. Tisztogatás. Élet 38. sz. (Irodalmi és művészeti jelenségekről.)
110. *Márkus László*. Színház, mozi, kultúra. Magyar Iparművészet 144—158. l.
111. *Marót Károly*. A háború mint költői lehetőség. Husz. Száz. 37. köt. 337—345. l.
112. *Medicus, Fritz*. Grundfragen der Aesthetik. 1907. — Ism. Sas Andor. Athenæum 292—294. l.
113. *Mitrovics Gyula*. Az æsthetika alapvető elvei. 1916. — Ism. Husztiné Révhegyi Rózsi. EPhK. 220. l.
114. *Molnár Viktor*. Művészeti politika. Uránia 132—134. l.

115. *Oláh Gábor*. A művészi alkotás lélektana. Virradat 28. sz.
116. *Posch Jenő*. A metaphoráról. EPhK. 16—25., 97—107. l.
117. *Radó Antal*. Verselésünk legújabb fejlődése. Irod. Tör. 358. l.
118. *Rbz.* Kritikátlanúság és ízléstelenség. (Herczeg Géza, Lakatos László, Halasi Andor cikkeiről.) Uj Nemzedék 35. sz.
119. *Sík Sándor*. Verselésünk legújabb fejlődése. Irodalomtört. 135—154. l. — Ignotus. Könnyű ötletek. Nyugat I. 979. l. — Horváth János. Könnyű ötletek. Irod. Tört. Közlem. 361. l.
120. *Sikabonyi Antal*. Az alkotó lélek és a háború. — Ism. Tóth Árpád, Esztendő. Apr. 137—139. l. — s. Bud. Szemle 175. köt. 304—307. l. — Rózsa Dezső. Népművelés 313. l. — Gyulai Márta. Nyugat I. 441. l. — Hét 8. sz. — Vasár. Ujs. 4. sz. — Várdai Béla. Kath. Szemle 763—765. l. — l. i. Uj Nemzedék 3. sz.
121. *Szász Károly*. Nemzeti politika és nemzeti irodalom. (Kivonat.) Bud. Hirl. 73. sz.
122. *Szelényi Ödön*. A kereskedő képe az újabb szépirodalomban. Uránia 238—242. l.
123. *Szelényi Ödön*. Vallásos élmény és művészi ihlettség. Theol. Szaklap 109—116.
124. *Szombathy Imre*. A társadalom és egyház kölcsönhatása regény-irodalmunkban. Lelkészegyesület 28—30. sz.
125. *Tolnai Vilmos*. Füzérrím. EPhK. 262. l. — Csüri Bálint. U. o. 458. l.
126. Uj irodalmi műfaj. Uj Idők 5. sz. (A kabaré-irodalomról.)
127. *Velics László*. A fenségesről a művészet fényében. Religio 279—290. l.
128. *Wien, Alfred*. Liebeszauber der Romantik. 1917. — Ism. Hol-laender Rózsi. EPhK. 72. l.

2. Képzőművészetek.

129. *Antal Frigyes*. Madarász Viktor. (1830—1917.) Husz. Száz. 37. köt. 230—232. l.
130. *Bálint Aladár*. Bécsi szobrok. Nyugat I. 278. l.
131. *Bálint Aladár*. Három festőművész. (Eder János, Tornyai János, Csáky László.) U. o. I. 978. l.
132. *Bálint Aladár*. A képzőművészeti szabadiskola első kiállítása. U. o. I. 1053. l.
133. *Bálint Aladár*. Műcsarnok. U. o. I. 615.
134. *Ballus Zsigmond*. Kisfaludy festménye a régiség-kiállításon. Kecskem. Lapok 119. sz. — Bánóczi nyilatkozata. U. o. 127. sz.
135. *Bánó József*. Az impressionista festészet. Gör. Kath. Szemle 6—7. sz.
136. *Bárczy István*. Iparművészetünk fejlesztéséről. Magy. Iparművészet 53—55. l.
137. *Bárdos Artur*. Feiks Alfréd. Nyugat I. 443. l. — Lásd 153. sz. a. is.
- 137a *Berzeviczy Albert*. Délen. 1917. — Ism. Cengeri János. EPhK. 127—131. l. — Berzeviczy válasza. U. o. 258—260. l. — Csen-gery J. felelete. U. o. 260. l. — n-y. Bud. Szemle 173. köt. 150—155. l. — Divald Kornél. Századok 421—424. l.

138. *Brisits Ferenc.* Dudits Andor oltárképe előtt. Élet 49. sz.
139. *Csányi Károly.* Hann Sebestyén mellboglárja. Magyar Iparművészet 118. l.
140. *Cséplő István.* Krózus. (Látogatás ifj. Vastag György műtermében.) Alkotmány 54. sz.
141. *D. Rodin.* (1840—1917.) Bud. Szemle 173. köt. 134—139. l.
142. *Deák-Ébner L. Bálint Aladár.* Deák Ébner Lajos. Nyugat I. 705. l. — Kázmér Ernő. Hét 11. sz. — Alexander Bernát. P. Lloyd 61. sz. — Takács Zoltán v. U. o. 59. reg. sz.
143. Deák-Ébner Lajos kiállítása. Vasár. Ujs. 11., — *m.* Élet 12. sz. — Lásd 153., 295. sz. a. is.
144. *Divald Kornél.* A M. T. Akadémia palotája. 1917. — *Ism.* Velezdi Mihály. Irod. Tört. 323. l. — Irod. Tört. Közlem. 124. l.
145. *Divald Kornél.* Bártfai siremlékek. Szt. Istv. Akad. Értes. 192—196. l.
146. *Divald Kornél.* Három Betlehem. Élet 51., 52. sz.
147. *Divald Kornél.* Pusztuló fatemplomok. (Képpel.) U. o. 21. sz.
148. *Divald Kornél.* Régiségek az országúton. U. o. 16. sz.
149. *Divald Kornél.* A szentbenedeki Krisztussiratók. U. o. 12. sz.
150. *Divald Kornél.* Régi magyar hímzések. Magy. Iparművészet 81. l.
151. *Fiber László.* A pozsonyszentgyörgyi oltár. A Szépműv. Múzeum évkönyvei I. köt. 135—150. l.
152. **Ernst-Múzeum.** Ernst-Múzeum I. Ernst Lajos. Jacopo Tintoretto: Szent István Mária oltalmába ajánlja Magyarországot. — Mayer L. August. Jacopo Tintoretto egy ösmeretlen magyar vonatkozású képe. II. Lázár Béla: Bernhard Strigel: II. Ulászló és családjának arcképe. Budapest, 1918. Ernst-Muz. (4-r. 18, 16 l.)
153. Az Ernst-Múzeum kiállításai. 29. Báró Hatvány Ferenc festményeinek és Bárá Hatvány Lajosné Winsloe Christa szobrainak gyűjteményes kiállítása. Rendezték Ernst Lajos és Lázár Béla. Budapest, 1918. (8-r. 22 l.) — 30. Csoportkiállítás, résztvesznek: Csók István, Iványi-Grünwald Béla, Feiks Alfréd és Jenő, Gara Arnold, Kádár Béla, Zádor István festőművészek és Lányi Dezső szobrászművész. Rendezték Ernst Lajos és Lázár Béla. (8-r. 24 l.) — 31. Deák-Ébner Lajos gyűjteményes kiállítása. Rendezték Ernst Lajos és Lázár Béla. (8-r. 29 l.) — Lásd 142., 143. a. is.
154. Az Ernst-Múzeum aukciói. IV—V. Vajai Vay Péter gróf, valamint egyéb grófi és magángyűjteményekből származó műtárgyak. Budapest, 1918. Ernst-Muz. (4-r. 189 l.) 15 kor. Német címmel is megjelent.
155. *Bálint Aladár.* Az Ernst Múzeum csoportos kiállítása. Nyugat I. 442. l. (Csók, Feiks, Gara, Iványi-Grünwald, Kádár, Lányi, Zádor.) és II. 898. l.
156. *Lyka Károly.* Iványi, Csók s más művészek. Kiállítás az Ernst-Múzeumban. Új Idők 9. sz.
157. *Margitay Ernő.* Magyar kiállítás. Élet 39. sz. (Ernst-Múzeum.)
158. *Takács, Z. v.* Ausstellung des Ernst-Museums. P. Lloyd 35. reg. sz. és 234. reg. sz.
159. *Törös.* Csoportkiállítás az Ernst-Múzeumban. Hét 7. sz. — Lásd 186—192., 226., 257. sz. a. is.

160. *Fábián Gáspár*. Székesfehérvár építőművészeti emlékei. Építő Ipar 22. sz.
161. *Farkas Zoltán*. Az «Új művészcsoport» első kiállítása. A Cél 122. l.
162. *Fényes A. Farkas Zoltán*. Fényes Adolf kiállítása. Vasár. Ujs. 51. sz.
163. *Kázmér Ernő*. Fényes Adolf és mások. Hét 50. sz. — *Felvinczi Takács Zoltán*. Még egyszer Fényes Adolf kiállításáról. U. o. 51., 52. sz.
164. *Ferenczy-család. Bálint Aladár*. Ferenczy Károly hagyatékának gyermekei munkáinak kiállítása. (Ernst-Muz.) Nyugat II. 604. l.
165. A Ferenczy-család kiállítása az Ernst-Múzeumban. Vasár. Ujs. 42. sz.
166. *Lyka Károly*. Ferenczy búcsuja. Új Idők 41. sz. — Lásd 280. sz. a. 18.
167. *Fieber Henrik*. Egy fejezet a magyar ötvösség történetéből. Alkotmány 51., 52. sz.
168. *Fieber Henrik*. Falfestmények, üvegekpek. Magy. Iparművészet 56—59. l.
169. *Fieber Henrik*. Régiséggyűjtés és a modern iparművészet. U. o. 22—45. l.
170. *Fieber Henrik*. A művészet öncélúsága. (Kivonat.) Szt. Istv. Akad. Értes. 18—31. l.
171. *Fieber Henrik*. Az üvegfestészet. Kath. Szemle 712—733., 803—821. l.
172. *Földi Mihály*. Dadaismus. (Sozialist. Monatshefte.) Nyugat II. 607. l.
173. *Forster Gyula br.* Hunyadi János származása és a vajdahunyadi freskók. Budapest, 1918. Franklin ny. (4-r. 244 l.)
174. *Forster Gyula br.* Magyarország műemlékei. 1. k. — Ism. Velics László. M. Kultura XII. 240. l.
175. *Fülep Lajos*. Európai művészet és magyar művészet. Nyugat I. 484—499. l.
176. *Fülep Lajos*. Magyar építészet. (Magyar művészet I.) U. o. I. 682—694. l. — Magyar szobrászat. (Magyar művészet II.) U. o. 807—821. l.
177. *Gerevich Tibor*. A krakói Czartoryski-képtár olasz mesterei. Budapest 1918. Franklin-T. (4-r. 240 l.) 60 kor. — Ism. M. Figyelő II. 299—301. l.
178. *Glück Henrik*. Török művészet. 1917. — Ism. Császár Elemér. Századok 424—427. l.
179. *(Góth M.) c. Góth Móric* gyűjteményes kiállítása. Élet 17. sz.
180. *Kázmér Ernő*. Góth Móricz kiállítása. Hét 14. sz.
181. *Grünwald Max*. Antokolski Márk. Egyenlőség 5—8., 12., 13., 14. szám.
182. *Gulyás Károly*. Egy elfelejtett festőnk. (Dósa Géza.) 1847—1871. Uránia 233—238. l.
183. *Gurlitt, Cornelius*. Die Leistungen in Kunst und Kunstgewerbe. Illustr. Ztg. 3904. sz.
184. *Györgyi Dénes*. Építészetről, iparművészetéről. Építő Ipar 10. sz. és Magy. Iparművészet 1—21. l.
185. *Halévy I.* Minkovszky. Mult és Jövő 8. sz.

186. (Hatvany.) B. L. Hatvany Ferenc báró képei. Színház és Divat 2. sz.
187. *Bálint Aladár.* Hatvany Ferenc képei és H. Winsloe Christa szobrai. Nyugat I. 192. 1.
188. *Bölöni György.* Feljegyzések a Hatvany-kiállításról. Esztendő. Febr. 116—119. 1. [Világ 6. sz.]
189. *Bölöni György.* Hatvanyék. Kiállítás az Ernst-muzeumban.
190. Hatvany Ferencz és Hatvany Kriszta kiállítása az Ernst-Muzeumban. Vasár. Ujs. 2. sz. — r. Hét 1. sz.
191. B. Hatvani Lajosné-Winsloe Kata. Színház és Divat 2. sz.
192. *Lyka Károly.* Hatvany-kiállítás. Új Idők 3. sz.
193. (Hodler F.) *Feleký Géza.* Hodler. P. Napló 119. sz. — Kesser Hermann. P. Lloyd 165. regg. sz. — Y—n. Hét 21. sz.
194. *Hollós Károly.* A magyar ornamentika formakészlete. Rajzoktatás 16—18. 1.
195. (Hollósy S.) Hollósy Simon levelezéséből. Nyugat II. 835—852. 1.
196. *Hatvany Lajos.* Hollósy Simonról. 1857—1918. P. Napló 111. sz. — Elek Artúr. Az Ujság 110. sz. — Farkas Zoltán. Vasár. Ujs. 20. sz. (Képpel.) — Élet 20. sz. — Réti István. Nyugat I. 903—911. 1. — Surányi Miklós. M. Figyelő I. 631—634. 1. és Hét 20. sz. — Ady Endre. Nyugat I. 890. 1. — Bölöni György. Világ 110. sz. — Lyka Károly. Művészet. Téli szám 89—93. 1.
197. *F. Takács Zoltán.* Hollósy Simonról. Szépműv. Múz. Évkönyvei I. köt. 151—177. 1.
198. *Ignotus.* A Madarász-legenda. Világ 28. sz. — Katonáné Madarász Adeline megjegyzése és Ignotus válasza. U. o. 35. sz.
199. *Iványi Béla.* Eperjes város középkori építkezései és építései. Múz. Könyvt. Ért. 112—127. 1.
200. *Iványi Béla.* Eperjes középkori kőfaragói és szobrászai. Múz. Könyvt. Értés. 22—36. 1. (Eleje a múlt évi folyamban.)
201. *K. E. Négy halott.* (Műcsarnok.) Hét 5. sz. (Madarász László, Pataky László, Holló Barnabás, Zemplényi Tivadar.)
202. *Kádár B. Bálint Aladár.* Kádár Béla gyűjteményes kiállítása. Nyugat II. 707. 1.
203. s—n. Kádár Béla. Hét 43. sz. — Lásd 155., 218. sz. a. is.
204. (Kalivoda.) m. Kalivoda Kata gyűjteményes kiállítása. Élet 8. sz.
205. *Takács, Z. v.* Ausstellung der Malerin Kata Sándor-Kalivoda. P. Lloyd 32. regg. sz.
206. *Kertész K. Róbert.* IV. Károly apostoli magyar király kormányzásának művészi és műszaki munkái. Budapest, 1917. Hornyánszky V. (8-r. 104 l.) 12 kor.
207. (Kéve.) *Bálint Aladár.* A Kéve XI-ik kiállítása. Nyugat II. 760. 1.
208. m. A Kéve kiállítása. Élet 47. sz.
209. *Kiss Menyhért.* Magyarság a képzőművészetben. Politika 2. sz. 49—55. 1.
210. *Körösfői K. Aladár.* Iparművészetünk jövőndő útja. Magy. Iparművészet 101. 1.
211. *Kovács Lydia.* Lányi Dezső műtermében. Vasár. Ujs. 50. sz.
212. *Kremmer Dezső.* Egy elfelejtett műtörténész a XVI. században. P. Napló 99. sz. (Szamosközy.)

213. *Kritikus*. Toni Szirmai, a francia-román-szerb plakett-művész. A Cél 364—367. l.
214. *Krudy Gyula*. Egy művész életéből. Magyarország 28. sz. (Zemplényi Tivadar.) — Lásd 201., 290. sz. a. is.
215. *Kürthy Emil*. Nikolai Wenediktow. Vasár. Ujs. 13. sz.
216. *Lázár Béla*. Studien zur Kunstgeschichte. Wien, 1917. Anton Schroll u. Co. (4-r. 71 l.) 9 kor.
217. *m.* A Céhbeliek kiállítása. Élet 11. sz. — Lásd 284. sz. a. is.
218. *m.* Kiállítások. Élet 43. sz. (Udvary Gézaé, Kádár Bélaé.)
219. *(Ma.) Bálint Aladár*. A «Ma» csoportos kiállítása. Nyugat II. 601. l.
220. *Bálint Aladár*. Bohacsek Ede képei. Pátzay Pál szobrai. (A «Ma» második kiállítása.) Nyugat I. 100. l.
221. *Feleky Géza*. A XX. század művészete. Jegyzetek a Ma kiállításáról. P. Napló 224. sz.
222. *Kázmér Ernő*. Két kiállítás. 1. A «Ma» demonstratív kiállítása. 2. Nemzeti Szalon. Hét 38. sz.
223. Magyar-Mannheimer Gusztáv műtermében. Vasár. Ujs. 4. sz.
224. *Magyar Vilmos*. A klasszikus és a reneszánsz építőművészet formái. 2. kiadás. (Építő munkavezetők könyvtára. XIII.) Budapest, 1918. Kilián Fr. utóda. (8-r. 189 l.) — Ism. Palóczy Lipót. Építő Ipar 34. sz. [Világ 52. sz.]
225. *Markó Miklós*. Hetvenhárom kész Kossuth-szobor. Ország-
226. *Mátrai Vilmos*. Három új kiállítás. M. Kultura XI. 176—178. l. (Képzőműv. Társulat. Nemzeti Szalon. Ernst-Muzeum.)
227. *Máttis-Teutsch. Bálint Aladár*. Máttis-Teutsch János. Nyugat II. 761. l.
228. *K. E. Máttis-Teutsch János és Gergely Sándor*. Hét 48. sz.
229. *Meller Simon*. Leonardo da Vinci lovas ábrázolásai és a Szép-művészeti Múzeum bronzlovasa. Szépműv. Muz. évkönyvei I. köt. 75—134. l.
230. *Mihalik József*. Egy művészettörténeti tévedés helyreigazítása. (Szandecz Jakab képíró Bártfán.) Múz. Könyvt. Értes. 191—197. l.
231. *H. Mihalik Sándor*. Besztercebányai ötvösök a XV—XIX. században. Múz. Könyvt. Ért. 36—53., 127—142. l.
232. *Mirkva János*. Lőcse város művészeti feladatai a háború után. Szepesi Hirnök 6—10. sz.
233. Művészigék. Rajzoktatás 19—23. l. (Eleje a múlt évi folyamában.)
234. *Nádai, Paul*. Ungarische Kunstsammler. P. Lloyd 57. regg. sz.
235. *Némethy Gyula*. A szobrászat lényegéről. Tiszántúl 291. sz.
236. *Némethy Gyula*. A művészet célja. U. o. 1., 2. sz.
237. Nemzeti Szalon. *K. E.* A Nemzeti Szalon szezonnyitó kiállítása. Hét 35. sz.
238. *K. E.*, A Nemzeti Szalon új csoportkiállítása. Hét 40. sz.
239. *m.* Nemzeti Szalon. Élet 37. sz.
240. *Mátrai Vilmos*. Az «Új művész-csoport» kiállítása a Nemzeti Szalonban. M. Kultura XI. 37. l.
241. *Takács, Zoltán v.* Kunstausstellungen. P. Lloyd 53. regg. sz.
242. *Takács, Zoltán v.* Die Frühjahrsausstellung des Nemzeti Szalon. P. Lloyd 118. regg. sz. — Lásd 222., 226., 284., 297. sz. a. is.

243. *Patai Edith.* Brodszky. Mult és Jövő 1. sz.
244. *Patai Edith.* Budke Hagáda-illusztrációi. Mult és Jövő 4. sz.
245. *Patai Edith.* Élijahu-képek. Mult és Jövő 2. sz.
246. *Patai Edith.* Eszter-képek. Mult és Jövő 3. sz.
247. *Pfinn József.* A késmárki vasúti fővételi épület és a Szepesség műemlékei. Építő Ipar 24—28. sz. (Külön is. 32 l.)
248. *Pfinn József.* A Szepesség műemlékei. Építő Ipar 27—30. sz.
249. *Pósta Béla.* A moszlím művészet hatásának példái Erdélyben. 1917. — *Ism.* Buday Árpád. Századok 77—82. l. — Parászka Gábor. Polgárisk. Közl. 236. l.
250. *Radisics Elemér.* Zala György. Bud. Hirl. 103. sz.
251. *Rbz.* Egy fantasztikus művésztlársaság. (Kassák Lajos és társai.) Uj Nemzedék 34. sz.
252. *Rm.* Klimt. Hét 6. sz.
253. *Roth, Victor.* Siebenbürgische Altäre. Strassburg, 1916. — *Ism.* Kühlbrandt E. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 3—6. l.
254. *Rozinay István.* A budapesti szobrok. Építő Ipar 32. sz.
255. *(Rudnay.) Bálint Aladár.* Rudnay Gyula képei. Nyugat II. 453. l.
256. *Farkas Zoltán.* Rudnay Gyula és Pásztor János kiállítása. A Cél 639. l. és Vasár. Ujs. 37. sz.
257. *K. E. Rudnay és Pásztor* gyűjteménye. (Ernst-muzeum kiállítása.) Hét 37. sz.
258. *Lyka Károly.* Rudnay művészete. Uj Idők 37. sz.
259. *R—y.* A honi művészet s építőművészeti emlékművek gondozása a világháború után. Építő Ipar 15. sz.
260. *Ságody Ottmár.* Demokratikus művészet. Népművelés 146—150. l.
261. *(Sajtóhadiszállás.) Bálint Aladár.* A sajtóhadiszállás harmadik kiállítása. Nyugat I. 1053. l.
262. A sajtóhadiszállás műkiállítása. Vasár. Ujs. 24. sz.
263. *Schmoll, Friedrich.* Die heilige Elisabeth in der bildenden Kunst des 13. bis 16. Jahrhunderts. Marburg i/H. 1918. — *Ism.* Éber László. Kath. Szemle 571—573. l.
264. *Schoen Arnold.* A budavári szentháromságszobor. Emlék. Telcs Ede bevezetésével. Budapest, 1918. (8-r. 79. 16 l.)
265. *Siklóssy László.* Kuny Domokos. Egy budai kerámikus a XVIII. században. 1917. — *Ism.* Mihalik József. Múz. Könyvt. Értes. 54—69. l. — *T. Gy.* Magy. Iparművészet 51. l. — *Hóman Bálint.* Századok 191—193. l. — *D.* Bud. Szemle 174. köt. 311—318. l. — *M. Figy.* II. 388. l.
266. *Simmel, Georg.* Rembrandt. Ein kunstphilosophischer Versuch. 1917. — *Ism.* Sas Andor. Athenæum 157—159. l.
267. *Stimakovits László.* A képzőművészetek története. Budapest, 1918. Fritz Á. ny. (8-r. 32 l.)
268. *Stolzing-Cerny, Josef.* Die Gemäldegalerie des serbischen Nationalmuseums. P. Lloyd 180. regg. sz.
269. *Swarzenski György.* A budapesti gótikus kőmadonna és kapcsolata a középrajnai szobrászattal. Szépműv. Múz. évkönyvei I. köt. 40—48. l.
270. *Szabó Géza.* S. A. Sorin. Mult és Jövő 5. sz.
271. *Szécsén Ferenc.* Iparművészeti kiállításunk Szófiában. Magy. Iparművészet 105—108. l.

272. (Székely B.) *Bálint Aladár*. Két kiállítás. (1. Székely Bertalan rajzai, vázlatai. 2. A budapesti háziezred festőinek kiállítása.) Nyugat I. 193. 1.
273. *Farkas Zoltán*. Székely Bertalan rajzainak kiállítása. A Cél 124. 1.
274. Székely Bertalan rajzainak kiállítása. Vasárn. Ujs. 1. sz.
275. *Szendrei J. és Szentiványi Gy.* Magyar képzőművészek lexikona I. 1915. — Ism. Éber László. Tört. Szemle 129—132. 1.
276. (Szépművészeti Múzeum.) *Bálint Aladár*. A Szépművészeti Múzeum új rajzai. Nyugat I. 527. 1., II. 602—604. 1.
277. *Bálint Aladár*. A Szépművészeti Múzeum klasszikus képtárának új katalógusa. Nyugat I. 803. 1. [II. 80. 1.
278. *Bálint Aladár*. A Szépművészeti Múzeum Callot-kiállítása. Nyugat
279. *F. Z.* A Szépművészeti Múzeum új szerzeményei. Vasárn. Ujs. 40. sz. — Feleky Géza. P. Napló 246. sz.
280. Három kiállítás. 1. A Szépművészeti Múzeum új szerzeményei. 2. Ferenczyék. 3. Udvary Géza képei. Hét 41. sz.
281. *Hekler Antal*. Antik plasztikai gyűjtemény a Szépművészeti Múzeumban. Vasárn. Ujs. 5. sz.
282. *Hoffmann Edith*. Cseh miniatűrök a Szépművészeti Múzeumban. Szépműv. Múz. Évkönyvei I. köt. 49—74. 1.
283. *K. E.* A Szépművészeti Múzeum antik szobrai. Hét 4. sz.
284. *Kázmér Ernő*. Két kiállítás. 1. A Szépművészeti Múzeum újabb rajzai. 2. A «Czéhbéliek» a Nemzeti Szalonban. Hét 10. sz.
285. *Lederer Sándor*. A Szépművészeti Múzeum firenzei trecento-képei. Szépműv. Múz. Évkönyvei I. köt. 18—39. 1.
286. *Petrovics Elek*. A Szépművészeti Múzeum újabb szerzeményei. Szépműv. Múz. Évkönyvei I. köt. 178—209. 1.
287. *Sandring, Paul*. Der grosse Katalog des Budapester Museums der Bildenden Künste. P. Lloyd 6. regg. sz.
288. *Tábori Kornél*. Régi pesti szobrok. Új Idők 36. sz.
289. *Takács Zoltán (Felvinczi)*. Néhány szó a régi magyar katonazenész ábrázolásokról. Daliás Idők muzsikája 123—125. 1.
290. *Takács, Z. v.* Drei künstlerische Nachlässe im Künstlerhause. (Madarász, Holló, Zemplényi.) P. Lloyd 28. regg. sz.
291. *Takács, Zoltán v.* Zur Hunnenkunstfrage. Turán 620—622. 1.
292. *Tardos Krenner Viktor*. Nagy mesterek rajzai. Rajzoktatás 10—13., 36—40., 55—58., 90—92., 113—114. 1.
293. *Tardos Krenner Viktor*. A velencei festők. U. o. 13—16., 40—42., 58—60., 92—94. 1.
294. (Tavaszi tárlat.) *Török Gyula*. Tavaszi tárlat. Magyarország 70. sz. — Radisics Elemér. Bud. Hírl. 70. sz. — Kázmér Ernő. Hét 13. sz. — e. Élet 15. sz. — Vasárn. Ujs. 13. sz.
295. *D. Tárlat*. (Az Orsz. Magyar Képzőművészeti Társulat tavaszi kiállítása. — Deák Ébner Lajos. — Hagyatéki és egyéb tárlatok.) Bud. Szemle 174. köt. 291—297. 1.
296. *Takács, Zoltán v.* Die Frühjahrsausstellung der Landesgesellschaft für Bildende Künste. P. Lloyd 70. regg. sz.
297. (Téli tárlat.) *D. Tárlat*. (A Képzőművészeti Társulat téli tárlata. Új művész-csoport a Nemzeti Szalonban. Külön kiállítások. Az Iparművészeti Társulat karácsonyi kiállítása.) Bud. Szemle 173. köt. 303—310. 1. — Művészet. Téli szám. 49—54. 1.

298. Téli műkiállítások. x. Kath. Szemle 133—143. 1.
299. (Tihanyi L.) *Bálint Aladár*. Tihanyi Lajos. Nyugat II. 705—707. 1.
300. *Böloni György*. Egy magyar arcképfestő arcképehez. Világ 246. sz. és Esztendő. Nov. 155. 1. (Tihanyi Lajos.)
301. *Fülep Lajos*. Tihanyi Lajos. (Az arckép festőjéről.) Nyugat II. 692—696. 1.
302. Udvary Géza. -- Lásd 218., 281. sz. a.
303. *Vadnay Béla*. Szatmáry Király Pál ösmeretlen képei. (Mária Terézia legmagyarabb gárdistája.) Hét 42. sz.
304. *Vadnay Béla*. Művészet és forradalom. Hét 46. sz.
305. *Vodicska Imre*. Az orosz szépművészet. Alkotmány 77. sz.
306. *Wackenroder, W. H.* Herzensergiessungen eines kunstliebenden Klosterbruders. 1916. — Ism. Trostler József. EPbK. 253—255. 1.
307. *Weber Arthurné*. Munkácsi ifjúkori szerelme. Vasárn. Ujs. 34. sz.
308. *Xantus Jánosné Doleschall Gabriella*. Benczur Gyuláról. Temesv. Hirl. 50. sz.

3. Zene.

309. *Bach, Sereghy Elemér*. Bach: Szent János-passiója. Alkotmány 102. sz.
310. *Bartók Béla*. A kékszakállú herceg vára. Opera 1 fely. Szövege Balázs Bélától, zenéjét írta. — Először adták a m. k. Operában máj. 24.
311. *Beethoven, Jánosy Dezső*. Beethoven vallásossága. Szt. Istv. Akad. Ertes. 110—118. 1.
312. *Chopin, Huneker, James*. Chopin. München. — Ism. Geller Oskar. P. Lloyd 65. sz.
- 312a. *Chopin*. Lányka vágya. Ford. Kulinyi Ernő. Zenei Szemle 119. 1.
313. *Chopin*. 1. Mädchen's Wunsch. Ford. Molnár Antal. Zenei Szemle 35. 1. — 2. Das Ringlein. U. o. 49. 1.
314. *Cserna Andor*. A szabadságharc zenéje. Daliás Idők muzsikája 83—89. 1.
315. *Debussy, Bartók Béla* — Debussyról. Esztendő. Ápr. 144—146. 1.
316. *Haraszi Emil*. Claude Debussy. M. Figy. I. 530—535. 1. — Sereghy Elemér. Zenei Szemle 65—68. 1. — K. Gy. Hét 13. sz. — Kodály Zoltán. Nyugat I. 640—642. 1.
317. *Hammerschleg, Hans*. Claude Debussy. 1862—1918. P. Lloyd 74. regg. sz. — Haraszi Emil. Bud. Hirl. 74. sz.
318. *Lendvay Károly*. Claude Debussy a francia zenéről. Zenei Szemle 69—70. 1.
319. *Setaccioli, Giacomo*. Debussy. Übers. v. Friedr. Spiro. 1911. — Ism. W. J. Zenei Szemle 93. 1.
320. *Demény, Desider*. Germanische und ungarische Musik. Illustr. Ztg. 3904. sz.
321. *F. Gy.* Három miniatűr. Herzfeld Viktor. Moravcsik Géza. Szabados Béla. Zenei Szemle 84—86. 1.
322. *Fabó Bertalan*. Rózsavölgyi Márkról. Egyenlőség 22. sz.
323. *Fabó, Bartholomäus*. Julius Káldy und die altungarische Musik. P. Lloyd 124. regg. sz.
324. *Fligl József*. Az orosz zenéről. Zenei Szemle 43—45. 1.
325. *Fodor Gyula*. A feltámadt Meyerbeer. Egyenlőség 1. sz.

326. *Freund Ernő.* Mozgás és zene. (Két előadás a Dalcroze módszer-ről.) Zenei Szemle 39—42., 76—78. l.
327. *Füredy F. Gusztáv.* Schubert és a nők. Bud. Hirl. 223. sz.
328. *Füredy F. Gusztáv.* Ehlert-breviarium. U. o. 281. sz.
329. *Gaal Sándor.* Zeneelmélet. Veszprém, 1918. Egyh. ny. (8-r. 37, 2. l.)
330. *Geszler Ödön.* A zenei illusztráció. P. Napló 152. sz.
331. *Gilányi Mór.* Zsidó zeneköltők. (Zsidó renaissance-könyvtár. 1. sz.) Budapest, 1918. Kókai L. (8-r. 31 l.) 1 K 10 fill.
332. *Gounod. Cserna Andor.* Gounod. M. Szinpad 166. sz. — *f. gy.* Hét 28. sz. — *Merkler Andor.* Magyarország 142. sz. — *Palóczy L. Pest. Journ.* 141. sz.
333. *Siklosy, Josef.* Gounod und die Frauen. Pest. Journ. 145. sz.
334. *H-t.* A mai operettek. A Cél 249—255. l.
335. *Haraszi Emil.* Háború és zene. Élet 44. sz.
336. *Haraszi Emil.* A tárogató. (Daliás Idők muzsikája 65—68. l.)
337. *Hubay Jenő.* Lavotta János. (Daliás Idők muzsikája 77—79. l.)
338. *Hubay. F. Gy.* Hubay Jenő. Zenei Szemle 17. l.
339. *Haraszi Emil.* Hubay Jenő és a magyar zenedráma. U. o. 9—11. l.
340. *Haraszi Emil.* Hubay Jenő élete és munkái. 1913. — *Ism. Járosy Dezső.* U. o. 32. l.
341. *Kemény Rezső.* Hubay Jenő mint pedagógus. U. o. 12. l.
342. *Manbriny Gyula.* Hubay négy hegedűversenye. U. o. 13. l.
343. *Siklós Albert.* Hubay Jenő háborús szimfóniája. U. o. 5—8. l. és Daliás Idők muzsikája 99—101. l.
344. *Isoz Kálmán.* Berlioz «Rakoczy»-jának eredeti kézírata. Könyvszemle 1—13. l.
345. *J. D. Glatt Ignác.* Egyh. Zeneközlöny 25—28. l.
346. *Járosy Dezső.* Az egyház zenei tanfolyamok módszertana. — *Ism. D. D. Religio* 625. l.
347. *Járosy Dezső.* «Felekezeti zeneművészet.» Alkotmány 112. sz.
348. *Járosy Dezső.* A hagyományos gregorián korális zeneesztétikai méltatása. 2. kiad. — *Ism. D. D. Religio* 625. l.
349. *K. E. Flotow.* Színház és Divat 37. sz.
350. *Kabay Kálmán.* Prolegomena a zene esztetikájához. — *Ism. Ságody Ottmár.* Élet 43. sz. — *ty. Vasár. Ujs.* 32. sz.
351. *Kardos István.* Bartók Béla és kritikussai. Esztendő. Jun. 145—149. l.
352. *Kern Aurél.* Jelentés az 1917. évi Greguss-jutalom tárgyában. (Első zenészeti évkör. 1911—1916.) Bud. Szemle 173. köt. 286—303. l.
353. *Kern Aurél.* A Rákóczi-kor zenéje. Daliás Idők muzsikája 53-59. l.
354. *Komjáthi Károly.* Kóristalány. Operette 3 felv. Szövegét írta Faragó Jenő. Zenéjét —.
355. *Komor Gyula.* A diadalmas kóristalány. Színház és Divat 4. sz.
356. *Zách Felecián.* Mi a véleménye a «Kóristalány»-ról e sorok írójának, a szereplőknek, a direktornak és a közönségnek? U. o. 5. sz.
357. *Korngold Erik Wolfgang.* Violanta. Opera 1 felv. Írta Hans Müller. Ford. Sebestyén Károly. Zenéjét szerző —. Először adták a m. kir. Operaházban febr. 27.

358. Kovács Sándor. Prolegomena a zene fejlődéstani történetéhez. 1907. — *Ism. W. J. Zenei Szemle* 94—96. l.
359. La Mara. Durch Musik und Leben im Dienste des Ideals. Leipzig. — *Ism. Fligl Jozsef. U. o.* 60—62. l.
360. Lányi Viktor. Kovács Sándor. Nyugat I. 526. l.
361. Liszt. Czibusz Géza. Liszt Ferenc ukrainai szerelme. Bud. Hirl. 126. sz.
362. Füredy F. Gusztáv. Liszt Ferenc mint író. U. o. 211. sz.
363. Hollitzer, Gyula. Liszt Ferenc és a weimari Goethestiftung. *EPhK.* 35—42., 111—115., 214—219. l.
364. Merkler Andor. Liszt Ferenc «Esztergomi misé»-je. Magyarországon 106. sz.
365. Molnár Géza. Liszt Ferenc harci zenéje. (Daliás Idők muzsikája 109—113. l. és Zenei Szemle 1—5., 97—102. l.)
366. Sincerus. Liszt Ferenc Bezerédjék soproni estélyén. Soproni Napló 130., 131. sz.
367. Molnár Antal. Európa zenéje a háboru előtt. Husz. Száz. 37. köt. 146—160. l.
368. Molnár Antal. Mihalovich egyénisége a fiatalabb nemzedék szemében. Zenei Szemle 48. l.
369. Molnár Antal. A szövegfordításról. U. o. 33—35. l.
370. Molnár Géza. Pártos István. Esztendő. Okt. 160—166. l.
371. Nagy Zoltán (Psenyeczki). Összhangzattan. 1—2. rész. Tanítóképzők 3. és 4. osztálya számára. Debrecen, 1918. Csáthy F. (8-r. 51, 55 l.) 2 kor. 40 f. és 2 kor. 80 f.
372. Nagy Zoltán (Psenyeczki). Zeneelmélet. Függelékül: Rövid zeneműszótár. Tanítóképzők 1. osztálya számára. 2. kiadás. Debrecen, 1918. Csáthy F. (8-r. 55 l.) 2 kor. 60 f.
373. Oswald János. Közös zongoraoktatás száz évvel ezelőtt és napjainkban. Zenei Szemle 71—76., 105—108. l. (Eleje a múlt évi folyamban.)
374. Papp Viktor. Arcképek a zenevilágból. Budapest, 1918. Franklin-T. (8-r. 95 l.) 10 kor. — *Ism. Molnár Géza. P. Napló* 184. sz. — Vasárn. Ujs. 46. sz. — *P. Á. E. Virradat* 73. sz.
375. Papp Viktor. Strauss Rikárd. Virradat 24. sz.
376. Pilch Jenő. Katonazene. Daliás Idők muzsikája 91—96. l.
377. Reinitz Béla. Kodály Zoltán. Világ 108. sz.
378. Siklós Albert és F. Gy. Grünfeld Vilmos. Zenei Szemle 111—114. l.
379. Szabó Imre. Nyiregyházi Ervin. (Képpel.) Egyenlőség 4. sz.
380. Szabolcsi Bence. Zsidó zene, zsidó zenészek. U. o. 4—8., 17. sz.
381. Szemethy Géza. Esztétikai szempontok az egyházi zené törvénykönyvében. Religio 342—355., 420—441. l. (Külön is. 8-r. 93 l.)
382. Toldy László. Szélggyezetek a keleti népek zenéjéhez. Zenei Szemle 102—104. l.
383. Wagner R. Haraszti Emil. Wagner Richard és Magyarország. Zenei Szemle 62. l. (Haraszti felelete Kereszti I.-nak. Zenei Szemle decz. füz.-ben megjelent bírálatára.)
384. Zalánfy Aladár. Az orgona játékainak elnevezéséről és ezek téves értelmezéséről. Egyh. Zenekölt. 13—15. l.

4. Színészet.

385. **Blaháné. Balassa Emil.** Blaha Lujzáról. *Magy. Hirl.* 6. sz.
386. **Porzsolt Kálmán.** Blaha Lujza és a népszínmű. *M. Figy.* I. 266—270. l.
387. **Szomory Emil.** Blaháné virágjai. *Az Ujság* 7. sz.
388. **Csathó Kálmán.** Tóth néni. *Új Idők* 13. sz.
389. **Czobor Alfréd.** A kassai színészet története. *Tört. Közlem.* Abauj Torna vm. multjából VI. 1—16. l.
390. **Dereki Antal.** A két mester. *Magyarország* 107. sz. (Ujházy Ede. Bokody Antal.)
391. **Dereki Antal.** Krisztus a szinpadon. (Visszaemlékezés.) *Ú. o.* 156. sz.
392. **Egyed Zoltán.** Varsányi Irén. *Színház és Divat* 4. sz.
393. **Egyed Zoltán.** Gombaszögi és Varsányi. *Ú. o.* 48. sz.
394. **F. J. Bayor Gizi** — az új Julia. *Ú. o.* 24. sz.
395. **Fabritzky Antal.** Az amerikai magyar színészet megalapítója. *Virradat* 9. sz. (Heltai Árpád.)
396. **Faragó Jenő.** Góth Sándor. *Színház és Divat* 12. sz.
397. **Faragó Jenő.** Rátkai. *Ú. o.* 24. sz.
398. **Gyöngyösy László.** Kassai Vidornál. *Ú. o.* 12. sz.
399. **Harsányi Zsolt.** Színházi kis lexikon. Illusztrálta Kürthy György. Budapest. (1918.) Légrády. (8-r. 32 l.) 3 kor.
400. **Harsányi Zsolt.** Csataj Janka. *Színház és Divat* 3. sz.
401. **Harsányi Zsolt.** Kosáry Emmi. *Ú. o.* 13. sz.
402. **Hegedüs Gyula.** A beszéd művészete. — *Ism. Robitsek Ferenc.* Alkotm. 7. sz.
403. **Heltai Jenő.** Debreczen színészete. Beszámoló az 1917—18. évről. Debreczen. 1918. Hoffmann és Kronovitz ny. (8-r. 24 l.)
404. **(Ivánfi) K. E. Ivánfi Jenő** jubileuma. *Színház és Divat* 38. sz.
405. **Sebestyén Károly.** Ivánfi Jenő. *Bud. Hirl.* 231. sz. — Alexander Bernát. *P. Lloyd* 232. reg. sz. — Kázmér Ernő. *Hét* 40. sz.
406. **Jászai Mari.** Színház és közönség. — *Ism. Boros Ferenc.* Élet 44. sz. — Lengyel Menyhért. *Nyugat* II. 854. l. — Perlaky. Alkotmány 252. sz. — Várday Béla. *M. Kultura* XI. 463—465. l.
407. **K. E.** A magyar köztársaság színészete. *Színház és Divat* 44. sz.
408. **Kosztolányi Dezső.** Blümner. *Nyugat* II. 81. l.
409. **Kosztolányi Dezső.** Moissi. *Ú. o.* II. 82. l.
410. **Krecsányi Ignác.** Történetek és epizódok. (Huszonötéves budai színházigazgatásom emlékeiből.) *Magyarország* 231., 234. sz.
411. **Kürthy Emil.** Láng Lajos, Endródi Sándor és a színészet. *Ú. o.* 80. sz.
412. **Mácza János.** Agitációs füzetek a szinpadért. 1. *Színház.* Budapest, 1918. Krausz J. és Tsa. (8-r. 18 l.) — *Ism. Z. B. Irod. Tört.* 367. l.
413. **Mados György.** A legelső királyi színház Magyarországon. (Primadonnák harca a XV. században.) *Magyarország* 116. sz.
414. **(Ódry Á.) Schöpplin Aladár.** Ódry Árpád szavaló-estélye. *Nyugat* II. 600. l.
415. **Vajda Ernő.** Ódry Árpád. *Színház és Divat* 15. sz.

416. *Róbert J. Bálint Lajos*. Róbert Jenő. U. o. 24. sz.
 417. *Nádor Jenő*. Róbert Jenő és a társulata. U. o. 23. sz.
 418. *Sebestyén Károly*. A Nemzeti színház éve. Bud. Hirl! 143. sz.
 419. *Szathmáry Zoltán*. Mándoky Béláról. Virradat 42. sz.
 420. *Váradi Antal*. A Nagymiskák. (A régi színészet korából.) Az Ujság 206. sz.
 421. *Zombory István*. Mexikói színészet. Uj Idők 8. sz.

III. Philologiai pædagogia.

422. *Balogh Bertalan*. Iskolánkívüli oktatásunk és a könyvtárügy. Múz. Könyvt. Értes. 178—183. l.

1. Magyar nyelv.

423. *Bécsi Magyar*. Magyar nyelvtanítás Bécsben. Nyelvőr 189. l.
 424. *Fallenbüchl Ferenc*. Segédkönyvek a magyar nyelv és irodalom tanításához. Magy. Középisk. 24—26. l.
 425. *Fürst Aladár*. Magyar dolgozatok a VII. és VIII. osztályban. M. Pædag. 393—401. l.
 426. *Szegő Arnold*. Hadnagy uram. Tanítói tervezet. Tanügyi értes. 1917. 12. sz.

2. Klasszikus nyelvek.

427. *Marót Károly*. A leánygimnáziumi latin és görögnyelvi tanítás. M. Pædag. 286—289. l.
 428. *Posch Árpád*. Latin és görög irodalmi tanításunkról. U. o. 277—283. l.

3. Német.

429. *Albert István*. Reflexiók német nyelvi oktatásunkról. Keresk. Szakoktatás 26. évf. 2. sz.
 430. *Heinrich Károly*. Megint a német nyelv tanítása. U. o. 26. évf. 1. sz.

4. Művészeti oktatás.

431. *Nádai Pál*. A művészi nevelés céljai. Rajzoktatás 3—9., 29—36., 49—54. l. (A Magy. Pædag. 1917. évf.-ból átvéve.)

IV. Finn-ugor nyelvek.

432. *Cseremisiz. Beke Ödön*. Cseremisiz szófejtések. Nyelvt. Közlem. 338—356. l.
 433. *Finn-ugor. Szinnye József*. A finnugor -k többesképző. U. o. 267—291. l.
 434. *Lapp. Drake, Sigrid*. Västerbottens-lapparna. 1918. — Ism. Bán Aladár. Ethnogr. 27. évf. 162—164. l.
 435. *Zürjén. Fuchs, D. R.* Syrj. piver. Keleti Szemle XVIII. 152. l.

V. Indoeurópai nyelvek.

436. *Caland, W.* Savitri und Nala. — *Ism. sch. j.* EPhK. 173. l.
 437. *Charpentier, J.* Die verbalen r- Endungen der idg. Sprache. 1917. — *Ism. sch. j.* U. o. 94. l.
 438. *Güntert, H.* Indogermanische Ablautprobleme. 1916. — *Ism. sch. j.* U. o. 94. l. [434—440. l.
 439. *Hertel, Joh.* Das Pañcatantra. 1914. — *Ism. Bűchler Pál.* U. o.
 440. Hóldsarló. Hindu szerelmi történet. Ford. Baktay Ervin. — *Ism. Hét* 17. sz.
 441. *Lüders, H.* Eine arische Anschauung über den Vertragsbruch. 1917. — *Ism. sch. j.* EPhK. 95. l.
 442. *Rabindranath Tagore* költeményeiből. Ford. Zoltán Vilmos. Bud. Szemle 176. köt. 415—430. l. — Dalok a „Kertész” ciklusból. Élet 44. sz. [298—308. l.
 443. *Schmidt József.* Varuna és Jahve. (Kivonat.) Akad. Értes.
 444. *Windisch, Ernst.* Geschichte der Sanskrit-Philologie. I. 1917. — *Ism. Helle F. Hugó.* EPhK. 247—251. l.
 445. *Zolnai Gyula.* Az indogermán ragozás eredetének kérdése. Nyelvőr 105—116. l. — Schmidt J. Remorsurus petor. U. o. 157—165. l. — Zolnai Gyula. A tudományos előadásmód és a nyelvtudományi műnyelv kérdéséhez. U. o. 204—217. l.

VI. Keleti nyelvek.

446. Arab. *Heller Bernát.* Az arab Antar-regény. Összehasonlító irodalomtörténeti tanulmány. Budapest, 1918. Akademia. (8-r. VII, 396 l.) 8 kor. — *Ism. Kmoskó Mihály.* EPhK. 418—420. l. — Goldziher Ignác. P. Lloyd 117. regg. sz.
 446a. *Medzei Mária.* Az Egyptomiak halottas tisztelete szobrocskái. Budapest, 1917. — *Ism. Kohlbach Bertalan.* M. Zsidó Szemle 79—81. l.
 447. *Georgiai. Rusztavelli.* Tariel, a párduebőrös lovag. Ford. Vikár Béla. 1917. — *Ism. Szlávik Mátyás.* Eperj. Lapok 48. sz. — Várdai Béla. Kath. Szemle 184. l.
 448. *Zempléni Árpád.* Rusztavelli Sota. Bud. Szemle 173. köt. 423—444. l. — Vikár Béla megjegyzése. U. o. 317—320. l.
 449. Héber. *Adler József.* Dalosok karát... Ford. Patai József. Mult és Jövő 4. sz.
 450. *Bauer, H. u. Leander, P.* Historische Grammatik der hebräischen Sprache. I. Bd. 1918. — *Ism. Blau Lajos.* M. Zsidó Szemle 133—140. l.
 451. *Bolgar Mózse.* Őrségen. Ford. Patai József. Mult és Jövő 4. sz.
 452. *Csernichovsky.* Ezen az éjszakán. Ford. Ács Mór. U. o. 5. sz.
 453. *Feuerstein Avigdor.* Szíveket csókolok. Ford. Molnár Ernő. U. o. 3. sz.
 453a. *Harsányi István.* Malakiás próféta könyve. S. Patak. 1918. — *Ism. Irod. Tört.* 364. l.
 454. A hét bűnbánati zsoltár. 31. Ford. Sik Sándor. Élet 8. sz. — 37. zsoltár. U. o. 9. sz. — 50. zsoltár. U. o. 10. sz. — 101. zsoltár. U. o. 11. sz. — 129. zsoltár. U. o. 12. sz.

455. *Jehuda Ibn Sabbatai*. A nőgyülölő testamentuma. Ford. Patai József. Mult és Jövő 3. sz. [30. sz.]
456. *Kiss Arnold*. Zsidó irodalom, zsidó néplélek. Egyenlőség 23.,
457. *Molnár Ernő*. A jiddis irodalomból. (Új-zsidó elbeszélők.) Izr. Irod. Társ. 1918. Évkönyv 200—227. l.
458. *Patai József*. Héber erotika. (Pótlás a «Héber költők» anthológiájához.) 1. Bacher Simon: Csókok. 2. Bialik: Egy szent világot adtam. 3. Katzenelson J. Perdita. Mult és Jövő 2. sz.
459. *Patai József*. Magyarországi héber költők. Mult és Jövő 4. sz.
460. *Rosenfeld Morris*. 1. A gyertyaárusnő. Jiddisből Lövi József. Zsidó Szemle 8. sz. — 2. A zsidó állam. U. o. 21., 22. sz.
461. *Secundus*. A putnoki képes chevrakönyv. Mult és Jövő 7. füz.
462. (S—s.) David Pinski. U. o. 419. l. (Képpel.)
463. *Strack, L. H.* Jüdischdeutsche Texte. 1917. — *Ism. sch. e.* EphK. 95. l.
464. *Venetianer Lajos*. Asof Judæus, a'legrégibb héber nyelvű orvostudományi író. III. rész. (Budapesti rabbiképző-intéz. 1917/18. értés. 125—168. l.) [1—4 sz.]
465. *Venetianer Lajos*. Rossheimi József a szószóló. Mult és Jövő
466. *Wachsberger Mózes*. A héber nyelv. U. o. 411—414. l.
467. *Sumir. Kmoskó Mihály*. Egy újabb sumir kozmogónia. Religio 174—192. l. [XVIII. 7—28. l.]
468. *Török. Bang, W.* Aus türkischen Dialekten. Keleti Szemle
469. *Bang, W.* Vom Kökttürkischen zum Osmanischen. 1917. — *Ism.* Munkácsi Bernát. Keleti Szemle XVIII. 124—142. l. és Németh Gy. Túrán 488—490. l.
470. *Bang, W.* Beiträge zur türkischen Wortforschung. Túrán 289—310., 516—540. l.
471. *Brockelmann, Carl*. Mahmud Al-Kaşgharis Darstellung des türkischen Verballaut. Keleti Szemle XVIII. 29—49. l.
472. *Brockelmann, C.* Ein türkisches Imperativ-Prekativsuffix. U. o. XVIII. 149. l.
473. *Brockelmann, Carl*. 'Ali's Qissa'i Jusuf. Der älteste Vorläufer der osmanischen Literatur. 1917. — *Ism.* Németh J. Túrán 109—112. l.
474. *Germanus Gyula*. A mai török nyelv és műveltség. Bud. Szemle 173. köt. 448—461. l.
475. *Le Coq, A. v.* Osttürkische Gedichte und Erzählungen. Keleti Szemle XVIII. 50—118. l.
476. *Müller, F. W. K.* Toyri und Kušan (Küšan) 1918. — *Ism.* Bang W. U. o. XVIII. 122. l.
477. *Munkácsi Bernát*. Radloff Vilmos. 1837—1918. Bud. Szemle 176. köt. 425—461. l. — *SS.* Ethnogr. 313—316. l.
478. *Poznański, Samuel*. Dritter Nachtrag zur «Karaisch-tatarischen Literatur. Keleti Szemle XVIII. 150. l.
479. *Sieg, E.* Ein einheimischer Name für Toyri. 1918. — *Ism.* Bang W. U. o. XVIII. 118—122. l.
480. *Tewfik, Hacki*. Türkisch-deutsches Wörterbuch. 2. Aufl. 1917. — *Ism.* Németh. Gy. Túrán 499. l.
481. *Váry Rezső*. Kirgiz mesék és mondák. Szibériai gyűjtéséből közli —. M. Hirl. 228. sz.
482. *Váry Rezső*. Kirgiz legendák és mesék. Bud. Hirl. 279. sz.

VII. Magyar nyelv és irodalom.

1. Bibliographia.

483. Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának II. kötetéhez. Könyvszemle 78—88. l. [220—222. l.]
484. A Magyar Tudományos Akadémia könyvtára. Akad. Értes.
485. A M. T. Akadémia beltágjainak irodalmi munkássága 1918-ban. U. o. 461—507. l.
486. *Baranyai Zoltán*. Ujabb adalékok Kont Ignác «Bibliographie française de la Hongrie»-jához. Könyvszemle 68—77. l.
487. A budapesti királyi magyar tudományegyetem könyvtárának 1914., 1915. és 1916. évi állapota. U. o. 119—122. l.
488. A budapesti városi nyilvános könyvtár 1916. évi működése. U. o. 123—128. l.
489. *Eckhardt Sándor*. Az aradi közművelődési palota francia könyvei. 1917. — *Ism.* Σ. Könyvszemle 208. l. — *F. H.* Irodalomtört. 93. l. — *Bleyer Jakab*. EPhK. 238. l. — *Eckhardt* megjegyzése. U. o. 264. l.
490. Évkönyve, Magyar Könyvkereskedők — 28. évfolyam. 1. Magyar könyvészet. 1917. II. Könyvkereskedelmi üzleti címtár. Szerkesztette Kőhalmi Béla és Pikler Blanka. Budapest, 1918. Könyvkeresk. Egyll. (8-r. LXVI, 219, 5 l.) [189—191. l.]
491. *Farkas József*. A könyvtári problémákról. Múz. Könyvt. Értes.
492. A fővárosi pädagógiai könyvtár könyvjegyzéke. I. rész. 1916. — *Ism.* Σ. Könyvszemle 109—112. l.
493. *Gárdonyi Albert*. Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a XVIII. században. 1917. — *Ism.* Gulyás Pál. U. o. 100—103. l. — *ml.* Századok 292—294. l. — *Budó Jusz-tin*. Irodalomtört. 322. l.
494. *Gulyás Pál*. A Múzeumok és Könyvtárak orsz. tanácsa 1914—1917. évi működése. Múz. Könyvt. Értes. 81—93. l.
495. *Gulyás Pál*. Könyvtári problémák. 1917. — *Ism.* Némethné Sebestyén Irén. Könyvszemle 103—107. l. — *Lásd* 491. sz. a.
496. *Gulyás Pál*. A magyar szépirodalom idegen nyelven a M. N. Múzeum könyvtárában 1917. — *Ism.* Friedreich Endre. Irodalomtört. 186. l. [szemle 145—153. l.]
497. *Gulyás Pál*. Schneller István könyvtári szakrendszere Könyv-
498. *Harsányi István*. A sárospataki Rákóczi-könyvtár katalógusa. 1917. — *Ism.* Rieglerné Gerecze Margit. Irodalomtört. 227. l. — *Parászka Gábor*. Polgárisk. közl. 111. l.
499. *Hellebrant Árpád*. Néprajzi könyvészet 1915-ről. Ethnogr. 27. évf. 164—166., 309—312. l.
500. *Hellebrant Árpád*. A magyar pädagogiai irodalom 1917-ben. M. Pädag. I.—LIX. l.
501. *Hellebrant Árpád*. A magyar philologiai irodalom 1917-ben. EPhK. 275—352. l.
502. *Hellebrant Árpád*. A magyar történeti irodalom 1917-ben. Budapest, 1918. (8-r. 64 l.) 1 kor. — 1912—15. *Ism.* Hóman Bálint. Tört. Szemle 113. l.

503. *Iványi Béla.* Az eperjesi egyház könyvtára 1606-ban. Könyvszemle 89—93. l. [Értes. 177—204. l.]
504. Jelentés a M. Tud. Akadémia 1917. évi munkásságáról. Akad.
505. Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum országos Széchenyi könyvtára állapotáról az 1917. évi második negyedéről. Könyvszemle 94—99. l. — Az 1917. év negyedik negyedéről. U. o. 200—207. l. — A Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi könyvtára az 1917. évben. U. o. 129—144. l.
506. *K. Gy.* Helyreigazítás a Régi Magyar Könyvtárhoz. U. o. 217. l. (Hunyadi F. Trója-história első kiadásáról.)
507. Keleti könyvtárak ügye Budapesten. Túrán 162—164. l.
508. *Kőhalmi Béla.* Könyvek könyve. Budapest. (1918.) — Ism. Bibliofil. Könyvszemle 208—210. l. — Irodalomtört. 364. l. — Csongor. Új Nemzedék 25. sz.
509. A «Kultura» könyvkiadó vállalat könyvei. — Ism. Ez kultura? címmel. Pr. Alkotmány 95. sz.
510. *M—k.* Milkó Izidor könyvtára a szabadkai közkönyvtárban. Múz. Könyvt. Értes. 198. l.
511. *M—k.* A Teleki-könyvtár átvétele. U. o. 198. l.
512. *Mandel Bernát.* Zsidó könyvek. Mult és Jövő 8. sz.
513. *Mészöly Gedeon.* Jaszenovai Bassarabits Sándor hagyománya. Akad. Ért. 136—150. l.
514. *Mihalik József.* Még egy szó a magyar közművelődési könyvtárakról. Múz. Könyvt. Értes. 94—112. l. — Gulyás Pál. Könyvszemle 218—222. l.
515. *Miklós E.* De Hongaarschen bijbeln in Nederland. 1917. (8-r. 321—329. l.) — Ism. *G—L.* Könyvszemle 210. l.
516. *Nagy József.* Debreczeni könyvjegyzék. Debreczeni képes kalendarium. 1918. 62—65. l.
517. *Nopcsa Ferencz br.* Az Albániáról szóló legújabb irodalom. Budapest, 1918. Hornyánszky ny. (8-r. 20, 1 l.)
518. *p.* Buchhandel und Bibliophilie in Ungarn. (Aus Anlass des 40-jährigen Jubiläums des Vereins ungarischer Buchhändler.) Pest. Journ. 174. sz.
519. *Petrik Géza.* Magyar könyvészet. 1901—10. Az 1901—10. években megjelent magyar könyvek, folyóiratok, atlaszok és térképek összeállítása tudományos folyóiratok repertoriumával. 13—14. Mezey Gyula—Páter Béla. Budapest, 1918. Eggenberger. (8-r. 320 l.) 6 kor.
520. Szivák Imre hagyománya a M. Tud. Akadémia könyvtára számára. Akad. Értes. 46—64. l.
521. *Trócsányi Zoltán.* Régi magyar nyomtatványok változatai. Akad. Értes. 322—330. l.
522. A Városi Nyilvános Könyvtár 11. évi jelentése, az 1917. évről. A Budapesti városi könyvtár értesítője 1—3. sz. 1—23. l.
523. Vidéki könyvtáraink 1916-ban. Könyvszemle 182—199. l.
524. A világháború újabb irodalma a városi könyvtárban. X. sor. 1917 18. nov.—ápr. Budapest, 1918. Benkő Gy. (8-r. 23 l.) 1 kor.
525. *Zimmermann, E. Heinrich.* Vorkarolingische Miniaturen. 1916. — Ism. Gulyás Pál. A Karoling-korszak előtti miniatura címmel. Könyvszemle 39—67. l.

2. Magyar irodalomtörténet.

526. *Abonyi Árpád*. A vörös Regina. — *Ism. a. j. Élet* 14. sz. — *Hét* 15. sz. — *S...i J. Pest. Journ.* 128. sz.
527. *Ady Endre*. A halottak élen. — *Ism. Tóth Árpád. P. Napló* 202. sz. — *Halasi Andor. Esztendő. Nov.* 133—135. l. — *Hungarus*. Némely megjegyzések a magyar irodalompolitikáról. *Uj Nemzedék* 34. sz.
528. Az Akadémia forradalma. *y. Élet* 49. sz.
529. *Ambrozovics Dezső*. Szimfoniák. — *Ism. B. E. M. Hirl.* 95. sz. — *c. Hét* 17. sz. — *Hét* 37. sz. — *r. r. Bud. Szemle* 177. köt. 62-65. l.
530. *Ambrus Balázs*. Koszorú. Versek. — *Ism. bj. Élet* 37. sz. — *Kázmér Ernő. Hét* 35. sz. — *Somlyó Zoltán. Esztendő Okt.* 176—180. l. — *Vasárn. Ujs.* 33. sz. — *m. j. Világ* 210. sz.
531. *Ambrus Zoltán*. A kém. — *Ism. S...i J. Pest. Journ.* 176. sz. — *Hét* 28. sz.
532. Egy amerikai magyar levele Baltimoreból 1918-ban. *Közli Fest Sándor. Uránia* 302. l. (Printz Gáspár.)
533. *Andor József*. Irodalom és pornográfia. *Élet* 35—37. sz.
534. *Andor József*. A tanítónő. 1917. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 51. sz.
535. *Andor Mária*. Bébike memoárjai. — *Ism. a. j. Élet* 24. sz.
536. *Andorffy Mária*. Szívárvány. — *Ism. Hét* 23. sz.
537. *Andorffy Mária*. Tavasz után. — *Ism. Z. B. Hét* 3. sz.
538. *Arky József*. A rajongó. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 48. sz.
539. *Arokháty Béla*. A II. Próbaénekeskönyv dallamaihoz. *Prot. Egyh. Isk. Lap* 38—39. sz.
540. *b. j. Ujabb regényeink. Kath. Szemle* 41—56. l.
541. *B. V.* A magyar dráma Bécsben. *Világ* 213. sz.
542. *Babits Mihály*. Irodalmi problémák. 1917. — *Ism. Horváth János. Irodalomtört.* 181—186. l. — *s. Bud. Szemle* 174. köt. 156—160. l. — *Zsigmond Ferencz. EPhK.* 135—137. l. — *Agárdi László. Tanáregyl. Közl.* 51. köt. 271—273. l. — *Király György. Irod. tört. Közlem.* 118—120. l. — *Lásd* 99. sz. a. is.
543. *Bácskai*. Meztlábás poéták. *Bud. Hirlap* 168. sz. (A Nyugat költőiről.)
544. *Bacsó Béla*. A Stefesik-ház. — *Ism. Földi Mihály. Nyugat* II. 856. l. — *Szira Béla. M. Kultura* XII. 465—467. l.
545. *Baja Mihály*. Babiloni vizek mellett. — *Ism. Lám Frigyes. M. Kultura* 11. köt. 557. l. — *c. Élet* 20. sz. — *Virradat* 36. sz.
546. *Baksay Sándor* összegyűjtött irodalmi dolgozatai. 1917. — *Ism. Horváth János. Irodalomtört.* 57—61. l. — *ly. Uránia* 195. l.
547. *Balassa Emil és Emőd Tamás*. A magyar kabaré tíz éves antológiája. — *Ism. ő. Bud. Hirl.* 158. sz.
548. *Balázs Béla*. Hét mese. — *Ism. Herczeg István. Délmagyarorsz.* 115. sz. — *M. Figyelő* I. 666. l.
549. *Balázs Béla*. Kalandok és figurák. — *Ism. Sz. K. Hét* 20. sz.
550. *Balázs Béla*. Halálos fiatalság. Dráma. Gyoma. — *Ism. Havas Gyula. Nyugat* I. 354—357. l.
551. *Bálint A. és Balázs B.* Kisértethistóriák. — *Ism. Tóth Árpád. Nyugat* I. 187. l.

552. *Balla Ignác*. Anonima levelei. 1918. — *Ism. nd.* Az Ujság 150. sz. — *r. r.* Bud. Szemle 176. köt. 153—158. l. — *M. Figyelő* II. 47. l. — *S...i J. Pest. Journ.* 176. sz.
553. *Balla Ignác*. Az ő keze. 1918. — *Ism.* Mohácsi Jenő. P. Lloyd 99. sz. — *r. r.* Bud. Szemle 176. köt. 153—158. l. — *b. j.* Kath. Szemle 48. l. [Ujs. 18. sz.]
554. *Balla Ignác*. Gabikám. — *Ism.* M. Figyelő I. 330. l. — *Vasárn.*
555. *Bán Aladár*. A Toldi-monda alaprétege. EPhK. 171. l. — *Heinrich Gusztáv válasza.* U. o. 172. l.
556. *Bán Ferenc*. Szerelem hajnala. — *Ism.* Kulinyi Ernő. Esztendő. Szept. 167—169. l. — *Schöpflin Aladár.* Nyugat II. 597—599. l. — *Hét* 21. sz. — *Vasárn. Ujs.* 40. sz.
557. *Bán Margit*. Heine hatása a magyar költészetre. Doktori értekezés. Budapest, 1918. Franklin ny. (8-r. 48 l.) — *Ism.* Hét 12. sz.
558. *Bánóczi József*. Jelentés az 1915—16. évi Péczely-regénypályázatról. Akad. Értes. 31—36. l.
- 558a. *Baranyai Zoltán*. Édouard Sayous levelezése magyar tudósokkal. Bud. Szemle 177. köt. 199—213. l.
559. *Bársony István*. Ingovány. — *Ism.* Uj Idők 14. sz.
560. *Bársony István*. Az erdő könyve. — *Ism.* M. Figyelő I. 662. l. — *r. r.* Bud. Szemle 175. köt. 460—463. l. — *B. E. Magy. Hirl.* 95. sz. — *Vasárn. Ujság* 22. sz. — *m.* Élet 18. sz. — *S...i J. Pest. Journ.* 128. sz.
561. *Bársony István*. Vervirág. — *Ism.* b. j. Kath. Szemle 44. l.
562. *Barta Lajos*. Az elsülyedt világ. — *Ism.* Bölöni György. Esztendő. Nov. 129—132. l. — *Boros Ferenc.* Élet 46. sz. — *Vasárn. Ujs.* 43. sz.
- 562a. *Barta Lajos*. A sötét ház. Először adták a Vígszínházban ápr. 19.
563. *Bartha Pál*. A magunk portájáról. — *Ism.* Gárdos Dezső. Népművelés 90—92. l.
564. *Batta István*. Egy XVIII. sz.-beli plágium. Irodalomtört. 176—180. l. (Sartori B. S.: Magyar nyelven Filozofia. 1772.)
565. *Békassy Ferenc*. Írókról és irodalomról. Budapest, 1918. — *Ism.* Mándy Gyula. M. Figyelő II. 87. l.
566. *Béldi Izor*. Ur. Dráma 1 felv. — *Ism.* T. J. Magy. Hirl. 95. sz.
567. *Benda Jenő*. Circe. — *Ism.* b. j. Kath. Szemle 47. l.
568. *Benedek Marcell*. Vulkán. — *Ism.* Földi Mihály. Esztendő. Jun. 126—132. l. — *Füst Milán.* Nyugat I. 530—532. l. — *Kircz Andorné.* Husz. Száz. 37. köt. 227—230. l. — *Lám Frigyes.* M. Kultura XII. 285—287. l. — *Mohácsi Jenő.* P. Lloyd 99. reg. sz. — *Nagy János.* Tanáregyl. Közl. 51. köt. 692. l. — *r. r.* A Cél 694—698. l. — *S...i J. Pest. Journ.* 128. sz. — *Vasárn. Ujs.* 20. sz. — *Hét* 22. sz.
569. *Benke Tibor*. Szeressük egymást. 1917. — *Ism.* (B. I.) Köz-művelődés (S.-A.-Ujh.) 1. sz.
570. *Beöthy Zsolt*. A magyar irodalom kis tükre. 5. bővített kiadás. Budapest, (1918.) Athenæum. (16-r. 254 l.) 4 kor. — *Ism.* Császár Elemér. Bud. Szemle 174. köt. 460—465. l. — *Király György.* Irod. tört. Közlem. 347. l. — *ly.* Uránia 195. l.
571. *Berde Mária*. Az örök film. 1917. — *Ism.* sz. g. EPhK. 175. l. — *Schöpflin Aladár.* Nyugat I. 75. l.

572. *Berecz Dezső*. Mozaik. 1918. — *Ism. V. M. Irodalomtört.* 369. l.
573. *Berkes Imre*. Bábel. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 46. l.
574. *Berkes Imre*. Ezer leányfej. — *Ism. Lám Frigyes. M. Kultura* XII. 284. l.
575. *Berzeviczy István*. Tanulmányok és karcolatok. Ungvár, 1916. — *Ism. B. Gy. Irodalomtörténet* 97. l.
576. *Gr. Bethlen Istvánné*. Mese a szomorú városról. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 55. l.
577. *Biró Lajos*. Budapestiek. 1917. — *Ism. Mohácsi Jenő. P. Lloyd* 39. reg. sz. — *K. E. Hét* 2. sz. [Szemle 43. sz.]
578. *Biró Lajos*. Don Juan három éjszakája. — *Ism. b. j. Kath.*
579. *Biró Lajos*. A mélység lakói. — *Ism. Hét* 43. sz.
580. *Biró Lajos*. A Molitor-ház. — *Ism. Góth Ernő. P. Lloyd* 253. regg. sz. — *Kázmér Ernő. Hét* 45. sz. — *Miklós Jenő. Világ* 247. sz. [308—311. l.]
581. *Biró Lajos*. Lilla. 1917. — *Ism. r. r. Bud. Szemle* 174. köt.
582. *Biró Lajos*. A kezdet és a vég. — *Ism. Hét* 51—52. sz.
583. *Biró Lajos*. Hotel Imperial. Színmű 4 felv. Először adták a Nemzeti Színházban jan. 25.
584. *Bitó Márk*. Élet hullámai. — versei. — *Ism. Tamás Rezső. Délmagyarország* 300. sz.
585. *Bognár, Paul*. Kinderdichtungen. A Gyermekek 82—86. l.
586. *Bónyi Adorján*. Holnap. — *Ism. Perlaky. Alkotm.* 35. sz. — *Vasárn. Ujs.* 9. sz.
587. *Bors László*. Szív és szája. — versei. — *Ism. Hét* 12. sz.
588. *Bors László és Richly Dezső*. Pókok és szerelmesek. — *Ism. Hét* 25. sz.
589. *Brisits Frigyes*. A modern katolikus líra. Élet 23. sz.
590. *Brisits Frigyes*. A történeti vallásos költészet. — A szociális vallásos költészet. U. o. 25. sz.
591. *Brisits Frigyes*. A romantikus vallásos költészet. U. o. 28. sz.
592. *Bródy Sándor*. Az egri diákok. — *Ism. n. l. A Gyermekek* 160. l.
593. *Cholnoky László*. Bertalan éjszakája. — *Ism. Krudy Gyula. Magyarország* 134. sz. — *c. Élet* 16. sz. — *Csongor. Uj Nemzedék* 9. sz. — *Schöppfin Aladár. Nyugat* I. 695—698. l. — *M. Figyelő* I. 667. l. — *Vasárn. Ujs.* 15. sz. — *Baros Gyula. Bud. Szemle* 176. köt. 471—475. l.
594. *Császár Elemér*. Az inszurrekció dalvilága. Daliás Idők muzsikája 71—74. l. és *Alkotmány* 122. sz.
595. *Csathó Kálmán*. Juliska néni. — *Ism. M. Figyelő* II. 86. l. — *Vasárn. Ujs.* 26—27. sz. — *Kovács Dezső. M. Kultura* XII. 60. l. — *r. r. Bud. Szemle* 177. köt. 72—76. l.
596. *Csathó Kálmán*. Iboilyka. — *Ism. Kovács Dezső. M. Kultura* XI. 88—91. l.
597. *Csathó Kálmán*. A nő titka. — *Ism. Kovács Dezső. M. Kultura* XI. 88—91. l. — *r. r. Bud. Szemle* 177. köt. 72—76. l.
598. *Csathó Kálmán*. Most kél a nap. — *Ism. Császár Elemér. A Cél* 245. l. — *Alexander Bernát. P. Lloyd* 77. sz. — *B. I. Nemz. Nőnevelés* 71. l. — *Hatvany Lajos. Esztendő. Febr.* 139—143. l. — *ly. Uránia* 29. l. — *Perlaky. Alkotmány* 35. sz. — *M. Figyelő* I. 180. l. — *Kovács Dezső. M. Kultura* XII. 60. l.

599. *Cserzy Mihály*. Hódmezővásárhelyen. 4. 5. (Nótás Szabó Pálról.) Délmagyarorsz. 77., 80. sz.
- 599a. *Csokonai. Özvegy Karnyóné*. Először adták a Vígszínházban ápr. 19.
600. *Cziffra Géza*. Ketten vagyunk csak. — *Ism. Hét* 24. sz.
601. *Dézsi Lajos*. Marocsai János colligatuma. Irod. tört. Közlem. 190—198. l.
602. *Domonkos István*. A kard joga. — *Ism. Élet* 5. sz. — Várdai Béla. *M. Kultura* XI. 179. l.
603. *Drasche-Lázár A.* Enyém vagy! — *Ism. M. Figyelő* I. 186. l. — *p. g. Az Ujság* 116. sz. — *Brisits Frigyes. M. Kultura* XI. 135. l. — *S...i J. Pest. Journ.* 85. sz.
604. *Drasche-Lázár A.* Egymás közt. — *Ism. Brisits Frigyes. M. Kultura* XII. 61. l. — *Vasárn. Ujs.* 2. sz.
605. *Drasche-Lázár Alfréd*. Az az átkozott pénz... Regény. — *Ism. S...i J. Pest. Journ.* 85. sz. — *p. g. Az Ujság* 116. sz.
606. *Drasche-Lázár Alfréd*. Boldogság. Színjáték 4 felv. Először adták a Vígszínházban jun. 1.
607. *Drasche-Lázár Alfréd*. Tűzpróba. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 51. l.
608. *Drégely Gábor*. Egy férj, a ki mindent tud. Komédia 3 felv. Először adták a Magyar Színházban szept. 20.
609. *Ember Nándor*. A magyar oktató mese története 1786-tól 1807-ig. Irod. tört. Közlem. 272—294., 379—389. l. (Külön is. 8-r. 36 l.)
610. *Emőd Tamás*. Pesti hegedű. — *Ism. K. E. Hét* 50. sz. — *Vasárn. Ujs.* 47. sz.
611. *Endrődi Sándor*. A pálya végén. — *Ism. Lemur. A Cél* 115. l. — *Tóth Árpád. Nyugat* I. 157. l. — *Uj Idők* 6. sz.
612. *Erdődy Elek*. Simorka Ulrik orgonista históriája. — *Ism. Sz. K. Hét* 7. sz. — *c. Élet* 11. sz. — *Vasárn. Ujs.* 11. sz.
613. *Erdős Renée*. Sibyllák könyve. — *Ism. r. r. Bud. Szemle* 177. köt. 70—72. l. — *(tb.) Alkotmány* 77. sz. — *ss. Élet* 16. sz. — *Lékó Béla. Kath. Szemle* 479. l. — *Csongor. Uj Nemzedék* 13. sz.
614. *Erdősi Endre*. Hegedű. — *Ism. Hét* 37. sz.
615. *Farkas Andor*. Merre, meddig mentem. — *Ism. (Ád.) Közművelődés. (S.-A.-Ujh.)* 20. sz.
616. *Farkas Pál*. Az es-riedi rézbánya. — *Ism. Alexander Bernát. P. Lloyd* 77. sz. — *ly. Uránia* 196. l. — *M. Figyelő* I. 327—329. l.
617. *Farkas Pál*. Egy tanár' jegyzetei. 1917. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 46. sz. — *Lám Frigyes. M. Kultura* XII. 284. l.
618. *Farkas Pál*. Strigoniús. — *Ism. S...i J. Pest. Journ.* 176. sz. — *lgy. Az Ujság* 169. sz. — *Sz. Élet* 32. sz. — *M. Figyelő* II. 186—188. l.
619. *Fáy András*. Attila. — *Ism. Sz. K. Hét* 4. sz.
620. *Féher Krisztina*. A kik megtalálták egymást. — *Ism. Néptanít. Lapja* 5. sz.
621. *Fenyvessy Kató*. Versek. 1917. — *Ism. Révész Géza. A Gyermekek* 163—165. l.
622. *Ferenczy Árpád*. Nádja forradalma. Regény. — *Ism. (tb.) Alkotmány* 59. sz. — *Nógrády László. M. Kultura* XI. 466. l. — *Hét* 20. sz. — *l. i. Uj Nemzedék* 4. sz.

623. *Ferenczy Árpád*. A Nirvána felé. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 49. l.
624. *Ferenczi Zoltán*. A magyar protestantizmus irodalomtörténeti jelentősége. *Prot. Szemle* 29. évf. 487—499. l.
625. *Ferenczi Zoltán*. Jelentés a gr. Teleki József-pályázatról. *Akad. Értes.* 84—95. l.
626. *Fest Sándor*. Angol irodalmi hatások hazánkban. 1917. — *Ism. Weber Arthur. Irodalomtört.* 187—189. l. — *Bleyer Jakab. EPhK.* 138—140. l. — *Elek Oszkár. Irod. tört. Közlem.* 121—123. l. — *Zolnai Béla. Bud. Szemle* 175. köt. 311—316. l.
627. *Fest Sándor*. Angolok magyar irodalmi ismeretei 1830-ig. *Irodalomtört.* 164—169. l.
628. *Fizély Ödön*. A magyar racionalizmus. *Theol. Szaklap* 97—108. l. — *Magyar racionalisták. U. o.* 129—140. l. — *A magyar racionalista theologia. U. o.* 193—207., 225—235. l.
629. *Fodor László*. Novemberi vándorok. — *Ism. Nagy Lajos. Jelenkor* 128. l. — *Sz. K. Hét* 6. sz. [Hét 29. sz.]
630. *Fodor László*. Óh, Montgomery! Szerelmem. — *Ism. Oblomov.*
631. *Földi Mihály*. Sötétség. — *Ism. Oblomov. Hét* 41. sz. — *Vasárn. Ujs.* 42. sz.
632. *Forró Pál*. Egy diákkor története. — *Ism. h. r. Az Ujság* 3. sz. 8. lap.
633. *Forró Pál*. Huszonhat évesek. — *Ism. Hét* 47. sz.
634. *Gaal Mózes*. Fata Morgana. — *Ism. Havas Gyula. Nyugat* I. 189. l.
635. *Gábor Andor*. Harminchárom. — *Ism. Hatvany Lajos. Esztendő.* Jan. 166—169. l. — *Bálint Lajos. Világ* 41. sz. — *Kosztolányi Dezső. Nyugat* I. 98. l. — *Csongor. Uj Nemzedék* 1. sz. 31. l.
636. *Gábor Andor*. Doktor Senki. — *Ism. Császár Elemér. A Cél* 242. l. — *Schöppflin Aladár. Nyugat* I. 71. l.
637. *Gábor Andor*. A Princz. Vigj. 3 felv. Először adták a Vígsházban márcz. 15.
638. *Gábor Andor*. Majd a Vica. Vigjáték 3 felv. Először adták a Magyar színházban nov. 9.
639. *Gál László*. Mi tizenhatalmasok. — *Ism. ly. Uránia* 29. l. — *Hét* 11. sz. — *Vasárn. Ujs.* 8. sz.
640. *Garami Árpád*. Gyötrődő szerelmes tavasz. — *Ism. Hét* 5. sz.
641. *Gáspár Kornél*. Rétegek és szférák. — *Ism. Sztrokay Kálmán. Esztendő.* Okt. 172—176. l.
642. *Gáspárné Dávid Margit*. Liselotte. — *Ism. r. r. Bud. Szemle* 176. köt. 466—469. l. — *S. . . i J. Pest. Journ.* 176. sz.
643. *Gauss Viktor*. A néger királyok kincse. — *Ism. (n. l.) A Gyermekek* 152—154. l.
644. *Gellért Mária*. Dávid. Kegény. 1918. — *Ism. ő. Bud. Hirl.* 49. sz. — *a. j. Élet* 11. sz. — *Gyulai Márta. Nyugat* I. 897. l. — *Horváth János. M. Kultura* XI. 410. l. — *Lakatos Vince. Kath. Szemle* 574. l. — *(tb.) Alkotmány* 65. sz. — *Hét* 8. sz. — *Vasárn. Ujs.* 10. sz. — *r. r. Bud. Szemle* 176. köt. 464—466. l. — *Csongor. Uj Nemzedék* 16. sz. — *P. Á. E. Virradat* 13. sz.
645. *Gopcsa László*. A magyar gyorsírás története. 1918. — *Ism. Wagner József. Századok* 536—538. l. — *(r. b.) Bud. Szemle* 176. köt. 462. l.

646. *Gorzó Gellért*. Kapitány György. Drámai költemény. 1917. — Ism. Pétergál Henrik. Magy. Középiskola 111—113. l. — *M—s*. Tanáregyl. Közl. 51. köt. 336. l. — *K. E.* Bud. Szemle 175. köt. 466—469. l.
647. *Gorzó Gellért*. Szeretetszág kapujában. 1917. — Ism. *P. H.* Magy. Középiskola 114. l.
648. *Gragger Róbert*. A Berlini Magyar Tudományos intézet. Bud. Szemle 175. köt. 452—457. l.
649. *Gyóni Géza*. Élet szeretője. — Ism. Tóth Árpád. Esztendő. Jan. 163—166. l. — *h. r.* Az Újság 31. sz.
650. *György Lajos*. Jovinianus. Irod. tört. Közlem. 159—180. l.
651. Hamupipőke vagy Mezőszárnya. (Palóc népmese.) Ethnogr. 246—248. l. — Solymossy Sándor. Népmese-tanulmány («Hamupipőke vagy Mezőszárnya» c. mese taglalása). U. o. 277—286. l.
652. *Hangay Sándor*. Hadak útján. — Ism. Novák János. M. Kultura XI. 182. l.
653. *Harsányi István*. Jegyzetek Petrovay Miklós énekeskönyvéhez. Irod. tört. Közlem. 223. l.
654. *Harsányi István*. A reformáció hatása a magyar közművelődésre. Sárospatak, 1918. Ref. főisk. ny. (8-r. 20 l.)
656. *Harsányi Lajos*. A mi nélkül nem élhetünk. — Ism. Lám Frigyes. Alkotmány 150. sz.
657. *Harsányi Lajos*. Az óra egyet üt. — Ism. Lám Frigyes. Alkotmány 150. sz. és Élet 47. sz.
658. *Harsányi Lajos*. Toronyzene. — Ism. Nagy Miklós. Alkotmány 48. sz. — Lám Frigyes. Kath. Szemle 375—378. l. — *bs.* Élet 16. sz. — Csongor. Új Nemzedék 13. sz. — Bartha József. M. Középisk. 179—181. l. — *r. r.* Bud. Szemle 177. köt. 65—68. l.
659. *Hatvany Lajos*. Elmúlt nagyságok. 1. Berzeviczy Albert. Esztendő. Jan. 101—112. l. — *Négyesy László* megjegyzése. Bud. Szemle 173. köt. 475—480. l. — 2. Rákosi Jenő. Esztendő. Márcz. 95—119. l.
660. *Hatvany Lily*. Noé bárkája. Szatira 3 felv. Először adták a Belvárosi színházban máj. 2-án.
661. *Milotay István*. Noé bárkája. Új Nemzedék 14. sz.
662. *Havas Alice*. Szent Borbála képe. — Ism. Schöppflin Aladár. Nyugat I. 188. l. — Császár Elemér. A Cél 313—315. l. — Deák Viktor. M. Kultura XI. 327. l. — Földi Mihály. Esztendő. Apr. 140—142. l. — *rf.* Élet 6. sz. — *yv.* Társaság 5. sz. — *S...i J.* Pest. Journ. 85. sz. — Vajda Pirooska. Népmvelők Lapja 1., 2. sz.
663. *Havas István*. Versek. — Ism. *K. E.* Hét 50. sz.
664. *Hegedüs Sándor ifj.* A pénzmaszagú ember. — Ism. *B. E. M.* Hir. 95. sz. — *b. j.* Kath. Szemle 52. sz. — *M.* Figyelő II. 91. l.
665. *Heinrich Gusztáv*. Főtitkári jelentés. Akad. Értes. 378—387. l.
666. *Herczeg Ferencz*. Tűz a pusztában. — Ism. *b. j.* Kath. Szemle 41—43. l. — *p—r.* Az Újság 3. sz. 8. l.
667. *Herczeg Ferencz*. Az arany hegedű. 1917. — Ism. *b. j.* Kath. Szemle 41. l.
668. *Herczeg Ferencz*. Tilla. Színjáték 7 képb. Először adták a Belvárosi színházban nov. 22.

669. *Hevesi Sándor*. Görög tűz. Vigj. 3 felv. Először adták a Nemzeti Színházban máj. 3.
670. *Hevesi Sándor és Márkus László*. A köszívű ember fiai. Színmű 2 részben. Először adták a Magyar Színházban máj. 30. Színház és Divat 22. sz.
671. *Ignotus* verseiből. — *Ism. Gellért Oszkár*. Nyugat I. 515—521. l. — *Hatvany Lajos*. P. Napló 5. sz. — *Miklós Jenő*. Világ 23. sz. — *Lemur*. A Cél 114. l. — *án*. Az Ujság 50. sz. — *Csongor*. Új Nemzedék 1. sz. 31. l.
672. *Ignotus* novelláiból. — *Ism. Gellért Oszkár*. Nyugat I. 515—521. l. — *Földi Mihály*. Esztendő. Márcz. 155—157. l.
673. Irodalomtörténeti levelek a gróf Teleki-család gyömrői levéltárából. *Közli Iványi Béla*. (Benkő József, Gr. Teleki László, Révai Miklós, Detschy Sámuel, Engel Keresztély, gr. Széchenyi Ferencz, Kazinczy Ferencz, Wéber Simon Péter levelei; Kazinczy Ferencz levelei gr. Teleki Lászlóhoz.) Irod. tört. Közlem. 95—117. l. — (Horvát István levelei. Kazinczy Ferencz Thaisz Andrásához.) U. o. 200—208. l.
674. *Iványi Sándor*. Szocialista írók és művészek. Szocializmus XI. 350—352. l.
675. *P. Jánossy Béla*. Véres galamb. Kolozsvár. — *Ism. Várdai Béla*. M. Kultura XII. 241. l.
676. *Jánosi Zoltán*. Absolon. Tragédia 5 felv. Debreczen. — *Ism. Szücs József*. Dunántuli Protest. Lap 8. sz. — *Virradat* 3. sz.
677. *Jaszay-Horváth Elemér*. Színek, szavak. 1917. — *Ism. Várdai Béla*. Kath. Szemle 383. l. — *m. gy.* Virradat 14. sz.
678. *Jeszenszky Károly*. Az Isten a mi reménységünk. (Magyarok éneke 1607-ből.) Vasárn. Ujs. 10. sz.
679. *Jób Dániel*. Őszi vihar. Színmű 3 felv. Először adták a Vígszínházban jan. 19.
680. *Joel Béla*. A «Ma» szépirodalma. Erdélyi Szemle 12. sz.
681. *Juliász Gyula*. Késő szüret. — *Ism. b. j.* Élet 37. sz. — *Halasi Andor*. Esztendő. Okt. 167—169. l. — *Kázmér Ernő*. Hét 39. sz. — *Mándy Gyula*. M. Figyelő II. 389. l. — *m. j.* Világ 210. sz. — *Csongor*. Új Nemzedék 31. sz.
682. *Kabos Fide*. A királyné. — *Ism. b. j.* Kath. Szemle 55. l.
683. *Kaczér Illés*. Khafrít. — *Ism. Rasch Fülöp*. P. Lloyd 2. regg. sz.
684. *Kaczér Illés*. A fekete kakas. — *Ism. M. Figyelő* II. 192. l. — Hét 19. sz. — *Hevesi Ferencz*. Egyenlőség 26., 27. sz. — *Csongor*. Új Nemzedék 14. sz.
685. *Kaczér Illés*. A király aludni akar. — *Ism. b. j.* Kath. Szemle 55. l.
686. *Kacziány Géza*. A magyar memoire-irodalom 1848-tól 1914-ig. Budapest, 1917. — *Ism. Gulyás Pál*. Könyvszemle 108. l.
- 686a. *Kádár Endre*. Balalajka. — *Ism. Mohácsi Jenő*. P. Lloyd 106. reg. sz.
687. *Kádár Lehel*. A három galamb. — *Ism. K-i J-s*. Bud. Hirl. 116. sz. — *a. j.* Élet 21. sz. — *Kovács Dezső*. M. Kultura XI. 509. l. — *nd.* Az Ujság 150. sz. — *M. Figyelő* II. 95. l. — Hét 26., 27. sz. — *s, r.* Bud. Szemle 177. köt. 76—79. l.
688. *Kafka Margit*. Állomások. — *Ism. b. j.* Kath. Szemle 52. l.

689. *Kafka Margit*. Az élet útján. — *Ism. Ady Endre*. Nyugat I. 789. l. — *Gaal Gábor*. Jelenkor 120—123. l. — *Hatvany Lajos*. Esztendő. Máj. 118—124. l. — *Kosztolányi Dezső*. P. Napló 94. sz. — *m. j.* Világ 210. sz.
690. *Kafka Margit*. Kis emberek. — *Ism. Schöpfung Aladár*. Esztendő. Jan. 169. l. — *K. M. Néptan*. Lapja 4. sz.
691. *Kafka Margit*. A révnél. — *Ism. Vasárn. Ujs.* 51. sz.
692. *Kálnoki Izidor*. Klárika doktor. 1917. — *Ism. b. j. Kath.* Szemle 50. l.
693. *Kardos Tilda*. Halálhinta. — *Ism. b. j. Élet* 37. sz. — *Hét* 37. sz. — *Vasárn. Ujs.* 39. sz.
694. *Karinthy Frigyes*. Krisztus vagy Barabás. — *Ism. Földi Mihály*. Esztendő. Júl. 136—143. l. — *Kosztolányi Dezső*. Nyugat II. 393—395. l. — *Mándy Gyula*. M. Figyelő II. 189. l. — *Vasárn. Ujs.* 25. sz. — *l-i.* Új Nemzedék 30. sz.
695. *Karinthy Frigyes*. Zarathustra a magyar futurista irodalomról. Esztendő. Máj. 136—140. l.
696. *Kárpáti Aurél*. Három régi esztendő. — *Ism. c. Élet* 14. sz. — *Török Gyula*. Nyugat 896. l. — *Vajda Ernő*. M. Hirl. 118. sz.
697. *Kassák Lajos*. Egy szegény lélek megdicsőülése. — *Ism. Bölöni György*. Világ 77. sz. — *Sz. K. Hét* 10. sz. — *l. i.* Új Nemzedék 4. sz.
698. *Kassák Lajos*. Misilló királysága. — *Ism. Császár Elemér*. A Cél 315. l. — *c. Élet* 10. sz. — *Kürti Pál*. Nyugat II. 375. l. — *Sz. K. Hét* 10. sz. — *Vasárn. Ujs.* 32. sz. — *Bölöni György*. Világ 77. sz. — *Kovács Dezső*. M. Kultura XI. 507—509. l. — *S. A. Pesti Napló* 228. sz. 15. l.
699. *Kassák Lajos*. Khalabresz csodálatos púpja. — *Ism. Boros Ferenc*. Élet 45. sz. — *Hét* 47. sz.
700. *Kázmér Ernő*. Idegen portrék. — *Ism. Földi Mihály*. Esztendő. Aug. 139. l. — *Tabéry Géza*. Hét 8. sz. — *Élet* 12. sz. — *M. Figyelő* I. 666. l.
701. *Kéky Lajos*. Magyar költői versenyek. Bud. Szemle 175. köt. 217—242. l.
702. *Kéky Lajos*. Titkári jelentés. (M. Irod. Tört. Társ. VI. közgyűlésén.) Irod. Tört. 249—251. l.
703. *Kelemen Andor*. A mese eredete. Nemz. Kultura 8. sz.
704. *Keleti Adolf*. Szavaló könyve. 1917. — *Ism. r. s. Irod. Tört.* 364. l.
705. *Kemechey Jenő*. A kis király. 1906. — *Ism. n. l. A Gyermekek* 153. l.
706. *Kemény Lajos*. Egy kassai lantos. Ethnogr. 298. l. (Laslaw Lautensloern.)
707. *Kerecsényi János*. Csatak országútján. — *Ism. Várdai Béla*. M. Kultura XII. 243. l.
708. Két minorita iskolai dráma. Közli Szabó J. Dániel. Irod. Tört. Közlem. 323—343., 403—420. l.
709. *Király György*. Két Boccaccio-novella XVI. századbeli irodalmunkban. Irod. Tört. 311—314. l.
710. *Király György*. Világbiro Sándor mondája régi irodalmunkban. Irod. Tört. Közlem. 129—142., 241—253. l.

711. *Kiss Géza (Hegyaljai)*. A pataki diák az irodalomban. Sáros-patak 5., 6. sz.
712. *Kiss Jenő Sándor*. A gép. 1917. — *Ism. r. r.* Bud. Szemle 174. köt. 306—308. l. — Halasi Andor. Esztendő. Febr. 143. l. — Havas Gyula. Nyugat I. 703. l. — M. Figyelő I. 332. l. — *p. g.* Az Ujság 48. sz.
713. *Kiss József*. Avar. — *Ism.* Bálint Lajos. Világ 41. sz. — *c.* Élet 3. sz. — *h. r.* Az Ujság 29. sz. — Kosztolányi Dezső. P. Napló 94. sz. — Krúdy Gyula. Magyarország 1. sz. — Lemur. A Cél 113. l. — Vasárn. Ujs. 1. sz. — Kristóf György. Sárosp. Ref. Lapok 6—7. sz. — Csongor. Új Nemzed. 1. sz. 31. l.
714. *Kiss Menyhért*. Tábornok és talismán. 1918. — *Ism. v.* Bud. Szemle 177. köt. 236—238. l.
- 714a. *Kiss Menyhért*. Boldog emberek. 1919. — *Ism. v.* U. o. 177. köt. 236—238. l. — Lám Frigyes. Kath. Szemle 955. l.
715. *Kiss Sándor*. Irodalmunk elzsidósodása. A Cél 449—460. l.
716. *Kisbán Miklós*. Az erősebb. Színmű 7 képben. Először adták a Várszínházban márcz. 21.
717. *A Kisfaludy-Társ. Évlapjai*. 49. köt. 1917. — *Ism.* Kéky Lajos. EPhK. 55—57. l.
718. *Kóbor Tamás*. Budapest. — *Ism. a. j.* Élet 20. sz. — Vasárn. Ujs. 14. sz.
719. *Kóbor Noémi*. 1916. Anti tanár. — *Ism. b. j.* Kath. Szemle 44. l.
720. *Komját Aladár*. Kiáltás. — versei. Budapest. — *Ism. l. i.* Új Nemzedék 6. sz.
721. *Köpeczi Borz Deák Albert*. Én és a nagy világ. — *Ism.* Vasár. Ujs. 2. sz. — Tóth Árpád. Nyugat I. 357. l.
722. *Kormos Ferencz*. Szeptemberi vihar. — *Ism.* Hét 41. sz.
723. *Kortsák Ernő*. A tűzrózsák. — *Ism.* Császár Elemér. A Cél 316—318. l. — Vajda Ernő. M. Hirl. 118. sz. — Schöppfin Aladár. Nyugat I. 353. l. — *yr.* Társaság 5. sz. — Hét 5. sz. — M. Figyelő I. 553. l. — Vasárn. Ujs. 5. sz. — Lendvai István. Új Nemzedék 1. sz. 35. l. — *P. A. E.* Virradat 10. sz.
724. *Kosztolányi Dezső*. Káin. — *Ism.* Dömötör. M. Figyelő I. 331. l. — Haraszi Zoltán. Esztendő. Márcz. 158—162. l. — Havas Gyula. Nyugat I. 184. l. — Vasárn. Ujs. 6. sz. — Új Idők 11. sz.
725. *Kosztolányi Dezső*. Négy fal között. — *Ism.* Csongor. Új Nemzedék 11. sz.
726. *Kovács Ervin*. Az első forradalmi magyar költők. A Cél 678—694. l.
727. *Kozma Andor*. Hetedhét országban. — *Ism.* Schöppfin Aladár. Nyugat I. 275. l.
728. *Krúdy Gyula*. Aranykézutcái szép napok. — *Ism.* Mohácsi Jenő. P. Lloyd 39. regg. sz.
729. *Krúdy Gyula*. Bukfenc. Regény. — *Ism.* br. Wlassics Tibor. A Cél 247. l. — *c.* Élet 11. sz. — *L. L. P.* Napló 150. sz.
730. Kuruczok énekei. Közli Dékányi Kálmán. Irod. Tört. Közlem. 390—396. l.
731. *Lábán Antal*. Egy «Hazafias dal» meg egy «Hiszekegy» 1824-ből. Tört. Szemle 254—266. l.

732. *Lakatos László*. Hamupipőke. — *Ism.* Vajda Ernő. *M. Hirl.* 118. sz. — (tb.) *Alkotmány* 136. sz. — *Hevesi Ferencz.* Egyenlőség 26., 27. sz. — *Harsányi Zsolt.* *P. Napló* 112. sz. — *b. j. Kath. Szemle* 47. l. — *Hét* 18. sz. — *Vasárn. Ujs.* 26., 27. sz.
733. *Lakatos László*. A Pók. — *Bazilidesz Éva.* — *Ism.* *Zsolt Béla.* *Jelenkor* 123—126. l.
734. *Lakatos László*. Férj és feleség. Komédia 3 felv. Először adták a Vígszínházban decz. 28.
735. *Lampérth Géza*. A nagy dárdás meg a kis dárdás. — *Ism. n. l.* *A Gyermekek* 158. l.
736. *László Zsigmond*. A kuruc balladák. 1917. — *Ism.* *G. Gy.* *Irod. Tört.* 320—322. l. — *Haraszi Emil.* *EPHK.* 57—59. l. — *Wagner József.* *Irod. tört. Közlem.* 229—234. l.
737. *Lendvai István*. Fáklyafüst. — *Ism. ő.* *Bud. Hirl.* 169. sz. — *a. j.* *Élet* 32. sz. — *Perlaky.* *Alkotmány.* 212. sz. — *Szalay Mátyás.* *M. Kultura* XII. 403. l. — *M. I. Uj Nemzedék* 25. sz.
738. *Lengyel Gyula*. A falu cselédje. — *Ism. rf.* *Élet* 3. sz.
739. *Lengyel Menyhért*. Charlotte kisasszony. Dráma 3 felv. Először adták a Nemzeti Színházban febr. 22.
740. *Lengyel Menyhért*. Egyszerű gondolatok. — *Ism.* *Liptai Imre.* *P. Napló* 58. sz. — *Harsányi Zsolt.* *Esztendő.* Márcz. 154. l. — *l. i.* *Uj Nemzedék* 6. sz. — *Nagy Lajos.* *Nyugat* I. 894. l. — *Vajda Ernő.* *M. Hirl.* 118. sz. — *M. Figyelő* I. 660—662. l. — *Vasárn. Ujs.* 11. sz.
741. *Lepedát Mihály*. Bánatprocesszio. 1913—1917. — *Ism.* *Ady Endre.* *Nyugat* I. 358. l. — *Hét* 5. sz.
742. *Lesznai Anna*. Édenkert. — *Ism.* *Kázmér Ernő.* *Hét* 46. sz. — *K. I.* *Élet* 46. sz. — *B. B. Világ* 305. sz. — *Lukács György.* *P. Lloyd* 280. reg. sz. — *Fülep Lajos.* *Esztendő* jan. 138—142. l.
743. *Londesz Elek*. A zöld kabát. Komédia 3 felv. Először adták a Budai Színházban jun. 5.
744. *Lőrinczy György*. A kék ember. — *Ism.* *M. Figyelő* I. 664. l. — *p. g.* *Az Ujság* 48. sz.
745. *Lőrinczy György*. A bujdosók. — *Ism. (n. l.)* *A Gyermekek* 152. l.
746. *Lovik Károly*. Az arany kéz. — *Ism.* *Vasárn. Ujs.* 48. sz.
747. *Lukács György*. Balázs Béla és a kiknek nem kell. (Összegyűjtött tanulmányok.) Gyoma, 1918. — *Ism. c.* *Élet* 24. sz.
748. *Márai Sándor* költeményei. — *Ism.* *Kosztolányi Dezső.* *P. Napló* 94. sz.
749. *Mariay Ödön*. Muzsikus-történetek. 1918. — *Ism. cs.* *Budap. Szemle* 177. köt. 79. l. — *c.* *Élet* 49. sz. — *Vasárn. Ujs.* 41. sz.
750. *Mariay Ödön*. A Rákóczi-harang. Színmű 3 felv. Először adták a Nemzeti Színházban szept. 27.
751. *Migray József*. Magasban. — *Ism.* *Hét* 5. sz. — *l. i.* *Uj Nemzedék* 3. sz.
752. *Mikszáth Kálmán*. Az amerikai menyecske. — *Ism. m. gy.* *M. Figyelő* II. 191. l. — *Hét* 31. sz.
753. *Mikszáth Kálmán*. A mi a lelket megmérgezi. 1917. — *Ism.* *Szemák István.* *M. Középisk.* 34. l.
- 753a. *Mohácsi Jenő*. Béla Révész. *P. Lloyd* 110. regg. sz.

754. *Molnár Ferenc*. Andor. 1918. — *Ism. a. j. Élet* 34. sz. — Bálint Lajos. Világ 216. sz. — Császár Elemér. A Cél 633—638. l. — Faragó Jenő. M. Hirl. 186. sz. és Színház és Divat 32. sz. — Gellért Oszkár. Nyugat II. 459—465. l. — Goth Ernő. P. Lloyd 182. regg. sz. — Kázmér Ernő. Hét 33. sz. — Komor Gyula. Színház és Divat 33. sz. — *ly.* Uránia 261. l. — Sebestyén Károly. Bud. Hirl. 190. sz. — (*tb.*) Alkotmány 189. sz. — Urai Dezső. P. Hirl. 189. sz. — M. Figyelő II. 298. l. — Vasárn. Ujs. 34. sz. — Csongor. Uj Nemzedék 32. sz. — Lukács György. Husz. Száz. 38. köt. 253—257. l. — *B. K. Magy. Kultúra* XII. 198. l. — Várdai Béla. U. o. 333—337. l.
755. *Molnár Ferenc*. Ismerősök. 1917. — *Ism. B. Gy. Irod. Tört.* 368. l. — *b. j. Kath. Szemle* 55. sz. [Uj Idők 10. sz.]
756. *Molnár Jenő*. Egy kis bolt története. *Ism. M. Figyelő* I. 455. l.
757. *Molnár Jenő*. A mit csak ketten tudnak. — *Ism. B. E. Magy. Hirl.* 95. sz. — *c. Élet* 19. sz. — *ly.* Uránia 196. l. — *ns.* P. Napló 150. sz. — M. Figyelő I. 664. l. — Hét 17. sz.
758. *Moly Tamás*. A jöttment. 1918. — *Ism. Mohácsi Jenő. P. Lloyd* 128. reg. sz. — *S-i J. Pest. Journ.* 176. sz. — Vasárn. Ujs. 29. sz. — Füst Milán. Nyugat I. 840—846. l.
759. *Moly Tamás*. Három novella. — Az igazi élet. — *Ism. Füst Milán. U. o. I.* 840—846. l.
760. *Moly Tamás*. Vörösbegy. — *Ism. P. Loyd* 253. reg. sz. — Schöpfung Aladár. Nyugat II. 452. l. — Vasárn. Ujs. 36. sz.
761. *Móricz Zsigmond*. Fáklya. 1918. — *Ism. Bölöni György. Husz. Száz.* 37. köt. 354—357. l. — Trócsányi Dezső. Sárosp. Hirl. III. 31., 32. sz. és Dunántuli Prot. Lap 29. sz. — Berkes Imre. Nyugat II. 47—54. l. — Kázmér Ernő. Világ 106. sz. — Páll Rózsa. Nemz. Kultúra 35. sz. — *S. . . I. Pest. Journ.* 85. sz. — Milotay István. Levél Móricz Zsigmondhoz. Uj Nemzedék 17. és 30. sz.
762. *Móricz Zsigmond*. Szegény emberek és Árvalányok. — *Ism. r. r. Bud. Szemle* 177. köt. 59—62. l. — Hatvany Lajos. P. Napló 180., 181. sz. — Várdai Béla. M. Kultúra XI. 180. l.
763. *Nagy Endre*. Erdély fia. — *Ism. Császár Elemér. A Cél* 575. l.
764. *Nagy Endre*. A Mágócsy-csirkék története. — *Ism. Császár Elemér. U. o.* 575. l.
765. *Nógrády László*. A mese. 1917. — *Ism. Elek Oszkár. Bud. Szemle* 175. köt. 469—472. l. — Ganyó Vilmos. M. Gyógypedag. 94—96. l. — Király György. Irod. tört. Közlem. 435. l. — Lakatos Pál. M. Pædag. 318—322. l. — Nagy L. megjegyzése. U. o. 429. l. — Nógrády L. válasza. U. o. 430. l. — Lakatos L. viszonzválasza. U. o. 431—436. l. — Fodor M. «Bírálat-e vagy íerántás?» A Gyermekek 314. l. — Fodor Márk. U. o. 302—308. l. — Tolnai Vilmos. Nemz. Nőnevelés 74. l.
766. *Nógrády László*. Az új ponyvairódalom. A Gyermekek 150—162. l.
767. *Nyáry Andor*. János. — *Ism. ő. Bud. Hirl.* 87. sz.
768. *Nyékhegyi István*. A lányok. — *Ism. Hét* 50. sz.
769. *Oláh Gábor*. Laura fátyola. — *Ism. Lám Frigyes. M. Kultúra* XI. 505—507. l. — Kosztolányi Dezső. P. Napló 94. sz. — *c. Élet* 20. sz.

770. *Oláh Gábor*. Balgatag szerelem. — *Ism. Lám Frigyes. M. Kultúra* XI. 559. l.
- 770a *Oláh Gábor*. Két testvér. 1918. — *Ism. Szalay Mátyás. Magy. Kultúra* 44. l.
771. *Oláh Gábor*. A magyar regény. *Komáromi Hírl.* 10., 11. sz. és *Virradat* 8., 12. sz.
772. *Oláh Istvánné*. Versek. 1917. — *Ism. (S. E.) Közművelődés. (S. A. Ujh.)* 9. sz.
773. *Pajzs Elemér*. Az agglégény Pinterics. Regény. — *Ism. K. E. Világ* 41. sz. — *Nagy László. Jelenkor* 126. l. — *F. Gy. Hét* 1. sz.
774. *Pakots József*. A bolond ember. — *Ism. a-a. Világ* 41. sz. — *Színház és Divat* 8. sz.
775. *Pakots József*. Gyerekek. — *Ism. Iván Ede. M. Figyelő* II. 88—90. l.
776. *Pakots József*. Fejedelmi kaland. — *Ism. S. . . I. Pest. Journ.* 176. sz.
777. *Papp Ferencz*. Titkári jelentés. (Budapesti Phil. Társ. 43. közgyűlés. 1918. febr. 9.) *EPHk.* 153—156. l.
778. *Pap Zoltán*. Rekviem. Iza emlékezete. 1918. — *Ism. Lakatos Vince. Kath. Szemle* 766. l. — *a. j. Élet* 22. sz. — *(tb.) Alkotmány* 106. sz. 15. l. — *Hét* 15. sz. — *Vasárn. Ujs.* 15. sz.
779. «Pápainé» népballada. *Ethnogr.* 243—245. l.
780. *Pártos Zoltán*. Fekete ködök alatt. — *Ism. c. Élet* 2. sz. — *Schöppfin Aladár. Nyugat* I. 74. l.
781. *Pásztor Árpád*. Őszi szántás. — *Ism. Schöppfin Aladár. U. o. I.* 895. l. — *T. J. M. Hírl.* 95. sz. — *Hét* 22. sz. — *Vasárn. Ujs.* 17. sz. — *Csongor. Új Nemzedék* 14. sz.
782. *Pásztor József*. A nászhajó. — *Ism. Brisits Frigyes. M. Kultúra* XII. 462. l. — *c. Élet* 2. sz.
783. *Pásztor József*. Az ügyetlen. 1917. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 45. l.
784. *Pásztor József*. Legyen férfi a párom. 1918. — *Ism. r. r. Bud. Szemle* 178. köt. 78—80. l. — *Szira. M. Kultúra* 43. l. — *c. Élet* 47. sz.
785. *Pásztor József*. Rangosan. — *Ism. a. j. Élet* 19. sz. — *Brisits Frigyes. Kath. Szemle* 575. l. — *Kovács Dezső. M. Kultúra* XI. 507—509. l. — *Hét* 30. sz. — *M. Figyelő* II. 302. l. — *r. r. Bud. Szemle* 178. köt. 75—78. l.
786. *Payr Sándor*. A reformáció lantosai. *Egyh. Élet* VI. 3. sz.
787. *Pekár Gyula*. Don Juan. 1917. — *Ism. K. Gy. Bud. Szemle* 175. köt. 148—151. l.
788. *Pekár Gyula*. Hatalom. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 45. l.
789. *Pekár Gyula*. A szép Pongrátné krinolinja. 1917. — *Ism. M. Figyelő* I. 329. l. — *K. Gy. Bud. Szemle* 175. köt. 148—151. l. — *ly. Uránia* 28. l. — *Vasárn. Ujs.* 10. sz.
790. *Pekár Gyula*. A mezitlábos grófkisasszony. 1918. — *Ism. Magy. Figyelő* I. 663. l. — *K. Gy. Bud. Szemle* 175. köt. 148—151. l. — *a. j. Élet* 14. sz. — *Vasárn. Ujs.* 37. sz.
791. *Pekár Károly*. Magyar Kultúra. 1917. — *Ism. Czeke Marianne Századok* 194—196. l. — *Keller Imre. Tanáregyl. Közl.* 51 köt. 404. l.

792. *Peterdi Andor* költeményei. — *Ism. Halasi Andor. Esztendő.* Nov. 144—146. l. — *Polgár Géza. Az Ujság* 175. sz. — *R. M. Magy. Figyelő* II. 195. l. — *r. Hét* 13. sz. — *Molnár Ernő. Ársidó Szemle* 24. sz.
793. *Petőfi Sándor* összes költeményei. Bevezetéssel ellátta *Kardos Albert*. 2. kiad. 1916. — *Ism. V. M. Irodalomtört.* 97. l.
794. *Pilisí Lajos. Dekroá Viktor* csodálatos élete. — *Ism. Kázmér Ernő. Hét* 41. sz. — *B-a L-s. Világ* 218. sz. — *Bölöni György. U. o.* 222. sz.
795. *Pintér Jenő. Irodalomtörténetem* befejezése. (Kivonat.) *Akad. Értes.* 13—19. l.
796. *Pintér Jenő. A Karátsonyi-jutalom. 1858—1918.* *Akad. Értes.* 407—413. l.
797. *Pogány Kázmér. A százkötetes könyvtár. Alkotmány* 118. sz.
798. *Pokorny Margit. A föld.* — *Ism. a. j. Élet* 3. sz. — *Várdai Béla. M. Kultura* XI. 178. l.
799. *Póli István Jovenianusa. Közli György Lajos. Irod. Tört. Közlem.* 181—190. l.
800. *Protestáns Esték.* 1916. — *Ism. Rácz Lajos. EPhK.* 425. l.
801. *Pruzsinszky Pál. Néhány polemikus írónk az ellenreformáció korában. Lelkészegyesület* 11—16., 19., 21., 24., 25. sz.
802. *Pusztafi Jenő. Típegék-topogók.* — *Ism. Hét* 37. sz.
803. *Radnai Miklós. Az infansnő születésnapja. Némajáték 3 képben. Szövegét Wilde Oskár meséjéből és a zenét írta —. Először adták a m. kir. operában ápr. 26.*
804. *Rajka László. Heliodorus Aithiopikájának feldolgozása a magyar irodalomban.* 1917. — *Ism. Thienemann Tivadar. EPhK.* 229—231. l. [U. o. 421. l.]
805. *Rákosi Jenő. A magyarságért. Budapest.* — *Ism. Zolnai Béla.*
806. *Rákosi Viktor. Palozsnaky Tamás.* — *Ism. Bud. Hírl.* 241. sz. — *Vasárn. Ujs.* 52. sz.
807. *Rákosi Viktor. Új fakesztek.* — *Ism. ly. Uránia* 28. l.
808. *Rákosi Viktor. Don Karaszko.* — *Ism. ly. U. o.* 28. l.
809. *Ráskai Ferencz. A csoda majom.* — *Ism. Hét* 5. sz.
810. *Rbz. Szerzők, kik petrezselymet árulnak. Új Nemzedék* 16. sz. (Hatvany Lajos: A nyom, Karinthy Fr.: A bűvös szék, Szini Gy.: Ikercsillagok, Lovász K.: A szamár című darabokról.)
811. *Rbz. Kormánybiztost küldenek az Akadémiába? Új Nemzedék* 39—40. sz.
812. *Rédei Tivadar. A «forradalom» költői. Élet* 49. sz.
813. *Reményik Sándor. Fagyöngyök.* — *Ism. Hét* 29. sz. — *Vasárn. Új.* 32. sz.
814. *Remethey Fülöp. Doberdói dárídókon.* — *Ism. Antal István. Egyet. Lapok* 31. évf. 2. sz.
815. *Riedl Frigyes. A «kölesdi harcokról» című ballada. Irodalomtört.* 128—134. l. Megjegyzés erre. *Virradat* 47. sz. 8. l.
816. *Salgó Ernő. Írók és szindarabok.* 1916. — *Ism. Gálos Rezső. EPhK.* 59—61. l.
817. *Sándor Endre. Boldogság.* 1918. — *Ism. Hatvany Lajos. P. Napló* 57. sz. — *Kosztolányi Dezső. Esztendő. Máj.* 125. l. — *Lengyel Menyhért. Nyugat* I. 703 l. — *Hét* 8. sz.

818. Sárospataki könyvtár XVII. századi verseskönyv töredéke. Közli Harsányi István. Irod. Tört. Közlem. 72—87. l.
819. *Schermann Egyed*. Adalékok az állami könyvcenzura történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig. (Kivonat.) Szt. Istv. Akad. Értes. 144—153. l.
820. *Schöppflin Aladár*. Magyar Írók. 1917. — Ism. s. Bud. Szemle 174. köt. 150—155. l. — Zolnai Béla. Irodalomtört. 61—65. l. — A. L. Kath. Szemle 90—92. l.
821. *Sebők Zsigmond*. Szinfoltok. — Ism. Mátyás Gyula. M. Figyelő I. 440—442. l.
822. *Sebők Zsigmond*. A milliomos fia. — Ism. b. j. Kath Szemle 54. sz.
823. *Sík Sándor* költeményei. — Ism. k. l. Bud. Szemle 174. köt. 465—469. l.
824. *Simai Ödön*. Adalékok a nyelvemelő társaságok történetéhez. Irod. Tört. Közlem. 397—403. l.
825. *Sólymos Bea*. Evák és Ádámok. — Ism. Hét 13. sz. — *Gye*. Virradat 29. sz.
826. *Solymossy Sándor*. A Toldi-mondához. Ethnogr., 29. évf. 1—22. l. (Külön is. 8-r. 24 l.)
827. *Somlay Károly*. Nyári menyasszony. — Ism. Baros Gyula. Bud. Szemle 176. köt. 476—478. l.
828. *Somló, Karl*. Ungarische Lieder. Ein Reigen zeitgenössischer ungarischer Dichter. Aus dem Ungarischen ins Deutsche übertragen. Vorwort von Leo Heller. Leipzig, 1918. Xenien Verlag. (8-r. 79 l.) — Ism. a-a. Élet 33. sz.
829. *Surányi Miklós*. A szent hegy. — Ism. Alexander Bernát. P. Lloyd 8. reg. sz. — Dömötör István. M. Figyelő I. 181—183. l. — r. r. Bud. Szemle 174. köt. 139—144. l. — *S. i. J.* Pest. Journ. 85. sz. — Schöppflin Aladár. Nyugat I. 72. l. — V. B. Magy. Kultura XI. 85—87. l. — Lengyel irónő. (Jaroszevska) Hét 38. sz. — Lendvai István. Új Nemzedék 1. sz. 33. l.
830. *Surányi Miklós*. A trianoni páva. Lengyel irónő. (Jaroszevska.) Surányi Miklósról. Hét 38. sz.
- 830a *Surányi Miklós*. Kantate. — Ism. r. r. Bud. Szemle. 177. köt. 232—236. l.
831. *Szabó Dezső*. Napló és elbeszélések. — Ism. ss. Élet 49. sz. — Kázmér Ernő. Hét 48. sz.
832. *Szabó Dezső*. Nincs menekvés. Regény. — Ism. Fenyő Miksa. Nyugat I. 613. l.
833. *Szabó Endre*. Cigányország. Anekdoták magyar írók és művészek életéből. Virradat 24—52. sz.
834. *Szabolcsi Lajos*. A csillag fia. — Ism. Halasi Andor. Esztendő. Nov. 146. l. — Hét 36. sz.
835. *Szalay Máttyás*. Népszerűsítő regénykiadások. M. Kultura XI. 82—85. l.
836. *Szász Károly*. Elnöki megnyitó. (M. Irod. Tört. Társ. VI. rendes közgyűlésén.) Irodalomtört. 241—248. l.
837. *Szász Piroska*. Lehullóban. — versei. — Ism. p. g. Az Ujság 149. sz. — Vasárn. Ujs. 18. sz. — Csongor. Új Nemzedék 16. sz. — s. Bud. Szemle 177. köt. 68—70. l.

838. Szávay Zoltán. Játék egy pár régi rímmel. — *Ism. R. R. E. Nemz. Kultúra* 19. sz.
839. Szederkényi Anna. A tengernek egy csöppje. — *Ism. S. . i J. Pest. Journ.* 176. sz. — *a. j. Élet* 24. sz. — *Hét* 29. sz. — *M. Figyelő* II. 48. l. — *Uj Idők* 24. sz. [53. l.]
840. Szederkényi Anna. Lángok, tüzek. — *Ism. b. j. Kath. Szemle*
841. Szederkényi Anna. Hill Mária. — *Ism. Schöppfin Aladár. Nyugat* I. 70. l.
- 841a. Szederkényi Anna. Sasok ha találkoznak. 1918. — *Ism. Cs. E. Bud. Szemle* 178. köt. 72—74. l.
842. Szélényi Ödön. Egy vidéki irodalmi társaság a XIX. század elejéről. *Uránia* 266—268. l. (A Kishonti ev. esperességi tudományos társaság.)
843. Szélpál Árpád. Tüntetés. — *Ism. Hét* 44. sz. — Halasi Andor. *Eszkendő. Jan.* 146—149. l.
844. Szemelvények drámai művekből az Országos M. Kir. Színművészeti Akadémia növendékei használatára. Összeállította: az Országos M. Kir. Színművészeti Akadémia igazgatója és tanári kara. Budapest, 1917. egyet. ny. (8-r. 567 l.)
845. Szemere György. A Bikkfalvy-kuria. — *Ism. ő. Bud. Hirl.* 200. sz. — *r. r. Bud. Szemle* 176. köt. 478—480. l. — *Hét* 16. sz. *S. . i J. Pest. Journ.* 128. sz.
846. Szemere György. Két leány. — *Ism. a. j. Élet* 19. sz. — *b. j. Kath. Szemle* 49. sz. — *Vasárn. Ujs.* 12. sz. — *S. . i J. Pest. Journ.* 128. sz.
847. Szenes Béla. A Kristóf-téri Kolumbusz. Színház és Divat 8. sz. — Csongor. *Uj Nemzedék* 14. sz.
848. Szép Ernő. Emlék. — *Ism. Bálint Lajos. Világ* 41. sz. — Gaal Gábor. *Jelenkor* 117—120. l. — Mohácsi Jenő. *Eszkendő. Márcz.* 162—164. l. — Tóth Árpád. *Nyugat* I. 284—291. l.
849. Szép Ernő. A jázminok illata. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 56. l.
850. Szép Ernő. Lila akác. Regény. (P. Napló.) Irodalmi nyelvéről Simonyi Zsigmond. *Nyelvőr* 77. l.
851. Sz. Szigethy Vilmos. Bórszobor. Szegedi kabaré. — *Ism. d. o. Virradat* 23. sz.
852. Szilágyi Géza. Meny, pokol, háboru. — *Ism. Tóth Árpád. Nyugat* I. 168—188. l. — *Magy. Figyelő* I. 221. l. — *Vasárn. Ujs.* 3. sz. [144—146. l.]
853. Szilágyi Géza. Vitustánc. — *Ism. Földi Mihály. Esztendő. Jan.*
854. Szini Gyula. Porcellán-muzsika. — *Ism. Császár Elemér. A Cél* 572—574. l. — *c. Élet* 49. sz. — Schöppfin Aladár. *Nyugat* I. 185. l. — *Vasárn. Ujs.* 1. sz.
855. Szini Gyula. Szivárvány. — *Ism. Uj Idők* 7. sz.
856. Szinnyi Ferencz. Jelentés az 1917. évi Kóczán-pályázatról. *Akad. Értes.* 289—294. l.
857. Szlávik Mátyás. Az eperjesi «Erdei lak» költői versenye. *Eperjesi Lapok* 43. sz.
858. Szöllösi Zsigmond. Párbaj a korzón. — *Ism. (lgy.) Az Ujság* 77. sz. — *a. j. Élet* 14. sz. — Kovács Dezső. *M. Kultúra* XII. 137. l. — *Hét* 13. sz. — *Magy. Figyelő* II. 188. l. — *Vasárn. Ujs.* 21. sz.

859. *Szomory Dezső*. Harry Russel-Dorzen. A francia hadszínterről. 1918. — *Ism.* Mohácsi Jenő. P. Lloyd 168. reg. sz. — *-án* Az Ujság 78. sz. — *B. L. Magy. Hirl.* 53. sz. — Havas Gyula. Nyugat I. 932–936. l. — Világ 59. sz. — *l. i.* Uj Nemzedék 4. sz.
860. *Szomory Dezső*. Az isteni kert. — *Ism.* a. j. Élet 14. sz.
861. *Szomory Dezső*. II. József császár. Színmű 4 felv. Először adták a Nemzeti Színházban ápr. 5. [színházban okt. 12.]
862. *Szomory Dezső*. Matuska. Színmű 3 felv. Először adták a Vig-
863. *Szügyi József*. Énekeskönyvünk s az új próbaénekes könyv statisztikája. Debrecz. Protest. Lap 26–29. sz.
864. *Tabéry Géza*. Át a Golgothán. — *Ism.* Sz. K. Hét 12. sz.
865. *Tabéry Géza*. Forradalmi versek. — *Ism.* K. E. U. o. 50. sz.
866. *Tábori Piroska*. Halk muzsika. — *Ism.* U. o. 6. sz.
867. *Tarczai György*. Vitus mester álma. 1918. — *Ism.* Lám Frigyes. Kath. Szemle 953–955. l. és Uj Nemzedék 33. sz. — *m.* Élet 26. sz.
868. *Tersánszky Józsi Jenő*. Kisérletek, ifjúság. — *Ism.* Schöpplin Aladár. Nyugat II. 703. l. — Vasárn. Ujs. 44. sz.
869. *Toma István*. A hegyaljai diákok. — *Ism.* n. l. A Gyermek 156. l.
870. *Tordai Anyos*. A vén honvéd álma. — *Ism.* K. M. Néptanít. Lapja 28. sz.
871. *Tormay Cecile*. Viaszfigurák. — *Ism.* Alexander Bernát. P. Lloyd 77. sz. — Csongor. Uj Nemzedék 9. sz. — Horváth János. M. Kultura XI. 413–415. l. — *G. Gy.* M. Figyelő I. 442–444. l. *P. Á. E.* Virradat 23. sz. — (*Sn.*) Bud. Hirl. 75. sz. — *SS.* Élet 16. sz. — *S...i J.* Pest. Journ. 128. sz. — Vasárn. Ujs. 16. sz. — Uj Idők 11. sz.
872. *Tormay Cecile*. Emberek a kövek között. — *Ism.* Berde Mária. Prot. Szemle 322–328. l. — Csongor. Uj Nemzedék 9. sz.
873. *Török Gyula*. Porban. 1918. — *Ism.* a. j. Élet 2. sz. — Császár Elemér. A Cél 243–245. l. — Gellért Oszkár. Nyugat I. 426–429. l. — Góth Ernő. P. Lloyd 52. reg. sz. — Harsányi Zsolt. P. Napló 2. sz. — *k. l.* Bud. Szemle 176. köt. 313–315. l. — Nógrády László. M. Kultura XI. 226–229. l. — *S...i J.* Pest. Journ. 85. sz. — *Sz. K.* Hét 2. sz. — Magy. Figyelő I. 184. l. — Vasárn. Ujs. 4. sz. — Lendvai István. Uj Nemzedék 1. sz. 33. l. — *P. Á. E.* Virradat 2. sz.
874. *Török Gyula*. Szerelmes szívünk. *Ism.* Hervay Frigyes. Magyarország 6. sz. — Kállay Miklós. Esztendő. Jun. 123–126. l. — Gellért Oszkár. Nyugat I. 426–429. l. — *a. j.* Élet 6. sz. — Hét 12. sz. — *M.* Figyelő I. 665. l.
875. *Török Gyula*. A zöldköves gyűrű. — *Ism.* Boros Ferenc. Élet 25. sz. — Góth Ernő. P. Lloyd 176. reg. sz. — *k. l.* Bud. Szemle 176. köt. 310–313. l. — *S. A.* Pesti Napló 151. sz. 11. l. — *Sz. K.* Hét 26., 27. sz. — (*tb.*) Alkotmány 142. sz. — Magy. Figyelő II. 190. l. — Vasárn. Ujs. 23. sz. — Dóczy Jenő. Uj Nemzedék 27. sz. — *r. r.* A Cél 59–64. l.
876. *K. Török Miklós*. A katolikus sajtó jövője. Élet 49. sz.
877. *Tuba Károly*. Álmodok hegedűjén. — versei. — *Ism.* Drozdy Győző. Nemz. Kultura 2. sz. — *K. m.* Néptan. Lapja 7. sz.

878. *Ujhelyi Nándor*. Tabán. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 54. l.
879. *Ujhelyi Nándor*. Egy férfi szerelmei. — *Ism. Kázmér Ernő. Hét* 37. sz.
880. *Ujvári Péter*. Astarte temploma. — *Ism. N. B. Virradat* 50. sz.
881. Ungarn. Ein Novellenbuch. Herausg. von Stefan J. Klein. München, Berlin, 1917. — *Ism. Gr. Irod. tört. Közlem.* 238. l.
882. *Váczy János*. Mutatvány a M. N. Múzeum országos Széchenyi-könyvtárában őrzött irodalmi levelestár készülő katalógusából. *Könyvszemle* 14—38. l. [190. l.]
883. *Vajda Ernő*. A majomember. — *Ism. Havas Gyula. Nyugat* I.
884. *Vajda György*. Haláltánc. — *Ism. Füst Milán. Nyugat* II. 856. l.
885. *Vándor István*. Balassa Bálint szerelmei. 1917. — *Ism. B. Gy. Irodalomtört.* 228. l. — *b. j. Kath. Szemle* 54. l.
886. *Vándor Iván*. Az arany madár. — *Ism. r. r. Bud. Szemle* 176. köt. 469—471. l. — *sz. Élet* 21. sz. — *Hét* 16. sz. — *Magy. Figyelő* II. 301. l.
887. *Váradi Antal*. Elmult időkből. 1917. — *Ism. B. Gy. Irodalomtört.* 232. l. — *Gálos Rezső. Irod. tört. Közlem.* 227. l.
888. *Varga Hugó*. Szibéria. — *Ism. K. E. Hét* 50. sz.
889. *Várnai Zseni*. Anyaszív. — *Ism. Kázmér Ernő. Hét* 46. sz.
890. *Váth János*. Pannontenger csillaga. Szombathely. — *Ism. Várdai Béla. M. Kultúra* XII. 397—401. l. — *Tarczai György. Kath. Szemle* 956. l.
891. *Veér Imre*. Lygeia. — *Ism. M. Figyelő* I. 186. l. — *Periaky. Alkotmány* 35. sz. — *Hét* 1. sz.
892. *Veér Imre*. Ovidius. A szerelem művészete. — versei. 1917. — *Ism. Gaál László. EphK.* 85—89. l.
893. XVII. és XVIII. századi verses találós mesék a sárospataki könyvtárból. Közli Harsányi István. *Irod. tört. Közlem.* 315—321. l. [Ujság 173. sz.]
894. *Véssi Margit*. Utközben. — *Ism. M. Figy.* I. 656. l. — *h. r. Az*
895. *Voinovich Géza*. Jelentés az 1917. évi Vojnits-jutalomról. *Akad. Értes.* 81—83. l.
896. *Voinovich Géza*. Jelentés az 1917. évi Karátszonyi-pályázatról. *Akad. Értes.* 97—100. l.
897. (Vörösmarty-Akadémia.) *Móricz Zsigmond*. A magyar kultúra él. — elnöki megnyitója a Vörösmarty-Akadémia alakuló ülésén. *P. Hirl.* 283. sz. [Virradat 76. sz.]
898. *Boros Ferenc*. Vörösmarty-Akadémia. *Élet* 49. sz. — *Nagy Lajos.*
899. *Rbz.* A Vörösmarty-Akadémia megalakulása. *Bud. Hirl.* 283. sz.
900. *Weber, A.* Die literarischen Beziehungen zwischen Ungarn und Deutschen. *Illustr. Ztg.* 3904. sz.
901. *Zemplényi Klára*. Egy elkésett ember évei. — *Ism. Szira Béla. M. Kultúra* XII. 401—403. l. — *Hét* 47. sz.
902. *Zivuska Jenő*. A vak Lorenzo. — *Ism. ő. Bud. Hirl.* 87. sz.
903. *Zsigmond Ferenc*. A magyar irodalomtörténetírás munkája 1917-ben. *Irodalomtört.* 283—298. l. [Vasárn. Ujs. 7. sz.]
904. *Zsoldos László*. Az ürge. — *Ism. Császár Elemér. A Cél* 571. l. —
905. *Zsoldos László*. A boldogság szigete. — *Ism. ő. Magy. Hirl.* 53. sz.
906. *Zsuzsanna Mária*. Arany bárkán, ezüst vizeken. — *Ism. h. a Az Ujság* 2. sz. — *Vasár. Ujs.* 1. sz.

3. Egyes trók.

907. (Abonyi Á.) *Vértessy Gyula és Gyalui Farkas*. Abonyi Árpádról. P. Hirl. 176. sz.
908. (Abonyi L.) *Schwarcz Hajnalka*. Abonyi Lajos. 1917. — *Ism. Elek Oszkár. Irodalomtört.* 99. l. — *Király György. Irod. tört. Közlem.* 228. l. — *Lásd* 1102. sz. a. is.
909. (Ady E.) *B. L. Ady Endre könyvei*. Színház és Divat 38. sz. (A halottak élén.) [190—194. l.]
910. *Balázs Béla*. Ady Endre és a háború. Husz. Század 38. köt.
911. *Böloni György*. Ady, az örökké élő. Világ 210. sz.
912. *Boross László*. Ady Endre és az új magyar lira. Ma 10. sz.
913. *Farkas Imre*. Három költő Debreczenben. P. Napló 116. sz. (Csokonai, Szabolcska Mihály, Ady Endre.)
914. *Krúdy Gyula*. A szomorú Ady. Déli Hirl. 263. sz.
- 914a. *Móricz Zsigmond*. Ady Endre. Szilágysomlyó 6. sz.
915. *Rozványi Vilmos*. Ady Endre. Thalia 1919. 65—68. l.
- 915a. *Schöpplin Aladár*. Ady Endrénél. Esztendő jan. 133—136. l.
916. *Schöpplin Aladár*. A halottak élén. (Ady Endre háborús költészetéhez.) Nyugat II. 825—828. l.
917. *Zsolt Béla*. Ady Endrénél. Komáromi Ujs. 47. sz.
918. (Ágai A.) *Gerő Ödön*. Ágai Adolf. Izr. Irod. Társ. 1918. Évkönyv. 52—66. l.
919. *Kéky Lajos*. Ágai Adolf. (1836—1916.) Bud. Szemle 173. köt. 189—221. l.
920. (Amade.) *Gálos Rezső*. Jegyzetek Amade László költeményeihez. Irodalomtört. 309—311. l.
921. (Ambrus Z.) *Szinnyei Ferencz*. Ambrus Zoltán. Irodalomtört. 6—30., 105—127. l.
922. (Andor J.) *Anka János*. Cyprián halála. Alkotmány 237. sz.
923. *Anka János*. Andor József emlékezete. Élet 42. sz.
924. *Boros Ferenc*. Andor József. 1871—1918. Élet 42. sz. — *Csongor. Új Nemzedék* 36. sz. — *Perlaky*. Alkotmány 237. sz. — *Brisits József*. Magy. Középiskola 298. l.
925. *Mihályfi Akos*. Andor József emlékezete. Alkotmány 239. sz.
926. *Tarczai György*. Emlékezés Cyprianra. Élet 42. sz.
927. (Apponyi B.) *Hegedűs István*. Apponyi Balázs latin zsoltárkönyve. EPhK. 1—16. l.
928. (Aranka.) *Perényi József*. Aranka György Magyar Nyelvnevelő Társasága. Irod. tört. Közlem. 14—59., 143—158. l. (Külön is. 8-r. 63 l.)
929. (Arany J.) *Arany, Johann*. Die Festschänder. Übers. von Friedrich Lam. Nord u. Süd 167. Bd. 79. l. — *Ritter Bor. U. o.* 195. l.
930. *Arany, Johann*. Szibinyáni Jank. Übers. von Andor Spóner. Karpathen-Post 1. sz.
931. *Baros Gyula*. Arany, Petőfi és a ponyvairodalom. Könyvszemle 154—180. l. (Külön is.) — *Ism. B. A. Ethnogr.* 300. l.
932. *Barta Lajos*. Arany János anyja. Világ 192. sz.
933. *Binder Jenő*. Arany emlékezete. Tanáregyl. Közl. 51. köt. 210—224. l.

- 933a. *Baros Gyula*. Arany, Petőfi és a ponyvairódalom. Könyvszemle 154—180. l.
934. *Dömötör György*. Arany ünnepén. Hajdúszoboszló, 1917. Plohnny. (8-r. 19 l.)
935. *Elek Oszkár*. «A walesi bárdok» tárgyának első megemlézése irodalmunkban. Irodalomtört. 175. l.
936. Emlékfüzet Arany János születésének 100. évfordulójára. 1917. — *Ism. h. r. r.* EPhK. 175. l. — *V. M.* Irodalomtört. 225. l.
937. *Fest Sándor*. Arany János balladáihoz. EPhK. 452. l.
938. *Földessy Gyula*. Arany János, az ember és a költő. 1917. — *Ism. Jaulusz Ilona*. EPhK. 426. l. — *Császár Elemér*. Irod. tört. Közlem. 123. l. — *S—a. Tanáregyl.* Közl. 51. köt. 273. l. — *Perényi József*. Irodalomtört. 316—319. l.
939. *Hajnóci Iván*. Arany János: Néma bú c. költeményéhez. Irodalomtört. 48—51. l. — *Lásd* 960. sz. a. is.
940. *Heller Bernát*. A Nibelungének hatásának további nyoma Toldi Szerelmében. EPhK. 264—267. l.
941. *Heller Bernát*. Még egy szalontai változat Arany János víg legendájának, «A hegedű»-nek tárgyához. Ethnogr. 295. l.
942. *Hetteszheim Ernő*. Arany uralomra jutása. — *Ism. Medveczky Károly*. Debreczeni Képes Kalendárium 1918. 48—50. l.
943. *Kardos Lajos*. Arany János Bolond Istókja. — *Ism. Medveczky Károly*. U. o. 47. l.
944. *Kéký Lajos*. Tanulmányok Arany János epikájáról. 1917. — *Ism. Zsigmond Ferencz*. EPhK. 422—424. l. — *Velezdi Mihály*. Irodalomtört. 230. l.
945. Költőink elfelejtett versei. Közli Tolnai Vilmos. Irod. tört. Közlem. 321. l. (Vörösmarty, Vachott S.; Garay, Arany J.)
946. *Leffler Béla*. Arany János három költeménye svéd nyelven. Irodalomtört. 221—223. l.
947. *Mados György*. Gondolatok a csonkatorony árnyékában. Virradat 43. sz.
948. *Nagy Lajos*. Adalékok Arany nyelvi hatásához. Nyelvőr 31—33. l.
949. *Négyesy László*. Arany. 1917. — *Ism. Zlinszky Aladár*. EPhK. 51. l. — *Dittrich Vilmos*. Irodalomtört. 315. l.
950. *Petrován Oszkár*. Arany János kisebb epikai töredékei. 1916. — *Ism. Perényi József*. Irodalomtört. 87—89. l.
951. *Pitroff Pál*. Arany János és a harmonia. 1917. — *Ism. b. j.* EPhK. 460. l.
952. *Radnai Oszkár*. Arany János nőalakjai. 1917. — *Ism. Tordai Grail Erzsi*. Nemz. Nevelés 79. l.
953. *Radó Antal*. Arany ríme. Bud. Szemle 176. köt. 217—241. l.
954. *Riedl Frigyes*. Arany lelki élete. (Magyar Könyvtár 894.) Budapest, 1918. Lampel R. (16-r. 31 l.) 40 fill. — *Ism. R. Magyar Figyelő* II. 85. l. — *Várdai Béla*. M. Kultura XI. 554. l. — *Vasárn. Ujs.* 20. sz.
955. *Riedl Frigyes*. Arany és Turgényev. Irodalomtört. 1—5. l.
956. *Simai Ödön*. Arany János újításai első műveiben. M. Nyelv 265—269. l.
957. *Solymossy Sándor*. A «Bajusz» adoma keletkezése. Ethnographia 133—142. l.

958. *Szendrey Zsigmond*. Arany néhány költeményéről. Irodalomtört. 215—217. l.
959. *Szigetvári Iván*. Arany Toldija szerkezetéről. EPhK. 269. l.
960. *Tolnai Vilmos*. Arany János: Néma bú c. költeményéhez. Irodalomtört. 48. l. — Lásd 939. sz. a. is.
961. *Tolnai Vilmos*. Főzik a kapcáját, bocskorát. Ethnogr. 290. l.
962. *Tolnai Vilmos*. Arany János: «Eh!...» c. költeményéhez. Irodalomtört. 172. l.
963. *Zoltvány Irén*. Arany János emlékezete. — Ism. Brisits Frigyes. EPhK. 61. l.
964. *Zsigmond Ferenc*. Arany János emlékezete. Orsz. reform. Tanár-egyl. 1917/18. évkönyve 66—75. l. — Lásd 1014., 1315., 1355., 1376., 1378. sz. a. is.
965. (Babits.) *Boros Ferenc*. Beszélgetések Babits Mihálynál. Élet 47. sz.
966. *Reményik Sándor*. Babits Mihály. Erdélyi Szemle 24. sz.
967. (Bajza.) *Szücsi József*. Bajza Vándor-ának forrása. Irodalomtört. 51—53. l. — Lásd 94. sz. a. is.
968. (Baksay S.) *Détsy Erzsébet*. Baksay Sándor mint elbeszélő. 1917. — Ism. Király György. Irod. tört. Közlem. 229. l. — Lásd 1336. sz. a. is.
969. (Balassa B.) *Takáts Sándor*. A költő és a bányászgazda. Bud. Hírl. 189. sz. (Balassa Bálint és Göppel Dániel bojczabányai bányászgazda vizsályáról.)
970. (Bárány P.) *Simai Ödön*. Bárány Péter Magyar Psychológiája. M. Nyelv 15—17. l.
971. (Bede J.) *Milotay István*. Bede Jób. Uj Nemzedék 15. sz.
972. (Bél M.) *Szigeti Ilona*. Bél Mátyás német nyelvtana. Budapest, 1918. Pesti könyvny. (8-r. 16 l.)
- 972a. *Benkő J.* — Lásd 673. sz. a.
973. (Beöthy Zs.) *A. Gy. Beöthy Zsolt*. Komár. Ujs. 36. sz. — Bud. Hírl. 202. sz. — a. j. Élet 36. sz. — e-l. Hét 36. sz. — Világ 203. sz. — Pest. Journ. 205. sz. — Lőrinczy György. Komár. Ujs. 38. sz. — Hatvany Lajos. P. Napló 204. sz.
974. *Bódiss Jusztn*. Apróságok Beöthy Zsoltnak komáromi tanuló-éveiből 1858—62-ig. Komár. Ujs. 36. sz.
- 974a. *Mitrovics Gyula*. Beöthy Zsolt mint szépirod. Bud. Szemle 178. köt. 1—27. l.
975. (V. Bereczk Gy.) *Batta István*. Adalékok V. Bereczk György naplójához. Századok 443. l.
976. (Bessenyei.) *Zolnai Béla*. Az Agis-kérdéshez. EPhK. 168—171. l.
977. (Bethlen M.) *Angyal Dávid*. Bethlen Miklós és Prévost abbé. EPhK. 77. l.
978. (Bezerédi J.) *Gaal Jenő és Angyal Dávid*. Jelentés Bezerédy életrajzáról. Akad. Értes. 413—419. l.
979. *Bodnár István és Gárdonyi Albert*. Bezerédy István (1796—1856). I. kötet. (Magyar Történelmi Életrajzok 34. évf. 1—5. füz.) Budapest, 1918. (8-r. 391 l.)
980. (Biró L.) *Bálint Lajos*. Biró Lajos. Színház és Divat 5. sz.
981. Apróságok a «Hotel Imperial» előadásairól. Színház és Divat 5. sz.
982. *Gellért Oszkár*. Biró Lajos, a publicista. Nyugat II. 799—805. l.

983. Hotel Imperial. (Beszélgetés Biró Lajossal, Fedák Sárival, Törzs Jenővel.) Színház és Divat 5. sz.
984. *Magyar Lajos*. Biró Lajos. Egyenlőség 2. sz.
985. (Bocatius.) *Janson Vilmos*. Bocatius János élete és munkái. Budapest, 1918. Élet ny. (8-r. 70 l.)
986. (Bólyai F.) *Bólyai Farkas* levele Kendeffy Ádámhoz. Közli Batta István. Akad. Értes. 331—333. l.
987. (Bólyai J.) *Batta István*. Adalékok Bólyai János életéhez. Akad. Értes. 444—445. l. [János.]
988. *De Vries, H.* Ein grosser Ungar. P. Lloyd 195. reg. sz. (Bólyai
989. *Bródy S. Harsányi Zsolt*. Mit csinál Bródy Sándor és mit csinál Molnár Ferenc? Színház és Divat 9. sz.
990. *Roboz Imre*. Bródy Sándor és néhány színésznő. Budapest, 1918. (8-r. 93 l.) 3 kor.
991. *Roboz Imre*. Bródy Sándor falusi életképe. (Egy elkéssett, de őszinte kritika A tanítónőről.) Uj Nemzedék 36. sz.
992. (Comenius.) *Schneller István*. Comenius és Apáczai. Prot. Szemle 27—39. l.
993. (Csengey G.) *Gyöngyösy László*. A fogoly lengyel. Vasárn. Ujs. 35. sz. (Csengey Gusztáv költeményéről.)
994. (Csepreghy F.) *Csepreghy Ferencz* leveles könyvéből. Közli Perényi József. Irod. tört. Közlem. 90—92. l.
995. *Perényi József*. Csepreghy Ferenc. (1842—1880.) (Kivonat.) Szt. Istv. Akad. Értes. 154—171. l. — Lásd 1102. sz. a. is.
996. Cseri (Apáczai). — Lásd 992. sz. a.
997. (Csiky G.) *Volenszky Béla*. Csiky Gergely társadalmi drámái. 1917. — Ism. Gálos Rezső. Irod. tört. Közlem. 234. l. — Lásd 1170. sz. a. is.
998. Csokonai. — Lásd 913. sz. a.
999. (Czeplédi I.) *Révész Kálmán*. Egy hitvalló prédikátor. Czeplédi István születésének 300-ados évfordulójára. (Két kassai jubileum.) Debrecen, 1918. Hegedűs és Sándor. (8-r. 16 l.)
- 999a. Decsy S. — Lásd 673. sz. a.
1000. (Döbrentei.) *Döbrentei Gábor* levele Horváth Cyrillhez. Közli Perényi József. Irod. tört. Közlem. 426. l.
1001. (Dobsa L.) *Dobsa Lajos* levele Báthory Románcsik Mihályhoz, a «Színészeti Közlöny» szerkesztőjéhez. Közli Perényi József. Irod. tört. Közlem. 430. l.
1002. (Domonkos.) a. j. Domonkos István. Élet 3. sz.
1003. (Dömötör J.) *Kömlös Aladár*. Dömötör János. Irod. tört. Közlem. 254—271., 353—378. l. (Külön is. 8-r. 45, 1 l.)
1004. (Dugonics.) Dugonics András halálának századik évfordulóján. A Dugonics-Társaság emlékünnepe 1918 február 24-én. Szeged, 1918. Dugonics-ny. (8-r. 34, 1 l.)
1005. u. a. Dugonics András. Bud. Hirl. 47. sz.
- 1005a. Engel K. J. — Lásd 673. sz. a.
1006. (Eötvös J.) *Eötvös, Br. Jos. v. Mohács*. Übers. von Andor Spóner. Karpathen Post 2. sz.
- 1006a. *Barcsai Károly*. Eötvös József báró. (Az 1868. évi XXXVIII. t.-c. szentesítésének félszázados évfordulójára.) Nevelés 36. évf. 1—4. sz.

1007. *Concha Győző*. Eötvös és Montalembert barátsága. Budapest, 1918. Szt. István t. (8-r. 324 l.) 16 kor. — *Ism. D. I. Egyh. Közl.* 38. sz. — Giesswein Sándor. *Kath. Szemle* 849—853. l. (tb.) Alkotmány 228. sz. — *ő. Bud. Hirl.* 233. sz. — Wertheimer Ede. P. Lloyd 246. reg. sz.
- 1007a. *Concha Győző*. Eötvös és Montalembert valláspolitikai eszméi. — *Ism. Barabási Kun József. Bud. Szemle* 177. köt. 147—160. l.
1008. *Gaal Mózes*. Eötvös emlékezete. Tanáregyl. Közl. 51. köt. 417—420. l.
1009. *Gaal Mózes*. Eötvös emlékünnepe. Népművelés 1—7. l.
1010. *Gaal Mózes*. Bárá Eötvös József hitvallása. *Nemz. Kultura* 6. sz.
1011. *Kozma Andor*. Bárá Eötvös József. *M. Figyelő* II. 207—215. l. Lásd 1117. sz. a. is.
1012. (Eötvös K.) *Balassa Ármin*. A «Vajda» utolsó jelöltsége. Emlékezés. *Virradat* 6—8. sz.
1013. *Mezei Ernő*. Eötvös Károly. *M. Figyelő* I. 379—391. l.
1014. (Erdélyi J.) Néhány Erdélyi Jánosra vonatkozó levél. (Révész Imre levele Hegedűs Lászlóhoz.) *Sárosp. Hirl.* 17., 18. sz. — (Erdélyiné levele Hegedűs Lászlóhoz.) *U. o.* 21., 22. sz. — (Erdélyi János levele Hegedűs L.-hoz.) *U. o.* 29., 30. sz. — (Vay Miklós levele Hegedűs L.-hoz.) *U. o.* 39., 40. sz. — (Révész Imre és Arany János levele Hegedűs L.-hoz.) *U. o.* 41., 42. sz.
1015. (Faludi F.) *Faludi Ferencz* egy ismeretlen levele. *Közl. Flehner Margit. Irod. tört. Közlem.* 346. l.
1016. A. Ferenczy K. *Lendvai István*. Árkosi Ferenczy Kálmán. *Uj Nemzedék* 43. sz.
1017. Fincicky M. *Deák Gyula*. Fincicky Mihály emlékezete. *Gyöngyös Irod. Társ. Évkönyve* IV. köt. 49—57. l.
1018. Forgách gr. *Forgách gróf*. Gedenke mein. — *Ford. Molnár Antal. Zenei Szemle* 38. l.
1019. Gábor A. B. L. Gábor Andor. *Színház és Divat* 41. sz.
1020. Garay. *Garay, Johann*. Der Balaton-See. Übers. von Andor Spóner. *Karpathen Post* 1. sz. — Lásd 945. sz. a. is.
1021. Gárdonyi G. *Kovács Dezső*. Gárdonyi elbeszélő művészete. *M. Kultura* XII. 89—98. l.
1022. *Sík Sándor*. Gárdonyi Géza. *Élet* 45. sz.
1023. Gáspár I. *Szathmáry Zoltán*. Gáspár Imréről (1854—1910). *Virradat* 31., 32. sz.
1024. Giesswein. *Anka János*. Giesswein Sándor. *Élet* 32. sz.
1025. Gyöngyösy I. *Gyöngyösy László*. Gyöngyösy István ifjúsága. Gyöngyösy-Irod. Társ. *Evkönyve* IV. 83—113. l.
1026. Gyóni G. Gyóni Gézáról. (Képpel.) *Vasárn. Ujs.* 25. sz.
1027. *Juhász Gyula*. Gyóni Géza kalváriája. (Hazakerült fogolytársai elbeszélése alapján.) *Zólyomvm. Hirl.* 27. sz. és *Temesv. Hirl.* 138. sz.
1028. *Nagy Lajos*. Egy magyar bárd sorsa. 1917. — *Ism. g. gy. Irod. tört.* 365. l.
1029. *Nil*. Gyóni Gézáról. *Virradat* 51. sz.
1030. *Szilágyi László*. A krasnojarski utolsó napok. (Gyóni Géza élet-történetének utolsó fejezete.) *Orsz.-Világ* 27—28. sz.
1031. *Szolár Ferenc*. Gyóni Géza utolsó verse. *Bud. Hirl.* 149. sz.

1032. *Sztúra Szilárd*. Gyóni Géza élete és költészete. Temesv. Hirl. 35., 36. sz.
1033. *Tscheik Ernő*. Gyóni Géza utolsó napjaiból. A Társaság 25. sz.
1034. *Zempléni Árpád*. Gyóni Géza turanizmusa. Bud. Hirl. 168. sz. 14. lap. — Lásd 1134. sz. a. is.
1035. *Gyulai P. Gyulai, Paulus*. Cum legerem Horatium. Ford. Némethy Géza. Juventus 1918. 1. sz.
1036. *Gyulai, Paul*. Der Gelehrte. Übers. von Andor Spöner. Karpäthen Post 2. sz.
1037. *Bársony István*. A «Vadgalambpör»-höz. Vasárn. Ujs. 46. sz.
1038. *Lambrecht Kálmán*. Gyulai Pál, Herman Ottó és Lévay József vadgalamb-pöre. Vasárn. Ujs. 34. sz. — Lásd 94., 426. sz. a. is.
1039. *Halász I. Ignotus*. Halász Imre. 1841—1918. Nyugat I. 447—451. l. [9—31. l.
1040. *Harsányi L. Lám Frigyes*. Harsányi regényei. Alkotmány 150. sz.
1041. *Várdai Béla*. Harsányi Lajos költészete. M. Kultura XII. köt.
1042. *Várdai Béla*. Harsányi Lajos költészete. M. Kultura XII. 4—31. l. — Lám Frigyes megjegyzése. U. o. 144. l.
1043. *Hatvany L. Hatvany Lili bárónő*. (Képpel.) Hét 18. sz.
1044. *Havas Gy. Halasi Andor*. Az irodalom halottjai. Esztendő. Nov. 151. l. (Havas Gyula. Török Gyula.)
1045. *Havas Gyula*. 1893—1918. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 40. sz.
1046. *Tóth Árpád*. Havas Gyula. Nyugat II. 517—522. l.
1047. *Herczeg Perlaky Lajos*. Beszélgetések Herczeg Ferencnél. Élet 51., 52. sz.
1048. sz. f. *Herczeg Ferencnél*. Színház és Divat 43. sz. — Lásd 1280., 1381. sz. a. is.
1049. *Horváth C.* — Lásd 999. sz. a.
1050. *Horváth I.* — Lásd 673. sz. a.
1051. *Horváth M. Márki Sándor*. Horváth Mihály. Századok 113—141., 231—242. l.
1052. *Márki Sándor*. Horváth Mihály. (Tört. Életrajzok.) 1917. — Ism. Morvay Győző. Századok 518—522. l. — Gálos Rezső. Irod. tört. Közlem. 433—435. l. és M. Pædag. 324. l. — Kristóf György. Tanáregyl. Közl. 51. köt. 632. l.
1053. *Igaz S. Tamedly Mihály*. Igaz Sámuel és a Hébe. Sopron, 1917. — Ism. Baros Gyula. Irodalomtört. 226. l.
1054. *Izsóf. Nagy Lajos*. Izsóf Alajos. Élet 21. sz.
1055. *Jánosi G. Perényi József*. Jánosi Gusztáv. 1841—1911. Veszprém, 1912. — Ism. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 224—226. l. (Jánosi levele Simonyihoz.)
1056. *Janus P. Siklóssy László*. Költő és amatőr. Magyarország 127. sz. (Janus Pannonius.)
1057. *Srs. Janus Pannonius* halála napja. Századok 550. l.
1058. *Jób D. Boldog Szerző*. (Jób Dániel öröme.) Színház és Divat 5. sz.
1059. *Jób Dániel*-premiér előtt. U. o. 1. sz.
1060. *Őszi vihar*. U. o. 3. sz.
1061. *Az «Őszi vihar» sikere*. U. o. 4. sz.
1062. *Ruttkay György*. Jób Dániel. U. o. 2. sz.
1063. *Szomori Dezső*. Jób Dániel. Nyugat I. 261—264. l. — *Szini Gyula*. U. o. I. 274. l.

1064. Jókai. *Gulyás József*. Jókai kacér női. Sárosp. Ifjus. Közl. 34. évf. 61—74. l.
1065. *Pfeifer János*. Petki Farkas leányai. EPhK. 82. l.
1066. *Szűj Ferenc*. Jókai és Komárom. Komár. Lapok 9. sz.
1067. *Tuba János*. «Jókai és Komárom». U. o. 10., 11. sz.
1068. *Zsigmond Ferenc*. A szabadságharc hatása Jókai írói egyéniségére. Irodalomtört. 31—47. l. — Lásd 1358. sz. a. is.
1069. *Jósika M.* Adalékok báró Jósika Miklós életrajzához. Közli Dézsi Lajos. Irod. tört. Közlem. 60—72. l.
1070. *Dézsi Lajos*. Báró Jósika Miklós. 1916. — Ism. Váczy János. Irodalomtört. 55—57. l. — Baros Gyula. Tanáregyl. Közl. 51. köt. 161. l.
1071. *Juhász Gy.* *Roboz Imre*. Juhász Gyula. Uj Nemzedék 32. sz.
1072. *Justh Zs. Szinyeyi Ferencz*. Justh Zsigmond. Bud. Szemle 173. köt. 372—407. l.
1073. *Kafka M. Kázmér Ernő*. Kafka Margit. 1880—1918. Hét 49. sz. — Vasárn. Ujs. 49. sz. (Képpel.) — Hatvany Lajos. P. Napló 283. sz. — Fenyő Miksa. Nyugat II. 773—776. l.
1074. *Lorsy, Ernest*. Margit Kafka. P. Lloyd 283. reg. sz.
1075. *Kálmáncsehi. S. Szabó József*. Kálmáncsehi Márton. Debreczeni Képes Kalendárium 1918. 33—41. l.
1076. *Katona J. Tolnai Vilmos*. Gertrudis (Katona Bánk bányában). Nemz. Nénevelés 23—47. l. és Bud. Szemle 173. köt. 71—93. l.
1077. *Tolnai Vilmos*. Katona József és Fessler. Irod. tört. Közlem. 1—13. l.
1078. *Kazinczy F. Kazinczy Ferencz* ismeretlen levele. (Zabolai Kis Sámuelnek. Széphalom 28. márcz. 1810.) Közli Molnár Gábor. Irod. tört. Közlem. 421—423. l.
1079. *Borz Gyula*. Kazinczy írói összeköttetései fogsága idejéig. Esztergom, 1916. — Ism. Szemkő Aladár. Irodalomtört. 231. l. — Gálos Rezső. EPhK. 151. l.
1080. *Fest Sándor*. «Kazinczy Levelezése»-nek angol vonatkozású jegyzetei. EPhK. 167. l.
1081. *Heinrich Gusztáv*. A tübingai pályázathoz. Irodalomtört. 85. l.
1082. *Kazinczy Ferencz* iskolai inspektorságához. Közli Gragger Róbert. Irod. tört. Közlem. 87—90. l.
1083. *Váczy János*. Kazinczy Ossian-fordítása. M. Nyelv 7—15. l. — Lásd 673. sz. a. is.
1084. *Kazinczy G. Gál János*. Kazinczy Gábor írói és politikai működése. Budapest, 1918. (8-r. 84 l.) — Ism. Irod. tört. 365. l.
1085. *Kelecsényi. Husztiné Révhegyi Rózsi*. Kelecsényi János. EPhK. 162. l.
1086. *Kemény Zs. B. Kemény Zsigmondnak* Danielik János püspökhöz írt levelei. Közli Papp Ferencz. Irod. tört. Közlem. 295—298. l.
1087. *Báró Kemény Zsigmond és Kovács Lajos* levele báró Wesselényi Miklósnak. Közli Dézsi Lajos. Irod. tört. Közlem. 198—200. l. — Lásd 1352. sz. a. is.
- 1087a. *Kerényi F.* Lásd 1143. sz. a.
1088. *Kiss J. Kiss József* 75 éves. (Képpel.) Hét 48. sz.
1089. *Kiss M. Ady Endre*. Daudet és Kiss. Nyugat I. 359. l.

1090. **Kisfaludy K. Perényi József.** Egy bécsi lap Kisfaludy Károly haláláról. Irod. Tört. 309. l.
1091. **Kisfaludy S. Darnay Kálmán.** Visszaemlékezések. Kisfaludy Sándor szerelmei. A Társaság 2. sz. — Lásd 134., 1342. sz. a. is.
1092. **Kónyi M. Anygal Dávid.** Manó. (1842—1917.) Bud. Szemle 173. köt. 281—286. l. — Sebestyén Károly. Orsz. Világ 1. sz.
1093. **Kossuth L. Kossuth Lajos** levelei egy fiatal lányhoz. Sajtó alá rendezte Jaulusz Ilona. Bevezető Hatvany Lajostól. Esztendő. Szept. 1—113. l. Okt. 1—88. l.
- 1093a. **Observer.** Kossuth Lajos szerelmes levelei. M. Kultura XII. 469. l.
1094. Egy ismeretlen Kossuth-levél. Vírradat 53. sz. (Az Iratai kiadóához. Collegno 1881. febr. 24.)
1095. Kossuth Lajos mint drámaíró. Magyarország 214. sz.
1096. **Rácz Lajos.** Kossuth és az Akadémia. Uj Nemzedék 39., 40. sz.
1097. **Raffay Sándor.** Kossuth-beszédek. A Cél 265—284. l.
1098. **L. Siposs Kamillo.** Kossuth Lajos mint nemzetgazdász. Kritika 1., 2. sz.
- *1099. **Viszota Gyula.** Kossuth Lajos hírlapírói munkásságához. Irod. Tört. 261—274. l.
1100. **Kovács F. Kovács Ferencz** irodalmi hagyatéka. Közli Császár Elemér. Irod. Tört. Közlem. 208—223., 299—315., 423—426. l.
1101. **E. Kovács Gy. E. Kovács Gyula** levele Tóth Edéhez. Irod. Tört. Közlem. 429. l.
1102. **Sidney Carton.** E. Kovács Gyula leveles ládájából. Uj Erdély 1., 2. sz. (Abonyi Lajos és Csepreghy Ferencz levele.) — Lásd 1169. sz. a. is.
1103. **Kozma A. Kozma Andor.** Das neue Königshaus. Übers. v. Andor Spóner. Karpáthen Post. 3. sz.
1104. **Kölcsény. Császár Elemér.** Kölcsény, a kritikus. Bud. Szemle 174. köt. 227—258. l.
1105. **Lévay J. Lévay, Josef.** Mikes. Übers. von Andor Spóner. Karpáthen Post 2. sz.
1106. **Császár Elemér.** Lévay József. (1825—1918.) A Cél 504—512. l.
1107. **Falus Ferenc.** Lévay kiadatlan írásai. Esztendő. Aug. 143-146. l.
1108. **Hatvany Lajos.** Lévay Józsefről. P. Napló 157. sz.
1109. **Koroda Pál.** Lévay Józsefnél. A Társaság 21. sz.
1110. **Lévay József.** 1825—1918. Bud. Szemle 175. köt. 296—299. l. — Bud. Hirl. 154. sz. — a. j. Élet 28. sz. — Babits Mihály. Nyugat II. 163. l. — Kiss Menyhért. Néptanít. Lapja 28. sz. — S. A. Vasárn. Ujs. 28. sz. (Képpel.) — Zolnai Béla. Hét 28. sz. — Lőrinczy György. Uj Idők. 28. sz.
1111. **Ő.** Meghalt egy költő. Bud. Hirl. 156. sz. (Lévayról vezércikk.)
1112. **Szekula, Julius v. Josef Lévay** und die Uebersetzungskunst. Pest. Journ. 169. sz. (Vergessen, Der Liebe Angedenken. Köttemények.)
1113. **Zsigmond Ferencz.** Lévay József (1825. X. 118.—1918. VII. 4.) Irod. Tört. 252—260. l. — Lásd 1038. sz. a. is.
1114. **Madách I. Anygal János.** Madách a nőkről. Orsz. Világ 41. sz.
1115. **Bakonyi Hugó.** Az ember tragédiája és egyik német rokonműve. 1917. — Ism. Ágner Lajos. Irod. Tört. 319. l. — F. S. Tanáregyl. Közl. 51. köt. 336. l. — Feltóthy László. Polgárisk. Közl. 22. l. Petrich Béla. Uránia 60. l.

1116. *Faust Antal*. Madách történetbölcseleti felfogása. Religio 690—694. l.
1117. *Pais Dezső*. Madách és Eötvös. Irodalomtört. 175. l. — Marót Károly. U. o. 360. l.
1118. *Mikes. Gulyás I.* Mikes Rákóczi. Sárosp. Hirl. II. 1., 2. sz.
1119. *Mikszáth. Mauks Kornélia*. Képek Mikszáth Kálmán életéből. Függelékül: Mikszáth a magyar könyvtárról. (Magyar Könyvtár 887—888.) Budapest. (1918.) Lampel R. (16-r. 82 l.) 80 fil. — Ism. Rubinyi Mózes. M. Figyelő I. 655. l. — Várdai Béla. Irod. Tört. Közlem. 226. l. — Vasárn. Ujs. 7. sz.
1120. *Mikszáth Kálmánné Mauks Ilona*. Mikszáth Kálmán. M. Figyelő I. 502—514. l. és Uj Idők 10. sz.
1121. *Mikszáth Kálmánné Mauks Ilona* Visszaemlékezései. M. Figyelő I. 271—278. l. (Eleje a mult évi folyamban.)
1122. *Rubinyi Mózes*. Mikszáth Kálmán élete és művei. Az összes művek bibliográfiájával. Budapest. (1918.) Révai testv. (8-r. 129 l.) 4 kor. — Ism. Bihari Mór. Polgárisk. Közl. 237. l. — d. sz. Néptanít. Lapja 28. sz. — l. Bud. Szemle 176. köt. 158—160. l. — Rubinyi M. U. o. 319. l. — Tolnai Vilmos. Nemz. Nénevelés 72. l.
1123. *Molnár F. Karl Lajos*. Molnár Ferenc «Uri divat»-ja és Corneille Péter egyik vígjátéka. Irodalomtört. 214. l. — Lásd 989. sz. a. is.
1124. *Móricz Zs. Boros Ferenc*. Móricz Zsigmond. Élet 6. sz.
1125. *Ignotus*. Arcképvázlat Móricz Zsigmondról. Nyugat I. 109—113. l.
1126. *Nogáll. Vucskics Gyula*. Nogáll János élete és intézetének története. Nagyvárad, 1918. — Ism. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 223. l. — Lásd 1336. sz. a. is.
1127. *Vucskics Gyula*. Nogáll János és a Religio. Religio 448—450. l.
1128. *Nyéki Vörös. Kőmíves Nándor Kolos*. Nyéki Vörös Mátyás élete és munkái. Csorna, 1918. — Ism. Lendvai Zoltán. Magy. Kultúra XII. 468. l.
1129. *Pekár Gy. Pekár Gyula* önmagáról. Vasárn. Ujs. 13. sz.
1130. *Peterdi. Feleki Sándor*. Peterdi Andor. (Képpel.) Egyenlőség 16. sz.
1131. *Péterfy J. Patthy Károly*. Péterfy Jenő emlékezete. Nyugat II. 87—108. l.
1132. *Petőfi. Petőfi, Alexander*. Gedichte Aus d. Ungar. von. L. Neugebauer. 3. Aufl. — Ism. rf. Bud. Szemle 174. köt. 305. l.
1133. *Petőfi, Alexandru*. Nebunul. Traducere de Traian Amog Pinteru. Unirea 21. sz.
1134. *Ferencz Ferenc*. Petőfi és Gyóni háborús költészete. Sajóvidék 20., 21. sz.
1135. *Hajnóczy Iván*. Petőfi Utirajzairól. Irodalomtört. 48—51. l. — Tolnai Vilmos. Jegyzet Petőfi Uti jegyzeteihez. U. o. 170. l.
1136. *Horváth János*. Petőfi és a «szerbus manier». U. o. 302—308. l.
1137. *T. Kurucz János*. Emlékezzünk régiekről. (Petőfi tanulótársai.) Komáromi Ujs. 11. sz.
1138. *Nagy Albert*. Petőfi halála évfordulója alkalmából. Aranyosvidék 32. sz. [32. sz.
1139. *Petőfy Istvánné, Gaylhooffer Antónia*. (Képpel.) Vasárn. Ujs.

1140. r. Petőfi's Gattin. Pest. Journ. 208. sz.
1141. *Tábori Kornél*. Petőfi Istvánné meghalt. P. Napló 179. sz.
1142. *Tolnai Vilmos*. Jegyzetek Petőfi és az angol irodalom viszonyához. Irod. Tört. 300—302. l.
1143. *Zsathovics Kálmán*. Szemelvények Petőfinek Kerényi Frigyeshez írt utileveleiből. Gör.-Kath. Szemle 32. sz. — Lásd 857., 931., 933a., 1305. sz. a. is.
1144. *Prohászka O. Brisits Frigyes*. Prohászka Ottokár a szónok. Kath. Szemle 687—711. l.
1145. *Brisits Frigyes*. Prohászka nyelvesztétikája. Élet 41. sz.
1146. *Mátrai Rudolf*. Dr. Prohászka Ottokár. (Képpel). Élet 13. sz.
1147. *Szász Zoltán*. Prohászka Ottokár. Esztendő. Nov. 93—122. l.
- 1147a. *Révai M.* — Lásd 673. sz. a.
1148. *Reviczky Gy. Peterdi Andor*. »A zsidó asszony, aki Reviczky sirját ápolja.« Egyenlőség 42. sz.
1149. *Rónay J. Vaddász Elemér*. Rónai Jácint mint földtani író. Uránia 250—254. l.
1150. *Rosnyai. Simonfi János*. Rosnyai Dávid naptári följegyzései. 1914. — Ism. K. Irodalomtört. 233. l.
1151. *Sámbár. Horváth Lajos*. Sámbár Mátyás élete és művei. Budapest, 1918. Élet ny. (8-r. 106 l.) — Ism. Velics László. Magy. Kultúra XII. 403. l.
1152. *Somló S. Antal Miklós*. Somló Sándor emlékezete. Gyöngyösi Irod. Társ. Évkönyve IV. 58—79. l.
1153. *Antal Miklós*. Somló, mint ember. Határszéli Ujs. 14. sz.
1154. *Soós L. Váth János*. Soós Lajos, a Balaton költője. Veszprém várm. 36., 37. sz.
1155. *Spóner A. Hajnóczi, Josef v. Dr. Andor Spóner als Kunstübersetzer*. Karpathen Post. 1—3. (Eleje a múlt évi foly.-ban.)
1156. *Stöckel L. Szilasi Klára*. Stöckel Lénárd Zsuzsanna drámája és a bártfai német iskolai színjáték a 16. században. Függelékül: Stöckel drámájának új lenyomata. (Német filológiai dolgozatok. 22.) Budapest, 1918. Pfeifer F. (8-r. 126 l.) 5 kor. 50 f. — Ism. B. A. Etnogr. 299. l.
1157. *Szabó A. Románecz Mihály*. Szabó Albert emlékezete. Gyöngyösi Irod. Társ. Évkönyve IV. köt. 37—48. l.
1158. *Szabolcska*. — Lásd 913. sz. a.
1159. *Széchenyi I. Gr. Széchenyi István* levele b. Berzeviczy Vinczéhez a Nemzeti Játékszín ügyében. Akad. Értes. 437—443. l.
1160. *Berzeviczy Alvert*. Széchenyi és a közművelődés. Bud. Szemle 173. köt. 161—176. l.
1161. *Gaal Jenő*. Gróf Széchenyi István nemzetgazdasági alapeszméi. U. o. 173. köt. 321—340. l.
1162. *Gyöngyösi Nándor*. Gróf Széchenyi István szentenciái. 1916. — Ism. Gálos Rezső. EPhK. 152. l.
1163. *György Endre*. Gróf Széchenyi István közlekedési politikája. Bud. Szemle 176. köt. 161—185. l.
1164. *Jankovich Béla*. Ünnepi beszéd Széchenyiről. U. o. 173. köt. 445—448. l.
1165. *Kardeván Károly*. Széchenyi és a nemzetiségi kérdés. Közművelődés. (S.-A.-Ujhely) 3. sz.

1166. *Ravasz László*. Széchenyi kutatásának titka. Bud. Szemle 174. köt. 361—374. l.
1167. *Szép E. Faludi János*. Szép Ernőről. Színház és Divat 13. sz.
1168. *Szeremley B. Soós József*. Szeremley Barna emlékezete. Kis-
újszállási ref. főgimn. 1917/1918. értes. 3—11. l.
1169. *Szigeti J. Szigeti József* levelei E. Kovács Gyulához. Közli
Perényi József. Irod. Tört. Közlem. 343—345. l.
1170. *Rakodczay Pál*. Szigeti József és Csiky Gergely. Irodalom-
tört. 86. l.
1171. *Szily K. ő.* Szily Kálmán. Bud. Hirl. 146. sz.
1172. *Rédey Tivadar*. A nyolczvanéves Szily Kálmán. (Képpel.) Vas.
Ujs. 26—27. sz. — Lásd 1288. sz. a. is.
1173. *Szomory. II. József* császár és a köztársasági kormány. Az
Ujság 274. sz.
1174. *Csongor*. Szomory Dezső császáridillje. Uj Nemzedék 11. sz.
1175. *F. J. Szomory* Dezső. Színház és Divat 14. sz.
1176. *Ignotus*. Szomory. U. o. 40. sz.
1177. *Szigethy István*. Rajzok Szomoryhoz. — illusztrációi. Kolozs-
vár, 1917. — Ism. Bálint Aladár. Nyugat 898. l. — Vasárn.
Ujs. 24. sz.
1178. *Szontagh G. Császár Elemér*. Szontagh Gusztáv kritikai mun-
kássága. Bud. Szemle 173. köt. 107—118. l.
1179. *Tarczai. Várdai Béla*. Tarczai György. Élet 39. sz.
1180. *Teleki J. Gróf Teleki József* ismeretlen versei a sárospataki
könyvtárban. Közli Gulyás József. Irod. Tört. Közlem. 93. l.
1181. *Teleky L.* — Lásd 673. sz. a.
1182. *Thaisz A.* — Lásd 673. sz. a.
1183. *Thaly K. Thaly, Koloman v.* Rákóczi's Abschied. Aus der
Sammlung des —. Übers. von Andor Spóner. Karpathen
Post 2. sz.
1184. *Thessedik. Gaal Jenő*. Thessedik Sámuel élete. — Ism. Gesz-
telyi Nagy László. Protest. Szemle 211—216. l.
1185. *Gaal Jenő*. Egy elfelejtett nagy emberünk, Thessedik Sámuel
emlékezete. Bud. Szemle 174. köt. 17—42. l.
1186. *Thewrewk E. Csengeri János*. Pónori Tewrewk Emil emléke-
zete. Bud. Szemle 175. köt. 20—50. l.
1187. *Pruzsinszky János*. Piis manibus. EPhK. 177—203. l. (Külön
is megjelent. 8-r. 32 l. 2 kor.)
1188. *Toldy F.* — Lásd 1347. sz. a.
1189. *Tömörkény. Cserzy Mihály*. Emlékezés. Délmagyarország. 128.
sz. (Tömörkényről.)
1190. A Dugonits Társaság Tömörkény emlékünnepe. Néhai főtítkára
halálának első évfordulója alkalmából. 1918. ápr. 28. Szeged,
1918. Engel ny. (8-r. 45 l.)
1191. *Tömörkény. Virradat*. 27. sz.
1192. *Ujlaki Antal*. Tömörkény, a hirlapíró. Virradat 2. sz.
1193. *Tompa. Tompa, Michael*. Die Kraniche des Pfiffikus. Nach —
«Három a darú» in freier Nachdichtung von J. Schnitzer.
Pest. Journ. 118. sz.
1194. *Tompa, Michael*. Frühling. Übers. von Andor Spóner. Kar-
pathen Post. 3. sz.

1195. *Tompa* ismeretlen levele a schwecháti hadjáratból. Közli Kálniczky Géza. Sárosp. Hirl. 7—8. sz.
1196. *Barcsai Károly*. Tompa Mihály a nevelésről és tanításról. Nép-művelés 12. évf. 457—461. l.
1197. *Benkő István*. Tompa Mihály élete és költészete. Ev. Népiskola 61—65., 89—94., 110—116. l. (Külön is. 8-r. 16 l.)
1198. *Ferenczi Zoltán*. Tompa Mihály első megjelent versei. Irod. Tört. Közlem. 225. l.
1199. *Gorzó Gellért*. Tompa. (1817. szept. 28.—1917. szept. 28.) Rozsnyó, Sajó-vidék ny. (8-r. 29 l.)
1200. *Gulyás József*. Tompa Mihály emlékezete. Orsz. reform. Tanár-egyl. 1917/18. évkönyve 76—91. l.
1201. *Hanvay Zoltán*. Tompa Mihály emlékezete. Irta és a Gömör-Kisbontvármegye által 1917. évi szeptember hó 28-án a Tompa Mihály születésének országos keretben rendezett 100 éves évfordulója alkalmából. Rimaszombat, id. Rábely M. fia ny. 1918. (8-r. 38, 1 l.) [34. sz.]
1202. *Kacziány Géza*. Tompa Mihály és a «Fekete könyv». Virradat
1203. *Kálniczky Géza*. Tompa és Reményi. Irodalomtört. 155—163. l.
1204. *Kálniczky Géza*. Tompa kassai fogsága. Sárosp. Hirl. 3—4. sz.
1205. *Kálniczky Géza*. Tompa Mihály és a «Fekete könyv». Virradat 34. sz.
1206. *Kálniczky, Géza*. Die Eröffnung des literarischen Nachlass's Michael Tompas. P. Lloyd 129. esti sz.
1207. *W. Endre*. Tompa Mihály a nemzeti költő. Pápai. ref. nő-nevel. Int. 1917/18. értes. 3—17. l. és Dunántuli Protest. Lap 1., 2. sz.
1208. *Lux Lajosné*. Emlékezés Tompa Mihályra. Siklósi ref. polg. leányisk. 1917/18. értes. 9—13. l.
1209. *Margitay Ernő*. A fekete könyv. Élet 22. sz.
1210. *Markó Miklós*. Tompa Mihály irodalmi hagyatéka és a jászóvári papok. Orsz. Világ 22. sz.
1211. *Mitrovics Gyula*. Tompa helye költészetünkben. Prot. Szemle 179—188. l.
1212. *Oberle Károlyné*. Tompa Mihály. Kath. Tanítónők Lapja 25-27. l.
1213. *Pap Károly*. Tompa jászói hagyatéka. Debrecz. Prot. Lap 25. sz.
1214. *Pásztor Árpád*. Tompa Mihály hagyatékánál. Az Est 116. sz.
1215. *Pásztor Árpád*. Tompa Mihály irodalmi hagyatékát felbontották Jászón: U. o. 120. sz. — Két részlet Tompa «Fekete könyv»-éből. U. o. 121. sz. — Sz. G. A jászói irodalmi ünnep. Bud. Hirl. 116. sz. — Felbontották Tompa Mihály irodalmi hagyatékát. U. o. 120. sz.
1216. *pr.* A jászóvári ünnep. Alkotmány. 120. sz.
1217. *Rácz L.* Tompa és Debrecen. Sárosp. Ref. Lapok 1. sz. — Kardos Albert. Még egyszer Tompa. Debrecz. Prot. Lap 6. sz.
1218. *Rozsnyai M.* Tompa Mihály «Fekete könyve». Magyarország 121. sz.
1219. *Serestély Béla*. Emlékezés Tompa Mihályra. Déva és vid. 22. sz.
1220. *S. Szabó József*. Tompa emlékezete. Protest. Szemle 81—89. l.
1221. *Szegő Arnold*. Tompa Mihály. Izr. Tanügyi Értes. 1917. 10—11. sz.

1222. Tompa Mihály letétjének fölbontása Jászóvárott, 1918. május 21-én. Akad. Értes. 396—407. l.
1223. Tompa Mihály «fekete könyve». Budapesti Szemle 175. kötet 77—135. l.
1224. *Trócsányi Dezső*. Gondolatok Tompa Mihály irodalmi hagyatékának felbontása után. Dunántúli Protest. Lap 21. sz.
1225. *V. B.* A jászói Tompa hagyaték. (Beszélgetés Lévay Józseffel.)
1226. *Váczy János*. Tompa Mihály emlékezete születésének századik fordulóján. (A M. T. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. 17. köt. 18. sz.) Budapest, 1918. Akadémia. (8-rét 27 l.) 1 kor. — *Ism. zsf.* EPhK. 461. l.
1227. *Vásárhelyi János*. Tompa Mihály. 1817—1917. (4-r. 6. l.)
1228. *Vécsey Özséb*. Tompa fekete könyve. Sárospatak 21—22. sz.
1229. *Versényi György*. Tompa Diós-Győr című mondájának egy variánsa. Irodalomtört. 299. l.
1230. *Xantus Jánosné Doleschall Gabriella*. Intimitások Tompa életéből. Temesv. Hirl. 10., 11. sz.
1231. *Xantus Jánosné*. Tompa egy fogadása. U. o. 117. sz.
1232. *Torkos L. Torkos, Ladislaus*. Andenken der Königin Erzsébet. Übers. v. Andor Spóner. Karpathen Post 3. sz.
1233. *Török Gy. Krúdy Gyula*. Szakállas Török. Magyarorsz. 284. sz.
1234. *Sz. K. Török Gyula*. Hét 43. sz. — Kortsák Jenő. Nyugat II. 758. l. — c. Élet 43. sz. — Csongor. Új Nemzedék 38. sz. — Lásd 1044. sz. a. is.
1235. *Tóth E. Tóth Ede* levele Osváth Dánielhez. Közli Perényi József. Irod. Tört. Közlem. 427—429. l. — Lásd 1107. sz. a. is.
1236. *Tóth K. Tóth, Koloman*. Wer war grösser? Übers. von Andor Spóner. Karpathen Post 1. sz.
1237. *Tóth L. (Ungvárnémeti.) Kerényi Károly*. Görög tragédiánk. EPhK. 42—51. l. (Ungvárnémeti Tóth László: Narcisz-a.)
1238. *Túri B. Brisits Frigyes*. Túri Béla. Élet 9. sz.
1239. *Vachott. Várad Antal*. A két Vachott. Az Újság 133. sz. — Lásd 945. sz. a. is.
1240. *Váczy J. cs. Váczy János* 1859—1918. EPhK. 451. l. — *A. Századok* 444. l. — *P. J.* Irodalomtört. 354—356. l. — *Gesztesi Gyula*. Új Nemzedék 29. sz.
1241. *Sebestyén Gyula* beszéde Váczy János ravatalánál. Akad. Értes. 423—424. l.
1242. *Vajda J. Elek Oszkár*. Vajda János «A végrendelet» című költeményéről. Irodalomtört. 53. l.
1243. *Várnai Zs. Várnai, Zseni*. Mensch. Deutsch von Wilhelm Donath. Neues Polit. Volksbl. 303. sz.
1244. *M. R.* Die Dichterin der Revolution. P. Lloyd 278. reg. sz.
1245. *Várnai Zseni*. Hét 6. sz. (Képpel.)
1246. *Vas Gereben. a. j. Vas Gereben*. Élet 5. sz.
1247. *Verancsics. Siklóssy László*. Verancsics Antal, mint műpártoló. Bud. Szemle 174. köt. 294—420. l.
1248. *Versényi. V. M. Versényi György*. Irod. Tört. 356. l. — *yr.* Ethnogr. 312. l.
1249. *Vértesy D. Geréb József*. Dr. Vértesy Dezső. 1881—1917. Tanárképző gyakorló isk. 1917/18. értes. 7. l.

1250. **Vörösmarty.** *Horváth János.* Haj, száj, szem. Irodalomtört. 172—174. l. — Lásd 945., 1760. sz. a. is.
1251. **Zrinyi M. Babos Dezső.** Zrinyi Miklós gróf. 1618—1918. Veszpr. Hirl. 13. sz.
1252. **Bartha József.** A Zrinyász költője. Magy. Középisk. 129—134. l.
1253. **Beöthy Zolt.** Zrinyi szava. — elnöki beszédéből. Bud. Hirl. 36. sz.
1254. **Ferenczi Zoltán.** Adalékok Zrinyi «Az török Afium ellen való orvosság» cz. művének forrásaihoz. EPhK. 261. l.
1255. **Ferenczi Zoltán.** Még egyszer Zrinyi és Busbequius. Akad. Értes. 100—105. l.
1256. **Ferenczi Zoltán.** Pár megjegyzés Kőrösi Sándor «Zrinyinek egy példabeszéde» cz. cikkére. EPhK. 171. l.
1257. **Gábor Ignác.** Zrinyi verselése és a magyar ősi ritmus. Nyugat I. 940—952. l.
1258. **Heller Bernát.** Zrinyi Miklós, a költő. Mult és Jövő 7. sz.
1259. **Heller Bernát.** Zrinyi és Kohelet. Mult és Jövő 380—382. l.
1260. **Juhász Gyula.** Zrinyi, a költő. Uj Nemzedék 37. sz.
1261. **Kőrösi Sándor.** Az Afium vitás pontjai. Akad. Értes. 37—46. l.
1262. **Kőrösi Sándor.** Az Afium és Busbeck. M. Figyelő I. 32—41. l.
1263. **Kőrösi Sándor.** Zrinyinek egy példabeszéde. EPhK. 85. l.
1264. **Krónikás.** Zrinyi soproni prókátora. Soproni Napló 114. sz.
1265. **Mészöly Gedeon.** A költő Zrinyi ügyvivőjének leveles könyvéből. M. Nyelv 105—110. l.
1266. **Négyesy László.** Zrinyi a költő. Szt. Istv. Akad. Értes. 92—109. l. és M. Figyelő I. 576—595. l.
1267. **Payr Sándor.** Zrinyi Miklós prókátora. Bud. Hirl. 151. sz.
1268. **Várdai Béla.** Zrinyi, a költő. Kath. Szemle 385—398. l.

4. Magyar nyelvészet.

1269. **Ady Lajos.** Páros közmondások. Nyelvőr 235. l.
1270. **Angyal Dávid.** Egy-két pótlék a NySz.-hoz. M. Nyelv 29. l.
1271. **Antibarbarus.** Németességek. Nyelvőr 78. l.
1272. **Antibarbarus.** Németességek. U. o. 135. l.
1273. **Antibarbarus.** Egy elterjedt idegenszerűség. U. o. 175. l.
1274. **Balassa József.** Műveltségbeli kölcsönhatás. U. o. 59—62. l.
1275. **Barta Borbála M. Eszter.** A müncheni kódex e és è jelölései. Nyelvt. Közlem. 45. köt. 303—332. l.
1276. **Barta M. Eszter.** A müncheni kir. áll. könyvtár jegyzőkönyve a Müncheni codexről. EPhK. 267. l.
1277. **Barta László.** A csurgóvidéki nyelvjárás. Budapest, 1918. Lloyd társ. ny. (8-r. 29 l.)
1278. **Batta István.** Nyelvújítási adatok. M. Nyelv 36. l.
1279. **Beke Ödön.** Török jövevényszók. 1. Csótány. 2. Tár. Nyelvőr. 203. l. [Nyelv 140. l.]
1280. **Berettyó János.** Egy szeplő Herczeg Ferencz stílusán. Magy.
1281. **Böngérfi János.** Felesleges idegen szók. Nyelvőr 231. l.
1282. **Borsovai Nagy Ottó.** «Zsupra aggnő!» Egy XVI.-ik századbeli nótárius tréfája. Pólya Tibor rajzaival. Budapest, 1918. Franklin ny. (8-r. 33 l.) — Ism. Tolnai Vilmos. Irod. Tört. Közlem. 432. l. — Lendvai Zoltán. M. Kultura XII. 467. l.

1283. *Cserna Andor*. A hangszerek magyar neveiről. *Nyelvőr* 41. l.
1284. *Csüri Bálint*. Jelentés az 1917 július havi nyelvjárási gyűjtéséről. *M. Nyelv* 45. l.
1285. *Csüri Bálint*. Egy híján húsz. *U. o.* 196. l.
1286. *Csüri Bálint*. A nyelvi rövidülés főbb esetei. *U. o.* 253—257. l.
1287. Egy mintaszerű rendelet. *Nyelvőr* 72—75. l. (Szikló Géza körrendeletéről a magyaros írásmód alkalmazása tárgyában.)
1288. Emlék Szily Kálmánnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének 80-ik születésnapja alkalmából. Irták a Magyar Nyelv dolgozótársai. Budapest, 1918. *M. Nyelvt. Társ.* (8-r. 129 l.) 12 kor. — *Ism. s. Bud. Szemle* 176. köt. 147—149. l. — Tolnai Vilmos. Századok 535. l. — Trócsányi Zoltán. *Nyelvt. Közlem.* 333—337. l.
1289. *Entz Géza*. Magyar vonatkozások Gesner Konrád állattani munkájában. *M. Nyelv* 60—62. l.
1290. *Erdélyi Lajos*. Új térképeket a magyar nyelvjárásokról. Budapest, 1918. Egyet. ny. (8-r. 12 l.) (Megjelent a *Pædag. Értes.* 1917. 10—12. sz.-ban is.)
1291. *Erdélyi Lajos*. Népművelés és népnyelv. *Nyelvőr* 134. l.
1292. *Erdős János*. Orvosságnevek a nép ajkán. *M. Nyelv.* 99. l.
1293. *Etymologiai szótár*. *Gombocz Zoltán* és *Melich János*. Magyar etymologiai szótár 7. füzet. Csörce-Csobolyó. Budapest, 1918. Akadémia. (4-r. 961—1120. hasáb.) 10 kor.
1294. Az Etymologiai szótárhoz. *Melich János*. *M. Nyelv* 93—96. l. — *Kőrösi Sándor*. *Nyelvőr* 226—228. l.
1295. *Fejérpataky László*. Hiteles hely, mint névmagyarázó. *Magy. Nyelv* 169—173. l.
1296. *Germanista*. A személynévmás. *Nyelvőr* 77. l.
1297. *Gyöngyösy László*. A mai nyelvújítás. Élet 50. sz.
1298. *H.* Egy játszi eredetű képzőről. *M. Nyelv* 141. l.
1299. *Holák Flóris*. A BodC. utolsó mondata. *U. o.* 83. l.
1300. *Hóman Bálint*. A magyar nép neve és a magyar király czíme a középkori latinságban. *U. o.* 64—67. l.
1301. *Kabdebó Oszkár*. Pesti jassz-szótár. Mezőtúr. 1918. Török. (8-r. 48 l.) 2 kor. — *Ism.* Gilárty Zoltán. *Esztendő*. Okt. 169—172. l.
1302. *Kalmár Elek*. Tobzódás. *Nyelvőr* 37. l. (A «*Math. Phys. Lapok*» az idegen szavak használata ellen.)
1303. *Kelemen Béla*. Az új képzőkről és igekötőkről. *U. o.* 85. l.
1304. *Kemenes Pál*. Egy játszi eredetű képzőről. *M. Nyelv* 28. l.
1305. *Keszthelyi Miklós*. Petőfi helyesírása. *Nyelvőr* 236. l.
1306. *Kieska Emil*. Névszói állítmány. *U. o.* 145—149. l.
1307. *Kilián Zoltán*. A diák nyelv -i képzője. *U. o.* 40. l.
1308. *Komjáthy Sándor*. Ujságírók főiskolája. *U. o.* 66—69., 219—222. l.
1309. *Kőrösi Sándor*. Állítmánykiegészítő. Néptanít. Lapja 17. sz. — *Keresztes János*. *Nemz. Kultura* 35. sz.
1310. *Kőrösi Sándor*. A biblia és a létige. *Nemz. Kultura* 51. sz. (Névszói állítmány-kiegészítő.)
1311. *Kőrösi Sándor*. Dzirkumderunt és dzirkalom? *Nyelvőr* 27—30. l. — «*Ha akarom vemhes.*» *U. o.* 130—134. l.

1312. *Kovács Márton*. Egy elfelejtett nyelvemlék. U. o. 143. l. (Albert tihanyi apát levele 1486-ból.)
1313. *Kräuter Ferencz*. Mesterséges liaison. M. Nyelv 271. l. (Szigetvári ily című megjegyzéseire válaszol.)
1314. *Lehr Albert*. Hírlapjaink magyarsága. U. o. 40., 91—93., 158—160. l.
1315. *Lehr Albert*. Arany-magyarázatok. U. o. 34—36., 157. l.
1316. *Losonczi Zoltán*. Az ő-zés története. Nyelvt. Közlem. 45. köt. 195—266. l. Eleje a mult évi kötetben. (Külön is.)
1317. *Losonczi Zoltán*. A középfok történetéhez. M. Nyelv 22—26. l.
1318. *Losonczi Zoltán*. Elhasonulásból keletkezett változások. U. o. 70—73. l.
1319. *Losonczi Zoltán*. Egy hangváltozás eredetéről. U. o. 129—133. l.
1320. *Losonczi Zoltán*. Az s képző történetéhez. U. o. 269—271. l.
1321. A magyar társalgás nyelvéről. Nyelvőr 176. l.
1322. *Mariánovich Milán*. Indulatszók személyraggal. U. o. 141. l. — Spitzer Leó. U. o. 234. l. — Stumme János. Beke Ödön. U. o. 234., 235. l.
1323. *Mariánovich Milán*. A magyar-szláv nyelvviszonyhoz. U. o. 237. l.
1324. *Markos Gyula*. Az Ur szava (vagyis a paradicsomi kinyilatkoztatás nyelve) magyar volt. Négyezer éves irott, hatezer éves magyar szókincsek alapján, szótári pontossággal bizonyítja be — Budapest, 1918. Uránia ny. (8 r. 32 l.) 1 kor.
1325. *Melegdi János*. A legrégebb magyar csizió. M. Nyelv 133—139. l. — Szentjóni Sándor. U. o. 184—187. l.
1326. *Melich János*. Latin jövevényszavainkról. U. o. 18—20., 73—78. l.
1327. *Melich János*. A négyféle magyar e-ről. U. o. 80. l.
1328. *Melich János*. Többes állítmány egyes állítmányi kiegészítő. U. o. 141. l.
1329. *Melich János*. A cs betűről. U. o. 199. l.
1330. *Melich János*. Adatok a történeti magyar nyelvtanhoz. U. o. 230—252. l. (Eleje a mult évi folyamban.)
1331. *Mészöly Gedeon*. Helyreigazítás a Szabács Viadala kiadásához. U. o. 200. l. — Zolnai Gyula. Nyelvtörténeti felfedezések. Nyelvőr 239—241. l.
1332. *Mészöly Gedeon*. A Halotti Beszéd hazoa szaváról és a -vá rag hangtörténetéről. M. Nyelv 257—265. l.
1333. NB. Sch, ts és tz. U. o. 167. l.
1334. *Nagy Lajos*. A piaristák neve. Nyelvőr 165—167. l.
1335. Népnyelv. M. Nyelv 160—162. l. — M. Kiss Lajos. U. o. 211—214. l.
1336. Nyelvészeti füzetek. Szerkeszti Simonyi Zsigmond.
 78. Deák Margit. Baksay Sándor nyelve. Budapest, 1918. M. Nyelvőr. (8-r. 49, 1 l.) 1 kor. — Ism. Irodalomtört. 365, l.
 79. Juhász János. Kölcsönhatások a magyar és tót közmondásokban és szólásokban. (26 l.) 1 kor.
 80. Nagy Lajos. Nogáll János nyelve. (24 l.) 1 kor.
 81. Losonczi Zoltán. Hangtörténeti alapkérdések. (28 l.) 1 kor. (Megjelent a Nyelvőrben is 13—20., 62—66., 116—123., 151—157. l.)

1337. Nyelvtörténeti adatok. (Wesselényi nádor levele 1663-ból.) Mészöly Gedeon. M. Nyelv 38—40. l. — «Az Ket Samvel könyvei». Szily Kálmán. U. o. 96—98., 151—154., 207—210. l. — Székes-Fehérvár városa levéltárából. Moenich Károly. U. o. 98., 154—157. l. — Soós János magyarnyelvű protestatiója Zólyom vm. régi jegyzőkönyvében. (1581.) Répási Mátyás. U. o. 280. l.
1338. Nyelvünknek eredetiségei. Nyelvőr 178. l.
1339. Öreg tanító. Németes összetételek. U. o. 41. l.
1340. *Philofennus*. Lapp szók a magyarban. U. o. 186. l.
1341. *Prikkel Marián (Réthei)*. A tárogató síp eredete. U. o. 1—8. l.
1342. *Rexa Dezső*. Kisfaludy Sándor *h* betűje. M. Nyelv 274. l.
1343. *S—i*. Durva népiesség. U. o. 210. l.
1344. *Ságody Otmár*. Szószaporítás. Nyelvőr 38. l.
1345. *Sebestyén Gyula*. A magyar rovásírás eredetéről. Nyelvt. Közlem. 45. köt. 292—302. l.
1346. *Simai Ödön*. Sajtóhiba és szövegjavítás. M. Nyelv 62—64. l.
1347. *Simai Ödön*. Toldy Ferencz tavaszi virágai. M. Nyelv 111—119., 187—193. l.
1348. *Simonyi Zsigmond*. Tájszókról. Nyelvőr 45. l.
1349. *Simonyi Zsigmond*. Igeállítmány és névszói állítmány. U. o. 49—52. l.
1350. *Simonyi Zsigmond*. Cirillbetűs magyar szöveg. U. o. 140. l.
1351. *Simonyi Zsigmond*. Fonák elméletek káros hatása. U. o. 149—151. l.
1352. *Simonyi Zsigmond*. Kemény Zsigmond szókincséből. U. o. 177. l.
1353. *Simonyi Zsigmond*. Az úri igeragozás. U. o. 193—196. l.
1354. *Simonyi Zsigmond*. Idolon orthographiæ. U. o. 228—231. l.
1355. *Simonyi Zsigmond*. Aranyinak egy mondatszerkezete. U. o. 236. l.
1356. *Spitzer Léo*. Névszókul használt igealakok. U. o. 103—105. l.
1357. *Sz. K.* Pótlék a NySz. Forrásjegyzékéhez. M. Nyelv 26—28. l.
1358. *Szarvas Gábor*. Jókai szókincséből. Nyelvőr 69. l.
1359. *Szarvas Gábor*. *Figura etymologica*. 1. Névszók, határozók. 2. Igés szólások. U. o. 42. l. — Diósi Géza. U. o. 42—44. l.
1360. *Szarvas Gábor*. A göcseji s az ősrégi nyelvjáráshoz. U. o. 128—130. l.
1361. *Szemkő Aladár*. Az *-esz* játszi szóképzőről. M. Nyelv 141. l.
1362. *Szily Kálmán*. Szövegjavítás és szövegrontás. U. o. 32. l.
1363. *Szily Kálmán*. Ballagi Teljes Szótárához. U. o. 142. l.
1364. *Szily Kálmán*. Egy régi magyar nyelvész. U. o. 173—178. l. (Mikolai Hegedűs János.)
1365. *Szinnyei József*. Magyar nyelvhasználat. 5. kiad. 1915. — Ism. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 33—36. l.
1366. *Sztrippai Sz. Hiador*. Egy erdélyi népies nyelvemlék. U. o. 20—26. l.
1367. *Sztrippai Sz. Hiador*. Csakugyan álnyelvemlék? U. o. 125—128. l. — Riedl Frigyes. U. o. 179. l. — Horváth János. Ősi nyolczas szerkezetek időrendje. (Egy állítólagos nyelvemlék korkérdéséhez.) M. Nyelv 49—53. l. — *Szerk.* Egy állítólagos nyelvemlék. U. o. 54. l. — *Horváth János*. Irott nyolczas, népi nyolczas. U. o. 180—184. l.

1368. *Tolnai Vilmos*. Hány szó van a magyar nyelvben? *M. Nyelv* 33. 1.
 1369. *Tolnai Vilmos*. Aldrovandi magyar szavai. U. o. 143. 1.
 1370. *Torkos László*. «A van és vannak úgynevezett kihagyása» című cikkhez. U. o. 48. 1. — *Klemm Antal*. U. o. 104. 1.
 1371. *Trócsányi Zoltán*. Irodalmi nyelvünk fejlődéstörténetéből. U. o. 1—6., 55—59., 120—123. 1.
 1372. *Vargha Damján*. A magyar helyesírás szabályai (magyarító) szó- és névjegyzékkel. Negyedik változatlan kiadás. Budapest, 1918. Szt. Istv. Társ. (16-r. 152 l.) 3 kor.
 1373. *Váro Gedeon*. Apor Péter szavai. *Nyelvőr* 239. 1.
 1374. *Viktor Gabriella*. A gyermek nyelve. A gyermeknyelv irodalmának ismertetése főként nyelvészeti szempontból. Nagyvárad, 1918. Béres és Held ny. (8-r. 83 l.) — *Ism. Rubinyi Mózes*. *Nyelvőr* 222. 1.
 1375. *Viski Károly*. Elbeszélő felszólító alakok. U. o. 180. 1.
 1376. *Viski Károly*. Arany-szók. 1. Kúnkapitány. 2. Láp. U. o. 217—219. 1.
 1377. *Viski Károly*. Két újkori szóról. 1. Karácsonyfa. 2. Szobatudós. U. o. 70—72. 1. — *Karácsonfia*. *Zolnai Gyula*. U. o. 233. 1.
 1378. *R. Vozáry Gyula id.* Adalékok Arany nyelv művészetének feltárásához. *M. Nyelv* 272—274. 1. [83., 144. 1.
 1379. *Zolnai Gyula*. Ikés módon ragozott iktelen igék. U. o. 81—
 1380. *Zolnai Gyula*. Új nyelvtani elemek. 1. Új képzők és igekötők. *Nyelvőr* 8—13. 1. — 2. Új névutók és egy új névrag. U. o. 53—59. 1.
 1381. *Zolnai Gyula*. Hamis hangok az Arany hegedűből. U. o. 36. 1.
 1382. *Zolnai Gyula*. Hanyatló magyarság. *Világ* 230. sz.

Egyes szók és szólások. Magyartalanságok.

1383. *Aczi, hoczi*. *Szily Kálmán*. *M. Nyelv* 85. 1.
 1384. *Adi, mondi-féle* igealakok. *Melich János*. U. o. 199. 1.
 1385. *Akasztófa*. *Ádám Imre*. *Nyelvőr* 44. 1. — *Akasztófa, kötél, tűz*. *Trencsény Károly*. U. o. 142. 1.
 1386. *Sült almák* a magyar nyelvtan-órán. *Antibarbarus*. U. o. 40. 1.
 1387. *Arcal*. *Mészöly Gedeon*. U. o. 123—125. 1.
 1388. *Arszlán*. *Tolnai Vilmos*. *M. Nyelv* 149. 1.
 1389. *Automobil*. *Szabó Endre*. U. o. 48. 1.
 1390. *Az Úr szava*. *Nyelvőr* 90. 1.
 1391. *Badirkaszilva*. *Melegdi János*. *M. Nyelv* 204. 1.
 1392. *Bánom szabású és tarcabás*. *Simonyi Zsigmond*. *Nyelvőr* 87. 1. — *Spitzer Leo*. U. o. 185. 1.
 1393. *Bárki és társai*. *Simai Ödön*. U. o. 83—85. 1.
 1394. *Béke*. *Kosztolányi Dezső*. *Ábránd egy szóról*. U. o. 89. 1.
 1395. *Bikapézn*. *Kemény Lajos*. *M. Nyelv* 203. 1.
 1396. *Borona-ház vagy rendfa-ház*. *Bátky Zsigmond*. U. o. 29—31. 1. — *T. Nagy Imre*. U. o. 86. 1. [1—7. 1.
 1397. *Néhány szó a bú szóról*. *Munkácsi Bernát*. *Keleti Szemle* XVIII.
 1398. *Crucipile*. *B. F. M. Nyelv* 166. 1.
 1399. *Csákósüveg*. *NB*. U. o. 48. 1.
 1400. *Csak úgy gondolom*. *Schuchardt Hugó*. *Nyelvőr* 231. 1.

1401. *Cserebi dohány*. Kemenes Pál. M. Nyelv 275. l.
1402. *Csēta*. H. U. o. 145. l.
1403. *Csindl és csinydl*. Melich János. U. o. 148. l.
1404. *Csomoros*. K. P. U. o. 146. l.
1405. *Csütörtököt mond*. Nyelvőr 95. l.
1406. *Czezumór*. Tolnai Vilmos. M. Nyelv 87. l.
1407. *Czifra-zérus*. Cs. B. U. o. 201. l. — Lásd 1311. sz. a.
1408. *Cisztercita, ciszterci, zirci*. Nagy Lajos. Nyelvőr 188. l.
1409. *Dalidó*. Zolnai Gyula. U. o. 181. l.
1410. *Edvi, Edvén*. Jakubovich Emil. M. Nyelv 145. l.
1411. *E'okottság*. Szily Kálmán. U. o. 206. l. [103. l.
1412. *Elzülleni*. Szily Kálmán. U. o. 6. l. — Károlyi Árpád. U. o.
1413. *Emdul*. Sz. J. Nyelvt. Közlem. 45. köt. 194. l.
1414. Az *érdem* szó származtatásához. Réthelyi Prikkel Marián. Nyelvőr 181—183. l. — Kovács Márton. U. o. 242. l.
1415. *Erge*. Jakubovich Emil. M. Nyelv 84. l.
1416. *Észtország, Livország, Kurföld*. Zolnai Gyula. Nyelvőr 173. l. — Bán Aladár. U. o. 232. l.
1417. *Ét*. Gy. A. M. Nyelv 144. l.
1418. *Fa-falva, falu*. Adám Imre és a szerkesztőség. Nyelvőr 242. l.
1419. *Farcšina*. K. P. M. Nyelv 146. l.
1420. *Felés és Felzés*. Szily Kálmán. U. o. 278. l.
1421. *Félvilág: demimonde*. Tolnai Vilmos. U. o. 87. l. — Karl Lajos. U. o. 166. l.
1422. *Fenigő*. Kemenes Pál. U. o. 166. l.
1423. *Fénykép*. Tolnai Vilmos. U. o. 150. l.
1424. *Feze*. Jakubovich Emil. U. o. 31. l.
1425. *Fürczöl*. Melegdi János. U. o. 204. l.
1426. *Füredi nyereg*. Tolnai Vilmos. U. o. 150. l.
1427. *Fürtös: füstös*. Kemenes Pál. U. o. 275. l.
1428. *Gocnód és társai*. Spitzer Leó. Nyelvőr 46. l.
1429. *Hadlára holtát*. Öreg tanító. U. o. 142. l.
1430. *Han*. Zolnai Gyula. U. o. 85. l.
1431. *Hangács*. Simai Ödön. M. Nyelv 89. l.
1432. *Hangol, hangulat*. Szily Kálmán. U. o. 279. l.
1433. *Hazafiatlanság*. Simai Ödön. U. o. 89. l.
1434. *Hepp! Hepp!* Tolnai Vilmos. U. o. 150. l.
1435. *Hercegprimás*. Simai Ödön. U. o. 90. l.
1436. *Hozzá*. Melich János. U. o. 84. l.
1437. *Ibolya-láb, violaszín láb*. Trencsény Károly. Nyelvőr 79. l.
1438. *Ird és irjad*. Barta M. Eszter. U. o. 185. l.
1439. *Irnik: nekik*. Kovács Márton. U. o. 88. l.
1440. *Iromba*. Szabó Endre. M. Nyelv 103. l.
1441. *Istenvette*. Jakubovich Emil. U. o. 78. l.
1442. *Jó idők malma*. Kardos Albert. M. Kiss Lajos. U. o. 47. l.
1443. *Jó-megy, hoz-visz*. Trencsény Károly. Nyelvőr 136. l.
1444. *Káplár Kovács*. Somogyi Géza. U. o. 39. l.
1445. *Kassavölgyi*. K. P. M. Nyelv 224. l.
1446. *Kavarodás*. Nyelvőr 46. l.
1447. A *-képpen, -kép* rag eredete. Beke Ödön. U. o. 185. l.
1448. *Kezdődik*. Szily Kálmán. M. Nyelv 110. l.

1449. *Kikelet. Dorgál. Vidlis. Tömkeleg. Torna. Ményét. Najjobb. Volpat.* Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 242—244. l.
1450. *Kis = kös. M. G. M. Nyelv 224. l.* [U. o. 144. l.
1451. *A kőfész szóhoz.* Szabóné Nogáll Janka. U. o. 32. l. — *Gy. A.*
1452. *Koloncz köszönget.* Csüri Bálint. U. o. 272. l.
1453. *Komisz és hadi.* Balassa József. Nyelvőr 44. l.
1454. *Kormány.* Sz. K. M. Nyelv 167. l.
1455. *Köteles, kezes.* Melich János. U. o. 223. l.
1456. *Krugat.* Nagy Lajos. Nyelvőr 238. l.
1457. *Küldött farkas, k. ördög.* Kemenes Pál. M. Nyelv 275. l.
1458. *Lél és Lebedias.* Jakubovich Emil. U. o. 225—230. l.
1459. *Lateiner.* Cs. A. Nyelvőr 46. l.
1460. *Lo'mék, hugomék, bírók.* Konsza Samu. U. o. 44. l.
1461. *Magyarország nem volt, hanem lesz. F'—ó.* M. Nyelv 83. l.
1462. *Mázsaszekér, kocsi, hintó.* Tolnai Vilmos. U. o. 123—125. l.
1463. *Meg lett mondva.* Váró Gedeon. Nyelvőr 174. l.
1464. *Megujhosztani.* M. Nyelv 282. l.
1465. *Meg van róva.* Szerk. U. o. 211. l.
1466. *Mely helyett ami.* Kovács Asztrik. Nyelvőr 78. l.
1467. *Mennyütötte sziget.* Jakubovich Emil. M. Nyelv 79. l.
1468. *Mindenki.* Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 97—103. l. — Simai Ödön. U. o. 196—203. l. — Simonyi Zsigmond. U. o. 238. l. — *Mindenki* Simonyi Zsigmond megvilágításában. Barsi Frigyes. M. Nyelv 178—180. l.
1469. *Misédér. M. K. Gy. U. o. 276. l.*
1470. *A munka felvevése.* Budapesti Hirlap. Nyelvőr 175. l.
1471. *Nagy Boldogasszony napja.* Madzsar Imre. M. Nyelv 148. l.
1472. *Némber.* Tolnai Vilmos. U. o. 87. l.
1473. *Népdal.* Simai Ödön. U. o. 90. l.
1474. *A nő, néről.* K. P. U. o. 205. l.
1475. *Ől a bú.* Csüri Bálint. U. o. 272. l.
1476. *Öregbik uram.* U. o. 103. l.
1477. *Ostoradó.* Holub József. U. o. 274. l.
1478. *Összeharapta a fogait.* Zolnai Gyula és Sz. K. U. o. 168. l.
1479. *Panama.* Tolnai Vilmos. U. o. 206. l.
1480. *Pedáns.* Sz. K. U. o. 283. l.
1481. *Pihenjül.* Melich János. U. o. 28. l. — Nyelvőr 95. l.
1482. *Rabimunka.* Viski Károly. Nyelvőr 138. l.
1483. *Radikális és gyökeres.* Antibarbarus. U. o. 232. l.
1484. *A megbukott rayonirozás.* Zolnai Gyula. U. o. 75. l.
1485. *Rege.* Simai Ödön. M. Nyelv 91. l.
1486. *Pokol, paradicsom.* Kemenes Pál. U. o. 166. l.
1487. *A magyar próza szónak eredete.* Sz. K. U. o. 283. l.
1488. *Sasos.* Cs. B. U. o. 201. l.
1489. *Sorok között olvasni.* Tolnai Vilmos. U. o. 88. l.
1490. *Sukoró és Homorog.* Pais Dezső. U. o. 20—22., 67—70. l.
1491. *Szabadna.* Öreg tanító. Nyelvőr 138. l.
1492. *Szaka, szak.* Beke Ödön. U. o. 82. l.
1493. *Szállok az Úrnak!* Melegdi János. M. Nyelv 204. l.
1494. *Szegyfej.* Szily Kálmán. U. o. 33. l.
1495. *Szépen!* Szép Endre. U. o. 33. l.

1496. *Szeresi*. Zolnai Gyula. Nyelvőr 139. l.
1497. *Szombat és társai*. Simonyi Zsigmond. U. o. 80. l.
1498. *Tandár*. Sz. F. M. Nyelv 278. l. [Zsigmond. Nyelvőr 184. l.
1499. *Tanulság és tanúság*. Szily Kálmán. U. o. 142. l. — Simonyi
1500. *A tár szó történetéhez*. M. G. M. Nyelv 276. l.
1501. *Tárca vagy Tarcza?* N. Gy. U. o. 277. l.
1502. *Tél-túl*. Kemenes Pál. U. o. 275. l.
1503. *Tengelyt akaszt valakivel*. Tolnai Vilmos. U. o. 151. l.
1504. *Tisis*. Kovács Márton. Nyelvőr 188. l. — Melegdi János. (Tézis.)
M. Nyelv 204. l.
1505. *Tönköly, köles, tatárka*. Bátky Zsigmond. Földr. Közl. — Ke-
menes Pál. M. Nyelv 146—148. l.
1506. *Top*. Kemenes Pál. M. Nyelv 166. l.
1507. *Tör és török*. Lakatos Jusztin. Nyelvőr 187. l.
1508. *Tövé*. Tolnai Vilmos. M. Nyelv 280. l.
1509. *Tupa*. K. P. U. o. 203. l.
1510. *Tyűkverő*. Simai Ödön. Nyelvőr 183. l.
1511. *Ugra, Ug, Ugod, Ugocsa*. Pais Dezső. M. Nyelv 193—196. l.
1512. *Ugron*. Hóman Bálint. U. o. 202. l.
1513. *Uzmi*. Szendrey Zsigmond. U. o. 280. l.
1514. *Vándor magyar*. Langer Sándor. Nyelvőr 45. l. (Mit dem
Schlachtvieh haben geurzt.)
1515. *Vas vármegye*. Historikus. U. o. 86. l.
1516. *Vásik rá a foga*. Löw Immanuel. U. o. 241. l.
1517. *Viczek*. Szily Kálmán. M. Nyelv 85. l.
1518. *Visszavenni a frontot*. K. P. U. o. 283. l. [U. o. 179. l.
1519. *A vizes lepedő*. Kalmár Elek. Nyelvőr 81. l. — Trencsényi Károly.
1520. *Vygor — Igar*. Jakubovich Emil. M. Nyelv 31. l.

5. Tankönyvek.

1521. *Avar Gyula*. Magyar olvasókönyv a polgári fiúiskolák I. osztálya
számára Gyertyánffy István, Kiss Áron és Krammer József
nyomán. Az új polgári fiúiskolai tanításterv szerint átdolgozott
kiadás. Budapest, 1918. Franklin-T. (8-r. 263 l.)
1522. *Ballagi Mór*. Iskolai és utazási magyar és német zsebszótár.
Magyar-német rész. 2. kiadás. Budapest, 1918. Franklin-T. (8-r.
388 l.) 8 kor.
1523. *Bartha József*. Magyar nyelvtan mondattani alapon a katolikus
polgári leányiskolák I. és II. osztálya számára. Nyolcadik ki-
adás. Budapest, 1918. Szt. Istv. Társ. (8-r. 76 l.) 2 kor.
1524. *Bartha József és Prónai Antal*. Retorika. Középiskolák V. osz-
tálya számára. 4. kiadás. Budapest, 1918. Szt. István-T. (8-r.
334 l.) 8 kor.
1525. *Bartha József és Prónai Antal*. Stilisztika a középiskolák IV.
osztálya számára. Ötödik kiadás. Budapest, 1918. Szt. Istv.
Társ. (8-r. 269 l.) 9 kor.
1526. *Bartha József és Prónai Antal*. Magyar irodalmi olvasókönyv
(poetikával és irodalomtörténettel) a katolikus polgári leány-
iskolák IV. osztálya számára. Harmadik kiadás. Budapest, 1918.
Szt. Istv. Társ. (8-r. 316 l.) 12 kor.

1527. *Deme Károly*. Magyar olvasókönyv a polgári fiúiskolák I. oszt. számára. Átdolgozta Berecz Károly. Első rész. Ötödik kiadás. Budapest, 1918. Athenæum. (8-r. 184 l.)
1528. *Győri Vilmos és Mihalik Sándor*. Magyar olvasókönyv a polgári leányiskolák I. osztálya számára. Az 1908. évi polgári leányiskolai új tanterv szerint. Budapest, 1918. Singer és Wolfner. (8-r. 167 l.)
1529. *Kelemen Béla*. Jó magyarság. Tanácsadó a magyar helyesírás, nyelvtan és fogalmazás nehézségeiben. Harmadik kiadás. Budapest, 1918. Akadémia. (8-r. 180 l.)
1530. *Kelemen Béla*. A magyar helyesírás kis szótára. A hivatalos iskolai helyesírás alapján. Kilencedik kiadás. Budapest, 1918. Athenæum. (16-r. 172 l.)
1531. *Kőrösi, Alessandra*. Grammatica teorico-pratica della lingua ungherese. Parte I. La proposizione semplice. 4. edizione. Budapest, 1918. tip. d. r. ung. univers. (8-r. VIII, 143 l.) 2 kor.
1532. *Prónai Antal*. Magyar olvasókönyv a kath. polgári leányiskolák 2. osztálya számára. 3. kiadás. Átdolgozta Kádár Jolán. Budapest, 1918. Szt. István-T. (8-r. 228 l.) 6 kor.

VIII. Klasszikus nyelvek és irodalmak.

1. Görög történet és régiségek.

1533. *Csorba Ferenc*. A néptanítók a régi Görögországban. Néptanít. Lapja 16. sz.
1534. *Heinlein István*. Spárta és Athén a 480-diki perzsa hadjárat után. (Kivonat.) Akad. Értes. 309—322. l.
1535. *Heinlein István*. Spárta és Athén a Peisistratidák elűzésétől 462-ig. Tört. Szemle 161—208. l.
1536. *Hekler Antal*. Isteneszmény és portrait a görög művészetben. 1917. — Ism. Császár Elemér. Századok 424—427. l.
1537. *Hekler Antal*. Görög férfitörz a Szépművészeti Múzeumban. Szépműv. Múz. Évkönyvei. I. köt. 1—17. l.
1538. *Jakab János*. A hadifoglyokkal való bánásmód a görögöknél. 1917. — Ism. Heinlein István. EPhK. 133—135. l. — Révay József. Századok 198. l.
1539. *John, L., Myres és Frost, K. T.* The historical background of the Trojan war. — Ism. Heinlein István. Tört. Szemle 294. l.
1540. *Johnson, A. Ch.* The creation of the tribe Ptolemais at Athens. — Ism. Heinlein István. U. o. 137. l.
1541. *Kaerst, J.* Geschichte des Hellenismus. I. Theil. 1917. — Ism. Révay József. EPhK. 140—143. l.
1542. *Keil, Bruno*. Πελοποννησιακός πόλεμος. — Ism. Heinlein István. Tört. Szemle 294. l.
1543. *Lajti István*. A kilenczes számnak jelentősége. EPhK. 165. l.
1544. *Reese Wilhelm*. Die griechischen Nachrichten über Indien bis zum Feldzuge Alexanders des Grossen. 1914. — Ism. Kerényi Károly. EPhK. 445—449. l.
1545. *Rosenberg, Arthur*. Perikles und die Parteien in Athen. — Ism. Heinlein István. Tört. Szemle 134. l.

1546. *Stern, E.* Kleomenes III. und Archidamos. — Ism. Heinlein István. U. o. 296. l.
 1547. *Walek, Thadeus.* Über das aitolische akarnanische Bündnis im III. Jahrh. — Ism. Heinlein István. U. o. 295. l.
 1548. *Waser, O.* Volkskunde u. griechisch-römisches Altertum. 1916. — Ism. Lajti István. EPhK. 73—75. l.
 1549. *Würthle, Paul.* Die Monodie des Michael Psellos auf den Einsturz der Hagia Sophia. 1917. — Ism. Czebe Gyula. EPhK. 66—69. l.

2. Görög irodalomtörténet.

1550. *Kägi, Paul.* Nachwirkungen der älteren griechischen Elegie in den Epigrammen der Anthologie. 1917. — Ism. Kerényi Károly. EPhK. 146. l.
 1551. *Anaxagoras. Löwy-Cleve, Felix.* Die Philosophie des Anaxagoras. 1917. — Ism. Sz. O. Theol. Szaklap 55. l.
 1552. *Apollonios Rhodios.* — Lásd 1600. sz. a.
 1553. *Archilochos. Kallós Ede.* Mutatvány Archilochos-kommentárom készülő II. részéből. EPhK. 30—34. l.
 1554. *Aristoteles. Büttönbinder Miklós.* Arisztotelesz a nőnevelésről. Nemz. Nőnevelés 48—51. l.
 1555. *Epikuros. Scheitz Emil.* Theologia Epicurea. Különös tekintettel T. Lucretius Carus «De rerum natura» c. művére. Bölcséletdoktori értekezés. Budapest, 1918. Stephaneum. (8-r. 35 l.)
 1556. *Heliodoros.* — Lásd 804. sz. a.
 1557. *Herakleitos. Kövendi Dénes.* Ephesosi Herakleitos. EPhK. 115—127., 401—418. l.
 1558. *Hesiodos. Zemplényi Tivadar.* A praepositíók szerepe Hesiodosnál. Pápa, 1918. Főisk. ny. (8-r. 50 l.) 5 kor.
 1559. *Homeros. Homérosz* Odüsszeájából. XXIII. ének. Fordította Szakács Béla. Magyarország 77. sz.
 1560. *Laërtés felismeri Odysseust.* (Hom. Od. II. 205—352.) Ford. Jánosi Boldizsár. Kath. Szemle 642—645. l.
 1561. *Körner, Otto.* Das homerische Tiersystem. 1917. — Ism. Marót Károly. EPhK. 252. l.
 1562. *Josephus Fl. Flavius Josephus.* Jeruzsálem pusztulása. Ford. Szentesy Alfonz. 4. kiadás. Budapest, 1918. Wodianer. (8-r. 174 l.) 5 kor.
 1563. *Onasander. Vári Rezső.* Onasander. EPhK. 353—361. l.
 1564. *Paraspondylos. Czebe Gyula.* Négy «új» Paraspondylos. EPhK. 262—264. l.
 1564a. *Paulus.* — Lásd 1639. sz. a.
 1565. *Platon. Arnim, H. v.* Platos Jugenddialoge und die Entstehungszeit des Phaidros. 1914. — Ism. Szilasi Vilmos. Athenäum 65—69. l.
 1566. *Máthé Elek.* A Logos-eszme Platónnál. Budapest, 1918. Stephaneum. (8-r. 28 l.)
 1567. *Polybios. Beloch, K. J.* Polybios-Quellen im dritten Buch. — Ism. Heinlein István. Tört. Szemle 136. l.
 1568. *Sappho. Darkó Jenő.* Sappho. Uránia 1—3. l.

1568a. Seneca. — Lásd 1639. sz. a.

1569. Thukydides. *Elter*, *Ant.* Thukydides und der Name des peloponnes. Krieger. — Ism. Heinlein I. Tört. Szemle 135. l.

3. Nyelvészet.

1570. Benigny Gyula. A jelentésváltozás egy faja a görögben. EPhK. 371—376. l.

1571. Boisacq, Émile. Dictionnaire étymologique de la langue grecque. 1916. — Ism. Helle F. Hugó. EPhK. 440. l.

1572. Czebe Gyula. *Ὀζολίμνη* és *Ὀύρρη*. EPhK. 163—165. l.

1573. Debrunner, Albert. Griechische Wortbildungslehre. 1917. — Ism. sch. j. EPhK. 173. l.

4. Tankönyv.

1574. Maywald József. Görög gyakorló- és olvasókönyv. Gimnáziumok használatára. 1. rész. A név és szabályos *ω*-végű ige. Az 5. osztály számára. 6. kiadás. Az új kiadást sajtó alá rendezte Vayer Lajos. Budapest, 1918. Kókai L. (8-r. 131 l.) 3 kor.

5. Római történet és régiségek.

1575. Bódiss Jusztin. Róma és Karthágó a mai háború világításában. Komáromi Ujs. 3—5. sz.

1576. Dessau, H. Über die Quellen unseres Wissens vom zweiten punischen Kriege. — Ism. Heinlein István. Tört. Szemle 296. l.

1577. Ferrero. Róma nagysága és hanyatlása. 4—6. köt. Ford. Lendvai. J. 1916. — Ism. Finály Gábor. EPhK. 219. l.

1578. Gelzer, Matthias. Die Nobilität der Kaiserzeit. — Ism. Heinlein István. Tört. Szemle 138. l.

1579. Geréb József. Miért nem írta meg Mommsen római történetének negyedik kötetét? U. o. 310—313. l.

1580. Geréb József. A római kultúra legjelentősebb vonásai. 1917. — Ism. V. M. Irodalomtört. 226. l.

1581. Hohl, Ernst. Das Problem der Historia Augusta. — Ism. Heinlein István. Tört. Szemle 139. l.

1582. Hohl, E. Textkritisches zur Historia Augusta. — Ism. Heinlein I. U. o. 139. l.

1583. Kromayer, Joh. Die wirtschaftliche Entwicklung Italiens im II. u. I. Jahrh. vor Chr. — Ism. Heinlein István. U. o. 138. l.

1584. Otto, W. Die Nobilität der Kaiserzeit. — Ism. Heinlein István. U. o. 297. l.

1585. Révay József. Nero fákljai. 1916. — Ism. Székely István. U. o. 270—273. l.

1586. Sundwall, J. Weströmische Studien. 1915. — Ism. Révay József. U. o. 273—276. l.

1587. Személyi Kálmán. Az engedmény történetéből. Római jogtörténeti vázlat. (Nagyvárad kath. jogakad. 1917/18. almanachja. 37—56. l.)

1588. Tokaji Lajos. A lövészárkok Cäsar korában. Tört. Szemle 92—102. l.

6. Római irodalomtörténet.

1589. *Brakman, C.* Miscella tertia. 1917. — Ism. Révay József. EPhK. 429—431. l.
1590. *Vollmer, Friedr.* Zur Geschichte des lateinischen Hexameters. 1917. — Ism. *sch. j.* EPhK. 459. l.
1591. *Ammianus.* Ammianus Marcellinus... történeti könyvei. Ford. Pirchala Imre. 1., 2. köt. 1916—17. — Ism. Révay József. EPhK. 221—229. l.
1592. *Arnobius.* *Brakman, C.* Arnobiana. 1917. — Ism. Révay József. EPhK. 241—244. l.
1593. *Firmicus Maternus.* *Némethy, Geyza.* Coniecturae ad emendandum Firmicum Maternum astrologum. (Ertekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XXIII. 8.) Budapest, 1918. Akadémia. (8-r. 80 l.) 5 kor.
1594. *Horatius.* *Kerkai, Josephus.* Quomodo Horatius Lucili vestigia presserit? 1917. — Ism. Révay József. EPhK. 52—55. l.
1595. *Laky Vilmos.* Horatius ódaköltészete Augustus erkölcsreformáló terveinek szolgálatában. Győr, egyh. m. ny. 1918. (8-r. 61, 1 l.)
1596. *Lucanus.* — Lásd 1599. sz. a.
1597. *Ovidius.* *Ovidius* szerelmeiből. (Amores, lib. I. carm. 6.) Ford. Jászay-Horváth Elemér. «A Szamár» 6. sz. — Lásd 892. sz. a. is.
1598. *Sedulius.* *Mayr, Theodor.* Studien zu dem Paschale Carmen des... Sedulius 1916. — Ism. Révay József. EPhK. 62. l.
1599. *Tacitus.* *Robbert, L.* De Tacito Lucani imitatore. 1917. — Ism. Révay József. EPhK. 238—240. l.
1600. *Valerius.* *Kálovics Adorján.* Valerius Flaccus és Apollonios Rhodios Argonauticája. Győr, 1918. Egyh. m. ny. (8-r. 66, 1 l.)
1601. *Vergilius.* *Kalivoda Ferenc.* Aeneas katabasisának forrásai. Budapest, 1918. Franklin-T. (8-r. 86, 1 l.)
1602. *Lohmann, A.* De græcismorum usu Virgiliano quaestiones selectæ. 1915. — Ism. Révay József. EPhK. 63. l.

7. Latin nyelvészet.

1603. *Székely, Stephanus.* Quisquilia. EPhK. 456—458. l.

8. Tankönyvek.

1604. *Bielek Dezső.* Latin syntaxisaink casus-tani példái. A «Róka és holló» meséjébe foglalva. Tanítványaival összeállította 40 egyórás vagy 20 kétórás iskolai dolgozatban. Budapest, 1918. Lampel R. (8-r. 75 l.) 2 kor. — Ism. Crispus. Magy. Középiskola 114. l.
1605. *Révay József.* Latin nyelvtan fiú- és leánygimnáziumok használatára. Budapest, 1918. Kókai L. (8-r. 71 l.) 4 kor.
1606. *Révay József.* Latin olvasókönyv a leánygimnáziumok 5. osztálya részére. Budapest, 1918. Kókai L. (8-r. 66 l., 3 tábla.) 3 K 60 f.

9. Magyarország régészeti.

1607. *Alföldi András*. Pannoniai agyagminták és vonatkozásaik a császárokra. Budapest, 1918. Franklin ny. (4-r. 38 l.)
1608. *Czakó Elemér*. Múzeumi séták. Múz. Könyvt. Értes. 1—21. l. — *Ism. Magy. Iparművészet* 97. l.
1609. *Czebe Gyula*. A pilini ezüstgomb görögbetűs fölirata. EPhK. 454—456. l. [vm. 11., 12. sz.]
1610. *Dornyay Béla*. A balatonkövesdi római feliratos sírlelet. Veszpr.
1611. *Huszka József*. Hunn-avar és honfoglaló sírjaink fülönfüggői. Építő Ipar 33—41. sz. [167—178. l.]
1612. *Kremmer Dezső*. Múzeumi tanulmányok. Múz. Könyvt. Értes.
1613. *M. K. Ellopott úrmutató*. Múz. Könyvt. Értes. 199. l.
1615. *Németh Gyula*. A nagyszentmiklósi kincs körül. Turán 265—267., 325—329. l. — *Sebestyén Gyula* nyílt levele. U. o. 329—331. l. — *Németh Gy. válasza*. U. o. 332. l. — Lásd 1617. sz. a. is.
1616. *Oroszlán Zoltán*. Mitológiai és szimbolikus képtípusok a pannoniai síremlékeken. Budapest, 1918. Élet. (8-r. 57 l.)
1617. *Sebestyén Gyula*. A nagyszentmiklósi kincs feliratairól. EPhK. 78—81. l. — Lásd 1615. sz. a. is.
1618. *Teutsch, Fr.* Von unseren Glocken. Korresp. Bl. 21—23. l.
1619. *Végh Gyula*. A Nemzeti Múzeum régiségtára és az Iparművészeti Múzeum. Magy. Iparművészet 60—81. l.

IX. Germán nyelvek és irodalmak.

1. Német.

1620. *Albert, Fritz*. Rudolf Hans Bartsch. Siebenb. Deutsch. Tageblatt 13464—67. sz. [Október.]
1621. *Auerbach, Lakatos László*. Auerbach. (1861.) Mult és Jövő.
1622. *Auernheimer Raoul*. Renée és a férfiak. Ford. Pajzs Elemér. *Ism. Hét* 47. sz.
1623. *Bang Hermann*. A Pinczér. Két novella. Ford. Pajzs Elemér. — *Ism. Hét* 8. sz.
1624. *Bang Hermann*. A négy ördög. Ford. Pajzs Elemér. *Hét* 24. sz.
1625. *Baumbach*. 1. Kiki a maga módja szerint. 2. Későn születtem. 3. A hegedős. Ford. Madzsar Gusztáv. Délmagyarország 75. sz. — 4. Frici és a csaló. U. o. 86. sz. — 5. A jósnő. A találkozó. U. o. 103. sz.
1626. *Becker Miklós*. A német Marseillaise. — Ford. Esztendő. Jul. 144. l.
1627. *Berde Mária*. Stefan George és a német symbolismus. EPhK. 377—395. l.
1628. *Boelitz Márton*. Húsvét. Ford. Szabados Ede. Tanügyi Értes. (Szatmár.) XVI. 8. sz.
1629. *Brahms*. Der Jäger. Ford. Molnár Antal. Zenei Szemle 38. l.
1630. *Brentano, Lám Frigyes*. Brentano Kelemen. (1778—1842.) Kath. Szemle 115—132. l.
1631. *Brod, Max*. Jüdinnen. *Ism. Hét* 40. sz.

1632. *Campe. Komorzynski, Egon.* Joachim Heinrich Campe. Siebenb. Deutsch. Tagebl. 13686. sz.
1633. *Christen Ada* verseiből. 1. Egy zsidó. 2. A régi prágai zsidó temetőben. Ford. Feleki Sándor. Egyenlőség 7. sz. [29. sz.]
1634. *Däubler, Theodor.* Sokszor. Ford. Bardócz Árpád. A Társaság
1635. *Dauthendey. Földi Mihály.* Max Dauthendey. Nyugat II. 765. l.
1636. *R. T. Max Dauthendey.* Hét 38. sz.
1637. *Dehmel. Dehmel Richard.* Át a folyón. Ford. Bardócz Árpád. Temesv. Hirl. 124. sz. [168. reg. sz.]
1638. *Roth, Alfred.* Richard Dehmels «Menschenfreunde». P. Lloyd
1639. *Deissner, K. Paulus und Seneca.* 1917. — Ism. Szlávik Mátyás. Theol. Szaklap 119. l.
1640. Ein deutscher Dichter aus der Steiermark. Siebenb. Deutsch. Tagebl. 13612. sz. (Kernstock Ottokar.)
1641. *Ewers, H. H.* A búvészinas. Ford. Szederkényi Anna. — Ism. Kázmér Ernő. Hét 44. sz.
1642. *Ewers Hanns Heinz.* A pók. Ford. Zigány Árpád. Hét 7. sz.
1643. *Federer. Federer Henrik.* Teréz kisasszony. Ford. Pogány Kázmér. — Ism. Perlaky. Alkotmány 296. sz.
1644. *Y. Heinrich Federer.* Élet 10. sz.
1645. *Fischer, A.* Das deutsche evangelische Kirchenlied des XVII. Jahrhunderts. 6 Bände. 1904—16. — Ism. Gabriel P. Gottfried. EPhK. 75. l.
1646. *Floerke, Hanns.* Deutsches Wesen im Spiegel der Zeiten. 1916. — Ism. Rózsa Dezső. Bud. Szemle 176. köt. 316—319. l.
1647. *Freiligrath.* A képes biblia. Ford. Feleki Sándor. Egyenlőség 9. sz.
1648. *Frenssen, Gustav.* Die Brüder. Berlin. — Ism. A—r F. Siebenb. Deutsch. Tageblatt 13588. sz.
1649. *Freude, Felix.* Die Schaubühne des Freiherrn von Petrasch. 1916. — Ism. Kürschák Piroska. EPhK. 148—150. l.
1650. *Freytag. Trostler József.* Freytag Gusztáv magyar tárgyú elbeszélései. EPhK. 395—401. l. [158. l.]
1651. *Gedeon Alajos.* Német hősmondák. — Ism. n. l. A Gyermekek
1652. *Geiger Albert.* A beteg leány. Ford. Szabados Ede. Tanügyi Értes. (Szatmár) XVI. 7. sz.
1653. *Gellert. Várady Imre.* Gellert hazánkban. Irodalomtörténeti tanulmány. (Német philologiai dolgozatok. 20.) Budapest, 1917. Pfeifer F. (8-r. VI. 118 l.) 5 K 50 f.
1654. *Gessner, Salamon.* Idyllen. Herausg. v. H. T. Kroeber. 1916. — Ism. Trostler József. EPhK. 69. l.
1655. *Goethe. Goethe Faustja II.* részének 2-ik felvonásából. Mephistopheles az egyetemen. Ford. Kozma Andor. Bud. Szemle 173. köt. 125—133. l.
1656. *Goethe. Nászéjszaka.* Ford. Rédey Tivadar. Hét 20. sz.
1657. *Boy-Ed, Ida.* Das Martyrium der Charlotte v. Stein. 1916. — Ism. Berde Mária. EPhK. 144—146. l.
1658. *Federn, Etta.* Christiane von Goethe. 1916. — Ism. Berde Mária EPhK. 144—146. l. [215. l.]
1659. *Gálos Rezső.* Goethe világirodalmi jelentősége. Uránia 209—
1660. *Petrich Béla.* Goethe ifjúsága. Uránia 73—78. l.

1661. *Römer, J.* Ist Goethe als Naturforscher überschätzt worden? Siebenb. Deutsch. Tageblatt 13575—76. sz.
1662. *Zeitler, Jul.* Goethe-Handbuch. I. Bd. 1916. — Ism. Sas Andor. EPhK. 70. 1. — Lásd 363. sz. a. is.
1663. *Goldfaden Henrik.* Az emberi élet. Ford. Weingarten Sámuel. Munkácsi Hirl. 12. sz.
1667. *Grillparzer.* A toledói zsidónő. Ford. Gáspár Endre. Mult és Jövő 8. sz.
1668. *Haberlandt Mihály.* Ausztria nemzetiségeinek népdalköltészete. (Daliás Idők muzsikája 105—108. 1.)
1669. *Hartleben Otto Erich* költeményeiből. 1. Ragyog-e még szemed? 2. Az élet dala. 3. Ellen. 4. Az illat volt. Ford. Zoltán Vilmos. Élet 48. sz.
1670. *Hauptmann, Gerhard.* Der Ketzer von Soana. — Ism. Meszlény Richárd. Világ 232. sz. — Kázmér Ernő. Hét 51., 52. sz.
1671. *Ludwig, Emil.* Gerhart Hauptmann im Spiegel seiner neuen Dichtung. P. Lloyd 29. reg. sz. («Der Ketzer von Soana.»)
1672. *Heine.* Heinrich Heines Revolutionsprophezeiung. Pressb. Ztg. 354. sz. — Lásd 557. sz. a. is.
1673. *Herder. Pukánszky Béla.* Herder hazánkban. I. Herder és a népies irány. Irodalomtörténeti tanulmány. (Német philológiai dolgozatok. 23.) Budapest, 1918. Pfeifer F. (8-r. 119 l.) 5 K 50 f.
1674. *Herrmann Emil Alfréd.* Éjjélkor. Ford. Bardócz Árpád. A Tár-saság 29. sz.
1675. *Herzog, Rudolf.* Die Stottemkamps und ihre Frauen. 1918. — Ism. Fuhrmann J. «Der Roman der Familie Krupp» czímmel. Pest. Journ. 134. sz.
1676. *Hofmannsthal, Hugo von,* verseiből. 1. Tavasz. 2. Hajnal előtt. Ford. Franyó Zoltán. Hét 1. sz.
1677. *Hollaender Rózsi.* Déry Julianna élete. — Ism. Turóczy-Trostler József. P. Lloyd 261. reg. sz.
1678. *Holz Arno.* A bucsu. Ford. Szász Menyhért. Hét 38. sz.
1679. *Hörler, Olga.* Walter Flex. Siebenb. Deutsch. Tageblatt 13460. sz.
1680. *Huss Richárd.* A gótok háborús költészete. Debrecen. (1918.) Csáthy. (8-r. 451 l.) 22 kor.
1681. *Huss Richárd.* Ne bánts...! Magyarországi német háborús költészet. (1914—1917.) (A debreceni... tud. egyet. népszerű főiskolai tanfolyamán tartott előadások. 15.) Debrecen, 1918. Csáthy F. (8-r. 252 l.) 7 K 20 f. — Ism. Schöppfin Aladár. Nyugat I. 897. l. — Hartenstein St. megjegyzése. U. o. 1057. l. — Schöppfin válasza. U. o. 1058—60. l. — Virradat 29. sz.
1682. *Jahn, E.* Die «Volksmärchen der Deutschen» von J. K. A. Musäus. 1914. Ism. Weber Arthur. EPhK. 143. l.
1683. Jahresbericht über die Erscheinungen auf dem Gebiete der germanischen Philologie. 37. (1916.) — Ism. b—b. EPhK. 458. l.
1684. *Kereszty István.* Egy régi bécsi képeslapról. EPhK. 268. l. (Muszenstunden. 1861—62.)
1685. *Kerr, Alfred.* Gesammelte Schriften. I. Reihe. 1—5: Bd. Die Welt im Drama. 1917. — Ism. Hevesi Sándor. P. Lloyd 59. reg. sz.

1686. *Keyserling, E. v. Fürstinnen.* Berlin. — Ism. Goth Ernő. P. Lloyd 32. reg. sz.
1687. *Lebede, Hans.* Klassische Dramen auf der Bühne. 1916. — Ism. Kádár Jolán. EPhK. 240. l. [Ujs. 5. sz.]
1688. *Lenau. Lenau.* A feszület. Ford. Auer István. Határszéli
1689. *Lenau Miklós.* Szerelmes versek. Fordította Barát Ármin. Békéscsaba, 1918. Tevan. (8-r. 128, 5 l.) — Ism. Kulinyi Ernő. Esztendő. Aug. 141. l. — S. i. Délmagyarország 139. sz. — Hét 25. sz. — M. Figyelő II. 193—195. l. — Lám Frigyes. Új Nemzedék 24. sz.
1690. *Lenau* lírai dalaiból. 1. Szerelmi ünnep. 2. Búcsú. Ford. Barát Ármin. Temesv. Ujs. 58. sz. 3. Az emlékezés rózsája. — Békéscsaba és vid. 20. sz. 4. Lovas dala. Hét 16. sz.
1691. *Lenau.* A postakocsis. Ford. Soós Ferenc. Nagykőrös és vid. 17. sz.
1692. *Lám, Friedrich.* Auf Lenaus Spuren. P. Lloyd 169. esti sz.
1693. *Lessing. Antalffy Gizella.* Lessing a magyar színpadon. 1916. — Ism. Rieglerné Gerecze Margit. Irodalomtört. 89. l. — Gálos Rezső. EPhK. 152. l. — Lásd 1804. sz. a. is.
1694. *Likencron, Detlev v.* A vadkanos cimer. Ford. Kosztolányi Dezső. A Társaság 9. sz.
1695. *Löns. Höhr, Heinrich.* Hermann Löns, als Dichter, Naturschilderer, Jäger und Held. Schässburg. Ztg. 11., 12. sz.
1696. *Schotts, G.* Hermann Löns. Siebenb. Deutsch. Tagebl. 13509—10. sz. [Hét 41. sz.]
1697. *Loerke Oskar.* 1. Madártávlát. 2. Kilátó. Ford. Bordócz Árpád.
1698. *Mann. Mann, Heinrich.* Die Armen. Leipzig. — Ism. Goth Ernő. P. Lloyd 32. reg. sz.
1699. *Langer, Felix.* Heinrich Mann. P. Lloyd 193. reg. sz.
1700. *Meier, John.* Das deutsche Soldatenlied im Felde. 1916. — Ism. Schwartz Elemér. EPhK. 442. l.
1701. *Meyrink, Gustav.* Walpurgisnacht. Leipzig. — Ism. Goth Ernő. P. Lloyd 32. reg. sz.
1702. *Meyrink Gusztáv.* Valpurgis éjszakája. Ford. Szász Menyhért. — Ism. Kázmér Ernő. Hét 44. sz. — Tóth Árpád. Esztendő. Jul. 133—136. l.
1703. *Murad Efendi.* Fatime és Juszuf. Ford. Dieballa György. Új Idők 33. sz. (Családi neve Franz v. Werner.)
1704. *Pausz Gabriella.* Nemes Artner, Mária Terézia (1772—1829) és írói köre. (Német philologiai dolgozatok. 21.) Budapest, 1917. Pfeifer F. (8-r. 144 l.) 6 kor. — Ism. Turóczi-Trostler József. P. Lloyd 261. reg. sz. — Soproni Napló 142. sz.
1705. *Petsch, Rob.* Das deutsche Volksrätsel. 1917. — Ism. sch. e. EPhK. 95. l. [103. reg. sz.]
1706. *Prechtl, Robert.* Alkestis. — Ism. Grossmann István. P. Lloyd
1707. *Rilke R. M.* Ótestamentumi versek. 1. Jeremiás. 7. Saul a próféták közt. Ford. Kosztolányi Dezső. Egyenlőség 26—27. sz.
1708. *Rilke Rainer Mária.* József gyanuja. Ford. Bardócz Árpád. A Társaság 45. sz.
1709. *Rosegger. Rosegger levele.* Graz, 1870. 21. Jan. P. Lloyd 152. reg. sz. 7. lap. (A hírek között.)

1710. *Ldm, Friedrich.* Rosegger in Ungarn. P. Lloyd 154. reg. sz. (A hírek között.)
1711. *Liebstoekl, Hans.* Peter Rosegger. P. Lloyd 148. reg. sz.
1712. *Peter Rosegger.* Siebenb. Deutsch. Tagebl. 13590. sz. — s. s. Ethnogr. 168. l.
1713. *Scheffel, Boerschel, Ernst.* Eine Dichterliebe. J. V. v. Scheffel u. E. Heim. 1915. — Ism. Veszprémi Etelka. EPhK. 254—256. l.
1714. *Schiller, Kemény Lajos.* Schiller a kassai színpadon. EPhK. 166. l.
1715. *Schneckenburger Miksa.* A Rajna védői. (Die Wacht am Rhein.) Ford. Naményi László. Orsz.-Vil. 16. sz.
1716. *Schnitzler, Arthur.* Dr. Gräser, Badearzt. Berlin. — Ism. Goth Ernő. P. Lloyd 32. regg. sz.
1717. *Schopenhauer, Arthur.* Szonett. Ford. Bardócz Árpád. Hét 32. sz., Társaság 47. sz. és Temesv. Hirl. 69. sz.
1718. *Schuller-Schullerus, Anna.* Heimweh. 3. Aufl. Leipzig. — Ism. Henrich Gusztáv. Siebenb. Deutsch. Tagebl. 13659. sz.
1719. *Spiess, Karl.* Das deutsche Volksmärchen. 1917. — Ism. Braun Soma. EPhK. 256. l. — Sz. L. Theol. Szaklap 57. l.
1720. *Stein, J. Stefan* Milow. Temesvár, Diöcez. Buchdr. (1918.) (8-r. 58 l.) (évf. 4. sz.)
1721. *Stifter, Wolf-Cirian, F.* Adalbert Stifter. Die Wage 21.
1722. *Stilgebauer, Ed.* Das Schiff des Todes. Roman. — Ism. Nemzetközi Élet 65. l.
1723. A «Sturm» expresszionista költeményei. Hét 41. sz.
1724. *Vaihinger, Hans.* Nietzsche als Philosoph. 1916. — Ism. b—b. EPhK. 174. l.
1725. *Viebig, Clara.* Töchter der Hekuba. 1917. — Ism. Berde Mária. Bud. Szemle 175. köt. 472—475. l.
1726. *Waters, Gustav.* Die münsterischen katholischen Kirchenlieder. 1917. — Ism. g. g. EPhK. 174. l.
- 1726a. *Weber, Arthur.* Joseph Rauch. Erinnerung eines Offiziers aus Altösterreich. München, 1918. G. Müller. (8-r. L. 531 l.)
1727. *Wedekind, Frank.* Föld szelleme. Ford. Rédey Tivadar. Hét 11. sz.
1728. *Fides.* Frank Wedekind und die Frauen. Pest. Journ. 74. sz.
1729. *Goth, Ernst.* Frank Wedekind. P. Lloyd 60. reg. sz. — Hatvany Lajos. P. Napló 59. sz.
1730. *Lengyel Menyhért.* Frank Wedekind. Nyugat I. 524. l.
1731. *Sz. K.* Wedekind. Hét 12. sz.
1732. *Weiser, Chr. Fr.* Shaftesbury und das deutsche Geistesleben. 1916. — Ism. Koszó János. EPhK. 244—247. l.
1733. *Wenz, Richard.* Dichter im deutschen Schulhause. Leipzig. — Ism. Lám Frigyes. Népművelés 92—95. l.
1734. *Willner és Reichert.* Médi. Ford. Harsányi Zsolt. Először adták a Vigszínházban jun. 21.
1735. *Witkop, Philipp.* Heidelberg und die deutsche Dichtung. 1916. — Ism. Gálos Rezső. EPhK. 444. l.
1736. *Ziegler, Theobald.* Die geistigen u. sozialen Strömungen im XIX. u. XX. Jahrhundert. 1916. — Ism. w. EPhK. 96. l.
1737. *Zweig Stefan.* Jeremiás. Dráma. Ford. Kosztolányi Dezső. Egyenlőség 15, 16., 18., 23. sz.

2. Nyelvészet.

1738. *Birt, Th.* Die Germanen. 1917. — *Ism. sch. j.* EPhK. 93. 1.
 1739. *Bischoff, E.* Wörterbuch der wichtigsten Geheim- und Berufssprachen. 1917. — *Ism. sch. e.* EPhK. 94. 1.
 1740. *Happ József.* Béb község német nyelvjárásának hangtana. 1915. — *Ism. Scheiner S. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk.* 27—30. 1.
 1741. *Kluge, Friedrich.* Deutsche Namenkunde. 1917. — *Ism. sch. e.* EPhK. 95. 1. [Elemér. EPhK. 442. 1.
 1742. *Mauszer, Otto.* Deutsche Soldatensprache. 1917. — *Ism. Schwartz*
 1743. *Schwartz Elemér.* A rábalapincsközi nyelvjárás hangtana. 1914. — *Ism. Scheiner A. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk.* 6—19. 1.
 1744. *Schwartz Elemér.* A hazai bajor nyelvjárások egy-két hangtani problémájáról. EPhK. 209—219. 1.
 1745. *Siebenbürgisch-Sächsisches Wörterbuch.* Herausgegeben vom Ausschuss des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. I. Bd. 5. Lief. Bearb. von Adolf Schullerus. (Beute—Brett.) Strassburg, Karl J. Trübner. 1917. (8-r. 577—736. 1.)

3. Tankönyvek.

1746. *Bakonyi Hugó és Lukács Ödön.* Német nyelv- és olvasókönyv szemlélet, cselekvés és élmény alapján a polgári fiúiskolák I. osztálya számára. Az ... 1918. évi ... polgári fiúiskolai tanításterv szerint. Budapest, 1918. Lampel R. (8-r. 4, 106, 18, 23 l.)
 1747. *László Antal.* Német nyelvgyakorló és olvasókönyv a közvetlen (direkt) módszer alapján. Leányközép- és polgári leányiskolák számára. 1. rész. Nyolcadik, teljesen átdolgozott és képekkel bővített kiadás. Budapest, Singer és Wolfner. (8-r. 200 l.)
 1748. *Markovics Sándor és Hegedüs Izidor.* Német nyelv-, olvasó- és gyakorlókönyv szemléltető alapon. 2. és 3. rész. Budapest, (1918.) Hornyánszky V. (8-r. 146, 228 l.) 8 K 14 f.
 1749. *Szele Róbert és Osztić József.* Német stílusgyakorlatok. 2. kiad. — *Ism. Haszler Károly. Tanáregyl. Közl.* 51. köt. 693. 1.
 1750. *Toepler Theophil Eduárd.* Elméleti és gyakorlati német tanfolyam magántanulók számára. 3. jav. kiadás. Budapest, 1918. Franklin ny. (8-r. 247 l.) 7 K 20 f.

4. Svéd-dán-holland.

1751. *Couperus.* Heliogabalus. Ford. Lendvai István. — *Ism. Kázmér Ernő. Hét* 34. sz. [blatt 13710. sz.
 1752. *Czikeli, Friedrich.* Selma Lagerlöf. Siebenb. Deutsch. Tage-
 1753. *Fontana, Oskar Maurus.* Erinnerung an einen Halbvergesenen. P. Lloyd 252. reg. sz. (Almgvist K. J. L.)
 1754. *Hamsun, Knut.* Segen der Erde. 1918. — *Ism. Stoessl Otto.* U. o. 279. reg. sz. [K. I. Élet 45. sz.
 1755. *Heidenstamm, Werner.* Endymion. Ford. Leffler Béla. — *Ism.*
 1756. *Heyermans H.* Rajzok. Ford. Csitáry Béláné. — *Ism. szj. Kath.* Szemle 288. 1.

1757. *Ibsen. Ibsen Henrik. Peer Gynt. Drámai költemény.* Ford. Patthy Károly. Budapest, 1918. Nyugat. (8-r. 173 l.) 6 K. — *Ism. Hajdu Henrik. Nyugat I. 930—932. l. (A II. felv. mutatója. Nyugat I. 211—221. l.)*
1758. *Kohányi Rezső. Ibsen Henrik társadalmi drámáinak ismertetése szociál-ethikai szempontból.* Esztergom, 1918. Buzárovits ny. (Nagyvárad Feministák egyl. kiadványa.) (8-r. 43 l.)
1759. *Kázmér Ernő. Anton Bergmann. Hét 3. sz.*
1760. *Leffler Béla. A Szózat hatása Runeberg «Vårt land» c. költeményére.* Irodalomtört. 218—221. l.
1761. *Madelung, Aage.* Zirkus Mensch. — *Ism. Goth Ernő. P. Lloyd 241. reg. sz.*
1762. *Rung, Ottó. Geheime Mächte. Übers. Weimar.* — *Ism. Kosztolányi Dezső. Esztendő. Jul. 132. l.*
1763. *Strindberg. Följegyzések.* — *Ism. K. L. M. Figyelő II. 184—186. l.*
1764. *Strindberg. Mesék.* — *Ism. Hét 35. sz.*
1765. *Strindberg vallomásai.* Ford. Mikes Lajos. — *Ism. Vasárn. Ujs. 9. sz. — l. i. Uj Nemzedék 2. sz.*
1766. *Strindberg. A bűnbak.* *Ism. Hét 44. sz.*
1767. *Sztrókay Kálmán. Strindberg mint alkimista.* Virradat 30. sz.

5. Angol.

1768. *Bennett Gould. Amor immortalis.* — *Ism. Zsoldos Benő. Hét 3. sz.*
1769. *Bing Ede János. Rudyard Kipling és India.* Irodalmi tanulmány. Budapest. 1918. Pápai E. ny. (8-r. 27 l.)
1770. *Bottomley Gorden. A világ vége.* Ford. Zsoldos Benő. Dél-magyarors. 127. sz.
1771. *Browning Róbert. Az elvesztett kedves.* Ford. Tóth Árpád. Nyugat I. 850. l.
1772. *Byron. Byron.* Saul. Ford. Sebestyén Károly. Mult és Jövő 410. l.
1773. *Byron. Childe Harold búcsúja.* Ford. Tóth Árpád. Nyugat II. 203—205. l.
1774. *Chesterton. Chesterton G. K. Ember, a ki Csütörtök volt.* Ford. Zsoldos Benő. — *Ism. Schöppfin Aladár. Esztendő. Jun. 121—123. l. — l. i. Uj Nemzedék 6., 7. sz.*
1775. *Földi Mihály. Chesterton orthodoxiája.* Nyugat II. 709. l.
1776. *Creizenach, Wilhelm. Das englische Drama. 2 Bd. 1909—16.* — *Ism. Kádár Jolán. EPhK. 431. l.*
1777. *Douglas Olive. Fantasy.* Ford. Zsoldos Benő. «Éva» 148. l.
1778. *Földi Mihály. Lafeadio Hearn arcképe.* Nyugat II. 710. l.
1779. *Gibron Wilfrid W. Muskátli virágok.* Ford. Zsoldos Benő. «Éva» 148. l.
1780. *A «God save the King» magyar fordítása 1797-ből.* Közli Rózsa Dezső. Irod. Tört. Közlem. 420. l.
1781. *Goldring, Douglas. The Fortune.* 1917. — *Ism. Nemzetközi Élet 23—25. l.*
1782. *Goulding. Floridai kaland hősök.* — Ford. Zempléni P. Gyula 1905. — *Ism. n. l. A Gyermekek 157. l.*

1783. *Keats*. Óda egy görög vázához. Ford. Tóth Árpád. Nyugat II. 823. l.
1784. *Kún Mária*. A Robin Hood ballada. 1915. — *Ism. Elek Oszkár*. EPhK. 150. l.
1785. *Láczér István*. Richardson: Clarissa or the history of a Young lady c. regényének hatása Rousseau: Julie ou la nouvelle Héloïse c. regényére. Bölcsészetdoktori értekezés. Budapest, 1918. Franklin ny. (8-r. 31 l.)
1786. *Longfellow H.* Esős napon. (The rainy day.) Ford. Kovács Mihály. Komár. Ujs. 39. sz. [746—749. l.]
1787. *Poe-Allan Edgar*. A holló. Ford. Csillag Imre. Nyugat II.
1788. *R. G. Sir Laurence Gomme*. (1853—1916.) Ethnogr. 169. l.
1789. *Shakespeare*. *Shakespeare*. A hogy tetszik. Vigj. 5. felv. Ford. Rákosi Jenő. Először adták a Nemzeti Színházban jan. 18. — *Ism. c. Élet* 4. sz. — *Keszler József*. Az Ujság 17. sz. — *Schöpplin Aladár*. Vasárn. Ujs. 4. sz. — *Sebestyén Károly*. M. Figyelő I. 279—282. l. — *Szász Károly*. Uránia. 42—45. l. — *V. G. Bud.* Szemle 174. köt. 126—128. l. — *Z. B. Hét* 3. sz. — *Szini Gyula*. P. Napló 17. sz.
1790. *Shakespeare*. Romeo és Julia. — *Ism. v. g. Bud.* Szemle 175. köt. 142. l.
1791. *Al-Shakespearei drámák*. 6. Thomas Lord. Cromwell élete és halála. 1602. Ford. Benedek Marcell. Budapest, 1918. Akademia. (8-r. 96 l.) 5 kor.
1792. *Alexander, Bernhard*. «Wie es euch gefällt» von Shakespeare. P. Lloyd 17. reg. sz. [reg. sz.]
1793. *Alexander, Bernhard*. Shakespeares Individualität. U. o. 118.
1794. *Alexander, Bernhard*. Heinrich VIII. U. o. 277. reg. sz.
1795. *Braun Sándor*. Romeo és Julia. A Nap 139. sz.
1796. *Császár Elemér*. Shakespeare és a magyar költészet. 1917. — *Ism. Weber Arthur*. EPhK. 231—236. l. — *Baros Gyula*. Irodalomtört. 229. l.
1797. *Hatvany Lajos*. Shakespeare-cafatok. Esztendő. Jun. 83—91. l.
1798. *Idénfi Jenő*. Shakespeare-problémák a színpadon. Az Ujság 175 sz.
1799. Jahrbuch d. deutschen Shakespeare-Gesellschaft. 53. — *Ism. l. h.* EPhK. 270. l.
1800. *Latner Nándorné*. Hamlet és Don Quijotte. (Turgenyew jellemzéséből.) Alkotmány 240. sz.
1801. *Oláh Gábor*. Hamlet. Virradat 21. sz.
1802. *Rbz.* Egy Shakespeare, a mi nem kell. Uj Nemzedék 34. sz.
1803. Shakespeare-előadás szabad ég alatt. Az Ujság 94. sz.
1804. *Steinherz Jakab*. Shakespeare és Lessing a zsidóságról. Izr. Irod. Társ. 1918. Évkönyv 266—279. l.
1805. Magyar Shakespeare Társ. IX. 1916. — *Ism. Király György*. EPhK. 236. l. — *Morvay Győző*. M. Középiskola 109—111. l.
1806. *Shelley*. Óda a nyugati szélhez. Ford. Tóth Árpád. Esztendő. Jun. 96—99. l.
1807. *Wells, H. G.* Mister Britling sees it through. 1918. — *Ism. v. R. P. Lloyd* 49. reg. sz.
1808. *Whitman Walt*. A szanitécz. Ford. Bodó Pál. Hét 51—52. sz.

1809. *Williamson M. és C. N.* Egyiptomban történt. Ford. Pantl K. —
Ism. Élet 32. sz. — Lám Frigyes. M. Kultura XI. 417. l. —
b. j. Magy. Középišk. 181. l.
1810. *Yeats, W. B.* Erzählungen und Essays. — Übers. v. Fr. Eck-
stein. 1916. — Ism. Rózsa Dezső. EPhK. 449. l.
- 1810a. *Zangwill Israel.* Péntek este. Ford. Gábor Andor. Egyenlőség
12—13. sz.

X. Román nyelvek és irodalmak.

1. Francia.

1811. *Hankiss, Jean.* Les sources, les sujets et les caractères dans
les comédies de Destouches. Budapest, 1918. Pátria. (8-r. 51 l.)
1812. *Aicard, Jean.* Arlette des Mayons. — Ism. J. Fuhrmann. Pest.
Journ. 110. sz. [Nyugat I. 276—278. l.]
1813. *Balzac. Balzac.* A harmincéves asszony. — Ism. Laczkó Géza.
1814. *Balzac.* Honorine. Ford. Sztrokay Kálmán. — Ism. Hét 49. sz.
- 1814a. *Füredy F. Gusztáv.* Leo Gozlan: Balzac-aneidoták. Bud. Hirl.
217. sz.
1815. *Barbusse. Barbusse, Henri.* Le feu. — Ism. Benedek Marcell.
Husz. Száz. 37. köt. 161—165. l. — Petrich Béla. Kath.
Szemle 860—862. l. — Br. Wlassics Tibor. Bud. Szemle 173.
köt. 155—160. l.
1816. *Barbusse André.* A tűz. Ford. Cserna Andor és Edda Margit.
1918. — Ism. Weltner Jakab. Népszava 49. sz.
1817. *Barbusse Henry.* A tűz. Ford. Lendvai István. — Ism. Kosz-
tolányi Dezső. Esztendő. Jan. 170—173. l. — a. j. Élet 11.
sz. — Havas Gyula. Nyugat I. 977. l. — K. E. Világ 59. sz.
12. l. — Páll Rózsa. N. Kultura 35. sz. — Ry. Bud. Hirl.
104. sz. — (t. b.) Alkotmány 28. sz. — Várdai Béla. Magy.
Kultura XI. 132—135. l. — Nemzetközi Élet 18—23. l.
1818. *Barbusse H.* A szerelem pokla. Ford. Simó Ferencz. — Ism.
Hét 31. sz. — Földy Mihály. Esztendő. Nov. 142—144. l.
1819. *Barrès, Maurice.* Aux service de l'Allemagne. 1916. — Ism.
Petrich Béla. Bud. Szemle 175. köt. 463—466. l.
1820. *Batailles, Henri.* Amazone. — Ism. Vészi Margit. P. Lloyd
80. reg. sz.
1821. *Baudelaire. Baudelaire.* Utra hívás. Ford. György Oszkár.
Békéscsaba és vid. 13. sz.
1822. *Baudelaire Charles.* Fantasztikus rajz. Ford. Sztjévo Andráš.
Orsz. Világ 1. sz.
1823. *Baudelaire Charles.* 1. Az Albatrosz. 2. A haj. A táncoló kigyó.
Ford. Tóth Árpád. Nyugat I. 847—849. l.
1824. *Binder Jenő.* A Polyphemos-mese ó-francia költeményekben.
Ethnogr. 232—243. l.
1825. *Birkás Géza.* Eustache Deschamps magyarországi utazása és
magyar vonatkozású költeményei. EPhK. 361—371. l.
1826. *Bourget. Bourget, Paul.* Lazarine. — Ism. Vészi Margit.
P. Lloyd 81. reg. sz.
1827. *Karl Lajos.* Paul Bourget. Uránia. 242. l.

1828. *Zillken, Eleonore*. Paul Bourget als Kritiker. 1916. — *Ism. h. j. EPhK.* 459. l.
1829. *Charles-Louis Philippe*. Bábü. Ford. Pajzs Elemér. — *Ism. é Hét* 21. sz.
1830. *Chateaubriand. Kmetty Margit*. Adalékok Chateaubriand határsához. 1916. — *Ism. Elek Oszkár. EPhK.* 151. l.
- 1830a *Corneille P.* — Lásd 1123. sz. a.
1831. *Chrétien de Troyes. Pollák Dezső*. Ivain és Owein. Chrétien de Troyes „Chevalier au lion” című époszának viszonya a kelta Owein mabinoghihoz. Budapest, 1917. (8-r. 48 l.)
- 1831a *Daudet.* — Lásd 1089. sz. a.
1832. *Eckhardt, Alexander*. Remy Belleau. 1917. — *Ism. Karl Lajos. EPhK.* 131—133. l. és *Élet* 31. sz. — Haraszi Gyula. Bud. Szemle 173. köt. 311—319. l. — *Lit. ZtrBl.* 32. sz.
1833. *Farrère. Farrère, Claude*. Quatorze histoires des soldats. — *Ism. Vészi Margit. P. Lloyd* 84. reg. sz.
1834. *Farrère Claude*. Nyugati bestiák. Ford. Aranyossy Pál. — *Ism. br. Wlassics Tibor. Bud. Szemle* 174. köt. 147—150. l. — *M. Figyelő* I. 334. l. — *Hét* 8. sz.
1835. *Farrère Claude*. Ave Caesar. Ford. Lakatos László. — *Ism. Sz. K. Hét* 23. sz. — Földi Mihály. Esztendő. Szept. 175-177. l.
1836. *Farrère Claude*. A ki ölt. Ford. Kállay Miklós. — *Ism. Hét* 35. sz. [II. 605. l.]
1837. *Földi Mihály*. Az új francia irodalom és a háború. Nyugat
1838. *France. France, Anatole*. La révolte des anges. 1914. — *Ism. P. B. Kath. Szemle* 759—761. l.
1839. *France Anatole*. Servien csodavárosai. Ford. Fehér Sándor. 1918. — *Ism. P. B. Kath. Szemle* 762. l. — Kázmér Ernő. *Hét* 16. sz. — *l. i. Uj Nemzedék* 7. sz.
1840. *France Anatole*. Pontius Pilatus. Læta Acilia. Ford. Kunfi Zsigmond. 1918. — *Ism. Szerdahelyi Sándor. Népszava* 235. sz.
1841. *France Anatole*. Nyársforgató Jakab meséi. Ford. Keleti Arthur. — *Ism. Lázár Leó. Esztendő. Nov.* 141. l. — Kázmér Ernő. *Hét* 16. sz.
1842. *France Anatole*. Vértő vágynak. Ford. Orbók Attila. — *Ism. h. i. Délmagyarorsz.* 115. sz.
1843. *France Anatole*. A szílfasoron. — *Ism. Hét* 42. sz.
1844. *France Anatole*. Szt. Miklós püspök csodája. — *Ism. U. o.* 8. sz.
1845. *Gelzer, Heinrich*. Nature. Zum Einfluss der Scholastik auf den altfranzösischen Roman. 1917. — *Ism. h. j. EPhK.* 94. l.
1846. *Gourmont, Remy de*. A hó. Ford. Franyó Zoltán. *Hét* 49. sz.
1847. *Guilbeaux Henri*. 1. Egy német barátomnak. 2. Szenvedés. Ford. Sas László. *Világ* 198. sz.
1848. *Heredia* szonettjeiből. 1. A centaurok és lapithák. 2. A centaurok futása. 3. Egy triumfátorra. Ford. Vargha Gyula. Vasárn. Ujs. 51. sz.
1849. *Hervieux Paul*. Bagatelle. színmű 3 felv. Ford. Abrányi Emil. Először adták a Nemzeti Színházban decz. 20.
1850. *Hugo Victor*. Levél egy hölgyhöz. Esztendő. Ápr. 143. l.
1851. *Jakab Dávid*. Dal (Chanson). Francziából ford. Juhász Gyula. Délmagyarorsz. 127. sz.

1852. *James Francis*. 1. Van egy pipám . . . 2. Szeretem a jó . . . 3. Az árva ördögöt. Ford. Kosztolányi Dezső. Esztendő. Jan. 113—117. 1. — 4. Irma, hogy szeressem a bánatot. Komárom. Ujs. 2. sz. [275—282. 1.]
1853. *Karl Lajos*. Magyarország és a provençal költészet. Irod. Tört.
1854. *Lamartine*. *Bathóné Ertl Viola*. Bernardin de Saint-Pierre hatása Lamartine-ra. 1915. — Ism. Elek Oszkár. EPhK. 150. 1.
- 1854a *Larochevoucauld*. *Minkes, Hermann*. Larochevoucauld. P. Lloyd 158. regg. sz.
1855. *Leroux Gaston*. Elátkozott karosszék. — Ism. Lázár Leó. Esztendő. Nov. 137—141. 1.
1856. *Louys Pierre* és *Frondaie Pierre*. Az asszony és a bábu. Színmű 4. felv. Ford. Heltai Jenő. Budapest, 1918. Athenæum. (8-r. 80 l.) 1 kor. 20 f. — Először adták a Vígszínházban ápr. 27.
1857. *Louys Pierre* verseiből. 1. A szép nő. 2. Szerelem. Ford. Franyó Zoltán. Hét 16. sz.
1858. *Marivaux*. Szerelem játéka. (Le jeu de l'amour. et du hasard.) Vigjáték 3 felv. Ford. Radó Antal. (Magyar Könyvtár 885—886.) Budapest, (1918.) Lampel R. (16-r. 78 l.) 80 fill. — Ism. Vasárn. Ujs. 7. sz.
1859. *Marot, Becker, Ph. A.* Clément Marots Liebeslyrik. 1917. — Ism. Eckhardt Sándor. EPhK. 433. 1. [II. 199. 1.]
1860. *Maupassant*. *Maupassant*. A szép fiu. — Ism. K. M. Figyelő
1861. *Maupassant*. Szerelmesek. — Ism. Sz. K. Hét 23. sz.
1862. *Lerch, Eugen*. Die Deutschen bei Maupassant. P. Lloyd 157. reg. sz.
1863. *Mombert Alfréd*. A «káosz virágá»-ból. Ford. Bardócz Árpád. Zólyomvm. Hirl. 25. sz.
1864. *Montalembert*. — Lásd 1007., 1007a sz. a.
1865. *Musset*. *Musset, René*. Pierre Dumet, le réfractaire. — Ism. Cobor Péter. Virradat 37. sz.
1866. *Musset*. 1. A hold balladája. Ford. Tóth Árpád. Esztendő. Okt. 122—126. 1. — 2. Velence. Nyugat II. 201. 1.
1867. *Magyar Bálint*. Musset Rollája. Határszéli Ujs. 1., 2. sz.
1868. *Nagy Gyula*. A Grál-legenda. Szombathely, 1918. Nemzedékek kiad. (8-r. 96 l.) 3 kor.
1869. *Ohnet. é.* Ohnet. Hét 19. sz.
1870. *Perlaky*. Ohnet György. Alkotmány. 108. sz.
1871. *Pailleron Edouard*. A baba. Ford. Dieballa. György. Uj Idők 25. sz.
1872. *Prévost*. — Lásd 977. sz. a.
1873. *Racine, Adler, Fritz*. Racine als Mensch u. Künstler. 1915. — Ism. Hankiss János. EPhK. 251. 1.
1874. *Richepin*. *Richepin Jean*. 1. Oceano nox. 2. Terrienne. Ford. Babits Mihály. Esztendő. Apr. 17—21. 1.
1875. *Richepin Jean*. Derék emberek. Ford. Csetényi Erzsi. — Ism. Hét 48. sz. [12. sz.]
1876. *Richepin, Jean*. Az élet. Ford. Máthé Miklós. Munkácsi Hirl.
1877. *Rolland, Romain, Romain*. Johann Christof. Deutsch v. Otto u. Erna Grautoff. — Ism. Dr. C. Siebenb. Deutsch. Tageblatt 13715. sz.
1878. *Haraszi Emil*. Romain Rolland. Bud. Hirl. 19. sz.

1879. *Túri Béla*. Jean Christoph és a háború. Alkotmány 197., 198. sz.
 1880. *Ronsard. Eckhardt Sándor*. Plágiumvád Ronsard ellen. EPhK. 26—29., 107—111., 204—209. l.
 1881. *Rostand. Stephani, Elsa*. Edmond Rostand. P. Lloyd 284. reg. sz. — Bud. Hirl. 284. sz.
 1882. *Rousseau. Kemény Gábor*. Rousseau jelleme. Erd. Múz. 33. köt. (Külön is. 8-r. 35 l.)
 1883. *Szabó László*. A Rousseau-probléma. 1917. — Ism. Rácz Lajos. EPhK. 137. l. — Lásd 1785. sz. a. [II. 606. l.]
 1884. *Sand G. Földi Mihály*. George Sand első szerelme. Nyugat
 1885. *Settegast, Franz*. Das Polyphemmärchen in altfranzösischen Gedichten. 1917. — Ism. Binder Jenő. Ethnogr. 232—243. l.
 1886. *Vaucluse*. Barlanglakó ősök. Ford. Máthé Miklós. Munkácsi Hirl. 12. sz. [Evkönyv 141. l.]
 1887. *Verhaeren*. Imádság. Ford. Kiss Arnold. Izr. Irod. Társ. 1918.
 1888. *Verlaine Paul*. 1. Az asszony meg a macska. Ford. Bardócz Árpád. Temesv. Hirl. 40. sz. és Zólyomvm. Hirl. 51. sz. — 2. Pásztoróra. Zólyomvm. Hirl. 51. sz.
 1889. *Werth, Werner*. François de Molière. 1916. — Ism. Hankiss János, EPhK. 148. l.
 1890. *Zola. Földi Mihály*. Az ifjú Zola. Nyugat II. 763. l.
 1891. *Ormos Ede*. Illusztrált teljes Zola. Világ 116. sz.

2. Nyelvészet.

1892. *Haraszi Gyula*. Hogyan írtak és beszéltek a régi francziák? Bud. Szemle 175. köt. 196—216. l.
 1893. *Schreiner, Marie*. Die Flexion in den Dichtungen von Baudouin u. J. de Condé. 1916. — Ism. h. j. EPhK. 271. l.
 1894. *Spitzer, Leo*. Aufsätze zur romanischen Syntax. u. Stilistik. Halle. — Ism. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 170—172.
 1895. *Szabó Károly*. Francia. (Rozsnyai nagy nyelvtanai.) Budapest, 1918. Rozsnyai K. (8-r. 371 l.) 12 kor.
 1896. *Wacker, G.* Über das Verhältnis von Dialekt u. Schriftsprache im Altfranzösischen. 1916. — Ism. Karl Lajos. EPhK. 427—429. l.

3. Olasz—Spanyol.

1897. *Alardosz, Don Hyacinto da* szonettjeiből. 7—10. Spanyolból ford. Laurisin L. Teofil. Esztergom 17. sz.
 1898. *Becquer A. Gusztáv*. Az örök költészet. Ford. Mihelics Vid. Kath. Szemle 266. l.
 1899. *Bedődi Balogh Ilona*. Az olasz nő a renaissance idejében. — Ism. Elek Oszkár. EPhK. 151. l.
 1900. *Boccaccio*. — Lásd 709. sz. a.
 1901. *Cervantes. Kőrösi Sándor*. Cervantes élete és művei. (Szt. István Akadémia... felolvasásai. 1. sz.) Budapest, 1918. Szt. István t. (8-r. 56 l.) 3 kor. 20 f. — Ism. Bud. Hirl. 229. sz. — Lendvai Zoltán. M. Kultúra XII. 469. l.
 1902. *D'Annunzio. Hatvany Lajos*. A repülő poéta. Esztendő. Szept. 152—160. l. (D'Annunzio.)

1903. *Perlaky-Prasser L.* Gabriel d'Annunzio. Alkotm. 4. sz.
 1904. *Dante.* A pokol. Fordította Babits Mihály. Budapest. (1918.) Révei testv. (8-r. 300 l.) 12 kor.
 1905. *Dante.* Purgatorium 30. éneke. (Dante és Beatrice találkozás.) Ford. Babits Mihály. Élet 51., 52. sz.
 1906. *de Sanctis, Francesco.* Gli scritti. Ed. B. Croce. 1917. — Ism. Elek Oszkár. Nyugat I. 707. l.
 1907. *Elek Artur.* Ipolito és Léonora novellája. U. o. II. 33—44. l.
 1908. *Heinrich Gusztáv.* A Don Juan monda. 2. bővített kiadás. (Olesó Könyvtár 1873—77.) Budapest, 1918. Franklin T. (16-r. 98 l.) 1 kor. 50 f. — Ism. *lyg.* Bud. Szemle 174. köt. 137. l. — Irod. tört. Közlem. 237. l. [EPHK. 81. l.
 1909. *Karl Lajos.* Alfieri «Misogallo»-jának francia fordításához.
 1910. *Nógrády László.* Emilio Salgari. (Ponyvaregény 4 kötetben.) A Gyermek 59—65. l. — Szemák István levele. U. o. 285—287. l. — Nógrády László felelete. U. o. 287—290. l.

4. Oláh.

1911. *Cosbuc. Adamescu, G.* George Coşbuc. 1866—1918. Telegr. Roman. 52. sz.
 1912. *Ciura, Al.* Gheorghe Coşbuc. 1866—1918. Unirea. 32. sz.
 1913. *Isac Emil.* Cosbuc György. Husz. Száz. 38. köt. 125—127. l.
 1914. *Isac Emil.* Erdélyi román költészet. Esztendő. Nov. 157—159. l.
 1915. *Karl Lajos.* A szászvárosi oláh bibliafordítás. M. Nyelv 197—199. l.
 1916. *Papp-Pollák Dezső.* Az ólatin hangsúly nyomai a román nyelvekben. Budapest, 1918. Franklin-ny. (8-r. 20 l.)
 1917. *Stana, Simion.* Inseamnăteea literaturii noastre populare. Biserica şi Şcoala 30., 31. sz.
 1918. *Tulbure György.* Az első román bibliafordítások. Tanulmány a román egyházi nyelv történetéből. Nagyvárad, 1918. Sonnenfeld-ny. (8-r. 29 l.)

XI. Szláv nyelvek és irodalmak.

1919. *Andrejev Leonid* elbeszélései. Ford. Várnai Dániel. — Ism. Hét 33. sz. — Kosztolányi Dezső. Esztendő. Aug. 136—139. l.
 1919a. *Andrejev Leonid.* Az ember élete. Színmű 5 képben. Először adták a Magyar Színházban jun. 15.
 1920. *Arcybacev.* A szenvedély. Színmű 4 felv. Ford. Bródy Sándor. Először adták a Vigszínházban nov. 23.
 1921. *Avercsenko.* A tükör lelke. Ford. Pajzs Elemér. — Ism. Földi Mihály. Nyugat II. 704. l.
 1922. *Balmont Konstantin.* Játsszom veled. Ford. Juhász Á. Hét 33. sz.
 1923. *Brüszow Valerij.* L'ennui de vivre. Ford. Juhász Á. U. o. 33. sz.
 1924. Bumblicsek. (Tót mese.) Ethnogr. 248—250. l.
 1925. *Dostojevski. Dostojewski, F. M.* Briefe. Übersetzt v. Alexander Eliasberg. München, 1914. — Ism. Eisler Mihály József. Pest. Lloyd 41. reg. sz.
 1926. *Földi Mihály.* Dostojewskij és az orosz forradalom. Nyugat II. 859—861. l.

1927. *Gerő János*. A cseh-tót nyelvegység ügye. (Az Országos néptanulmányi Egyesület kiadványai. 1.) Budapest, 1918. Táltos. (8-r. 51 l.) 6 kor. — *Ism.* Alkotmány 240., 246., 252. sz.
1928. *Goldziher Mária*. Gogol eszméi a nevelésről. *Magy. Pædag.* 419—424. l. [mér Ernő. Hét 1. sz.]
1929. *Gorkij, Gorkij, Maxim*. Meine Kindheit. 1917. — *Ism.* Káz-
1930. *Alexander, Bernhard*. Maxim Gorkij. P. Lloyd 178. reg. sz.
1931. *Haller Jenő*. Egy magyarbarát dalmát-szláv humanista. Alkotmány 220. sz. (Crievis E. L.)
1932. *Körbler Djuro*. Život i rad humanista Didaka Pira Portugalca, napose u Dubrovniku. Rad jugosl. Akad. 216. knj. 1—169. l.
1933. *Kuprin*. A kriptá. Ford. Bálint Lajos. — *Ism.* Földi Mihály. Nyugat II. 704. l.
1934. *Maretić, T.* Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Svezak 35. Nepomiriv — Nošćica. U Zagrebu, 1918. Jugosl. Akad. (8-r. 240 l.) 7 kor.
1935. *Mariánovics Milán*. Ukrán és orosz nyelvművelés. Nyelvőr 190. l.
1936. *Pavlovity Milorad*. 1. Komitácsik. 2. Őrszemek. 3. Az «Ovce polje»-n. Ford. Szász István. Élet 32. sz.
1937. *Pecinovskij-Rastovčan, Slava*. Kapperova «Lazarica» i naša narodna pjesma. Rad jugosl. Akad. 216. Knj. 170—217. l.
1938. *Reljković, Matije Anbuna*. Djela. Priredio ... T. Matić. 1916. — *Ism.* Szegedy Rezső. Bud. Szemle 175. köt. 475—478. l.
1939. *Sevczenkó. Sevczenkó Tarasz*. Végrendelet. Ford. Anka János. Élet 8. sz.
1940. *Kelemen Andor*. Tárász Sevczenko. Nemz. Kultura 16. sz.
1941. *Simonyi Zoltán*. Sevczenkó Tárász. Déva és vid. 18. sz.
1942. *Sienkiewicz Henrik*. Sivatagban-őserdőben. Ford. Bányai Károly. — *Ism.* a-a. Élet 13. sz. — Lám Frigyes. M. Kultura XI. 328. l.
1943. Stari pisci hrvatski. Knjiga 24. Djela Inácija Gorgi (Ignata Dordića) Za stampu priredio M. Rešetar. Knj. I. Pjesni razlike i uzdasí mandalijene pokornice. U Zagrebu, 1917. Jugosl. Akad. (8 r. LXXXIX, 616 l.) 10 kor.
1944. *Szeveranin*. 1. Vihar. Ford. Juhász Árpád. Hét 33. sz. — 2. Szívem. 3. Esti zene. U. o. 40. sz.
1945. *Tetmajer Kazimierz*. 1. Chopin-árnyak. Ford. Kató József. Temesv. Hirl. 45. sz. — 2. A sas. U. o. 68. sz.
1946. *Tolsztoj Lám Frigyes*. Tolsztoj és Bernardin de Saint-Pierre. Alkotmány 118. sz. [Lásd 955. sz. a. is.]
1947. *Turgenev*. Aszja. Ford. Trócsányi Zoltán. — *Ism.* Hét 11. sz. —
1948. *Vodicska Imre*. Orosz írók és a forradalom. (Száz év az orosz irodalomból.) Alkotmány 64. sz.

XII. Vegyes.

1949. Japán versek. 1. *Shikibar*. Távol töled. 2. *Ismeretlen költő*: Fürdés után. Ford. Bardócz Árpád. Hét 25. sz.
1950. Régi kínai költők. *Li-tai-pe*. A vörös szoba. — *Si-king*. A fáradt katona. Ford. Katzmuth Artur. Zólyomvárm. Hirl. 37. sz. (Budapest.)

Összeállította HELLEBRANT ÁRPÁD.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

I. Görög és latin philologia.

- Accius 77
 Acontius és Cydippe 124
 αἰδώς κίνησις 147
 Aischylos 127, 252
 alanyeset a lat.-ban 239
 Alexander, lykopolisi 153
 Alexander Severus császár 149
 Alkaios 127, 253
 allegorikus idyll 122
 Ambrosius 103, 224
 Anakreon 143
 Anastasius császár 75
 Anaximandros 147
 Anaximenes 147
Anthologia Palatina 126 s k.
 Anyte, tegeai 126
Aphrodite-hymnus 125
 Apollon-Hermes-mythos 186 s k.
 Apollonios Dyskolos 75, 81
 Apollonios Rhodios 124, 254
 Apuleius 152—154, 259 s k.
 aranykor, mint közhely 256 s k.
 Aristoteles 82, 158, 222—224, 234
 arkadiai idyll 126
 Arkadia, mint közhely 125—128, 258
 Asconaces 153
 Asellius 86
 Attis-mysterium 154
 Augustinus 103, 158, 224
 Augustus 224, 263

 Baumker, Clemens 157—158
 beavatási szertartások 153 s k.
 Benedictus Crispus 149
 beszéd Priscianusnál 80
 betű, betűk rendje Priscianusnál 76, 79
 birtokos eset 239
 Boethius 157
 boldog szigetek 257
 bölcsészettörténet 146—147
 βουκόλος 121 s k.
 βουκόλος-testület 122, 125
 Brutus 222
 Budapestum v. -inum 177 s k.
 bukolikus közhelyek 120—130, 251—258

 Cæsar 222—224, 234
 Cæsariensis Maurus 74
 Cato 86

 Catullus 149, 255
 Cicero 82, 83, 86, 105, 222, 224, 229, 234, 235
 classicus költészet 120—130, 251—258
 Claudius Cæsar 78
 clausula 131 s k.
 Clemens Alexandrinus 154
Corpus Medicorum Latinorum 149—151
 Croiset 265
 Czebe Gyula 166
 Cyprianus 224

 Daphnis 127
Demeter-hymnus 123
 Demokritos 147
 Demosthenes 224, 234
 deus ex machina 166
 Dibelius, M. 153—154
 Diehl, E. 263
 Dionysios tyrannus 122

 Elysium 257
 enkomion 124
 Enyedinum 178
 ephesusi matrona 178 s k.
 epigrammatika 126
 Erykos 127
 eset, esetek Priscianusnál 86, 241—244
 Euripides 188, 252
 Eutyches 75

 Fabius 223
 falusi élet dicsérete (közhely) 256
 felsőfok Priscianusnál 82
 Firmicus Maternus 130—135, 154
 Flavius Theodorus 75
 Fodor Gyula 167, 175
 Fortuna videns és cæca 154

 Galateia hetaira 122
 Gallus 127
 georgikus közhelyek 120—130, 251—258
 Geryon marhái 182
 gnostikus irodalom 153
 görög szó eredete 166
 görög-magyar szótár 166 s k. 175
Grammatica Sexti 175
 Gregorius 224
 Grillius 49

- hangesoport Priscianusnál 76
 Hannibal 222, 223
 hellenisztikus irodalom 152—153
 Herakleitos 147
 Herakles 182
 Hermes 185 s. k.
 hermetikus irodalom 153
 Herodianos 75
 Herodotos 127, 181, 182
 Hesiodos 257
 Hieronymus 103, 223, 235
 Hippolytos 153
 Homeros 121, 123, 251, 256, 265—268
 Horatius 103, 127, 149, 222, 226,
 237, 254 s. k., 257
 Horváth József 146 s. k.
 Hrabanus Maurus 75
 Huszti József 166

 Ibykos 253
 idg. perf.-kettőzés 175
 idyll 125
 ige 244 s. k., -alak 249, -fajok 249,
 -idők 247, -jelentése 245, -módok
 249, -osztályok 250, -száma 251,
 -személyjelzés 250, cf. Priscianus
Ilias 265—268
Institutiones Grammaticae, Prisci-
 anus 74
 Irenæus 153
 Isidorus 223
 Isis-cultus 153—154
 Jahn 126
 Jugurtha 223
 Julianus «consul és patricius» 75
 Justinianus császár 75
 Justinus 222, 230
 Juvenalis 83, 223
 Ἰχθυοί 186

 kicsinyítés 82
 kosi Artemis 122
 középfok a latinban 82
 közhelyek a class. költészetben 120—
 130, 251—258
 Κολώπεια 121
 Kypria 251

 Lachmann 265
 Lactantius 103, 224
 latin olv.-könyv 175
 Leo 224
 Leonidas 127
Liber Sexti 175
 Livius 149, 222, 230, 234 s. k.
 Lucanus 80
 Lucius Florus 222
 Lucretius 127 s. k., 149, 252, 255

 Macrobius 157
 Mæcenas 224, 226, 234
 manichæusok 152 s. k.
 Marcellus 151, 223
 Martialis 222
 Medicina Plinii 149—151
medicinalis liber 149—151
 Meleagros 127, 254 s. k.
 mimus 124
 Mnasalkas 126
 mondat Priscianusnál 80
Monumentum Ancyranum 263

 Nagy Sándor 223
 nemek Priscianusnál 85
 neoplatonikusok 157
 Némethy Géza 131
 névszó Priscianusnál 81
 Nikias, költő 126

 Oppianos 237
 orphikus-tanok 147
 Ovidius 127, 149, 223, 235, 256

 Pacuvius 86
 Pan-hymnus 127, 253
 Pan-kultusz 126
 Papirianus 77
 papyrologia 191
 Parmenides 147
 παροδον διδόναι 276
 pásztoridyll 125
 patronymicum Priscianusnál 82
 perf.-kettőzés az idg.-ban 175
 Persius 83, 223
Pervigilium Veneris 256
 Pestum 178
 Petronius 179
 Phaennos 127
 Philoxenos 121, 123
 Pindaros 253, 257
 Platon 157, 222, 224
 platonismus a középkorban 157 s. k.
 Platon, költő 127
 Plautus 82, 83, 166
 Plinius 77, 82, 149—151, 222, 224, 235
 Plotinos 157
 Plutarchos 223, 227, 230
 präparatiók Liviusához, Tacitusához
 175
 præsokratikusok 147
 Priscianus Grammaticája, 74—87,
 239—251
 Probus 77
 Proklos 127
 Propertius 127
 ps.-hippokratesi περί ἐβδωμάδων 147
 Psyche istennő 152—153

Ptolomæus 223

Pythagoras 147

Quintilianus 222, 227

Q. Curtius 222, 230

Q. Serenus, *liber medicinalis* 149

Reitzenstein 126, 152 s k.

Remmius Palæmon 79

Sallustius 82, 222 s k., 230

Sappho 124, 253

Schubart, Wilhelm 191

Scipio 222 s k.

Scribonius 151

Seneca 223, 235

Sertorius 223

Servius 76

Simonides 124

skythák eredete 181 s k.

Sokrates 234

Solinus 223

Sophokles 186 s kk.

specialis szótárak: Vergilius, Xenophon Mem. 175

Statius 223

stílusgyakorlatok Corn. Neposhoz 175

Suetonius 222, 230

számok Priscianusnál 86

Szegecinum 177

szó, szóalak, szóalkotás, szótag Priscianusnál 80, 83, 86

Tatianus 154

tavasz, mint közhely 251—256

tehénzabeditás mythosa 187 s k.

Terentius 235

Theognis 251

Theokritos 122 s k. 257

Tibullus 257

Timotheus 254

Titinius 149

Thales 147

thalysia 122

Theodor bar Khôni 153

Vahlen János 275

Varadinum 177

Varasdinum 178

Varro 76 s k., 149

Vegetius 222

Venerabilis Beda 75

Vergilius 125, 127, 222, 237, 252, 258

Vollmer, Fredericus 149—151

Wilamowitz 126, 265—268

Xenophanes 147

II. Magyar philologia.

Abonyi Lajos 161

Ábrányi Emil 261

Ady Endre 142

Ætius dráma 35 s k.

Alszegehy Zsolt 29

Arany János 163, 164, 259, 261

Artaxerxes dráma 11 s k.

Artner Terézia 139 s k.

Attilius Regulus dráma 13 s k.

Babits Mihály 142

Baksay Sándor 160, 161

Balásfi Tamás 91

Balassi Bálint 259, 261

Bartakovics József iskoladrámagyűjt. 9 s k.

Batthyány Fülöp gr. 6

Bayer József 21

Beöthy Zsolt 258

Bessenyei, forrásai 193 s k.

Bornemisza Péter, *Fejedelemség* 128, 129

Bunyitai Vince 24

Császár Elemér 258, 259

Császár Ernő 89

Császár Ferencz, *Álom és valóság* 180

Csáti Demeter 261

Csiky Gergely 162, 261

Csokonai V. Mihály 259, 261

Cyrus dráma 25 s k.

Czapáry László 10. s k., 22, 23, 29, 34, 52

Demophoon dráma 31

Dézsi Lajos 88 s k.

Dido derelicta dráma 31

Dugonics András 9

Égerváry Ignác, *Artaxerxes* 13

Egler Dózsa 164.

Endrődi Sándor 261

Eötvös József b. 261; *Karthausi* 179 s k.

Erdélyi Lajos 192

Fekete Péter, H. 164

Fekete, szül. Esterházy grófnő 6

Földi János 145

Gánóczi Antal 11, 58

Gulyás Pál 261, 262

Gyóni Géza 142

Gyulai Pál 261

Hadik János gr. 6
 Hannulik K. János 62
 Hattyuffy Dezső 11, 52, 60
 Heltai Gáspár 128
 Herczeg Ferencz 261
Heros Sinensis 33 s k.
 Horvát L., Petrichevich 179

Ignotus 142.
 Illei János 11; *Titus* 28, 29
 Ilosvai Selymes P., *Toldi* 176, 177
 Imre Sándor 28; 57, 58
 iskoladráma 8 s k.
Issipile dráma 37 s k.
Izsák a Megváltónak képe 57, 58

Jókai Mór 261; forrásaihoz 161, 178, 179
Josephus agnitus 56, 57
 Juhász Péter 164

Káldy György 89
 Kármán József 259
 Károli Gáspár, *Szent Biblia* 89, 90
 Katona József, *Bánkban* 259
 Kazinczy Ferencz 6
 Kéky Lajos 160
 Kelmenfy László, *Meghasonlott kedély* 189
 Kemény Simon 142
 Kemény Zsigmond b. 161, 261
 Kereskényi Ádám 27, 29
 Kis János 146, 179
 Kiss József 261
 Kónyi János 144
 Kosztolányi Dezső 142
 Kölcsey Ferencz 259
 Kőváry László, *Fiducia* 180
 Krausz Sámuel 178
 Kreskay Imre, Tamás 11, 52; *Scipio alma* 59 s k. *Megvedelmestetett Paladium* 61
 Kreusl János 189
 Križko Pál 189

Laczka János 198
 Lányi Ernő 164
 Lázár Kálmán gr. 181.
Leangus dráma 34, 35.
 Leffler Béla 190.
 Lukács Lajos, *Nőhűség* 180.

Madách Imre 261; *Az ember tragédiája* 110 s k. 162, 163; *Angyal és leány* 112; *Isten veled* 116
 Molnár Albert, Szenczi 87 s k.

Nagy Elek, *A néma és szerelme* 179, 180
 Nagy Ottó, Borzovai 189
 Nagy Sándor 164
 Naményi Lajos 27, 58
 nyelvjárások 192

Olympias dráma 40 s k.
 Orczy László b 6.
 Orczy Lőrincz b. 60
 Országh Antal 181

Pájer, *Egyik bukása* ... 179
 Patachich Ádám 11; *Actio sacra* 57, 59
 Pázmány Péter 259
 Petőfi Sándor 164; *A hóhér kötele* 181
 Pompéry János, *Az élet* 180
 Pulszky Ferencz, *A becsületszó* 180

Ráday Gedeon gr. 144
 Rákóczi-könyvtár, sárospataki 260, 261
Regulus, l. *Attilius Regulus*.
 Riedl Frigyes 258

Sándor István 145
 Solymossy Sándor 176, 177
Somnium Scipionis 61, 62
Supra agnő 189
Syroes dráma 44 s k.
 Szabó Richard 180, 181
 Szántó Zsigmond 164
 Szász Károly 261
 Szathmáry Pál, *Az élet átka* 181
 Szávay Gyula 142
 Szávay Zoltán 142
 Széchenyi István 179
 Szép Ernő 142
 Szilágyi Géza 142
 Szilágyi Sándor 181
 Szinnyei József 58
 Szivák Imre 56

Takáts József, Péteri 145, 146
 Taxonyi János 130
 Teleki László gróf, id. 129
Themistocles dráma 49
Titus dráma 27 s k.
 Toldi-monda 176, 177
 Tompa Mihály 261; *Három a daru* 146
 Tormay György 181
 Török Damascenus 7
 Trucka Pál, *A sárkereszt* 181
 Váczy János 167
 Vajda János 142

Verseghy Ferencz 179, 199
 Voinovich Géza 119
 Vörösmarty Mihály 261

Weber Arthur 178
 Wesselényi Miklós b., *Regulus* 24

Zenobia dráma 54
 Zrinyi Miklós 259

III. Germán philologia.

Artner Terézia 139 s k.
 Althann Marianna 4
 Ayrenhoff 144

Bacsányi Jánosné 140
 bajor nyelvjárások 183 s k.
 Bartels, Adolf 189
 Behaghel 183
 Beovulf-monda 176
 Bodenstedt 261
 Böhme, Caroline 159
 Brájjer Lajos 141
 Brecht, Heinrich 155
 Byron, *Heaven and Earth* 112

Carion-Melanchton, krónika 128
 Clarke 210 s k.
 Cramer, Caspar 94
 Cronegk 194
 Cuno, Fr. W. 88, 89

Denis 144
 Dietsenberger, Johann, bibliaford. 89

Edens 135

Fischer (Piscator), Johannes, *Biblia latina* 89, 90
 Fries (Frisius), Hans 92

Gellert 145. s k. 194.
 Goethe, Christiane 262, 263
 Goethe, Johann Wolfgang 151, 152, 262, 263
 Gottsched 194
 Gräf, H. G. 262

Hallifax, Marquis d', *Avis d'un père à sa fille* 195
 Hardenberg, K. v. 160
 Hartmann von Ane 136
 Hatto-monda 129, 130
 Heidenstam, Verner von 190
 Holberg, *Jacob von Tyboe* 9
 Holthausen, F. 190
 Hondorff, *Promptuarium* ... 129, 130
 Horvát Henrik 141, 142

Junius, Franciscus, bibliaford. 89, 90

Klemm 144
 Kudrun-monda 176

Laube, Heinrich 142 s k.
 Lauterbeck, *Regentenbuch* 128, 129
 Lenhardt 183
 Leo, Friedrich 155
 Lessiak 183, 184
 Lessing, G. E. 91
 Leyen, Fr. von der 190, 191
 Liebenfelsz, M. 184
 Liliencron, Detlev v. 155
 Locke 199, 211 s k.
 Luther, M., bibliaford. 89. *Tischreden* 129

Meinecke, Fr. 159
 mese, német 190, 191
 Meyer, Conrad Ferd. 155 s k.
 Meyer Heinrich 151, 152
 Münster, Seb., *Cosmographia* 129, 130

népdal, német 189

Quein 135 s k.
 Österley 129

Panzer, Fr., meseelmélete 176
 Pfalz 183 s k.
 Pichler Karolina 140
 Poetsch 159
 Pope, A. 207
 Pyrker László 140

Reis 183

Saint-René Taillandier 261
 Schack gr., *Nächte des Orients* ... 162, 163
 Schlegel, Friedrich 158 s k.
 Schlegel Karolina 140
 Seultetus, Abraham, *Postilla* 87, 90 s k.; *Jubeljahrs Predigt* ... 91; *Kurtzer . . . Bericht v. d. Götzengbilder* 92

Seibt Károly 144
 Siegfried-monda 176
 Somló, Karl 141, 142
 Sonnenfeld 144
 Spielenberger, Samuel 94

Tell-monda 128, 129
 Tiell Marianne 140, 141
 Tossanus, Daniel, *Betrüchlein* 89
 Tersztyánszky 144

Wechsler 261
Wenker 183
Wieland 194
Wienecke, Ernst 159
Windisch 144
Wolf, Chr. 206
Wotoczek, R. 142

Zay Mária 140, 141
Zenker 135
Ziegler (Cieglerus), Georg, *De Incertitudine Rerum Humanarum* 93 s k.

IV. Román philologia.

Arrivabene János gr. 61

Balzac, H. de 268, 269
Barckhausen 263
Bertram, *La Bible* . . . 89, 90
Boccaccio 103, 235
Boileau 196
Bossuet 199

Collé, *Partie de chasse du roi Henri IV.* 197

Coppée, Fr. 261
Corneille 196
Chrétien de Troyes, *Chevalier au lion* 135 s k.

Dante 510
Daudet, A. 191
Delphin 196
Destouches 193
Diderot 186
Dumoulin (Molinæus), Pierre, *Conseil fidèle* . . . 92

Fénelon 210 s k.
Foerster, W. 135, 137
Formey 210, 216
France, Anatole 161

Gravina 62
Gresset, *Ver-Vert* 185, 186
Guastalla, Cesare di 3

Jacobi, E. 269, 270
Jacquet, *Éléments géographiques* 202, 203

Klemperer 263 s k.

La Chapelle, A. de 185
Lafontaine 145; *Le savetier et le financier* 93
Lamartine, *Jocelyn* 107 s k.; *La chute d'un ange* 108 s k.

Malebranche 204
Metastasio 1 s k.
Millet 198, 199; *Élément de l'histoire générale* 199 s k.
Mistral 189, 190
Molière, *Médecin malgré lui* 196
Montesquieu 200, 263 s k.
Mussato, Albertino 103

Noverre 196

Petrarca 103, 105, 230, 234
pardon 276

Racine 196
Regnard 197
Robinet, *De la nature* 206 s k.
Roman de Thèbe 137
Rudel, Jaufre 148
Rousseau, J. J. 207 s k.; *Émile* 205;
Savoyai vikárius 205., 210., 212

Scambata, Scipione, *Cyrus* 27
Schätzle, A. 268

Tossanus, I. Toussaint
Toussaint, Daniel, *L'Exercice De l'Ame Fidèle* 88, 89

Vaissete, Don J., *Géographie historique* 202
Vidal, Peire 148
Voltaire 193 s k., *Zadig* 179. *Essai sur les mœurs* 198

Zeno, Apostolo 4
Zeno, A. 62

V. Egyéb szakok.

Accolti, Benedetto 231
Aeneas Silvius 96—107, 220—238;
költeményei 97; *Pentalogus de rebus ecclesiae et imperii* 101
Alfonso, aragoniai 220 s k.
Aurispa 96

bázeli zsinat 96 s kk.
bécsi egyetem 232 s k.
Boccaccio 103, 235
Brhaspati 187
Bruni, Francesco 231
Bruni, Leonardo 235

Campisio, Giovanni 101, 231
Capranica, Domenico da 96 s k.
Cesarini, Giulio 101, 231
Chrysoloras 234

Dinkelspübel, Nikolaus 233
dramaturgia 161, 162

Eich János 230

Ferdinánd, III. 2, 3

Filelfo, Francesco 96, 228

Firduszi 182

Freud 164, 165

Frigyes császár, III. 96-107, 220-238

Guarino 96, 102 s. k.

Harsányi István 138 s. k.

Hassia, Henr. de 232.

Hasselbach 233

Heimburg György 229

hírnév a humanistáknál 105

humanista műveltség sokoldalúsága
222—223

humanista tanulmányok haszna 221

József, II. 5

kancelláriai stílus 233

kancelláriák s a humanizmus 230 s. k.

költészet 164, 165 császár, — és
jogtudomány 235 s. k., fontos-
sága 103 — szerepe a humanisták-
nál 102

könyvgyűjtés, humanistáké 234

László magyar király, V. 238

latin nyelv tanulása 107

Laudino, Cristophoro 231

Leonello 220

Lupfen János 234

magyar humanizmus 100

Magyarországon, a humanizmus 221,
232, 238

Malakiás próféta 138 s. k.

Meyers János 106

Miklós pápa, V. 231

Mussato, Albertino 103

Napoleon 159

német főpapok s a humanizmus 228

Németország s a humanizmus 102,
237, 96—107, 220—238

Niccoli, Niccolo 235

Nikodem freisingeni püspök 102

Noceto, Piero da 231

nyilvános könyvtárak a humaniz-
musban 235

olasz humanista-típusok 224 s. k.

Pannonius, Janus 97, 238

Panormita 102

Petrarca 103, 105, 230, 234

Pfullendorf Mihály 234, 236

Pizzolpasso, Francesco 101

Poggio 225, 231, 235

Rgveda 186

Sahnname 181, 182

Salutato, Coluccio 103, 231, 235

San Marco kolostor könyvtára 235

Saramā és a Panik 186 s. k.

Sehaumburg Péter 228

Schlick Gáspár 102, 226 s. k.

sienai főiskola 96 s. k.

Sozzini Mariano de 96, 106

Stein Vilmos 238

Strada, Zanobi da 230

Szegedy Rezső 181, 182

Szibinyáni Jankó 181, 182

Szilveszter chimseei ppk. 102, 228

szónoklás a humanistáknál 104

Tedeschi, Antonio 100

Valla, Lorenzo 102 s. k., 106, 235

vallás a humanizmusban 223

Verona, Franceschino da 106

Vitéz János 238

Wlislöck 130

Zakariás próféta 139

Ziegler Ignác 138

Zsigmond császár 98

Zsigmond osztr. herceg 106 s. k.,
221, 225

Zrinyi Péter 261

Hivatalos nyugtázás

1919 január 1—január 31.

Rendes tagdíjak 1914-re: Denghy J. — **1915-re:** Bászely E., Czinkotszky J., Denghy J., Gedő S. — **1916-ra:** Bászely E., Czinkotszky J., Denghy J., Gedő S. — **1917-re:** Badics F., Czinkotszky J., Denghy J., Zibolén E. — **1918-ra:** Badics F., Bászely A., Czinkotszky J., Denghy J., Filep G., Soly-mossy S., Travník J., Zibolén E. — **1919-re:** gr. Apponyi S., Bálint K., Bálint L., Balogh P., Baltazár G., Bán A., Baracs A., Bazsó L., Biró L., Bognár D., Bontó J., Borsodi M., Bosnyák P., Bossányi Fr., Czeglédy I. 5 K, Czeke M., Czinkotszky J., Denghy J., Endrei G., Fekete E., Gaál G., Garda S., Gréb Gy. 5 K, Gyula S., Hanvai I., Hanuy F., Hartyáni Z., Hóman B., Jacobi K., Jánosi B., Katona I., Kurbély L. V., Lakatos V., Latzkó H., Madzsar J., Marton L., Melich J. 5 K, Orsovai F., Panyik-Tóth L., Papp L., Posch Á., Posch J., Prácsér A., Ranschburg V., Reibner M., Réthei Prikkel M., Schmidl M., Solymossy S. 5 K, Strauch B., Szegő R., Szigetvári I., Szilágyi S., Tóth A., Vései B., Vigh M., Wargha S. — **1920-ra:** Baracs A. 5 K, Biró L. 5 K, Bosnyák P. 2 K, Gréb Gy., Hanuy F., Melich J. 5 K, Posch Á. — **1921-re:** Hannay F. — **Összesen** 804 K.

Rendkívüli tagdíjak 1915-re: Popsioru M. — **1916-ra:** Popsioru M. — **1917-re:** Popsioru M. — **1918-ra:** Popsioru M., Stanberger E. — **1919-re:** Baranyai M., Berencz Gy., Nyári J., Popsioru M. — **1920-ra:** Baranyai M. — **Összesen** 60 K.

1919 február 1—február 28.

Rendes tagdíjak 1913-ra: Szilágyi A. 5 K, — **1914-re:** Gagyhy D., Szilágyi A. — **1915-re:** Gagyhy D., Hilkene F., Szabó M., Székely Gy. 5 K, Szilágyi A. — **1916-ra:** Gagyhy D., Hilkene F., Köblös S., Szabó M., Székely Gy., Szilágyi A. — **1917-re:** Bászely E., Bielek D., Bittenbinder M., Gagyhy D., Hilkene F., Köblös S., Szabó M., Székely Gy. 5 K, Szilágyi A. — **1918-ra:** Balassa J., Bászely E., Dercsényi M., Erődi-Harrach B., Gagyhy D., Gulyás Pál, Halász B., Hilkene F., Himpfner B., Köblös S., Szabó M. — **1919-re:** Benczik F., Cserép J., Dóczy J., Dombi M., Erődi-Harrach B., Filip G., Fonféder I., Fülöp S., Grubich L., Gulyás I., Gulyás József, Gulyás P., Halász B., Hehelein K., Jándi B., Kacsokovics K., Kalmár G., Kapossy E., Kassuba D., Kelemen B., Komonczy G., Lindenschmidt M., Liska J., Lovas K. E., Máté L., Mattyasovszky E., Mayer M., Németh K., Niszler T., Pap I., Pap K. 5 K, Pauler Á., Pausz E., Pölöskey K., Quandt A., Reichardt P., Révay J.-né, Serkei Szabó J., Szabó J., Szabó M., Szanyi J., Szilágyi O., Szinnyei F., Werner A. — **1920-ra:** Grubich L. 5 K, Kacsokovics K., Pap K., Pausz E., Pölöskey K. 2 K, Szilágyi O. 5 K, Szinnyei F. 5 K. — **1921-re:** Kacsokovics K., Pausz E. — **Összesen** 817 K.

Rendkívüli tagdíjak 1919-re: Hábor Gy. — **Összesen** 6 K.

1919 március 1—március 31.

Rendes tagdíj 1914-re: Gröger R. 5 K. — **1915-re:** Gröger R., Szalay K. — **1916-ra:** Balásy D. 5 K, Gröger R., Szalay K. — **1917-re:** Balásy D., Gröger R., Kardos A., Szalay K. — **1918-ra:** Balásy D., Gröger R., Kardos A., Szalay K. — **1919-re:** Balásy D. 5 K, Gábor I., Kulcsár E., Obendorf K., Pitroff P., Radlinszky J., Relković D., Tihanyi G. — **1920-ra:** Gábor I., Pitroff P. — **Összesen** 225 K.

1919 április 1—július 1.

Rendes tagdíj 1916-ra: Heinlein I. 6 K. — **1917-re:** Bittenbinder M., Heinlein I., Popovics I., Roseth A. — **1918-ra:** Czeglédy I. 5 K, Heinlein I., Popovics I. 5 K, Roseth A. — **1919-re:** Fucsek I., Heinlein I., Kartal E.-né, Ottó I., Radinovics I., Roseth A., Szölgyény F., Szútor Z., Szűcs I. (Debrecen), Tolnai V., Tomor A., Veszprémi E., Zoltványi I. — **1920-ra:** Heinlein I. 9 K, Ottó I., Szútor Z. — **1921-re:** Ottó I. — **Összesen** 245 K.

Kultúra és Tudomány

A modern tudomány
nagy gondolkodóinak és kutatóinak
művei és eszméi.

1. Széchenyi eszmevilága I.
2. Slaby—Kreuzer. A szikratáviró.
- 3-4. Bölsche. A természettudomány I—II.
5. Kant-breviarium.
6. Lhotzky. Az emberiség jövője.
7. Hobson. A vagyoni tudománya.
8. Palante. A szociológia vázlata.
9. Le Bon. A tömegek lélektana.
10. Rodin beszélgetései a művészetről.
11. Bergson filozófiája.
12. Széchenyi eszmevilága II.
13. Strachey. A francia irod. főirányai.
14. Arrhenius. A világegyetem élete.
15. Lenhossék. Az ember helye a természetben.
16. Eucken. Az élet értelme és értéke.
17. Bury. A gondolatszabadság története.
18. Jerusalem. Bevezetés a filozófiába.
19. Pollard. Anglia története.
20. Croce. Az esztétika alapelemei.
21. Durkheim. A szociológia módszere.
22. Geréb. A római kultúra.
23. Enyvvári. Filozófiai szótár.
24. Balanyi. Világpolitika.
25. Faguet. A kontárság.
26. Molnár. Az európai zene története 1750-ig.
27. Schopenhauer Kantról.

Kaphatók minden könyvkereskedésben.